

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

नागेन्द्रभट्टविरचितः ।

बहुवल्लभशर्मणा परिशोधितः ।

बङ्गदेवीबाबियाटिक्खोसारव्याख्यसमाजानामनुमत्या

व्ययेन च ।

कलिकाताराजधान्या
वात्सिलमिशनयन्त्रे मुद्रितः ।

शकाब्दाः १८२३ ।

B.1 142

✓ 1

~~14~~

A.

~~15~~

SL no 010,128

5996

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

नत्वा साम्बशिवं देवीं वागधिष्ठानिकां गुरुन् ।
पाणिन्यादिमुनीन् वन्द्यान्पितरौ च सतीशिवौ ॥ १ ॥
नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षणः ।
हरिदीक्षितपादाब्जसेवनावामसन्मतिः ॥ २ ॥
याचकानां कल्पतरोररिकक्षुहृताशनात् ।
'शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः ॥ ३ ॥
नाविस्तीर्णं न विस्तीर्णं मध्यानामपि बोधकत् ।
भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वेऽहं तु यथामति ॥ ४ ॥

भाष्यं व्याचिकीर्षुः शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गलं शिष्यशिष्यायै नि-
बध्नाति सर्वेति । क्लान्तानां पञ्चमस्तोकोत्तरार्द्धेनाश्रयः ॥ सर्वा-
कारलं सर्वोपादानकारणत्वात् । मृदादिवत् । कार्यातिरिक्तदृश्य-
स्वरूपाभावान्निराकारलम् । कर्तृत्वाद्विश्वाध्यञ्जलम् । स ऐच्छतेति
श्रुतेः । अतीन्द्रियत्वं विगतेन्द्रियत्वेन । पश्यत्यचचुरित्यादिश्रुतेः ।
सर्वप्रत्यक्षीकरणं तु स्वरूपचेतन्येनैव । इन्द्रियाविषयत्वेनवातीन्द्रिय-
लम् । सदसद्रूपता । प्रपञ्चधर्मः । एतच्च स्त्वियामिति सूत्रे वक्ष्यते ।
तामतीतम् । तद्गहितमित्यर्थः । एवञ्च सदेवेति भावः । नन्वी-
दृशमस्माभिः कुतो न गृह्यत इत्यत आह अदृश्यमित्यादि ॥ १ ॥

१ शृङ्गवेरपुराधीशरामतः ॥ क ।

माययावृत्तैरित्यस्य कृत्यमाह ज्ञानेति । 'तत्त्वमस्यादिवाक्य-
जनिताखण्डादिनैयसम्प्रदागन्दब्रह्माकारावृत्तिर्ज्ञानम् । तदेव
लोचनं तेन, संप्रेक्ष्यमित्यर्थः नास्मयर्णमित्यादि । सर्वनर-
समूहोन्मार्थमिष्टमित्यर्थः । सर्वविद्यावेदरूपा तद्विधाधिगमम् ॥२॥
वचनसन्दर्भविशेषरूपे ग्रन्थे समुचितत्वाद्वागधिदेवतां नमति ।
पुरुषा इति । देवत्वम् । पाण्डित्यम् ॥३॥ सम्प्रदायशुद्धिं द्यो-
तयन् गुहं नमति । पदेति । व्याकरणमौमांसातर्कानामित्यर्थः ॥
धीमतः । ऊहापोहकुशलस्य ॥४॥ महाभाष्येति । व्याख्या-
तत्वेऽप्यस्येष्ट्यादिकथनेनान्वाख्यातत्वादितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वम् ॥
अवारपारथोर्भवम् ॥ सूयतेऽनेनेतिस्रवः 'केतुः ॥ यथागमम् ।
सम्प्रदायमनतिलङ्घ्येत्यर्थः ॥५॥ औद्धत्यं परिहरति भाष्येति ।
मयूरस्यंशकादिममाशो रूपकञ्चेति बोध्यम् । पिशुनत्वं दुष्टत्वम् ॥६॥
नन्वेवं कथं प्रवृत्तिरत आह' तथापीति । तत्त्वत्यसारांश एवाच-
निबद्ध इति भावः । 'ज्ञैरित्यनेनात्यन्तग्रन्थासंकोचः । पञ्चुवदित्य-
नेन व्याख्येयांशापरित्यागो व्याख्यानस्याविस्तृतत्वं बोध्यते ॥७॥
यद्यपि पाणिनिना 'ब्राह्मणेन निष्कारण इत्यादिश्रुतेः संधोपा-
सनादाविव प्रत्यवायपरिहारार्थितयैवोक्तमाधिकारिप्रवृत्तिसंभवात्
प्रयोजनं नोक्तं वार्त्तिककृतापि शास्त्रपूर्वकप्रयोगे धर्म इत्यनेन
मध्यमाधिकारिणः परमप्रथीजनं दर्शितम् भगवांस्तु विवरण-
कारलान्धन्दाधिकारिणां प्रवृत्तेः प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिप्रवणत्वा-
द्भावहितेषु स्वर्गापूर्वादिष्वन्याशासात्साक्षात्प्रयोजनं शब्दव्युत्पत्तिसंज्ञं

वदतीत्याह भाष्यकार इति । तच्च शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने
 उक्ते विषयोप्युक्त एव शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वादिति
 बोध्यम् । तज्जिज्ञासुरधिकारी । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्युन्मत्त
 इत्यर्थादेवसम्बन्धम् ॥ ननु कानि पुनरित्यादिना प्रयोजनानि
 वक्ष्यति तेन पौनरुक्त्यमत आह साक्षादिति तदेवाह प्रयोजन-
 प्रयोजनानीति ॥ व्याख्यातुमित्यस्य शब्दानुशासनमित्या-
 दिनेति शेषः ॥ तावत् प्रथमम् । व्याचष्टे इति पदार्थज्ञाना-
 यानन्तर्याद्यर्थकलनिरासायचेति शेषः । भाष्यत्वादेव स खवाक्य-
 व्याख्यानमिति भावः ॥ नन्विति विनाप्यथशब्दोऽधिकारार्थ इत्ये-
 वोच्यतामत आह एवं हीति ॥ पदान्तरैः शब्दपदाधिकारार्थ-
 पदप्रयुज्यत इति पदैः ॥ व्याख्यातुमिति । अधिकारार्थत्वेनेति
 शेषः ॥ अथेतिशब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्ते आनन्तर्याद्यर्थकलमप्रमाण-
 मिति भ्रान्तेदतोऽयमिति भाष्ये योऽयमस्मिन् वाक्ये स इत्यर्थः ॥

विस्पष्टेति नवेतीत्यादावर्थपरताया दर्शनेन तथा भ्रमं
 निवर्त्तयितुमित्यर्थः ॥ ननु निपातानां द्योतकत्वादभिधेयवाच्यर्थ-
 शब्दोऽनुपपन्नोऽत आह अधिकार इति ॥ प्रस्ताव इति
 प्रारम्भ इत्यर्थः । संचार्याद्व्याख्यायमानस्य । अर्थशब्दः प्रयोजन-
 वाचीति भावः ॥ निपातानां च द्योतकत्वमिति । निपा-
 तानां द्योतकत्वं चेत्यर्थः । उपसर्गात्तेरिक्तनिपातानां द्योतकत्व-
 वाचकलोभयस्त्रीकारस्याव्ययं विभक्तौति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात् ।
 उपसर्गाणां तु द्योतकत्वमेवेति स्पष्टं गतिर्गतावित्यत्र भाष्ये इति

तच्चैव निरूपयिष्यामः । अत एव साक्षात्क्रियते गुरुवित्यादि
संगच्छते । प्रारम्भक्रियाविषयलघोतकस्याप्यथशब्दस्थान्यार्थं नौच-
मानदध्यादिवन्मन्त्रालमपौत्युभयार्थमप्यशब्दः^१ प्रयुज्यते इति फलि-
तम् । परंतेलच वाचकत्वमेवेच्छन्ति । अधिकृतमिति च तदर्थं
वदन्ति ॥ भाष्ये प्रयुज्यते इत्यनेन वर्तमाननिर्देशेन सर्वलोक-
सिद्धमस्याधिकारार्थत्वं न तु वृद्धादिवत्पारिभाषिकमिति ध्वनि-
तम् ॥ ननु विवरणेऽधिकृतमित्यधिकं वाचकपदाभावाद् द्योतक-
त्वानुपपत्तिश्चेत्यत आह अनेकेति । उच्यते श्रूयते क्रियत
इति प्रतीयत इति एतावतैव द्योतकत्वमिति भावः ॥ ^२ननु
भावसाधनानुशासनपदस्य शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत
आह व्याकरणस्य चेति । अप्वर्थत्वात्प्रयोजनाभिधानोपपत्तिः ।
अनुश्रियन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य^३ बोध्यन्तेऽनेनेति करणलुडन्ततया
शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमिति भावः ॥ इदमेव ध्वनयितुम्
भाष्ये नामपदोपादानं नामनामिनोरभेदास्त्रामशास्त्रमिति सामा-
नाधिकरण्यम् । अनेनेवापभ्रंशानामविषयत्वं सूचितं^४ ध्वनौनां च ॥
केषामिति प्रशस्तं किं^५ लौकिकमात्रविषयशाकटायनादि-
शास्त्रमधिकृतमुत वैदिकमात्रविषयप्रातिशाख्यमिति^६ परे ॥

ननु कर्मणि चेति निषेधात्कथं कर्मषष्ठ्यन्तेन समासोऽत आह

१ उभयार्थशब्दः ॥ क ॥

२ “ननु” इति नास्ति ॥ ख ॥

३ विविच्य ज्ञाप्यन्ते ॥ क ॥ ख ॥

४ “ध्वनौनां च” इति नास्ति ॥ ख ॥

५ लौकिकमात्रविषयम् ॥ क ॥ ख ॥

६ विषयम् ॥ ख ॥

७ “परे” इति नास्ति ॥ ख ॥

अथ चाचार्यस्येति । उभयोरुपादान एवोभयप्राप्तिरित्यात्ममाने
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ कर्त्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यमपि समास-
निषेधः कुतो नेत्यत आह इध्मेति । चस्येत्यर्थकतया कर्म-
णीत्युच्चार्यविहितषष्ठ्यैव समासनिषेध इति भावः ॥ भाष्ये
शास्त्रमित्यस्य कर्त्तव्यत्वेनेति शेषः । विवरणकारत्वाद्वाख्यातव्य-
त्वेनेति शेष उचित इत्यन्ये । शास्त्रत्वं चास्य साधुत्वरूपैकप्रयोजन-
सम्बद्धत्वाद्बोध्यम् ॥ सामान्यशब्दत्वादिति । लोकव्यवहारे
ध्वनावपभ्रंशे च शब्दशब्दप्रयोगादिति भावः । एतेन ध्वनित्यञ्च
एव तपरसूत्रादौ 'शब्दशब्दप्रयोगादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् ॥ ननु
ग्रीहीन्प्रोचतीत्यादौ सामान्यशब्दस्याप्यपूर्वीयेषु विशेषेषु 'प्रवृत्ति-
वत्तदाचके साधौ तद्विशेषे प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह विनेति ।
ग्रीहिशब्दस्य तु प्रकरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भावः ॥ वाशिता-
दीनाम् इत्यादिनापभ्रंशसंग्रहः ॥ उत्तरपदार्थसंसृष्टपूर्वपदार्थस्य कथं
सर्वनाम्ना परामर्शोऽत आह उत्तरपदार्थान्तर्गतस्येति । ततः
पृथगुपस्थित्यविषयस्येत्यर्थः ॥ बुद्ध्या मानस्या यद्वा वाक्यजन्यबुद्ध्या ॥
वेदाङ्गत्वादिति तत्त्वं चागमसिद्धम् । अनेन तन्मन्त्रीशब्दादीनाम-
विषयता सूचिता न च वेदाङ्गत्वाद्देदिका एव विषयास्त्युः । तच्च
तच्च भाषायां क्वन्दीत्याद्युक्तोभयोरपि विषयत्वात् ॥ ननु
विदानन्दस्वरूपब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वाद्देदस्यापि
लोकान्तर्गतत्वाद्देदेनाभिधानं न युज्यते इत्यत आह वैदिकाना-
मिति । वैदिकानां लौकिकत्वेऽप्येतिपाठः ॥ तेषां त्विति

लौकिकानां याज्ञे कर्मण्येव तत्परिहारस्त्वेषां तु सर्वचेति भावः ॥
भाषाशब्दानामिति । भाषाप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धयवहारस्तत्र
प्रयुज्यमानानामित्यर्थः । एवं च वेदमाचान्तर्गतकर्णमिर्देवासो
मृभ्णामीत्याद्यतिरिक्तपरता लौकिकशब्दस्य तैस्तद्व्यवहारदर्शनात्^१ ।
अतएव गौरस्य इत्यादीनां लौकिकोदाहरणलसंगतिः । लोके
स्वराणादरादेदेतदादराच्च स्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयतामभिप्रेत्य
शब्द इत्यादीनां वेदिकोदाहरणलसंगतिरिति भावः ॥

लोके पदानामुदाहरणलोकौ वेदे वाक्यानामेव^२ तत्तोक्ता-
वाश्रयमाह तच्चेति पदान्तरसमभिव्याहारेण स्वरविशेषाच्च वेदे
वाक्यानामुदाहरणलौकिकिरित्यपि बोध्यम् । लोकवेदसाधारणतया
पाणिनीयशब्दानुशासनस्यैवात्राधिकृतत्वं तु शाकटायनादिव्याकर-
णस्येत्युत्तराश्रयं परे ॥ भाष्ये लौकिकास्तावदिति । ताव-
च्छब्दोऽनुक्रमे पूर्वं लौकिका उदाह्रियन्ते पश्चाद्वैदिका इत्यर्थः ।
वैदिकानां प्रधानत्वेऽपि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्तददादरसूचनार्थः ॥
अभेदेन लोके इति । अभेदेनैवेत्यर्थः । शब्दपरत्वाभिप्राये-
णास्य^३ गौरिति प्रयोगात्तावदिति भावः । पुरोवर्त्तिव्यक्तिं पश्यतो
“वाचकजिज्ञासया कोऽयमिति प्रश्नेऽयं गौरयं वर्णयिष्ये” इत्युत्तरस्थले
सन्निहितमुद्दिश्य तादात्म्येन शब्दविधेयताप्रतीतिरिति तात्पर्यम् ।
शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः स्पष्टं चेदं पातञ्जलभाष्ये इति

१ तद्व्यवहारदर्शनात् ॥ ख ॥

२ तथोक्तावाश्रयम् ॥ क ॥

३ “अस्य गौरिति” इति नास्ति ॥ ख ॥ ४ वाचकजिज्ञासायाम् ॥ क ॥

‘मञ्जूषायामस्माभिर्हरिसंमततया’ व्युत्पादितम् । ‘अत एव जात्या-
 दिव्यत्वोरिव रामेतिद्वयचरं नाममानभङ्गः’ पितृाकिन इत्यादौ
 शब्दार्थयोरप्यभेदेन व्यवहारः ॥ अथ गौरिति भाष्ये अथेत्यस्य
 पृच्छ्यते इति शेषः ॥ किं पृच्छ्यते तदाह गौरित्यत्रेत्यादि ॥
 कः शब्द इति । कः शब्दशब्दाभिधेय इति प्रश्नः ॥ प्रति-
 भासमानेषु । शब्दजातिव्यवहारादिषु ॥ नन्वेवं गुणक्रिययोश्च शब्दत्वा-
 शङ्कानुपपत्त्या नहि ते अपि गौरिति शब्दजन्यबोधे भासेते इति
 चेन्न । गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोऽप्यभेदात् । शब्दार्थयोश्च तत्त्वान्
 तदभिज्ञाभिज्ञस्येति न्यायेन तच्छङ्कोपपत्तेः । यथा परमकारणा-
 भिन्नकार्यकारणकस्य परमकारणेनाप्यभेदः । यदा गुणसमूहो द्रव्य-
 मिति पचे तस्य भाव इति सूत्रस्य भाष्यसम्यक्ते समूहस्य गोशब्द-
 वाच्यत्वेऽवयवभूतगुणादीनामपि तदाच्यत्वमिति शङ्का बोध्या ॥
 अथ गौरिति विज्ञान इति सामान्योक्त्या तदाकारप्रत्यक्षादि-
 ज्ञानेऽपि गुणादीनां सामान्यरूपेण भानमन्त एव प्रत्यक्षदृष्टेऽपि
 आद्यफलादौ रसविशेषादिजिज्ञासा । विशेषजिज्ञासायास्तसामान्य-
 ज्ञानपूर्वकत्वादित्यन्ये । निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम् ॥ यत्तदिति
 समुदायो यद्वृत्तार्थं वर्त्तते । तस्यैव पुनस्तद्वृत्तेन स इत्येतेन परा-
 मर्गः । यदा प्रसिद्धौ ॥ ननु यदित्यस्य नपुंसकत्वेन तच्छब्देऽपि
 नपुंसकलिङ्गमेवोचितमत आह उद्दिश्यमानेति । सिद्धवत्की-
 र्त्तनमुद्देशः । प्रतिपाद्यतया विधेयतया वा कीर्त्तनं प्रतिनिर्द्देशः ।

१ मञ्जूषायां निरूपितम् ॥ ख ॥

२ इत्यर्थादिसंमततया ॥ क ॥

३ “अत एव जात्यादिव्यत्वोरिव” इति नास्ति ॥ ख ॥ ४ इत्यनेन ॥ क ॥ ख ॥

यथा “श्रैत्यं ह्ययस्या प्रकृतिर्जलस्य” इत्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥
तस्मिन्मिति तयोर्भेदमिति व्यर्थः ॥

भाष्ये कहेतुमुपपादयति भिन्नेन्द्रियेति । सामान्यव्यति-
रिक्तत्वे सन्ति श्रोत्रेन्द्रियघातान्न हि शब्दलक्षणमिति भावः ॥ ‘यदि
च द्रव्येति यदि द्रव्यं शब्दशब्दाभिधेयं स्यादित्यर्थः । तथा हि
सन्ति द्रव्यादीनां तन्वान्तरे निरूपितत्वात्तस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यपि
बोध्यम् । तत्र द्रव्यस्य क्रियाद्याश्रयत्वात्पूर्वमुक्तिः । क्रियागुणौ जात्या-
श्रयाविति तयोस्ततः पूर्वमुक्तिः । वैशेषिकसिद्धगुणानामपि संयोग-
विभागादीनामपि क्रियात्वं ध्वनयितुं गुणात्प्राक् क्रियोक्तिरिति
ध्येयम् । यत्तर्हि शुक्त इत्यादौ गुणस्य शब्दलक्षणपरे वाक्ये इति
शब्देन प्रकारार्थेन सुरभ्यादिभेदभिन्नगन्धादिलिङ्गसंख्यादिरूप-
गुणसंग्रह इति न न्यूनता । ननु शब्दस्यापि गुणत्वाद्गुणो नाम स
इत्युत्तरमसंगतम् । तस्य द्रव्यत्वे द्रव्यं नाम तदित्युत्तरासंगतिरिति
चेन्न । उक्तद्रव्याश्रितौ गुणो नाम स इत्यर्थात् । श्रोत्राघातत्वा-
देव क्रियादीनां शब्दत्वे निरक्षे किमुत्तरग्रन्थेनेत्यत आह अने-
नैवेति ॥ “गोशब्दार्थेचैषां सम्भवादिति । अभेदसम्भवात्तेन
तदभिज्ञाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन शब्दलाशङ्का तेषामिति
भावः । यद्वा गोशब्दार्थं गुणसमूहे समूहितयैषां सम्भवादित्यर्थः ।
‘शरीरव्यापारो रोमाञ्चादिः ॥ एकत्वमिति । अनेकसमवेतत्वला-

१ एतत् प्रतीकादेव नागेश्वरभट्टीयकौयटपुस्तके “च” शब्दघटितः पाठ
आसीदित्यनुमितं भवति ॥ २ संख्यासंयोगः ॥ क॥ ख॥

३ अयम् “अपि” शब्दः पुस्तकत्रयेऽप्यस्ति ॥ ४ “गो” इति

नास्ति ॥ ख॥

५ शरीरव्यापारः ॥ क॥ ख॥

पुण्यसम्पत्तम् ॥ बित्तत्वेन संयोगमिरावः । एकत्वेन प्रत्यभिज्ञा
प्रत्यक्षरूपं प्रमाणं दर्शितम् ॥ भूतशब्दप्रयोगानुपपत्तिं परिहरति
सत्तास्थमिति । एवं हि वृत्तवदाद्य 'इत्यापत्तेः । सामान्यश्रुते-
स्त्वंवर्तमानविषयत्वेन प्रवृत्तायास्तुल्योपे कारणाभावाच्च । अप्यमा-
कचनया प्रकृतेऽनुपपत्त्याच्चाध्याहारे गौरवाच्च नेदं युक्तं किन्तु
स्वरूपवर्तनी यः वृद्धिब्रह्मास्वरूपस्याभाव्यप्रयोगस्य प्रमाणभूतस्य स्वरूपं
करिष्यमाणस्याख्यानरीत्याद्यापि व्याख्यानसम्भवात् । यिद्वद्भूत
इत्यापान्वयान्वयशब्दप्रयोगः 'सादृश्येन इति सादृश्यप्रतीतिर्गलक
सादृश्यवाचकत्वे मानमस्तीति दिक् ।

भाष्ये आकृतिर्जातिस्त्वंख्यानं 'ब्रवीति' । आकृतियते व्यवच्छि-
द्यते स्वाश्रयोऽनघेति व्युत्पत्तेरिति भावः । शब्दापरभाष्ये सामान्य-
भूतमित्यस्य तद्व्यञ्जकचेत्यर्थः^१ बोध्यः । जातिमात्रपरत्वे "जा-
त्याकृतियक्तयः पदार्थः" इति गौतमसूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोध-
नात् प्रत्यक्षादौ तद्वानाच्च तस्य शब्दत्वाशङ्का तत्प्रमाधनाभावे
न्यूनता स्यात् । विद्वे शब्दार्थेति वार्तिकव्याख्याने भाष्ये तस्यापि
पदार्थत्वं कैचटो वक्ष्यति । तदभिज्ञाभिज्ञस्य तदभिज्ञत्वमिति ग्या-
वद्य यच्च स्वरभिन्नद्वारकस्वरूपानुगमस्तद्विषयः । यथा परम-

१ इत्याद्यापत्तेः ॥ क ॥ ख ॥

२ सादृश्यपर इति ॥ क ॥

३ संख्यानं च । ब्रवीतीति नास्ति ॥ क ॥ ख पुस्तके संख्यानं ब्रवीति इति
नास्ति ॥ ४ अयं पाठः "वालेगटाइन" मुद्रापितभाष्य-

पुस्तकेऽस्ति । तद्वतो "ब्रवीति" इत्यनुचितमेव ।

५ तद्व्यञ्जकं चेत्यर्थः ॥ क ॥

कारणकार्थीपादान्ते परमकारणादेः । अत एव सुखदुःखयोर्नैक्यं
 नापि कुण्डलकटकयोस्तत्कुण्डलारम्भकस्पर्णावयवानुगमस्य कटकेऽभा-
 वात् । एवं गुणसमूहस्यनुद्भूतावयवभेदस्य वाच्यत्वेऽपि समूहिनां
 तत्तद्भूयेणवाच्यत्वात् तेषां शब्दत्वाशङ्केति भावः ॥ पृच्छतीति ।
 प्रअविषयविशेषान्तराभावात्सामान्यरूपेण पृच्छतीत्यर्थः ॥ भाष्ये
 उच्चारितेनेति । शरीरमाहताभिहतकण्ठादिस्थानैरवयवद्वारा-
 भिव्यक्तेन धेनेत्यर्थः । अत्र 'विषाणान्नैरवयवैर्गुणादधोऽप्युपलक्ष्यन्ते ॥
 संप्रत्ययो ज्ञानम् ॥ ननु प्रत्यायकशब्दस्य वर्णसमूहरूपतया धेने-
 त्येकवचनमयुक्तम्^१ । न च वनमितिवत्समूहाभिप्रायं तत् 'समू-
 हस्यास्थिरस्य निरूपयितुमशक्यत्वादत आह वैयाकरणा इति ॥
 वर्णयतिरिक्तपदानभ्युपगमे एकैकस्य वर्णस्य वाचकत्वं समुदायस्य वा
 नाद्य इत्याह वर्णानां प्रत्येकमिति ॥ द्वितीयमनूद्यदूषयति
 आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति । प्रत्येकमानर्थक्ये तु समुदायस्य
 वाचकत्वमुपेयं तत् न युक्तमिति शेषः ॥ यतस्तच्च नयद्वयम्^२
 उत्पद्यमानसमुदायस्याभिव्यज्यमानसमुदायस्य वा वाचकत्वमिति
 तत्राद्यं दूषयति उत्पत्तिपक्ष इति । उत्पत्त्यभावादित्यस्य समु-
 दायाभावादित्यनेनाशयः ॥ द्वितीयं दूषयति अभिव्यक्तीति ।
 उत्पत्त्याभिव्यक्तेर्ध्वंस्तत्वादित्यर्थः ॥ ननु पक्षद्वयेऽपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवज-
 न्यसंस्कारसह^३कृतानद्यवर्णानुभवहेतुकैकस्मृत्युपाकूटानां 'वाचकत्वम-
 स्तन आह एकस्मृतीति । ननु तस्य नित्यत्वे सर्वदार्थप्रतीति-

१ विशेषाणाम् । क॥ विषयान्तरेः ॥ ख॥ २ एकवचनमयुक्तम् । क॥

३ समूहस्य स्थिरस्य । क॥ ४ तत्र पक्षद्वयम् । क॥ तत्र नद्वयम् । ख॥

५ सहकृतां सर्ववर्णानुभवहेतुक - । क॥ ६ वाचकत्वमत आह । क॥

प्रसङ्गोऽत आह नादेति । नादो वर्णः ॥ ननु येन क्रमेणानुभूता
वर्णास्तेनैव क्रमेणैकस्मृत्युपाकृढानां वाचकत्वेन नार्थप्रतीत्यविशेषप्रस-
ङ्गोऽन्यथा त्वयापि वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् कथं पूर्वोक्ता-
दोषाभिस्सारस्तवापीत्यत आह विस्तरेणेति । इदमेकं पदमेकं
वाक्यमिति प्रत्ययः स्फोटसत्त्वे तदेकत्वे च प्रमाणम् अनुभवक्रमे-
णैव स्मरणमित्यर्थे दृढप्रमाणाभावाच्च क्रमेणानुभूतानां व्युत्क्रमेणापि
स्मरणदर्शनात् । मम तु यथा पटे नानारञ्जकद्रव्याहितनानाव-
र्णोपरागः क्रमेण तथैकस्मिन्नेव तस्मिन्नुच्चारणक्रमेण क्रमवानेव तत्त-
द्वर्णस्वरूपानुरागस्तु च स्थिरस्तस्य च मनसाग्रहणमिति न दोषः ।
तच्च येनेत्येकवचनेन विषाणिनामिति बहुवचनेन चानेकोच्चारण-
विषयगौरित्यस्यैकत्वं सूचितम् । एवं च तेनैव दृष्टान्तेन घट-
पटादिवोधकसाधारण्येन वाचकस्यैकत्वं सूचितम् । भेदप्रत्ययस्त्वौ-
पाधिक इत्याद्यस्मत्कृतमञ्जूषायां शक्तिवादे द्रष्टव्यम् ॥ नन्वेवं
तस्य तात्त्वोष्ठपुटव्यापारविषयत्वाभावादुच्चारितेनेत्ययुक्तमत आह
प्रकाशितेनेति । अभिव्यञ्जकैरिति शेषः ॥ भाष्येऽथवाप्रती-
तपदार्थक इति । श्लोके 'व्यवहर्तृषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः
ओचेन्द्रियग्राह्यत्वाद्वर्णरूपध्वनिसमूह एव शब्द इत्यर्थः । तस्यार्थ-
बोधकताप्यविचारितरमणीयस्यैव श्लोके सिद्धा तादृशस्यैव शास्त्रे-
णान्वाख्यानमिति तात्पर्यम् । तदाह अन्यचेति । संप्रदादौ
तपरसूचे भाष्येचेत्यर्थः । ध्वनिपदेनात्र वैखरी । स्फोटपदेनाभि-
व्यक्तत्वादिको^१ मध्यमावस्थ आन्तरश्शब्द उच्यते । कथमस्येति ॥

सुर्वक्रियस्य वर्णनानार्थकत्वादित्यर्थः ॥ भाष्येकानि पुनश्चाब्दा-
 नुशासिनस्येति । शब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः । तदाह
 किं सन्धेति । शब्दज्ञानद्वाराध्ययनस्य तदज्ञानप्राप्तप्रत्यवायपरि-
 चारः फलम् उत तद्वतिरिक्तमपि किंचिदिति अग्राग्रथ इत्यर्थः ।
 प्रयोजनशब्दः करणव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरोऽपि तेन व्याकरणाध्यय-
 नस्य प्रयोजकं किंचिदस्ति नवेत्यपि अग्राग्रथो बोध्यः । अत एवो-
 क्तरे आगमपदोपादानम् । नपुंसकमनपुंसकेत्येकशेषः । तत्रैक-
 वद्भावस्य वैकल्पिकत्वात्प्रप्ते वञ्चवचनमुत्तरे एकवचनं बोध्यम् ॥ पुष्-
 पार्थोभर्मीमोक्षश्च ॥ ननु शिक्षार्थसम्बन्ध एव महात्वेदरचाचेतुः
 किं व्याकरणेनेत्यत आह लोक इति ॥ आभ्येदिति । भ्रमेण
 पाठान्तरं कल्पयेदित्यर्थः । 'नवाचार्यवचनाद्भ्रमनिवृत्तिः अंग्रश-
 क्त्वा तेव्यविश्वासात् ॥ वेदार्थावगमद्वारापि व्याकरणं पुरुषार्थसा-
 धनमित्याह वेदार्थेति । एवं च वेदार्थज्ञानपूर्वकं शुद्धतत्त्व-
 ज्ञेयदिक्षितकर्मातुष्टानेन खर्गसुख सुपनिषदर्थज्ञानेन वक्ष्यमाण-
 रीत्या वा मोक्षश्च पुरुषार्थो व्याकरणाध्ययनस्य फलमिति भावः ॥
 विकार इति । लोपस्तु न विकार इति पृथग्गणितः । भावरूप
 एवचादेशोऽन विकारः ॥ हृग्रहोर्भ इति । इदञ्च गृभ्णामीत्या-
 र्थमावश्यकम् । एतेनोद्गाभनिघाभौ चेत्यनेन भ्रम्यापि सिद्धत्वा-
 देतदुपन्यासस्त्रिण्य इति परास्तम् । अन्यार्थमावश्यकेन तेनैव भ्रम्य
 सिद्धौ तदंगे निपातनाश्रयणवैधर्ष्यात् ॥ निपूर्वाद्गृहेर्ध्वविधायका-
 भावादाह उद्गाभनिघाभौचेति ॥ भाष्ये खल्वपीति नि-

पातसमुदायो निश्चयार्थः । ऊहः खण्णपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः ॥
 ननु यच्च प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट
 इति नोद्देशेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृत्यवृत्ताभावेऽपि विकृतावृत्त
 इति दर्शयितुमप्रकृतिशब्दार्थमाह ऊहेति । यस्मिन्नाग्नेयादौ ध्या-
 गान्तरेण सौम्यादिना । प्रकृतिविकृत्यवगमस्य द्विदेवत्यलैकदेवत्य-
 लादिशब्देन बोध्यः ॥ अन्यच्च पठितमन्त्राणाङ्ग्यमन्यत्रगमनमत
 आह प्रकृतिवदिति । यथा उपकारा प्रकृतिरनुष्ठायते तथा
 विकृतिरपीतितदर्थः । तदनेनोपकारातिदेशे तत्पृष्ठभावेन पदार्था
 अत्यतिदिश्रम्भे इतिकर्मव्यतायाभ्रावनायास्माकाङ्क्षत्वादेतन्मूलकमेव
 प्रकृतिवदतीति मौमांसकसरणिः ॥ पदार्थान्तर्गतासु मन्त्राः तत्र
 अग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्याग्निपदस्य सूर्यसम्बन्धिनिर्वापप्रका-
 शनासमर्थत्वात्तदपचाय तत्स्थाने सूर्यायेत्युच्चामित्याह तच्चाग्नेरि-
 ति ॥ मन्त्र ऊह्यत इति । यद्यप्युद्देशे न मन्त्रलन्तयापेकदेशसो-
 षेऽपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रलप्रत्यभिज्ञानात्तद्वटिते समुदाये मन्त्र-
 लव्यवहारः कर्मणस्माङ्गल्येति बोध्यम् । सोऽयमप्रकृत्यूहः 'अन्ये-
 ऽप्युच्चाः ऊह्यन्त्यस्य हि आर्त्विज्यत्वाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकसुख-
 सिद्धिः फलमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये लिङ्गपदञ्च प्रकृत्यादेरुप-
 लक्षणम् ॥ 'यथायथमिति । 'अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिक्रान्त-
 नेनेत्यर्थः ॥ ननु वक्ष्यमाणगमस्य न व्याकरणफलत्वमत आह
 प्रवर्त्तक इति ॥ नित्यकर्मतामिति । एतेन नित्यकाम्यता
 व्याकरणाध्ययनस्येत्युक्तम् । नित्यलक्षाधेयशेषपदार्थविशेषणीभूताध्य-

यनज्ञानयोर्बोधम् । अत्र ब्राह्मणेनेत्युक्तेरन्यस्यैवमध्ययनं काम्यमेवेति सूचयतीति कश्चित् ॥ निष्कारण इति । कारणशब्दः फल-
परः ॥ ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपम्फलमस्यैवेत्यत आह
दृष्टमिति ॥ अध्ययनादिनिष्ठकारणानपेक्षत्वं विषय आरोप्य
निष्कारणो वेद इति प्रयोगः ॥ आगमपदेन श्रुतिः श्रुतावपि
जनमेजयाद्युपाख्यानवत्पौरुषेयव्याकरणस्यापि नित्यताबोधनमुप-
पद्यते । यदा तेन प्रोक्तमिति सूचोक्तमाख्यरीत्या वेदार्थवद्भाकरणा-
र्थोऽपि अनादित्वरूपनित्यतावानिति श्रुत्या तस्य नित्यत्वबोधन-
मिति बोध्यम् । धर्मत्वञ्च वेदस्य पुरुषयज्ञसाध्यतया धर्मत्वेनाभि-
ताध्ययनज्ञानकर्मत्वेनौपचारिकमित्याहुः ॥ षडङ्गः शिचाकल्पव्याक-
रणनिर्दिष्टश्चन्द्रोच्चैतिषाङ्गसहितो वेदः स्वशास्त्रारूपः । अध्येय
इत्यतः प्रेरणाविषयाध्ययनकर्ममिति बोधः । यद्यपि तेन प्रोक्तमिति
सूचे भाष्ये वक्ष्यमाणरीत्या वेदत्वं शब्दतदर्थाभयनिष्ठं तथापि ज्ञेय
इत्यस्य सम्यगर्थबोधपर्यवसाय्यध्ययनङ्गार्थमित्यर्थं तात्पर्यम् अत एव
समानमीहमानानामधीयानानाञ्च केचिदर्थैर्युज्यन्ते केचिन्नेति वक्ष्य-
मिति भाष्यकृतम् । अध्ययनतयाज्ञानयोश्च समुच्चयः । अनेनातादृश-
स्याधर्मत्वं सूचयति श्रुत्या मिलितस्यैव धर्मत्वबोधनात् । तथा च
व्यासः । “वेदार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं विजः । कुर्वन् स्वर्गमवा-
प्नोति नरकन्तु विपर्यय” इति । जपपदं मन्त्रसाध्यकर्ममाचोपल-
क्षणम् । ज्ञाधातोश्च ज्ञानानुक्रान्तो मनः प्रणिधानविषयेन्द्रियसंयो-
गसम्पादनादिरूपो व्यापारोऽर्थस्तस्यैवात्र विधेयत्वम् एतेन ज्ञानस्या-
विधेयत्वादिदश्चिन्त्यमित्यपास्तम् ॥ ननु गुणानाम्परस्परसम्बन्धाभा-

वान् षडङ्गेषु प्रधानमित्यनुपपन्नमत आह पदेति । एवञ्च वेदार्थ-
ज्ञाने व्याकरणप्रधानकारणमिति भावः ॥ भाष्ये प्रधाने कृतो
यत्न इति । प्रधानविषये निवृत्त इत्यर्थः । अन्यथा यत्नविषय-
कृतेरसम्भवादसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ 'भाष्ये च फलवानित्यत्र फलपदेन
वाक्यार्थावगमो विविक्षितः । एतच्छास्त्रञ्च पदपदार्थावगमद्वारा
वाक्यार्थावगमोपयोगीति बोध्यम् । एवञ्च व्याकरणानध्ययनप्रयु-
क्तस्य वेदार्थाज्ञानप्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य परिहारकतयास्य नित्य-
त्वमिति बोध्यम् ॥ अवश्यमित्यनेन विवक्षितं दर्शयति अध्याप-
नमिति । साधवञ्च प्रतिपदपाठपेक्षया प्रकृत्यादिविभागेनाम्ना-
ख्यानस्य विवक्षितम् ॥ नन्वसन्देहसन्देहाभावः स च नात्यन्ताभा-
वस्तस्य नित्यत्वात् । न च ध्वंसः तत्तद्विषयकव्याकरणज्ञानवतस्तुन्दे-
हस्यैवाभावेन तदसम्भवात् । यस्य त्वधीतव्याकरणस्यापि कश्चित्तु-
न्देहः स तद्विषयकवैयाकरणत्वाभाववानेव । वेदमार्थं हि तच्च
प्रत्ययोऽत आह प्रागभाव इति । तत्परिपालनञ्च शास्त्राध्यय-
नफलं न तु स्वरूपं तस्याजन्यत्वात् तत्पालनञ्च प्रतियोगिजनकका-
रणविध्वंसनं प्रागभावस्य प्रतियोगिजन्यनाशत्वादिति बोध्यम् ॥
भाष्ये याज्ञिकाः पठन्तीति । यज्ञकाण्डभवा वैदिकाः शब्दा
याज्ञिकास्तै पठन्तीत्यर्थः । ऋषिः पठति शृणोत यावाण इति-
वत्प्रयोगः । तच्च ऋषिर्वेदः । सम्सूत्रे भाष्ये एष प्रयोगः ॥ ताम्
अनङ्गाहीम् ॥ कस्तर्हि निश्चयस्तत्राह 'पूर्वपदस्येति ॥ नन्वस्ते-

१ भाष्ये च इति तु नास्ति ॥ क ॥ ख ॥

२ "प्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य"

इति नास्ति ॥ ख ॥

३ अन्यनाशत्वात् ॥ क ॥

४ पूर्वपदेति ॥ ख ॥

स्वादीनाम् बद्धत्वाद्बद्धनामनुपपत्तौ न्याय्य इति प्रथमतोऽभिधान-
 व्युत्क्रमत आह मुख्यानीति । प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतोऽभि-
 धानमिति भावः । तेषां प्रधानत्वञ्च पदपदार्थज्ञानाधीनत्वेनान्त-
 र्गतत्वात् । वक्ष्यमाणानाञ्च वहिरङ्गशब्दापशब्दप्रयोगविधिविधेयवि-
 षयत्वादानुषङ्गिकत्वबोधम् ॥ ननु भूय इत्येकवचनमनुपपन्नं प्रथो-
 जनानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादत आह पुनरिति ॥ इमा-
 नि चेति । चक्षुःसुखे ॥ भाष्ये प्रयोजनानीति । प्रवर्त्त-
 कानि फलानि चेत्यर्थः । तच्च वक्ष्यमाणवाक्यानि प्रवर्त्तकानि तद्वो-
 ध्यानि फलानीति विवेकः ॥ ननु रचादिभिः 'सचैवैतानि कुतो
 न पठितानीत्यत आह आनुषङ्गिकत्वादिति । एषामानुषङ्गि-
 कत्वं तेषां प्रधानत्वबोधयितुं न्योक्तिरिति भावः ॥ ननु परावभ्र-
 सूखाद्वाङ्मणेनेति श्रुतौ पराभवस्यापशब्दभाषणफलत्वावगतेः परा-
 भूता माप्नुमेत्यथेयमिति वक्तुमुचितमत आह निन्दार्थवादेनेति ।
 द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वान्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादितिन्यायेन यस्य
 परममयी जुह्वर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यादावपापश्लो-
 कवश्लोकात् प्राज्ञस्यमात्रं परत्ववदस्य निन्दामात्रपरत्वादिति भावः ।
 प्रकरणाच्च 'कालयोऽयस्त्रिविधः ॥ केषिदाहुरिति । अत्राहचि-
 जन्तु सर्वः श्रुतस्मादयमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति ॥ यदेति ।
 सर्वस्य हे इत्यत्र पदग्रहणस्य वार्त्तिककृतोक्तत्वादिति भावः ॥ ननु

१ सचैवैतानि ॥ ख ॥

२ भाषणफलत्वावगतेः ॥ ख ॥

३ यद्यप्युपलब्धं पुस्तकेषु "कालत्रयोऽयमिति" त्वस्ति तथाप्यङ्गशब्दस्य निबन्धन-
 सकत्वाद् बद्धव्रीहावर्थात्पुनरेव "कालत्रयोऽयमिति"ति पाठः स्थापितः ॥

नेदं द्विलं किन्त्वैच्छिकः पुनः प्रयोगोऽत आह सत्यञ्चेति । म
 ज्ञेच्छित्तवै इत्येतज्ज्ञेष्वाभाषा^१विषयमिति भ्रमनिवृत्त्यर्थं तद्विवरण-
 क्षापभाषितवै इति ॥ ह्रवै इति प्रसिद्धौ । अपग्नब्धत्वं व्याक-
 रणानुगतशब्दस्येष्टभ्रंशन एव प्रसिद्धमिति भावः । मनु ज्ञेष्वा-
 नाम पुरुषविशेषो देशविशेषो वा स कथमपग्नब्धोऽत आह
 घञिति । निन्दावचनाद् ज्ञेष्वातेरिति भावः । निन्दा च ग्रास-
 बोधितविमरीतोच्चारणेन पापघादनत्वात् । एवञ्च ज्ञेष्वा इत्यस्य
 निन्द्या इत्यर्थ इति दिक् ॥ असर्वनामत्वात्ततोऽप्राप्तेराह स्वरेणेति
 आद्यादित्वादिति च ॥ तमित्यस्य यञ्छब्दापेक्षितत्वादाह
 यदर्थेति । मिथ्याप्रयुक्त इत्यस्य विवरणन्ततोऽर्थान्तरमिति ।
^१न केवलान्तदर्थमेव नाहेत्येतावत् किन्तु प्रत्यवायोत्पादनद्वारा हिं-
 सकोऽपीत्याह वागेवेति । यथाध्वर्युहताङ्कोमाद्यजमाने धर्मात्प-
 त्तिरेवन्तत्कृतापग्नब्दप्रयोगात्तस्मिन् प्रत्यवाय इत्याशयः । तच्च
 दृष्टान्तमाह यथेति दृष्टेणेति । हेतौ तृतीया फलमपीह हेतुः ॥
 मन्त्र इति । न बोधितस्य कथं मन्त्रत्वमिति वाच्यम् मन्त्रश-
 ब्दस्य बोधकपरत्वात् । अत एव मन्त्रोहीनः खरत इति प्रसिद्ध-
 मपि शिचापाठं विहाय भाष्ये दुष्टशब्द इति पठितं तत्रत्यमन्त्र-
 शब्दस्य शब्दमाचपरतेति सूचयितुम् ॥ शत्रुशब्दस्याभिन्नपर्यायत्वे
 वज्रप्रीहितपुरुषयोरविशेषोऽत आह तच्चेन्द्रस्येति । शदर्शना-
 दौणादिकः कुन् प्रज्ञादिगणे निपातनाङ्गस्त्वम् । शमेस्तु तत्वम् ॥

१ ज्ञेष्वाभाषणविषयम् ॥ ख ॥ २ न केवलं तमर्थं नाहेति ॥ क ॥ ख ॥

‘सम्बोधनविभक्त्यभावाद्याह’ इन्द्रशब्दत्वस्येति । नन्वत्र यश्चकर्म-
णीत्येकश्रुतौ प्राप्ताद्यान्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरकरणं स्वरापराध इति वक्तुं
युक्तम् । न च तथैवास्तु शतपथब्राह्मणतद्भाष्यविरोधात् तच्चङ्गाद्यु-
दात्तत्वकक्षणमेव स्वरापराध उक्त इत्यादि स्पष्टमस्मात्कृतैकश्रुत्यवा-
देऽत आह ऊह्यमानस्य चेति । तदुक्तमनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति
न चास्यामन्त्रत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणस्य कर्मणः कथमस्रजजन-
कत्वमिति वाच्यम् । सूर्यायलेत्यादेर्लौकिकघटितस्य ऊहविधास-
कशास्त्रवलेन फलजनकत्ववदुपपत्तेरित्याहुः ॥ नन्वधीतमविज्ञात-
मिति विरुद्धमत आह अविदितेति । शुष्केध इति सान्तकौ-
वैधशब्देनादन्तपुस्तिज्ञेन वा निर्वाह्यम् । निरुक्ते तु यद्गृहीतमवि-
ज्ञातमिति पठ्यते तच्च गृहीतं शब्दतः अविज्ञातमर्थत इति
बोध्यम् ॥ भाष्ये तस्मादनर्थकमिति । अनेन निन्दार्थवादेन
निष्प्रयोजनाध्ययनानौचित्येन निष्प्रयोजनाध्ययमिति निषेधकल्प-
नादिति भावः । अतो निषिद्धमध्ययनं माभूदिति व्याकरण-
मध्येयमिति तात्पर्यम् ॥ एकः पूर्वपरधोरित्यत्र भाष्ये पठितैक-
शब्द इत्यादिश्रुतिमूलकमाह भाष्ये यस्त्विति । अभ्युदयहेतु-
त्वम् अदृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधनत्वम् ॥ कुशलोऽधीतव्याकरणः ।
लक्षणस्मरणपूर्वकं यः प्रयुङ्क्ते इति फलति ॥ विशेष इति । अर्थ-
विशेष इत्यर्थः । तदाह स एवेति । साधर्म्यात् । साधर्म्यमूलका-
दभेदारोपात् ॥ भाष्ये यथावत् । अन्वृतादिदोषरहितम् ।

१ सम्बोधनविभक्त्यभावमाह ॥ क ॥

२ शत्रुत्वस्येति ॥ ख ॥

३ निषिद्धा ॥ क ॥ निषिद्धमाभूदिति व्याकरणम् ॥ ख ॥

वाचो योगः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वनन्देतीति वाग्यो-
गविद् ॥ श्रुतत्वादिति । एकच जयान्तिदोषयोःकारेण समुच्च-
यप्रतिपादनाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ दोषदर्शनादिति । शास्त्रस्या-
धर्महेतुत्वं दोष इत्यर्थः ॥ वादिप्रतिवादिपूर्वपक्षोत्तरपरतया व्या-
ख्यानेऽसामञ्जस्यत्वाद् प्रष्टुंवेति ॥ भाष्ये कुत एतदिति ।
वाग्योगविदो दोषः कुत इत्यर्थः ॥ ननु साधुज्ञानस्य 'धर्मजनकता
यथा शास्त्रोक्ता न तथाऽसाधुज्ञानस्याधर्मजनकता शास्त्रोक्तेत्यत
आह यथेति । एवञ्चाप्यशब्दज्ञानमधर्मसाधनन्धर्महेतुशब्दज्ञान-
विरोधित्वात् । यद्यदिरोधि तत्तद्विरोधिफलकं यथा सैन्निकद्रव्य-
सेवेत्यनुमानम्यमाणमिति भावः । एवञ्च शास्त्रस्याधर्महेतुतया तच्च
प्रवृत्तिर्नस्यादिति नेदं वचो व्याकरणाध्ययनानुष्ठापकं स्यादिति
तात्पर्यम् ॥ नन्वस्त्वधर्मोऽपि तथापि धर्माधिक्यायाध्येयं व्याकरण-
मत आह भाष्येऽथवेति ॥ अङ्गभूयस्त्वादिति । अङ्गाना-
न्धर्मजनकानाम्भूयस्त्वादित्यर्थः । एवञ्च यज्ञादेः पापजनकत्वेऽप्यधि-
कधर्मजनकत्वाद्यथा तच्च प्रवृत्तिस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥
अस्त्वीयांसः शब्दा इति । एवञ्च श्रुतिप्रचिन्नचौरवदनुपा-
देयन्तदिज्ञानमिति भावः ॥ नन्वेवं सामर्थ्यादंवाग्योगविदेव दुष्य-
तीत्यत्र कर्त्तास्त्वत आह भाष्येऽथयोऽवाग्योगविदिति ॥
अत्यन्तमित्यर्थः त्यन्तायेत्यव्ययम् ॥ पुरुषाणामिति । मनु-
ष्याणामित्यर्थः । तिरस्यामत्यन्तायोग्यत्वादस्त्वज्ञानं शरणं मनुष्या-
णान्तु योग्यत्वान्नैर्निषिद्धानुष्ठानवर्जनार्थमवश्यं शास्त्रं विज्ञेयमतोऽवा-

योगविदो महाननर्थ इति भावः । तच्च नात्यन्ताद्येत्यनेन शास्त्रा-
ज्ञानस्यैव शरणन्दोषद्वयप्रसङ्गात् किन्तु वध्यादेर्ब्राह्मणत्वाद्यज्ञानमेव
पापान्त्यत्वे प्रयोजकमिति ध्वनितम् । भाष्ये यो ह्यज्ञानमिति ।
निषेधशास्त्रमज्ञानग्राह्याणां त्वदिज्ञानपूर्वकान्तदधादिकुर्यात् सोऽपि
पतित एवेत्यर्थः ॥ प्रकरणादिति । सन्निधेरित्यर्थः । नन्वेवं
वाग्योगविदोऽप्यशब्दज्ञानादधर्मस्थादत आह वाग्योगेति । एव-
ञ्चाप्यशब्दप्रयोग एवाधर्महेतुर्न ज्ञानमात्रमिति न दोष इति
भावः ॥ भ्राजा नाम कात्यायनप्रणीताः श्लोका इत्याहुः ॥

भाष्ये किञ्चात इति । अतः प्रश्नात्किं विवक्षितमित्यर्थः ।
उदुम्बरं ताम्रम् ॥ दुष्टत्वमिति । इदमुपपन्नपणम् १ अन्यचा-
द्यदुष्टत्वस्य ॥ ननु कर्त्तरिक्तान्तप्रमत्तशब्दस्य गौतमशब्देन समाधो-
ऽनुपपन्नः तच्च भवत इत्यनेन साकाङ्क्षात्वादत आह प्रमादेनेति ।
भावे क्तान्त इति भावः । विप्रतिपन्नत्वेन वेदविषयविप्रतिपत्त्याश्रय-
त्वेन तत्त्वं स्वस्मिन्नारोप्य दैत्यनाशाय पूज्यस्यापि भगवत ईश्वरस्य
तथोक्तिरिति स न प्रमाणमिति भावः ॥ भाष्ये यस्त्वप्रमादेन
गौतो यस्य कस्यापि तत्प्रमाणमिति प्रतिनिर्द्देश्यलिङ्गम् ॥ ननु
कथञ्ज्ञातमयमप्रमत्तगौत इत्यत आह श्रुतिरनुग्राहिकेति ॥
भाष्येऽविद्वांस इति । अत्र योग्यत्वाद्याकरणकर्म बोध्यम् ।
प्रत्यभिवादेऽभिवादानन्तरप्रयोज्याशौर्वादवचने नाकोऽभिवादक-

१ “न दोष इति” इति नास्ति ॥ ख ॥ २ अन्यचादुष्टत्वस्य ॥ ख ॥

३ “तत्प्रमाणमिति प्रतिनिर्द्देश्यलिङ्गम्” इति पुस्तकत्रयेऽप्यस्ति । यद्यदन्त
एवमु उचितः । उद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्ययोरिति शेषरे दर्शनात् ॥

४ अभिवादानन्तरप्रयोज्ये वचने ॥ क ॥ ख ॥

नामष्टेः 'भुतिङ्कु' ये न जानन्ति तेषु कामन्निशङ्कं विप्रोक्ष्य प्रवासादेत्य यदा कामं विध्यनुसारमन्तरैवेत्यर्थः ॥ अयमहमित्यनुकरणस्यानितिपरत्वेऽपि ह्यथोगाभावाद्भूतिताभावेन वदेदित्यस्य तिङन्तत्वेन च समासाभाव इत्याहुः ॥

अत्र कश्चिदयमहमिति वदेत् अनुकरणस्यानितिपरमिति-
गतितात्समास इति पाठो दृश्यते सोऽपपाठः ॥ 'भाष्ये स्त्रीव-
दिति । तद्वत्करणेन^१ शास्त्राज्ञानित्वकृतापमानप्रयुक्तदुःखभाजो-
माभूमेति भावः ॥ ननु प्रकृतौ प्रयाजमन्त्रास्तुविभक्तिका एव
पश्यन्ते तत्किमनेन वचनेनेत्यत आह प्रयाजेति । ऊह्यमाना
याऽग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तिस्तुक्ता इत्यर्थः ॥ मन्त्रशब्दप्रकृतिके-
त्यसङ्गतम् अपूर्वविभक्तिमात्रविधाने न केवलः प्रत्यय इति निषे-
धात् । यत्किञ्चित्प्रातिपदिकप्रकृतिकास्तुर्वा विभक्तयः प्रयोक्तव्या
इति प्राप्नोतीति चेन्न त्वमग्ने प्रयाजानुयाजानाम्पुरस्तात्त्वमस्यादिति
मन्त्रवर्णनाग्निशब्दप्रकृतिका एव ता इत्याशयात् तच्चाग्नेर्देवताया
एकत्वादेकवचनमेव विभक्तयश्च प्रथमाद्वितीयाद्वितीयाषष्ठीसप्तम्य
एवेति श्रौतसम्प्रदायः ॥

व्यञ्जनसहित इति । यथा ये 'यजामह' इति पञ्चाक्षर-
मिति वर्णश्चाहुः पूर्वसूत्र इति भाष्याद्वर्णमात्रमित्यन्ये ॥

सकृत्प्रयुक्तात्विजौनशब्दस्योभयपरत्वे युक्तिमाह विद्वानिति ।
वेदार्थज्ञ इत्यर्थः ॥ चत्वारोति । सङ्गन्तः ॥ शब्दस्येति ।

१ जुतं कर्तुम् ॥ ख ॥

२ "भाष्ये" इति नास्ति ॥ ख ॥

३ सूत्रित इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥

शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । वृषभाकारशब्दशास्त्रप्रतिपाद्यः शब्दो
 रोरवौति महान्देवः अन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्यं आविवेश
 स्वाभेदमाविष्कृतवानिति मन्त्रतात्पर्यम् । महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो
 व्याकरणज्ञापितया व्याकरणस्तदाविष्ट इव भवतीति यावत् ॥
 भाष्ये पदजातानि । परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाणि । अत
 एवाग्रे निपाताच्चेतिचकारः सङ्गच्छते ॥ नामाख्यातेति ।
 नामशब्देन सुबन्तम् । नमत्याख्यातार्थमिति विशेषणीभवतीति
 व्युत्पत्तेः । आख्यातं तिङन्तम् । उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादा-
 नङ्गोबलीवर्द्धन्यायेन ॥ व्यञ्ज्य आन्तरः ॥ व्यञ्जकः वैखरीरूपः ॥
 तिङ्बिभक्तौर्नां षट्त्वादाह सुप इति ॥ सहशेषेणेति । शेषः
 षष्ठ्यर्थः तत्सहितकारकाभिधायकत्वेन सुप्रिङ्गोहभयोरपि सङ्गह
 इति भावः ॥ भाष्ये उरसौत्यादि । “हकारम्यञ्चैर्युक्तमन्त्रा-
 भिस्य संयुतम् उरस्यन्तं विजानीयात्” । मूर्द्धन्या षट्परा इत्युक्तेः ।
 मूर्द्ध्व शिरः कण्ठ इत्यनेन सुखान्तर्गतकण्ठादिस्थानमुपलक्ष्यते ॥
 ननु वर्धति मूचेण भूमिं सिञ्चतीति वृषभ इत्युच्यते, तत्कथं शब्द
 एवमित्यत आह कामानामिति । मेघ उदकमिवोक्तचतुः-
 शृङ्गत्वादियुगवैशिष्ट्येन ज्ञानपूर्वकप्रयोगेण कामानान्दानादित्यर्थः ।
 द्विशृङ्गद्विपाद्विकरकण्ठमाचवद्धलौकिकवृषभादस्य व्यतिरेकः ॥
 किं रोरवौति तत्राह भाष्ये महान्देव इत्यादि । महान्पर-
 ब्रह्मस्वरूपो देवोऽन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्यं स्वाविष्ट इत्यर्थः । तदा-
 वेशफलमाह महता देवेनेति ॥ साम्यं सायुज्यम् । तदुक्तं
 हरिणा । अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।

प्राहुर्महान्तं वृषभं येन सायुज्यमिध्यते ॥ आह च “चला-
 रिष्टङ्गा चयो अस्य पादा” इत्यादि चञ्चलः । इह द्वौ शब्दा-
 त्मानौ कार्यौ नित्यश्च तत्रान्यस्तुर्वेश्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्दवृषभ-
 स्तस्मिन् खलु वाग्योगविद् शास्त्रजशब्दज्ञानपूर्वकप्रयोगेणं ज्ञीणपापः
 पुरुषो विच्छिद्याहङ्कारग्रन्थीनत्यन्तं संसृज्यते इति तदर्थं तद्वाख्या-
 तारः ॥ एतावन्येवेति । वाक्परिमितानीति षष्ठीतत्पुरुषः ।
 पदजातानि परापश्यन्तीमध्यमावैखर्यः । नामादीनि च नामादि-
 मध्ये च एकैकं चतुष्पादम् ॥ भाष्ये मनस ईषिणः । चित्त-
 शुद्धिक्रमेण वशीकर्तारो विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्याहिंसका वा ते च
 वैचाकरणा अन्येषां तदज्ञाने हेतुमाह गुहेति । एकैकस्य ना-
 मादिरूपस्य चतुर्थं भागम् एकैकस्य चतुरंशत्वात् परादीनां वा
 चयोऽंशा मध्यमान्ताः । गुहा अज्ञानं हृदयादिरूपा च वैचाकरणस्तु
 शास्त्रबलेन तद्वत्तत्त्वयोगेन च गुहान्धकारं १ विदार्थं सर्वं जाना-
 तीति भावः ॥ न निमिषन्तीति । ज्ञानसामान्यविषयत्वाभाव
 उच्यते ॥ भाष्ये यन्मनुष्येषु वर्तते १ इति । ज्ञानविषयतया
 तद्वाचस्त्वतुर्थमित्यन्वयः । तस्मात्प्रत्यक्षपदज्ञानाय मनीषित्वाय वाच्यं
 व्याकरणमिति शेषः ॥ हरिरप्याह वैखर्या मध्यमायाश्च
 पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् । अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः
 परं पदम् ॥ तत्र ओत्रविषया वैखरी मध्यमा हृदयदेशस्था
 पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणम् पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता
 योगिनां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति परायां तु

नेति चय्या इत्युक्तम् । “स्वरूपव्योतिरेवान्तः परावागनपाथिनी ।
 तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्त्तत” इत्युक्तेः । अनेकतीर्थभे-
 दाया नामाख्यातादिवौष्णवेणुसृदङ्गशब्दादिरूपानेकभेदायाः । आह
 स्वल्पि, “चत्वारि वाक्परिमितानी”ति चक्षुन्त इति तद्व्याख्या-
 तारः ॥ उत्तत्वं इति । उतोशब्दोऽप्यप्यर्थं बहूनामपि समानपृष्ठो-
 दरपाणिपादानां मध्ययनमधीयानानामेकः कश्चित्पश्यन्नपि स्वभ्य-
 स्नाध्ययनोऽपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन् न पश्यति अर्थानभिज्ञत्वात् ।
 अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः । एवमेकः शृण्वन्नपि न
 शृणोत्येनां वाचं य एवञ्चार्थं सम्यगवबुध्यते तेनैव हि सा सम्यक् श्रुता
 भवति ॥ एवमर्द्धेनाविदांशं निन्दितार्द्धान्तरेण विदांशं स्तौति ।
 उतो त्वस्मै । अथेकस्मै कस्मैचिद्वैद्याकरणाय ^१तत्त्वं शरीरं ^२विदु-
 णोति प्रकाशयति सम्यग्ज्ञानं हि प्रकाशनमर्थस्य अर्थी हि वाच-
 शरीरम् । अथोपमायुक्तयोत्तमया वाचान्धपादेन तमेव स्तौति
 यथा जाया विदुतसर्वाङ्गावयवाभूलोशती कामधमाना भर्त्से प्रेम्णा
 दर्शयत्यात्मानम् । कस्मिन् काले यदा सुवासा निर्णिक्तवासा नीर-
 जस्का ऋतुकालेषु तदा ह्यतितमां स्त्रीं पुरुषं प्रार्थयते । यथा
 तत्पुरुषस्यां यथावत्पश्यति शृणोति च तद्वचनार्थं नान्यदा घनपट-
 प्रावृतशरीराम् एवं स एवैनां वाचं पदशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन
 विगृह्णार्थमस्याः पश्यति शृणोति चेत्यर्थः । अथमर्थो निरुक्ततद्वाच्य-
 थोऽस्पष्टः ॥ भाष्ये वाग्विदे । वैद्याकरणाय ॥ भाष्ये सक्तु-

१ “अध्ययनम्” इति पुस्तकत्रयेऽप्यस्ति ॥

२ तत्त्वम् ॥ ख ॥

३ विसर्गे इत्यधिकम् ॥ ख ॥

मिवेति । यत्र व्याकरणे धीरा ध्यानवन्तः सन्तस्तितउनी सन्तु-
मिव ध्यानयुक्तमनसा तत्करणकज्ञानेन वाचमक्रताह्वयत असाधुभ्यो
विविक्तां कृतवन्तः ते तत्करणेन शुद्धचित्ताः अत्र ब्रह्मप्रतिपादकशब्दे
शब्दार्थयोरभेदबुद्ध्या सखायः समानख्यातयः समानज्ञानाः तच्छब्दे
ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तस्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मनिरूपिताभेदज्ञा-
नवन्तः सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यत एषां
वाचि भद्रालङ्क्रीः स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अधि अधिकं निहिता स्थिता
भवतीति च्छगर्थः । सचतेर्दुर्धाव इति । यतस्त्वचतेरतो दुः-
शोधार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः ।* तितउशब्द इत एव भाष्या-
न्तुसकः । “चाक्षणी तितउः पुमानि”तिकोग्रात्युल्लिङ्गोऽपि ॥
विस्तारेति । तनोतेर्डउः सन्वच्चेति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ तुन्नेति ।
तदधातोः कर्मणि डउः सन्वच्चेति भावः । ध्यानं ज्ञातार्थभावनम् ।
मनसेति व्यापारपरं तदाह प्रज्ञानेनेति ॥ भाष्ये क्वेति ।
किन्तद्यत्र सायुज्यानि प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः ॥ उत्तरयति य एष
इति । दुर्गमार्गप्राप्यत्वात् दुर्गमार्गलोपचारः । दुर्गलमेवाह
एकेति ॥ ज्ञानेनैवेति । निर्विकल्पकज्ञानेनैवेत्यर्थः । अत एव
दुर्गलम् । “नान्यः पन्था” इति श्रुतेरिति भावः ॥ भाष्ये
वाग्विषय इति छेदः । अत एव अवणोपपत्तिः । वाग्मेदरूपाच ॥

१ छेद इति नास्ति ॥ ख ॥ वस्तुतः “छेदः” इति पाठ उत्तरग्रन्थस्य आवण-
प्रत्यक्षोपपत्तिपरत्वभ्रान्तिमता केनचित् संनिवेशितोऽनुचित एव ॥
उत्तरग्रन्थस्य तु “अतएव” वाग्विषयत्वादेव । “अवणोपपत्तिः” ।
“आत्मा वा अद्रे द्रष्टव्यः श्रोतव्य” इति श्रुत्युक्तस्य अवणस्योपपत्तिरित्यर्थः ।
“यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इति वाग्विषयत्वोक्तिस्तु फलव्याप्यत्वनिवृत्त्यभि-
प्राधिकेति तात्पर्यम् । तदुक्तं पञ्चदश्यां “फलव्याप्यत्वमेवात्र शास्त्रकृद्भि-
र्निवर्त्तितम्” इति ॥

वेदान्तीष्विति । सत्यज्ञानमित्यादिषु । परमार्थसंविस्तरक्षणा
 परमार्थब्रह्ममात्रविषयज्ञानविषयाखण्डार्थरूपा येषां वाचि निहिते-
 त्यर्थः । सर्वेऽपि वेदस्तेषाम् ब्रह्मपरः । “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य” इत्यु-
 क्तेरिति भावः । अयमभावः ये शास्त्रतः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधून्
 ज्ञात्वा शास्त्रार्थस्थानवन्तो मानसज्ञानेन वाच्यमसाधुभ्यः पृथक्कृतवन्तस्ते
 तज्ज्ञानपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगैर्लब्ध्वान्तः करणशुद्धयोऽच य एष दुर्गो
 मार्गो ब्रह्मरूपस्तथात्मना सह समानस्यातयस्यक्तभेदभावनाः सख्यानि
 साधुज्यानि प्राप्नुवते यत एषां वाचि वेदाख्ये ब्रह्मणि भद्रा लक्ष्मीः
 सर्वभासकब्रह्मरूपा सा अधि अधिकचिहिता भवति एतच्छास्त्र-
 साध्यप्रयोगव्यञ्जस्य धनिरूपवैखरीरूपरूपितस्यैव तैर्वाचकत्वस्वी-
 कारेण तस्य सात्यन्तविचारे ब्रह्मातिरेके मानानुपलब्धेन तत्तदुपा-
 धिभिन्नचित्त एव बोधकतया तैर्गृहात् एवं सर्वबोधकेषु ब्रह्मबुद्धौ
 आताथान्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिर्वैधाकरणानामिति ।
 यत्तु पदपदार्थवाक्यार्थमर्यादया सत्यमित्यादितस्तेषान्तद्बोधात्मातेषां
 वाचि निहितेति तत्र “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसा
 सहे”ति श्रुत्या ब्रह्मणस्तन्मर्यादया शब्दाबोधलोकेः । तत्र हि
 अप्राप्येत्यस्य सम्बन्धज्ञानेऽविषयीभूयासम्बन्धः चेत्यर्थः । आद्यं शब्दे-
 ऽन्यस्मिन्मिदं चित्तस्य त्वभयमपि बोधकमखण्डविषयस्य “दृश्यते-
 लपयाबुद्धे”ति श्रुत्यन्तरात् । न तु पदपदार्थमर्यादयेति बोध्यम् ॥
 लक्षणादित्यस्य व्याख्या भासनादिति परिवृढा अज्ञान-
 निवर्त्तनेन प्रभौ एते च मन्त्राः सर्वानुक्रमेऽन्यत्र विनियुक्ता अपि
 भाष्यप्रामाण्यादेतत्तात्पर्यका अपीति बोध्यम् ॥ चत्वारौत्यादि

स्य चतुष्टयं व्याकरणस्य मोक्षजनकत्वमतिपादयति ॥ भवार्थ इति । प्रायश्चित्तसाधनत्वेन तद्भवत्वम् ॥

पञ्चमीतियोगविभागादिति । संप्रुपेति तु युक्तम् ॥ ननु दशम्याम्युच्येति प्रयोजनस्वरूपगणने भाष्ये उक्तम् । गृह्येऽपि तथैव पठ्यते अतो दशम्युत्तरकाख्यमित्युक्तमत आह तैरपीति ॥ शिक्षायामिति । ते च दशः । अन्तरन्तस्था यस्येत्यर्थः ॥ त्रिपुरुषानूकम् । त्रिपुरुषशब्दे द्विगुः मूलविभुजादित्वात्कः ॥ भाष्येऽनरीति । अमनुष्येऽरिभिन्ने इतिवार्थः ॥ सत्यदेव इति । 'वरुणे यथा सत्येन दीव्यति द्योतत इति यौगिकोऽयं शब्दस्तथान्येष्वपीत्यर्थः । यस्येति पञ्चमीस्थाने षष्ठी यस्मान्ने काकुदन्तासु प्राप्य सिन्धवस्तप्तसमुद्ररूपाः सप्त विभक्तयोऽनुचरन्ति प्रकाशन्ते इत्यर्थः ॥ अनेकार्थत्वादिति । वदेरधिकरणे घञर्थे 'इति कः' शकम्भुवत्पररूपम् पृषोदरादित्वादैकस्योकारस्य लोपः । तुदेर्वाधिकरणे कः पृषोदरादित्वाच्चलोपः ॥ त्वमिं शोभनामयः प्रतिमाम् । सुषिराम् ऊषसुषीति रप्रत्ययेन सञ्चिद्राम्यविश्याऽग्रिथया तत्रत्वं मलम्भंस्वीकृत्य प्रतिमां शुद्धाङ्करोति एवन्तासुदेशे प्रकाशमप्य 'विभक्त्यन्ताश्शब्दाश्शरीरग्यापमपाकुर्वन्तीत्यर्थः । अनेन स्वर्गप्राप्तिः फलमित्युक्तम् ॥ एवन्तर्हीति । वेदातिरिक्तविषय एव प्रयोजनान्वाख्यानकृतु वेदविषय इत्येवं रूपं विषयविभागम् । तृतीयस्य प्रश्न

१ डाक्टर वालेगटाइन मुद्रितपुस्तके "वरुणाः" इति प्रथमान्तपाठो दृश्यते परन्तु स व्यापातपतित इति मन्ये "अन्येष्वपि" इति उपमेये सप्तमी दर्शनात् ॥ २ "इति" इति नास्ति ॥ ख ॥

३ शकम्भ्वादित्वात्पररूपम् ॥ क ॥ ४ विभक्तय इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥

इत्यन्ये ॥ किञ्चित्पदार्थमाह वेदमपीति । शेषपूरणमन्यत् किन्त-
 किञ्चिदित्याकाङ्क्षायां भाष्ये ओमित्युक्तेति । पठन्तीत्यनन्तरमे-
 तेभ्योऽपीति शेषः । एवञ्च वेदमधिजिगांसमानेभ्यो वेदाध्ययनप्रयो-
 जनङ्किमिति नाम्नाख्यायते इति प्रश्नः । वेदाध्ययनवद्भाकरणाध्य-
 यनमपि प्रयोजनमन्तरेव करिष्यन्तीति प्रयोजनविचारो व्यर्थ इति
 तात्पर्यम् ॥ नन्वोमित्यधिकमित्याह अभ्युपगम्येति । विनैव
 प्रयोजनज्ञानमिति शेषः ॥ भाष्ये उत्तरमाह पुराकल्पे इति ।
 युगान्तरे इत्यर्थः ॥ संस्कार उपनयनम् ॥ करणम् आभ्यन्तर-
 प्रयत्नः ॥ अनुप्रदानन्नादादिवाङ्मयप्रयत्नः । तेनाधीतव्याकरण-
 शिष्येभ्य इत्यर्थः । ते तदानीमपि कर्मानुष्ठानफलकत्वं वेदस्य जा-
 नन्तो नित्यत्वं वा तदध्ययनस्य जानन्तो न तदध्ययनप्रयोजनमृ-
 ष्णन्तीति न कदाचिदपि वेदाध्ययनप्रयोजनोपदेश इति तात्पर्यम् ॥
 न तथेति । किन्तु विपरीतमित्यर्थः ॥ भाष्ये आचार्यपदेन शास्त्रा-
 ध्यापको भाष्यकदेव विवक्षितः ॥ इदं शास्त्रमिति । प्रयोजना-
 न्वाख्यानमित्यर्थः ॥ भाष्ये उक्तप्रशब्द इति । लौकिकानाञ्चे-
 त्यनेन विषयभूतशब्द उक्त इत्यर्थः ॥ स्वरूपमपीति । अथ
 गौरित्यादिना अयमुपसंहारो ग्रन्थस्य विषयप्रयोजननिरूपणमेता-
 वता कृतमिति बोधयितुम् तेनैव सम्बन्धाधिकारिणावुक्ताविति
 'पृथङ्गोक्तौ ॥ किं यत्तद्भ्योऽन्यत्र उतराभावादाह अन्यतरान्येति ।
 तत्र सुशब्दोपदेशः प्रयोगविषय्योऽनुवादः अपशब्दोपदेशस्तु प्रयोग-
 प्रतिषेधार्थः ॥ पञ्चपञ्चनखा इत्यस्य नियमलन्दर्गयति । अर्थित्वा-

दिति । नियम्यमानम् पुनः शब्देन बोध्यमानमित्यर्थः । नन्वस्य
परिसङ्ख्यात्वात्कथञ्चन्यमत्वेन व्यवहारोऽस्ति च नियमपरिसङ्ख्ययोर्भेदः
पाक्षिकाप्राप्तिकाप्राप्तांशपरिपूरणफलो नियमः । अन्यनिवृत्तिफला
च परिसङ्ख्येति चेन्न नियमेऽप्यप्राप्तांशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वारा-
ऽऽर्थान्यनिवृत्तेः सत्वेनाभेदमाश्रित्योक्तेः ॥ विधिरिति । अपूर्व-
विधिरित्यर्थः । येतु पञ्चपदस्य तदतिरिक्ते लक्षणा भक्ष्यपदस्य-
चाभक्ष्ये चेति वदन्ति तेषाम्यदद्वये लक्षणागौरवम् अस्यैव नियम-
त्वेन 'भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इति भाष्यविरोधस्य नि-
यमपदस्य तद्वोधके लक्षणायां सैव दोषः । अचरासारस्यञ्च निय-
म्यमानभक्षणं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तत इति कैयटासङ्गतसिद्ध्या-
न्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तवैषम्यापत्तिञ्च अन्यनिवृत्तिफला परिसङ्ख्येति
अभियुक्तोक्तिविरोधस्य सिद्धस्य पुनर्विधानात्प्रापकप्रमाणस्य तदि-
तराविषयत्वरूपसङ्कोचकल्पनन्तेनान्येषामभक्षणाभावः तद्वचने प्राय-
श्चित्तञ्च सिद्धति । एवं समभिव्याहारे सोऽपि स्पुटमस्यार्थस्यैव द्योतको-
ऽन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसङ्कोचफलित-
मर्थमादाय नेयम् । भक्ष्यनियम इति भक्ष्यानुमतिरूप उप-
देश इत्यर्थः । भाष्ये प्रतिपत्तायित्यस्योपायभूत इति शेषः ॥
अनभ्युपाय इति । तत्त्वज्ञाशक्यत्वेन कृत्स्नाभिमतानभ्युपायत्वात् ॥
तत्त्वार्थवादमाह दृढस्यतिरिति ॥ ननु शब्दानामिति पुनरुक्त-
मत आह योगरूढ इति ॥ अर्थपौनरुक्त्यमाशङ्क्य निराकरोति
तत्रेति ॥ ननु यावदेवाध्येयते तावदेवाभ्युपयुक्तं स्यादत आह

भाष्ये चतुर्भिरिति ॥ उक्तमेव तदाश्रयमाह एकदेशेत्यादि ।
विद्योपयोगाधारभूतानाङ्गालानां विद्यामयत्वाधारत्वात्तस्य च कर-
णत्वविवक्षा बोध्या चतुर्षु कालेषु विद्योपयुज्यते इति फलितोऽर्थः ।
तच्चाद्ययोर्विद्यार्थ्यम्बुद्धिमानित्यादरपूर्वकमन्वयत्वादिलाभरूपोपयो-
गः । तृतीये प्रतिष्ठा सञ्चिख्यालाभद्वारार्थप्राप्तिः सत्कारविशेषश्च ।
चतुर्थे यज्ञाद्यनुष्ठानकालेऽपगब्धप्रयोगप्रयुक्तप्रायश्चित्ताभावः कर्म-
साङ्गता दक्षिणाभः प्रतिष्ठाचेत्युपयोगः तादृशोपयोगस्तुर्वाध्ययन
एव ॥ भाष्ये पर्युपयुक्तमिति । समाप्तमित्यर्थः । पर्यवसन्नमिति
पाठान्तरम् । न चेष्टापत्तिः विद्योच्छेदापत्तेः । कर्मसु प्रायश्चित्त-
विधिवैयर्थ्यापत्तेश्च । ननु तदात्मकलाञ्छनस्य मतोर्नुपपत्तिरत
आह सामान्यविशेषाविति । लक्षणं शास्त्रमित्यर्थः ॥ भाष्ये
कथञ्जातीयक इति । केन प्रकारेणेत्यर्थः । एतेनैवजातीयकेन
शास्त्रेण सुशब्दोपदेशप्रवृत्तिः पाणिनेरुचितेति सूचितम् ॥
आकृतिपक्ष इति । तत्र उद्देश्यतावच्छेदकजात्याक्रान्ते क्वचित्-
रितार्थयोर्द्वयोः सत्प्रतिपक्षन्यायेन विरोधस्थले उभयोरप्यप्राप्तौ वि-
प्रतिषेधे परमिति विध्यर्थकतु नियमार्थमिति सङ्गताविति न
सिध्यति व्यक्तौ तु 'तद्व्यक्तिविषययोरपि' शास्त्रयोरचारितार्थात्य-
यायेणोभयप्राप्तौ नियमार्थान्तादिति पुनः प्रसङ्गेत्यादि न सिद्ध्यती-
त्यर्थः । 'इदञ्च विप्रतिषेधसूत्रे' निरूपयिष्यते ॥ तस्याम्पूतीता-

१ तत्तद्व्यक्ति ॥ क ॥

२ "विषययोरपि" इति नास्ति ॥ ख ॥

३ "इदञ्च विप्रतिषेधसूत्रे निरूपयिष्यते" इति नास्ति ॥ ख ॥

४ वृषयिष्यते ॥ क ॥

यामिति । शब्दशक्त्यत्वेन गृहीतायामित्यर्थः । एवमभिदधती-
 त्वाभिधाविषयत्वेन गृह्यन्तीत्यर्थः । तदावेष्टान्तस्मवायात् ॥
 प्रतीयत इति । अविनाभावाच्छब्दजन्यबोधविषयो भवतीत्यर्थः ।
 प्रत्ययो ज्ञानम् ॥ उपलक्षणभावेनेति । शक्त्यावच्छेदकत्वे-
 नेत्यर्थः । तच्च तु न शक्तिरिति मञ्जूषायाम्यतिपादितम् ॥
 भाष्ये जात्याख्यायामिति । व्यक्तौ पदार्थं सम्पन्ना ग्रीह्य
 इति व्यक्तिबहुलाद्भवचनं सिद्धमेवेति व्यर्थन्तत्यादिति भावः ॥
 सरूपाणामिति । आकृतेरेकत्वादेवैकशब्दप्रयोगोपपत्तौ तदु-
 क्तिसम्भवो व्यक्तिपक्ष एवेतिभावः । * नचाकृतिपक्षेऽपि अत्राः पादा
 इत्याद्यर्थं स आवश्यक इति वाच्यम् तावतीषु काञ्चिदेकाङ्गातिं
 स्वीकृत्य तस्या एव शब्दवाच्यत्वम् 'परम्परया च व्यक्तिप्रत्यय इति
 सरूपसूत्रे कैयटेनेव वक्ष्यमाणत्वात् । जातौ न जातिरिति परेषा-
 न्दर्शनस्यास्माकमिति च तत्रोक्तम् ॥ विप्रतिपत्त्येति । शब्दा-
 नास्तित्वे व्यर्थं व्याकरणशास्त्रमिति प्रश्नाशयः । केचित् मीमां-
 सकाः ॥ वर्णरूपमिति । पदवाक्ये च वर्णसमूहरूपे एवेति-
 तदाशयः । अत्र मते एकमप्यपदमित्याद्यनुपपत्तेराह अन्ये ।
 वैयाकरणाः ॥ अपदे । त एव मुख्याः पदे वर्णानामिव वाक्ये
 पदानाङ्गत्वात्तत्त्वान्तेषामर्थवत्त्वमपि काच्यनिकमिति वाक्यस्यैव शब्द-
 लमिति तद्भावः ॥

अन्येत्विति । वैशेषिकादयः ॥ ध्वनिरिति । स च वर्णा-
 वर्णात्मकत्वेन द्विविधः एवञ्च कण्ठादिवक्षास्त्रमपि तस्य कारण-

मित्याश्रयः ॥ सङ्गद्बो व्याडिक्तो लक्षस्योक्तसङ्गो गन्ध इति प्र-
सिद्धिः ॥ भाष्ये उभयथापीति । एवञ्च निष्कलोऽयं विचार
इतिभावः । साधुत्वज्ञानाद्योभयथापि शास्त्रमावश्यकमिति तात्पर्यम् ॥

अथ पाणिनिस्त्वव्याख्यानभूतं वार्त्तिकमवतारयति कथमुन-
रिति । अतएवात्रैव पाणिनिनामग्रहणम् इतः पूर्वन्तु प्रवा-
र्त्तिकशास्त्रान्वाख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव गन्ध
इतिबोध्यम् ॥ शब्दार्थसम्बन्धानामिति । १ शब्दाश्चार्थाश्च स-
म्बन्धाश्चेति दन्दः । एवञ्च किमपूर्वशब्दनिष्पादनद्वारार्थविशेषसम्बन्ध-
निष्पादकत्वं शास्त्रस्य किं वा सिद्धशब्दार्थसम्बन्धबोधकत्वमिति
प्रश्नार्थ इतितात्पर्यम् । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इति वार्त्तिके समा-
हारद्वन्द्वात्म्यप्रतीतिः सम्बन्धश्च प्रत्यासत्त्या शब्दार्थयोरेव चयाणामात्य-
न्तिकाविशेषप्रदर्शनाय समाहारनिर्देश इति बोध्यम् ॥ व्यक्ति-
स्फोटेति । सा पदवाक्यरूपा नित्यैवेति तद्भावः । एतच्चोप-
पादितत्वात् ॥ कार्यशब्दिकानामिति । २ कार्यशब्दिकाना-
मितिलपपाठः । उत्तरपददृष्टेर्दुर्लभत्वात् ॥ असत्योपाधीति । जा-
तिरूपेत्यर्थः । जातिर्हि तन्मते आविद्यको धर्मविशेषः । यदा सर्व-
षाण्यन्तर्माणाम्ब्रह्मण्यस्तत्वेन शुक्तिरजतादिज्ञाने शुक्लादीनां विशे-
ष्यत्वत्वत्सर्वत्राधिष्ठानभूतम्ब्रह्मैव विशेष्यम् विशेष्यमेव च द्रव्यमिति-
भावः ॥ शब्दार्थयोनित्यत्वपक्षे तत्सम्बन्धस्य नित्यत्वे ऽयन्नित्यत्वपक्षे
कथं सम्बन्धस्य नित्यत्वमत आह सम्बन्धस्येति । प्रवाहनित्यतया

तयोरिव तस्यापि नित्यत्वमितिभावः । शब्दार्थयोस्त्वन्वयः शक्ति-
रूपन्तादात्म्यमेवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥ भाष्ये सिद्धशब्दस्य कः
पदार्थ इति । अत्र पदार्थशब्दो रूढः सिद्धशब्दसम्बन्धी कः
पदार्थ इत्यर्थः ॥ कूटस्थेष्टिति । कूटमयोघनस्तदन्तिष्ठन्ति ये तेषु
संसर्गिणांशेऽपि स्वयमनष्टेष्वित्यर्थः । नन्वयोघनस्यापि तर्हि नित्यत्वं
स्यादत आह 'अविचालिष्टिति । भाष्ये 'द्यावापृथिव्याद्यपि
व्यावहारिकनित्यत्वाभिप्रायेण दृष्टान्तितम् आकाशस्यापि व्यावहा-
रिकनित्यत्वमेवाचार्याभिमतम् एवञ्च तत्र रूढत्वान्नित्यवाचकस्यैव
ग्रहणमितिभावः ॥

यन्थान्तरानालोचनेऽपि नियामकमाह भाष्ये अथवेति ।
एतेन तत्त्वमानतन्त्रत्वाद्भूतत्वेकपदार्थवादोऽपि तत्र स्यादित्यपास्तम् ॥
नन्वेकपदान्यपौत्युक्ताऽञ्च इत्यस्य पदद्वयात्मकस्योदाहरणमसङ्गत-
मत आह एव शब्देति ॥ नियामकप्रत्यायकसामर्थ्यन्दृशयति ।
इहापीति ॥ कार्यवाचिन एव ग्रहणाभावे मूलमाह कार्या-
णामिति ॥ प्राक्प्रध्वंसयोरिति पाठः ॥

भाष्येऽप एवेति । गम्यत इति वाक्ये इव समासेऽपि साम-
र्थ्यात्तदतिरिक्तभ्रमणाभावो गम्यत इत्यर्थः ॥ अथवेति । मनुष्य-
वृक्षाद्यपेक्षयाकाशादीनामप्यत्यन्तसिद्धत्वमितिभावः ॥ प्रतीयमा-
नस्येति । एतदणुदित्सूत्रे उपपादयिष्यते ॥ एवन्तर्हीति ।
एवमेव घटपदङ्कलग्नपर्याय इत्यादिप्रयोगाः । अन्यथा पर्यायवाचीति

१ अविचारिष्विति ॥ ख ॥

२ द्यावापृथिव्यादिकमपि ॥ ख ॥

३ उदाहरणत्वम् ॥ क ॥

प्रयोञ्जं स्थात् ॥ विनापि प्रत्ययम्बुवोत्तरपदयोर्लोप इति लोप-
विधायकन्तर्हि किमर्थमत आह लोपस्त्विति । वर्णानाम् दे-
इत्यादीनाम् । तत्रापि कचित्पूर्वपदस्यैव कचिदुत्तरपदस्यैव कचि-
दुभय्येदिति लोकव्यवहारेण निर्णयम् एवं वर्णानां 'शक्त्यभावोऽपि
'तेनैव निर्णय इति तत्त्वम् ॥ निष्पन्नत्वेति । विद्यमानकाल-
सम्बन्धो निष्पन्नत्वम् ॥ ननु निर्युक्तिकं व्याख्यानमयुक्तं विपर्योतस्यापि
सम्भवादत् आह न्यायाद्वेति । वृद्धव्यवहारादेव पदार्थसम्बन्धा-
नास्त्वित्यलं सङ्गहादौ स्थितमिति व्याख्यानतस्मिद्वृद्धशब्देन तदेवोपा-
त्तमित्यर्थः ॥ सिद्धिर्मङ्गलमिति । तस्या मङ्गलत्वञ्च कार्यं का-
रणरूपोपचारादिति बोध्यम् । तत्प्रयोजनमस्येति प्राम्थतीयश्च ॥
तत्र मङ्गलानुष्ठानप्रयोजनमाह भाष्ये मङ्गलादीनीत्यादिना ॥
अन्ये 'तन्निबन्धनस्य फलमाह अध्येतारश्चेत्यादिना । आनु-
षङ्गिकसङ्गलसम्पत्त्येत्यर्थः ॥ 'अध्ययननिर्दत्तिः तत्समाप्तिः ॥
सिद्धिः सिद्धिविषयोऽर्थः । मङ्गलार्थमित्यनेनेत 'एव वार्त्तिक-
प्रवृत्तिस्त्वृचिता असन्दिग्धो नित्यशब्दः किञ्च प्रयुक्त इत्युक्तन्तापि
सन्देहमाह भाष्ये अयङ्गुल्विति । आभीक्ष्णेन वाङ्मयेन अभी-
क्ष्णमिति पाठोऽप्येवमेवार्थः ॥ प्रयुज्यन्त इति । साचाच्छब्दे आ-

१ शक्त्यभावा अपि ॥ ख ॥

२ अत एव ॥ क ॥ तत एव निर्णये

इति ॥ ख ॥ ३ तन्निबन्धनस्य ॥ क ॥ ग्रन्थेन निबन्धनफलमाह ॥ ख ॥

४ अध्ययननिर्दत्तिः तत्समाप्तिः । सिद्धिः सिद्धिविषयोऽर्थः । मङ्गलार्थ-
मित्यनेनेत एव वार्त्तिकप्रवृत्तिः ॥ ख ॥

५ इत्येव ॥ क ॥

भीक्ष्णसम्भवात्प्रयोगद्वारा तद्भाष्यम् एवञ्च नित्यशब्दोपादानेऽपि
सप्रयोजनकोट्यन्तरसम्भवेन तच्चापि सन्देह एवेति भावः । नित्ये
शब्दार्थसम्बन्धे इत्यस्य शब्दार्थसम्बन्धे ज्ञाते सति नित्यप्रयोगविषये
शब्दे शास्त्रग्रन्थवृत्तमित्यर्थस्थादिति तात्पर्यम् ॥

नन्वाभीक्ष्णवाचिनो नित्यं क्रियापदसाकाङ्क्षतया कथङ्केवलस्य
प्रयोगोऽत आह विनापिचेति । नन्वेवमर्थग्रहणं व्यर्थमत आह
द्रव्यपक्षे इति ॥ योग्यताबोधजनकलयोग्यता तादात्म्यम् । तदु-
क्तभाष्ये नित्योद्घर्षवतामिति । शब्दानामित्यर्थः । ननु ता-
दात्म्यस्य सम्बन्धे कथन्तस्य नित्यत्वमिति चेन्न नष्टभाववस्तुनोऽपि
शब्देन बोधाद्वैद्वार्थेन तस्य तादात्म्यमित्यमित्याशयात् शब्दवृत्ति-
धर्मस्यैवार्थवृत्तिधर्माभेदमापन्नस्य तादात्म्यत्वेनादोषाच्च ॥ शब्दस्य-
च नित्यत्वादिति । आकाशवत्तन्निष्ठशब्दोऽपि नित्यः । व्यञ्ज-
काभावान्तु न सर्वदोषलभ इति भावः ॥ ननु घटादिद्रव्यस्य कथञ्चि-
त्येत्यत आह असत्येति । सच कम्बुग्रीवादिमदाकारादिरूपः
तद्वाङ्मयजातिरूपो वा । भाष्ये यद्याकृतिशब्देन तद्वाङ्मयमुच्यते
तर्हि तदप्याविद्यकत्वेन व्यञ्जकानित्यत्वेनचानित्यमित्याह जातेर-
पीति । अनेनैतत्प्रकरणस्याकृतिपदस्य व्यञ्ज्यव्यञ्जकोभयपरतां सूच-
यति गौतमेनाप्युक्तं “जात्याकृतित्यक्तयः पदार्थः” इति ॥
भाष्ये खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इति प्रयोगाद-
प्यन्ते विकृतेः कर्तृत्वं बोध्यम् । आकृतिपदेन जातिरित्यभिप्रायेण

भाष्ये आकृतावपि पदार्थ इति ॥ कश्चिदुपरतेति कृत्वा न सर्व-
 चोपरतेत्यन्वयः ॥ ननु परमो नाशश्चेत्तत्काले एवान्यत्र सत्त्वं विरु-
 द्धमत आह अनभीति ॥ ननु परमार्थदृष्ट्या सर्वमनित्यमत
 आह अद्वैतेनेति ॥ नित्यत्वमिति । सर्वदा एकाकारपरामर्श-
 दर्शनेन यावद्भावहारकालान्तस्था अपि भुवादित्वेन नित्यत्वमिति-
 भावः ॥ अथावयवसंस्थानरूपाया जातिव्यञ्जिकाया आकृतेर्यावद्भु-
 वहारकालमन्धे मन्धे उत्पत्तौ नाशेऽपि प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह
 भाष्येऽथवेति । नित्यत्वलक्षणे भुवपदस्यैव व्याख्यानं कूटस्थ-
 मिति । रूपान्तरापत्तिर्विचालः । यथा पयसो दध्यादिरूपता ।
 अनेन परिणामाऽनित्यता परास्ता । उत्पत्तेः सत्तापर्यन्तत्वा-
 दनुत्पत्तौत्यनेन जन्मसत्तारूपौ भावविकारौ निरस्तौ । अवृद्धीत्य-
 नेन तृतीयो वृद्धिलक्षणः । अनुपजनेति चतुर्थः परिणामः ।
 अनपायेति पञ्चमोऽपचयः । एतद्रूपविकाररहितमितितदर्थः ॥
 अव्ययेति षष्ठो विनाशः । इदञ्च ब्रह्मविषयं नित्यत्वं यावद्भावहा-
 रमेकरूपस्थितपदार्थविषयञ्च ॥ अयमेव न नित्यग्रन्थार्थः प्रवाहा-
 विच्छेदेऽतादृश्यपि नित्यत्वव्यवहारादित्याह भाष्ये 'यस्मिन्स्तत्त्व-
 मिति' १ यस्मिन्विहतेऽपि तत्त्वं तद्वर्मः २ प्रवाहनित्यताचानेनोक्ता
 तन्नाशेऽपि तद्वर्मो न नश्यति आश्रयप्रवाहाविच्छेदादिति भावः ॥
 यन्नित्यमिति । व्यक्तिजात्याकृतौनामन्धे यन्नित्यमित्यर्थः ॥ ननु

१ तदपौतोत्थधिकम् ॥ क ॥ ख ॥ २ यस्मिन् इत्यारभ्य इति भाव इत्यन्तं
 नास्ति ॥ ख ॥ ३ यस्मिन्विहतेऽपि तत्त्वं तद्वर्म इति नास्ति ॥ क ॥

शशशृङ्गादिपदार्थानाङ्गत्वनित्यत्वन्तेषां स्वरूपस्यैवाभावादत आह
 बुद्धिप्रतिभास इति । वाङ्मयः पदार्थो न शब्दबोधे विषयः
 किन्तु बौद्धः स च प्रवाहयित्य इति भावः । एतच्च मञ्जूषायां
 विस्तरेण निरूपितम् ॥ शब्दादीनान्नित्यत्वमिति । व्याकर-
 णानिष्पाद्यत्वमित्यर्थः ॥ तावत्येवेति । वैयाकरणकुलमगलैवेत्यर्थः ॥
 ननु सकृदन्वितस्य लोकोक्त इत्यस्य पुनरर्थप्रयुक्ते इत्यनेनान्वयः
 कथम् । वार्तिकेचैकवाक्यतयैवान्वयः प्रतीयतेऽत आह अचेति ॥
 अनाश्रित्येति । न्यूनतापरिहारायेत्यर्थः ॥ लोकोक्त इत्यस्य च
 लोकोक्त्यवधारत इत्यर्थः ॥ भाष्येऽर्थप्रयुक्त इति । अर्थज्ञानप्र-
 योजनेन कृत इत्यर्थः । परस्य विशिष्टार्थबोधोभवत्विति शब्दः
 प्रयुज्यते । प्रयोगेणाविर्भूतशब्दज्ञानेनार्थज्ञानादिति भावः । एव-
 म्भाष्ये शब्दप्रयोगेशास्तेषां स्वेयम्रक्तितरयमत्यय इत्यादिप्रकृत्यादिवि-
 भागज्ञानद्वारा गवाद्य एव प्रयुक्ता धर्मजनका न गाव्यादय इति
 नियमः क्रियते इति तात्पर्यम् ॥ विधानादिति । तादर्थ्यस्य
 षष्ठ्यर्थत्वबोधनायत्वेवमप्रयोग इति भावः ॥ चतुर्थीति । योगवि-
 भागो न भाष्यारूढः सुषुपेति समास इत्यप्यगतिकगतितिरित्वेवं
 व्याख्यातम् ॥ द्वितीयप्रश्नात्तृतीये विशेषं दर्शयति । लिङादीति ।
 प्रभाकराङ्गीकृतमतेनेदम् । तन्मते हि लिङादीनामपूर्वरूपङ्गायं
 वाच्यम् । तदेव स्वस्मिन् पुरुषमयुज्ज्ञानज्जियोग इत्युच्यते स एव
 धर्मस्तेन प्रयुज्यते आक्षिप्यत इति कर्मल्युङन्तः प्रयोजनशब्दः
 सचासाधुनिवृत्तिरूपो नियमः धर्मप्रयोजन इति षष्ठीसमासः ।
 एवञ्च द्वितीये धर्मफलको नियम इत्यर्थः । तृतीये धर्मप्रयोज्य

इत्यर्थ इति भेदः । केचित्तु धर्माय नियम इत्यनेन प्रत्यवायपरि-
 हारधर्मायाय नियमः । असाधुप्रयोगेऽधर्मोत्पत्तेः । धर्मार्थी नि-
 यम इत्यनेन धर्मस्य यज्ञादेरङ्गभूत इत्यर्थः । नानृतं वदेदिति
 कालङ्कवाक्येन^१ क्रतुवैगुण्यबोधनात् धर्मप्रयोजनो नियम इत्यनेनैक-
 शब्द इति श्रुतेर्नियमादृष्ट्युपसर्गार्थकरं सूचितमित्याहुः ॥ नन्वी-
 दृशो धर्मनियमः क दृष्टोऽत आह भाष्ये यथेति ॥ ननु लोक-
 वेदयोरित्येव सिद्धे तद्वितनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह प्रियतद्धिता
 इति ॥ नन्वन्यार्थेऽन्यशब्दप्रयोगेऽपशब्दत्वं स्यादत आह नार्यामिति ॥
 तेऽलोकवेदेति । अवयवे समुदायशब्दप्रयोगदर्शनादितिभावः ॥
 आधारार्थेयकल्पनयात्विति । लोकरूपसमुदायतदवयवयो-
 रित्यादिः ॥

नाचावयवावयविविभाग इति । तत्र भव इत्यादिव्यव-
 हारप्रयोजको विभागारोपोऽवयवावयविनोर्नैत्यर्थः ॥ कृतान्तेषु ।
 कृतान्तः सिद्धान्तः तत्प्रतिपादकवाक्येऽप्येत्यर्थः ॥ भक्ष्यञ्च नामे-
 त्यस्य तद्भवति यदिति शेषः ॥ शक्यं क्षुदिति सामानाधिकर-
 ण्यङ्गं भिन्नलिङ्गत्वात् आह शक्तेरिति ॥ तदा क्षुधमिति ।
 ननु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरन-
 भिहिताया अभिहितवत्प्रकाशस्य स्वादुमिणमुलित्यत्र वक्ष्यमाणत्वेन
 कथमेतदिति चेन्न प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्तेरेवायं स्वभावो
 यत्सामानाधिकरणगुणशक्तेरभिहितवत्प्रकाश इत्यभिमानात् । व-

१ प्रत्यवायपरिहाररूपधर्मायाय नियमः । इति समीचीनः पाठः ॥

२ क्रतुवैगुण्यस्य ॥ क ॥ ख ॥

३ वेदलोकेति ॥ ख ॥

सुत इदमयुक्तमेवेति स्वादुमीत्यत्र निरूपयिष्यामः ॥ खेद इति ।
 एवञ्च ग्राम्यकुक्कुटपरदारदादौ विशेषनिषेधस्येतराभ्यनुज्ञाफलकतया
 आरण्यतद्गच्छणस्वदारगमनयोर्यथा दोषाभावो यथाच ग्राम्यकुक्कुट-
 भक्षणपरदारगमनयोरधर्म्मस्तथा शास्त्रजनितज्ञानपूर्वके गवांदिप्रयो-
 गेऽपूर्वोत्पत्तिरूपं फलं शास्त्रेण बोध्यते तेषां साधुत्वबोधनात् ।
 अर्थादपशब्दानामधर्म्मजनकत्वं बोध्यते । एकविधस्तदितरनिषेध-
 फलकत्वात् । यथैकनिषेधस्यापराभ्यनुज्ञाफलकत्वमितिभावः । इ-
 दृष्टान्तात्वाग्नेन वक्ष्यमाणवैदिकानान्तु सर्वाग्नेनेतिबोध्यम् ॥ व्रतय-
 तीति । अभ्यवहार्यत्वेनोपादत्ते इत्यर्थः ॥ भाष्ये उच्छ्रित्यानु-
 च्छ्रित्य^१वेति । सन्तच्छ्यासन्तच्छ्य^२वेत्यर्थः । निखन्यानिखन्य वेत्यर्थ
^३इत्यन्ये ॥ ननु अपभ्रंशा न वाचकाः वाच्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या
 कल्प्यमानशक्तेश्शिष्टप्रयुक्तसंस्कृतेष्वेव कल्पनात् तदनुसारेणैव चाप-
 भ्रंशानां साधुसारणेन बोधकलोपपत्तेः समानाध्यामित्यनुपपन्नमिति
 शङ्कते यद्यपीति ॥ तथापीति । एवञ्च वाचकत्वाभावेऽप्यर्थ-
 प्रत्यायकत्वाविशेषेण समानाध्यामित्युक्तम् ॥ निरूढिमागता
 इति । तेच शक्तिभ्रमेण बोधका इति भावः । शक्तिभ्रमस्येत्यम् ।
 केनचिद्गावीतिप्रयुक्ते^४ . गौरितिसाधुशब्दस्मरणात्प्रयोज्यस्य बोधेऽपि
 तटस्थस्य गावीशब्दादेवास्य गोबोध इति भ्रमस्तन्मूलकोऽन्येषामपि
 भ्रम इति । वस्तुतो विनिगमनाविरहाद्गाषाशब्देऽपि शक्तिरेवे-

१ चेति ॥ ख ॥

२ चेत्यर्थः ॥ ख ॥

३ चेत्यर्थ इत्यन्ये ॥ ख ॥

४. गावीति युक्ते ॥ ख ॥

त्याह 'अन्येत्विति । साधुत्वञ्चैतन्मते शब्दगतधर्मसाधनतावच्छेदकं
 वैजात्यमेव यद्यपि 'साधुनैव भाषेतेति न श्रूयते तथापि फल-
 निर्देशवाक्ये तन्निर्देशादेवेदृशविधिः कल्प्यते तत्र के साधव इति^१
 व्याकरणेन प्रतिपादनात्तद्वारा शास्त्रेण धर्मनियमो विधीयते इति
 बोध्यम् ॥ भाष्ये शब्देनैवेति । साधुनैवेत्यर्थः ॥ एवं क्रिय-
 माणमिति । शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चार्यमाणमित्यर्थः ॥

अस्त्यप्रयुक्त इत्यादेः प्रकृतोपयोगमाह प्रयोगमूलत्वा-
 दिति । लोकोत्तर्यप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम इत्यनेन
 प्रयुक्तेषु साध्वसाधुषु प्रयुक्तसाध्वन्वाख्यानेन तेषु धर्मः प्रयुक्तासाधुष्वधर्म
 इत्यर्थकेनेदं सूचितम् । एवञ्चाप्रयुक्तानामप्रयोगेणैवासाधुत्वानुमा-
 नादसाधूनामप्यनेनान्वाख्यानादप्रामाण्यमितिभावः । वार्त्तिकोक्तनि-
 यमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये किमत इति । अप्रयुक्त-
 सत्त्वं बास्माकमनिष्टं साधुमाचार्यत्वाद्वाकरणस्येत्यर्थः । उत्तरम् ।
 प्रयोगादिति । तथाचागयोगादसाधुत्वानुमानमितिभावः । विप्र-
 तिषिद्धमुपपादयति । यथेति । एवञ्च सत्त्वे प्रयोग आवश्यक
 एव अप्रयोगेच सत्त्वमेव न स्यादितिभावः ॥ ननु लक्षणवशेन सत्त्वं
 केनाप्यप्रयोगाच्चाप्रयुक्तत्वमिति न विरोधोऽस्तौ भाष्ये प्रयुज्ज्ञान
 एवेति ॥ ननु मया प्रयुक्तश्चेत्किम् तत्र सोपहासमाह कश्चेदा-
 नौमिति । स्वयमेव प्रयोगङ्गुला सन्तिचाप्रयुक्ता इत्यादीनां
 शब्दानां प्रयोगे साधुर्योग्यस्यादित्यर्थः । तत्रप्रयोगेणैव प्रयुक्तत्वा-

१ साधुनैव ॥ क ॥ ख ॥

२ व्याकाङ्क्षायाम् एते एव साधव इति ॥ क ॥ ख ॥

गनेऽप्रयुक्तत्वोक्तिर्विद्वेतिभावः । ननु लोकान्तर्भूतस्य नत्वहं लोक
इतिवचो विरुद्धमत आह यथेति । अर्थबोधाय, शब्दाप्रयुक्तानो
हि मम लोकत्वेनाभिमत इत्यर्थः । भाष्येऽर्थे शब्दप्रयोगादिति ।
अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः । तदाश्रयमाह अर्थस-
द्भाव इति ॥ भाष्ये प्रयोगान्यत्वादिति । प्रयुज्यत इति
प्रयोगः शब्दः सोऽन्यो यस्यार्थस्यास्ति तत्त्वादित्यर्थः । सर्वनाम्नः पर-
निपातः पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात् ॥ पदान्तरसहित इति ।
पदान्तरं क्व यूयमिति । तच्च केत्यनेन साधनपारोक्ष्यं निष्ठया
भूतत्वदर्शित्वञ्च । यूयमित्यनेन मध्यमपुरुषबोध्यमाभिमुख्यं चेतनत्वं वा
वञ्जित्वञ्च । वसेः साक्षाद्गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र निर्देष्टान्तरतेर्गत्यर्थत्वात्कर्तरि
क्तः । नन्वाख्याते क्रियाविशेष्यको बोधोऽप्यत्र कर्तृविशेष्यक इति
कथं ^१लिङन्तसमानार्थत्वमिति चेन्न । विषयताविशेषणानदरेण त-
थोक्तेः । नचाख्याते क्रियाविशेष्यकबोधे पश्यति भवति अपाची-
कृतवतीति भूवादिस्मृचस्थभाष्यप्रयोगविरोधः । अतीतानागतपाक-
कर्तृकसत्ताया वृत्तमानत्वासङ्गतेरितिवाच्यम् । वर्तमानसामीप्ये तच्च
जटस्त्वत्वात् । “तरति ब्रह्महत्यां योऽसमेधेन यजते” इत्यादौ यत्क-
र्तृको यागस्तत्कर्तृकं तरणमितिबोधः । अत एव ह्रस्वो नपुंसक
इतिस्मृचे रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानमितिभाष्ये उक्तम् ॥

नन्वप्रयुक्तानुशासने निर्मूलत्वाच्छास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यादत आह

१ लिङन्तसमानार्थत्वम् ॥ क ॥

२ भाष्यविरोधः ॥ ख ॥

सम्प्रतीति । पाणिनेर्याकरणप्रणयनकाल इत्यर्थः । पूर्वप्रयोग-
सन्ताच्च व्याकरणप्रणयनादेवानुमीयते इतिभावः । इदमपि यच्च
भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वोक्तं तदभिप्रायकमनुमानं बोध्यम् ॥
'वार्धश्रुतिकानीति । वर्षशब्दो दिवसपरः यथाश्रुत एव वा ॥
'आहरति । सामर्थ्यभावादिति भावः ॥

ननु सत्ताणां वज्रयजमानकानामृषिभिर्विशिष्टादिभिस्सम्प्रदीय-
मानत्वाभावादृषिसम्यदाय इत्ययुक्तमत आह वेदेति । भाष्ये
कृत्वेत्यनन्तरमधीयत इति शेषः । याज्ञिकाश्च कल्पसूत्रेणान्वाचक्षत
इत्यर्थः । अत्र सत्ताणाङ्गर्भवम् । अनुपलब्ध्याचाप्रयुक्तत्वं शङ्कते भाष्ये
नचैवेति । इतरलोकापेक्षया वसुमत्यां शब्दवाङ्मूलान्तस्थाः पृथ-
गग्रहणम् । अनेनान्यपातालपर्वन्तसङ्ग्रहः । तथो लोकाः स्वस्तेनोप-
रितनसकलमङ्ग्रहः । रहस्यमुपनिषद् मन्वादिस्तथो वा । वेदनिगू-
ढार्थप्रकाशकत्वात् । एवञ्च देशान्तरशब्दश्चास्तान्तरवेदान्तरूपल-
क्षक इतिबोध्यम् ॥

भाष्ये हस्मतिरित्यत्र रंहतिरित्यत्रच गतिकर्मत्यनुकर्षः ॥
'दातिर्लव्वनार्थ इति । क्तिन्नन्तं क्तिन्नन्तं वा लव्वनेऽर्थं दाति-
शब्दस्याऽऽद्याः प्रयुञ्जते । तच्चार्यं दात्रशब्दमुदीच्या इत्यर्थः ॥ वा-
र्त्तिकोक्तो धर्मनियमः श्रुतिसिद्धस्तस्यामुभयोऽश्रवणात्प्रत्यक्ष इत्याह
एकशब्द इति । तच्च यदैकस्मादपूर्वन्नदेतरत्तदर्थमिति न्या-
याद्वयोस्माभ्येन फलसम्बन्धाभावादिकल्पायोगेनैकस्य प्राधान्यम-

१ भाष्ये वार्धश्रुतिकानीति ॥

२ भाष्ये आहरतीत्यपि ॥

३ भाष्ये दातिर्लव्वनार्थ इति ॥

परस्याङ्गत्वङ्कल्प्यम् । तच्च प्रथमं वा नियम्येतेतिन्यायाश्रयेणाह
तच्च किमिति ॥

सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारित्वेन गम्यते ।

पराङ्गत्वात्तद्विज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यताम् ॥

इति न्यायेन ज्ञानस्य ज्ञेयशेषतया धर्महेतुत्वाभावात्प्रयोगाङ्ग-
तया दृष्टार्थत्वाच्च प्रयोगस्य फलप्रतिसन्निहितत्वाच्चाह आहो-
स्विदिति ॥ यथा श्लेषण इति । तथा धर्मजनकज्ञानविपरीत-
त्वान्तद्विपरीतजनकत्वेनापशब्दज्ञानादधर्मप्राप्तिरित्यर्थः ॥ प्रयोगे
इति । एवञ्च प्रयोगादेवाधर्मवद्भूमौऽपीतिज्ञानाद्धर्म इति वेदवि-
रुद्धमितिभावः ॥

भाष्ये फलाद्भूतिरेच्य इति । फलवद्बुद्ध्यभावप्रतियोगी न
कार्य इत्यर्थः ॥ 'प्रयत्नवैयर्थ्यमिति । व्याकरणाध्ययनविषयक-
प्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ 'साधीय इति क्रियाविशेषणम् ॥ शास्त्र-
संस्कारवताम्रभूतशब्दप्रयोगजन्यवङ्गपूर्वद्वारा^१ बङ्गतराभ्युदयफलत्व-
मित्यर्थः । भाष्ये तच्च फलव्यतिरेक इति । कौशलव्यतिरेकवत्
फलव्यतिरेकोऽपि स्यादिति तस्य व्याकरणाध्ययनं व्यर्थमेव स्यादिति-
भावः ॥ 'शास्त्रपूर्वके इति । व्याकरणाध्ययनपूर्वके इत्यर्थः । तच्च
वेदाङ्गत्वादेतद्व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इति प्रामाणिकाः ॥

वेदशब्द इति । बोधक इत्यर्थः । प्रमाणमित्यर्थी वा ॥

१ नागेशभट्टीयकौयटपुस्तके एवमस्तीत्यनुमीयते ॥

२ भाष्ये साधीय इति ॥ ३ बङ्गपूर्वद्वाराभ्युदययुक्तत्वमित्यर्थः ॥ ख ॥

४ भाष्ये शास्त्रपूर्वके इति ॥

तस्य यथेति । तस्य यथा य उ चैनमेवं वेदेति पन्थेन वेदतो
 ज्ञात्वानुष्ठानम्फलायोक्तम् । तथास्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वकः प्रयोगः
 फलायेत्येकशब्द इत्यादिनोक्तमित्यर्थः^१ ॥ भाष्ये प्रमाख्यमिति ।
 प्रामाणिकमित्यर्थः ॥ 'शब्दश्च शब्दज्ञाने इति । एकशब्दस्य-
 स्यज्ञात इत्यादिः । हेतयो हेतय इत्यादितु अपशब्दप्रयोगेऽधर्म-
 माह न तु ज्ञान इति भावः । यद्यपि तत्र प्रयुक्त इत्ययुक्तन-
 याख्यवैयाकरणस्य सम्यक् प्रयोगादपि धर्माभावेन ज्ञानमेव तद्धेतुः
 प्रयोगस्तु तस्य द्वारमिति भावः ॥

भाष्ये अभ्युपाय एवेति^२ । अपशब्दज्ञाननान्तरीयकं शब्द-
 ज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फले जननीये सहकारितैवापशब्दज्ञानस्य
 न पृथक् फलतेतिभावः ॥ अपशब्दज्ञानमपशब्दत्वेन तज्ज्ञा-
 नम् । एवं शब्दज्ञाने इत्यपि । अपशब्दज्ञानत्वेन तज्ज्ञाने हि
 तद्विभलेन शब्दज्ञानम्भवति ॥ यो ह्येति भाष्यस्य य एवापश-
 ब्दान् जानाति असावेव शब्दान् जानातीति तज्ज्ञानसमानाधि-
 करणशब्दज्ञानादेव धर्म इति न ततो विपरीतफलकल्पना युक्तेति-
 भावः ॥ तदाह अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वादिति । वज्र-
 ब्रीहिः । न हि वज्रानयननान्तरीयकम् पाचानयनान्तः पृथक्
 फलम्भवति ॥

तुल्यतु दुर्जन इतिन्यायेनापशब्दज्ञानस्य विपरीतत्वमात्रेणा-
 धर्मसाधनत्वमनुपगम्यापि भाष्ये समाधत्तमाह अथवा कूपेति ।
 मृद् आर्द्रा पांसुशुष्का । यत्कर्मनान्तरीयककर्मजन्यो यो विपरीत-

त्वमात्रेण कल्पोऽवैधो दोषः स तत्कर्मजन्यफलनाशो यथा क्रूपखनन-
नान्तरीयकशरीरव्यापारजन्यो मृत्सेपस्तत्फलजनकनाश इति सामान्यतो
दृष्टानुमानात् तन्नाशानुमानमिति बोध्यम् ॥ उत्कृष्टधर्मेति ।
धर्मस्य विधिबोधत्वादुत्कृष्टत्वम् अधर्मस्य तु वचनाबोधत्वेन विप-
रीतत्वमात्रेण कल्पोऽस्याप्यनेन तत्फलधर्मनाशत्वम् । यागीयहिंसा-
या'न हिंसादिति वचनेन दुष्टताबोधनादुत्कृष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥
भाष्येऽन्यथानियम इति । यज्ञे सुशब्दप्रयोगाद्धर्माऽपशब्दप्र-
योगादधर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः । तदतिरिक्तस्थले तु
सुशब्दापशब्दयोः प्रयोगेऽनियमः । योऽपि यज्ञे दोषः सोऽपि
तदङ्गभूतसङ्कल्पोऽहादिविषय एव^१ श्रुतौ हेतयो हेतयो नश्यध्व-
मित्यूह एव । 'विदितवेदितव्या इत्यनेन अवयवमनननिदिधा-
सनसम्पदुक्ता । "अधिगतयाथातथ्या इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः ।
याथातथ्यं स्वार्थेऽर्थम् । वेदितव्यस्य यद् यथा तथा स्वरूपं सत्यं
स्वरूपं शुद्धसच्चिदानन्दरूपान्तदधिगतप्रत्यक्षेण प्राप्तं येरित्यर्थः । याज्ञे
पुनरित्यनेन तत्त्वज्ञानिनामपि कर्माधिकारं सूचयति । "प्रयुञ्जते
इति । वर्त्तमानसमीपे भूते ऋद् । एवञ्चापभाषन्त इत्यपि ।
अत एव तस्मान्नानो बभूवुरित्यर्थः ॥ व्याकरणपदार्थविचारस्य सङ्ग-
तिन्दर्शयितुमाह उक्तमिदमिति । आदिना तस्मादध्येयं व्या-
करणमित्यादिपुनः पुनरुक्तिर्गृह्यते ॥

१ यागीयहिंसा न हिंस्यात् ॥ ख ॥ २ श्रुतौ हेतयो नश्यध्वम् ॥ क ॥

३ विदितवेदितव्या इति भाष्यम् ॥

४ अधिगतयाथातथ्या इति भाष्यम् ॥ ५ प्रयुञ्जते इति भाष्यम् ॥

ननु सूत्रसमुदायस्य व्याकरणस्येदं सूत्रमित्युपपद्यतेऽत आह
 द्वाभ्यामिति । सूत्रपदेनाप्यष्टाध्यायेव यदोच्यते तदापीष्यतेऽय-
 मयोगः स न सिद्धेदित्यर्थः ॥ ननु किमुच्यते 'षष्ठर्थोऽनुपपन्न
 इति. १. पर्यायतया सह प्रयोगोऽपि न स्यादत आह सामान्य-
 विशेषेति । सूत्रं सामान्यं व्याकरणं विशेषः । सूत्रशब्देनाष्टाधा-
 येव । तदेकदेशे तु योगव्यवहार एव योगे योगे उपतिष्ठते
 इत्यादौ ॥ यदात्विति । सूत्राणि चाप्यधीयान इति भाष्ये
 वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । वस्तुत एकदेशस्य सूत्रत्वेऽपि तस्यापि
 साक्षात्परम्परया वा व्याकरणत्वात् षष्ठर्थानुपपत्तिरेवेतितत्त्वम् ॥
 'समुदायस्यातिरिक्तत्वेऽपि दोषमाह भाष्ये शब्दाप्रतिपत्ति-
 रिति । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे इति शब्द-
 विषयव्यवहारमिद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । यतः केवलसूत्रेभ्यः शब्द-
 प्रतिपत्तिर्न दृश्यते । व्याकरणस्य शब्दप्रतिपत्तिहेतुत्वञ्च लोक-
 सिद्धम् । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारात् । सेय-
 म्प्रतिपत्तिसाधनता सूत्राणां वर्तमाना तद्व्याप्यां व्याकरणशब्दवाच्यतां
 व्यावर्तयतीति भावः ॥ तदाह न हीति ॥ भाष्ये चर्चापदानि
 चर्चमानानि विभज्यमानानीत्यर्थः ॥ शब्द इति । लक्ष्यमित्यर्थः ।
 अत्र पक्षे षष्ठर्थ उपपद्यते शब्दाप्रतिपत्तिहेतुता तु तदवस्था ॥

१ षष्ठर्थोऽनुपपन्न इति भाष्यम् ॥

२ सूत्रशब्देनाष्टाध्यायेव तदेकदेशे तु योगव्यवहारासिद्धिः ॥ ख ॥ समुदायस्येत्यारभ्य सिद्धि-
 रित्यन्तं नास्ति ॥ ख ॥

३ शब्दप्रतिपत्तित्वञ्च ॥ क ॥

वाक्याध्याहार इति । वाक्यघटकपदानां सूचान्तरे श्रुतानां स्वरितत्वप्रतिज्ञयाध्याहारः कल्पनमित्यर्थः । यद्वा. वाक्याध्याहार इत्यनेन वार्त्तिककृद्वाक्यानां सूत्रतात्पर्यविषयता वाक्यैकदेशन्यायेन सूचिता ॥ ननु राजभोजना इतिवत्कर्मव्युटि न शेषोऽत आह करणे इति । कर्मणि स तु काचित्क् इतिभावः ॥ लक्षणप्रपञ्चाभ्यामिति । यथा कर्मधारयप्रकरणे श्लुक् प्रकरणेच । विजिगीषुकथायां हि अभिहिताभिधानमशक्तिः सूचकत्वादोषाय इहत्युत्पादनार्थत्वाच्च दोषकृदितिभावः । पूर्वं सामान्ये उक्ते पश्चाद्विशेषकथनम्पञ्चार्थमिति युज्यते । अत्रतु विपरीतमिति न तत्साम्यमित्यन्ये ॥

प्रतीयन्त इति । एवञ्च विपरीतव्यावृत्तिः सदृशमङ्गहस्य व्याकृतिरितिभावः । एतेन शब्दाप्रतिपत्तिरप्यत्र पक्षे उद्धृता व्यावर्त्य-व्यावर्त्तकहपलक्ष्यलक्षणस्यातिप्रसक्तत्वात्पृच्छति भाष्ये किम्पुनरिति । जनपदान्तरेति भावप्रधानो निर्देशः ॥ यदेति । मात्रा परिच्छिन्नोऽग्रः । औषधसंस्कृते तच्च समुदाये घृतादिशब्दस्य रूढिरितिभावः ॥ अशुक्लोऽप्यवयवे इति । प्रयोग इत्यनेनावेति ॥ आरोपादिति । समुदायस्य शुक्लत्वे अशुक्लावयवे प्रयोगे च हेतुः । तच्च समुदाये शुक्लवारोपे हेतुरवयवान्तरस्य श्रौक्तादिति । वनैकदेशे पुष्पिते पुष्पितं वनमिति वदेकदेशेऽपि शुक्ले शुक्लः पट इतिव्यवहार इति बोध्यम् ॥ शब्दार्थभेदादिति । अनेकावस्थायुक्तं शिरो राजशब्दार्थः । यत्किञ्चिदेकावस्थायुक्तं शिरश्शब्दार्थः । तादृशराजशब्दार्थस्य तादृशशिरः पदार्थोऽवयव इति

वैधर्म्योपपत्तिरितिभावः । सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति ।
 अनेकावस्थायुक्तस्य तस्य व्याकृतिक्रियाकरणावस्थाविशिष्टमवयव
 इति तद्रूपावयवस्यायं समुदाय इत्यर्थः । ईदृशे स्थले विकल्पात्म-
 कञ्ज्ञानं वस्तुशून्यमेव । अपदेग्निरविवक्षितेऽप्येवमेव । “शब्दज्ञा-
 नानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प” इति योगसूत्रे पतञ्जल्युक्तेरित्यन्ये ॥
 भाष्येऽविज्ञानत इति । मन्दबुद्धेरित्यर्थः ॥ ‘सूत्रत एवेति ।
 एतन्मूलकमेव पश्यते सूत्रेष्वेव हितत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च
 वार्तिके इति ॥ ननु लोकोपनिषद्भाष्यपाठेनैव वर्णज्ञानसम्भ-
 वान्नाहेश्वरो वर्णसमाख्यायः किमर्थ इति पृच्छति भाष्ये किमर्थ
 इति । पाणिनये महादेवकृत इत्यर्थः ॥ ननु साधुत्वान्वाख्यान-
 म्भक्तम आह नहीति । उत्तरं वृत्तिसमवायार्थ इति । वृत्ति-
 शास्त्रप्रवृत्तिसदुपयोगिसमवायो वर्णगतः क्रमविशेषः स बोध्यत्वे-
 नार्थः प्रयोजनं यस्य तथोक्तः । सति स्मरसमाख्यायैऽजादिसञ्ज्ञा-
 भिलाषवेन शास्त्रप्रवृत्तिरिगण इत्यादौ यथासङ्ख्यप्रवृत्तिरिति-
 भावः । अनेनास्य शास्त्रवर्हिर्भूतत्वं सूचितम् । अत एव मङ्गलार्थ-
 म्महतशास्त्रौघस्यादितो वृद्धिशब्दं पठतीति वक्ष्यति । अन्यकर्तृक-
 लक्ष्यं सूचितम् । पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यर्थ उपदेश इत्युक्ते उपदेशे
 शुल्ककर्तृतायास्वरसतः प्रतीतेः सिद्धोच्चारणेऽपि मन्त्रोपदेश इत्या-
 दावुपदेशव्यवहारात् । अनुबन्धकरणार्थ इत्यत्र करणपदेनेतरस्य

सिद्धत्वसूचनात् । तत्करणञ्चोपदेशकर्तृकमेव प्रत्यासत्तेरित्याहुः ॥
 भाष्ये किमिदमिति । कोऽयं समास इति प्रश्नः । धर्म-
 नियमवदिति षष्ठौ समासः । पञ्चत्रयभेदमुपपादयति^१ । आद्य-
 तात्पर्यन्तूनां लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इति ॥ ननु नेदमाद्योच्चारण-
 मस्थानादित्वात् तत्कथमुपदेशत्वव्यवहारोऽत आह भाष्ये उच्चा-
 रणमिति । उक्तानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः ॥ फलान्तरमाह
 'अनुबन्धकरणार्थश्चेति । अनुबन्धबोधनार्थ इत्यर्थः । चेनाका-
 रस्य विवृतगुणत्वसङ्ग्रहः । उपलक्षणत्वेन वा । अनुबन्धत्वञ्च समुदा-
 यान्त्यले सति नान्यथेति तात्पर्यम् ॥ ननु प्रत्याहारशब्देन सूत्र-
 श्चेत्तदर्थमनुबन्धानामनुपपन्नमत आह प्रत्याहारशब्देनेति ।
 अधिकरणव्युत्पत्त्या अग्रे आद्यश्चा वेतिभावः ॥ भाष्ये वृत्त्यर्थ
 इति । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । एतेन प्रत्याहारद्वारा
 समवायस्य वृत्त्यर्थता दर्शिता ॥ 'भोक्त्यामह इति । अन्तर्भावि-
 तत्पर्या बोधयिष्यामह इत्यर्थः । एवं विज्ञातुमित्यस्य ज्ञापयितु-
 मित्यर्थः ॥ सति ह्युपदेशे इति । एवञ्च व्याकरणाध्येतृणामच-
 रसमात्राद्येनैवावश्यकेनेष्टवर्णज्ञाने सिद्धे न तदर्थस्मात्तत्का पाठनीये-
 तिभावः ॥

एकश्रुत्येति । त्रैलोक्येण पाठेत् द्वयोरेव कर्त्तव्यतां वदेदि-
 त्यर्थः । तेषां लोकोतः सिद्धौ तु दोषरहितानामपि तत एव सिद्धे-
 रूपदेशवैयर्थ्यापत्तिरितिभावः । त्रैलोक्येण पाठेऽप्यन्यतमपाठेऽप्यस्य

१ शास्त्रेति इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥ २ अनुबन्धकरणार्थश्चेति भाष्यम् ॥

३ भोक्त्यामह इति भाष्यम् ॥

कर्त्तव्यत्वाभिप्रायेण सर्वेषाङ्गवृणमित्यन्ये । आकृत्युपदेशे किमित्यका-
रादिद्विस्वव्यक्तिविशेषोपादानम् । तदुपादाने व्युत्पत्त्यन्तरग्रहणाना-
पत्तिश्चेत्यत आह उपात्त इति । नान्तरीयकत्वञ्च तं विना
जातेरुत्तररहितमशक्यत्वात् ॥

संहतादीनामिति । भाष्ये तादृशदोषसहितानामाकृतिग्रह-
णात्प्राप्तस्य ग्रहणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तदाह एकारा-
दीनां संहतत्वमिति ॥ अवशिष्ट इति । संक्षिप्तः सन्दिग्ध
इति यावत् ॥ ह्रस्व इवेति । तद्वत्कालसङ्कोचेनोच्चारित इत्यर्थः ॥
निष्ठुर इति । त्वरित इत्यन्ये ॥ गोचारीति । स्वरदोषजा-
तय इत्यर्थः ॥ भाष्ये गर्गादिविदादिपाठादिति । संहता-
दिदोषरहितानामेव तच्च पाठादिति भावः ॥ साधुत्वमिति ।
निवृत्तकलादिदोषवत्त्वमित्यर्थः ॥ गार्ग्य इत्यादीनामिति ।
तच्चत्यानाङ्गलादिदोषनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदाह ततश्चेति ।
परेतु समुदायानामेतत्प्रकृतिकथञ्जन्तसमुदायानां साधुत्वं यथा
स्यादित्यर्थस्याऽऽश्रितार्था न कलादिदोषस्त्रिवर्त्तयेदित्येव भाष्यार्थः ।
पाठश्चैव विशेष्यत इत्ययिमभाष्यस्वरसादित्याहुः ॥

निदर्शनार्थत्वादिति । तत्रावर्णस्य अ अ इति कृतैव तद-
न्तदनन्तरमन्येषामपि करिष्यामीति भावः । एतेनावर्णप्रतिपत्तेः
कृतत्वादध्यामीत्यनुपपन्नमित्यपास्तम् ॥ भाष्ये सा तर्हि वक्त-
व्येति । तथाच प्रत्यापत्याश्रयणे गौरवमिति भावः ॥ 'लिङ्गा-
र्थीत्विति । अनुबन्धस्थानीयतत्तद्वालादिगतकलादिलिङ्गनिवृत्त्ये-

त्यर्थः । नाकृतिनिर्द्देशप्रयुक्तदोषपरिहारमात्रप्रयोजना प्रत्यापत्तिः
किन्तु सर्वानुबन्धेत्त्वज्ञाशास्त्राद्यकरणफलिकापीति न गौरवमिति
भावः । तदेव विवृणोति 'तत्तर्हीत्यादिना । धात्वादिगतकक्षा-
दिलिङ्गमित्यर्थः ॥ अथवैतर्हीत्यस्य तथापीत्यर्थः ॥ 'अनेक-
मनुबन्धशतमिति । एकैकस्यानुबन्धस्य शतम् उच्चारणान्तादृशा-
स्यानेक उच्चारणीया इत्यर्थः ॥

यथेति । एधश्चादयोऽनुदात्तङितः कलदोषयुक्ताः पाद्याः ।
स्वरितजितश्च भ्राताः । तत्र कक्षादात्मनेपदम् । भ्रातात्कर्तृगामिनि
क्रियाफले इति सूत्रे कार्य्यं । एवं टकितौ कलभ्रातौ पठित्वा-
द्यन्तौ कलभ्रातावितिपाद्यम् । एवं द्वितोऽर्द्धकदोषयुक्तान्यठित्वा
अर्द्धकात् क्लिरिति द्वितश्च यस्तान्यठित्वा यस्तादयुच् इत्यादिबोध्यम् ।
एतेच कक्षादयः प्रक्रियादग्राद्यामेव प्रयोगेत् शुद्ध एव शास्त्रान्ते
प्रत्यापन्निकरणात् । आदिः कलैस्सहेतिपाठः ॥ भाष्ये-
ऽपाणिनीयमिति । वर्णसमाप्तायसमर्थनाय प्रवृत्तस्यैकदोषप-
रिहाराय सकलशास्त्रस्य व्याख्यानसापेक्षगुरुप्रकारेणान्यथाकरणे
वृश्चिकभियेत्यादिन्याय आपततीतिभावः ॥ नन्वपठितेषु दोषनि-
वृत्तिर्न स्यादत आह यथाभूता इति । गणाद्यकारादिषु एक-
रूपेण पठितेषु तज्जातीया एव ते सर्वत्र साधव इत्यनुमातुं शक्यत
इतिभावः ॥ भाष्ये पाठश्चैवेति । विशेष्यते तत्तत्प्रत्ययवैशिष्ट्येन
बोध्यत इत्यर्थः ॥ 'द्विष्टानीत्यस्य द्वयोरर्थयोस्त्रिष्टनीत्यर्थ इत्यत

१ तत्तर्हीतिभाष्यम् ॥ २ अनेकमनुबन्धशतमिति भाष्यम् ॥

३ एव साधवः ॥ क ॥ ४ द्विष्टानीति भाष्यम् ॥

आह शब्दस्यापीति । तत्र कः कौदृशो धावतीतिप्रश्ने श्वेत
 इत्युत्तरम् । श्वा इत इतिच्छेदेन क इत्यस्योत्तरम् । श्वेत इति
 च्छेदेन कौदृश इत्यस्योत्तरमिदम् । एवङ्क्षेपाञ्जनपदानाङ्गन्ता को
 वा समुर्थ इति प्रश्न उत्तरम् । अलमित्यादि । अलम्बसा देश-
 विशेषाः । बुभानां पल्लालवर्णानां याता प्राप्तिमान् अलं समर्थं
 इतिचार्थः ॥ पातेति क्वचित्पाठः । पा रचणे इत्यस्य रूपम् ॥
 केवलानामिति । एवञ्च कलादिदोषाणां न कुत्रापि प्रसक्ति-
 रितिभावः ॥ भाष्ये यानि तर्ह्यग्रहणानीति । कार्यविधा-
 वक्तानुवादानौत्थः ॥ 'उपदेश इति । उपाप्प्रातिपदिकादि-
 त्यादावनुवादरूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ तेनोद्देशश्च प्रातिपदिकाना-
 न्नोपदेश इत्यादेव इति सूत्रस्य भाष्यविरोध इत्यपास्तम् ॥ नन्वेव-
 मतिप्रसङ्गस्यादत्त आह शिष्टेति । एवं संहतादीनाम्यतिषेध इत्य-
 स्मिन्प्रत्याख्याते दृष्टबुद्ध्यर्थ इत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेवेत्यलम् ॥

इति शिवभट्टसुतसंतीगर्भसम्भवनागोजीभट्टकृते
 भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमपादे प्रथमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो नमः ।

अद्वयः । १ ॥ ननु चतुर्दशसूत्र्याः प्रयोजनमुक्तमेव तत्किं पुनरत्र
तद्यहणेनेत्याशङ्क्याह सर्वेति । विशेषेण । 'तद्रूपेण । प्रत्येकं
वर्णभ्यो विभक्तिमाशङ्क्याह स्वरूपेणेति । शब्दजन्यज्ञानविषयोहि-
शब्दस्यार्थः । एवं च स्वरूपमपि स्वजन्यबोधविषयत्वेनार्थः ॥ अनु-
कार्यमर्थ इति तु स्पष्टमेव । एवं विद्यमानस्याप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षित-
त्वादर्थवत्सूत्रेऽग्रहणादित्यर्थः । स्वरूपस्य ओत्रगृहीतस्यैव शब्दे
भानोपपत्तौ न तत्र शक्तिः कल्प्या । अनुकार्यं च सादृश्येनोपस्था-
पयतीति न तत्रापि वृत्तिः । वृत्त्यर्थबोधकत्वं चार्थवत्त्वमर्थवत्सूत्रे
निविष्टमितिभावः । अनुकरणत्वभङ्गाच्चविभक्तिरिति तत्त्वम् । सौ-
चत्वाद्वा । कारप्रत्ययोऽपि बाहुल्यकालः ॥ स्वरसन्धिस्त्विति ।
सौचत्वात्संहितायाः अविवक्षणाद्वेतिभावः । अजगदिदंज्ञानामनिष्पा-
दादिति तु चिन्त्यम् । वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने
प्रवर्त्तमानानां यणादौनां सुधुपास्य इत्यादौ तटस्य इवोद्देश्यतावच्छे-
दकाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । अन्यथा तुल्यास्य-
प्रयत्नमित्यादौ सवर्णदौर्घादि न स्यात् । अत्र सूत्रे तच्चेति पाठे-

१ तत्तद्रूपेण ॥ क ॥

२ तच्चेति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ क ॥

ऽप्येवमेवार्थः । वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनेह ग्रहणकशास्त्राप्रवृत्तेः साव-
र्ण्येऽपि नात्र तद्ग्रहणमिति व्यर्थो विवृतोपदेशोऽत आह प्रदेशे-
ष्विति । अकः सवर्ण इत्यादौ । तत्राप्यकारः संवृत एवेतिभावः ॥

ननु विवृतपदस्य गुणिपरत्वे सविशेषणत्वात्समासो न स्यादत आह
विवृतस्य गुणस्येति । भाष्येकर्त्तव्य इत्यस्य प्रतिज्ञेय इत्यर्थः ।
एतेन तस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तम् । भाष्ये किं प्रयोजनमि-
त्यत्र उद्दिश्येत्यध्याहारः । कर्त्तव्य इत्यनुषङ्गश्च ॥ नन्वाकारग्रहणं
सवर्णग्रहणमेवेति भेदाभावात्कथं तस्य करणत्वमत आह येन
शास्त्रेणेति । नन्वाकृतिभेदात्कथं तत्पक्षेऽप्यकारेणाऽऽकारग्रहणमत
आह आकारस्यापीति । केवलकण्यत्वे सति स्वरत्वमत्वजाति-
व्यञ्जकमिति दीर्घश्रुतयोरपि सेतिभावः । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथ-
मायां यथाश्रुतेऽन्वयो न जायतेऽत आह अत्र चेति । उत्तरेऽपि
तर्हि प्रथमाकुतोनेत्यत आह प्रयोगाभावादिति । निमित्ता-
दिशब्दप्रयोगाभावेऽपि तदर्थं गम्यमाने स्यादेवविभक्तिरत आह
प्रायग्रहणादिति । विभाषागुणे इति । निमित्तेत्यादिवाचिके
सर्वासामित्येतन्न पञ्चमौ द्वितीयाविधायकं किन्तु हेताविति वि-
भाषागुणेति^१ सिद्धयोस्तयोरन्याभिरवाधायानुवादकमेवेतिभावः ॥
विवारयतीति । सचाभ्यन्तरप्रयत्नः ॥ दोषापत्तिरिति ।
दण्डाढकमित्यादौ दीर्घानापत्तिर्दोष इत्यर्थः ॥ ननु प्रयत्नभेदेऽपि
जातिभङ्गावाक्यादेवग्रहणमत उक्तं व्यक्तिपक्षे इति । ननु कालस्य

व्यापकत्वादाह्यत्वेन समाधानमयुक्तं किंच कालो न प्रयत्न इति तङ्गे-
 दे कथं स्वर्णत्वाप्राप्तिरत आह प्रयत्नाभीति । वाह्यत्वं व्युत्पाद-
 यति प्रसिद्धेति । प्रसिद्धपरिमाणं यदस्त्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रि-
 यान्तरं परिच्छेदक्रियापेक्षयान्यत् तदपेक्षणादित्यर्थः । एवं च
 वाह्यपरिच्छेदकक्रियापेक्षया वाह्यलोक्तिरितिभावः ॥ क्रियैव कालो
 नातिरिक्त इति मते इदम् । अतिरिक्तः क्षणसमूहः काल इति-
 मते परिहरति । अथवेति । अथभावः । नाभिप्रदेशावच्छिन्न-
 यत्नेन प्रेरितो वायुस्तत्तत्स्थानाभिघातोत्तरं वर्णाभिभ्यञ्जक इति शि-
 चादौ स्पष्टम् । वायोरल्पत्वाधिक्यानि च^१ ह्रस्वदौर्घत्वादिरूप-
 कालव्यञ्जकानौति ॥ ननु ह्रस्वदौर्घयोः कालभेदादतो भिस्^२ इत्या-
 दौ दौर्घाग्रहणवद्विख्यमित्युक्तोच्चारितस्य ह्रस्वाकारस्यापि द्रुतम-
 ध्यापेक्षया कालाधिक्याद् ऐस्भावविधायके ग्रहणानापत्तिरत आह
 द्रुतादौति ॥ उपदिश्यमानस्येत्यत्रवार्त्तिककृतः कर्तृत्वे^३ पक्षयोर्भे-
 दो न स्यादत आह किं सूत्रकारेणेति । सूत्रकारो महेश्वरः । वे-
 दपुरुषो वा । येनाक्षरसमाज्जायमित्याद्यैतिह्यादित्याहुः ॥ ननु
 प्रत्यक्षतोऽकारे श्रुते तद्गतगुणस्यापि ज्ञातत्वात्प्रश्लेषमसंगतोऽत आह
 दुरवधारत्वादिति । विवृतत्वादौनां ओत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभावादि-
 ति भावः । अन्यथा । संवृतत्वे । स्वरूपप्रत्यये हि पुनः संवृतवि-

१ प्रयत्नेन ॥ क ॥

२ ह्रस्वदौर्घत्वादि ॥ क ॥

३ भिस् ऐस् इत्यादौ ॥ क ॥

४ कर्तृत्वेन पक्षयोः ॥ क ॥

धानं युक्तं स्यादिति भावः ॥ प्रयोग एवेति । अतिखट्व इत्यादि
 प्रयोगे ब्रूखेनान्तरतस्यादिवृतोऽकारः प्राप्तः संवृत एव भवत्वित्यर्थस्य-
 त्यापत्तिवच इति 'भावः । नन्विति । अचक्षेत्युक्तेरच एव ब्रूख-
 लेन भाव्यमिति भावः । गोस्त्रियोरित्यत्रैतद्वारणार्थमेवोपस्थितिः स्या-
 दिति तात्पर्यम् ॥ उदीचामात इति । न चापोऽन्यतरस्यामिति
 ब्रूखे चरितार्थमिदम् । न चात्राचपरिभाषोपपत्तिष्ठते फलाभावादिति
 वाच्यम् । शास्त्रस्याल्पविषयतापत्तेः । गोशब्दसाहचर्येण स्थग्येऽप्यचक्षे-
 त्यस्याप्रवृत्तेश्च । तदंगे हि फलाभावान्न प्रवर्त्तत इति दिक् ॥ नन्वा-
 क्षपक्षे प्रयोजनान्वाख्यानमात्रपरत्वं द्वितीये विवृतोपदेशपरत्वमपीति
 विशेषस्य स्पष्टत्वादत आह विवृतोपदेश इत्यत्रेति । आहो-
 पुरुषिकेत्यनुजः प्राग्मथूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ अहो इति ।
 अहमित्यर्थः । तत्र प्रयोजनान्वाख्यानमित्वेव ज्यायः प्रत्यापत्तेः ।
 अकर्तृके आज्ञापादनाभावाच्चेत्याहुः । प्रत्यापत्त्या अदृष्टणित्येव
 प्रक्रियादशायां सर्वत्राकारोविवृतः प्रतिज्ञात इत्यजानन् ब्रूकते
 भाष्ये तस्य विवृतोपदेशादिति । तस्येत्यस्य वर्णसमान्वायस्यस्ये-
 त्यर्थः ॥ संवृतस्येति । धात्वादिस्येत्यर्थः ॥ ननु अदृष्टणित्यादौ
 कस्यानुकरणमित्यत्र विनिगमकाभावादाह स्वरूपपदेति । स्वरू-
 पपदार्थकत्वं यथा तथोक्तं भाष्ये विवारभेदादिति । प्रयत्नभेदादि-
 त्यर्थः । ग्राहकस्य विवृतत्वाद् पाक्षस्य संवृतत्वादिति भावः ॥
 प्रत्याहारे इति । संयाहके शास्त्र इत्यर्थः ॥ वक्तव्यमिति ।
 एवं च प्रयत्नभेदेनासवर्णस्यापि अलजात्याक्रान्तस्य विवृतेनाकारेण

ग्रहणं ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥ यद्यप्येकोऽपीति । प्रत्युच्चारणं वर्ण-
 न्यत्वात् । आचरसमान्नायिकस्य प्रयोगेऽभावादिति भावः । आ-
 दिरन्त्येनेत्यस्य चान्यसदृशेन सहोच्चार्यमाण आदिसदृश इत्याद्यर्थः ।
 तच्च ककारादिचिह्नेनागादिशब्दस्थसत्सदृशत्वादित्यत एव । सादृ-
 श्यञ्च व्यक्तिभेदे सति^१ सर्वधर्मसाम्यप्रयुक्तं यादृशं तस्य च प्रयोगस्ये-
 ऽभावेऽप्यनेन तद्ग्रहणं ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् । केचित्तु देवदत्त
 अजस्तीत्यादौ प्रत्याहारलिङ्गेनैक आचरसमान्नायिकोऽस्ति तदर्थं
 भाष्ये द्वयोरित्युक्तमित्याहुः । भाष्ये युगपत्समवस्थानमि-
 त्यस्य प्रयोगे इत्यादिः ॥ १ एवमर्थ इति । वृत्तावेवं शब्दः
 प्रकारवति वर्तते इति वज्रप्रौढिः । प्रातिपदिकानीति । धातु-
 प्रत्यययोरप्युपलक्षणं बोध्यम् । सर्वाण्यग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि
 विवृताकारयुक्तानि पठनीयानीत्यर्थः ॥ तद्गुरु भवति तस्मा-
 दिति । यतः सर्वोच्चारणं गुरु अतो धात्वादिस्य इति वाच्यमि-
 त्यर्थः ॥ ननु धातूनां वज्रधा पाठाद् धात्वादीत्युक्तमत आह
 अग्रहणेति ॥ प्रातिपदिकेत्युपलक्षणम् । धात्वादिस्यस्या-
 पीति । पठितधात्वादिस्यस्यापीत्यर्थः । एतेनाग्रहणधात्वादीत्येव
 वक्तुमुचितमित्यपास्तम् । संवृतस्यैवेति । एवं धात्वादिस्यस्य
 विवृतवत्कार्यं लभत इत्यतिदेशोऽयमिति भावः ॥ अन्यथेति ।
 गुणोच्चारणाद्विषोच्चारणे यन्नाधिक्यमिति भावः ॥ ननु संवृतयो-
 र्स्थयोरभावेऽपि संवृतस्य विवृतौ न स्यातामेव । आन्तरतम्या-
 भावात् । न चेकोयणिव एव इगिवानन्तरतमावपि भविष्यतः

सामर्थ्यं तत्र तथाङ्गीकारेऽपि खट्वाढकमित्यादौ चरितार्थस्याकः
 सर्वणद्वयादेर्विषये तथा कल्पने मानाभावादत आह असत्य-
 पीति ॥ सावर्ण्ये इति । आन्तरतम्ये इत्यर्थः । एवञ्चातो
 दीर्घ इति । अतो रोरित्यचाश्रुतादित्यतो विशेषणञ्च सामान्या-
 पेचं ज्ञापकमिति भावः । संवृतदीर्घादिवदनुनासिकयवसानामपि
 नेदकोकघोरबलं मन्यमान आह भाष्ये स्थानी प्रकल्पयेदि-
 त्यादि ॥ तद्वद्वित्तौ दीर्घमुतावपि कुतो न सन्तावित्यत आह
 अशक्यत्वादिति । केचित्तु शिष्टसम्यक्तत्वात् ते सन्तः । इमौ
 तु न तथेति भाव इत्याहुः ॥ सन्ति हि यण इति । भाष्ये
 यण इति बाहुल्याभिप्रायेण रेफस्थानुनासिकलाभावादिति
 बोध्यम् । नञीकारोकारयोः कथं संवृतत्वमत आह खृतः संवृता
 इति । 'इउञ्चत इत्यर्थः । कश्चित् खत इति पाठः । इकारो-
 काराऽकारा इत्यर्थः ॥ एवञ्चाद्यप्रयोजनार्थमेव सर्वचाकारस्य
 विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमिति स्थिते अङ्कते भाष्ये तच्चानुवृत्तीति ।
 एतद्विशेषणोपादानस्य फलमाह अकः सर्वर्ण्य इति ॥ अनस्य-
 त्वादिति । अक्षरसमावायेऽपठितलादाकारस्येवानण्वलमित्यर्थः ।
 प्रत्युच्चारणं भेदेऽपि अक इत्यादौ ककारेण चिह्ननैतदनुकरण-
 लानुमानमिति भावः ॥ तदनुगत इति । साक्षात्संस्कारक-
 बोधजनक इत्यर्थः ॥ ननुदात्तादिविद्वद्धर्माद्यावाह्येदः स्यादत
 आह उदात्तादौति ॥ प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवदिति ।

१ भिन्नभिन्नाकार प्रतिबिम्बप्रतिभासवदित्यर्थः ॥ इकारादीनाम-
पीति । सर्वध्वनिभिरेकस्य स्फोटस्यैव तत्तद्रूपेणाभिव्यञ्जनात् ।
तत्तद्रूपाभिव्यक्तिरुक्तस्य १ परस्परं भेदव्यवहारोऽप्येति भावः ॥ भाष्ये-
ऽनुबन्धसङ्कर इत्यस्यानुबन्धकार्यसङ्कर इत्यर्थः ॥ ङीवादिति ।
टिड्डेत्यादिना । आदिना णित्प्रयुक्तयुक् । पर्यायेण कित्त्वणित्-
प्रयुक्तकार्ययोरप्यविरोध इति भावः ॥ भाष्येऽनुपपत्तिरिति ।
२ इष्टव्यवस्थाया इति भावः । अव्याप्तितिव्याप्त्योः प्रसङ्गादिति तात्प-
र्यम् ॥ प्रतिषेधादिति । सावेकाच इति प्राप्तस्येत्यर्थः ॥
ठंस्त्विति । नौद्यचष्टन्निति विहितः ॥ करणत्वेनेति । अधि-
करणस्य करणत्वविवक्षेत्यर्थः ॥ सामान्यरूपतयेति । विषयत्व-
रूपेणेत्यर्थः ॥ भाष्यकारस्त्विति । एकविषये नानाक्षिप्पक-
रणादर्शनाद्विषयभेदेन तदित्यत्र तात्पर्यम् । गुणा उदात्तादृष
इति भ्रमं व्यावर्त्तयति गुणा अनुबन्धा इति । तेषां गुणत्व-
मुपपादयति कार्यार्थिति । व्याप्रियते विषयत्वेन गृह्यतामेत्यर्थः ॥
एककर्तृकत्वादिति । स्यादित्यनेनेत्यंशरूपैककर्तृकत्वादित्यर्थः ॥
नानेति स्थिते कथमन्यथा व्याख्यानमत आह नानाशब्दमिति ॥
नियमादिति । ज्ञापकत्वे हि विध्यर्थत्वमिति भावः । अत्र
वाक्यत्रयेऽपि तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ ॥ यथा लोके इति ।
३ प्रभाष्यया गूढचारादिरिति शेषः । एवञ्च लोकोक्त्यवधारदृष्टान्तेनैवा-
सङ्करः सिद्ध इत्यर्थः ॥ यच्च । देगे काले वा ॥ तद्गुण एवेति ।

१ भिन्नाकारप्रतिबिम्बप्रतिभासवत् ॥ क ॥ २ परस्परभेदव्यवहारः ॥ क ॥

३ इष्टव्यवस्थाया इति भावः ॥ क ॥ ४ प्रभाष्यया गूढचारादिरिति शेषः ॥ क इ ॥

भाष्येऽपि तस्मिन्नुक्तचेति सावधारणं व्याख्येयमिति भावः ॥ यथा
 विकृतिर्यागे इति । तच्च हि प्राप्तसामिधेयनुवादेन सप्त-
 दशलं विहितम् । तच्च त्रिः प्रथमामित्यादिवाक्यबोधितया प्रथमो-
 क्तमयोस्त्रिरावृत्त्यैवेति भावः ॥ त्रिरावृत्त्येति । आवृत्तिः पुन-
 र्व्यवहारम् । तज्जन्यसंख्याया १द्वादशलवद्वानेकाचत्वमिति भावः ॥
 भाष्ये आवृत्तेः संख्यानात् । गणनादित्यर्थः ॥ १ भवेदावृत्तितः
 कार्यं परिहृतमिति । आवृत्त्याकार्यं सिद्धमिति क्त्वा दूषणं
 परिहृतं १ भवेदित्यन्वयः ॥ सिद्धादिति । अनेन सिद्धेन श्रुति-
 स्मृतिषिद्धत्वादस्य व्यवहारस्य गौणत्वमेव नेति ज्ञाप्यते इति भावः ॥
 मुख्यमिति । आवृत्तिरुक्तद्वयश्वलेन स्वगतैकाचत्वस्य बाधायोग
 इति भावः ॥ ननु स्वस्य प्रतिगृहीतत्वासम्भवादेकन्यूनता नच
 पुनर्दानं दत्तस्यान्यस्वलाक्रान्ततया पुनर्दानासम्भवादत्त आह विन्ते-
 नेति ॥ ननु षष्ठीसमासे सप्तसंख्याया विशेष्यत्वात्कथं दानेन
 सम्बन्धः । कथं वा सम्यक् इति वक्तव्यचनान्तेन सामानाधिकरण्य-
 मत आह ऋषयः सहस्रम् इति । अत एव सर्वे ते इत्यनेन
 सामानाधिकरण्यम् । परनिपातो भाष्यप्रामाण्यात् । एकैकश इत्यत्र
 उभयोरपि द्योतकत्वेन द्योतकसमुच्चयस्य च वक्तृशो दृष्टत्वेन
 द्विवचनशोच्यैर्गपयम् । यथाजातीयको गार्गायणीत्यादौ तच्च
 च यथाप्यसत्त्वे समुच्चित्य १ द्योतकता अभावे गार्गीति ऊनीपैव

१ सप्तदशलवत् ॥ क ॥ २ भाष्ये - ॥ ३ भवेदित्यर्थः ॥ क ॥

४ सहस्रं ऋषयः ॥ इ ॥

५ समुच्चयस्य वक्तृशः ॥ क ॥

६ यथायथा ॥ वा ॥

७ समुच्चितद्योतकता ॥ क ॥

तथा प्रकृतेऽपि शब्दो वैकल्पिकत्वात्पक्षे एकैकमित्यपि । ह्यादि-
शब्दविषये तु न 'समुच्चित्यद्योतकता । अनभिधानात् । एकशब्दे
तु समुच्चित्य प्रत्येकञ्च द्योतकता । अभिधानस्वभावात् । यत्र तद्विते-
नानुक्ता वीष्णा तत्र द्विवचनं भवत्येव यथैकैकशो देहीति । 'भाष्य-
स्याप्ययमाशयः । यत्र तद्वितमात्रेण लोके वीष्णानभिधानं तत्र
द्विवचनमपि । यत्र माषश इत्यादौ तावन्तैव वीष्णानभिधानं तत्र
न कदापि तयोः समुच्चय इति दिक् ॥ सामर्थ्यलक्षण इति ।
सामर्थ्यकृतो गुणभूतैर्द्विभिः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ सर्वे ते इत्यत्र
तच्छब्देन गुणभूतस्यापि परामर्शोऽत्र पक्षे बोध्यः । अत एव
दत्तेति 'समानकर्तृकत्वम् ॥ सहस्रदक्षिणा इति । सहस्रदक्षिणा
गोरूपा येषां दाढणान्ते इत्यर्थः । तेन गोसहस्रदानफला एव ते
नत्वेकगोदानमात्रफला इति व्यवहारो यथा स्मृतौ तथा प्रकृते-
ऽपीति भावः ॥ भुजेर्ब्राह्मणैरिति । 'सङ्ख्याया भोक्तृत्वानुपपत्ते-
र्गुणभूतब्राह्मणैरेव भुजिः सम्बन्ध इति भावः ॥ भाष्येऽनेकात्त्व-
मिति । तन्मात्रमित्यर्थः । एकस्यैवेति । व्यापकस्येत्यपि बोध्यम् ।
अकारस्येत्यप्युपलक्षणमित्युक्तम् । भाष्ये उच्चारणं नामेत्युत्तरमत
इति शेषः ॥ आन्यभाव्यमित्यस्यान्यत्वमित्यर्थो नेत्याह अन्य-
स्येति ॥ अथवेति । भावशब्दः कर्तृसाधन इति भावः । एवञ्च
प्रतिप्रयोगमकारस्यान्यत्वमित्यर्थः ॥ यथेति । एवञ्चाय इत्याद्य-
कारो दण्डेत्यकाराद्विभक्तः । दण्ड अयमित्यादौ काश्चन्यवधानात् ।

१ समुच्चित्यद्योतकता ॥ क ॥

२ भाष्यस्यायमाशयः ॥ क ॥

३ समानकर्तृके ह्येति ॥ क ॥ इ ॥

४ संख्यायां भोक्तृत्वानुपपत्तेः ॥ क ॥

दण्ड इहेति प्रयोगे इकारवत् । तथा दण्ड इत्याद्यकारोन्माका-
 राङ्गिभः । शब्दव्यवायात् । कृतिरित्यादौ तकारव्यवहितेकारवत् ।
 इत्यनुमानैर्भेदे सिद्धे उदात्तादिविरुद्धधर्मप्रत्ययोऽपि पारमार्थिक
 एवेत्याशयेन तद्भेदादपि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह उदात्ता-
 दौति ॥ नानात्वमकारस्येति । युक्तमिति शेषः ॥ ननु
 य एवोदात्तोऽकारः स एव देवदत्तेनानुदात्तः कृत इति प्रत्य-
 भिज्ञा विरोधोऽत आह प्रत्यभिज्ञानञ्चेति । विभुलं निराशये
 भाष्ये युगपच्च दैशेति । अर्कादिशब्दा एव देशप्रदेनोच्यन्ते ॥
 देशपृथक्त्वमिति । देशानां पृथक्त्वेषु भेदेषु सत्त्वित्यर्थः ॥
 एवं वर्णानामनेकत्वे परेण साधिते वर्णैकत्ववादी एकत्वं स्थाप-
 यितुं तद्दूषणोद्धारमाह भाष्ये यदि पुनरिति । तच्च शकुनि-
 वदिति दृष्टान्तस्य तद्वत्परिक्लिप्तत्वे न तात्पर्यं तस्मै तस्य विभुला-
 दिति ध्वनयन्नाह कालशब्दाभ्यामिति ॥ व्यक्तिस्फोट-
 वादिन इति । व्यक्तिनिर्णयैकत्ववादिन एकैव शब्दव्यक्तिरिति
 वादिन इत्यर्थः । अनेनाद्यं दूषणं परिहृतम् द्वितीयं परिहरति
 यथेति ॥ एवमिति । अस्थानेकदेशेषु युगपदुपलभो व्यञ्जक-
 वशादिति शेषः ॥ पूर्वदृष्टस्य पश्चाद्दर्शनेऽपि अव्यवहितस्य व्यवधाने-
 ऽपि न भेद इत्येतन्मात्रेण दृष्टान्त इति भावः ॥ नन्वेवं विशुले
 नित्यत्वे च सर्वत्रदेशे सर्वदोषलभ्यापत्तिरत आह व्यञ्जकेत्यादि ॥
 जातिस्फोटेति । जातिरेवैका शब्दव्यक्तयस्त्वगन्ता इति वादी-
 त्यर्थः ॥ भाष्ये अनित्यत्वमेवं स्यादिति । व्यक्तिरेकत्ववादी तस्या

नित्यत्वं मन्यते इति भावः ॥ ननु विभोरेकस्यापि व्यञ्जकवशाद्-
 नेकनोपसङ्गौ कथमनित्यतेत्यत आह भवतेति ॥ भाष्येऽपि
 नित्याश्च शब्दा इत्यस्य तवेत्यादिः ॥ भाष्योक्तकूटस्थत्वाभावमुप-
 पादयति रूपान्तरेति । तस्माद्विज्ञा एवानित्या एवाकारा इति
 पाठः । नित्या एवेति पाठस्त्वयुक्तः । अमन्तवर्णवादे तदनित्यत्वस्यै-
 वेष्टत्वादिति बोध्यम् । यद्यप्यनुदान्तत्वादीनां ध्वनिनिष्ठलाङ्गीका-
 राक्षदोषस्तथापि स्फटिकस्यैवास्यापि इतरसन्निधानेन तद्रूपपरिग्रहे
 संसर्गानित्यताविरोधिकूटस्थत्वाभाव इति भावः ॥ पुनरप्येकत्व-
 नित्यत्वे साधयति भाष्ये यदि पुनरित्यादिना । एकस्यैवाका-
 रास्यानेकदेशेषु उपसङ्गभिरादित्यस्यैव 'भवतीति न तावद्व्यक्ति-
 भेदः सिध्यति । अन्यथा आदित्यस्याप्यनेकत्वापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च
 'तद्देशसंसर्गेणाव्यप्रकाशत्वाधिकप्रकाशत्वादिगुणसंसर्गादिति भावः ॥
 विषम इति । आदित्यद्रष्टान्तेनानेकदेशोपसङ्गभ्यमानाकारादि-
 पक्षकैक्यसाधकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरनेकद्रष्टृकानेकदेशोपसङ्ग-
 विषयत्वरूपोपाधियुक्त इति न तेन भेदसाधकशब्दव्यवायहेतोः
 तत्प्रतिपक्षतायुक्तेति भावः । अकारं पुनरुपसङ्गभूत इत्यस्यैको द्रष्टा-
 ऽनेकाधिकरणत्वमिति, शेषः । शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनाने-
 काधिकरणत्वमयुक्तमित्याशयेनाह भाष्ये अकारमपि नोपसङ्ग-
 भूत इति । अकारमप्यनेकाधिकरणत्वं नोपसङ्गभूत इत्यर्थः ॥
 ओषोपसङ्गभिरिति । ओष एवोपसङ्गभिर्यस्येत्यर्थः । करणक्तिज्ञानेन
 समानाधिकरणवज्जगदीश्विर्वा । एतद्विशेषणफलं दर्शयति ओषेति ॥

ननु दिश एव ओचलात्कथं तत्रोपलब्ध्याकाशदेशलसिद्धिरत आह
 आकाशेति । कर्णशब्दुल्लवक्त्रिं नभ एव ओचम् । चचुरादि-
 वच्छोचस्यापि भूतलमावश्यकमिति भावः । दिशोऽनतिरिक्त-
 मेव आकाशमितितत्त्वम् ॥ ननु तथाप्यतेजोऽंशगतघटादिरूपस्य
 तेजसचचुर्पाञ्चालवदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकओच-
 पाञ्चालं किञ्च स्यादित्याशङ्क्य किमसम्बद्धं तद्ग्राहकं सम्बद्धं वानाद्य
 इत्याह असम्बद्धेति । अन्यथा रामेश्वरादिप्रदेशवच्छिन्नशब्द-
 स्यापि श्रवणप्रसङ्गः । द्वितीयेऽपि किं ओचस्य विषयदेशगमनात्स-
 मन्व उतशब्दस्य ओचदेशगमनाभ्ययमपीत्याह गमनाभावा-
 दिति ॥ ओचस्य चेति । चेन शब्दपरिग्रहः । उभयोरपि गम-
 नाभावे हेतुनिष्क्रियत्वम् । दूरदेशस्य शब्दाग्रहणं तु दूरत्वादेर्दोषस्य
 प्रतिबन्धकत्वाच्छ्रोत्रदेशेऽनभिद्यक्तेः । १ आकाशदेशले च तदेव
 तस्यापि व्यापकत्वेन ओचदेशेऽभिव्यक्तस्य तेन ग्रह इति भावः ॥
 “आहङ्कारिकाणीन्द्रियाणीति” साङ्ख्यमतेऽपि इन्द्रियाणां स्वाधिष्ठान-
 भूतवृत्तिगुणग्राहकत्वनियमादाकाशदेशत्वं ओचोपलब्ध्या शब्दस्य
 सिद्धतीति बोध्यम् ॥ ओचोपलब्धिरित्येव बुद्धिनिर्घातत्वस्योक्तत्वात्पौ-
 नरूप्यमाशङ्क्याह पूर्वपूर्वेति । एवं २ चाशु तिरोधीयमानानेकवर्णवत्
 घटकलगादिशब्दग्रहणसम्भवदर्शनाय तदुक्तमिति न पौनरूप्यम् ।
 प्राप्तपरिपाकेति । तत्सहस्रतेत्यर्थः । अन्यबुद्धिरन्यवर्णबुद्धिः ।
 एवं च तादृशसंस्कारविशिष्टान्तःकरणसंयुक्तेन तादृशसंस्कारविशि-

१ ओचदेशेनाभिव्यक्तेः ॥ क ॥ २ आकाशत्वे च ॥

३ एवंचाश्रुति— । इ ॥

हेन ओचेष्टान्यवर्णसम्बन्धेन वर्णसमुदायप्रतिबिम्बवदखण्डस्फोटरूप-
 पदादिप्रत्यक्षमितिभावः ॥ नन्वेवं सर्वदाशब्दोपलम्भः स्यादतो भाष्ये
 प्रयोगेणाभिज्वलित इति ॥ तद्वाच्ये प्रयुज्यते इति ॥
 ध्वनिरिति । वर्ण इत्यर्थः ॥ भाष्ये एकञ्चपुनराकाशमिति ।
 एवं चैकस्मिन्नाश्रफले एक एव यथा रूपरसगन्धादिस्थया तदाश्रय-
 स्यैकत्वान्तद्गतशब्दोऽप्येक एव तत्रैवच तस्योपलम्भ इति भिन्नदेशो-
 पलम्भ एवाभिद्ध इति भावः ॥ नन्वेकत्वेऽयं पूर्वोऽयं परोऽयं देवगृहे-
 ऽयं राजगृह इति भेदप्रतिभासः कथमत आह देशभेदेन-
 त्विति । औपाधिको भेदस्तु आकाशस्येव न शब्दस्याप्येकत्वे बाधकः ।
 एवं संसर्गानित्यतापि तस्येव नास्यापि बाधिका । तस्यापि नौष्-
 नम इत्यादिसंसर्गानित्यताप्रतौतेरित्याशयः । अत्र शब्द इत्येक-
 वचनेन स्फोटस्यैकत्वमखण्डत्वञ्च ध्वनितम् ॥ ननु निरवयवस्य कथं
 प्रदेशवाङ्मयमत आह यथेति ॥ एवं औपाधिकभेदेन भेदोदु-
 वारः सर्वत्र भेद औपाधिक एव स एव च व्यवहारोपयोगीत्याशयः ।
 ओचसम्बन्धस्तु प्रदेशान्तरोत्पन्नशब्दस्यापि वीचौतरङ्गन्यायेन कदम्ब-
 सुकुलन्यायेन वा तन्मान्तरे व्युत्पादित एव ॥ तथापि पक्षेऽस्य
 ज्ञावित्यादौ दोषो नेत्याह भाष्ये आकृतिग्रहणादिति ॥ तदाह
 अकारजातिरिति ॥ सर्वप्रदेशेऽपि । प्रत्याहारस्य ज्ञावि-
 त्यादौ च । अकारव्यक्तीनामानन्त्यमाश्रित्यवार्त्तिककृतावर्णसमासाय-
 स्यस्य विवृतत्वेऽपि धात्वादिस्थस्यापि विवृतोपदेशो नोदितः । भाष्य-
 कृतात् प्रयोगस्थानां प्रत्याहारस्येर्षहणाय तत्र जातिनिर्देशे आव-
 यक्ते जातेर्विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव सर्वविद्धेः स दोषो वारितः । अस्य

ज्ञावित्यादौ तु सत्यपि विवृतत्वेऽनण्त्वात्सर्वावर्णग्रहणं न स्यादित्यपि जातिनिर्द्देशेनैव परिहृतम् । एवञ्चाणुदित्सुचेऽणग्रहणं न कार्यमित्याशयः ॥ तस्याश्चेति । खाग्रयव्यक्तिदारेत्यर्थः । तच्च प्रत्यापत्तिवाक्ये तपरनिर्द्देशात् षण्णामेकशेषनिर्द्देशादा ह्रस्वस्यैव संवृतत्वं बोध्यम् ॥ ननु जातिनिर्द्देशेऽतिप्रसङ्ग इत्याह अष्टन इति ॥ अन्यथा ह्रस्वमेवेति । नच तन्निर्द्देशेऽन्तरतमपरिभाषयादीर्घो न स्यादिति दीर्घविधानं दीर्घनिर्द्देशे तु तस्मात्सामर्थ्यात्तस्यापि विधानं जातिग्रहणादन्यस्यापीति वाच्यम् । दीर्घनिर्द्देशसामर्थ्यान्तरतमपरिभाषाबाधकन्यनापेक्षया ह्रस्वानुपस्थितेरेवकल्पने लाघवमित्याशयात् ॥ ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्माभ्रद्भस्वः श्रुतस्तु स्यादत आह श्रुतश्चेति ॥ विषये दूराद्भूतादौ । अनेनापि श्रुतविधानेऽग्रेसुवाददोषः स्यादिति भावः ॥ सर्वत्राकृतिनिर्दिष्टेत्यत्र ज्ञापकमाह भाष्ये तद्वच्चेति ॥ सादृश्येऽवतिभ्रमं व्यावर्त्तयति स इति ॥ अथवा सत्यन्तमेतदिति । तद्गदित्यस्यास्य ज्ञावित्यादिवदित्यर्थः ॥ तदाह तच्चन्यायेनेति । तत्रास्य ज्ञावित्यादौ । आकृतिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणार्थमेव हि तच्च तच्च तपरकरणम् । जातिपक्षेऽपि विवृतत्वप्रतिज्ञाऽकः सवर्णी इत्यादेर्दण्डाऽनतिरित्यादौ दीर्घार्थमावश्यकैव । एवं प्रत्यापत्तिवचोप्यावश्यकमेव तुल्यन्यायात् । जातिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणाय तपरत्ववद्भिधेये त्यदादीनाम

१ अन्यस्यापि च इति वाच्यम् ॥ क ॥

२ तदा तद्वत् ॥ क ॥ इ ॥

इत्यादौ तद्वारणायाप्रत्यय इत्येतदिति बोधितम् । अत्र पंचेऽण्यहणप्रात्याख्यानेऽपि ऋल्लवर्णयोः सावर्णेन समानजातित्वातिदेशाच्चदोष इति भावः ॥ अवात्तामिति । वसेर्लुङ् तसस्तां सिच् सः सीति तत्त्वं वदव्रजेति वृद्धिः । भूलोभूलौति सलोपः ॥ ननु वचनसामर्थ्यात् भल्लसदृशेऽपि भविष्यतीत्यत आह अभित्या इति । भिदेर्लुङि सिचिरूपम् । आकृत्यनाश्रयणेषाह भाष्ये रूपसामान्यादिति ॥ तद्व्याचष्टे व्यक्तौति ॥ अभेदव्यवहार इति । रूपसादृश्यनिवन्धनप्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहार इत्यर्थः । अन्यमहत्सूलकृशह्रस्वदीर्घगोघटादिषु गौर्घट इत्यादिव्यवहारवदिति भावः । एवं च व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिसौकारोऽपि व्यर्थ एवेत्याशयेनाह व्यक्तिव्यतिरिक्तन्विति ॥ मा वेति । अनुगतप्रतीतिव्यवहारयोः सादृश्येनैवोपपत्तेरितिभावः । सादृश्यञ्चात्र समानध्वनिकृतम् ॥

ऋल्लक् ॥ २ ॥ भाष्ये १अथ लृकारेति । यद्यप्येतच्चतुर्दशसूत्राणि विवृतौ नन्दोश्चरकृतकाशिकायामनेकेषाम् ऋषीणां नानाविधार्थजिज्ञासायां श्रिवेन सर्वजिज्ञासानिवृत्तये एषा ढक्कानिनादेन प्रकाशितेत्युक्तमितौदमनुपपन्नं तथापि पाणिन्युद्देश्यकं फलमस्ति न वेति एतत्तात्पर्यम् । अन्यवर्णचतुर्दशकन्तु पाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्टमित्यपि तत्रैव स्पष्टम् ॥ १प्रयोगविषय इति कर्मधारयः । प्रयोगादन्यत्रानभिव्यज्यमानतया प्रयोगो विषय इत्युक्तः ॥ अल्पेति । यथा मुद्रादणित्यादेः ॥ ननु २ऋकारेऽच् कार्यप्रवृत्तावपि लृकारे

१ तद्वारणाय प्रत्यय इत्येतत् ॥ क ॥ २ अथ ऋकारेति ॥ इ ॥

३ भाष्ये ॥ ४ ऋकारे कार्यप्रवृत्तावपि ॥ क ॥

कथं तत्कार्यादात्तत्वादीनां दर्शनमत आह तच्चेति ॥ स्थानेऽन्त-
रतम इतीति । यद्यपि द्वयो री ख इत्यत्र रेफलकारयोः स्थान्या-
देशभावस्तथापि तद्द्वारा खकारखकारयोरपि स इति भावः ॥
अर्थगतमिति ॥ शब्दातिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः । यद्वा व्यक्तेरेव
वाच्यतातस्यां 'प्रकारताविशेष्यताख्यविषयतादयाङ्गीकाराच्छक्तिग्रहो-
पपत्तिः सविकल्पकोपपत्तिश्च तत इति भावः ॥ प्रयोक्तृभिप्रा-
येणैवेति ॥ शक्तिबोधनं प्रयोक्तृधीनमिति भावः । अन्यथा
शब्दार्थधम्मन्वस्थानित्यतापत्तिः । एवं च स्वेच्छयैकस्यां व्यक्तौ सङ्के-
त्यमानः शब्दो यदुच्छ्वाशब्द इति बोध्यम् ॥ ननु खकारस्याचले
खखवर्णयोः सावर्ण्यात् खकारेण खकारस्यापि ग्रहणाद् कार्य-
विद्भौ किं खकारोपदेशेनेत्यत आह खकारेति ॥ उपदेशः
कृत इति । पाणिनये श्रिवेनेति शेषः । वस्तुतोऽत्र तस्यानुपदेशे-
ऽप्रामाणिकत्वशङ्कया सवर्णविधिरपि तथोर्वक्तुमशक्य इति तदुपदेशः ।
सवर्णविधिदारकं फलमपि स्खलत्रय एवेति तत्रैव प्रयोजनोपन्यास
इति बोध्यम् ॥ ननु सन्तमसन्तं वा क्रियायोगमर्थगतमङ्गीकृत्य
जित्यादीनामपि व्युत्पत्तेरर्थगतार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षशब्द-
सत्त्वे किं मानमत आह अर्थवदिति । निगमिदं बह्वचपूर्वं तस्य
चारितार्थात् । एतदर्थं तद्विज्ञापदं तद्विशिष्टपरम् । अप्रत्यय इत्युक्तेः
पञ्चतकौत्यादौ न दोषः । प्रत्ययश्च तद्विज्ञापक एव । बह्वचपटवस्तिष्ठ-

१ तस्यां च ॥ क ॥

२ ग्रहणाच् कार्यविद्भौ ॥ क ॥

३ खकारेति ॥ क ॥

नतीत्यादौ यं समुदायमिति न्यायेन न दोष इति कैयटाग्रहं
 मन्ये ॥ ननु स्वतकस्यासाधुत्वात्कथं 'ग्रास्त्रविषयतेत्यत आह
 गाव्यादीनामिति ॥ स्वतकेन स्वतकानिवृत्तौ हेतुरर्थाश्र-
 येणेति । स्वगतक्रियारूपार्थाश्रयेणेत्यर्थः । अर्थतः सजातीयस्यैव
 निवृत्तिः । एकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति अन्वाख्यातमनन्वाख्यातस्य
 निवर्त्तकमिति भावः । तद्धनयन्नाह भाष्ये चतुष्टयीति । शब्दा-
 नामर्थं या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् प्रकारचतुष्टयवतीत्यर्थः ।
 तच्च यदुच्छ्वाशब्दो नाम वक्त्रा स्वेच्छया सञ्चिवेशितः । स चानेक-
 विधः । एकव्यक्तिसञ्चिवेशितो डित्यादिकेकस्य न किञ्चिदति-
 रिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमानन्वय्यभिचारयोरभावात् । किन्तु शक्यस्यै-
 वार्थस्य विषयतादयेन भानम् । तदुत्तरत्वादेः प्रकारत्वावच्छिन्नः
 स एवार्थः । यदाशब्दपरादाच्छेऽर्थ एव त्वादितः । एवं क्तादिपदानां
 कादीनामेकत्वमते तेषु शक्तिः । ततो डित्यादिपदादिव शक्यार्थं
 एव त्वादितः । कुलमिति कुरिति च पर्यायौ । अनेकत्वमते तत्त-
 ज्जात्युपपन्नचित्ते सा । टिघुभादीनां तु तच्छब्दानामानन्वयान्तत्पदमेव
 प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च तदुत्तरत्वाद्यर्थः । भलादिपदैर्भादिसंज्ञैवो-
 च्यते । अतएव वृद्धिसूत्रे वक्ष्यति कुलं कस्माच्च भवति चोः कुः
 पदस्येति भलात्कथमभसंज्ञेति । अनेन च भाष्येण कुकुलपदयोर्भल-
 मभसंज्ञापदयोः पर्यायत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । संज्ञा च पदमेव ॥ ननु चतु-

विधेयं^१नुकरणशब्दाः कान्तर्भवतीत्यत आह अशक्तिर्जेति ॥
 यस्मादिति । अनुक्रियमाणशब्दव्यक्तयो वङ्गः प्रत्यभिज्ञातु जाति-
 निबन्धना रूपसादृश्यनिबन्धना वेतिभावः । एतेऽपि यदृच्छाशब्दाः
 स्वेच्छयैव वङ्गा शब्दपरतया प्रयोगादित्यन्ये । भुत्यादिकञ्च गुरोरनृत
 इति श्रुतः । अनचिचेति द्वित्वम् । प्रपूर्वात्क्षपेरन्तभावित्त्वार्थात्कर्म्म-
 णि क्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे वर्ज्यमानस्वरेण शिष्टस्या-
 नुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम् ॥ अनृत इति निषेधस्तु
 न^२ऋदिदृष्टदिदिति पृथगनुबन्धकरणेन कश्चित् परस्परामहणज्ञाप-
 नात् ॥ न्याय्य इति । संज्ञालेन कल्पयितुमिति शेषः । तच्च हेतुमाह
 कृदन्तमिति ॥ प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनाम्नाख्यातत्वमेव न्याय्य-
 त्वमित्याशयेन शङ्कते सर्वशब्देति । शिष्टप्रयुक्तत्वमपि न्याय्यत्व-
 मिति परिहारः । न च तस्यैव प्रयोगे स्तकशब्दो बोधकोऽपि न
 स्यादिति वाच्यम् । बोधकत्वेऽप्यभाधुत्वान्न शास्त्रीयकार्यनिमित्तत्व-
 मित्याशयात् । तद्ध्वनिर्भाष्ये साधुमन्यन्त इति ग्रन्थेन ॥
^३स्तक एवासाविति । स्तकशब्दप्रतिपाद्य एकासौ न स्तक-
 शब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः ॥ इदानीन्विति । भाष्ये कल्पयितव्य
 इत्यस्य विनियुक्तत्वेन ज्ञेय इत्यर्थः । साधुर्स्तक एव नामलेन
 कृतो न स्तकः । अशक्त्या तु तथोच्चारणमित्यपभ्रंशत्वाच्च शास्त्र-

१ अन्तकरणशब्दः कान्तर्भवतीति ॥ क ॥

२ ऋदिति दृष्टिति ॥ क ॥

३ भाष्ये ।

४ शास्त्रीयविषयः ॥ क ॥

विषय इति भावः । अशक्तिजत्वादिति । जिह्वाऽपाटवजत्वादि-
त्यर्थः । एवञ्चासाधुरेवेति भावः । स्तकल्लफिड्डे वैषम्यं दर्शयति
ऋतकशब्द इति ॥ स्तकशब्दस्येति । अनन्वाख्यातस्येत्यादिः ।
फिडफिड्डयोरुणादिष्वदर्शनादाह उणादय इति । बाहुल्यकशि-
द्धावेतावित्यर्थः ॥ 'अर्निप्रवृत्तिश्चैवेति । तथाच फिडफिड्डयोः
स एव प्रकृतिर्न तु ल इति धात्वन्तरं कल्प्यम् । संज्ञासु धातुरूपा-
णीति तु अनादिशिष्टप्रयोगसाधने उपायमात्रं न त्वाधुनिकक्रिय-
माणसंज्ञानुग्राहकमिति भावः ॥ एवं च देशभाषानुसारेण क्रिय-
माणं कूचीमञ्चीत्याद्यसाधु शास्त्राविषयस्येत्युक्तम् ॥ अर्त्तेरिति ।
यतस्तस्य लोके प्रवृत्तिर्लक्ष्यतेऽतः फिडादिप्रकृतित्वेनापि तस्यैव प्रवृ-
त्तिरित्यर्थः । एवं यदृच्छाशब्दानङ्गीकृत्य शास्त्रान्वितानां कशि-
च्छिष्टप्रयुक्तानामेव यत्र कुत्रचित् संज्ञात्वेन विनियोगो नान्येषामि-
त्येव^१ । स्तकल्लफिड्डादीनां शास्त्रविषयत्वाभावाच्च तदर्थं लकारो-
पदेश इत्युक्तम् । इदानीं न सन्त्येव यदृच्छाशब्दा इति पञ्चावष्टमेन
तदर्थत्वं प्रत्याचष्टे भाष्ये चयीचेति । चेनेदं ध्वनितम् ॥ नन्वेवं
डित्यादीनां कान्तर्भावोऽत आह अद्यत्वेऽपीति । एवं च सर्वेऽपि
युत्पन्नाः क्रियादिशब्दा एवेति भावः । प्रशंस्यरूपेति । अत्यन्त-
प्रशंसायोग्येत्यर्थः ॥ एवं च येषां ^२क्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं
तेषां क्रियाद्यारोपेणार्थबोधकत्वमिति तात्पर्यम् । यदा^३ पूर्वपूर्वगत-

१ भाष्ये ।

२ नान्येषामित्येवम् ॥ इ ॥ ख ॥

३ गुणक्रियादि ॥ क ॥

४ पूर्वपूर्वडित्यादिगत ॥ क ॥ इ ॥

द्वित्यादिगतप्रशस्तगुणक्रियारोपेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तक एव ^१द्वित्या-
दिभ्यो बोधः । आद्ये द्वित्ये तु तद्व्यक्तेरेव विषयताद्वयेन भानमिति
सैव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये उपपाद-
यिष्यते ॥ अव्युत्पत्तीति । संज्ञाशब्दा अव्युत्पत्त्या इति पञ्चाश्रयणे-
नेत्यर्थः ॥ आचार्येणेति । शिवो वेदपुरुषो वाचाचार्यः । एवं च
यदृच्छाशब्दसंज्ञावाश्रयेण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयणेन तत्प्रयोजननि-
राकरणमयुक्तमिति भावः । श्रुतकशब्द श्रुतकशब्दस्य साधुत्वाभा-
वकल्पक इत्याद्यं दूषणमयुक्तमित्याह भाष्ये समानेचेति । तच्चार्य-
शब्दः प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्राय इत्याह दृष्टचेति ॥ तच्छब्दस्वरूपस्य
व्यक्तिस्वरूपस्य वार्यं प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाध्यास इत्यर्थः ॥ विपर्यय इति ॥
क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । भिन्नस्वरूपौ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ ।
यदि तु श्रुतकोऽपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तिकस्तदा भिन्नरूपत्वादेव
प्रवृत्तिनिमित्तविपर्ययः । व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमितिपक्षे श्रुतक-
सङ्केतविषयव्यक्तेर्लक्षितकसङ्केतविषयव्यक्तिर्भिन्नैवेति तद्विपर्ययोऽप्येवेति
बोध्यम् ॥ भाष्ये समाधत्ते पक्षान्तरैरपीति ॥ जातिपक्षे-
त्विति । यत्तु अक्षादिनानार्थानामेकशेषाय तत्पक्षेऽप्यावश्यकमिति
तत्तु जातिगतजातिस्वीकारेण परिहृतम् । पक्षान्तरैरपि परि-
हाराभवन्तीति वार्त्तिककृतैवमुक्तम् । वस्तुतस्तदुच्यतेपक्षेऽपि दोष-
परिहारः सुकरः । यदुक्तमृतको न श्रुतकनिवर्त्तक इति माभूत्तस्य
निवर्त्तकत्वं शिष्टप्रयोगाभावात्तुतन्निवृत्तिः । न्याय्यत्वमपि वार्त्तिके

१ द्वित्यादिशब्देभ्यो बोधः ॥ क ॥

२ भिन्नस्वरूपत्वादेव ॥ क ॥

शिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्य^१भिसन्धाय भगवतानुक्तमपि स्वयं मन्दबुद्धानु-
ग्रहाय स्फुटमाह अव्युत्पन्नेति । पारम्पर्यागताः । अनादयः । एवं
च शिष्टाप्रयुक्तयदृक्काशब्दा असाधुत्वेन शास्त्रविषया इति भाष्य-
तात्पर्यम् । यत्तु चतुष्टयीतिपक्षे लतकादीनां टिघुभादिवंक्कास्त्र-
विषयत्वमेवेत्यस्माद्भाष्यालम्ब्यत इति तन्न । पक्षभेदेनैकस्य शास्त्रविषयत्व-
तदविषयत्वाङ्गीकारे न वेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । टिघुभादीनां
पाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाक्कास्त्रविषयत्वेऽपि अन्येषां तद्वि-
षयत्वे मानाभावाच्च । किञ्च साध्वसाधुवह्निर्भूतानामपि शास्त्रविषयत्वे
साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे इति तत्र तत्र भाष्योक्तसङ्गतिः । किञ्च
शास्त्रविषयत्वमयं तद्व्यङ्ग्यसाधुत्वाभाव इत्यशक्यमिति दिक् ॥ अनु-
करणं शिष्टस्य वा अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा भवति । तत्राद्यं साधु
अन्यन्नदोषाय नाप्यभ्युदयायेति भाष्येऽन्वयः ॥ अर्थात् प्रतिषिद्धाऽनु-
करणस्य दुष्टत्वं बोध्यम् ॥ ननु शिष्टानुकरणं नासाधु अशिष्टाप्रति-
षिद्धस्य वा नासाधु ।^२ आद्यस्याभ्युदयजनकत्वात् । अन्यस्याभ्युदया-
जनकत्वेऽपि दोषाजनकत्वात् । एवं च प्रकृते किमायातमत
आह अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति । अर्थलब्धं तदादाय प्रकृतोप-
योग इत्यर्थः । अत एव भाष्ये तद्वृष्टान्तेनोपपादयिष्यति ।^३ यस्तु
खल्विति । एवञ्चासाध्वनुकरणस्यासाधुत्वाक्कास्त्रविषयत्वान्नदर्शयता
लकारोपदेशस्य न युज्यत इति भावः ॥ भाष्ये यजेत वेति ।
यागोऽत्र स्मार्त्ता ग्राह्यः ॥ सादृश्याभावादिति ।^४ नचैकजातीये-

अपि व्यक्तिभेदेन^१ सादृशसम्भवः । सुरापानत्वादेरेव तादृशस्थले
सादृश्येन तदतिरिक्तसादृशाभावादित्याशयात् । तदाह नास्त्येति ॥
दानादीनां कथं शौक्तिकलेनोपन्यासोऽत आह स्मार्त्तत्वादिति ॥
अस्वस्थेनेति । आस्तिकले सत्यपीति भावः ॥ माल्यगुणकण्ठ
इति ॥ मास्त्रायां साधूनि मास्त्रानि पुष्पाणि तैर्युक्तो गुणः सूत्रं
कण्ठे यत्येत्यर्थः । गङ्गादिवात्परनिपातः । अकार्यं हीति ।
इह लोके भीरुणेत्यर्थः ॥ भाष्ये प्रयोजनप्रत्याख्यानवादीशङ्कते एव-
मिहापीति ॥ प्रयोजनवादीसमाधत्ते^२ अयन्त्वन्व्य इति । अर्थ-
भेदेन साधुले दृष्टान्त माह । अस्वेति ॥ अस्य हीति ॥ एवं च
तदर्थं व्याकरणा^३ ननुगतत्वमपशब्दत्वमिति भावः ॥ भाष्ये तु ख्यत
दुर्जनन्यायेन साध्वनुकरणार्थत्वम् स्वरूपोपदेशस्याह अयं खल्व-
पीति । यद्यप्यर्थशून्यवर्णानां न साधुत्वं तथापि वर्णात्कारविधानेन
तेषां साधुत्वमिति भावः ॥ भवेत्तदर्थेनेति ॥ तदर्थेन
ऋषिस्वरूपकारार्थेन स्वरूपोपदेशेन प्रयोजनं न भवति । एवं
यद्यपि भवेत् तथापि तदनुकरणार्थं नार्थ इत्यर्थः ॥ ननु ऋषि
स्वस्यासिद्धत्वात् कथं तदनुकरणमत आह प्रयोगस्थस्येति ॥
प्रयोगे अनुकरणप्रयोगे । शास्त्रे तदीयकार्यं वाऽसिद्धत्वं पौर्वाप-

१ व्यक्तिभेदेनैव ॥ क ॥

२ भाष्ये ॥

३ “अस्य हीति” “हि” इति आदर्शपुस्तकत्रयस्यैकैयटपुस्तके
नास्ति ॥

४ तत्तदर्थे ॥ क ॥

५ व्याकरणानुगतत्वं ॥ सं ॥

६ भाष्ये ॥

७ ऋषिस्वरूपकारार्थेन ॥ क ॥

८ उपदेशे ॥ क ॥

र्यस्य तच्चैव सम्भवाच्चैवं प्रकृते इति भावः ॥ षट्कारं द्वा रेणेति ।
 षट्कार बुद्धेत्यर्थः ॥ भाष्ये द्विः पचन्त्विति । पचन्त्विति द्विरा-
 हेत्यन्वयः । असत्यतिदेशे तिङन्तत्वाभावे हेतुमाह एतच्चेति ॥
 द्व्यर्थेति । एतदर्थमेव द्विवचनमित्यन्वयसंज्ञाकरणम् ॥ नन्विति ।
 एवं च पाठाभावे मूलस्यैवात्वाभावात्कथं तदनुकरणेऽपि कार्यमिति
 तदर्थ उपदेश आवश्यक इति भावः ॥ अनुमीयन्त इति ।
 इदञ्चिन्त्यम् । आनुमानिकवचनेन कृतस्य वर्णस्य प्रत्याख्यानयो-
 गात् । तस्माद्गम्य इत्यादिष्व सकारो धर्माजनकत्वाच्च साधुरिति
 वक्तुं युक्तम् । एवञ्चाशक्तिजानुकरणेति वार्त्तिकेऽशक्तिजपदं 'स्यर्थ-
 मिति कैषटतात्पर्यम् ॥ एवं साध्वनुकरणार्थत्वे सकारोपदेशस्य
 प्रकृतिवदित्याश्रयेण खण्डिते तेनैवाशक्तिजानुकरणार्थत्वमपि खण्ड-
 यति पूर्वपक्षी भाष्ये यदि प्रकृतिवदिति ॥ ननु माभूदप-
 शब्दोपदेशः प्रकृतित्वं तु कथं नेत्यत आह प्रकरणादिति ॥
 अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वमनेन दर्शयते । तच्च च प्रत्यासत्याशास्त्रीयप्रकृ-
 त्यादेरेव ग्रहणमुचितमिति भावः ॥ उपलक्षणं भाष्यमित्याह
 शास्त्रनिबन्धनं चेति । नापि तदतिदेशमित्यादिचिन्त्यम् ।
 अब्राह्मणे ब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत् सम्भवादिति कश्चित् । तदेव-
 मिति । अशक्तिजस्य शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावाच्च तदनुकरणेऽतिदेश-
 प्रवृत्तिरित्यपशब्दत्वाभावादप्यकार्यसिद्ध्यर्थम् सकारोपदेश इत्यर्थः ॥

१ अन्वर्थकम् ॥ क ॥

२ ब्राह्मणे अब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत् ॥ क ॥

इदानीं श्रुताद्यर्थत्वं तस्य परिहरति भाष्ये एकदेशेति ॥ रेफ-
 भागस्येति । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इतिपक्षे इत्यर्थः ॥
 प्रत्यभिज्ञानादिति । एवं च किन्नपुच्छश्चदृष्टान्तेन लोकन्याय-
 सिद्धमस्य स्वत्वमित्यर्थः ॥ व्याख्यानभाष्येऽनन्यवदित्यस्यान्यवक्षे-
 त्वार्थः । अन्यसादृश्यस्यापि निषेधे तत्त्वं दृढीकृतम् । सिद्धान्त्येकदेशी-
 वतिं दृष्ट्वा स्थानिवत् सूत्रमनेनोपन्यस्तमित्याशयेन^१ आह षष्ठीनि-
 र्दिष्टस्येति । तत्सम्बन्धेकदेशविज्ञतमादेशरूपमित्यर्थः ॥ नन्वस्रो-
 पोऽन इत्यत्रानपि षष्ठीनिर्दिष्ट एवेत्यत आह राज्ञ इति । येन
 विकारेण यस्य विज्ञतस्य यद्रूपमेकदेशविज्ञतन्यायेन प्रार्थ्यते तद्रूपा-
 वच्छिन्नस्य तेन रूपेण तद्विकारविधौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति तदर्थ इति
 भावः ॥ भाष्ये श्रुतो न प्राप्नोतीति दिव्यचनादेरप्युपलक्षणम् ।
^१कस्तर्हि रेफ इति । रूप इति त्वयवषष्ठीति भावः । ^२रूप
 उरिति रूपे रेफस्य लसदवयव लकारस्य च लकारघटित
 आदेश इत्यर्थः ॥ स्थानिनिर्देश एव तादृशादेशकल्पक इति भावः ॥
 एतेन तस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावादिद्विषय-
 मित्यपास्तम् ॥, ननु स्थानिवत्सूत्रे हि तथा प्रकृते च न तेना-
 तिदेश उच्यते किन्तु किन्नपुच्छश्चदृष्टान्तेन प्रत्यभिज्ञायाऽनन्य-
 त्वमुच्यते । तच्च षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्तुमेवाशक्यमित्याशयेनाह
 भाष्ये अथवेति । ननु कादेशेऽन्तमिवैकदेशविज्ञतन्यायेन नका-
 रान्तत्वमपि कुतो नेत्यत आह न च राज्ञिति ॥ एकदेशप-
 देन यस्यम्भिकतयोपस्थितावयवविधर्म एव विकारविशिष्टे आ-

रोष्यते नलवयव एव लोकव्यवहारादिति भावः ॥ भाष्ये
 इह तर्हीति । एकदेशविकृतन्यायेन ष्टलादिति भावः ॥
 'रोऽस्यास्तीति इदं चिन्त्यम् । अवयवादावेव मलर्या नानन्तरादा-
 विति वर्त्तक इत्यादौ रवलस्योपपादयितुमशक्यत्वान् नित्ययोग-
 पर्यन्तधावनमफलमिति ॥ भाष्ये स एष इति ॥ श्रुत्याद्यर्थं
 विद्यमानलकारोपदेशोऽरवतो ह्रस्वस्येति गुरुन्यासरूपसूत्रभेदेन
 प्रत्याख्यायत इति यत्तदयुक्तमित्यर्थः ॥ कुत इत्यत आह सैषेति ।
 यतः सैषा प्रत्याख्यानान्तिका उक्तिः । महतो वंशस्तम्बालङ्घनानुकर्षा-
 भिन्नेत्युक्ते यथा महतो वंशस्तम्बालङ्घनानुकर्षणमयुक्तम् । एवं लकार-
 प्रत्याख्यानमिति गम्यते । तदाह निष्प्रयोजनमिति । सूत्रभेद-
 परिकल्पनं विना क्लृप्तशिखे श्रुतसाधनस्याशक्यत्वान् निष्प्रयोजनमि-
 त्यर्थः ॥^१ वंशस्तम्बादिति ल्यबोपे पञ्चमौ तमवलम्ब्येत्यर्थः । लङ्गा
 पक्षविशेषः फलविशेषो वा । तद्यथा बङ्गायाससाध्यमल्पफलं न युक्त-
 न्तथा लकारोपदेशप्रत्याख्यानमपीत्यर्थः ॥

ए ओङ् । ३ ॥ ऐ औच् ॥ ४ ॥ विचार्यत इति ।
 कृत्वा चिन्तान्यायेनाद्यं विचार इति बोध्यम् । इदं पदार्थमाह
 तपरेति ॥ असत्त्वभूतेति । एवञ्चेदमापरामर्शोऽनुपपन्न इति
 भावः ॥ बुद्ध्या परामृष्टेति । उपदेशपदार्थभूतेत्यर्थः ॥
 कर्मभावमिति । इदंपदवाच्यत्वे नेतिभावः ॥ यथेति ।
 इदं चिन्त्यम् । कर्तृकर्मतरकारकाभाववत्त्वस्यैवासत्त्वपदार्थत्वात् ॥
 पक्षद्वये स्वरूपवैलक्षण्यस्थानुभवसिद्धत्वेन तदिषयः प्रश्नोऽनुचितो-

१ इङ्गलङ्घीयपुस्तके "रोऽस्य-" इत्यादिभ्य "फलमिती" त्यन्तं नास्ति ॥

२ भाष्ये ॥

ऽत आह कार्ये इति । भेदाभावादुद्देश्य विधेयभावोऽनु-
पपन्न इत्याशङ्क्य परिहरति यद्यपीत्यादि ॥ फलं चेदिति ।
सम्प्रदाने घञितिभावः । फलस्यैव करणत्वविवक्षया करणे घञित्यन्ये ॥
सन्धीयमानावयवत्वादिति । अ इ उणििति शिष्यमाणवर्ण-
सदृशावयवसन्धानेनास्य निष्पन्नत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये क्षुतिगणं चिमा-
चपरम् । आदिना चतुर्माचगणम् ॥ नन्वोमभ्यादाने इत्यादीनाऽ-
न्तरतमपरिभाषासंस्कृतेनैज् रूपश्रुतविधानादनच्चेपि तेषां श्रुतसंज्ञा
भविष्यतीत्यत आह तच्चैचामिति । ताभ्यामपि तेषां यथा-
कथञ्चिदान्तरतम्यसत्त्वादिति भावः ॥ भाष्येऽर्ध एकार इति ।
माचिकत्वेनार्धत्वम् । समांशवाचिनोऽपि पुंस्त्वमेतद्भाष्यप्रामाण्यात् ॥
भाष्ये तेनाप्येतद्वक्तव्यमित्यत्र एतच्छब्देन नियामकं सूत्रं परामृ-
श्यते । सूत्रन्यासभेदेऽपि गुरुत्वाद्यवतो विशेषो नास्तीत्याह सूत्रारम्भं
प्रतीति ॥ विश्लिष्टेति ॥ उपलभ्यमानेत्यर्थः ॥ संश्लिष्टेति ।
स्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यर्थः ॥ एवं चेङ् विषये नावर्णप्राप्तिः । अर्द्धेऽङोऽसु
तपरनिर्देशेऽनच्त्वाद् ह्रस्वत्वमेव नेतिभावः । एङोः शुद्धताल्लव्यत्व-
मेवेति न तयोः स्थावेऽवर्णप्राप्तिरिति तत्त्वम् । संश्लिष्टावर्णाविति
कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति ॥ भाष्ये प्रत्याख्यायते एतदिति ।
एतद् ऐज्विषयम् एष इति सूत्रम् । वर्त्तमानसामीप्ये ङट् ॥ भूयसा-
चेति । तद्वारकभूयः स्थानसाम्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये इदमपीति ।
एङ्विषयमपीत्यर्थः । सस्थानत्वादिति । इकारोकाराभ्यां समा-
नस्थानत्वादित्यर्थः । तदाह ताल्लव्य इति । ताल्लव्य एवेत्यर्थः ।
इदञ्च मतमष्टमेऽपि भाष्ये स्पष्टम् । शब्दपरविप्रतिषेधेनोत्तरभाग-

सदृश इति विवरणोक्तन्तु चिन्त्यम् । अन्तरङ्गत्वेन पूर्वसदृशस्त्वेवापत्तेः ।
 स्पष्टं चेदं नित्यः परथणादेश इत्यादिनाच्चः प्रस्मिन्नित्यच-
 भाष्ये । भाष्ये तावेवेति । लाघवादिति भावः ॥ ग्रहणमिति ।
 प्रदेशेऽस्त्विति शेषः ॥ नन्वेवं मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञास्यादत्त आह
 गुणेति । एवमपि अत्र ह्रस्वपाठेऽर्धमात्रालाघवं भवति । अका-
 रस्यार्धमिति । 'सुजाते ए अश्चेति अकारलेखस्तु ग्रामादिकः ।
 शास्त्रविशेषाध्यायिनां समवायः परिषत् पर्वदा तत्र भवा कृतिरि-
 त्यर्थः । तदेवमतपरवादिसमाधारण्येनैव इति सूत्रस्य सूत्रस्य कर्त्तव्य-
 ताकर्त्तव्यते उपपाद्यतपरवादिसमाधारणं दूषणमाह भाष्ये
 एकादेशे इति । एकः पूर्वपरयोर्दीर्घ इति सूत्रं कार्यमित्यर्थः ॥
 अन्यस्यासम्भवाद् इति । अयं भावः । यथा स्याध्वोरिच्छेत्यत्रा-
 तपरत्वे स्याध्वोर्दीर्घस्य स्थाने घुमास्येत्येव दीर्घकारे सिद्धे पुनर्वचनम-
 दीर्घार्थमित्यविशेषाद्भस्वसुतयोः प्रसङ्गे तदुक्तं सुतश्च विषये इति ।
 एवं च दूराद्भूतादिविषयेऽप्यनेनैव सुते पक्षेऽनुवाद दोषस्तत्र । इदं
 सुत एव प्राप्नोतीति खट्वा इन्द्र इत्यादिविषयकशास्त्रवैयर्थ्यमेवे-
 त्यनुवाददोषः सोढव्य एवेति वैषम्यमिति ॥ १ भाष्ये यः स
 इति । प्रसिद्धार्थकम् ॥ वा छन्दसीत्यचेति । वा छन्दसीत्यस्या-
 नुवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ पूर्वरूपार्थेति । पूर्वव्यक्तात्मकपूर्वरूपार्थित्यर्थः ॥
 भाष्ये पर इतीयतेति । ह्रस्वत्वादिरूपमिति भावः । सिद्धात्मे
 रूपग्रहणं स्पष्टार्थमेव । अस्य भाष्यस्य पूर्वपक्ष्युक्तित्वात् ॥ २ अकारो-

१ भाष्ये ॥ २ वस्तुतोऽस्य टित्वाभावादेतद्विषये सुताप्रवृत्तेऽस्त्वित्यनेवेद-
 मिति स्याध्वोरिति सूत्रे निरूपयिष्यामः ॥ क ॥ ३ भाष्ये ।

नेति । रपरत्वेऽपि दिमात्रलरूपदीर्घत्वासम्भव एव ॥ 'विमृष्टहीत-
 स्येति । दीर्घश्रुतिपरिभाषयोर्विरोधेन जातिपक्षे व्यक्तिपक्षे वा
 तद्विषयकलक्षणानुपपन्नवादिनि भावः ॥ ननु गुणवृद्धिसंज्ञयोस्तपरत्वा-
 भावात् पूर्वाक्तदोषापरिहृतेष्व भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्याह तपर-
 संज्ञीति । तपरशब्दनिर्दिष्टे संज्ञिनि गुणवृद्धिसंज्ञे प्रवर्तते इत्यर्थः ।
 एवं च त्रिमात्रादीनां तत्र संज्ञितयाऽनिर्देशाक्तो दोष इति भावः ।
 भाष्ये ननुचेति ॥ एवंचैडैचौ न तपराविति भावः ॥ 'नेत्याहे-
 ति । स एव तपर इति नेत्याहेत्यर्थः ॥ अर्थभेदेन शब्दभेदे
 तत्त्वन्यायेति । तद्वेदेऽपि शब्दैक्यपक्षे आह एकस्यैव द्विशक्ति-
 त्वादिति ॥ एकशेषेति । समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषाभावेनै-
 कवचनानुपपत्त्येदं चिन्त्यम् । सुखसुखार्थ इति पाठे मथूरव्यंस्का-
 दित्यात्मभाषः ॥ नन्वेडैजिति संज्ञायास्तात्परत्वेऽपि संज्ञिनामेकारा-
 दीनां किमागतमिति चेन्न । तपरशब्दबोध्योऽपि वर्णस्तत्कालस्यैव
 संज्ञेत्यर्थान्न दोषः ॥ गुणानाञ्चेति ॥ अणसु गुणानां तत्त्वाभावेऽपि
 अणत्वादेव दीर्घादिविषये तत्त्वमितिभावः ॥ ननु दिले दिव उ-
 दित्यत्र तत्कालग्रहणं न स्यादत आह तपरसूत्रे चेति ॥ इहेति ।
 तपरसूत्रे दकारानाश्रयणेनचेत्यपि बोध्यम् । शकारस्थानिक
 इति ॥ तस्य चैतद् दृष्ट्याऽसिद्धत्वाच्च तत्र तपरसूत्रप्रवृत्तिरिति-
 भावः ॥ अवयवग्रहणेनावयवसदृशवर्णग्रहणेन ग्रहणं स्यान्न वेति
 भाष्यार्थः । तत्फलितमाह तत्र केवलेति ॥ नन्वकारेण एव-

वयवग्रहणसन्देहवद् अकारादीनामेडादिसंज्ञा प्राप्नोतीति विचारोऽपि कुतो नेत्यत आह तच्च समुदायेति । अत एव प्राट्-तीत्यादौ न पररूपम् । तच्च दृष्टान्तमाह अवयवपरेचेति । यथावयवपरे निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक् । एवं समुदायपरे निर्देशेऽवयवा न तद्भाज इत्यर्थः । तदुपपादयति यथेति ॥

अन्यचेति । सर्वस्यावयवस्थान्यत्र पृथङ् निर्देशे समुदाय निर्देशः स्वपर एव । सर्वस्यावयवस्थान्यत्रानिर्देशे तु समुदाय निर्देशोऽनिर्दिष्टावयवपर इति विवेकः ॥ नन्वेजादिसंज्ञानामवयवावृत्तिले कथमेषो निवर्त्तकेनाथादिना तदवयवस्य निवृत्तिरत आह तच्चासत्यामपीति । तच्चित्तिं विना समुदायनिवृत्तेः कर्त्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ अवयवकार्यं दीर्घः । समुदायकार्यम् अयम् । तच्च च साक्षादिति । दीर्घः । अयादिकार्यं हि समुदायव्यवधानेनावयवो नोदितो न साक्षादिति भावः ॥ साक्षाच्चोदितत्वं प्रत्यक्षत्वे हेतुः । नन्वादिनवकाशोऽत आह अयादीनामिति ॥

नन्विति । ततश्च विद्वन्तरपूर्वकोऽयादिः सर्वस्य बाधकः स्यादिति भावः ॥ परिहरति येनेति ॥ प्राधान्येनानिर्देशादिति । अस्यैजादिसंज्ञाभावेऽपि स्वतन्त्राकारेणायहर्ण स्यादिति शेषः ॥ भाष्येऽभ्यन्तरश्चेति । तदुच्चारणं विना समुदायोच्चारणस्याशक्यत्वादित्यर्थः ॥ तदाह 'तद्यथा वृक्ष इति ॥ तदुपपादयति तिरोहितत्वादित्यादिना ॥

‘समुदायकार्ये’ पारतन्त्र्यादिति । समुदायसम्पादनरूपे
कार्ये पारतन्त्र्यादित्यर्थः ॥ स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति ।
स्वकार्यनिरूपितप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः ॥ तत्प्रयोजकत्वाभावे हेतुः ।
नरसिंहवदिति । तदवयवे नरलाघभाववदेतदवयवेऽप्यलाघभाव
इति भावः ॥

वचनादिति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ दश-
समाना इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः ॥ समानकार्यम् । अयूप-
समानाचरकार्यमित्यर्थः । सर्वार्थकार्यमिति पाठे सर्वार्थदीर्घरूप-
कार्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये दीर्घाच्छे इति ॥ दीर्घस्य के तुगिति हि
तदर्थः ॥ ननु ह्रस्वस्येत्यत्राच इत्येवचिद्धे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यादेव
तुमेति चेन्न । पदलाघवाभावादित्याशयात् । ‘अस्तिहीति । तच्च
दीर्घादित्यस्याभावे कुञ्चिच्छायेत्यादावपि विकल्पः स्यादिति भावः ॥

असिञ्चवदिति । चिणो लुङ् न्यायेनेति भावः । भाष्ये
उत्तरार्थमेतदिति । “इह किञ्चित्तपो” इति न्यायस्तु ना-
श्रितः । अत्र केवलाकारोच्चारणे उत्तरत्र ककाराकारयोर्ह्रस्वारणे
गौरवादिति भावः ॥ सन्निपातेति । न च दीर्घैरेव स निव-
र्त्तितः । दीर्घेऽप्यलजाति सम्बन्धसत्त्वेन न तथा सन्निपातक्षतिः ।
कोपेतु तस्यापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टत्वादिति भावः ॥ परेतु
जातिपक्षे तत्परसूत्रं व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति ध्वनिमिस-

१ “वालेगुटाइन” मुद्रापितकैयटपुस्तके “समुदायकार्ये च पारतन्त्र्यात्”
इति चकारघटितः पाठोऽस्ति ॥

२ अवयवसदृशग्रहणं स्यात् ॥ क ॥

३ भाष्ये ॥

सन्निपातस्य दीर्घेण निवृत्तिर्जातैव न कस्याप्यनुवृत्तिस्तस्माद्वाप्यात्व-
जातिथञादिसन्निपातनिमित्तो दीर्घो न खसन्निपातविघातक-
क्षोपनिमित्तम् । सन्निपातपरिभाषायाश्च खप्रवृत्तेः प्राक् खनिमित्त-
भूतो यादृशः सन्निपातः स्वातिरिक्ततद्विघातकस्य स्वयमनिमित्त-
मित्यर्थः । भाषाकास्तिकत्वसमानाधिकरणव्यापकजातिनिर्द्देशपक्षेऽप्य-
ङ्गसंज्ञा तद्धानिमित्तं स्यादिति कृन्मेजन्तसूत्रवक्ष्यमाणभाष्यरौत्या
यादेशनिमित्तसन्निपातस्य न लेशतोऽपि सत्तेति वदन्ति ॥

प्रातर्ध्वं तद्^१ लृकार इत्यादौ रोरि तोर्लीति तु नापा-
दितं तस्याभितोऽज्भागसत्त्वेन तेन व्यधनान्तदप्राप्तेः ॥ अग्रे इन्ने-
त्यादौ सवर्णदीर्घव्यावृत्तये आह सामान्येनेति । गोद्यच्चा-
ऽसङ्क्षेति गोयहणं नौद्यच्चष्टन्निति नौयहणम् । वर्णावयवा-
अयकार्याभावस्येति । वर्णावयवेषु भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णा-
अयकार्याभावस्येत्यर्थः । तेन माहृणामित्यादौ णत्वादिषिट्ठिः ।
भेदेन प्रतिभासात् सामान्यापेक्षज्ञापकं विनापि न्यायेन निर्वाह-
माह भाष्ये अयन्त्विति ॥ अभिन्नबुद्धिविषयस्येत्यस्य व्याख्या
एकत्वानुगमनज्ञानग्राह्यस्येति ॥ समुदायस्य योऽवयव
इति । वर्णसमुदायस्येत्यर्थः ॥ व्यधिकरणे इति । सामानाधि-
करणेनावधेऽव्यपवृत्तस्येति व्यर्थं सर्वस्याप्यवयवस्यावयविनाऽव्यप-
वृत्तत्वादितिभावः^२ ॥ भाष्ये अवयवाग्रयः । अवयवसदृशस्वतन्त्र-
वर्णाग्रयः । उक्तेऽर्थे युक्तिमाह नहीति ॥

ननु सामिधेनीशब्दस्य चक्षुःशक्तत्वे न 'काष्ठमग्नावाधीयत'
इति भाष्यमयुक्तमत आह साहचर्यादिति । तदाधेयत्वे नेति
भावः ॥ तत्र सप्तदशेति । यद्यप्येकैका समिदरन्निमात्रमिति
मिलितानां सप्तदशानां समिधां सप्तदशारन्निमात्रत्वं भवति एक-
स्यापि तावत्त्वमस्ति तथाप्यव्यपवृत्तस्य^१ समुदायावयवत्वाद् नव्यपवृत्ता-
अयकार्यप्रसंग इति भावः ॥ न ह्यव्यपवृत्तत्वमात्रनिबन्धनं तदन-
भ्याधानं किन्तु असम्भवनिबन्धनमित्याह भाष्ये विषम इति ।
आहितपुनर्यहणस्य निषिद्धत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रत्यृचमाधानं न
सम्भवतीति भावः । युक्तान्तरमाह 'असम्भवश्चेति । तमुपपाद-
यति अर्धचतुर्हस्तेति । अर्धेन चतुर्हस्तेति तृतीयातत्पुरुषः ।
समिधोऽग्निवेदिबहिर्भावनिषेधाच्चासंभव इति भावः ॥

अव्यपवृत्तमिति । अर्थाभावेऽव्ययीभावस्तदाह व्यपवर्ग-
स्येति ॥ वस्तुतस्तत्पुरुष एवायम् । व्यपवृत्तभिन्नतैलमांसरूपा गावः
सर्वपाश्वेत्यर्थः । नञ्नाव्ययीभावस्याभावादित्यये वक्ष्यते । भाष्ये काम-
चार इति । स्पर्शं कामचारस्तेन श्रौचाभाव इत्यर्थः ॥ एङोः
संक्षिष्टावर्णत्वेन व्यपवर्गस्यास्पृष्टत्वात्सन्ध्यचरणमैजभिप्रायमित्याह ऐ
च्यौ इति ॥ अकारस्येति । यद्यप्यैचो विवृततमास्तथापि
विवृततरलमस्येवेति भावः । प्रयत्नभेदादेव एङैचोः परस्परं
सावर्णाभावः । एङो विवृततरत्वादौचां विवृततमत्वादिति बोध्यम् ॥

१ "काष्ठमग्नावभ्याधीयते" इत्यपि पाठोऽस्ति ॥

२ तथाप्यव्यपवृत्तसमुदायावयवत्वात् ॥ इ ॥

३ भाष्ये ॥

नुडादीति । आनृजे इत्यत्र तुट् । आदिना चकृपे इत्यत्रं लृत्वं
माहृणामित्यादौ णत्वं चेति बोध्यम् ॥

सादृश्याच्चेति चत्वर्ये ॥ समुदाये सन्ध्यचरादौ । सत्यपि
गोसादृश्ये गवये गोत्वस्येव सन्ध्यचराद्यवयवेषु अत्वादिजातेरभावा-
दकारादियहणेन ग्रहणं नेतिभावः । ऐकारादीनामेकेच्छाप्रयत्न-
जन्यत्वेनैकत्वमेव अकारादिवत् । अत एवैषां पदवन्न वर्णसमूहत्वेन
प्रतिभास इति तदेवाह समुदायवाच इति ॥ भ्रान्तिवशा-
दिति । भ्रान्तिगृहीतावयवसद्भावाश्रयेणेत्यर्थः ॥ एवं च भ्रान्तिरेव
ग्रहणपक्षवैजमिति भावः । अत एव गो नौ ग्रहणं चरितार्थम् ।
‘विनामो णत्वम् । ननु विकरणविशेषनिर्द्देशेन आविकरणनिवृ-
त्यर्थं सूत्रं स्यादत आह नत्वभ्रान्तिरेवेति ॥ तथाहि सति नाश्र
इत्येव वदेदिति भावः ॥ नियमज्ञापकस्य । नियमबोधकस्य ॥
नन्वखण्डवर्णपक्षे षट्कारप्रसङ्गेऽपि कथं सिध्यतीत्यत आह तच्च
चकारेति । एवं च रेफपदेन तत्सदृश आरोपितरेफत्ववानपि
गृह्यत इति फलितम् ॥

मात्रशब्दः सामान्याभिप्राय इत्याह जातीति । जातिश्चाव-
यवानवयवसाधारणीत्याशयेनाह ततश्चेति । एवं विधाच रत्व-
लत्वजातिरेवेत्यतिप्रसङ्गो न । स्थान्यादेशभावश्च जातेर्यत्किद्वारको
बोध्यः । वस्तुतः स्फोट एव ओचग्राह्यः । वायुनिष्ठा रत्वादिना च
तस्याभिव्यक्तिः । एवं च साक्षाद्रत्ववतोऽभावे न कल्पत इत्यत्राप्य-
प्रवृत्तावस्थ वैयर्थ्यापत्तिः । एवं च रेफावभासिनः स्फोटस्य प्रसङ्गे

लकारावभासः स्फोट इत्यर्थः । एवं च ह्रस्वावपि तद्वृत्तिः सम्भव-
त्येव । तच्चापि रेफावभास सत्त्वात् । आकारादौ तु नैवं ब्रह्माद्य-
वभास इति न तच्चाकारावभासप्रयुक्तकार्यापत्तिः । तदुक्तं 'श्रुते-
रित्यादि' । यत्तु स्वतन्त्रास्वतन्त्रसाधारणजातिपरतथैतद्भाष्यव्या-
ख्यानं तन्न । तादृशजातौ मानाभावात् । नरसिंहदृष्टान्तानुपपत्तेश्च ।
सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञेत्यादिसंज्ञाविरोधापत्तेश्च । किं चैवं सति
रजातेरित्येव भगवान्बदेत् । किं च तादृशजातिसत्त्वे वर्णैकदेशाना-
मपि तज्जातिमत्त्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहणपक्षस्यैव सिध्दा ग्रहणपक्षमुक्त्वा-
ऽथवा न गृह्यन्ते^१ इति पक्षे तत्समाधानपरमाध्यासंगतेः । अत
एवाष्टमे रथाभ्यामिति सूत्रे यथा नरसिंहावयवानां नरत्वंसिंह-
त्वजातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाभाव एवं वर्ण-
वर्णैकदेशयोरपीति कैयट आहृति वदन्ति ॥

अकारेणेति । अकारावयवस्य रेफस्येव तदङ्गभागस्यापि
केनचिदकारादिना ग्रहणादटलमिति मन्यते ॥ जात्यभिव्य-
क्तीति । अत्वादजातीत्यर्थः ॥ एवं च न केनाप्यत्र तद्ग्रहणमिति
भावः । अत्र जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावे स्फुटप्रतिभासाविषयत्वं हेतुः ।
चो हेतौ । अतो न सिध्यतीत्यर्थः ॥ नन्वाकारादिभिर्व्यवायेऽपि
न स्यादाक्षरसमानाधिकत्वाभावादत आह आकाराद्यो-
ऽपीति ॥ भक्तिस्त्विति । असवर्णत्वादनुपदेशाच्चेति भावः ।
भाष्ये नृनमनशब्दमिति । संज्ञाभूतमित्यभिप्रायः । गन्धर्व-
गानमित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽपि णलवारणायाखण्डपदे

इत्यर्थकसमानपदे इत्यत्र पदस्यार्थबोधकस्यैव ग्रहणेन संखण्डत्वे
असंज्ञायां एतत्प्राप्त्यभावादिति बोध्यम् । छन्दसृष्टित्यस्य तु नात्र
प्राप्तिः । ईदृशे विषयेऽवगृह्यभावादित्याहुः । 'वहिरङ्गा वृद्धि-
रिति । चिपाद्यामपि वहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तत इति वार्तिक-
मतेनैतत् । भाष्यमते तु तद्वदिति शब्दपाठस्यैव ज्ञापकता बोध्या ॥
'वृत्तो नो ण इति । मातृणामित्यादौ दीर्घस्य वहिरङ्गाभिद्ध-
त्वात्त्वम् । यदा प्रशास्त्वणामिति निर्देशात्त्वम् । अत्र तत्परत्वं
मुखसुखार्थमेव । उत्तरचाप्येवमेव फलाभावात् । ध्वनितं चेदं वृत्तौ ॥

ननु गुर्ववयवटेरित्यर्थाङ्गीकारे गुरुरूपटेः प्लुतो न स्यादत आह
तन्त्रेति । स्थानषष्ठ्यन्तावयवषष्ठ्यन्तयोर्गुरुशब्दयोरित्यर्थः । गुर्ववय-
वटिष्वेव एव संभवति नान्यस्य आकारादेः । तदवयवस्य व्यपट्क-
त्वाभावादिति भावः ॥ अचत्वाभावादिति । तन्मूलटि^१त्वा-
भावाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ संयोग इति । संयोग संज्ञाह इत्यर्थः ॥
तस्यैकवर्णत्वमिति । एवं च संयोगसंज्ञा न स्यादिति भावः ।
संयोगे इति भाष्यं तु संयोगार्ह इत्यर्थपरमिति तात्पर्यम् ॥
शिष्टसमाचारः । शिष्टव्यवहारः ॥ भाष्ये साक्षात्कालोऽत्रैति
वज्रप्रीतिः संयोगोऽन्यपदार्थः । मात्रिकव्यञ्जनाभावेऽनुपदिष्टत्वं हेतुः ।
कुक्कुट इत्याद्युच्चारणं तु न उपदेशः । अनुपदिष्टत्वज्ञानम अचर-
समान्भाष्येऽपठितत्वं ग्राहकशास्त्रेणागृहीतत्वञ्च । अनुपदिष्टं सत्
सत्त्वेन कथं शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः । एवं चानुपदिष्टस्यासत्त्वात्

तत्प्रतिपत्तिरशक्येत्याह ^१असञ्ज्ञेति ॥ क्वचित्सञ्ज्ञेत्यादिग्रन्थो न दृश्यते । अनेन लकारापाठे तस्यासत्त्वशङ्कया तयोः सावर्ण्यविधिरप्यशक्य इति सूचितम् । यच्चैतदस्तीति भाष्ये ह्रलोऽनन्तरा इत्यत्र यकारादिभिरस्य ग्रहणे ह्रल्वयाभाव इति भावः ॥

सानुनासिकेति । अणुदिच्छास्त्वं हि विद्यमानस्य लोकसिद्धस्य सवर्णस्य ग्राहकमेव न त्वप्रसिद्धसवर्णकल्पकमिति भावः ॥

ह्रयवरट् । ५ । नन्वयं हकार इत्यनेनैकत्वं हकारस्य सूचितमिति कथं तद्विरुद्धं पूर्वश्चेत्यादिना भेदाश्रयणमत आह पूर्वपरेति । एतद्वाक्यादेकत्वं वर्णानामित्येव पक्षो भगवतः संमत इति ज्ञायते ॥ भाष्ये यदि पुनरिति । न चैवं परहकाराभावे लकारस्याप्यभावेन तन्वाद्याश्रयणेन ह्रलन्त्यमित्यत्रान्योऽन्याश्रयपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुद्धेतेति वाच्यम् । रन्त्यं हरिति न्यासेन लन्त्यं हल् इति न्यासेन वा तत्परिहारात् । लाघवाभावेऽप्येवं कर्तुं शक्यं न वेत्येव विचारतात्पर्यात् । यदा हरन्त्यमित्यस्यैवावृत्त्या हर्बोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थः । परेतु परहकाराभावेऽपि ल् इत्येव सूत्रं कार्यं प्रातिशाख्यादिप्रसिद्धहलादिप्रत्याहारसिद्ध्यर्थम् । ^२तदर्थं रान्तस्यापि शक्तिकल्पने गौरवात् । ह्रलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या ह्रलप्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यप्यर्थ इत्यदोष इत्याहुः ॥

^३अङ्ग्रहणेऽपिति । अङ् गृह्यते येषु सूत्रेष्वित्यर्थः ।

१ भाष्ये । २ तदर्थंऽशन्तस्यापि शक्तिकल्पने । इ ॥ ३ भाष्ये ॥

शङ्खोटीत्यस्योदाहरणाऽदाने बीजमाह हकारपरस्येति ॥ न
च तत् ग्रह्णित्याहेत्युदाहरणसम्भवः । शास्त्रबोधितं सौचं च विहाय
१ हलामुच्चारणार्थाच्च विनोच्चारणस्यासाधुत्वेन तादृशोदाहरणभाव
इत्याशयात् । अत्र च भाष्ये एतदुदाहरणाऽदानमेव मानम् ।
आतोऽटिद्रीर्घादटीत्युभयोरुदाहरणं २ महां हिंस इति । अट्-
कुप्तिरिति सूत्रेऽपि ग्रहणफलमर्हणेति बोध्यम् ॥ अश्रुत्वमपीति ।
इदमिण्यस्याप्युपलक्षणम् । तेन लिलिहिद्वे इत्यादौ विभाषेष्ट
इति ढलविकल्पसिद्धिरिति केचित् ॥ भाष्ये हृशिचेति ।
सिद्धान्तरीत्यानिर्देशः । इदानीं तु यगिचेति सूत्रम् । ३ अह-
काराण्यस्युरिति । अतस्तत्र हकारग्रहणं कर्त्तव्यमिति भावः ॥

अदागधामिति । घलस्यासिद्धत्वादिति भावः ॥ स्वरूपप्रति-
पत्त्यर्थ एवायमचरसमान्नाय इति भ्रमं वारयति भाष्ये ४ यदि
किञ्चिदिति । ५ तद्वाच्ये प्रयोजनार्थ इति । शास्त्रीयप्रयो-
जनार्थः ६ ॥ एवञ्चाद्यहकारस्यागिणोरपि प्रयोजनं सूचितम् । अत
एव मञ्चा हसन्तीति पुंयोगादिति ७ सूत्रे भाष्यप्रयोगः संगच्छते ।
एतेन पूर्वहकारोपदेशप्रयोजनवार्त्तिके न्यूनता परिहृता । कर्त्तव्य
इत्यस्य स्यादिति शेषः । उपदेशोऽनोच्चारणमात्रम् । अन्य-
चापि । प्रत्याहारान्तरे सर्वथा हकारस्य देधोपदेशः कर्त्तव्य इत्य-
त्रास्य तात्पर्यम् ॥

१ उच्चारणार्थाच्च ॥ इ ॥ २ भाष्ये ॥ ३ भाष्ये ॥

४ भाष्ये कैयटे च “ यदि च किञ्चिद् ” इति पाठोऽस्ति ॥

५ तदेतद्वाच्ये ॥ क ॥ ६ इत्यर्थः ॥ क ॥ ७ पा-४।१।४८ ॥

दौषप्रयोजनेति । अन्यतरपचीयदोष एवान्यतरपचे प्रथो-
जनमिति बोध्यम् ॥ णकारोऽचेति । स्थानेऽन्तरतमत्वादिति
भावः ॥ ननु रेफस्य सर्वर्णाभावात्कथमत्रानुनासिकोऽत आह न
ह्यचेति ॥ ननु द्वित्वेऽपि 'रो रीति' 'ह्रस्वो यमामिति
वा 'लोपास्य' दोषोऽत आह द्विर्वचन इति ॥ भाष्ये 'व्यु-
पधादिति । अच् इति लुप्तपञ्चमीकम् । ननु पूर्वोपदेशे इग्यण
इत्यादौ यथा संख्यनिर्वाहः कथमिति चेन्न । संज्ञाविधानसामर्थ्येन
तत्र तद्भावितपचाश्रयणान्न दोषः ॥

भाष्ये रेफोष्मणामिति । विजातीयः^१ इति शेषः । तेन
सजातीयेषु सत्त्वपि न दोषः ॥ ननु साभृद्रेफस्य विजातीयः
सर्वर्णस्तथाप्यनुनासिकविधौ सर्वर्णग्रहणाभावाद् अनुनासिकः स्यादे-
वेत्यत आह अनुनासिकपरेति ॥ न हि रेफस्येति । न
च रेफस्य णकारः स्थानेऽन्तरतमो भवत्येवेति वाच्यम् । 'स्थाने-
ऽन्तरतमे' इति सप्तम्यन्तपाठे स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमे स्थर्णे
चिन्मात्रमित्यादौ चरितार्योऽनुनासिकविधिः प्रयत्नासदृशे रेफे न
प्रवर्तते इति भावात् ॥ नापीति । यद्यपि अन्तरतमानन्तरतमयोः
प्राप्तावन्तरतम एवेति स्थानेऽन्तरतम इत्यनेन नियमः । कुण्डं रथेने-
त्यादौ चानन्तरतमस्यैव प्राप्तिरिति दमयुक्तम् । तथापि सम्भवदनु-

१ पा - ८ । १ । १४ ॥

२ पा - ८ । ४ । ६४ ॥

३ ह्रस्वो यमामिति लोपास्य दोषः ॥ इ । क ॥

४ विजातीय इति शेषः ॥ सम् ॥ ५ पा - १ । १ । ५० ॥

स्वारान्तरतमकेऽङ्कित इत्यादौ चरितार्थः परसवर्णविधौ रेफे न प्रवर्तते इति भावः । इदं जातिपचे इति केचित् । वस्तुतो व्यक्ति-
पचेऽपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थाऽस्यां व्यक्तौ न प्रवर्तत इति वक्तुं
शक्यं तद्वक्ष्यती'कोयणचीत्यत्र कैयटः । द्रव्येऽपि पदार्थं
उत्सर्गापवादभावः सन्दिग्धत्वाश्रयोऽस्येवेति । केचित्तु स्थानेऽन्तर-
तम इति सप्तम्यन्तपाठप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधेनास्यायुक्तेरसम्भ-
वदुक्तिकत्वम् । किञ्चैवं सति उभयग्रहणं भाष्ये व्यर्थं स्यात् । तस्मा-
दनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं भाष्यं रेफोष्मणामित्यस्य
चानुनासिकोऽनुस्वारान्तरतमस्य सवर्णानास्तीत्यर्थः ॥ अत एव
महिम्नानित्यादौ सूचरीत्याख्यानप्रयत्नोभयान्तरतम ऋकारसम्भवे-
ऽपि नानुनासिकः । 'नाज्झलाविति निषेधेन सवर्णत्वाभावादिति
भाष्याशय इत्याहुः ॥

नन्वयत्नादप्रसक्तद्विलस्य हस्य ग्रहणमयुक्तमत आह इकारव-
दिति ॥ ननु एककर्तृकयोर्भोजनपरिवेषणयोर्युगपदसम्भवाद् अस्तु
तत्र बाधः । प्रकृते तु लक्ष्यभेदेन भिन्नवाक्यावगतिनिमित्तकार्थि-
भावः किञ्च स्यात् । यथावगतकार्थिलस्यापि इको निमित्तत्वं
दध्नुदकादावत आह तचेति । लक्ष्यभेदेन कार्थिलनिमित्तत्व-
सम्भवेऽपीत्यर्थः । सामान्यविशेषविध्योरेकवाक्यतायामित्यन्वयः ॥

शब्दो वाक्यात्मा ॥ अर्थस्तदर्थः ॥ सम्बन्धः । प्रतिपाद्यप्रति-

पादकभावः ॥ तेषां परिज्ञानम् । तद्यथा लोकव्यवहारादेव तथा तयोर्बाध्यबाधकभावः सम्भवेऽपि भवतीत्येतदपि लोकव्यवहारादेव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यादिरूपादवगतमित्यर्थः । विशेषसन्निधाने सामान्यशब्दस्य तद्व्यतिरिक्तपरत्वञ्च तद्वीजम् । परिज्ञानवदिति पाठः । एवञ्च अचो रहाभ्यामित्यत्र^१ सामान्यविशेषविधित्वाभावेऽपि तत्र बाधे यद्वीजं तत्प्रकृतेऽप्यस्येवेत्याह प्रत्यक्षश्चेति । अविलम्बितप्रतीतिकत्वं प्रत्यक्षत्वम् । विलम्बिततत्त्वज्ञानुमेयत्वम् ॥ लक्ष्येति । ज्ञापकालक्ष्यानुरोधादा सत्यपि सामान्यविशेषभावे क्विद्धाधकत्वं विशेषविधेर्नाश्रियते जातिव्यक्तिपक्षयोर्हमयोरपीति भावः ॥ क्वचिदपेक्षा नास्तीति । बाध्यबाधकभावस्येति शेषः ॥ यथेति । बाध्यबाधकभावाभावे दृष्टान्तोऽयञ्च तु कार्यित्वनिमित्तत्वयोः^२ समावेशे इति बोध्यम् ॥

केचित्तु तत्रकौण्डिन्यायोऽपि सामान्यविषयानाक्रान्तविषयाभावरूपानवकाशत्वमूलक एव । अस्ति च प्रकृते' तत् । न ह्येतद्विधनिमित्तत्वं सामान्ययत्नप्रयुक्तकार्यित्वानाक्रान्ते क्वचिदप्यस्ति सर्वत्राचः परत्वादनचीत्यस्य प्राप्तेरतो युक्तो लक्ष्यानुरोधात्सामान्येन कार्यित्वबाधः । न चैवमिको यणित्यादौ मत्वर्थ इत्यादौ सामान्यप्राप्तनिमित्तत्वाभावेन कार्यित्वस्य चारितार्थादिति भाष्याभिप्रायमाहुः ॥

ननु कार्याय इत्यत्र कार्यं साधुत्वं चेत् ।^१ खरवसानयोरित्यादिना सिद्धमत आह विधानादिति ॥ उपदिश्यन्त इति

पाठे भाष्ये वर्त्तमानसामीप्ये ऋट् । उपदिष्टा इत्यर्थः ॥ प्रवृत्ति-
निमित्तेति प्रकृते भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिरूपः प्रकारस्थमर्थं
इतिभावः । केन प्रवृत्तिनिमित्तेनायोगवाहशब्दवाच्यतैषामित्यत्र
तात्पर्यम् । नन्वनुपदिष्टाश्चेति चकारश्रवणादनुच्चारितत्वमयोग-
वाहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमित्याभाति तदयुक्तम् । अनुप-
दिष्टपदार्थस्यानुच्चारणस्य तत्राभावात् । प्रयोगेषूच्चारितत्वात् । न च
प्रत्याहारसूत्रानुच्चारितत्वं तथा यदयुक्ता इत्यनेनैव तदर्थज्ञाभेन
पौनहत्यापत्तेरत आह अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमिति ।
प्रत्याहारबोधकलक्षणेनायुक्ता इत्यन्वयः ॥ तद्व्याचष्टे पाठाभावा-
दिति । ग्रहणकशास्त्रेण प्रदेशे प्रवर्त्तमानेन योऽवर्णस्तेषां ग्राहकस्तस्य
पाठाभावादित्यर्थः ॥

एषां नास्तीति । अतोऽयुक्ता इत्यर्थः । एवञ्चाक्षरसमास्त्राये-
ऽयुक्ता सन्तो वहन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीत्ययोगवाहपदव्युत्पत्ति-
दर्शिता ॥ न पश्यत इति । तत्र यत् इत्यध्याहार्यमितिभावः ॥
भाष्ये उरः केणेति । उरः कायतीति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे-
ऽपि सोऽपदादाविति न सत्वम् । पाशकल्पककाम्येष्वेव
तत् प्रवृत्तेः ॥ ननु शरां जशो भवन्तीति लक्षणाभावात् शर्षु-
पाठस्य जशभावः प्रयोजनमत आह शर्षु पाठे इति ॥

१ वाच्यता तेषाम् ॥ क ॥

२ यथा पदयुक्ता ॥ इ ॥

३ वा - पा - ८ । इ । ३८ ॥

४ शर्षुपाठस्य न जशभावः प्रयोजनम् ॥ इ ॥

यदीति । पूर्वच द्विर्वचने इत्यन्वयः ॥ ननु पूर्वं द्विले जश्लात्-
पूर्वमेव हलादिः शेषे कथमुपभ्रानीयस्याभ्यासे जश्लं झशपरत्वा-
भावात् । 'अभ्यासे चर्चेत्यनेनत्वान्तरतम्यात् प्रकृतिचराच्चर
एवेति उपभ्रानीय एव स्यादिति चेच्चिन्त्यमेवैतत् । उपभ्रानीय-
श्रवणापादनेनापि भाष्यसामञ्जस्यात् । 'अन्ये तु द्विले कृतेऽपि
द्विलाश्रयस्य कार्यं कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं^१ नेत्यपि पूर्वचासिद्धीयमित्यस्यार्थ
इति परत्वात् जश्ले कृते एव 'हलादिः शेष इत्याशयाच्च
दोषः ॥ द्विर्वचनं कथमिति । वकाररहितस्थेति शेषः ॥ ननु
निपातनाल्लक्षणमात्रं स्यान्न तु प्रदेशविशेषावच्छिन्नमत आह अथा-
पीति ॥ न 'चाभ्युद्ग इत्यादौ दकारोच्चारणं सार्थकम् । नैतदुक्ते
रूपमिति भाष्योक्त्वा दोषाभावात् । उपतापातिरिक्तविषयेऽस्माद्
घञ् नानभिधानादिति तदाशयः । अकुलविषये निपातनमिति
पचान्तरे त्वाद्यमेव समाधानम् ॥

अनुस्वारस्य शर्त्वादिति । यद्यपीष्कवर्गाभ्यामुत्तरो तुमा
व्यवहितः सकारः सुद्धिन्सु इत्यादौ सम्भवति । तथापि तदनभि-
धानमिति भावः ॥ पुंस्वित्यच 'संपुंकानामित्येतत्प्रवृत्तिपरविवरण-
ग्रन्थस्तु चिन्त्य एव तस्य 'समः सुटि पुमः^२ खय्यम्परे 'कानावेजिते
इति सूत्रत्रयमात्रविषयत्वात् ॥

१ पा-८ । ४ । ५४ ॥ २ व्यन्ये तु- ॥ ६ ॥ क ॥

३ कर्त्तव्ये सिद्धत्वं- ॥ ६ ॥ ४ पा-७ । ४ । ६० ॥ ५ भाष्ये- ॥

६ वा-पा-७ । ३ । ६ ॥ ७ पा-८ । ३ । ५ ॥

८ पा-८ । ३ । ६ । ९ पा-८ । ३ । १२ ॥

ननु सूत्रविशेषानाश्रयणे तत्प्रत्याहारासंनिवेशात्कथं तन्नि-
बन्धनकार्यप्रवृत्तिरत आह प्रयोजनविशेषमिति ॥ अवि-
शेषेणेति भाष्यस्य प्रयोजनविशेषनिर्द्देशं विनेत्यर्थ इति भावः ॥
यत्र यत्रेत्यादि । यद्यत्रयोजनमिद्विरुद्धेष्टा तत्तद्विषयकसकल-
प्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः ॥ जघ्रत्वे कृते संयोगसंज्ञायामिति ।
कार्यकालपक्षे इदम् ॥ भाष्ये इदुदुपधस्येति । विसर्गस्याल्ले-
ह्युपधात्वमिति भावः ॥

‘इदुदुपधस्य सकारस्येति । विसर्गस्थान्युपलक्षणमेतत् ।
अत एव निरोऽपि निष्कृतमिति सिध्यति । अत एव वक्ष्यमाण-
पक्षान्तरेणाविरोधः । ‘निष्कृतमित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे-
ऽपि ‘द्विगः ष इति न । पाशकल्पककाम्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः ॥
‘द्विर्वचनं प्रयोजनमिति । विसर्गजिह्वाभूषीयादेर्द्विरुच्चारणे
विशेषस्यायहादुच्चारणस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च शास्त्रप्राप्तिमात्रेणैतत्प्रयो-
जनकचनमिति सन्तोष्यम् ॥

ननु सोऽप्यदादाविति^१ सत्वस्य स्थानिवत्वं पूर्वचासिद्धीये
इति निषेधान्नैतत् आह पूर्वचेति ॥ इमे इत्यनेन न हयवरट्
सूत्रस्था एव गृह्यन्ते किं तु वर्णमात्रमित्याह इदानीमिति ॥
‘अर्थवन्त इति साध्यम् । ‘वर्णा इति पक्षः । पक्षतावच्छेदक-
मेव हेतुः । ‘धातुप्रातिपदिकेत्यादिस्तु इष्टान्तः । अनुत्पत्ति-
ज्ञानम् । अनुत्पत्युपायज्ञानम् ॥

१ भाष्ये ॥ २ भाष्ये ॥ ३ पा-८ । ४ । ३६ ॥ ४ भाष्ये ॥

५ पा-८ । ६ । ३८ ॥ ६ भाष्ये ॥ ७ भाष्ये । ८ भाष्ये ।

भाष्ये धातव इत्यादि । प्रक्रियाश्रयप्रकृतिप्रत्ययानां वाचकत्वमित्येवं रूपवर्णस्फोटश्रयेण । अयं च शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगी । एतद्भाषनावशादेवलोकव्यवहारेऽपि शास्त्रज्ञास्तथा व्यवहरन्ति धर्मे चैवन्निधंज्ञानस्योपयोग इति बोध्यम् ॥ हेत्वन्तरमाह 'वर्णव्यत्यये चेति ॥ ननु कूपादौ न सिंहादाविव वर्णव्यत्ययोऽत आह एकस्येति ॥ तस्यैवान्वयेति । ऊपशब्दस्य तु तदीयशत्रुद्वोधकत्वरूपं द्योतकत्वं प्रादिवत् । अत एव तेषामिवैषामपि प्रातिपदिकसंज्ञापादनं करिष्यते ॥

तृतीयहेतुमाह वर्णानुपलब्धौ चेति । 'अनर्थगतैरित्यस्य तद्वर्णसत्तायां योऽर्थस्तदर्थानवगतेरित्यर्थ इत्याह अर्थान्तरेति ॥ प्रश्नमुपपादयति भाष्ये न साधीय इति । नञि काकुः ॥ परमतापेक्षयेति । परेणानर्थगतेरित्युक्त्वादिहार्थगतिरस्तीत्यभ्युपगम्य परमते कटाक्षेण अन्यस्त्वस्तीत्यर्थगत्यपेक्षया चातिशयेनार्थगतिरस्तीति, विवचेतिभावः ॥ 'तच्छब्दार्थमाह वर्णस्येति । परे तु तच्छब्देन तद्वर्णघटितपरामर्शे न कश्चिद्दोषः ॥ अत एव पूर्वं भाष्ये सककारेण कश्चिदर्थो गम्यत इत्युक्तमित्याहुः ॥

लाघवे न तु कर्मधारयमाह भाष्ये सोऽर्थ इति । प्रकृतोऽर्थः तस्मिन्वर्णं सति योऽर्थः प्रतीयते स इत्यर्थः ॥ ननु दृष्टान्ते सप्तम्युपमानपूर्वेति वचनेनोत्तरपदलोपेऽपि प्रकृते तच्छब्दलोपः केन । किञ्च तच्छब्द उत्तरपदमपि न नञः समासाभावादत आह

गतार्थत्वादिति । तथा च तददवापि लक्षणेति भावः ॥ चतुर्थ-
हेतुमाह भाष्ये संघातार्थवत्त्वाच्चेति । एका. सिकतेति
भाष्यप्रयोगादेव शिकताशब्दस्यैकवचनान्तत्वमपि ॥ तदन्तर्ग-
तत्वादिति । इदं चिन्त्यम् । 'इत्थं भूतलक्षण इति सूत्रस्य-
स्वयम्यविरोधात् ॥ तच्च हि संज्ञाप्रवृत्त्युत्तरकालजातविभक्तैस्तन्माध्यप-
तितत्वेऽपि तदवयवत्वं नेत्युक्तम् । तस्मादन्तरङ्गत्वादवयवप्रातिपदि-
कत्वे तन्निमित्तस्युपि तदनन्तरं कृदन्तलनिमित्तकप्रातिपदिकत्वे
सुबन्तोपः इति वक्तुं युक्तम् । धनतीत्यादौ तु न तदापत्तिः ।
धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तच्च तदप्राप्तेः । धात्वादेस्तद-
वयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । वस्तुत इत्थम्भूतेति
सूत्रस्यकैयटोक्तिरयुक्तेति तत्रैव निरूपयिष्याम इति न दोषः ।
धकारे जश्लमादिपदार्थः । सुबन्तावयवसमुदायस्येति ।
सुबन्तावयवेति षड्भौहिस्ततः कर्मधारयः । इदमुपलक्षणभेदे सति
यदर्थयोः संसर्गस्तद्वारकार्यवत्समुदायस्य । तेन तिङन्तसमुदायस्य
व्यावृत्तिः । प्रकृते न भेद इत्याह^१ येनैव चेति ॥

तच्चैकमिति । संघातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य संघातस्यापे-
कत्वमर्थः । एवञ्च विभक्तिः समुदायादेवेति भावः ॥ ननु समुदाया-
दुत्पद्यमाना विभक्तिः सर्ववर्णसंबन्धिनी चेत्प्रतिवर्णं पदत्वं प्राप्नो-
तीत्यत आह^२ पदसंज्ञात्विति । यतश्चार्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिः
तस्य संज्ञाप्रवर्तते न त्वेषामिति भावः । केचित्तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थ-

१ अ २। पा ३। सू २१ ॥

२ सुबन्तोपः ॥ क ॥

३ इत्यत आह ॥ क ॥

४ प्राप्नोत्यत आह ॥ क ॥

गतप्रकृतिबोध्यसंख्याद्योतिका । संख्या च समुदायस्यैवार्थी न प्रत्ये-
कवर्णानामिति न तेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिः । एकत्वं संघातस्यार्थ इति
भाष्यस्वरूपात् । प्रकृत्यंशे वर्णव्यत्ययापाययोः संख्यानंतरानुपजनात्सा
समुदायस्यैवार्थ इति तद्भावात् ॥ न चाव्ययेभ्य इवैकवचनं दुर्वारम् ।
संख्यारहितार्थप्रतिपादकेषु तथा स्त्रीकारेऽपि वस्तुतः संख्यावत्यर्थे
संख्यानभिधायकस्वाद्युत्पत्तौ मानाभावात् । एवञ्चैषां प्रकृतित्वमेव
नेति न केवञ्चा प्रकृतिरित्यस्यापि न विषयः । एतेन प्रत्येकं पद-
संज्ञानुपपत्त्या दिवचनवैषम्यात्सादेव प्रत्येकं सुबुत्पत्तिरित्यपास्तमि-
त्याहुः ॥

अनुमानेन साधितामर्थवक्तां प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति ।
अनर्थकास्त्विति । सर्ववर्णानां पक्षे हेतोर्भागाभिद्वलं स्यादत
आह धात्वादीति ॥ विपक्षे बाधकमाह अन्यथेति । वर्ण-
व्यत्ययेत्यादिहेतोरथानुपपत्त्येति हेतोश्च धात्वाद्यतिरिक्तवर्णविष-
यत्वे एव संगतेरित्यपि बोध्यम् ॥ असमासाशङ्क्येति । तथा च
वीक्षा न प्रतीयेतेति भावः ॥ तेनैवेति । वीक्षायां तस्य विधा-
नादिति भावः ॥ ननु वर्णव्यत्ययादिस्वर्यदर्शनं नार्थवत्त्वाभावसाध-
कमत आह यदुक्तमिति ॥ एवञ्चार्थवत्त्वसाधकहेतौ व्यभिचार-
प्रदर्शनाद्वा^१ अनर्थकतासाधकत्वमस्य । भाष्ये अर्थदर्शनादित्यस्य
वर्णव्यत्ययाद्यभावे योऽर्थस्तस्यैव दर्शनादित्यर्थः ॥

नार्थव्यत्यय इत्यस्य नार्थान्तरावगतिः किन्तु^२ तस्यैवावग-

१ प्रदर्शनद्वारा । ख । इ ॥

२ अनर्थकतासाधकत्वम् ॥ क ॥

३ तस्यैव गतिः ॥ क ॥

तिरित्यर्थः ॥ उभयस्य न्याय्यत्वं विषयभेदेनेत्याह यथाम्ययेति ।
यथा एति इतः दद्यादौ न सर्वत्र कृपादावित्यर्थः ॥ न कृपस्तु-
येति । वर्णानामर्थवत्त्वे ऊपग्रब्दस्य द्विष्वन्वयादर्थान्वयः स्यात् । न
च दृश्यते । ततः समुदायान्तरत्वप्रयुक्तमेवार्थान्तरत्वं तदर्थान्वग-
तिश्च न तु व्यत्ययादिकृतमित्यर्थः ॥

ननु ककारसकारयकाराणामेवार्थवत्त्वमूपस्तु शब्दबोधक एवेति
कस्यार्थस्य सत्ता तच्च तच्चापाद्यत इति चेत् तर्हि भग्नमेव वर्णा-
नामर्थवत्त्वं तत्रैव पदे । ऊपयोरेर्याभावात् । किञ्च संख्यासमुदाय-
स्यैवार्थ इत्यपि नियन्तुमशक्यम् । कूपगतेकत्वस्य यूपदिभिरप्रतीत्या
संख्यायापि कादिभिरन्वयव्यतिरेकसत्तात् । द्विर्वचनेन वैषम्यं तु
प्रागुक्तमेव । तस्मात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं तदेव ध्वनयन्नाह भाष्ये
इदं खल्वपीत्यादि ॥ दृष्टा हीति । अतदर्धेन रथाङ्गेन
गुणिनो रथस्य यथार्थवत्ता तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥

भाष्ये अज्यग्रहणेऽपि । प्रत्याहारेऽचरसमाप्तायेऽज्यग्रहेषु
अच् प्रत्याहारयाहनेषु पठितानामनुबन्धानां प्रत्यासत्त्याऽच्यग्रहणं कुतो
नेत्यर्थः ॥ तत्फलितार्थमाह य एते इति ॥ अस्तु । नदोषकसूत्रेषु
प्रागुक्तेषु ॥ प्रत्याहारार्थाः । तदुपकारकाः ॥ १ अज्यग्रहणेन ।
अशब्देन । अणगादिप्रत्याहारेषु तेषां ग्रहणे फलाभावं मनसि
निधायाज्यग्रहणेनेत्युक्तम् । न च ह्यग्रादौ ट्यग्रहणस्यापत्तिः । हल्-
पूच्चारणार्थाकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णहीन^२हलां हल्घटिते प्रत्या-

१ फलितमाह ॥ क ॥ २ उपलब्धभाष्यपुस्तके “अज्यग्रहणेभ्यः” इत्यस्ति ।

३ हलोहल्घटिते । क । ख ।

चारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् ॥ प्राधान्येन । प्रत्यासारेषु
ग्रहणार्थत्वेन ॥ परार्थेति । अजादिस्वरूपबोधनार्थत्वेन परार्थत्वम् ।
यथाऽकारादयः संज्ञिविशेषसमर्पणाद्योपात्ता न तथाऽणादयः
इत्यर्थः ॥ 'अप्रधानत्वमप्याचार्याचारेण साधयति भाष्ये आचार्य-
स्येति । आचार्यशब्देनानादिः 'शब्दपुस्त्यः । एवञ्चान्यत्र संज्ञिविशे-
षसमर्पणाद्योपात्तत्वादितामसंज्ञित्वमेवेति भावः ॥ परत्वादित्या-
द्यन्तरङ्गलोपलक्षणम् । एवञ्च पूर्वमनुबन्धलोपादादिरन्येनेति
संज्ञाविधानकालेऽसंज्ञिधानादित्यन्वयः । एवञ्चानुबन्धसदृशभिज्ञा-
नामेव मध्यगसदृशानां याङ्गतां बोधयतीति भावः ॥

भाष्ये लोपः खल्वपि तावदिति । सर्वतः प्रथममित्यर्थः ।
यत्तु एवमपि लणित्यकारस्य हलषु ग्रहणापन्तेराचारादित्येव
समाधिरत्र युक्त इति । तत्र । 'अतो लान्तस्येति सूत्रे लका-
रोच्चारणेन लृणसूत्रस्थस्यानुनासिकत्वाभावज्ञापनात् । एवञ्च तस्या-
नुबन्धत्वमेव न किन्तुच्चारणार्थत्वमेव । अत एव भाष्ये अद्वुडणि-
त्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनेवैतद्विचारप्रवृत्तिः कृता । लोके च अज-
ग्रहणेष्वित्येवोक्तम् ॥ 'उरणरपरसूत्रे च लपरत्वस्योपसंस्था-
नमेव कार्यमिति तुल्यास्य' सूत्रे वक्ष्यते ॥ भाष्ये तत्का-
लानामचां ग्रहणमच् पदेन यथा स्यादिति योगविभागः
कार्य इत्यन्वयः । सिद्धेऽचत्वे इति । अकारादीनामुपदेशात्सर्वण-
ग्रहणाच्चेति भावः ॥

१ अप्रधानम् ॥ अप्रधानत्वस्य ॥ ख ॥ २ शब्दपुस्त्य एव ॥ क ॥

३ अ ७ । पा २ । सू २ ॥

४ अ १ । पा १ । सू ५१ ॥

५ अ १ । पा १ । सू ६ ॥

ननु ककारद्वयस्य मात्रिकवर्णत्वं कथमेकस्यैव ऋद्धगित्यचीप-
देशादत आह ककाराकृतेरिति ॥ न च वर्णद्वयेनेति ।
जातिरपि स्वपर्याप्त्यधिकरणव्यञ्ज्यैव 'तद्वारैव च कार्यभागिति
भावः ॥ भाष्ये एष एवार्थ इति । अपर आह्वेत्यादिना
वार्त्तिककृतोक्त इत्यर्थः ॥ ह्रस्वादीनामिति । ह्रस्वदीर्घभुत
इत्यतः प्राग्यावद् ऊकालोजिति तावदेवास्तु पृथक्सूत्रम् । फलं
दर्शयति अग्निमित्तकार्याणि तत्कालेष्वनु कर्त्तुमर्हाणि यथास्तु-
रित्यन्वयः ॥

अणः सुष्टूपदेशः अणसूपदेशः । अणश्चोच्चारणं 'तदन्त-
स्थानां बोधकम् अणुदित्यत्र किमर्थं क्रियते इत्यर्थो 'भाष्यस्येत्यत
आह अजुदिदिति ॥ अणसु अणमध्ये तेनात्र स्थाने किमर्थं
उपदेश इति तु नार्थ इत्याह द्रुणग्रहणेनेति । इह संख्यन्तेत्या-
दिभाष्यं गुणा भेदका इति पक्षे । भेदकत्वपक्षे इदमेवाणग्रहणं
मानमिति भावः । यथास्थितसूत्रन्यासे इदम् । जातिपक्षेणाण-
ग्रहणप्रत्याख्यानं तु न कश्चिदिचारः । एवं गुणा अभेदका
इति न्याय्यपक्षेऽपि न विचार इति बोध्यम् ॥ भाष्ये वक्ष्यत्येत-
दिति । सिद्धत्ववचनञ्चावश्यकम् । अन्यथा परस्थानुस्वारस्य वा^१
पदान्तस्येति परमवर्णं तस्यासिद्धत्वात् पूर्वस्य अनुस्वारस्य

१ तद्वारैव कार्यभाग् ॥ क ॥ इ ॥ २ तदन्तः स्थानाम् । सम् ॥

३ भाष्यस्येत्याह ॥ क ॥

४ पक्षे चेदम् ॥ क ॥

५ अ ८ । पा ४ । सू ५६ ॥

यथीत्यखानापत्तौ रूपासिध्यापत्तेः । तर्हि द्विवचनसिद्धिरेव
फलमित्याह प्रसवर्थे तर्हीति ॥

ननु न भेदोऽनुपपन्नश्चेत आह श्रुतिकृत इति ॥ यदि
नित्यो लोपः स्यादिति । तदा भेदो न स्यादित्यर्थः ॥
विभाषा चेति । चत्वर्ये ॥ एकदेशाह यथाऽभेद इति । यथा
द्विवचनप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्भेदो न भवति । तथैवास्तु 'मानुषतद्विभाषा-
ग्रहणमिति भावः ॥ तृतीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति अनुवर्तत इत्या-
दिना । 'झरो झरीति लोपे इत्यर्थः । मध्यस्थतया 'ह्रलोप-
मामित्यस्यापि वैकल्पिकत्वं सिद्धमिति भावः ॥ लोपापवाद्
इति । यद्यपि हर्थनुभव इत्यादौ तदुदाहरणे लोपेऽप्राप्तेऽपि द्वि-
वचनमारभ्यते^१ । तथापि कृते द्विले 'पश्चात्लोपेऽपि द्विवचनं व्यर्थ-
मित्याशयेनापवादलोक्तिरिति भावः ॥ तयोर्योगयोः । लोप-
विधायकयोः ॥ प्रत्तमित्यादौ दाधातोः क्तेः आतस्तकारोऽ
'च उपसर्गादित्यनेन ॥ आदित्ये आदित्याङ्गवाच्यस्थानाद्
^२स्थः । तद्वाचष्टे ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति । सर्वथा-
ऽसम्भवीत्युपसंहरतीत्यर्थः । ज्ञापकेन तदनुवृत्तिं साधयतः तत्स्व-
रूपेऽनुवृत्तिः सन्दिग्धैवेति भावः ॥ लक्षणं सूत्रे विभाषा स लोप

१ मास् तु तद्विभाषाग्रहणम् ॥ ख ॥ २ अ ८ । पा ४ । सू ६५ ॥

३ अ ८ । पा ४ । सू ६४ ॥

४ आरभ्यते ॥ क ॥

५ पश्चात्लोपे ॥ क ॥

६ अच उपसर्गात्तिः । अ ७ । पा ४ । सू ४७ ॥

७ एष प्रत्ययः ॥ क ॥

इत्युक्तेराह आचार्येति । 'अण्यहणान्तु' ज्ञापकादित्यपि कथितम् । तत्तु वार्त्तिककृताऽण्यहणप्रत्याख्यानान्नोक्तम् ॥

लण् ॥ ई ॥ किमिति । क प्रत्यासत्तिः क व्याप्तिरिति सन्देह इत्यर्थः ॥ भाष्ये क्तमस्मिन्निति । वक्ष्यमाणरीत्यां सर्वत्र निर्णायकसत्त्वात्प्रश्नः ॥ कतरस्मिन्निति 'पाठेऽपि' उत्तरादिविधौ उपाधिप्रत्याख्यानान्न दोष इति बोध्यम् ॥ न हि ढ्रलोप इति । 'वर्द्धत्यादौ' गुणोऽसिद्ध इति भावः ॥ दीर्घोऽच इत्येवेति । माचान्नाघवाभावेऽपि सङ्गाच्चलाघवायासन्देहाय चेति भावः ॥

तथा गौष्केति । विसर्गस्यासिद्धत्वादिति भावः ॥ तेषु च कृतेष्विति । परत्वादिति भावः ॥ योगविभागस्य भाष्याना-
रूढत्वाद् गौष्केत्यादि भाष्यात् के परे इति भाष्याच्च तेषा-
मनभिधानं वक्तुं युक्तम् ॥ भाष्ये अचो ह्येति । 'अचश्चेति' परिभाषणादिति भावः ॥ न हि पदान्ता इति । पदानामे-
वानुनासिकोऽवसाने जायते इत्याश्रित्येदमुक्तम् । न तु तत्र पदान्ताधिकारोऽस्ति ॥ लोप इति । अत्रा हलो विशेषणादिति भावः ॥ पर्युदासेनेति । क्रियमाणेऽप्यण्यहणे इत्यर्थः । भाष्येऽपि न सत्त्वं निषिध्यते किन्तु कार्थिलमेवेत्याह कार्यभाज इति ॥ एवञ्चानुनासिकप्राप्तियोग्याः पदान्ता न सन्तीत्यर्थः ॥ वस्तुतोऽस्या अघे सिद्धान्त्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैव पूर्वपक्षस्थौचित्येनैवं भाष्यव्या-

१ अण्यहणान्तु ज्ञापकात् ॥ क ॥ ख ॥ इ ॥ २ पाठे ॥ क ॥

३ गर्द्धत्यादौ । ग ॥

४ अत्र भाष्यम् ॥ नहि के परेऽण्यः सन्ति । ननु चायमस्ति गौष्का-
नौकेति ॥ ५ अ १ । पा २ । सू २८ ॥

स्थानमनुचितम् । 'पूर्वपक्षस्य सन्देहस्य चानुत्थानात् । तस्मादष्टमा-
ध्यायस्य भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्येवोचितम् । व्याख्यातञ्च तत्रोपाध्याये-
रित्येव ॥ भाष्ये कर्तृ हर्तृ इति । अत्रासुपलक्षणम् । अत
एवाचौऽप्रगृह्यस्येत्युक्तमन्यथा कोऽप्रगृह्यस्येति वदेत् ॥

निषेधात्सम्सारणप्रसङ्ग इति । चिन्त्यमिदम् । णौ
परतस्तत्प्रकृतिभृतप्रातिपदिकस्य टिलोप विधानेन 'वृक्षतः स्था-
निले मानाभावेन वकारे "एकदेशविकृतन्यायेन" वृक्षतित्वस्य
दुर्लभत्वात् । अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाऽभावाच्च । अत एव
राजकौयमित्यादौ अक्षोपो' न । वृक्ष एव टिलोप स्थानिले तु
प्रकृतिभावापत्तिः । एतेन विधि "एकदेशविकृतन्यायेन" वृक्ष-
तित्वात् षत्वापत्तिः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च षत्वम् ।
'पूर्वचाषिद्धीये तन्निषेधाद्' इति परास्तम् । न च 'ब्रश्चेति
'सूत्रे पदाधिकारेण ब्रश्चान्तमेकदेशविकृतन्यायेन सुलभमिति
वाच्यम् । स्कोरिति सूत्रादन्ते ग्रहणमनुवर्त्य वैयधिकरण्येनैवा-
न्याऽऽश्रयणेनादोषात् । अत एवान्ते ग्रहणं चरितार्थम् अर्द्धाधि-
कविकाराच्च^१ । एवञ्च वृक्षमृज्जो णिजन्तात् किपि वृक्षम्
'इत्यादौ षत्वं नेत्याहुः ॥ वलोपप्रसङ्गश्चेति । इदमुपलक्षणम् ।

१ पूर्वपक्षेऽस्य सन्देहस्य ॥ इ ॥

२ वृक्षतेः ॥ क ॥ इ ॥ वृक्षतेः स्थानिवत्त्वे । ख ॥

३ अ ८ । पा २ । सू ३६ ॥

४ सूत्र पदाधिकारेण ब्रश्चान्तमेक - - । सम् ॥

५ अधिकविकाराच्च ॥ क ॥

इ इत्यादि । सम् ॥

क्तौ विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादूट्प्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये
 'रो रीति । त्रिपाद्यां बहिरङ्गाभिद्धत्वाभावादिति भावः ।
 भषभावः । 'एकाचो वश् इत्यनेन । तच्च ह्येकाच इति झषन्त-
 खेति च धातोरित्यपेक्षया व्यधिकरणषष्ठीति भावः । 'इत्त्वम् ।
 'दश्चेत्यनेन । भाष्ये इहापि तर्हीत्यस्य ऋत 'इत्त्वमिति
 शेषः ॥

ननु धातुग्रहणेन ऋकारस्य दीर्घो न रपर इति ज्ञापना-
 'दज्झनेति दीर्घस्यापरपरत्वात्^१ कथमन्तेत्त्वप्राप्तिरत आह
 धातुग्रहणेनेति ॥ भाष्ये तस्मात्तच्चेति । न च इह किञ्चित्
 चपो इति न्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्त्विति वाच्यम् । गृह्यत्यादेरनुकरणे
 "प्रकृतिवदनुकरणमि"त्यस्याभावे 'ग्रीयङ्गीत्यादावित्त्वाभावार्थम्
 इहापि तदावश्यकत्वाद् गत्यन्तराभावे एव तन्न्यायेन ज्ञापकत्वा-
 श्रयणाच्च । तदाह तस्मादिति । एवञ्च रपरत्वेऽपि माह्वणमित्यादौ
 'उपधायाश्चेतीलवारणेन धातुग्रहणस्य चारितार्थेन रपरत्व-
 निवृत्तौ न ज्ञापकतेत्यर्थः ॥ भाष्ये सामर्थ्यात् पूर्व्वेणेति ॥
 न च गच्छेत्यादौ यणादेशे ऋपरत्वार्थमेव परेणाण्यग्रहणं स्यादिति
 सामर्थ्यं कथम् । ऋकारांग्रे इल्लरूपाऽणि रो रीति प्रवृत्त्या फलाभा-

१ अ ८ । पा ३ । सू १४ ॥ २ अ ८ । पा २ । सू ३७ ॥

३ अ ८ । पा २ । सू ७५ ॥ ४ ऋत इत्त्वम् । क । ख । इ । ग ॥

५ अ ६ । पा ४ । सू १६ ॥ ६ रपरत्वाभावात् कथमन्तेत्त्वाप्राप्तिः ॥ क ॥

७ अ ८ । पा २ । सू २० ॥

८ अ ७ । पा १ । सू १०१ ॥

वेन 'तत्साहचर्याद्' लकाराग्रेऽपि हल्स्वपाऽणि अप्रवृत्तिरित्याश-
यात् । रणयोः समानश्रुतित्वेन तथापि रो रौत्यस्य प्रवृत्तेरि-
त्यन्ये । लकारे यणघटितप्रयोगानभिधानमेवैतद्भाष्यप्रामाण्यादि-
त्यन्ये ।

भाष्ये सवर्णोऽण् तपरमिति । यद् 'उर्ध्वसूत्रे तपरं करोति
तज्जापकं सवर्णोऽण्यहणं परणकारकमिति वार्त्तिकचरार्थः ॥
इत्येवमर्थमिति । ब्रह्मो यथा स्याद्दीर्घा माभूदित्येवमित्यर्थः ॥
लृकार इति ॥ 'उद्देश्यसमर्थक इत्यर्थः ॥ न च भाष्यमानत्वेन
सवर्ण्यहणाप्रसक्तोक्तद्वैत्यम् । 'तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन
लृरूपाभ्यनुज्ञानार्थत्वेनापूर्वबोध्यत्वाभावेन चाविधेयत्वात्^१ । कृते तु
तपरत्वे भाष्यमानतापीत्यन्यत् ॥ भाष्ये संसृज्येति । आदेशेन
तौ निवर्त्येत्यर्थः ॥ अर्द्धचतुर्था इति वक्तुमुचितमत आह अर्द्धेनेति ॥
भाष्ये तिस्रो माचा इति । इण इति पदच्छेदाभिप्रायेणेदम् ।
तदुक्तं विभक्तिनिर्देशे इति । संहितायां तु सार्द्धमाचाद-
थमेवेति बोध्यम् । अणादिग्रहणेषूक्तैर्महद्भिर्नैः सन्देहपरिहारे
प्रतिपत्तिगौरवमिति, लाघवाय वर्णान्तरमेव किं नानुवध्यत इत्या-
शयेनाह भाष्ये किं पुनरिति ॥ एतत् । वक्ष्यमाणम् ॥
आचार्यः शिवः ॥

ननु आपितेऽपि 'प्रवर्त्तकतया निवर्त्तकतया वा नास्य चारिता-

१ अ. ७। पा. ४। सू. ७।

२ उद्देश्यसमर्थकः ॥ क. ख. ड. ॥

३ चाविधेयत्वात् ॥ क. ॥

४ प्रवर्त्तकनिवर्त्तकतया वा ॥ क. ॥

धर्मत आह न्यायादिति । उक्तो न्यायः । आगमउपदेशपरम्परा
तत्सिद्ध एवायमर्थो णकारानुबन्धनरूपस्य व्यवहारेण बोध्यत इत्यर्थः ।
एवञ्च व्याख्यानेनैव 'पूर्वणकारेण केचित्परणकारेणेति निर्णये ज्ञाप-
कानुसरणक्षेत्रो दृयेति सूचितम् ॥

जमङ्गणनम् ॥ ७ ॥ अभञ् ॥ ८ ॥ भाष्ये न झकारे-
त्यादि । अज्ञहितहस्ताचानुकरणम् । सूत्रादन्यत्र नास्तीति
हयवरट् सूत्रे प्रपञ्चितम् । झकारभकारयोरपि हि पदा-
न्तयोरिति । पदान्तयोस्तयोः सतोस्ततः परस्याजादेः पदस्य झभौ
स्यातामित्यर्थः ॥ एवमपि पञ्चागमा इति । लक्ष्यसंस्कार-
कालिकं सञ्ज्ञासाम्यं यथासञ्ज्ञप्रवृत्तौ निमित्तमिति मन्यते ।
सिद्धान्तौ तु प्रतिपत्तिकालिकमेव सञ्ज्ञासाम्यं तत्रप्रवृत्तौ निमि-
त्तमित्याह सन्त्विति ॥ येषामागमानामागमिनः सन्ति तेषां
भवन्तु इत्यर्थः । अनुदेशः प्रतिनिर्देशः । भगवता तु स्पष्टप्रति-
पत्तयेऽनुबन्धद्वयमदर्शितम् ॥

इति व्यवहारादिति । अङ्गुलसूत्रेऽयं व्यवहारो भाष्ये ।
प्रश्न इति । तद्वट्कौभृताक्षरपदार्थावगमायेति भावः । भाष्ये-
ऽक्षरमित्यस्य नक्षरमिति विग्रहप्रदर्शनम् ॥ तच्चेति । अक्ष-
रश्चेत्यर्थः । ब्रह्मतत्त्वस्यैव तत्त्वे हेतु गर्भं विशेषणमाह परमार्थतो
नित्यमिति । यतस्तत्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियो-
गित्वरूपनित्यत्ववदित्यर्थः ॥ नन्वेवं प्रकृते किमायातमत आह

व्यवहारनित्यतया चेति ॥ सर्वेषां ^१शब्दानामाकाशवत्सृष्ट्या-
दावुत्पत्तिः प्रसङ्गे च नाश इत्यर्थः ॥ एवञ्च व्यवहारनित्यतया-
ऽचरब्रह्मसादृश्यवतां तेषां पदादिरूपाणामयं वर्णसमास्त्रायः ।
शास्त्रप्रवृत्तिद्वाराबोधक इत्यचरसमास्त्राय इति चतुर्दशसूची-
विषयव्यवहारोपपत्तिः । एवञ्च शब्दे औपचारिकोऽचरपदप्रयोग
इति भावः । न्यायादिनयेऽप्याह जातिस्फोटस्य वेति ॥ भाष्ये-
ऽन्तोतेर्वेति । तद्वाच्ये अर्थमश्रुत इति । वर्णानामनर्थकत्वेन
चिन्त्यमिदम् । नानादेशेषु युगपदेकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तिदर्शनेन
स्फोटस्यापि व्यापकत्वमिति भाष्यार्थ इत्यन्ये ॥

ननु न्यायादिनयेऽव्याप्यवृत्तिषु विनाशिषु वर्णेषु कथं तद्व्यवहा-
रोऽत आह वर्णं वाऽऽहुरिति ॥ च घटितः पाठोऽत्र प्रामादि-
कः । व्याख्यानभाष्येऽथवेत्युक्तेः ॥ नन्वनन्तरोक्तयोगाभावात्कथं
तेषु प्रयोगोऽत आह रूढिरिति । तदुक्तं भाष्येऽक्षरमिति
संज्ञेति ॥ व्याकरणान्तरे इति । पूर्वसूत्रशब्दे षष्ठीतत्पुरुष
इति भावः ॥ एवञ्चाचरसमास्त्राय ^२इत्यस्य श्रुतिरूपो वर्णसङ्घात
इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ भाष्ये उपदिश्यत इति । अचरसमास्त्रायोप-
देशः ^३किमर्थः इत्यर्थः । पूर्वोक्तोऽप्ययं विचारः ^४किञ्चिद् विशेषं
वक्तुं पुनः क्रियते येन शास्त्रेणेति ॥ चतुर्दशसूत्रात्मकेन
तन्मूलकपाणिनिव्याकरणेन वेत्यर्थः ॥ तत् । शास्त्रम् । वाचो

१ आकाशादिवत् ॥ क ॥ ख ॥ इ ॥

२ इत्यस्य च ॥ क ॥

३ किमर्थः क्रियते इत्यर्थः ॥ क ॥

४ किञ्चिद् ॥ क ॥ ख ॥

विषयः । बन्धनं प्रतिपादकमित्यर्थः । भाष्ये यच्च चेत्यनेन वाक्-
परामृश्यते इत्याह पदे वर्त्तते इत्यादिना ।

शास्त्रं विषय इति प्रतिपादकमित्यर्थः । वर्णज्ञानं शास्त्रं
वाचो विषयः । का सा वाग् यच्च 'ब्रह्मवर्त्तते । चात्पुराणादि
इति भाष्याच्चरार्थः ॥ तदर्थमित्येतद्वाच्ये शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति ॥

कलादीति । इदं प्रयोजनं पश्यशान्ते दूषितम् ॥
अनुबन्धकरणार्थमिति । लघ्वर्थमित्यचराणामचार्थं स्वारस्य-
च्चिन्त्यम् । अनुबन्धकरणमूलकप्रत्याहारद्वारा लाघवेन शास्त्रप्रवृ-
त्त्यर्थमित्यर्था वा ॥ वाक्समाम्नायः । वाक्सङ्ग्रहोपाय इत्यर्थः ।
तदाह एतावद्भिरेवेति । दृष्टफलेनाभ्युदयेन वा पुष्पितः ॥
अदृष्टफलेन निःश्रेयसेन वा फलितः ॥ वाग्व्यवहारस्येति ।
तत्सङ्गाहकस्य चतुर्दशसूत्ररूपस्येत्यर्थः ॥ यथा श्रुते हि भाष्ये
अक्षरसमाम्नायोद्देशेन प्रवृत्तविशेषणानामन्यपरतया योजने भाष्य-
विरोधः । अत एवैतत्प्रतीकमुपादायहरिणा अस्याक्षरसमाम्ना-
यस्य वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित्कर्तास्थेवमेव वेदे
पारम्पर्येण स्मर्यमाणमिति व्याख्यातम् ॥ . .

ब्रह्मतत्त्वमेवेति । तदुक्तं नन्दिकेश्वरेण “अकारः सर्ववर्णाग्र्यः
प्रकाशः परमेश्वर” इत्यादिना सर्ववर्णानां मायेश्वररूपता । वर्णभ्य
एवच महदादिस्थितिरित्यर्थपरतया चतुर्दशसूत्रैर् योजयता ।
तदाह सर्ववेदेत्यादि । अन्ये तु वर्णज्ञानं चतुर्दशसूत्रात्मकं
शास्त्रं वाचो वेदशास्त्रपुराणरूपायाः सकलवाचः विषयो बन्धनं

यच्च च वर्णसमास्त्राये ब्रह्मबोधतया वर्त्तते । व्याख्याता च एषा
चतुर्दशसूची ब्रह्मपरतया नन्दिकेश्वरेण । तदर्थं सकलवाग्ज्ञानार्थं
ब्रह्मबोधनार्थञ्च ॥ अनेन सकलवेदाध्ययनेन यत्फलं तदक्षरसमा-
स्त्राद्यज्ञानेन सूचितम् । तद्व्यति सर्ववेदेत्यादि ॥

सोऽयमित्यादिभाष्यग्रन्थस्यैतत्सूक्तपूर्वाङ्गस्यैव व्याख्यानपरः ।
तच्च वर्णज्ञानमित्यस्य व्याख्या सोऽयमक्षरसमास्त्राय
इति । वाग्विषय इत्यस्य व्याख्या वाक्समास्त्राय इति
सर्ववाग्युपत्तात् । तदध्ययनतन्मूलकाकरणाध्ययनाभ्यां पुष्पितः ।
फलितः तदर्थभावनया जनिततत्त्वज्ञानरूपफलः । चन्द्रतारक-
वत्प्रतिमण्डित इत्यनेनावस्थानादित्वं सूचयति । तादृशोऽयं
ब्रह्मराशिर्वेदितव्यः । बोध्यबोधकयोरभेदात् । सर्ववेदेति । सर्व-
वेदाध्ययनजन्यपुण्यरूपफलस्य^१ चित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिरस्य ज्ञाने-
ऽध्ययनमात्रे भवति । इदमेव पूर्वं पुष्पितत्वम् । तादृशपुञ्जवत्त्वेन च
मातापितृभ्योः स्वर्गं पूजा भवति । यथा कृतराजसूययुधिष्ठिररूपपुत्रेण
पाण्डोः स्वर्गं पूजति । इष्टबुद्ध्यर्थमित्यादि तु प्राग्ब्याख्यातत्वाच्च
व्याख्यातमित्याहुः ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजना-

गोजिभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते

प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे

द्वितीयमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

श्रीपाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

वृद्धिरादैच् ॥ १ । १ । १ ॥

द्विपदं सूत्रम् ॥

१कृतम् अमयोः साधुत्वम् (भा)

इति भाष्यदर्शनात् ॥ अन्यथा उद्देश्यानेकत्वाद् वृद्धिशब्दस्या-
वृत्तिर्वाक्यार्थबोधाय कार्या स्यात् । इन्द्रे तु समाहारस्यैकस्योद्देशस्य
शब्दतः सम्भवात् तां विनापि सिद्ध्यति । न च समाहारे टच्
प्रसङ्गः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् ।

१प्रतेरंश्चादय (पा)

इति सूत्रेऽंश्चादिगणे राजन् शब्दपाठास्मिन्नात् । अन्यथा

१ एतत् सूत्रस्यायिमभाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

२ पा - अ, ६. पा, २. सू, १६३ सिद्धान्तकौमुद्यां समासस्वरप्रकरणे
एतत् सूत्रमस्ति ॥

^१राजाह (पा)

इति टचमिद्वे किन्तेन ॥ यदा पदत्रयम् । पस्यशायां भाष्ये

वृद्धिः, आत्, ऐजिति (भा)

पदविभागदर्शनात् ॥ वृद्धिशब्दस्त्वावृत्त्या योज्यः । अत्र पचे

^२अनयोः (भा)

इति भाष्यं खण्डयोरित्यर्थकम् ॥ असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेर-
अद्वेयतापत्त्या तदुक्तपदानां साधुत्वं विचारयति भाष्ये

कुत्वम् (भा)

इत्यादि ।

ननु ऐष्णव्यस्य

^३आदिरन्त्येन (पा)

इत्यनेन कृत्रिमतया लौकिकवैदिकबहिर्भूतत्वेन कथं सुवादि-
शास्त्रप्राप्तिर्लौकिकत्वञ्च । 'लोकेऽर्थबोधनाय प्रयुक्तशब्दत्वमत आह

अनेकेति ॥ (कै)

नित्यत्वाच्चेति । (कै)

चो हेतौ । यतः शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात् सर्वसंज्ञानां

१ "राजाहसखिभ्यष्टच्" पा - अ, ५. पा, ४. सू, ९१ ॥

२ "कृतमनयोः साधुत्वम्" इत्यत्र ॥

३ पा - अ, १. पा, १. सू, ७१ ॥

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

११३

(अ. १। पा. १। अ. ३)

(द्विद्विरादैच् । १। १। १।)

नित्यलमतो लौकिकलाक्षास्त्रप्राप्तिरित्यन्वयः ॥ लोकेऽर्थान्तरेऽप्रसि-
द्धानामपि संज्ञानां नित्यलमिति बोधयितुं

“सर्व”शब्दः । (कै)

नन्वेवं

द्विद्विरादैच् (पा)

इत्यादीनां वैयर्थ्यमत आह

शक्तीति ॥ (कै)

शक्त्यवच्छेदः (कै)

तत् सङ्कोचः ॥

विनियोगो (कै)

विशेषे नियमः । अभिमतातिरिक्तार्थान्तरव्युदासाय च सः ॥
परिसङ्ख्यायाञ्चात्र शास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहार इति बोध्यम् ॥
यदा,

शक्त्यवच्छेदः (कै)

शक्तिनिश्चयः । शब्दार्थस्थानवच्छेदे इत्यादाववच्छेदशब्दस्य
तदर्थकलदर्शनात् । फलरूपे हेतौ द्वितीया ।

विनियोग (कै)

उपदेशः । शक्तिनिश्चयफलकोपदेशादित्यर्थः ॥ एवं च तत्
सङ्केतकरणरूपप्रकरणादर्थान्तराप्रतीतिरिति बोध्यम् ।

१ “सर्वसंज्ञानामि”त्यत्र सर्वशब्दः ॥

इदं मेव युक्तम् । सर्वार्थवाचकत्वेऽपि सङ्केतरूपत्वेनाज्ञातशक्ति-
बोधकतया विधिलसम्भवेनैषां निधनमार्थत्वासंभवात् । नन्वेवं लौकि-
कार्थबोधो नष्टादत उक्तम्

अनेकशक्तेरिति । (कै)

स्वशास्त्रे एव प्रकरणादन्यार्थाबोध इति भावः ॥ अनेकस्मिन्न-
नेका वा शक्तिरस्येति विग्रहः । अन्वये

‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र (वा)

इति पुंवत्त्वम् ।

‘कोपधप्रतिषेधे तद्धितबुद्ध्यङ्गा- (वा)

दा स्त्रिया इति पुंवत्त्वम् । “आश्रयभेदादेव शक्तिभेद” इति
मते आद्यम् । “निरूपकभेदाद्भेदे” द्वितीयः । “नित्ये शब्दार्थ-
सम्बन्धे” पुरुषव्यापारात्प्रागवाचकस्य न पुरुषव्यापारेण वाचकता
शक्याकर्तुमनतः “सर्वे सर्वार्थवाचका” इत्यभ्युपगमादनेकशक्तिताव-
सायः । “तादात्म्यमेव च शब्दार्थयोः शक्तिः” । अत्र पक्षे गौणमुख्य-
विभागः प्रसिद्धाप्रसिद्धिसूक्ष्मः । “अन्यायोऽनेकार्थत्वमिति तत्त्वशब्देन-
वेति निरूपितं मञ्जूषायाम् ॥ अत्र लौकिकशब्दत्वं साध्यम् ।
शास्त्रीयसंज्ञात्वसमानाधिकरणं नित्यत्वं हेतुरतो न वैदिकेषु व्यभि-
चारः । “सर्वसंज्ञानामिति वदता सूचितमिदम् । “अपूर्वाः संज्ञाः
क्रियन्त” इति पक्षेऽपि लौकिकत्वं साधयति

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ११५
(अ. १। पा. १। आ. १) (वृद्धिरादैच्। १। १। १।)

अनुकरयेति । (कै)

अयमपि लौकिकत्वे हेतुः ।

१आदिरन्त्येने- (पा)

त्यनेन संज्ञालेन विनियुक्तस्यैव शब्दस्यानुकरणम् । सूत्रे लक्षणया तेनैवोपस्थापितयोरेकारौकारयोस्तात्पर्यवशाच्छब्दबोधविषयतेति बोध्यम् । अनुकरणे च सर्वशब्दानां साधुत्वेन शास्त्रविषयतेति भावः ॥ यत्त्वैजित्याद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणमिति तन्न । तथासत्या“दिरन्त्येने”तिसूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । वृद्धिशब्दादेः शास्त्रविषयताया एवमप्यनुपपादनाच्च । नन्वनुकरणत्वाननुभवः किं च “चद्यो-शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे उक्त हेतुद्वयस्याप्यभावोऽत आह

जातीति ॥ (कै)

वैयाकरणव्यवहाराच्च तत् सिद्धिरिति भावः । अत्र पक्षे जातिबोधार्थमेव संज्ञासूत्राणीति बोध्यम् । अत्रापि पक्षे लौकिकत्वं संज्ञापक्षवदेव बोध्यम् । हरदत्तस्तु वृद्धिशब्दो वृधेर्भावे क्लृप्तः । अभेदोपचाराच्च वृद्धियुक्तादैचु वृत्तिः । लक्षणयैव सिद्धे सूत्रं नियमार्थं वृद्धियुक्तभुतदीर्घकारादीनां बोधो माभूदिति चद्योपक्षे सूत्रार्थमाह तन्न ।

१अदेङ्गुण (पा)

इत्यादावसंभवात् ॥

ननु 'कुलमित्यत्र संज्ञात्वपक्षे ककारादिपञ्चकगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्भावप्रत्ययोऽनुपपन्नः । किं चात्र ककारस्य प्राप्तौ तु कुट्ट-
न्तिधर्मस्येति कुलमित्यसंगतमत आह

तत्रेति ॥ (कै)

१आसक्तस्वरूपः । (कै)

संबद्धस्वरूपः ॥ एवं च कुशब्दः कुशब्दवत्ककारादिषु शक्त-
इत्येवं शक्तिग्रहात्कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । संबन्धस्यानादित्यव-
हारसिद्धतादात्म्यम् । तादात्म्येन कुशब्दं प्रवृत्तिनिमित्तोक्तव्यं शक्ति-
त्वेन तस्य ग्रहे बाधकाभावात् । केचित्तु शब्दस्य स्वरूपं कुशब्दत्वं
सामान्यं तत्त्वादिष्वारोपितं प्रवृत्तिनिमित्तं तद्व्यक्तिश्च^१ वाचिके-
त्याहुः । तेन च १कुलशब्देन स्वार्थाश्रयः ककारो लक्ष्यते इति
ककारः कस्माच्चेति चोद्यपर्यवसानम् । वस्तुतः कुलकुपदयोर्भलभ-
संज्ञापदयोश्च पर्यायतेति १स्वरूपं सूत्रे निरूपितमिति न कश्चि-
द्दोषः ॥

अङ्गत्वात् । (कै)

पदपदार्थकथनद्वारा वेदोपकारकत्वात् । “मुखं व्याकरणमि”-
त्यादिमाङ्गलनिरूपणाच्च ।

प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणमिति (भा)

१ भाष्ये ॥

२ आसक्तस्वरूपः । क । ख । ग । इ ॥

३ वाचिकेत्याहुः । ख ॥

४ कुशब्देन । क । कुलशब्दे । इ ॥

५ अ. १ । पा. १ । आ. १ । सू. २ ॥

(अ. १ । पा. १ । आ. ३)

(द्विद्विरादैच् । १ । १ । १ ।)

पस्यग्राथां भाष्योक्तेष्व । “अस्यामिद्यौ नार्षत्वं प्रयोजकं नैषेष्टिर-
स्ति कन्दोवत्कवयः कुर्वन्तीति” यस्त्याख्याविति सूत्रे भाष्योक्तेः ।
तस्मादङ्गत्वमेव प्रयोजकमिति भावः ॥

ननु कन्दसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरत आह

द्विष्टिरिति । (कै)

तथा च “भाष्यकारीयातिदेशात्सूत्रेषु कन्दः कार्यप्रवृत्तिरिति
भावः ॥ भाष्ये

जशत्वमपीति । (भा)

संहितया पाठे इत्यर्थः ॥

उभयसंज्ञान्यपीति । (भा)

उभे संज्ञे येषामिति विग्रहः । संज्ञादयस्ते तु ककार्यदर्शनेन तद्व-
त्त्वकल्पनेति भावः ॥ .

ननु सूत्रादादैज्माचग्रहणपच एव प्रतीयते इति प्रश्नानुपपत्ति-
रत आह

उभययेति । (कै)

लुगादिसंज्ञासु तद्भावितपचस्य लोपसंज्ञायामदर्शनमाचस्येति
भावः ॥ ननु टिष्ठुभादिसंज्ञास्वतद्भावितानामेव ग्रहणं दृश्यत इति

१ “अस्यामिद्यौ” इत्यारभ्य “इति भाव” इत्यन्तं नास्ति । इ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ३ ॥

३ “कन्दोवत् सूत्राणि भवन्ती”त्यतिदेशात् । आ ३ । भा ॥

(वृद्धिरदैव । १। १। १।)

(अ. १। पा. १। अ. ३)

सोऽपि पचः शङ्कितुमुचित इति चेन्न । तत्र हि तद्भावितासंभ-
वाद्तद्भावितानामेव ग्रहणं न च तथा प्रकृते इति “उभयथे”त्युक्तम् ।
वृद्धिशब्दे तन्वाद्यङ्गीकारे तद्भावितग्रहणं वृद्धिशब्दैकत्वे द्वितीयः
पच इति भावः ॥ भाष्ये

वृद्धिलक्षणो मयडिति । (भा)

‘नित्यं वृद्धशरादिभ्य (पा)

इति । अस्य ‘वृद्धसंज्ञादारा वृद्धिलक्षणत्वं बोध्यम् । वृद्धलक्षण
इति पाठे एषां वृद्धिभावेन समुदायानां वृद्धिभावादित्यर्थः ॥

फिजिति । (भा)

‘उदीचां वृद्धादगोचादिति । (पा)

न च ‘प्राचामवृद्धादिति (पा)

फिनायतेतत्सिद्धम् । पुंवद्भावनिषेधोऽप्यास्यगुप्तायनीभार्य इत्यादौ

‘जातेत्येति (पा)’

सिद्ध इति वाच्यम् । आस्यगुप्तायनेरपत्यं युवेत्यर्थेऽणो

‘गुयश्चिचियार्धजित (पा)

इति लुकि आस्यगुप्तायनिरित्येवरूपं पितरि पुचेचेत्येते फिनि
तु जितः परत्वाभावाच्चसिध्येत् । नचब्राह्मणगोचमाचाद्युवप्रत्ययस्यो-
पसंख्यानमिति तत्सिद्धिः । ब्राह्मणगोचे तदप्रवृत्तेः ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा ३ । सू ११४ ॥

२ अस्य वृद्धिसंज्ञादारा । क ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १५७ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू १६० ॥

५ अ ६ । पा ३ । सू ४१ ॥

६ अ २ । पा ४ । सू ५८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ११६
(अ.१।पा.१।आ.१) (टद्धिरादैच्।१।१।१।)

एष विधिरिति । (भा)

पूर्वपदान्नोदात्तलमित्यर्थः । तावद्भार्य

‘आ सर्वनाम्न (पा)

इत्यालस्य वतुर्निमित्तमिति पुंवत्वनिषेध प्राप्तिः । यदि प्रथ-
मपचे दोषो दुरद्वरोऽ“खु ‘तर्ही”त्यम्यः ॥ भाष्ये

तद्वत्युत्तरपद इति । (भा)

समासाच्चित्तोत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्याद्योत्तरपदस्येत्येवं
टद्धिर्यस्मिन्निति वज्रव्रीहिरिति भावः ॥ तत्राधिकारलक्षणायां
वीजमाह

तच्च ह्यीति । (कै)

न च आ अवर्तौति औः सर्वस्य औः सर्वैरित्यादौ टद्धिर-
योत्तरपदसंभवः । नचैकादेशे व्यपवर्गाभावः ।

‘नेन्द्रस्येति

निषेधेन ‘पूर्वोत्तरपदसंबन्धिकार्यस्यैकादेशात्प्राक् प्रवृत्तिस्वीका-
रात् । तथा च सर्वशब्दान्नोदात्तले शेषनिधातेनौकारस्यानुदात्तले
एकादेशस्य

१ अ ६ । पा १ । सू ६१ ॥

२ भाष्ये ।

२ अ ७ । पा १ । सू २२ ॥

३ सर्वोत्तरपदसम्बन्धि । क ॥

‘स्वरितो वानुदात्त (पा)

इति पाक्षिकः स्वरितः स्यादिति वाच्यम् । तादृशानामभिधाने दृढतरमानाभावात् । स्वरितत्वादाधिकारलाभ इति बोध्यम् ॥

अन्यथा वृद्धेरिति । (कै)

‘वृद्ध्यात्मकतद्धिताभावाद्वृद्धिनिमित्तग्रहण^१मिति भावः ॥

‘ननु अर्शशब्दाद्

‘अर्श आद्य- (पा)

षि टाप्यर्शसेत्यादौ वृद्धिरूपसम्भवादत्यरूपेराह

अथवेति । (कै)

व्यधिकरणवज्जग्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेवव्यपदेशिवङ्गावाप्रवृत्तिरिति भावः ॥

तेषामेवेति । (कै)

एव शब्दोऽप्यर्थः । विशिष्टस्य निमित्तत्वे विशेषणानामपि तत्त्वमिति भावः ॥ ननु वृत्तावभेदैकलसंख्यावशतेर्बहुवचनान्तेन विग्रहोऽनुपपन्नोऽत आह ।

१ अ ८ । पा २ । सू ६ ॥

२ वृद्ध्यात्मकतद्धिताभावात् । क ॥

३ वृद्धिनिमित्तग्रहणं व्यधिकरणवज्जग्रीह्याश्रयणाद् । ख । ग ॥

४ “ननु अर्शशब्दाद्” इत्यारभ्य “अथवेती”त्यन्तं नास्ति ॥ क ॥ ख ॥

इ ॥ ग ॥

५ अर्श आदिभ्योऽच् । अ ५ । पा २ । सू १२७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १२१
(अ. १। पा. १। आ. ३) (वृद्धिरादैच् । १। १। १।)

निमित्तेति । (कै)

तत्र ^१कात्स्न्यप्रतिपत्तिकालिकं न प्रयोगसमवाधीति न पा-
रिषद्याभार्ये दोषः । न च वैयाकरणभार्येऽपि निषेधापत्तिः ।
इष्टापत्तेः । अत एव ।

आदैज्माचस्येति

पचेऽत्र दोषानुद्भावनम् ।

तद्भावितानामेवेति

पचेऽपि

^२न व्याभ्यामिति (पा)

सूत्रे ऐजंगेऽपि वृद्धिपदसंबन्धेन निषेधप्रवृत्तिरत्र सूत्रपादा ॥
अत एव

^३देविकाशिंशपेति (पा)

सूत्रे भाष्यकृता तत्संबन्धो दर्शित इत्याहुः । आदैज्माचयहणादेव

^४मालादीनांचेति (पा)

सार्थकम् । अन्यथाऽस्यावृद्धत्वात्

^५प्रस्थेऽवृद्धमि- (पा)

त्येव सिद्धे किं तेन ॥

१ कात्स्न्यं । इ । ख । क ॥ कात्स्न्यं । ग ॥ २ अ ७ । पा ३ । सू ३ ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू १ ॥ ४ अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥

५ प्रस्थेऽवृद्धमकक्षादीनाम् ॥ अ ६ । पा २ । सू ८७ ॥ समास स्वर-
प्रकरणे (सि कौ) ।

वार्त्तिकमिति । (कै)

सूत्रेऽनुक्तदुरुक्तचिन्ताकरत्वं वार्त्तिकत्वम् । एतेन सूत्रस्या-
ख्यानस्य प्रवृत्तस्य कात्यायनस्यायुक्ता दुरुक्तचिन्तेत्यपास्तम् ॥

प्रस्तावेति । (कै)

वार्त्तिकेऽधिकारशब्दोक्तः स इति भावः ॥ वृद्ध्यादीनां संज्ञा-
लाद्भेदनिबन्धनषष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह

संप्रत्यय इति ॥ (कै)

भाष्ये

संज्ञेत्येष (भा)

इति । शब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासादिदं नानुपपन्नम् ॥

भाष्यकारस्त्विति । (कै)

अधिकारं विनाऽसंप्रत्यये दृष्टान्तस्य लौकिकस्याभावादथापरि-
ज्ञाने दृष्टान्तानुपयोगाच्चेति तद्भावः ॥

वाक्याध्याहारेणेति । (कै)

“इदमिदानीमिति” वाक्याध्याहारेणेत्यर्थः ॥ ननुदिगौ अका-
रान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रीले ङीष्त्वादत आह

बहुव्रीहिरिति ॥ (कै)

अन्यपदार्थस्याशब्दत्वाद्वब्रौहिर्दुर्ज्ञेयोऽत आह

समाहार इति । (कै)

पाचान्तादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । अत एव त्रिसूत्रीत्यादिषंगच्छते ।

१ अत्रैव भाष्ये ॥

२ पात्राद्यन्तस्य नेति वार्त्तिकेन ॥ वा अ २ । पा ४ । सू ३० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१२३

(ख. १।पा. १।आ. ३)

(वृद्धिरादैच् । १।१।१।)

बहुसूत्रशब्दस्यैव तत्रपाठादित्यभिमानः ॥ नन्वनर्थकदृष्टान्तेऽर्थवन्ती-
त्यादिव्यर्थमत आह

यथेति ॥ (कै)

यद्यप्यन्वितार्थकपदसमूह एव वाक्यं तथापि भाष्ये १पदसमूह
एव वाक्यशब्दः प्रयुक्तोऽतोऽ-

१नर्थकानि वाक्यानीति (भा)

न विरुद्धम् ॥

झटिति । (कै)

विनाचार्याचारादिज्ञानेन ॥

पदार्थानाम् । (कै)

कुण्डमजाजिनमित्यादीनाम् ॥ स्फुरत्ततोऽपत्यं स्फैयकृतः । उप-
चारो नाम गौणी वृत्तिरिति भ्रमं व्युदस्यति ।

व्यवहारादिति । (कै)

अनेन व्यवहाराच्छक्तिग्रह उक्तः स च शक्तिग्राहकशिरोमणिः ।
भाष्ये

वेदे याज्ञिका (भा)

इति । यज्ञकाण्डद्रष्टार ऋषय इत्यर्थः ॥ वेदकर्तृत्ववत्संज्ञाकर्तृत्वं
तेषां द्रष्टव्यम् ॥

भाष्ये

१ पदसमूहे एव । ख ॥

२ अन्यैव भाष्ये ।

इहैवेति । (भा)

“वृद्धिरादैच्” सूत्रे एवेत्यर्थः ॥ असत्याः शक्त्याख्यानेनोत्पा-
दयितुमशक्यत्वादाह

वृद्धिशब्दस्येति ॥ (कै)

प्रत्यायनशक्तिः । (कै)

प्रत्यायने बोधजनने कारणीभूता शक्तिः । भाष्ये

उदाहरन्तीति । (भा)

“वृद्धिरादैजि”ति सूत्रार्थकथनार्थं तत्प्रदेशत्वेन सिंचि वृद्धि-
रित्युक्ता तदुदाहरणत्वेनाकार्षीत् अचैषौद् अशौषीदित्युदाहरन्ती-
त्यर्थः । एवं च वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादेवां प्रत्याख्यत्वं निर्णय
“वृद्धिरादैच्” सूत्रस्य संज्ञाबोधकत्वं वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वं च
निर्णयन्तीति भावः ॥

तेन । (भा)

अपराचार्याक्तोदाहरणेन ॥ नन्वाकृतिर्जातिमद्भेद आदैच्यपि
तदभावस्तु न वृद्धिशब्देऽपीत्यत आह

आकृत्येति । (कै)

बहुव्रीहिरिति भावः ॥ “अनाकृतिरिति”त्येतद्व्यायसिद्धमित्याह

लाघवार्थमिति ॥ (कै)

नन्वेकस्यापि तव्यादेरनेकाः कृत्वात्यप्रत्ययसंज्ञाः क्रियन्तेऽत आह

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१२५

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(वृद्धिरदैच् । १। १। १।)

प्रयोजनेति । (कै)

सति हि प्रयोजने तथा । प्रकृते तु न तथा । प्रयोजनाभा-
वादिति भावः ॥

प्रत्यभिज्ञानिमित्तकम् । (कै)

प्रत्यभिज्ञाप्रमाणकमित्यर्थः ॥ वस्तुतो भाष्ये

आकृतिमत (भा)

इत्यस्य भेदवत इत्यर्थः । अवस्थाभेदेन च तन्नारोपितः सः ।
आरोपितभेदे च जातिसत्त्वे न मानम् । अत एव देवदत्तेत्यादौ न
ङीषिति कश्चित् ॥

स कथं वृत्तिकारानिति । (कै)

तस्यैवेति (भा)

भाष्यस्य तदीयस्यैवेत्यर्थः इति भावः ॥

लिङ्गेन वेत्येतदिति । (कै)

लिङ्गाऽऽसङ्गः । इत्थं लिङ्गासङ्गेति^१ च वक्तव्यमित्यर्थः ॥

ङकारादिधिति । (कै)

धात्वादिपठितेऽप्यित्यर्थः ॥ ननु संज्ञालिङ्गे कृतेऽप्येतदङ्गाद्यभावे
कथं तेषां निवृत्तिरत आह भाष्ये

१ “इति भावः” इत्यादि “धात्वादिपठितेऽप्यित्यर्थः” इत्यन्तं नास्ति ॥

ख ॥

२ लिङ्गेन वेत्येतदिति । इ ॥

३ इत्थं लिङ्गासङ्गेति ॥ क ॥

स्वभावतः संज्ञेति । (भा)

तद्वाच्ये

संज्ञा संज्ञिनमिति ॥ (भा)

भाष्ये

अपाणिनीयन्विति । (भा)

अनन्तस्थलेषु दोषविग्रिष्टपठने आनुनासिकादिवत् 'प्रतिज्ञा-
करणे च दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः ॥ ननु भवतेर्जन्मार्थत्वेनाभूततद्भाव-
प्रतीत्या चै सति प्रमाणीभूत इति स्यात्तदविवक्षायां तु प्रमाण-
माचार्यः प्रकारान्तरेण भूत इत्यर्थः स्यादत आह

प्रामाण्यमिति ॥ (कै)

वृत्तिविषये (कै)

इति प्रकृताभिप्रायम् ॥

प्रमादः (कै)

पिशाचादिसंबन्धः ॥

आगमः (कै)

संप्रदायः । प्रकृतभाष्योक्तिर्वा ॥

१ प्रतिज्ञाकरणं च । इ ॥

२ अभूततद्भावे क्त्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि चिः । अ ५ । पा ४ ।

ख ५० ॥ इत्यनेनाभूततद्भावेऽर्थे “चिः” ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१२७

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(टट्टिरादैच् । १। १। १।)

भाष्येऽनर्थकेनेति । (भा)

बोधार्थरहितेनेत्यर्थः । तेन पारायणे सर्वेषामदृष्टार्थत्वेऽपि
दृष्टप्रयोजनराहित्यरूपमनर्थकत्वं वर्णपदसूत्राणामस्येवेति न वक्ष्य-
माणसूत्रादिप्रत्याख्यानासंगतिः ॥

संज्ञासंप्रत्ययाय । (कै)

संज्ञालनिस्ययाय । भाष्ये

किमत इति । (भा)

अतस्तादृशकर्तृकत्वात् किं कथमर्थवत्त्वं यत् यतस्तादृशक्यनिरु-
पणमित्यचरार्थः ॥

साध्वनुशासने (भा)

इत्यनेन साधुत्वपक्षस्याकाण्डता वारिता ॥

द्वन्द्वत्वादिति । (कै)

अनयोरि- (कै)

त्यस्य पदयोरिति विशेष्यम् । पदानामेव साधुत्वान्वाख्यानादि-
ति भावः ॥ भाष्ये

अविशेषेणेति । (भा)

प्रत्ययविशेषमनादायेत्यर्थः ॥

ननु वर्णसमावाये आकाराद्युपदेशेऽप्यादैच्बन्धस्य किमागतमत
आह

तेषां चेति । (कै)

संज्ञाग्रहणद्वारेणेति शेषः ॥

‘तपर इति (पा)

‘आदिरन्त्येनेति च (पा)

तेषां कृतयोरादैच्संज्ञयोर्दन्दिर्देशेन दन्द्वास्त्रेण कृतं साधुत्व-
मित्यर्थः ॥ ऐजित्यपि तन्मूलका “दिरन्त्येने”त्यनेन बोधितमित्याश-
येन भाष्ये

‘अक्षरसमाम्नाय उपदिष्टा (भा)

इत्युक्तम् । ननु “उपसर्जनं पूर्वं परश्चे”त्यादिभिः प्रयोगनियम
आरभ्यत एवेत्यत आह

प्रयुज्यत इति ॥ (कै)

स्वतन्त्रस्येति । (कै)

गत्युपसर्गनिरासः । तौ हि द्योतकत्वात्परतन्त्रौ ॥

पदावयवस्येति । (कै)

‘आदिना द्योतकाः । युक्त्यन्तरमाह

लोकेचेति । (कै)

प्रिष्टलोकाभिप्रायं प्रयुक्तानां चेदमनुशासनमिति भावः ॥

केवलः । (कै)

आदैच्पदा^१संबद्धः ॥ भाष्ये

१ अ १ । पा १ । सू ७० ॥

२ अ १ । पा १ । सू ७१ ॥

३ अत्रैव भाष्ये ॥

४ अत्रैव कैयटे ॥

५ आदैच् पदासम्बन्धः । इ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १२६
(अ. १। पा. १। आ. १) (द्वितीयादौ १। १। १।)

संस्कृत्येति (भा)

१ साधुलेनाम्नाख्यायेत्यर्थः ।

अभिसंबन्धः । (भा)

पौर्वापर्यलक्षणः ॥ षष्ठ्यभावेऽपि

१ नाभिनभमि- (पा)

त्यादौ आदेशदर्शनादाह

स्थानेति । (कै)

१ षष्ठीस्थाने (पा)

इति सूत्रगत इति शेषः । तत्र हि सूत्रे स्थानशब्दोऽधिकरण-
व्युत्पत्त्याऽर्थवाची भावव्युत्पत्त्या प्रसंगवाची च तन्त्रेणोपादीयते ।
अन्यथा^१ केवलार्थशब्दं प्राप्तिशब्दं वोपाददौत । एवं च याऽनियोगा
षष्ठी सा प्रसङ्गनिरूपितसंबन्धार्थिकैवेत्येकोऽर्थः । द्वितीये तु षष्ठी-
शब्दो लक्षणया स्थानिप्रः ।

स्थाने

इति सप्तमी वाच्यस्यार्थस्याधिकरणत्वविवक्षया बोधा ॥ योगश-
ब्दस्य युज्यते इति व्युत्पत्त्या आदेशवाची । ततो^२ऽर्थ आद्यच् । तेन
स्थानी स्वार्थाभिधानसमर्थादेशवानित्यर्थ इति भावः ॥ भाष्यस्य तु

१ साधुनाम्नाख्यायेत्यर्थः ॥ इ ॥

२ उगवादिगणसूत्रम् । उगवादिभ्योयत् ॥ अ ५ । पा १ । सू २ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ४६ ॥

४ अन्यथा केवलार्थशब्दं वोपाददौत ॥ इ ॥

५ अर्थ आदिभ्योऽच् । (अ ५ । पा २ । सू १२७ ॥) इत्यनेन ॥

(वृद्धिरादेर् १।१।१।)

(अ. १।पा. १।आ. ३)

षष्ठी निर्दिष्टस्य स्थानिनो योऽर्थस्तस्य वाचका उच्यन्ते न चात्रा-
देर्चु षष्ठीनिर्दिष्टस्थानिनोऽर्थमभिधेयत्वेन पश्याम इत्यर्थः ॥

षष्ठ्यर्थाभावादिति । (कै)

षष्ठीबोधस्थान्यर्थाभिधानसामर्थ्याभावादिति भावः ॥

तदर्थसद्भावादिति । (कै)

आदेशस्य स्थान्यर्थबोधनसामर्थ्यसद्भावादित्यर्थः । वस्तुतस्तु स्थानं
प्रसङ्ग एव स चार्थवत् एव । अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगात् । एवं
चार्थप्रयुक्त एव स्थान्यादेशयोः सम्बन्ध इति स्थान्यर्थाभिधानसमर्थ-
स्यैव आदेशतेति वदन्ति ॥

अत्रापीति । (कै)

वस्तुतोऽवयवषष्ठ्येवागमा उच्यन्ते इत्यर्थो भाष्यस्य । कलादित्ति-
ङ्गभ्रमव्यावृत्तये आह ।

देशेति । (कै)

देशविशेषप्रतिपत्यर्थयत्नसाध्यागमप्रतीति^१र्न यत्नं विनेत्यर्थः ॥

इदं खल्वपीति (भा)

भाष्यं पूर्वोक्तपद्याणामसंभवं प्रतिपादयति^२ तद्वाच्ये

विशेषण्येति ॥ (कै)

१ “आदेशाः” इत्यधिकम् । ख ।

२ प्रतीतिर्यत्नाभावेनेत्यर्थः ॥ क ॥ ख ॥ इ ॥

३ “तद्वाच्ये विशेषण्येति” इति नास्ति । इ । ख । ग ॥

अस्ति सामानाधिकरण्यमिति । (कै)

न च^१ तादृशे संज्ञासंज्ञितसंभावनेति भावः ॥

इत्युभयोरिति । (कै)

विशेषणविशेष्यत्वसंज्ञासंज्ञितसंभावनास्यस्यप्रदर्शनायेत्यर्थः ॥

संज्ञासंज्ञिनोरपीति । (कै)

उद्भिदादिसंज्ञा हि स्वरूपेणैव संज्ञिनं सजातीयाद्यागान्तरा-
दिजातीयाच्च होमादेर्व्यवच्छिनत्तीति विशेषणम् । संज्ञी च व्यव-
च्छेद्यः सन् विशेष्यः । विषयताविशेषरूपमपि तत्तथोरस्येवेति
भावः ॥

प्रसिद्धीति । (कै)

“द्वयोर्हि प्रतीते”त्यादिना भाष्ये उक्तमेतत् । यदा सत्यपि
व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावे, संज्ञासंज्ञिनो^२विशेषणविशेष्यभावो लोके न
प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ननु सामानाधिकरण्यं नाम द्वयोः शब्दयोरेका-
भिधेयसंबन्धस्तु न युक्तम् । सामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वेन
विशेषणत्वादेस्वार्थधर्मत्वेन विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यमिति
^३भाष्यासंगतः । संज्ञासंज्ञिनोरेकाभिधेयसंबन्धाभावेन संज्ञासंज्ञिनोर्वा
सामानाधिकरण्यमित्यस्याप्यसंगति^४रत आह

१ न च तादृश । ख ॥

२ “द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोकै

विशेषणविशेष्यभावो भवति” । अत्रैवापि उक्तम् ॥

३ विशेष्यविशेषणभावः ॥ क ॥ ख ॥ इ ॥ ४ भाष्यासंगतिः ॥ क ॥

५ सामानाधिकरण्यमित्यस्याप्यसङ्गतेः ॥ ख । इ ॥

तत्त्विति ॥ (कै)

भिन्नप्रवृत्तौ- (कै)

त्यनेन पर्यायनिरासः । वस्तुत इदं चिन्तयम् । “अग्रे देवि सर-
स्वति इडे काव्ये विह्व्य एतानि तेऽग्रे नामानौ”त्यादौ

‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे (पा)

इत्यस्य व्यावृत्तये तच्च “सामान्यवचनग्रहणमिति” तत्सूत्रस्य भाष्य-
विरोधापत्तेर्युगपदधिकरणवचनता पक्षे पक्षौष्ठ्यावित्यत्र समाना-
धिकरणस्य चणपुंवङ्गावशङ्कापरभाष्यविरोधापत्तेश्च विशेषणत्वादिकं
चोपपद्यत इत्याह

विशेषयेति ॥ (कै)

भाष्ये

संज्ञासंज्ञिनोरि- (भा)

तच्च संज्ञिपदेन ‘संज्ञिसमर्पकः शब्दोऽभिप्रेतः । संज्ञाशब्दे च शब्दः
प्रवृत्तिनिमित्तं संज्ञिनि तत्संबन्धात् । संज्ञिबोधकशब्दे च संज्ञिगत-
तत्तद्धर्मः^१ प्रवृत्तिनिमित्तम् । एवं च वृद्धिशब्दवदभिज्ञा आदेच
इति बोधः । ‘वृद्धिशब्दवत्त्वं च लोकसिद्धतादात्म्येनेत्याशयः ॥

अन्ये त्विति । (कै)

‘संज्ञासंज्ञिनोस्तुतं प्रवृत्तिनिमित्तमिति सामानाधिकरण्यम् ।

१ अ ८ । पा १ । सू ७३ ॥

२ संज्ञिसमर्पकशब्दः ॥ क ॥

३ तत्तद्धर्मप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ क ॥ ख ॥

४ संज्ञासंज्ञिनोस्तुतं प्रवृत्तिनिमित्तमिति ॥ ख ॥

महाभाष्यप्रदेतोतः । १३३
 (अ. १। पा. १। आ. ३) (वृद्धिरादैच्। १। १। १।)
 एकविभक्ति^१कलन्वच पचे शब्दद्वारावा^२ । विभक्तिशब्देन शक्ति-
 र्वा । भाष्ये

संज्ञासंज्ञिनोः (भा)

इत्यस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यर्थः ।

अन्ये त्विति- (कै)

मतेऽरुचिबीजन्तु

प्रतीतपदार्थकयोरिति (भा)

बहुव्रीहिसंख्यभङ्गः ।

विशेषणविशेष्यभावो भवती- (भा)

त्यस्य तदर्थप्रतिपादकत्वं भवतीत्यर्थः ॥ ननु वैयाकरणानामादै-
 च्छब्दः प्रतीतपदार्थ^३एवेत्यत आह

न ह्येति । (कै)

वृद्धिशब्दार्थान्वययोग्य इति शेषोऽच द्रष्टव्यः । केचित्तु वृद्ध्या-
 दिशब्दाः शब्दपरा एव वृद्धिशब्दाभिज्ञा आदैच इति बोधः ।
 तदुक्तं हरिणा

१ एकविभक्तित्वं तत्र ॥ क ॥

२ “विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा” इत्यत्र ॥

३ अत्रैव भाष्ये ॥

४ अत्रैव भाष्ये ॥

५ प्रतीतपदार्थक एवेत्यत आह ॥ क । ख । ग । इ ॥

६ इति शेषः ॥ इ ॥

(बुद्धिर्वादेव । १।१।१।)

(अ. १। पा. १। आ. १)

बुद्ध्यादयो यो दाः स्वरूपोपनिबन्धनाः ।

आदैः प्र तः शब्दैः सम्बन्धं यान्ति संज्ञिभि-
रिति ॥ १॥

साधिकरणं चैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमित्याहुः ॥ भाष्ये

यच्चोभे (भा)

ति । प्रत्ययः । अनीयरित्यादौ ।

लघुवर्थमि- (भा)

त्यस्य लाघवार्थमित्यर्थः ॥

न मांसपिण्ड इति । (भा)

दूरस्थस्यापि नामोच्चारणमात्रेण दानादिसंभवादिति भावः ॥

सतो ह्यै- (भा)

त्यादिना न भावरूपं विवक्षितम् । अभावस्यापि लोपादिसंज्ञाद-
र्शनात् । नापि विद्यमानत्वं प्रत्ययविधौ संज्ञाविशिष्टस्यापि विधा-
नादत आह

बुध्येति । (कै)

अत एव “सावर्णिर्भवितामनुरि”त्यादौ न दोषः । एवं च
सच्छब्देन पूर्वं बुद्ध्याविषयीकृतत्वं विवक्षितमित्यर्थः । बुद्धिसत्तास-

महाभाष्यप्रदे,

(अ. १। पा. १। आ. १)

माविष्ट एवचार्थः शब्देन बोध्यत इति.

पूर्वोच्चारितस्यैव भवतीत्याह

शब्देन पूर्वमिति ॥ (कै)

भाष्ये

माङ्गलिको (भा)

मङ्गलप्रयोजनः ।

महतोऽ- (भा)

र्यतः । एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति

शास्त्रौघस्य (भा)

इत्युक्तम् ।

मङ्गलादीनी- (भा)

त्यादिना स्वप्रयोजनं ओटप्रयोजनं चोक्तम् ।

प्रयन्ते । (भा)

विस्तृतानि भवन्ति । तेन समान्तिर्याचिन्ता ॥

आर्थस्त्वन्यथेति । (कै)

आदैज् वृद्धिरित्याकारः । आनुपूर्वीज्ञानस्याऽऽसत्तिविधया
हेतुत्वादिति भावः ॥ कथं तर्हि वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वप्रतीतिरत
आह

।पोद्योतः ।

(अ. १। पा. १। आ. १)

त्विति । (कै)

चो वृद्धिपदाभिज्ञा इत्यर्थः । एवं चानु-
न बोधजनकशब्दोच्चारणं मङ्गलार्थं चम्यता-
अचैकशब्दः प्रथमार्थकः । प्रथमं तथाकरणं मङ्ग-
लं चान्यचापि तथाकरणम् उद्देश्य विधेयभावेनात्म्ये
साधुत्वमिति भ्रमवारणार्थमित्याहुः ॥

परिभाषेति । (कै)

तदा हि यच्चाऽपृक्तपदं तच्चेकाक्षित्याद्युपतिष्ठत इत्यर्थात्
प्राचम्यं युक्तमेवेत्यर्थः । वस्तुत इदं वृद्धिस्त्वचेऽपि सुवचम् । किं चैव-
मपृक्तसंज्ञायामित्यादिभाव्यवार्त्तिकव्यवहारानुपपत्तिः । केचित्तु परि-
भाषालेऽपि एकाल् 'प्रत्यय' इत्येतदुद्देशेनापृक्तपदवद्देशस्थलं विधे-
यम् । पदपरत्वार्थन्तवापि सञ्चणावश्यकत्वेन 'सामानाधिकरण्यान्व-
यार्थन्तावत्पर्यन्तसञ्चणाया उचितत्वात् । पदत्रयाध्याहारे गौरवाच्च ॥
एवंच परिभाषालेऽप्युद्देश्यत्वेन तस्यैव 'पूर्वं' पाठोयुक्तः । आनुपूर्वीव्य-
त्यासाद्बोधस्त्रयभयोः सम इति वदन्ति ॥ भाष्ये

अनुवच्यस्यादिति । (भा)

तच्चासम्बद्धवज्ज्यवायादशक्यमिति भावः ॥

१ अपृक्त एकालप्रत्ययः ॥ अ १ । पा २ । सू ४१ ॥

२ इत्याद्युद्देशेन ॥ ख ॥

३ सामानाधिकरण्यार्थं तावत् ॥ ख ॥

४ तस्यैव पूर्वपाठो युक्तः ॥ ख । ग । इ ॥

महाभाष्यप्रदीपनीतः ।

१३०

(अ. १। पा. १। आ. १)

(दृष्टिरादैश्च । १। १। १।)

अस्थाने । (मा)

अनवसरे ।

भिद्यते । (मा)

स्तथा

विलक्षणं भवतीत्यर्थः ॥

अभिसम्बन्धः । (मा)

संज्ञासंज्ञिभावः । ततो ज्ञातुं शक्य इति भावः ॥

तस्याकृतः (मा)

इत्यस्य तेनाज्ञात इत्यर्थः ॥ तथा च तेन कथं प्रतिपत्तुं
शक्य इति भावः ॥

अथ तत्रेति । (मा)

अनुमानादिना ज्ञात इत्यर्थः ॥

सतो दृष्ट्यादिष्विति । (कै)

सतो निष्पन्नस्य ॥

संज्ञाभावात् । (मा)

संज्ञासम्बन्धात् ॥

तदाश्रये (मा)

संज्ञाश्रये । संज्ञया संज्ञिविधायके शास्त्रे

‘मृजेर्दृष्टिः (पा)

इत्यादौ दृष्ट्यादिपदेषु

१ मृजेर्दृष्टिः । अ. ७ । पा. २ । सू. ११७ ॥

इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः (भा)

वाक्यार्थप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ अविद्यमाने सम्बन्धस्य वक्तुमशक्य-
त्वादिति पक्षः ॥ वद्वन्क्रियायामितरेतराश्रयत्वाभावेऽपि तत्
फलतौ ॥

नौ (कै)

इति ॥

सामान्यन्तरेति । (कै)

कारणान्तरेत्यर्थः ॥

सूत्रकम् । (भा)

कीलादि । न च सामान्यलक्षणा भूतभाविषकलविषयकश-
क्तिग्रहः संभवत्येव । अन्यथा तवापि तत्तद्बोद्धव्यवृद्धावसन्निहितसकला-
कारविषयकशक्तिग्रहसंभवेनानुवादेऽपि दोषः स्यात् । सामान्यलक्षणा-
नङ्गीकारेऽपि शक्तिग्रहबोधादीनां समानप्रकारकलेनैव कार्यकारण-
भावाभ्युपगमाच्च दोष इति वाच्यम् ॥ जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य
स्याश्रयोभूतसकलव्यक्तिबोधकलेऽप्यनुत्पत्तेर्जात्याश्रयत्वसम्बन्धस्य वक्तु-
मशक्यतया भाविव्यक्तिर्जात्याश्रयत्वाभावात् तद्बोधासंभवेन

मृजेर्द्विवि- (पा)

त्यत्र तज्जन्योत्पत्तिज्ञयोः परस्परश्रय इति भावात् ।

षड्विंशद्विंश- (पा)

त्यस्य विद्यमानेषु बुद्धिस्थेषु चारितार्थ्येन भाविनामुद्देश्यत्वासंभ-

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(वृद्धिरादैच् । १। १। १।)

वेन तत्र वृद्धिपदस्य शक्तिग्रहासंभवाच्च । यद्य“यस्य सूत्रस्य शाटकं वये”त्यादाविव भाविसंज्ञाविज्ञानेन सिद्ध्यति । यथाच तत्रोत्पत्त्यन-
न्तरङ्गहीतशक्तिकशाटकसादृश्याच्छाटकपदशक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेऽपि ।
स्यष्टं चेदम्

^१इग्यण (पा)

इति सूत्रे भाष्ये । तथाप्यत्र वास्तवमेव परिहारमाह भाष्ये

सिद्धन्विति । (भा)

एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम् ।

न्यायेति । (कै)

^२वक्ष्यमाणन्यायेत्यर्थः ॥

ननु ^३वृद्धिर्यस्येत्यादौ समुदायासंभवात्प्रत्येकमेव संज्ञेत्यत आह

अन्ययेति । (कै)

एवं च तमादाय तत्रापि संभवः । इन्द्रनिर्देशात्समुदायस्यैव
स्यादिति भावः ॥

समुदायेति । (कै)

“मातापिचोर्मृतेऽहनी”ति वद्बोधे साहित्यं न तु क्रियानि-
ष्पत्तौ इति भावः ॥

१ इग्यणः सम्प्रसारणम् । अ १ । पा १ । सू. ४५ ॥

२ वक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः ॥ क ॥

३ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ अ १ । पा १ । सू. ७३ ॥

उभयचेति । (कै)

समुदायेऽन्यवेचेत्यर्थः । उभयच तात्पर्याभावे हेतु-

र्युगपदिति । (कै)

फलाभावादिति भावः । यद्यपि पर्यायः प्राप्नोति । तथापि समासविधिनियमोभयपरत्वे गौरवमिति अतो लिङ्गत्वकल्पनने-
वोचितमित्यच तात्पर्यम् ॥

भाष्यकारास्त्विति । (कै)

तदेकदेशीत्यर्थः । हे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं सहार्थक-
मिति भावः ॥ न ज्ञापकादेव किन्तु युक्तितोऽपि प्रत्येकं संज्ञेत्याह
भाष्ये

प्रत्यवयवमिति । (कै)

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिमुपक्रम्य प्रत्येकं भुजिसमाप्त्युक्तिरयुक्ता
न हि भुज्यर्थोऽत्र वाक्यार्थः किन्तु अन्तार्थोऽत आह

अचेति । (कै)

वाक्यार्थस्तु अत्र प्रयोजकव्यापारस्तस्य समुदायविषयत्वसंभवात्
फलग्रहणम् । तच्च प्रयोज्यव्यापाररूपमित्याह

तच्चेति ॥ (कै)

ननु विग्रहिष्टपरिमाणस्यादनौयस्य भोजनक्रिया समुदायपर्याप्ति-
त्यपि वक्तुं शक्यमत आह

तृप्तिफलत्वाच्चेति ॥ (कै)

सर्वापि क्रिया प्रत्येकं समाप्यत इति भ्रमो न कार्य इत्याह

नाय्येति ॥ (कै)

गौतादीति । (कै)

आदिना नृत्तवाद्यादि । अन्वर्थत्वा^१ संयुज्यन्ते वर्णा अचेति ।
लक्ष्यानुसारात् तच्च समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेराश्रयणमिति तत्तन्म ।
प्रकृतेऽन्यतरन्यायाश्रयणे हेतुमाह

वृद्धिसंज्ञेति ॥ (कै)

लिङ्गादिति । (कै)

“प्रस्थेऽवृद्धमिति” निषेधबाधनार्थं हि तदिति भावः । न च
नामधेयरूप^२माणादीनामाद्युदात्तार्थन्तत् । तस्य वा नामधेयस्येति
पक्षे वृद्धत्वादिति वाच्यम् । “अभिव्यक्तेति” न्यायेन तत्राप्रवृत्तेः ॥
^३समुदाये समाप्तौ युक्तिमाह

अच शतस्येति । (कै)

एवंचा^४कथितसूत्रे दण्डिरपि परिगणनीय इति भाव इत्येके ॥

१ नृत्तवाद्यादि । ख ।

२ अन्वर्थत्वात् । ख ।

३ प्रस्थेऽवृद्धमकर्वादीनाम् । अ ६ । पा २ । सू ८७ ॥ सिद्धान्तकौमुद्यां
समासस्वरप्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥

४ माणादीनां च । अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥ वृद्धाणाम् आद्युदात्तार्थ-
मिदम् ॥

५ समुदाये युक्तिमाह । ख ।

६ अकथितं च । अ १ । पा ४ । सू ५१ ॥

(वृद्धिरादिच् । १।१।१।)

(अ. १। पा. १। आ. ३।)

उद्देश्यस्वरूपमार्थं प्राधान्यं शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेन गर्गा गुणकर्म । दण्डेष्वस्त्रसंप्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः शासनरूपोऽर्थः । शासनं नियन्त्रणम् । ^१तच्च एष्यन्त इव कर्त्तुरित्युभयोः कर्मत्वम् । कर्त्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वेन गर्गाणां शाब्दं प्राधान्यं^२न्तत्रैव प्रधाने कर्मणि लकारः ॥

प्रधानकर्मस्थ्याख्ये लादीनाहुर्दिकर्मणाम्

इत्युक्तेः ॥ दुहादिष्वस्याप्रामाणिकः पाठ इति वक्ष्यते ।

अपादानस्थानप्राप्ता (कै)

इत्यनेन चानुद्देश्यत्वमात्रमभिप्रेतमिति परे ॥

शतस्य प्राधान्यमिति । (कै)

शारीराभिहननलक्षणदण्डव्यावर्त्तनेनेति भावः ॥ नन्वन्तरेणापीति वाच्ये सार्वकालिकासत्त्वप्रतिपादकमपि शब्दरहितमयुक्तमत आह

न्यायादिति । (कै)

^३शतदण्डनन्यायेत्यर्थः ॥

योगविभागेति । (कै)

तिङन्तसमासायेति भावः ॥ भाष्ये

१ एष्यन्त इव । क ॥ इ ॥

२ प्राधान्यान्तत्रैव । क ॥

३ शतदण्डनन्यायादित्यर्थः । क ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१४६

(अ. १। पा. १। आ. १)

(वृद्धिरादैच् । १। १। १।)

किमर्थमिति । (भा)

चतुर्थीतत्पुरुषः ॥

तपरकरणं क्रियते (भा)

इति । पाकं पचतीतिवत्प्रामाण्यविशेषभावेन सह प्रयोगः ।

१ अत्वजातेर्भिन्नकालावर्णवृत्तित्वाभावाद् द्वितीयमाश्रयति ।

व्यक्तिरिति ॥ (कै)

यद्गुणस्य (कै)

इत्यादि वज्रप्रीहिः ॥ भाष्ये

किं च कारणमिति । (भा)

१ निमित्तकारणहेतुष्विति (वा)

हेतौ प्रथमा ॥

अस्तिप्रयोजनमेतदिति (भा)

काका सूचितमनुशयं पृच्छति

किं तर्हीति । (भा)

किं तर्हीति प्रश्ने ॥

इति । (भा)

इदं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ तदाह

भेदकत्वादि- (कै)

त्यादि ॥

१ अत्वजातेः । इ ॥

२ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायोदर्शनम् । इति वार्त्तिकेन ॥

(वृद्धिरादैश्च । १।१।१।)

(अ. १। पा. १। आ. १)

जात्यात्मनैकले व्यक्तिभेदादेवोपपत्तेर्न गुणभेदकृतभेदे इद-
मुदाहरणं स्वदत्त आह

उदकत्वेति ॥ (कै)

‘आत्मशब्दो द्रव्यवाची भाष्ये ।

‘वालो युवेति (भा)

भाष्ये

स्वामाख्यां न जहाती- (भा)

त्यनुकर्षः । एतेनाभेदकले प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं दर्शितम् ॥ ननु गुणेषू-
भयाङ्गीकारे खण्डिकोपाध्यायचपेटादानं विरुध्येतेति चेन्न । यत
उभयमिति लोकमात्रविषयमिति न विरोध इत्याह

आम्नायेति ॥ (कै)

ननुभयोरपि न्याय्यत्वप्रतिपादनेन

किं पुनरन्याय्यमिति (भा)

प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह

शास्त्रे इति ॥ (कै)

अचेति । (भा)

निर्धारणसप्तमी नेति भावः ॥

१ “एकोऽयमात्मा उदकं नाम” इत्यादिना ॥

२ भाष्ये वालो युवेति । क ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१४५

(अ. १। पा. १। व्या. ३)

(बृद्धिरादैच् । १। १। १।)

‘इत्येव न्याय्यमिति । (भा)

विधेयाण् भिन्नविषय इति शेषः ॥ तच्चैतत्कृतस्यापि अप्रत्यय
इति निषेधात् । अतस्तथैव ज्ञापकमुपन्यस्यति

यदयमिति ॥ (भा)

प्रयत्नम् । (कै)

स्वशब्देनोपादानरूपम् ॥

कथमिति । (कै)

यथा बन्धादेशे उदात्तनिपातनेन

एकाच् (पा)

इति सूत्रस्थमेकाच् ग्रहणं न कार्यमिति ॥

यः स्वरः प्राप्त इति । (कै)

ह्रस्वरनुदात्तत्वादनुदात्त इत्यर्थः ॥ न चैवमस्थ्यादीनामाद्युदा-
त्तत्वेनादेशानङः स्थान्यनुरूपेऽनुदात्त उच्चारणीये उदात्तोच्चारणं
विवचार्यमिति ज्ञापितेऽपि व्यर्थमुदात्तग्रहणमिति वाच्यम् । पर-
मास्त्रिशब्दादावन्तोदात्ते उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवचार्था
मानाभावादित्याशयात् ॥ नन्वेवमपि चतसर्थाद्युदात्तनिपातनसाम-
र्थ्याच्चतस इत्यत्र

चतुरः शसी- (पा)

त्यस्याप्रवृत्तिरिति भाष्योक्तमनुपपन्नम् । चतुः शब्दस्य

१ इत्येवं न्याय्यमिति । क ॥

२ अ ७ । पा २ । सू १० ॥

३ चतुरः शसि । अ ६ । पा १ । सू १६७ अन्तोदात्तविधायकमिदम् ॥

१४६

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(वृद्धिरादैच् । १।१।१।)

(अ. १। पा. १। आ. १)

^१नः संख्याया (पा)

इत्याद्युदात्ततथा तत्स्थानिक चतस्रि स्थागिस्त्रेणाद्युदात्तोच्चारणोपपत्त्या

चतुरः शसी- (पा)

त्येतदाधकत्वायोगादत आह

अन्ये त्विति ॥ (कै)

एकश्रुतिश्च

^२विभाषा ह्रन्दसीति (पा)

वैकल्पिकी । तत्पाठे कचिदुदात्तोच्चारणं विवचार्थम् । चैस्त्रयेण पाठ-
मभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रस्य ज्ञापकमित्यविरोधः ।

अन्येतु (कै)

इत्यक्षिबिजन्तु निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोग-
करणम् । तद्रूपा^३यत्नात्तत्ततोदात्तादिविवक्षा ।

^४तिसृचतसृ (पा)

इत्यत्रापि ^५ह्रन्दप्रयुक्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं

१ नः संख्यायाः । आद्युदात्तार्थमिदं षिट् सूत्रम् । पा २ । सू ५ ॥

२ विभाषा ह्रन्दसि । अ १ पा २ । सू ३६ ॥ एकश्रुतिविधायकमिदम् ॥

३ यत्नात् ततोदात्तादिविवक्षा । क ॥

४ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिष्ठचतसृ । अ ७ । पा २ । सू ६६ ॥

५ ह्रन्दप्रयुक्तोदात्ते । क । ख । इ ॥

(अ. १। पा. १। आ. १)

(टडिरादैच् १। १। १।)

विवक्षार्थम् । सम्पूर्णाष्टाध्यायी आचार्यैकश्रुत्या पठितेत्यच न मानम् । कश्चित्कश्चित्पदस्यैकश्रुत्या पाठो यथा

‘दाण्डिनायनादि- (पा)

सूत्रे ऐच्छाकेति १ एतावदेव भाष्याक्तमर्थे । यद्यप्यधेतार एकश्रुत्यै-
वाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्तथापि व्याख्यानतोऽनुनासिकत्वादिव-
दुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ॥

स्वरितादेरिति । (भा)

भाष्ये उपलक्ष्यम् । उदात्तादेरन्तानुदात्ताच्च प्राप्नोतीत्यपि
बोध्यम् ॥

आश्रीयमाण इति । (भा)

शब्देन निपातनेन वाऽऽश्रीयमाण इत्यर्थः । नन्वेवमनुदात्तादि-
ग्रहणं व्यर्थं स्यादत आह

अजिति ॥ (कै)

ऐजर्थन्तपरत्वमित्याह

इदं तर्हीति (भा)

भाष्ये । चतुर्मात्रोऽपि भुतः

‘भुतावैच (पा)

इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः ॥ कार्यकालमाश्रित्य नोदयति ।

१ अ ६ । पा ४ । सू १०४ ॥

२ एतदेव च भाष्याक्तमर्थे । क ॥

३ भुतावैच इदुतौ । अ ८ । पा २ । सू १०६ ॥

नन्विति । (भा)

अयं भावः । तत्पक्षे

१मृजेर्दृष्टिरि- (पा)

त्यादौ उपस्थितं

वृद्धिरदैजिति (पा)

पदैकवाक्यतयान्वेति । एकं वृद्धिपदं तु प्रत्यभिज्ञामात्रफलकमतु-
वाद एव । एवं च भाव्यमानत्वं स्पष्टमेवेति । उत्तरस्य त्वयं भावः ।
१अनुवादकल्पनापेक्षया २तत्रोपस्थितं

वृद्धिरदैजिति (पा)

तत्रैव शक्तिग्रहं सत्याद्य वाक्यभेदेन

मृजेर्दृष्टिरित्य- (पा)

स्यार्थं बोधयति ॥ “ज्योतिष्टोमेन यजेते”त्यादौ तु शक्तिग्राहक-
शास्त्रान्तराभावादगत्या विधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वाव-
गतिः कस्यते । न तु विद्यमाने शक्तिग्राहके तथा कल्पनमुचितं
पदस्यानुवादकल्पनं चेति ॥ यत्तु कार्यकाशपक्षे वृद्धिरदैज्

१ अ. ७। पा. २। सू. ११४ ॥

२ अनुवादकल्पनापेक्षया । क । ख । ग । इ ॥

३ यत्रोपस्थितम् । क ॥

४ अनुवादकल्पनम् । क । इ ॥ ‘पदस्यानुवादकल्पनं चेति’ इति

ख पुस्तके नास्ति ॥

वृद्धिरादैजि- (पा)

इत्यादर्थं वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ यथा च व्योति-
ष्टोमादिपदानां यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगति-
स्तथेहापि “मृजेर्वृद्धिरि”त्यादौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वाव-
गतिः । उपस्थापकेन वृद्ध्यादिपदेन उपस्थाप्यस्य वृत्त्या बोधनात् परं
संज्ञासूत्रत्वावगतिरिति^१ । तन्न ।

कार्यकालं संज्ञापरिभाषं
भस्येत्युपस्थितमिदं भवति ।

यच्चिभमि- (पा)

तीति ।

ध्यङः संप्रसारणमिति (पा)

^१सूत्रस्य भाष्येण

कार्यकालं संज्ञापरिभाषं
प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति ॥

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यमिति^२ (पा)

१ संज्ञासूत्रत्वावगतिरिति चेन्न । क ॥

२ स्पष्टाचेयं परिभाषेन्दुशेखरे ॥

३ अ १ । पा ४ । सू १८ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥

५ सूत्र भाष्येण । क ॥

६ अ १ । पा १ । सू ११ ॥

७ ईदूदेदिति सूत्रस्य - । सम् ॥

अदसो मादिति (पा)

सूचस्यभाष्येण च विरोधात् । तद्व्रीत्या क्षुपस्थितमिदं भवति
 'यथीतीत्येव वक्तव्यं स्यात् ॥ १॥ "अय संज्ञे"त्यादिप्रकृतसूचस्यवार्तिक-
 विरोधश्च । प्रकारान्तरेणाचक्ष्य तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधश्च ।
 किञ्च

मृजेर्द्विद्विरि- (पा)

त्यादिसूचस्यवृद्धादिपदानां तदुपस्थितिसम्पत्त्या चारितार्थ्येन खोप-
 स्थापितपदार्थस्यैव मानाभावात् "तत्रेकपरिभाषा"तुपस्थित्यापत्तिः ।
 वृद्धिपदेनाविधानात् । "मृजेर्द्विद्विरि"त्यादौ इक्षुपदोपस्थापकस्यापि
 विधेयाकाङ्क्षासत्तात् विधिविषये एव तत्प्रवृत्तेषु भवत्येवावश्यः ।
 एवं च ज्योतिष्टोमवाक्यादौलक्ष्येणात्र नामधेयता दुरुपपादा । किं
 खोपस्थाप्यार्थस्य वृत्त्या बोधनात् संज्ञासूत्रत्वं वा "इकोगुणे"त्यादि-
 वदुपस्थापकत्वात्परिभाषात्वं वेत्यत्र विनिगमकाभावः । वृद्धादिपदै-
 र्वृत्त्या बोधनञ्च दुरुपपादम् । अनुवादेऽपि संज्ञासूत्रोपस्थितिः

• • • "अणोऽप्रमृच्छस्य (पा)

१ अ १ । पा १ । सू १२ ॥ अदसो मादिति नास्ति । सम् ॥

२ पक्षतीत्येव । क ॥

३ भाष्ये उक्तमत्रैव ॥

४ एवं ज्योतिष्टोमवाक्यात् । क ॥

५ अ ८ । पा ४ । सू ५७ ॥

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

१५१

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(ह्रस्विरदिप् । १। १। १।)

‘वृद्धिर्यस्ये- (पा)

त्यादिविषये भाव्ये स्थिति दिक् । भाव्ये

किं तकार इति । (भा)

अस्य तादपि परस्पर इत्यनङ्गीकुर्वत इति शेषः ॥

सम्बन्धाभावादिति । (कै)

शेषशेषिभावाभावादित्यर्थः ॥ तान्तास्य पदत्वाभावे ज्ञत्वं न
स्यादिति भावः । आनुषङ्गिकं फलं दर्शयति

आपकद्वारेणेति ॥ (कै)

इको गुणवृद्धौ । १।१।३॥

गुणवृद्धिग्रहणोत्तरं च निषेधसमर्पणायावश्यकत्वेऽपि इक् पद-
स्थेकः स्थान इत्यर्थार्थमावश्यकत्वेऽपि योगविभागविषयकोऽयं प्रश्नो
भाष्ये

इगुणवृद्धिमिति ॥ (भा)

ननु इग् ग्रहणेनाकारादीनां निवृत्तिरशक्या कर्तुमन्त आह

स्थानित्वस्येति ॥ (कै)

ननु आकारस्य वृद्ध्युदाहरणादाने गुणांशे च अकारोदाहरणा-
दाने किं बीजमत आह

आकारस्येति ॥ (कै)

वृद्धिविधौ । (कै)

सिचि वृद्धिविधौ अयासीदित्यादौ । अपवादत्वात् सगिङ्भा
सा बाध्यते इति भावः ॥ इतरवृद्धिविधौ सम्भवेऽप्याह

विशेषाभावादिति ॥ (कै)

अकारस्येति । (कै)

महामाध्यप्रदीपोद्योतः । १५६
(अ. १। पा. १। अ. १) (इको गुणवृद्धौ। १। १। ३।)

‘ख्यलोपाविति (वा)

पूर्वविप्रतिषेधेनातो लोपस्य वृद्धिगुणबाधकत्वादिति भावः ।
पुचीयतीत्यादौ त्वविशेष इति बोध्यम् ॥

आकारस्य गुणः । (भा)

‘सार्वधातुकार्द्धधातुकयो- (पा)

रित्यनेन ॥ मन्वेकारोच्चारणसामर्थ्याद् गुणो नेत्यत आह

एचामिति । (कै)

सर्वेषां विवृत एव प्रयत्न इत्यभिमानः ॥

आर्द्धधातुकोपदेश इति । (कै)

गुणनिष्पन्नस्य तदुत्तरकालिक इति भावः ॥

‘प्रतिपत्ति लाघवम् । (कै)

प्रक्रियालाघवम् ।

“तेभ्योऽपि विवृतावेङ्गौ ताभ्यामैचौ तथैव च”

इति पाणिनीयश्रुतिः प्रयत्नलाघवमपि बोध्यम् ।

इग् ग्रहणेति । (कै)

ततश्च

१ “ख्यलोपावियङ्यगुणवृद्धिदोर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन” । अतो लोपः
(अ ६। पा ४। सू ४८) इति सूत्रस्यवार्तिकम् ॥

२ अ ७। पा ३। सू ८४ ॥

३ प्रतिपत्तिलाघवार्थमिति ॥

‘मिदेरिति (पा)

नावयवषष्ठौ किन्तु स्नानषष्ठौति सर्वादेशो गुणः स्यादित्यर्थः ।
भाष्ये

नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति । (भा)

कचिन्यायेन । “ननु नैतानि सन्ति ज्ञापकानि” इति प्रतिज्ञा-
यागे ज्ञापकसमर्थनमयुक्तमत आह

विशेषेति ॥ (कै)

टकः कित्वं ज्ञापकं यं विधिं प्रतीत्यादिविशेषप्रतिपादना-
येत्यर्थः ॥ शङ्कते

केचिदिति ॥ (कै)

यदप्युच्यते इति । (कै)

समुच्चयार्थापिशब्देनेतिशेषः ॥

आर्थेन । (कै)

सामर्थ्यप्राप्तेन । १ भङ्गस्य भङ्गसदृश इति भावः ॥

ग्लायत इत्यादीति । (कै)

आदिना जम्बावित्यादि ॥ नन्वेवमात्ममपि बाधेत नहि तस्ये-
कारो निमित्तं स्ये इति पाठेऽपि सुकरत्वाद् अत आह

१ अ ७ । पा ३ । सू ८२ ।

२ भङ्गस्य भङ्गः सदृश इति भावः । क । ग । इ ॥

३ ग्लायत इति । इ । ख । ग ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१५५

(अ. १। पा. १। व्या. १)

(इको गुणवद्भौ । १। १। ३।)

‘न ध्यायेति । (कै)

‘ध्या इति कृतात्त्वनिर्देशेनैकारोच्चारणस्यात्वाबाधकत्वज्ञापना-
दिति भावः ॥ न चास्य सौचत्वम् । बाधकत्वमङ्गीकृत्य सौचत्वकल्प-
नापेक्षयाऽबाधकत्वज्ञापनस्य लघुत्वादित्याहुः ॥ न च रैशब्दादिभ्य
आचारकिपि रायतीत्यादौ संध्यचरस्य गुणः स्यादिति वाच्यम् ।
एजन्तेभ्य आचारकिवभाव एतद् ‘भाष्यप्रामाण्यादित्यदोषात् ॥

गुणवदिति । (कै)

वैधर्म्यं दृष्टान्तः ॥ ननु पररूपेऽपि गुणानामभेदकतया कदा-
चित्सानुनामिकोऽपि स्यादत आह

रूपग्रहणस्येति ॥ (कै)

परे तु अत्र पररूपग्रन्थेन परशब्देन वा यदुपस्थितं रूपं
प्रयोगस्थं तस्य ग्रहणम् । स्थाने जायमानः किं गुणक इत्याकाङ्क्षा-
यामन्तरतमपरिभाषयोभयगुणकः । प्रकृते चोभयान्तरतमासम्भवात्
परशब्देन यद्गुणकस्योपस्थितिस्तद्गुणक एव भविष्यतीति भाष्या-
शयाद्रूपग्रहणस्येत्यादि चिन्त्यम् । गुणानां शब्दत्वादिवत् शब्दरूप-
त्वाभावेन व्यावृत्त्यसम्भवस्य रूपग्रहणेनेत्याहुः ॥

ननु

गमेरप्ययं ङ इति (भा)

भाष्यमनुपपन्नं गमो गमश्च

१ न ध्याये इति । क ॥

२ “ध्या इति” इति नास्ति । क ॥

३ भाष्यकारप्रामाण्यात् । क ॥

१५६

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

(अ. १। पा. १। आ. ३)

‘अन्तात्यन्ताध्वदूरपारेति (पा)

सूत्रे पठितेन-

‘अन्यत्रापि दृश्यत इति (वा)

वार्त्तिकेन नगोऽग्न इत्यादौ उच्य सत्त्वादत आह

सप्तम्यामिति । (कै)

‘सप्तम्यां जनेरि- (पा)

त्युत्तरं पठिते

‘अन्येष्वपि दृश्यते (पा)

इति सूत्रे दृशियदृश्यत्वं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेन^१ तेनैव प्रकृत्य-
न्तरादपि डे षिद्धे “अन्तात्यन्तेति” प्रकरणस्य वार्त्तिकं न कार्य-
मिति भावः ॥ भाष्ये

आन्तर्यत औकार इति । (भा)

स्नानत आन्तर्यादिति भावः ॥ ननु

‘तनोतेर्डः सन्वच्चेति

उत्त्करणम्

१ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । अ. ३ । पा. २ । सू. ४८ ॥

२ अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् । वा ॥

३ अ. ३ । पा. २ । सू. ६७ ॥

४ अ. ३ । पा. २ । सू. १०१ ॥

५ व्यभिचारार्थत्वेनैव । क ॥

६ “तनोतेर्डः सन्वच्च” । सू. ७३० ॥ उणादिसूत्रम् ॥

‘न व्यञ्जनस्य गुण (भा)

इति चेन्न ॥ उणादिनामव्युत्पत्तिपञ्चाङ्गीकारात् ॥ न चैवमपि
 स्थानप्रयत्नान्तरतमेषु इकारादिषु चरितार्थानि गुणादिशास्त्राणि
 व्यञ्जने न प्रवर्तन्ते इति वाच्यम् । ईशादौ शकारे तथाप्यति-
 प्रसङ्गात् । सूत्रमते स्थानप्रयत्नैक्यादिति भाष्याग्रयः ॥ १ “स्थानेऽन्तर-
 तमे” इति सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये “प्रत्याख्यानेनास्या युक्तेरसम्भव-
 दुक्तिकत्वाच्च ॥ भाष्ये

एतेऽपीति ॥ (भा)

औकारादयः । एषु उदाहरणेऽधिकः

प्राप्नुवन्ती- (भा)

त्यन्वयः ॥

स (भा)

इत्यत्र तु न स्यादेवेति भावः ॥

‘त्यदादीनाम (पा)

इत्यत्र “त्यदादीनामि”ति तु

१ एतत् सूत्रस्यभाष्यम् ॥

२ प्रवर्तते । क ॥

३ “स्थानेऽन्तरतमे” इति सूत्रे । अ १ । पा १ । सू ५० ॥

४ प्रत्याख्यातत्वेनास्याः । क ॥

५ उक्तित्वाच्च । ख ॥

६ अ ७ । पा २ । सू १०२

१५८

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

(अ. १। पा. १। आ. ३)

‘तदोः सः सावि- (पा)

त्युत्तरार्थं स्यात् । संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थं च स्यादिति बोध्यम् ॥

आश्रितेति । (कै)

आश्रितो गुणवृद्धिग्रन्थव्यापार उच्चारणं येषु आदैचु विधीय-
मानेषु तदर्थमित्यर्थः ॥

तेनेति । (कै)

इत्येवमित्यध्याहृत्य स्वरूपपदार्थकेनान्यतरेण विशेषणादीदृशार्थ-
स्वाभ इति भावः ॥ अत एव सम्बन्धानुवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्ये गुणवृद्धौ
इत्युच्चार्य

गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तत (भा)

इत्युक्तम् । उपक्रमस्य गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्येतद्भाष्यस्वारस्यादाह

अथवेति । (कै)

पुनरुपादानसामर्थ्यादिहृत्यं ‘गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिग्रन्थवि-
हितगुणवृद्धिस्वाचरणिकमिति भावः ॥

यादृश इति ॥ (कै)

स्वरूपपदार्थक इत्यर्थः ॥ नन्वेवं सति उत्तरत्र निषेध्यसमर्प-
णार्थं गुणवृद्धिग्रहणस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्यं दुरुपपादम् । अनुवर्त्त-

१ अ ७ । पा २ । सू. १०६ ॥

२ इह गुणवृद्धि - - । क ॥ इहत्य गुणवृद्धिग्रहणम् । ख ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१५६

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

मानस्य स्वरूपपरत्वेन निषेधसमर्पकत्वाभावादिति चेन्न । “आगन्तू-
नामन्ते निवेश” इति न्यायेन

१अदेङ् (पा)

सूत्रे गुणपदोत्तरं वृद्धिपदोपस्थित्या तत्साहचर्येण तच्च सूत्रे स्वरूप-
परत्वं तस्य । उत्तरञ्च तु योग्यतयाऽर्थपरत्वम् ।

२इक इति (पा)

सूत्रेऽपि

न धात्व- (पा)

त्यादिसाहचर्येणार्थपरत्वम् । ‘इक इति’ षष्ठीनिर्द्देशाच्चेति भाष्या-
श्रयात् ॥

नपुंसकस्येति ॥ (कै)

३“घञजपः पुंसौति” तु प्रायिकमिति भावः । यत्तु भाव-
विषयमेवैतदिति । तच्च । मांसं भक्ष्योऽस्येति

४कर्मण्यणिति (पा)

सूत्रस्य भाष्यप्रयोगविरोधात् ॥

तेनेति । (कै)

अचादैजित्यनुवृत्तिर्न स्वकार्याय किं तु वृद्धिशब्दस्थान्य-
सम्बन्धनिवृत्तये इति भावः ॥ भाष्ये

१ अ १। पा १। सू २॥

२ अ १। पा १। सू ३॥

३ घञजपःपुंसि । इ । क ॥

४ अ ३। पा २। सू १॥

'द्विरादैज् अदेङ्गुण' (भा)

इति सूचकमनिर्देशः । पुनर्द्विरादैजित्यभिधानमदेङ् इत्यत्र सम्बन्धानुवृत्तिं दर्शयितुम् । “इको गुणद्वौ” इत्युक्तिस्तु यथा व्यासाभिप्रायेण ॥

'आदैजदेङ्गुणमिति । (भा)

स्वरितत्वाप्रतिज्ञानेनादेङ्गुणवदादैजित्यपि निवृत्तमित्यर्थः । कश्चित् आदैज्गुणं निवृत्तमित्येवपाठः ॥ ननु मण्डूकस्य सेतनत्वात्तथा गतिसम्भवेऽपि शब्दस्य कथं सेत्यत आह

द्विश्चशब्दस्येति ॥ (कै)

स्वरितत्वासङ्गाद् अनुवर्त्तमानस्यापौतिशेषः ॥

इहेति । (कै)

इक इति (कै)

सूत्रे इत्यर्थः ॥ “अदेङि”त्यत्र तु न सम्बन्धः । गुणसंज्ञासम्बन्धेनादेङ्कं निराकाङ्क्षादिति बोध्यम् ॥ नन्वेकयोगत्वं नैकार्थत्वं भिन्नविषय-संज्ञाद्वयविधानात् । नापि निरन्तरपाठः । तस्येदानीमपि सत्त्वेन करिष्यत इत्यस्यासङ्गततेः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १६१
(अ. १। पा. १। आ. ३) (इको गुणवृद्धौ । १। १। ३)

शोरणावि- (पा)

त्यादौ एकयोगेऽप्यनुवृत्तिदर्शनाच्चात आह

एक इति ॥ (कै)

प्रतिपत्तिकाले । (कै)

लक्ष्यसंस्कारकाक्योपपन्नकाले ॥

एककालेति । (कै)

आदैज् वृद्धिसंज्ञोऽदेङ्गुणसंज्ञो भवतीति सङ्गाहकवाक्यार्थबोध
एककाल इति भावः ॥ समूहात्मनात्मक एकवाक्यार्थबोध इति
तात्पर्यम् । यदादैज् वृद्धिसंज्ञोऽदेङ्गुणसंज्ञश्च भवत इत्येको वाक्यार्थ-
बोध इति तात्पर्यम्^१ ।

शोरणावि- (पा)

त्यादौ अवान्तरवाक्यार्थभेदाद्बोधः ॥ केचित्तु एककाला प्रति-
पत्तिर्भवतु तावतापि स्वरितलशुणप्राप्तवृद्धिपदसम्बन्धाभावः कुत
इति चिन्त्यम् । न च स्वविषयवाक्यजबोधानन्तरं निराकाङ्क्षत-
यान्यनान्ययाप्राप्तौ हि तत्प्राप्तये स्वरितासङ्गो नञ्चेतदेकयोग
इति वाच्यम् । व्यवधाननिबन्धनायामनेकसम्बन्धाप्राप्तावनेकसम्बन्धाच्च
स्वरितलासङ्ग इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादयमत्र भाष्यार्थः

१ शोरणौ यत्कर्म यौ चेत् सकर्तानाध्याने ॥ अ १। पा ३। सू ६७ ॥

२ प्रतिपत्तिः वाक्यार्थबोधः । इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख । इ ॥

३ अ १। पा ३। सू ६७ ॥

तदधीते तद्वेदे- (पा)

त्यत्र द्विस्तद्वेदेषादेकयोगेऽनुवृत्त्यभाव इति । स्पष्टं चेदं

तदस्मिन्नस्तीति (पा)

सूत्रे भाष्ये ॥ एकयोगत्वं च द्वयोः संहिता पाठ एव । वस्तुतः
एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति ।

तदस्यास्यस्मिन्निति (पा)

सूत्रे द्विस्तद् ग्रहणाभावात् ।

तदधीत (पा)

इति सूत्रे तु वालानां सुखबोधाय द्विस्तद्वेदेषामित्युक्तं^१ तत्रैवातोऽत्र
भाष्येऽयं समाधिरेकदेशिन इत्याहुः ॥ ननु वृद्धिगुणसंज्ञयोः
सामान्यविशेषत्वाभावात् कथमुक्त्युक्त्यापवादसाम्यमत आह

यथेति । (कै)

आत इत्युपादानादेव तद्विषये कस्यासन्दिग्धत्वम् । अत एव
तदतिरिक्तावकाशविरहः । तद्वेदेऽप्येव प्रवृत्तिरूपं तात्पर्यं च । ननु
गुणसंज्ञया वृद्धिसंज्ञावत्कृत्यादिसंज्ञयापि प्रत्ययसंज्ञा वाच्येत्यत आह

१ अ. ४ । पा. २ । सू. ५८ ॥

२ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । अ. ४ । पा. २ । सू. ६७ ॥

३ तदस्यास्यस्मिन्निति मनुप् । अ. ५ । पा. २ । सू. ८४ ॥

४ इत्युक्तम् । क ॥

प्रत्ययेति ॥ (कै)

न तथाद्याकाङ्क्षया ^१प्रत्ययसंज्ञायाः सम्बन्धो येन सन्निहित-
कृत्यादिसंज्ञया निराकाङ्क्षत्वात्प्रत्ययसंज्ञया^२ सम्बन्धः स्यात् । किन्तु
संज्ञाकाङ्क्षया । सा हि स्वस्य बद्धविषयत्वलाभाय कतिपयानन्तर-
विषयत्वाभेऽपि पुनः पुनर्विषयान्तरमाकाङ्क्षते । बद्धविषयत्वं चास्याः
संज्ञिविशेषासम्बन्धेनाधिकारकरणादवचीयत इति भावः ॥ प्रकृते तु
न तथेति बोध्यम् ॥

खजोऽप्राप्ताविति । (कै)

यथा मुक्ते इति^१ शेषः । मण्डूकगतयोऽधिकारा इत्यस्यैव स्वरित-
लिङ्गेनातुवर्त्तमानं यत्राकाङ्क्षा तत्रैव सम्बध्यते इति विशेषमभि-
धातुमयं पक्षः ॥ स च सम्बन्धाय तत्र विभाषाग्रहणरूपं यत्नविशेषं
कुर्वतः सूत्रकृतोऽप्यभिमतः ॥ अस्य विशेषस्य प्रागकथनं तु एतद्वि-
शेषद्वारा पुनस्तत्परामर्शेन तत्रैव परिहारे मुख्यताबोधनायेति
बोध्यम् ।

इह त्विति ॥ (कै)

अकर्त्तव्यत्वविशिष्टं पुनर्गुणद्विगृहणं यत्न इत्यर्थः ॥ अनुवृत्तौ
हि तदकर्त्तव्यं भवतीत्याहुः ॥ भाष्ये

उभयं निवृत्तमिति । (भा)

स्वरितलिङ्गानासङ्गेनानुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थः ॥

अपेक्षेति । (कै)

इक इत्येतावन्मात्रस्येतराकाङ्क्षात्समुदायापेक्षार्था च लक्ष्या-
नुसार एव बीजम् । “अनन्तरस्येति” न्यायेन गुणस्यैवापेक्षा युक्ते-
त्येतन्नास्तीत्यन्वयः ॥ समुदायत्वं च युगपद्बुद्धौ सन्निधानात् क्रमेणा-
सन्निधानाच्चेति बोध्यम् ॥

षष्ठीति । (कै)

स्थानषष्ठीत्यर्थः ।

‘षष्ठी स्थान इति (पा)

परिभाषया तत्तन्निर्णयः । अस्य च सूत्रस्य गुणवृद्धिशब्दाभ्यां
विधीयमानौ वृद्धिगुणाविकः स्थाने इत्यर्थः।वान्तरवाक्यार्थबोधो-
त्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोरपि समकालप्रवृत्तिकता बोध्या ।

गुणश्रुत्ये- (कै)

तस्य गुणशब्देन विधेयत्वबोधिकयेत्यर्थः ॥

तत्र यदीति । (कै)

बुद्धेः क्रमिकत्वादिशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चेति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १६५
(अ. १। पा. १। आ. ३) (इको गुणवृद्धौ । १। १। ३)

सोऽस्येति । (कै)

इगन्तस्येति षष्ठ्याः तेनान्येऽख्यमुसंहारादेतद्विशेषणत्वमेतत्परि-
च्छेदकत्वं तस्येति भावः ॥

तदा तस्यायं विशेषणत्वादिति । (कै)

तच्छेषशब्दे तन्त्रेण बहुव्रीहिसंज्ञितत्पुरुषाविति भावः ॥ भाष्ये

इको गुणवृद्धौति (भा)

पूर्वपरान्वयि तेनैतद्वयलाभ इति भावः ॥ परिच्छेद्यपरिच्छेदक-
भावस्त एव च शेषशेषिलव्यवहार इति बोध्यम् ॥

अथ त्विति । (कै)

अवान्तरवाक्यार्थबोधकालेऽनिर्णीतार्थकत्वेन स्थानषष्ठीत्वसम्भाव-
नया तत्प्रवृत्तावपि पञ्चादिक इत्यस्योपस्थितौ

मिदेरि- (पा)

त्यादौ योग्यत्वेन तत्साहचर्येण चान्यत्राप्यवयवषष्ठीत्वनिर्णये तदसम्भ-
व इति भावः ॥

बाधायोगादिति । (कै)

आत्यन्तिकबाधायोगादित्यर्थः ॥ पाञ्चिकस्तु बाधः “षोडशी”-
ग्रहणादौ भवत्येवेति बोध्यम् ॥

१ सोऽस्येत्यारम्भ इति भाव इत्यन्तं नास्ति ख पुस्तके ॥

२ अख्यपसंहारात् । क ॥

३ मिदेर्गुणः । अ ७ । पा ३ । सू ८२ ॥

१६६

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

(इको गुणवृद्धौ । १।१।३)

(अ. १। पा. १। आ. ३)

समुच्चय इति । (कै)

^१मिहिरण्यस्येकस्येत्येवमाकारः ॥

नहीति । (कै)

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशेनैकस्य ^२नानेकाभिधायकत्वम् । तन्मे श्राव्यतौ
च न मानमिति भावः ॥

अनेकयोगेति । (कै)

एवं च

एकं वाक्यमिति (भा)

माध्यमयुक्तमिति भावः ॥ उत्तरम् ।

एकस्मिन्नित्यादि ॥ (कै)

^३अङ्गाङ्गिभावश्च न गुणगुणि भाव इत्याह

विशेषणेति ॥ (कै)

इकः स्थानित्वादिति । (कै)

याच न

^४अलोऽन्त्य- (पा)

सूत्रप्रवृत्तौ निमित्तम् । अस्समुदायोत्तरस्थानषष्ठीत्वाभावात् ।

१ मिहिरण्यस्येक इत्येवमाकारः । ख ॥

२ नानेकाभिधायकत्वम् । क ॥

३ अङ्गाङ्गिभावे न गुणगुणिभाव इत्याह । इ । अङ्गाङ्गिभावश्च गुण-
गुणिभाव इत्याह । क । ख ॥

४ अलोऽन्त्यस्य । अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

अङ्गस्येति (कै)

च न स्थानघट्टीति भावः ॥

तद्विशेषणत्वादिति । (कै)

अवयवित्वेन विशेषणत्वादित्यर्थः ॥

नामावाक्यत्वमिति । (कै)

अथ पक्षे

‘पुगन्ते- (पा)

त्यादि नियमार्थमिति बोध्यम् ॥

मिदादीनामिति । (कै)

गुणादिविधौ परिभाषादयस्य परस्परसम्बन्धापरित्यागेनोपस्था-
नन्तश्चेत्तत् तत्रैकस्या असम्भवे द्वितीयापि न प्रवर्तते इति भावः ॥
भाष्ये

‘अनन्त्यत्वादिति । (भा)

तच्छेषपक्षेऽनन्त्यत्वादिको गुणो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अङ्गस्येति च स्थानघट्टीति । (भा)

अङ्गस्य स्थाने गुणो भवति स च यच्चान्य इक् तच्चान्यश्लेक
इत्यर्थ इत्यभिमानः । तदाह

१६८

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः।

(इको गुणवद्भौ । १। १। ३)

(अ. १। पा. १। व्या. ३)

भेदेनेति । (कै)

शास्त्रस्य वङ्गविषयत्वायेत्यर्थः ॥

तत्रेगन्तोषेवेति । (कै)

तच्छेषत्वादिति भावः ॥

अन्यत्र । (कै)

अनिगन्तविषये गुणशास्त्रे ॥

अन्यमलमिति । (कै)

इकूपरिभाषाशेषभूतालोऽन्यपरिभाषयेत्यर्थः ॥

अङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठौति (भा)

भाष्ये

अन्यमिकमुपसंक्रान्ते- (भा)

त्यनुकर्षः । एवं च सङ्गाहकवाक्यस्येगन्तमात्रविषयत्वादननिगन्तविषय-
कलक्षणभाव एव । आवृत्तौ च न मानमितिभावः । अत एव

गापोष्टकः (पा)

किञ्च सार्थकम् ॥

हिश्च (भा)

हेत्यर्थ इत्याह

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१६६

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३)

मिदादिद्विषति ॥ (कै)

अनन्त्यस्य चेक इति । (कै)

यद्यपि “जुसि च”^१ इत्यादीनां प्रधानभूतेष्विशेषणत्वे

तस्मिन्निति^२ (पा)

परिभाषया व्यवहितस्येको न भविष्यति तथापि प्रत्ययस्याङ्गांशे
उत्थिताकाङ्क्षतया^३

जुसि चे- (पा)

त्यादिभिरप्यङ्गमेव विश्लेष्यते इत्यभिप्रायः ॥

समानन्यायेति । (कै)

गुणप्रकरणवैकल्याय सर्वत्राङ्गस्येत्यवयवषष्ठ्येव स्यादितिभावः ॥

निर्दिष्टेति । (कै)

अनियमे नियमकारिणीत्वात्परिभाषाया इति भावः ॥

अन्ये त्विति । (कै)

अयम्भावः । “नह्यनियम” इति श्रुतिः स्यतिर्वा किन्तु
परिभाषा लिङ्गवती फलवती चेति नियमः ॥ फलं चेतरेत्यावृत्ति-
वदितरसङ्गहोऽपीति ह्रस्वस्येत्यस्याङ्गविशेषणत्वव्यावर्तनेनावयवषष्ठौ-
त्वबोधनेनानन्त्यस्यापि गुणसम्पादनमेव फलं स्यात् । अकारे तु
गुणागुणयोर्न विशेष इति । तदेतद्वक्ष्यति

१ अ. ७। पा. ३। सू. ८३ ॥

२ अ. १। पा. १। सू. ६६ ॥

३ उपस्थिताकाङ्क्षतया । क ॥

अनन्त्यस्याप्युकारस्येति ॥ (कै)

नन्वेवं वृत्त्यहणं व्यर्थमत आह

दीर्घस्येति । (कै)

घिसंज्ञावर्णयोरेवेति पक्षे ङिति गुणस्याभिचिते^१ इत्यादौ
प्रसङ्गो बोध्यः ॥

पुनः श्रुतिः । (कै)

पुनर्गुणविधानम् ॥

ननु चेति । (कै)

बहुव्रीहिः समासः सामर्थ्यादिक्परिभाषानुपस्थितिश्चेति भावः ॥
“भिदो” दकारोच्चारणं तु ^१भिन्नो भिन्नमित्यादौ चरितार्थम् ॥
“क्तोः” कित्तेनानिग् लक्षणत्वेऽपि निषेधप्रवृत्तेः । पुनर्विधानमपि
“च्चापयती”त्यादौ यत्नोपार्थम् । ओकाररूपगुणार्थं च चरितार्थ-
मित्याशयः ॥

पुकीति । (कै)

साधवात्तत्पुरुषे निर्णीते “निषादस्थपति” न्यायेन निय-
मार्थत्वञ्च दोषावहमित्यर्थः । ननु पुनर्गुणवृत्त्यहणं दापयतीत्यादौ
अनन्त्यस्यानिकोऽपि गुणार्थं स्यादिति कथं ^१नियमार्थत्वमिति चेन्न ।
गुणे उपधावृद्ध्या विशेषाभावात् ॥

१ अप्रिचितेत्यादौ । ख ॥

२ भिन्नोभिन्नम् । क ॥

३ नियमार्थमिति चेन्न । क ॥

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

१७१

(अ. १। पा. १। व्या. १)

(इको गुणवद्भौ । १। १। १।)

प्रकृतस्यैवेति । (कै)

अनन्तरस्यैवेत्यर्थः ॥ न “अनन्तरस्ये”ति न्यायविरुद्धोऽयं नियम
इत्यत आह

अनन्तरस्येति । (कै)

सत्त्वानुसारस्यानाश्रयणे बीजं बोध्यम् । अभ्युपेत्यवादः क्षेत्रे-
नाङ्गीकार इत्याहुः ॥

पिच्येति । (कै)

‘उगवादिभ्यो यत् । (पा)

उवर्णान्तस्याङ्गस्येकोगुण इति व्याख्यानमभिप्रेत्याह दोषोप-
न्यासः । परन्तु^१ “सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्तोतीति” भाष्यानुगुणा
या व्याख्येति चिन्मोऽयं कैयट इत्याहुः । कचिन्तु कैयटपुस्तके “पि
चय” इति न दृश्यत एव ॥

तच्छेष (भा)

इति शब्दोऽसम्भवदुक्तिकलत्रस्तोऽपीत्याह

परस्पररेति । (कै)

विशेषणविशेष्यभावमात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न कापि दृष्टचर
इति भावः ॥ अत एवाग्रे एतत्पञ्चोक्तदूशणोद्गारेऽपि नायं तच्छेष
इत्युक्तिः सङ्गच्छते ॥

१७२

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(इको गुणवृद्धौ । १। १। १।)

(अ. १। पा. १। आ. १)

सन्निपात इति । (कै)

आयमानीऽपि सन्निपातः सावकाशत्वेन विप्रतिषेधोपयोग्येव न
तच्छेषलोपयोगी । अत एव नापवादलमप्युक्तदोषास्तेति भावः ॥

असम्बद्धमनयेति (भा)

भाष्यस्य शेषशेषिभावानापक्षसुत्सर्गापवादभावानापक्षं चेत्यर्थः ॥

नियमादिति । (भा)

अलोऽन्त्यपरिभाषायाः पूर्वाचार्यसंज्ञानियम इति ॥

तेनैव तस्यायुक्त इति । (भा)

स्वाङ्गेन स्वस्येत्यर्थः ॥ शेषशेषिणोरभेदमाला तेनैवेत्याद्युक्तम् ॥ नन्व-
ङ्गस्तेति स्थानषष्ठीदर्शना“स्वार्वाधातुके”त्यादा^१वल्लोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृ-
त्त्या कथमिक्परिभाषायाश्चयनमित्यवकाशोऽत आह

^१अलोऽन्त्येति । (पा)

अङ्गेनेको विशेषणेन पुगन्तेत्यादिनियमेन च तत्प्रयोजनसिद्धि-
रिति भावः ॥

अचाङुरिति । (कै)

अथा विशेषिताङ्गेनेको विशेषणसम्भवात् । प्रापयति गावावि-
त्यादि त्वेव न जानातीति भावः ॥

१ इत्यादावप्यलोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्त्या । क । ख । इ ॥

२ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

इष्टेति । (कै)

इष्टसिद्धिफलकत्वमेव हि तस्य युक्तत्वमितिभावः ॥

न तु कार्येति । (कै)

द्वयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वासम्भवादितिभावः ॥ वस्तुतः कार्य-
कालपक्षेऽपि पाणिन्युच्चारणरूपपाठकृतपरत्वमस्येव । अन्यथैकच
प्रयोगरूपदेशे 'सर्वेषां मिलनेन परत्वस्योच्छेद एव स्यात् । प्रयोग-
साधनफलकान्येव शास्त्राणि । नचैवं कार्यकालपक्षमादाय त्रिपाद्या-
नेषां प्रवृत्तिः । यथोद्देशे तु पूर्वाण्येतानि प्रति त्रिपाद्या अभिद्वलेना-
प्रवृत्तिरेव स्यादिति भाव्याद्युक्तं विरुध्येतेति वाच्यम् । परिभाषायाः
सिद्धत्वेन तत्पक्षेऽसिद्धेनापि कार्येण स्वार्थं तदाकर्षणसम्भवादित्यष्टमे
उपपादयिष्यमाणत्वात् । ध्यनितं चेदं

तस्मिन्निति निर्दिष्टे (पा)

इत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति चिन्त्यमेतत् ॥

ननु

द्विकार्ययोग (भा)

इत्यस्य द्वाभ्यां कार्याभ्यामन्यस्य योग इत्यर्थः । उत द्वयोः परस्पर-
योग इत्यर्थः । उभयथापि 'त्रिपदतत्पुरुषो दुर्लभः । कर्मधारय-
पूर्वपदकोऽपि न

१दिक् संख्ये (पा)

इति नियमेन तस्य दुर्लभत्वादत आह

द्वाभ्यामित्यादि । (कै)

अत्रापि पक्षे विप्रतिषेधशब्देन सामानाधिकरणानुपपत्तेराह

विप्रतिषेधेति ॥ (कै)

द्विकार्ययोगेऽप्यसम्भवसत्त्वादाह

केवलोऽपीति ॥ (कै)

ननु आ ए इति ए आ इति वादेशसम्भवोऽस्येवेत्यत आह

न चेति ॥ (कै)

द्वयोरिति । (कै)

कार्ययोरित्यर्थः ॥ अनन्तरे यजि दीर्घः साधुरनन्तरे झञि

एवं १साध्वित्यर्थ इति भावः ॥

१आङ्गुण (पा)

इत्यादौ द्वयोः स्थानिनोरेकादेशस्य सम्भवादाह

१मिदेरिति ॥ (पा)

न चास्ति सम्भवो युगपदिति । (कै)

युगपदाकार्यद्वयबोधाभावादिति भावः ॥ ननूक्तरीत्याप्रयो-

जनाभावाद्

१ दिक्संख्ये संज्ञायाम् । ख २ । पा १ । सू ५० ॥

२ साध्वित्यर्थः । क । ख । इ ॥ ३ ख ६ । पा १ । सू ८७ ॥

४ ख ७ । पा ३ । सू ८२ ॥

अलोऽन्त्यस्य (पा)

अप्रवृत्तौ अत्रापि नियमः प्राप्नोतीत्यसङ्गतमत आह

यदीदमिति । (कै)

एतदभावे “सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरणस्यान्या-
यत्वात्” सर्वत्राङ्गस्येति स्थानं षष्ठयेव कृते त्वस्मिन्नवयवषष्ठी सेति
भावः ॥

अथापि कथञ्चिदिति (भा)

भाष्यस्थोक्त एवाशयः ॥

क्रोश्रीयमतम् । (कै)

विप्रतिषेधः ॥ असंबद्धपरिभाषापक्षश्च तदुपजीव्यः । तत्र विप्र-
तिषेधरहितोऽन्त्यस्त्वयुक्त एव । क सन्निपातः कान्यतरत्यागः स च
कस्येत्यत्र विनिगमकाभावेन सर्वेष्टासिद्धेस्तस्माद्वयमप्येकपक्षभूतमेव
बोध्यम् ॥

प्रदेशार्थत्वादिति । (कै)

पदस्यरेण सम्बन्धाभावादित्यन्तेन तच्छेषत्वासम्भवं उक्तः । पदो-
पस्थितिपक्षे च विधेयसमर्पकत्वेन गृहीतगुणादिपदश्रुतिरस्था लिङ्ग-
मित्येषान्तरङ्गा । तत्त्वेन ग्रहश्च प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्त-
त्वेन पदज्ञानकाल^१ एव । तदुक्तं भाष्ये

१ अ. १। पा. १। सू. ५२ ॥

२ सर्वेष्टाऽसिद्धेः । ख ॥

३ पदज्ञानकाले एव । ख ॥

१७६

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(इको गुणद्वौ । १ । १ । ३ ।)

(अ. १ । पा. १ । व्या. ३)

गुणो भवतीति यच्चे- (भा)

त्यादि । नियमस्तु स्थानषष्ठौलिङ्गक इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तर-
कालिकत्वेन वह्निरङ्गः । एवं च मिदादाबुपस्थितेक्परिभाषायाः
सामानाधिकरण्यासम्भवाद्वैयधिकरणान्वये वृत्ते निमित्ताभावादेव

अलोऽन्यस्ये- (पा)

त्यस्यानुपस्थितिः ।

'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरि- (पा)

त्यादौ सामानाधिकरणान्वये

अलोऽन्यस्ये- (पा)

त्यनेनान्यस्यादेशव्यवस्था । एतेनैकस्या अप्रवृत्तौ अपरापि न प्रव-
र्त्ततेत्यपास्तम् ।

पर्यालोचनयेति । (कै)

प्रदेशे सति सम्भवे परिभाषाद्वयैकवाक्यतया वाक्यार्थः । अन्य-
थालिकपरिभाषागर्भ एव । अस्या अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये

वृद्धिर्भवतीत्यादि । (भा)

इतिशब्दो यत्रेत्यर्थकः ॥

१ अ. ७ । पा. ३ । सू. ८४ ॥

२ भाष्ये वृद्धिर्भवतीतीत्यादि । क ॥

३ इति शब्दो यत्रेत्यर्थः । क ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १८७
(अ. १। पा. १। आ. ३) (इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

इक इत्येतदिति । (भा)

१इक इति सूत्रे इक इति षष्ठ्यन्तानुकरणमित्यर्थः । अनु-
वृत्तस्य स्वरूपपरत्वेन गुणशब्दो भवतीत्याद्यर्थः स्यात् । अतः पुन-
रत्र गुणवृद्धिगृहणम् । अनुवृत्तस्यार्थपरत्वं तु न । शब्दाधिकारा-
पत्तेः । उभाभ्यां च गुणशब्दवान् गुणो यचेत्यादिरर्थस्तदुक्तमिति

यचेत्यादि ॥ (भा)

गुणपदं यच्च वर्तते इत्याद्यर्थस्तु न ।

१अतो गुण (पा)

इत्यादावप्यापत्तेः । “भवति” क्रियाया अन्तरङ्गत्वाच्च । अस्मादेव
गुणवृद्धिगृहणादत्र विधीयमान इत्यस्य तदर्थकस्य भवतीत्यस्य
वाऽध्याहार इति बोध्यम् । एतन्मूलकमेवानुवादे १परिभाषानोप-
तिष्ठते इति । अत एव तदेतद्विषयमेव

२अचश्चे- (पा)

त्येतद्विषयमेव च ।

३अचो जिण्ती- (पा)

त्यादौ तु वाक्यार्थबोधकाले औतास्पदेनैवाकाङ्क्षाशान्तौ लिङ्गो-
पस्थितस्य दुर्वृत्ततया नाश्वयः इति दिक् ॥

१ सूत्रे इक इति । क ॥ “इक इति” इति कचिद्धितपुस्तके नास्ति ॥

२ अ इ । पा १ । सू ८७ ॥

३ विधौ परिभाषोपतिष्ठते आनुवादे । १०२ । परिभाषेतुशेखरे स्पष्टम् ॥

४ अ १ । पा २ । सू २८ ॥

५ अ ७ । पा १ । सू ११५ ॥

पुकि अन्त इति । (भा)

सुसुपेति समासः । भिनन्तीत्यच गुणापादनं-

'कडितौ- (पा)

त्यस्य निमित्तमप्रमीत्वात् । इकः

सार्वधातुकार्द्धधातुकयो- (पा)

रिति विशेषणमिति तु न युक्तम् । तस्याङ्गांशे उत्थिताङ्गत्वात् । भाष्ये

यणादिपरं गुण इति । (भा)

यणादिपरं लुप्यतेऽवशिष्टस्य गुण इत्यर्थेन चिप्रादेः सर्वादेशो
गुणः सिद्धः सूत्रादौ तु

१ओर्गुण (पा)

इत्येव सिद्धमिति भावः ॥ ननु पूर्वस्थेत्युक्तावपि यणपेक्षादेः पर-
मित्यर्थे पूर्वस्य गुण इत्यनेनापि तत एव पूर्वस्य गुणापत्तौ सूत्रा-
दिषु यकारादेर्गुणः स्याद् यणादिर्यस्य तद्रूपं परं लुप्यते ततः पूर्वस्य
च गुण इत्यर्थे चिप्रचुद्रयोरन्यस्य व्यञ्जनस्य गुणः स्यादत आह

अच चेति ॥ (कै)

अनित्यत्वादिति । (कै)

आसन्नित्यच लोपनिवृत्त्यर्थात्

‘असोरलोप (पा)

इति तपरकरणादित्यर्थः । तथा हि अस् अन्तीति स्थिते पर-
त्वादलोपे तस्यासिद्धत्वात्पुनः प्रसङ्गेनाटि विकारान्यानुपूर्व्यैक्याभावेन
“लक्ष्ये लक्षणस्थे”ति न्यायाप्राप्तौ प्राप्तलोपवारणार्थन्तपरत्वमाटोऽ-
सिद्धत्वे व्यर्थं सन्तदनित्यत्वे ज्ञापकम् । न चाटोऽप्यनापत्तिः । तच्चा-
नित्यत्वे मानाभावात् ॥

तस्मादेव चेति । (कै)

पूर्वत्वस्यावधाकाङ्क्षायां परत्वेऽवधिलेन कृत्तत्वादुपस्थितत्वाच्च
तस्यैवावधिलमिति भावः । तद्वनयग्याचष्टे

पञ्चमीसमास इति । (कै)

समुपेत्यनेन । अवयवभूते यणादीत्यत्र समुदिते चेत्यर्थः ॥
न चैवं द्रुस्त्रग्रन्थे^१ रस्त्रग्रन्थस्यापि लोपापत्तिः । खूलादिषाह-
चर्यणोपान्धयणादेः परस्यैव लोपादित्याहुः ॥

पश्चात्त्रयणाच्चेति । (कै)

परिभाषाणामनियमे नियमकारि^२त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । एवं
“आपयतौ” त्यादौ “पुगन्तेति” गुणे उपधा वृद्धिरिति न दोषः ॥

१ अ ६ । पा ४ । सू १११ ॥

२ रस्त्रग्रन्थस्यापि । इ ॥

३ नियमकारिणीत्वाच्च । क । इ ॥

४ अ ७ । पा ३ । सू ८६ ॥

‘ऋसनोरिति । (कै)

एतत्

कङ्ठितिचे- (पा)

ति सूचे उपपादयिष्यते ॥ भाष्ये शङ्कते

अथ वृद्धिग्रहणमिति । (भा)

न कचिदस्थानी निर्दिश्यते (भा)

इत्युक्त्वा सर्वत्रैव न निर्दिश्यते इति प्रतीयते कचिदादिपदवर्त्ति-
नञः कचिदादिपदबोधाधिकरणादौ सर्वत्राभावप्रतीतेर्युत्पत्ति-
सिद्धत्वात् तच्चायुक्तमत आह

कचिदिति ॥ (कै)

भाष्ये सिद्धान्याह

वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥ (भा)

पूर्वपक्ष्याह

कश्चेत्यादि ॥ (भा)

अविशेषेणोच्यते सा

कङ्ठितीति ॥ (भा)

प्रत्ययविशेषानाश्रयणमत्राविशेषः ॥ उत्तरस्याविशेषेणेत्यस्य स्था-

निविशेषानुच्चारणेनेत्यर्थस्तदाह

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१८९

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(इको गुण्यङ्ङो । १। १। ३।)

तच्च हि सूत्रे इति ॥ (कै)

अडागमात्पूर्वमिति । (कै)

लादेशेषु कृतेष्वडिति

पक्षे इदम् ॥

अटि कृते इति । (कै)

विकारान्यानुपूर्व्या भेदेन लक्ष्यभेदाच्चिन्थमिदम् ॥

परत्वाद् (कै)

इत्यपि चिन्थम् । द्वयोर्द्योगपद्यासम्भवात् ॥

एवं तर्हीति । (कै)

लाघस्यायामडिति (भा)

पक्षे इति भावः ॥ भाष्ये

^१अनन्यविकारे इति । (भा)

तथापि सिध्यतीत्यभिमानः ॥ सिद्धान्ते लन्त्यार्थमिग्न्यहणे कृते
तेनैवाटो व्यावृत्तिरिति नैतदर्थेति

^२प्यङ्ङ (पा)

इति सूत्रे वक्ष्यत इति न विरोधः ॥

तस्मान्मृजेरिति^३ । (भा)

१ अनन्यविकारेऽन्यसदेशस्य कार्य्यम्भवतीति । भा ॥

२ व्यङ्ङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्न्योक्त्युपपत्तेः । अ. ६ । पा. १ । आ. १३ ॥

३ मृजेर्ह्रस्वः । अ. ७ । पा. २ । सू. ११४ ॥

(इको गुणवृद्धौ । १।१।३।)

(अ. १ । पा. १ । आ. १)

निषेधस्य सिद्धये योगविभागमहात्मा^१ स्थानिसमर्पणायास्या एवो-
पस्थितिरङ्गीकार्येति भावः ॥

संक्रम इति । (भा)

गुणवृद्धि प्रतिषेधविषयकङ्कितः प्राचां संज्ञा ॥ “अचि” इत्येव-
वचनम् ।

अजादाविति (भा)

तु तदादिपरिभाषालभ्यार्थानुवादः ॥ अत एवाग्रे वक्ष्यति

ततोऽचि कङ्कितेति ॥ (भा)

एवं च मष्टजे यूयं मष्टजेत्यादौ विकल्पो भवत्येव । एतेनादि-
ग्रहणसामर्थ्यान्मुखाजादावेव प्रवृत्तिस्तेन पूर्वोदाहृतेषु न वृद्धि-
रिति हरदत्तोक्तमपास्तम् ॥ “तुन्दपरिमृज” इत्यत्र यदि वृद्धाभाव
दृष्टः तर्हि व्यवस्थितविभावया नेति बोध्यम् ॥

अजादावेवेति । (भा)

विपरीतनियमस्तु न । इष्टानुरोधात् । मिचि वृद्धौ स्थानि
विशेषानाश्रयणरूपोऽविशेषः ॥ उत्तरार्थत्वे खण्डिते सिद्धान्त्याह

द्वहार्थमेवेति । (भा)

तत्सङ्गच्छति पूर्वपक्षौ

१ स्थानिसमर्थनाय । ख ।

२ तुन्दशोक्तयोः परिमृजाप्रतुदोः (अ ३ । पा २ । सू ५) इति सूत्रस्य
दृष्टान्तः ॥

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(इको गुणवृद्धि । १। १। ३।)

कस्य पुनरित्यादि ॥ (भा)

पूर्वविप्रतिषेधेति । (कै)

अथलोपावियङ् । (भा)

इत्यादिः ।

चिकीर्षक इति । (कै)

अन्यथा ह्यत्र परत्वाद्वैतौ युक्ति चिकीर्षायक इति स्यात् ॥

परत्वादचेति । (कै)

अपवादत्वादित्यर्थः । परग्रन्थ उल्लेखवाची ॥ भाष्ये

नैव सन्ध्यक्षरमिति । (भा)

वृद्धियोग्यमिति शेषः ॥ उपदेशे आक्षेपविधानादिति भावः ॥

अन्त्यमिति । (भा)

अङ्गस्य वृद्धिरित्यर्थेऽलोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

ढलोपस्यासिद्धत्वादिति । (कै)

पूर्वं हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्जातत्वेनेदानीं

सिचि वृद्धिः परस्मै^१ (पा)

इत्यस्य प्राप्ता “लक्ष्ये लक्षणस्ये”त्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः ।

१ अतो जोपः । अ ६ । पा ४ । सू ४८ । एतत् सूत्रस्थवार्तिकम् ॥

२ हलन्तलक्षणाद्वैतः । क ॥

३ अ ७ । पा २ । सू १ ॥

४ सिचि वृद्धिरित्यस्य । क । ख । इ ॥

धातुग्रहणमिति । (कै)

शिषा तदाक्षेपे वृद्ध इति भावः । एवं च कथादिभ्य
आचारकिपि अकवाचीत् इत्यादौ वृद्धिर्नति^१ लभ्यते । माधवस्तु
वृद्धिं मनुते ।

बहुलं छन्दसी- (पा)

त्यतो बहुलग्रहणानुवृत्त्या 'सन्ध्यक्षरान्तनामधातोर्वृद्धिर्नान्यत्र
भवत्येवेति' तदाशयः ॥ तेन शेषशब्दादिभ्य आचारकिपि न वृद्धि-
रित्यल्लम् । वस्तुतस्तु

'नैव सन्ध्यक्षरमिति (भा)

एव गर्भैर्तद्भाष्यप्रामाण्येन 'सन्ध्यक्षरान्तेभ्यः आचारकिवेव
नेत्याहुः ॥

इलन्तलक्षणावृद्धिर्बाधिकेति (भा)

भाष्ये । इगृग्रहणाभावे "येन नामान्नित्याद्येनेति" भावः ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्क्यामाहेत्यर्थः ॥

नैकचेति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तेयम् ॥

१ वृद्धिर्न लभ्यते । क ॥

२ नामधातौ वृद्धिर्नान्यत्र । ख ॥

३ अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

४ सन्ध्यक्षरान्ते आचारकिवेवेन । ख ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । १८५
(अ. १। पा. १। आ. ३) (इको गुणकजो । १। १। १।)

‘नेटी- (पा)

त्यच

‘इलन्तस्य (पा)

इत्यनुवर्त्य इलन्तस्य या वृद्धिः प्राप्ता या सर्वापि नेत्यर्थः ।
तेनास्माद्वीदित्यादौ न दोषः इति बोध्यम् ॥ बाध्यविशेषचिन्ता-
यामाह भाष्ये

अयवेति । (भा)

तद्वाचष्टे

अपिशब्दादिति ॥ (के)

स्वप्रतिषेधवृत्तमन्वयवृद्धिप्रतिषेधद्वारा . “अष्टावसरन्यायेन”
विचि वृद्धेरप्यभावः प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । तद्धनयन्माह भाष्ये

अस्ति पुनः क्वचिदित्यादि ॥ (भा)

ननु तच्च प्रकृतिभावेन साक्षादेवोत्सर्गापवादयोर्निवृत्तिर्न
लपवादेन^१ बाधादुत्सर्गस्येत्यत आह

नान्त इति ॥ (के)

भाष्ये

न भवन्तीति । (भा)

अष्टावसरन्यायेनेति भावः ॥

१ अ ७। पा २। सू ४ ॥

२ वदमन्वयवृत्तमन्वयवृद्धिप्रतिषेधद्वारा । अ ७। पा २। सू ३। इत्यस्मात् ॥

३ नलपवादे बाधादुत्सर्गस्य । क ॥

१८६

महामाख्यप्रदीपोद्योतः ।

(इको गुणवृद्धौ । १ । १ । ३ ।)

(अ. १ । पा. १ । आ. ३)

पूर्वसवर्णदीर्घवद्वृद्धेरपीति । (कै)

अवर्णादिचि यद्यत्राप्तं तन्नेति बाध्यसामान्यचिन्तारूपाद्यपेक्षेणं
ग्रह्या ज्ञापकाद्वाध्यविशेष चिन्तैवाश्रीयत इत्युत्तरम् ॥ पूर्वसवर्ण-
दीर्घं निषिद्धे वृद्धेरपीति पाठे भ्रष्टावसरन्यायानित्यत्वेन कश्चिदपवा-
दनिवृत्तावपि तद्विषये उत्सर्गप्रवृत्तिर्ज्ञायते इति भावः ॥ परेतु

अथवेति (भा)

भाष्यं पूर्वपक्ष्युक्तित्वात्प्रौढ्या । “भ्रष्टावसरन्यायस्तु” नास्त्येवोक्त-
निर्देशात् । अत एव

नान्तःपादमिति (पा)

सूत्रे एङोऽतीत्यनुवर्त्य एङोऽति यद्यत्राप्नोति तस्य निषेध
इत्यर्थमाश्रित्य सर्वनिषेधकत्वं तस्योक्तमिति वदन्ति ॥ इदार्थत्वे
पूर्वपक्षिणा प्रौढ्यापि खण्डिते सिद्धान्तौ तदभ्युपेत्याह

उत्तरार्थमेवेति ॥ (भा)

नूधूधात् कुटादी ॥ भाष्ये

अनन्यत्वादिति । (भा)

अचोऽनन्यत्वादित्यर्थः ॥ नन्विक्परिभाषाभावेऽन्यत्वात्मात्रस्य सा
प्राप्नोतीतीति अनन्यत्वादित्यसङ्गतमिति चेन्न । हलन्तेषु हलन्त-
लक्षणया बाधेनास्या वृद्धेरजन्त एव व्यवस्थितेरित्याश्रयात् ॥ सिद्धा-
न्याह

(अ. १ । पा. १ । आ. १)

(इको गुणवृद्धौ । १ । १ । ३ ।)

यदि तर्हीति । (भा)

अत्र यदीत्यनेनापवादत्वात्तद्विषये ऽन्तरङ्गप्रवृत्तिरेव वक्तु-
मशक्येति ध्वनितम् । इत उत्तरपन्थस्तु सिद्धान्त्याग्रयानभिन्नपूर्व-
पक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरिति बोध्यम् ॥

‘लुप्तनिर्दिष्ट (भा)

इत्यत्र पूर्वचिर्दिष्टः पश्चात्तु इत्यर्थे ‘मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।
न च गुणे कृते “वार्णादाङ्गमिति” न्यायेनावं बाधित्वा वृद्धौ
आवादेशे अज्ञावीदित्यादेः सिद्धौ वप्रक्षेपो व्यर्थः इति वाच्यम् ।

‘सिचि वृद्धिर- (पा)

त्यस्यापवादत्वाज्ज्ञानेनेव एतत्परिभाषाऽज्ञानेनैवास्य प्रवृत्तेरदोषात् ।
न च वकारप्रक्षेपे ‘अज्ञावीदशावीद् इति शब्धातोर्नित्यवृत्त्या-
पत्तिः । अस्या एकदेश्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैवास्य भाष्यस्य प्रवृत्तेः ।
जिरिचिर्व्याद्यज्ञानवद् इत्याहुः ॥ एतद्भाष्यप्रामाण्यात्स धातुः पवर्ग-
यान्तो ववयोः समानश्रुतित्वात्सोके दन्त्योष्ठ्यश्रुतिरित्यन्ये । अवेराटि
वृद्धावृद्धोरविशेष इति आण्निवृत्तये भाष्ये माङ्प्रयुक्तः । एका-
देशे पुनरप्यविशेषस्तदवस्य इति भवानित्युक्तं मवौ तुं प्रयोजनान्त-
रासत्वेऽप्येककृत्याय तत्प्रयोगः ।

१ लुप्तनिर्दिष्टो वकारः । भा ॥

२ मयूरव्यंसकादयस्य । अ. २ । पा. १ । सू. ७२ ॥

३ न च गुणे वार्णादाङ्गमिति । क । ख । इ ॥

४ अ. ७ । पा. २ । सू. १ ॥

५ अज्ञावीदिति नास्ति । ख ॥

१८८

महामाध्यप्रदोपोद्योता ।

(इको गुणवद्भौ । १।१।३।)

(अ. १।पा. १।आ. १)

अविमन्योर्नेति (भा)

निबोधय मध्येऽपवादव्याघेन

अतो हलादेरिति (पा)

इत्यस्यैव तेन

अतो हलादेरिति (पा)

विकस्यो भवत्येवेति बोध्यम् ।

सिचि वृद्धिरिति (पा)

सुचं तु अचैवौद् इत्यादौ गुणे कृते चरितार्थमेतत्कृते इति
बोध्यम् ॥

“कृतेऽस्य चरितार्थेऽपि स्वप्राप्तिकाले प्राप्तस्य येन नाप्राप्ति-
न्याघेन बाध इत्येतदाह

न्यायादपौत्यादि । (कै)

वाच्यत्वान्वाचिन्तया च सकलान्तरङ्गबाध इति बोध्यम् ।

एवञ्च न ज्ञापकोपचोगो नापि ज्ञापकसम्भवो नापि प्रचोजनं

१ अविमन्योर्नेति वक्ष्यामि । भा ॥

२ मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् । परिभा । ६१ ॥

३ अ ७ । पा २ । सू २ ॥

४ अतो हलादेर्गघोः । अ ७ । पा २ । सू ७ ॥

५ “कृतेऽस्य” इत्यारभ्य “वृद्धिविकस्य एवेति बोध्यम्” इत्यन्तं नास्ति ।
क । ख । इ ॥

६ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति । परिभा । ५८ ॥

(ख. १। पा. १। आ. १)

(इको गुणवृद्धौ । १। १। १।)

वार्धपरिभावयाऽचिरायौदित्यादौ गुणे कृतौऽयादेशात्पूर्वं वृद्धिप्राप्तेर्न
वा वकारप्रक्षेपस्य पक्षं नाप्यविमयोः प्रतिषेधस्येति शब्धातौ वृद्धि-
विकल्प एवेति बोध्यम् ॥

‘नैतदस्तिज्ञापकमिति । (भा)

भाष्ये

न्यकुटीदि- (भा)

त्यादावन्तरङ्गतया वृद्धिबाधकगुणस्य निषेधेऽपि भ्रष्टावसरन्यायेन न
वृद्धभावाः । सिद्धान्ते न्यायाभावादिति भावः ॥

यत्तर्हि णिप्रत्योरिति । (भा)

ननु णिश्चिस्थानेऽविमवौ इति वदन्तं प्रति णिश्चिप्रतिषेधस्य
ज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेन्न । ज्ञापकत्वे संभवति ‘निमाना-
संभव इत्याशयात् ॥

यच्च करोतीति । (भा)

इग्वृद्धणाभावेऽकोषौदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्धिवारणाय बाध्य-
विशेषचिन्तापक्षे त्वया सिचि वृद्धपवादहलन्तलक्षणाया निषेधे तेन
न्यायेन^१ सिचिवृद्धप्राप्तेः स्त्रीकारेण तद्व्रीत्या ज्ञापकमेवेति भावः ।
एतेन सिच्यन्तरङ्गाभावेऽपि परत्वाद्गुणस्य वृद्धिबाधकताया दुर्वा-
रत्वेनाकोषौदित्यादौ लघुत्वाभावादेव वृद्धभावेऽत इति^२ व्यर्थमेवे-

१ “भाष्ये” इति नास्ति । क । ख । इ ॥

२ मानासंभव इति । क । नयमत्वासंभव इति । ख ॥

३ विशेष इत्यधिकम् । क ॥

४ व्यर्थमेवेत्यन्तम् । क । ख ॥

(इको गुणवृद्धौ । १। १। ३।)

(अ. १। पा. १। आ. १)

त्यन्यं ज्ञापकमसंगतं^१ तथा णिश्चोर्गुणे वार्णपरिभाषयाऽप्यादेशं
बाधित्वा प्राप्तवृद्धेर्निषेधाय णिश्चिगृहणमप्यावश्यकमित्याद्यमप्यसंगत-
मित्यपास्तम् । एकदेशुक्तिवैनादोषात् । एतदेव ध्वनयन्

‘यदि तर्हीति’ (भा)

सिद्धान्त्यक्तौ यद्यन्तर्भावसूचितम्^२ ॥

‘एवं च न्यनुवोदित्यादौ उवङं बाधित्वा प्राप्ताया वृद्धेर्निषेधा-
येग्लक्षणा मिचि वृद्धिराख्येयेत्युपसंहरति सिद्धान्तौ

तस्मादिति (भा)

भाष्ये । दृग्लक्षणेन निषेधाय अकोषोदित्यादावनिको गुण-
व्यावृत्तये चेति भावः । बाध्यसामान्यचिन्ता भ्रष्टावसरन्यायश्चैकदे-
शुक्तिर्न तु सिद्धान्तः । अत एव

‘न्यस्तारौदि-’ (भा)

त्युपक्रम्य

‘इत्यन्तलक्षणायाश्च^३ नेटीति प्रतिषेध (भा)

इत्युक्तमित्यन्तम् ।

१ तथापि । क ॥

२ अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

३ सिद्धान्त्यक्तौ यद्यन्तर्भावः सूचितः । क । सिद्धान्त्यक्तौ यद्यन्तर्भावः
सूचितः । ख ॥

४ प्रागुक्तं “कृतेऽस्य चारितार्थे” इत्यारभ्य “वृद्धिविकल्प एवेति बो-
ध्यम्” इत्यन्तमत्रान्ति । क । ख । इ ॥ ५ अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

६ अ ७ । पा २ । सू ३ ॥

७ अ ७ । पा २ । सू ४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१६९

(अ. १। पा. १। आ. ३)

(इको गुणवृद्धौ । १। १। इ।)

विधायकमिति । (कै)

'इको यणचौ- (पा)

त्यादि तु खविषयेऽस्य बाधकमिति न तद्वैयर्थ्यरूपो दोषः ॥

भाष्ये

इङ्गित्तिरि- (भा)

त्यस्य गुणवृद्धिरूपादेशेनेत्यादिः ॥

पुनर्वचनम् (भा)

'अदेङ्गुण' (पा)

इत्यादिरूपम् ॥

नियमाद्विधेरिति । (कै)

प्राप्तबाधानुवादरूपदोषापत्त्या परिसंख्यारूपो नियमो गुरुरिति
भावः ॥

द्वितीयमिति । (कै)

केवलविधापकत्वेऽनुवृत्त्यैव सिद्धे इहत्यगुणवृद्धिग्रहणम् अनर्थकं
स्यादिति भावः । यातीत्यादिनिर्देशैर्गुरोरपि नियमस्याश्रयणमि-
त्यन्ये ॥

तुल्यन्यायेति । (कै)

४षष्ठीदर्शनरूपोन्यायः ॥

१ अ ६ । पा १ । सू ७७ ॥

२ पुनर्वचनं मिदेङ्गुण इत्यादिरूपम् । क । ख । इ ॥

३ अ १ । पा १ । सू २ ॥

४ षष्ठीनिर्देशरूपो न्यायः । क ॥

१६२

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

(इको गुब्बट्टी । १। १। ३।)

(अ. १। पा. १। अ. ३)

वाक्यभेदेनेति । (कै)

‘व्यङ्गः संप्रसारणमि- (पा)

त्यादिनिर्वाहाय सामान्येन संज्ञाविधानार्थं वाक्यभेद आवश्यक
इति भावः ॥

विषयार्थमि- (भा)

त्यस्य निमित्तनियमार्थमित्यर्थः ॥ ‘गुणादिविधावधिकारक-
त्वा षष्ठीत्याह

अङ्गस्येति ॥ (कै)

तच्च

‘उरण्णपर (पा)

इत्यत्र षष्ठीत्यनुवर्त्य पूर्वोक्तार्थः सुलभः । एतद्योरपि तच्चानुवृत्त्या
षष्ठीतिसंबन्धेन तदर्थसामः ॥ तच्चानुवर्त्तनं यदि लौकिकोऽधि-
कारस्तर्हि स आकाङ्क्षानिवन्धनः ॥ न च

‘षष्ठी स्थाने (पा)

इत्यस्याकाङ्क्षेत्यत आह

स्वरितत्वादिति । (कै)

लक्ष्यानुरोधेत्यपि बोध्यम् ॥

१ अ ६। पा १। सू १३ ॥

२ गुणादिविधावपि अधिकारकत्वा । क । ख । इ ॥

३ अ १। पा १। सू ५१ ॥

४ अ १। पा १। सू ४६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१६३

(अ.१।पा.१।आ.३)

(इको गुणटद्धी । १।१।३।)

बष्ठीति । (कै)

योगविभागे च

बष्ठीति (पा)

सूत्रं साकाङ्क्षमिति लौकिकोऽपेक्षा लक्षणोऽधिकार इतिभावः ॥

योग्यत्वादिति । (कै)

व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

उपतिष्ठत इति । (कै)

अनुवर्त्तत इत्यर्थः ॥

अन्यतरार्थमिति । (कै)

केवलविधित्वे पुनर्गुणटद्धियहणवैयर्थ्यमुक्तमेव ॥

न तु वाक्यभेदेनेति । (कै)

एकवाक्यत्वे सम्भवति तस्यायुक्तत्वमिति भावः । एतेन

१द्वयण (पा)

इत्यपि व्याख्यातम् । तत्रापि संज्ञाविधाने इगनुवाचः । अनुवाच-
त्वं च

१ष्यङुः सम्प्रसारणम् (पा)

इत्यादीनां सार्थक्यायावश्यकम् । एवं चैकरूपायानुवाचत्वमेवास्तु न
तु विधेयत्वं

‘वचिस्वपी- (पा)

त्यादीनां नियामकत्वापादकमिति बोध्यम् ॥

तदपेक्षिष्यामह इति । (कै)

एवञ्च यथा विधेः स्नान्याकाङ्क्षा तथास्यापि स्वसम्बन्धिविधेय-
बोधकशास्त्रापेक्षेति ‘एकवाक्यतयैवेति भावः । एवं च स्नातग्न्य-
न्दूरापास्तमेव । तदाह

अस्येति । (कै)

आवृत्तौ तु न मानम् इति शिवम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
तृतीयमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ॥

प्राधान्यादिति ॥ (कै)

^१प्राधान्यञ्च संस्कार्यत्वरूपम् ॥

असम्बद्धमिति ॥ (कै)

^२अलोऽन्त्यस्य (पा)

इत्यनेनापि इक एव प्रसङ्गा परिभाषानिषेधे वैयर्थ्यम्^३ ॥

कृत्स्नस्येति । (कै)

^४दुरीणो लोपश्च (उ)

इति रक्स्त्रियोगेन कृत्स्नधातुलोपोऽस्तीति तदसम्भवो नोक्तः ॥

अथवेति । (कै)

आद्यपञ्चे अवयवधर्मस्य समुदाय आरोपोऽन्त्ये समुदायधर्मस्य
प्रवृत्तिनिमित्तस्य अवयवे आरोपितत्वमिति भेदः ॥

१ प्राधान्यं—गुणवृद्धिविधिनिष्ठम् ॥

२ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

३ वैयर्थ्यमिति । दीर्घावेवौटामित्यस्य । १ । १ । ६ ॥

४ उ—पा २ । सू १७७ ॥

१६६

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(न आतुलोप आर्द्धधातुके । १।१। ४।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

परामर्शः । (कै)

शब्देन पृथगुपादानम् ॥

प्रतिपादितमिति । (कै)

बुद्ध्या पृथङ्निष्कर्षादिति भावः ॥

लोपविशेषणमिति । (कै)

सूत्रे श्रुतत्वादिति भावः ॥

सिद्धान्तेत्विति । (कै)

निषेधत्वेन गुणवृद्धयोः शाब्दप्राधान्याल्लोपस्य तद्विशेषणत्वादिति भावः । न च लोपशब्दोऽधिकरणघञन्तः ।

^१अदर्शनं लोप (पा)

इत्यादौ भावसाधनस्यैव प्रसिद्धत्वात् । गणे सानुबन्धस्य पाठाद् विशिष्टस्यैव धातुत्वं स्यादत आह

अनुबन्धविति ॥ (कै)

यस्मादिति । (कै)

उपदेशपदाभावेऽपि अन्तरङ्गत्वात् सर्वतः पूर्वं सा । धातु-
संज्ञा तु प्रत्ययविशेषे विधिक्षित इति भावः ॥ धातुसंज्ञेऽसंज्ञयोः
समकालत्वेऽपि न चतिरित्याह

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१६७

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

लशब्दस्यैवेति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यैव क्रियावाचित्वावगमात् । गणपठित-
क्रियावाचिनां च धातुत्वविधानादिति भावः ॥

रोरवीतीति । (भा)

यङ्लुगन्तस्य रूपम् ॥

शब्दवत्त्वात् । (कै)

शब्देनोपादानात् ॥

नान्यथेति । (कै)

अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात् तत्पुरुष एव स्यादित्यर्थः ॥ ननु पद-
प्रयोजनचिन्ता वृत्तिकारस्योचिता न भाष्यकारस्येत्यत आह

क्रमेणेति । (कै)

तत्तत्पदप्रयोजनक्रमेणेत्यर्थः ॥ क्रममेवाह

आर्द्धधातुकस्य चेति ॥ (कै)

लोपविशेषणं श्रुतत्वाद् । गुणादिविशेषणं प्राधान्यात् । तच्च
लोप विशेषणत्वे आर्द्धधातुके परे पूर्वस्य धातुशब्दस्य लोप इति
वाच्योऽर्थस्तत्फलितमुक्तं भाष्ये

आर्द्धधातुकनिमित्ते लोप इति ॥ (भा)

एवं गुणवृद्धिविशेषणत्वे आर्द्धधातुके^१ प्रत्यासत्त्या पूर्वस्य धातो-

र्ये गुणवृद्धौ (भा)

इति वाच्योऽर्थः । अनुवादेऽपि

१६८

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

^१इको गुणवृद्धौ (पा)

^२अचश्च (पा)

इति परिभाषातिरिक्तपरिभाषाणां प्रवृत्तिस्वीकारात् । तत्
फलितमुक्तम्

आर्द्धधातुकनिमित्ते ये इति ॥ (भा)

प्राप्तम् (भा)

इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूचयति ।

बहुव्रीहीति । (कै)

उभयानुग्रहायेति भावः ॥ यद्यपि धातुलोप इति समस्तमार्द्ध-
धातुकविशेषणं तथापि विशेषणशब्दः परिच्छेदकपर इति न
दोषः ॥

नन्वादगुण^३ इति । (कै)

नन्विक्स्थानिकत्वादयमपीग्लक्षणः । नचात्राप्यनुवृत्तमिक इति
स्वरूपपरम् । उत्तरसूत्रे द्वे स्वरूपपदार्थकत्वव्यवस्थापक^४शब्दा-
भावादिति चेन्न ।

^५इको गुणवृद्धौ (पा)

इति सम्पूर्णमनुवर्त्य यच्चेदन्तत्र न धात्वित्युपतिष्ठत इत्यर्थेनास्यापि

१ अ १। पा १। सू ३ ॥

२ अ १। पा २। सू २८ ॥

३ अ ६। पा १। सू ८७ ॥

४ व्यवस्थापक च शब्दाभावाद् - । ख। म। क ॥

५ अ १। पा १। सू ३ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१६६

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

परिभाषात्वाङ्गीकार इति भावात् । यद्वा । यच्चेदं तद्विहिते
गुणवृद्धौ नेत्यर्थः ॥ तद्वक्ष्यति । यच्चेत् परिभाषा व्याप्रियते तत्रायं
निषेध इति ॥

‘इक्प्रकरणादिति (भा)

भाष्यप्रतीके अर्थाधिकारेण स्वरूपपरस्यैवेक इत्यस्यानुवर्त्तनाद्वा ॥

यदेति । (कै)

१“पूर्वं धातुः साधनेने”ति सिद्धान्तपक्ष इत्यर्थः ॥

यदा त्विति । (कै)

२“पूर्वं धातुरूपसर्गेण”ति पक्षे पूर्वमेव जातस्य निषेधाद्यो-
गादिति भावः ॥

बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति । (कै)

द्वितीये बहिरङ्गनिमित्तस्यासिद्धत्वाद् विधिप्रवृत्तिकालेऽनि-
व्यक्तत्वान्निषेधाप्राप्त्येष्टमिद्विरित्यर्थः ॥ एतेन जातस्य बहिरङ्गस्या-
न्तरङ्गे कर्त्तव्येऽनेनासिद्धत्वप्रतिपादनेऽपि जातेऽन्तरङ्गे पश्चात् प्राप्त-
बहिरङ्गस्यानेनासिद्धत्वप्रतिपादने मानाभावः फलाभावो ज्ञापक-
विरोधश्चेत्यपास्तम् ॥ परं त्वयं पक्षः

१ “इक्प्रकरणाङ्गुस्त्रोपे वृद्धिः” इत्यत्रैवाग्रिमभाष्ये वक्ष्यति ॥

२ परिभाषेस्तु प्रेखरे द्रष्टव्यम् ॥

३ परिभाषेस्तु प्रेखरे द्रष्टव्यम् ॥

२००

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

‘सुट् कात्पूर्व (पा)

इत्यादि सूत्रेषु भाष्ये दूषित इति भाष्योक्तमेव सम्यक् ॥

नन्विति । (कै)

इयं च

‘षत्वतुकोरिति- (पा)

सूत्रेण ज्ञापिता । अन्यथा बहिरङ्गामिद्धत्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

अचोरिति (कै)

द्वित्वमविवक्षितम् । धर्मिग्राहकमानस्य तथैव सत्त्वात् ॥

अनुपस्थानम् (कै)

इत्यस्याच्चेत्यादिः^१ ॥

तच्च हीति । (कै)

ततश्च यण्डुसिद्धो नेत्यर्थः । तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञायते । अत एव भाष्ये ^२विप्रतिषेधसूत्रमिन्नस्थले न काप्ये-

१ अ ६ । पा १ । सू १३५ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ८६ ॥

३ अच्चेत्यादिरिति । प्रदीपे अनुपस्थानपदेन “नाजानन्तर्येति” परिभाषाया अनुपस्थानं बोध्यत इति मत्वेदम् । यदि तु अन्तरङ्गपरिभाषाया अनुपस्थानं गृह्यते अत एव अक्षयूरित्याद्युत्तरग्रन्थसङ्कतिरित्युच्यते तदा त्वच्चेति शेषो नापेक्षितः ॥

४ विप्रतिषेधे परं कार्यम् । अ १ । पा ४ । सू २ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२०१

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

तदुल्लेखो यथाऽभिद्वपरिभाषाज्ञापकं विप्रतिषेधसूत्रे उक्तमपि पुन-

‘वाह ऊठ् (पा)

सूत्रे उक्तमिति विवरणकृतः ॥

अस्मिन्निति । (कै)

निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् पश्चात् प्रवर्त्तमाने इत्यर्थः ॥ कूय-
धातोर्णिचि पुकि

‘लोपो व्योरिति (पा)

यलोपः । वाक्यकारः सूत्रेऽव्याप्तित्याप्तिपरिहाराय ‘परिगणन-
माह भाष्ये

परिगणनमिति । (भा)

अत्र

‘यस्य हल इति (पा)

लोपः ‘समुदायलोप इति मत्वा “यक्क्ययोः” परिगणनं
“वेभिदिता” इत्युदाहरणं च बोध्यम् ॥ ननु भञ्जिरञ्जोरौपदे-
शिकनस्यैव

१ अ ई । पा ४ । सू १३२ ॥

२ अ ई । पा १ । सू ६६ ॥

३ परिगणनमिति भाष्ये । क ॥

४ अ ई । पा ४ । सू ४६ ॥

५ समुदायलोप इति मत्वेति । वर्णलोप इति पक्षे तु कलोपस्य स्थानि-
वद्भावादेव न गुणादि प्राप्तिः ॥

६ वेभिदितेति । अस्यापि यङन्ततया वर्णलोपपक्षे कलोपस्य स्थानि-
वद्भावादेव गुणाभावः सिद्धेत् । यङ्लुगन्तन्तु नेदम् तत्र लुक् आर्द्ध-
धातुकनिमित्तत्वाभावेन निषेधाप्राप्तेः । अनारम्भो वेत्युपक्रम्य कथं
“वेभिदितेति” अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावादित्युत्तरभाष्य-
विरोधाच्च । “मरीम्न” इत्यत्र तु “यङोऽपि चेति” लुक् समुदाय-
स्यैव भवतीति नास्ति तत्र स्थानिवद्भावसम्भावना ॥

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

(अ. १। पा. १। आ. ४

'भञ्जेश्च चिणि (पा)

'रञ्जेश्च (पा)

'घञि च (पा)

इत्यादिना लोप इति लुक्लोप इत्यसंगतमत आह

नुमितीति ॥ (कै)

नन्वनिदिद् वृद्धिणा इदं सिद्धमत आह

वृद्धि वृद्धाविति । (कै)

स नाख्येवेति पूर्वपक्षाशयः ॥

ऊडादेश इति । (कै)

'ज्वरत्वरस्त्रिवी- (पा)

त्यनेन ॥ भाष्ये

इत्येषापि प्राप्नोतीति । (भा)

वृद्धिरिति शेषः ॥ न प्राप्नोतीति पाठे निषेध इति शेषः ॥

निपातनादिति । (भा)

'स्यदो जवे (पा)

१ अ इ । पा ४ । सू ३३ ॥

२ अ इ । पा ४ । सू २६ ॥

३ घञिच भावकरणयोः । अ इ । पा ४ । सू २७ ॥

४ ज्वरत्वरस्त्रिविमवामुपधायाश्च । अ इ । पा ४ । सू २० ॥

५ अ इ । पा ४ । सू २८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२०३

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

‘अवोदैधौगप्रअयहिमअथाः. (पा)

इति निपातनम् । अस्मिन् लोपमात्रफलकत्वे लोपविधानेनेव सिद्धे निपातनवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥

तेनेति । (कै)

अन्यथा

‘ओर्गुणः (पा)

इत्यादावपि परिभाषाप्रवृत्तौ तस्यापौग्लक्षणत्वे “लौगवाचन” इत्यादौ निषेधः स्यादिति भावः ॥

यच्चेकपरिभाषेति । (कै)

नचेक इत्यनुवर्त्यको न ते इत्येव व्याख्यानमुचितमिति वाच्यम् । “मरीचजः” “सरीसृप” इत्यादाविकः प्रत्ययाव्यवहितपूर्वलाभावा-
न्निषेधानापत्तेः । तदाह भाष्ये

इग्लक्षणयोरिति । (भा)

यथैतदर्थलाभस्तथोक्तम् । इक्परिभाषालक्षणयोरिति तदर्थः ॥

लोपेति । (कै)

प्रत्ययाश्रयत्वादिति (भा)

भाष्यस्य लोपे आर्द्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयणादित्यर्थ इति भावः ॥

१ अ ६ । पा ४ । सू २८ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू ४७ ॥

(न धातुणोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

न प्रत्ययेति । (कै)

प्रत्ययस्याश्रुतत्वादनाच्छिन्नत्वाच्चेति भावः ॥ अवश्यं जीरदानु-
ग्रहस्यैवमेव^१ व्युत्पत्तिः कार्येत्याह

एवं चेति । (कै)

अवान्तरपदत्वे सत्येवावयव इत्युत्सर्गादिति भावः ॥ ननु
रदानुप्रत्यये रेफाकार उदात्तः समासे लन्तोदात्तः स्यादत आह
बह्विति । (कै)

जीरस्य प्रत्ययस्वरूपेणान्तोदात्तस्य बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
णेत्यर्थः । जीवेर्विचि तु गुणनिषेधो भवत्येव ॥ एतेनार्द्धधातुकत्वेन
यत्र लोपे निमित्तता तत्रैव लोपे निषेध इत्यपास्तम् । वार्त्तिक-
विरोधात् ।

यङ्गोऽचि च (पा)

इत्याद्यापि तत्त्वेनानिमित्तत्वा “लोलुव” इत्याद्यभिध्यापत्तेः ।
धियादिभ्यस्तु विजभाव एव । भाष्ये

यावता चेदानीमिति । (भा)

कित्त्वेन गुणनिषेधादिति भावः । अत्र वलोपो

लोपो व्यो- (पा)

रित्यनेन । इदं च यथाश्रुतसूचमते । वलोपप्रत्याख्याने तु

१ अवश्यं जीरदानुग्रहस्यैवं व्युत्पत्तिः कार्येत्याह — । क ॥

२ अ २ । पा ४ । सू ७४ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ६६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । २०५.
(अ. १। पा. १। अ. ४) (न घातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

‘रकि ञ्य (भा)

इत्येव ग्ररणम् ॥

पक्षद्वयेऽपीति (कै)

तन्त्रेणोभयविशेषणत्वेऽप्येत्यपि बोध्यम् । गुणो ष्याश्रयो णिलोपो
यगाश्रयः ॥

अपवादिति । (कै)

“प्रकृत्य चापवादविषयमिति” परिभाषयेति भावः । एतेन
गुणप्रतिषेधौ यत्र समानकालौ तत्र चरितार्था निषेधो नान्तरङ्गं
गुणं बाधितुं क्षमत इत्यपास्तम् ॥ न च

भेद्यते (भा)

इत्यत्र

‘अचः परस्मिन्निति (पा)

णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तच्चाभावातिदेशस्य च सत्त्वेन स्थानिनि
षिषि सति अभवतो निषेधस्य लोपेऽप्यभावातिदेशाच्च दोष
इति वाच्यम् । स्थानिवद्भावाश्रयणे सूत्रप्रत्याख्यानमेवेति तदना-
श्रयणेन सूत्रवत् तदनाश्रयणेनैवायं दोष इत्याश्रयात् ॥ भाष्ये

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरिति । (भा)

प्रतिषेधेति शेषः ॥ अत एवाभाजीत्यादिसिद्धिरिति भावः ॥

१ “इकि ञ्यः सम्प्रसारणम्” इत्यत्रैव भाष्ये ॥

२ परिभाषेणुशेषेखरे स्पष्टम् ॥

३ अ १। पा १। सू. ५७ ।

अकारलोप इति । (भा)

‘अतो लोप (पा)

इत्यनेन ॥ यङ्लुगन्ताण्युलि तु सूत्रमतेऽपि निषेधो न ।

आर्द्धधातुकनिमित्तलोपाभावात् ॥

मरीमृजक इति । (भा)

अनालोपस्य स्थानिवत्त्वे

किङ्कृत्यजादौ वेध्यते (वा)

इति विकल्पो न । व्यवस्थितविभाषाअयणात् ॥ नन्वेवं लुक्-

शास्त्रं व्यर्थं स्यादत आह

कृतेऽपीति । (कै)

अवशिष्टे तद्धरितार्थमिति भावः ॥ भाष्ये

लुकि कृते इति । (भा)

अनवकाशत्वा “इदन्तरङ्गानपीति” न्यायाच्च लुकि कृतेऽतो लोपो
न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ इतर आशयानभिज्ञ आह

परत्वादिति । (भा)

‘ननु यस्य लोपः कृतस्य लुगप्राप्तेराह

१ अ ६। पा ४। सू ४८ ॥

२ “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते” इति ॥

परिभा - । ५३ ॥

३ ननु इत्यनन्वितमिति ग्रन्थकर्तुर्दण्डधानम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२०७

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

लुक् शास्त्रेति ॥ (कै)

गौणत्वादिति । (कै)

अतिदेशविषये गौणत्वाङ्गीकारेऽतिदेशवैयर्थ्यापत्तेरिदं चिन्त्यम् ।

किञ्च भिन्नविषयेऽपि बाध्यबाधकभावो दृष्टः । यथा

'व्यथो लिटीति (पा)

संप्रसारणस्य वकारे चारितार्थ्येऽपि हस्तादिः शेषबाधकता ।

भाष्यकारोऽपि

'मिदचोऽन्त्यादि- (पा)

त्यस्य विषयभेदेऽपि प्रत्ययपरत्वबाधकतां वक्ष्यति । तस्मात्
कृते चारितार्थ्येऽपि तत्प्राप्तिकालेऽवश्यं प्राप्याऽपवादत्वं भवत्येवेत्या-
शयः ॥

असम्भव एव बाधकत्वम् (भा)

इति वार्त्तिकानुयायिना

सावकाशो लुक् (भा)

इत्युक्ते च एव

अथापी- (भा)

त्याहेति तदुक्तिः कथञ्चिदिति ॥ भाष्ये

१ अ ७। पा ४। सू ६८॥

२ अ १। पा १। सू ४७॥

अत इत्येवेति । (भा)

‘अलोऽन्य- (पा)

परिभाषया अत इत्यनुवृत्तेर्वेति भावः ॥ ‘अथ च लुकोऽप-
वादः । एवञ्चार्थादवशिष्टस्य लुगिति बोध्यम् । अच

‘असृजो रोपधेति (पा)

सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणस्य मण्डूकसुत्यानुवर्त्तनेन योगविभागस्थेष्ट-
सिद्ध्यर्थत्वेन च कचिदेव पृथग्लोपो न सर्वत्रेति बोध्यम् ॥

मरीचज (भा)

इत्यत्र विकल्पस्तु न । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । यदा तत्र
विकल्प इष्ट एव । तदर्थं सूत्रकृतोऽप्येतत्कल्पनावश्यकत्वं मनसि नि-
धायैव तामाश्रित्य सूत्रप्रत्याख्यानमेव वरमिति भाष्याश्रयः ॥ लो-
लुवादाबुवङि अनादिष्टादक्षः पूर्वस्य विधेरभावेन स्थानिवत्त्वाभा-
वेऽपि नोपधागुणः । अचः पूर्वत्वेन दृष्टलोलुगब्दात् परस्य गुणे
कर्त्तव्ये पञ्चमीसमासेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावसौलभ्यात् । निमित्त-
त्वेनाश्रितात् पूर्वस्मादित्यर्थं तु न मानम् । अतिप्रसङ्गस्य तदनि-
त्यत्वेनैव परिहारात् ॥ भाष्यानुकृतात् तदनित्यत्वाभावेऽपि पूर्व-
स्मात् परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणेन हे गौरित्यत्रादोषः । अचः
पूर्वत्वंग्रे स्वरग्रहणाद् भाष्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानांशबाधेऽप्यत्र तद्वा-

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२०६

(अ. १।पा. १।श्र. ४)

(च धातुलोप आर्द्धधातुके । १।१।४।)

धे मानाभावात् । अतिदेशप्रवृत्तिप्राक्कालिकं च तदंशेऽव्ययधानं निविष्टम् । किञ्चाशास्त्रीयस्यापि तस्य “तत्स्थानापक्षे तद्धर्मलाम इति” लोकाभ्यायेनातिदेश इति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते । लोको इत्यस्य लोकोवादेशस्तस्य च गुणघटितो लोकोविद्यादेश इत्याहुः ॥

दरीदृश इत्याहुः निमित्तगुणस्तु न । अस्याहुः लोकोक्तगोचर-
त्वेन लाचणिकतया अङ्ग्यहस्येनायहणात् । अत एव दरीदृशक
इत्यादौ यङन्ताद् णुलि अङ्निमित्तगुणाभावः ॥ जङ्मक इत्यादौ
यङन्ताद् णुलि उपधासोपस्य । अनङीति निषेधाप्रवृत्तेः । जङ्म
इत्यादौ त्रक्युक्त्वा समुदायलुगेवेति न दोषः ॥ निजेगिल
इत्यादौ

‘ग्रो यङ्नीति (पा)

नित्यं ललमिष्टमेव । सूत्रमतेऽपि

‘न लुमतेति (पा)

निषेधस्थानित्यलाद् यङ्परलमसि ।

‘नवेति विभाषेति (पा)

सूत्रे भाष्ये चेदं ध्वनितमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । यदि “जरौ
वृद्धादेः” “सास्त्रार्थतेत्या” “चि” सम्प्रसारणगुणाविष्टौ तर्हि सूत्रमतेऽपि

१ अ ८ । पा २ । सू २० ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ४४ ॥

४ सम्प्रसारणयङिचेति गुणाविष्टौ । क । य ॥

(न धातुलोप आर्द्धधातुके । १। १। ४।)

(अ. १। पा. १। व्या. ४)

“न लुमतेति” निषेधानित्यत्वेन साधनीयौ भाष्यप्रामाण्यादिष्टा-
विति गम्यते । अत एव पृथग्लोपे यङो विषयापहराभावेन अजे-
र्यादिरे यणि “वेव्य” इति स्यादित्यपास्तम् । योगविभागस्य
क्षाचित्कत्वेन तत्र लुक एव प्रवृत्त्याऽच्यते । १पुर्वादिभ्यो वान्तेभ्यो
विज् नास्त्विव । २अनभिधानात् । इदं च

“लोपो व्योरिति- (पा)

सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । एतद्भाष्यविरुद्धप्रयोगाणां भाष्यानुक्तानाम-
नभिधानमित्यन्ये ॥ न चैवं “न धातुलुक्चौ”त्येव सिद्धे आर्द्ध-
धातुकग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । लोपार्द्धधातुक इत्येव षष्ठीतत्पु-
रुषेण लोपनिमित्तार्द्धधातुक इत्यर्थेन लूत्रादेर्यादृन्तिषिद्धौ धातु-
ग्रहणवत् तस्यापि सत्त्वात् ॥ भाष्ये

लुकं वक्ष्यतीति । (भा)

लुगतो लोपापवादः । अपवादश्च प्रायेण पश्चाद्भावीति भवि-

१ अ. १। पा. १। सू. ६३ ॥

२ अनु. पूर्वधातौर्विचि “वेरपृक्त” लोपाद् वलि लोपो वलीयान् इति
धातुवकारलोपे सूत्रसत्त्वे तेन गुणनिषेधाद् “हलि चै”ति दीर्घं
पूरित्येव भवति । प्रत्याख्यानं तु पोरिति स्याद् अत आह पुर्वा-
दिभ्य इति ॥

३ अनभिधानादिति । इदं प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेव पुर्वादिभ्यो विचोऽ-
नभिधाने मानम् फलभेदे प्रत्याख्यानसङ्गतेरिति भावः ॥

४ अ. ६। पा. १। सू. ६६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२११

(अ. १। पा. १। व्या. ४)

(न धातुबोधोऽर्जधातुके । १। १। ४।)

अचिर्द्दिशः ॥ ननु भिन्नाग्रयथोरपि दीर्घवृद्धोरिषायेत्यादौ बाध्य-
बाधकभावो दृष्ट इत्यत आह

तुल्यकालेति ॥ (कै)

बहुलेति । (कै)

यङोऽचि चेति (पा)

चकारेण ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

प्राक् प्रवृत्तिकालमन्तरङ्गत्वम् । न हि तदाऽपवादप्रवृत्तिरिति
भावः ॥

अकिञ्चस्येति । (कै)

उदुपधान्नावादिकर्मणोरिति (पा)

विहितस्येत्यर्थः । एवञ्चाकित्वाभावे

किञ्ङिति च (पा)

इत्येव निषेधः सिद्धो “निकुचित” इति भावः ॥ सन्निपातः
सम्बन्धः । तद्विघात इति

कर्मण्यण् । (पा)

१ अ २। पा ४। सू ७४ ॥

२ उदुपधान्नावादिकर्मणोरण्यतरस्याम् । अ १। पा ९। सू २१ ॥

३ अ १। पा १। सू ५ ॥

अजादौ प्रत्यये इति । (कै)

धायायतेः क्तिचि यातिरित्यादौ आलोपानापत्तेः “वरे” यद्-
णस्य वैयर्थ्याच्च चिन्त्यमेतत् । अस्य समाधानं तस्माभिहृतमेव ॥
अत एव

न पदान्त- (पा)

सूत्रे “वरे” यद्गणं चरितार्थम् । सत्यकारे यदि स्याद्यकारलोपस्तदा
सम्भव उवङादेरिति भावः ॥

किङ्कति च ॥ १।१।५ ॥

तच्च यदीति । (कै)

तस्मिन्निति- (पा)

चरिभावानुपपत्त्यर्थः ॥

यदा त्विति । (कै)

निषेधत्वेन तयोः प्राधान्यादिति भावः ॥

१ “न पदान्तस्मिन्निवचनवरे - -” इति सूत्रे ॥ अ. १। पा. १। सू. ५८ ॥

२ न पदान्तस्मिन्निवचनवरेणलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजन्यविधिषु । अ. १।

पा. १। सू. ५८ ॥

३ अ. १। पा. १। सू. ६६ ॥

न हीति । (कै)

अनभिनिवृत्ते पूर्वपरव्यवहारस्य कर्तुमशक्यत्वात् तदनुपस्थानम् । निवृत्तनिषेधे तु “देवदत्तहन्तृहत”न्यायेन चितमिव्यादान्विकः श्रवणं न स्यादिति भावः ॥

निमित्तेति । (कै)

अथ

‘यस्य च भावेन (पा)

इति सप्तमी । सा च^१ ज्ञापकत्वार्थिका । ज्ञापकत्वं च सम्बन्धं विना-

१ यस्य च भावेन भावजज्ञानम् । अ. २ । पा. ३ सू. ३७ ।

२ ज्ञापकत्वार्थिकेति । वस्तुतो “गोषु दुह्यमानासु गत” इत्यत्र गमने गोदोहनसामानकालिकत्वबोधस्य “गोषु दुग्धासु गत” इत्यत्र गोदोहनौत्तरकालिकत्वबोधस्य “गोषु धोक्ष्यमाणासु गत” इत्यत्र गोदोहनपूर्वकालिकत्वबोधस्यानुभवसिद्धत्वाद् ज्ञाप्यत्वार्थकत्वे चोक्तबोधे त्रैविध्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात् सामानकालिकत्वादिकमेव सप्तम्या वार्त्तं मन्तव्यम् । ज्ञाप्यज्ञापकभावस्तु सामानकालिकत्वादिवोधे अर्थात् सिद्धो भवतीति सूत्रे निमित्तत्वेन गृह्यते । अत एव कदा गत इति प्रश्नस्य “गोषु दुह्यमानासु” इत्यादेरुत्तरत्वमपि सङ्गच्छते । ज्ञापकत्वार्थकत्वे तु किं ज्ञाप्यं गमनम् एतत्प्रश्नोत्तरत्वं तस्य स्यात् । न चैतत् कौऽप्यभिप्रैति । एवञ्च न निमित्तनिमित्तिभावनाभ्यस्य विवरणोक्तं द्वारमुपपद्यते । राष्ट्रपरागे स्त्रायादित्यत्र तु शब्ददृष्ट्या सामानकालिकत्वमेव सप्तम्या बोध्यते खाननिमित्तापेक्षायां प्रत्यासन्नत्वात् उपपराग एव तन्निमित्तत्वेन मनसा गृह्यते इत्यन्यत् ॥

नुपपन्नं सद् विधिशास्त्रकृतमिमित्तत्वमादाय पर्यवस्यति । एवञ्च
निमित्ततया किङ्कजाप्ये गुणवृद्धौ नेत्यर्थः । तदाह

किङ्कनिमित्ता हि तयोः प्रवृत्तिरिति ॥ (कै)

केचित्तु “सिद्धसाध्यसमभिहार”न्यायेन निमित्तत्वं फलतो-
त्याहुः ॥ परेतु किङ्कतौत्येतद्गुणवृद्धिविशेषणमेव भवनक्रियातद-
भावयोरमूर्त्तत्वेन किङ्कत्परत्वासम्भवादिक इत्यस्याद्याप्यनुवृत्त्यनुक्तेः ।
अनुवृत्तावपि तस्य शब्दपरत्वाम् । तस्मान्निमित्तग्रहणाभावे किङ्क-
तौति सप्रसङ्गः

‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य (पा)

इत्युपस्थित्या किङ्कति अव्यवहिते पूर्वस्य ये गुणवृद्धौ प्राप्तुमस्ते
नेत्यर्थः ॥ १“अनुवादे परिभाषा नोपतिष्ठत” इति तु

‘इको गुणवृद्धौ (पा)

‘अचश्चेति (पा)

सूचदयविषयमेवेत्युक्तं भाष्ये । तस्य निषेधस्यानुपलम्भाच्च ॥ तद्-
वक्ष्यति भाष्ये

१ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

२ विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे । परिभाषेन्दुशे-१०२ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ३ ॥

४ अ १ । पा २ । सू २८ ॥

महाभाष्यद्वितीयोद्योतः । २१५
(अ. १। पा. १ आ. ४) (किञ्चित् च १। १। ५।)

किञ्चित्यनन्तरो गुणभाव्यस्तीति । (भा)

निमित्तग्रहणे तु तत्त्वामर्थ्यात् परिभाषानुपस्थानं तत्प्रत्याख्याने
तु खिङ्गादिना तदनुपस्थानम् । सम्भवन्त्यां परस्परम्यां

‘यस्य चेति (पा)

सप्तम्या असम्भवाच्च । १ “उपपदविभक्तिरिति” न्यायात् ॥ “सिद्ध-
साध्यसमभिहारन्यायस्या”पि

‘तस्मिन्निति (पा)

शास्त्रेण बाध एव । अत एव निमित्तग्रहणप्रयोजनावसरे “इत”^४
इत्युदाहरिष्यति ॥ कैयटोक्तरीत्या इक्ष्पदानुवृत्तावेव

‘निमित्तग्रहणम् इति (भा)

वार्त्तिकस्थोक्तिसम्भवेन तत्प्रयोजनदानानुक्तिसम्भवः स्पष्ट एवेत्याहुः ॥

• उपधाया अपीति । (कै)

१ अ २। पा ३। सू ३७ ॥

२ “उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वर्जनीयसी” इति । परिभाषे-
न्दुश्लो-१०३ ॥

३ अ १। पा १। सू ६६ ॥

४ अत्रैवायमभाष्ये “इमाणिच भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि ।
इतो ह्यथ उपोयते औपयत जौयमानिः पौयमानिर्नैनिक्त इति” ॥

५ “किञ्चित्प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम्” इति अत्रैव भाष्ये उक्तम् ॥

उपधायां रोरवौतौ चार्थः प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रति-
षेधो यस्य तत् तन्निमित्तग्रहणमिति भाष्यार्थ इति भावः ॥ उप-
धारोरवौतिभ्यामिति

उपधारोरवौत्यर्थमिति (कै)

अर्थेन^१ नित्यसमास इत्यन्ये ॥

नन्वसञ्चितं पुगन्ताङ्गादि कथं तत्परत्वेन विशेष्यमत आह

आकाङ्क्षयेति ॥ (कै)

ननु निषेधे गुणवृद्धौ प्रति किञ्चिदप्रत्ययपरगुणं निषेधविषयं
प्रति आकाङ्क्षा नाङ्गं प्रतीत्यत आह

अथवेति । (कै)

निषेधगुणादेरप्रत्यये किञ्चित्प्रसङ्गेन प्रत्ययग्रहणमिति भावः ॥
एवं च प्रत्ययस्याङ्गाग्ने उत्पिताकाङ्क्षत्वात् तस्यैव तद्विशेषणमिति
भावः ॥

आद्यव्याख्यायां परिहारभाष्यं योजयति

ततश्च समुदेति । (कै)

द्वितीयेतिदं बोध्यम् । नाच्चिन्नविशेषणत्वं न्याय्यमिति । भाष्ये

अङ्गविशेषणो ह्येति । (भा)

१ “अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गत्वा चेति वक्तव्यम्” इति वार्तिकेन ।

अ २ । पा १ । सू ३६ ॥

२ किञ्चित्परे । क । ख । ग । इ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२१७

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(किञ्चित् च । १। १। ५।)

‘पुगन्तलघूपधस्य (पा)

इत्यस्य बङ्गनीहिणाङ्गविशेषणत्वे इत्यर्थः ॥

‘यदि (भा)

इत्यनेन न खपचस्योपादेयतोच्यते किन्तुभयोः साम्यमुच्यते इत्याह

तन्निमित्तपक्षस्यापीति । (कै)

सार्वधातुकनिमित्तस्य लघूपधलक्षणस्य तिव्निमित्तस्य ॥

भाष्ये

अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति । (भा)

प्राधान्येनात्र एव यचानन्तर्याश्रयणं तच्चैव^१ “नाजानन्तर्य” इति
निषेधप्रवृत्तेस्तस्या अभावाच्चेति भावः ॥

ननु अदुद्रुवद् इत्यत्र

‘सार्वधातुकेति (पा)

गुणात् पूर्वं नित्यत्वाच्च “चङि”

‘द्विर्वचनेऽचीति (पा)

निषेधादुवङ्भावे द्विलात् परत्वात् लघूपधगुणो दुर्वार इति चेन्न ।

अन्तरङ्गत्वात् द्विलस्यैव प्रवृत्तेः । ‘ओणेच्छदित्करणेनोपधाकार्यस्य

१ अ. ७। पा. ३। सू. ८६ ।

२ “यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते श्रुचछन्ते

दोषः । रियति पियति धियति प्रादुद्रुवत् प्रासुषुवत्” अत्रैव भाष्ये ॥

३ “नाजानन्तर्यं बहिष्प्रकृतिः” । परिभाषिन्दु - ५१ ॥

४ अ. ७। पा. ३। सू. ८४ ॥

५ अ. १। पा. १। सू. ५६ ॥

६ ओणधातोः ।

द्विधात् प्राबल्यबोधनेऽपि न क्षतिः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षे-
नोपधाकार्यस्य द्विधात् प्राबल्यबोधने यत्र द्वित्वसमाननिमित्तता
द्वित्वनिमित्तावाग्निमित्तता वा तत्रैव तत्प्राबल्यबोधनादित्याहुः ॥

‘भूयः (भा)

पुनरर्थे ॥

एवमकारोऽपीति । (कै)

किङ्कन्परे गुणवृद्धौ न प्रयोक्तव्ये इति सूत्रार्थः ॥ तत्र यथा
“क्षितमि”त्यादावसतो गुणादेः प्रागभावः पाठ्यते एवं सतोऽपि
निवृत्तिः साध्येत । सतोऽपि निवृत्तेः

‘अदिप्रभृतिभ्य (पा)

इत्यादौ दृष्टत्वादिति भावः ॥

नन्विति । (कै)

तथाचेक इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादसत एवाप्रयोगः प्रतिपाद्यत इति
भावः ॥

‘नेनिक्ते (भा)

इत्यत्र

‘निजां चयाणां गुणः श्लो (पा)

१ “इमानि च भूयस्तन्निमित्तगृह्यस्य प्रयोजनानि” । अत्रैवोक्तम् ॥

२ अ. २ । पा. ४ । सू. ७२ ॥

३ “हृत्तो हृत्त उपोयते औयत

लौयमानिः पौयमानिः नेनिक्त इति” अत्रैव भाष्ये ॥

४ अ. ७ । पा. ४ । सू. ७५ ॥

इत्यभ्यासस्य गुणः ॥ 'प्रसक्तत्वाभिमर्त्यत्तत्त्वयोर्विरोधमाशङ्क्याह

सामान्येति । (कै)

निवृत्तिः । (कै)

अभिमर्त्यत्तः क्रियते ॥ विहितप्रतिषिद्धयोर्विकल्पसहि
स्यादत्त आह

परमार्थेति । (कै)

गुणविधेकवाक्यतया किञ्चिद्विज्ञानसार्वधातुकादौ गुण इत्यर्थात्
किञ्चित् तयोरप्राप्तिरेवेति भावः । सा च पर्युदासविधया । यद्वा
प्रसज्यप्रतिषेधेन वाक्यार्थबोधे तदंशे सामान्यशास्त्रज्ञानस्याप्रामाण्यं
कल्प्यते । एकवाक्यताफलसम्पत्तेस्त्वेकवाक्यतायामित्युक्तमिति द्रष्ट-
व्यम् ॥

भूताकारेति । (कै)

सिद्धाभावपरिपालनेनैव सिद्धावसिद्धाभावविधाने गौरवादिति
भावः ॥

प्रक्रियायामिति । (कै)

वस्तुतस्तु तथापि लुकानुत्पत्तिरेवान्वाख्यायते इति बोध्यम् ॥

नैष इति । (कै)

१ "एकान्ता अनुबन्धा" इति भावः ॥ २ अयमेव न्याय्य इति

१ अत्रैव भाष्ये "प्रसक्तस्याभिमर्त्यत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः प्रक्या
कर्तुम्" ॥ २ परिभाषेन्दुश्लो-५ ॥

३ "वृत्तञ्चो ह्याचार्योऽनुबन्धानासजति । उभयमिदमनुबन्धेषूक्तम्
एकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् । एकान्ता इत्येव
न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुर्थप्रदिष्टः । यच्च नाम सहेतुकं
तन्न्याय्यम्" । तस्य श्लोप (१। ३। ६।) इत्यत्र भाष्ये ॥

३३०

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(किङ्ठति च । १। १। ५।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

‘तस्य लोप (पा)

इति सूत्रे वक्ष्यति ॥

कार्यित्वादिति । (कै)

अङ्गस्य गुणो भवति तत्सामान्यभासेक इत्यर्थ इत्यभिमानः ॥

उत्तरस्त्विति ।

पञ्च इति शेषः । किङ्ठित्परस्य यस्य गुणः प्राप्तस्तस्य नेति
सूत्रार्थ इति भावः ॥ भाष्ये

‘धातुं किङ्ठदिति ।

“परत्वेन” निर्दिष्टं यत् “किङ्ठदि”ति तत् “द्धातुं” प्रति विहि-
तमिति “विशेषयिष्यामः” । तथाच धातुविहितं किङ्ठद्यतः
कुतश्चित्परं तदवयवस्य गुणो नेति सूत्रार्थ इत्यर्थः ॥ तद् ध्वनयन्नाह

मत्वाप्रश्न इति ॥ (कै)

धातुर्विकरणो वेति । (कै)

धातुना विहितविशेषणवल्लभमेतदुभयम् ॥

येन नेति । (कै)

‘पुगन्तलघूपधस्येति (पा)

१ अ १ । पा ३ । सू ६ ॥

२ “धातुं किङ्ठित्परत्वेन विशेषयिष्यामः” । भाष्ये ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू ८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२२१

(अ. १। पा. १। व्या. ४)

(किञ्चित् च । १। १। ५।)

तत्पुरुष इति भावः । श्रुतत्वात्सर्वधातुकादिकं किञ्चितीति च
पुगन्तादीनामेव विशेषणमित्यभिमानः ॥

प्रतिषेध्यापेक्षायामिति । (कै)

गुणवृद्धिश्च तद्रूपप्रतिषेध्याकाङ्क्षायां यावद्गुणवृद्धिविधाय-
कशास्त्रविषयकनिषेधवाक्यानां व्यक्तिपक्षे विनिगमनाविरहादुपपन्न-
इत्यर्थः ॥

प्रधानानीति । (कै)

अनेन तद्विषयकनिषेधोपपन्ने वीजं दर्शितमित्याहुः ॥

अङ्गविकसेति । (कै)

पूर्वस्य परस्य वेति सन्देहेन तदुपस्थितेरिति भावः ॥ न चैवं

नेनिक्ते (भा)

इत्यत्रापि निषेधः स्यात् । “येन नेति”न्यायेनैकवर्णव्यवधाने एव
निषेधप्रवृत्तेर्बाधनात् ॥

न्यायव्युत्पादनार्थेति । (कै)

न्यायव्युत्पत्तिस्तत्प्रतिपत्तिः । ओद्दृष्ट्वा तदुत्पादनार्थेत्यर्थः ॥
भाष्ये

हलन्ताच्चेति । (भा)

१ “येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्” ॥

२ अ. १। पा. २। सू. १० ॥

(किञ्चित् च । १ । १ । ५ ।)

(अ. १ । पा. १ । आ. ४)

नन्वेतद्विहितकित्त्वस्य न आपकत्वम् ॥ ^१दिदृच्छतीत्यादावमा-
गमनिषेधेन धिष्यतीत्यादौ नलोपेन च तच्चारितार्थात् ।

^१इको झल् (पा)

इत्यपि न । तद्विषये इकः किङ्त्वरस्यैव सम्भवादिति चेन्न
“सृजिदृशोर्झल्यमकित्वनि” “इको झल्” “दम्भे”रिति लघुन्यासेन
सिद्धे सामान्यतोऽतिदेशस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेन आपकसाध्याच्चात् ॥

^१रुदविदमुषां (पा)

क्तासनो-

^१मृडमृदगुधकुपक्लिशां (पा)

क्तः कित्वविधानं च आपकं बोध्यम् ॥

अङ्गाधिकार इति । (भा)

स्वरितलिङ्गासङ्गेनेति भावः ॥

^१कार्यकालमिति । (भा)

तथाच तत्रोपस्थितत्वादिदमप्याङ्गमङ्गाधिकारस्यैकवाक्यतापक्ष-
त्वादिति भावः । स्वरितत्वासङ्गवशात् तदधिकारपठितमिव तद-

१ सर्वपुस्तके परस्मैपदविशिष्टः पाठः तथा नागेशस्वहस्तपुस्तकेऽप्येति
ग्रन्थकर्तुरेव भ्रमः । ज्ञाश्रुसृष्टृशाम् (१ । ३ । ५७ ।) इत्यात्मनेपदस्य
व्यवस्थापितत्वाद् “दिदृच्छते” इति पाठः ॥

२ अ १ । पा २ । सू ६ ॥

३ अ १ । पा २ । सू ८ ॥

४ अ १ । पा २ । सू ७ ॥

५ परिभाषेन्दुशे-३ । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥

(अ. १। पा. १। व्या. ४)

(क्तिङिति च । १। १। ५।)

धिकारस्यैकवाक्यतापक्षमपि गृह्यते इति तात्पर्यम् । निषेधेऽपि परिभाषासादृश्यात् परिभाषालभ्युक्तम् । सादृश्यं च निषेधकाङ्क्ष-
तया तदेकवाक्यतामात्रेणेति बोध्यम् ॥

^१छान्दसमिति । (भा)

^२यङोऽचि चेति (पा)

चेन

^३बहुलं छन्दसी- (पा)

त्यनुकृत्य यङो लुग्विधानादित्यर्थः ॥ न च

^४हुञ्जुवोरिति (पा)

सूत्रस्थेन “हुञ्जुवोरि”त्यस्य भाषायां यङ्लुक्सत्ताज्ञापकत्वपरमा-
ख्येणोवर्णान्तेभ्यो यङ्लुग् भाषायामयस्येति लभ्यतेऽन्यथा ज्ञापितेऽ-
प्यचारितार्थं स्पष्टमेवेति वाच्यम् । तत्रामाख्येनाजादौ क्तिङिति
क्वचित् तत्सत्ताङ्गीकारेऽपि सर्वत्र भाषायां तत्सत्त्वे मानाभावात् ।
तत्रत्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वाच्च ॥

गुणो बहिरङ्ग इति ।

गुणस्य बहिरङ्गता बहिर्भूतसार्वधातुकाश्रयत्वात् । नन्वसिद्ध-
स्थानिष्यस्यैव निषेधः क्रियते तत्राह

असत्त्वादिति । (कै)

१ “अथवा छान्दसमेतत्” । भाष्ये ॥

२ अ २ । पा ४ । सू. ७४ ॥

३ अ २ । पा ४ । सू. ७३ ॥

४ हुञ्जुवोः सार्वधातुके । अ ६ । पा ४ । सू. ८७ ॥

शास्त्राभिद्वत्वाद्चासत्त्वबुद्ध्या प्रतियोगिज्ञानाभावाच्चिषेधानुपप-
त्तिरिति भावः ॥ उभयविशेषणाय

बहुव्रीह्यर्थम् (कै)

इत्यन्वयः ॥

यथेति । (कै)

प्रथमस्येतत्तु कर्मधारयेऽपि विशेष्यं शक्यं कर्त्तुमिति न तद्
बहुव्रीह्येगमकमिति भावः ॥ ननु सूचान्तरप्राप्तनिवृत्तिः कथं
तथाह

सामर्थ्यादिति । (कै)

अयमाशयः । “आर्द्धधातुक” इति योगो विभज्यते “धातु-
लोप” इति वर्त्तते षष्ठीतत्पुरुषश्च । एवं च धात्वेकदेशलोपे सति
प्रत्यासत्त्यान्तरङ्गतया च सुप्तधात्वेकदेशनिमित्तो गुणवृद्धिनिषेधश्चेत्
आर्द्धधातुक एवेति नियमसत्त्वार्थक्यादिति तद्धनयन् आह

यङ्निमित्तश्चेति ॥ (कै)

भाषेति । (कै)

हुञ्चोः सार्वधातुके (पा)

इत्यत्र ऊञ्चग्रहणादिति भावः ॥

१ इति भावः । क ॥

२ “यथेति” इत्यारभ्य “इति भावः” इत्यन्तं नास्ति । क ॥

३ प्रथमस्येतत्तु कर्मधारये । ख । ग । इ ॥

४ अ इ । पा ४ । सू ७७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । २२५
(अ. १। पा. १। व्या. ४) (किञ्चि च । १। १। ५।)

इत्यादिभ्य इति । (कै)

आदिना ह्रस्वमूर्च्छा ॥

'रास्त्रोप इति । (कै)

तच्च हि किञ्चितीति नानुवर्त्तते तदनुवृत्तिपक्षे "तोतोर्मी"-
त्याद्युदाहरणम् ॥ नन्वेवमपि "किञ्चि चे"ति निषेधोऽत्र दुर्वार
इति तद्वारणं विनाऽस्य चारितार्थं कथं अत आह

अनेनेति ॥ (कै)

बहिरङ्गरास्त्रोपस्थान्तरङ्गे यडाश्रयप्रतिषेधे कार्य्यसिद्धत्वाद्
द्वाभ्यां व्यवधानादप्राप्तिः । मनः क्लिप्तं तु एक व्यवधानमेवाश्रि-
तमिति भावः । वस्तुतस्तु भाष्यप्रामाण्यादिषां प्रयोगाणां लोकेऽभाव
इत्येवाश्रयणीयम् ॥

नन्विग्लक्षणाद्योरित्युक्तावपि लैगवायने इक् स्थानिकत्वेनेग्ल-
क्षणात् स्यादेव गुणनिषेधोऽत आह

इक इतीति । (कै)

अर्थाधिकारानुरोधेन पदपरमेवेक इति सम्बध्यत इति भावः ॥

लोपादिति । (कै)

उपदेशकाल एवान्तरङ्गरास्त्रोपप्रवृत्तिरिति भावः ॥

पिद् डिद् नेति । (कै)

सर्वधातुकम् (पा)

१ अ इ । पा ४ । सू २१ ॥

२ सर्वधातुकमपित् । अ १ । पा २ । सू ४ ॥

२२६

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(क्लृप्ति च । १। १। ५।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

इत्यत्र “अपिदिति” योगविभागेन प्रसज्य प्रतिषेधेनाद्यमर्थो लभ्यते ।
तत्र योगविभागसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वप्राप्त्या वा डित्वप्राप्तिः
सर्वापि प्रतिषिध्यत इत्याशयः ॥ भाष्ये

स्थानिवद्भावः प्राप्नोतीति । (भा)

तथा च

अचिनवम् (भा)

इत्यादौ गुणप्रतिषेधप्रसङ्ग इति भावः ॥

ननु डित इति । (कै)

तथा च न स्थानिवत्त्वेन डित्वं प्रार्थ्यमिति भावः ॥

डिट् व्यपदेश इति । (कै)

स्थानिलसंबन्धिङस्येतज्ज्ञाभाव एव ज्ञाप्यते ॥

लस्य (पा)

इत्यस्य लघटितस्येति व्याख्या कार्यव्यर्थः ॥

यत्कार्यं पूर्वस्येति । (कै)

प्राप्तमिति शेषः ॥

नत्विति । (कै)

प्रथमोपस्थितेतज्ज्ञाशास्त्रवाधापेक्षया स्थानिवत्त्वबाध एव युज्यते
इति भावः ॥

युक्तान्तरमप्याह

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२६७

(अ. १। पा. १। अ. ४)

(किङ्कति च । १। १। ५।)

अन्यथेति । (कै)

लङ्लिङादेर्दिद्व्यपदेशस्योच्छिन्नत्वादित्यर्थः । डित आदेश-
स्येत्यर्थस्तु नेत्युक्तमेव ॥

तदभावस्यैवेति । (कै)

ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

‘यासुट एव (भा)

इत्यस्य न समुदायस्येत्यर्थः । एवस्यावधारणार्थत्वात् । यदि समु-
दायस्य डित्वं स्यात् तदा डितो यत्कार्यं तदपि तत् प्राप्तियोग्य-
मिति तदभावमपि ज्ञापयेत् ॥ तथा

‘नित्यं डित (पा)

इत्यादेर्दित आदेशस्येत्येवार्थः । पचावः पचन्तीत्यादौ तु न दोषः ।

‘सार्वधातुकमपिड् (पा)

इत्यत्रानुवृत्तङिदित्यस्य लुप्तसप्तमीकतया डितौ कार्यस्यैवाति-
देशादिति भावः ॥ न च यासुटि डिति किं कार्यं प्राप्नोति
तन्निमित्तग्रहणेन निषेधाप्राप्तेरिति वाच्यम् । संप्रसारणप्राप्तेः । न
हि तत्र प्रत्यय इत्यस्तीत्याहुः ॥ नन्ववयवे कृतस्य लिङ्गस्य समुदा-
यविशेषकत्वाद्यासुड् ङिदित्युक्तावपि समुदायस्य डित्वं भवत्येव ।
अत एव तन्निमित्तग्रहणेऽपि निषेधः सिद्ध्यति तच्च स्थानिवत्त्वेन

१ यासुट एव ङिङ्कत्वात् । भा ॥

२ अ १। पा ४ । सू. ६६ ॥

३ अ १। पा २ । सू. ७

सिद्धमिति व्यर्थं डित्वं स्थानिनो डिङ्गपदेशोच्चेदेऽपि ज्ञापकं स्याद्
डितो यत्कार्यं तदभावस्यापि वा ज्ञापकं स्याद् अत आह भाष्ये

अपर्याप्तश्चेति । (भा)

अस्य डित्वस्य केवले आगमे संप्रसारणविधानेन चरितार्थत्वा-
दवयवेऽचरितार्थस्यैव च समुदायविशेषकत्वमत एव पठिता विद्ये-
त्यादौ डौन्वेति भावः ॥

डितं चैनम् इति (भा)

अवयवमित्यर्थः ॥

यासुट एव हीति । (कै)

यासुड् डिदिति सामानाधिकरण्याद् यासुट् पदस्य स्वरविधा-
नाय स्वरूपपरस्य डित्वसंबन्धे तदादिलक्षणायां मानाभाव इति
भावः ॥

प्रत्याख्यातत्वादिति । (कै)

स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्समुदायगतनिमित्तत्वस्यावयवे आरोपादपि
निषेधप्रवृत्तिरित्यन्ये ॥

यदि च समुदाय इति । (कै)

ननु स्थानिवत्त्वेन डित्वे यासुटः कथं डित्वमिति चेन्न । तद्
डित्वसाध्यफलस्य तावतापि सिद्धेरिति भावः ॥

केषां चिदिति । (कै)

अत्र पाठे “यासुट एव” इत्येवकारः प्रसिद्ध्यर्थकः । केवलया-
सुटो डित्वं व्यर्थं गुणनिषेधे तन्निमित्तग्रहणात् । संप्रसारणमपि

(क्रिडति च । १।१।५।)

(अ. १. पा. १। अ. ४)

धात्वाक्षिप्ते प्रत्यये एव । एवं च सामर्थ्यात् समुदायविशेषकं
तदिति भावः ॥

ङितञ्चैनमिति । (कै)

स्थानिवत्त्वेन ङित्वे सिद्धेऽपौति शेषः ॥

ङितो यत्कार्यम् (भा)

इत्यादि ज्ञापकस्य सजातीयोपेक्षत्वादिति भावः ॥ न हि यासुङ्
विशिष्टस्य ङित्वप्रयुक्तं किञ्चिदनेन ङित्वेन प्राप्नोति ॥

१नित्यं ङित (पा)

इत्यस्य च ङितो लस्येतेवार्थात् । आदेशस्य ङित इत्यर्थे तु दोष
उक्त एव ।

१सार्वधातुकम् (पा)

इत्यादौ ङिदित्यस्य उपमेये प्रथमादर्शनेन सप्तम्यन्तताया अन्या-
यत्वादिति भावः । नन्विदं ङित्वं “सुयादि”त्यादावनिग्लक्षण-
गुणवृद्धिबाधनार्थं “चिनुयुरि”त्यादौ

१जुसि चेति (पा)

निषेधार्थं च ऋतार्थमिति चेन्न । “ङिञ्च पिञ्चेति” भाष्योक्त-
त्वनयैव सिद्धेः । एतदर्थमेव हि भाष्ये तत्स्वौकारः । यत्तु संज्ञा-

१ अ ३ । पा ४ । सू ६६ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ४ ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू ८३ ॥

२३०

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(दीधीवेवीटाम् । १। १। ६।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

पूर्वकविधेरनित्यत्वेन दृष्टेर्वारणम् । अत एवोत औदिति नासुचीति ।

तच्च । अर्थस्य भाष्यास्पृष्टत्वात् ।

‘ज्ञाजनोर्जा’ (पा)

इत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकपरभाष्यासङ्गतेः । अनथेवान्यथा

सिद्धेः ।

जुसि च (पा)

इत्यत्र

‘क्सस्याचि’ (पा)

इत्यतोऽचौत्यनुवर्त्त्याजादौ “जुसि” गुणविधानाच्च “चिनुयुरि”-
त्यत्र दोषः । एवं चात्रत्यपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिन एवेति बोध्यम् ॥

दीधीवेवीटाम् । १। १। ६॥

भाषायामिति । (कै)

अनन्यभावो हि विषयशब्दार्थ इति भावः ॥

दृष्टस्यैवेति । (कै)

भाषायान्तु सन्नति प्रयोगेऽदृष्टस्यापि व्याकरणान्तरानुसारेण
शिष्टप्रयोगादिना वावगतसाधुत्वस्याप्यनुविधानमित्यर्थः । एवं च

१ अ ७ । पा ३ । सू ७६ ।

२ अ ७ । पा ३ । सू ७२ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२११

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(दीधीवैवीटाम् । १। १। ६।)

वेदे “आदीधनम्” इत्यादिलक्ष्याभावादसम्भवदुक्तिकं सूत्रमिति
भावः ॥

अथवेति । (कै)

एवं च लक्षणस्याव्याप्तिप्रतिपादकं भाष्यमिति भावः ॥

व्यत्ययेनेति । (कै)

दीधीडो ङित्वात् ॥ परस्मैपदोपलक्षणं

तिबिति ॥ (कै)

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

नखेवं बहिरङ्गस्य “जुसि” गुणस्य कथमनेन निषेध इति चेन्न
सर्वस्यापि गुणस्य प्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरङ्गतयान्तरङ्गनिषेधाभावा-
दिति भावः ॥

सर्वचैतज्ज्ञायानाश्रयणे हेतुमाह

कार्यविशेषेति । (कै)

यच्छब्देन तत्तद्रूपेण कार्याणां परामर्शादिति भावः । केचित्तु
सामान्यचिन्ताविषयेऽप्येतं न्यायं योजयन्ति तदा “यनेत्यस्य”
स्त्रेरेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

अकण्ठमिति । (भा)

सिजन्तस्याङ्गस्य मिपोऽमि लघूपधगुणः प्राप्नोति ॥

श्वः (भा)

प्रयोगो लुङर्थः । तच्च हि तिपो डादेशे टिलोपे च तास् प्रत्यया-
न्तमङ्गं भवति । तच्च ह्यङ्गलाञ्छ गुण प्राप्तिरिति भावः ॥ भाष्ये

पुनरिङ्गहणस्येति । (भा)

न च नेत्यस्य निवृत्त्यर्थं तत् स्पष्टश्चेदं

१नेङ्गशी- (पा)

त्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । “कचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते” इति न्यायेन

१नेङ्गशी- (पा)

त्यत्र नञो निवृत्तिभिद्वैरिति भावः ॥ वस्तुतस्तु अत्रत्यमिदं भाष्य-
मेकदेश्युक्तिः ॥

१आर्द्धधातुकस्य (पा)

इति सूत्रस्थेऽङ्गहणस्य च

१नेङ्गशी- (पा)

तिसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात् । तत्करणेन नियमरूपगुरुतरयत्न-
माश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् । अङ्गस्थेत्यनुवृत्तावपि अङ्गाधि-
कारविहितविकारस्यैव व्यावृत्तेः शब्दमर्थ्यादथाऽलाभाच्च । अन्तेऽपि
सिद्धत्ववचनस्य ज्ञापकलाश्रयणे गौरवमिति बोध्यम् ॥

किंविति । (कै)

अप्रत्यय (भा)

इत्यस्याश्रयमाणः प्रत्यय इत्यर्थः । कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे
स्वादयः ॥

इत्यन्तत्वाभावादिति । (कै)

१. २. ४. नेङ्गशि कृति । अ. ७। पा. २। सू. ८ ॥

३ आर्द्धधातुकस्थेङ्गलादेः । अ. ७। पा. २। सू. ३५ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२२२

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(दीधोवेवोटाम् । १। १। ६।)

स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नेति द्रष्टव्यम् ॥ ननु
कौ लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्लभमत आह
क्वाविति ॥ (कै)
अस्मावीदित्यर्चेति । (कै)

न च समार्त्तव्यञ्च

‘ह्रस्वादङ्गात् (पा)

इति “सिज्” लोपाय सिद्धत्ववचनं चरितार्थं सिद्धत्वेहि परत्वात्
सिज्लोपे ततो वृद्धिरन्यथा पूर्वं वृद्धौ स न स्यादिति
वाच्यम् ।

लावस्थायामडिति (भा)

पक्षे सर्वतो वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन तत्पक्षे सिज्लोपाप्राप्त्या तदेक-
वाक्यत्वेन पचान्तरेऽपि सिज्लोपाभावस्यैवैचित्येन “समार्त्त”-
त्येवरूपस्यौचित्यात् । सत्यभिधाने ।

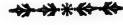
‘सिज् लोप एकादेश (वा)

इति तु सिज्लोपोत्तरप्राप्तसर्ववर्णदौर्घरूपैकादेशविषयमेवेति बोध्यम् ।
वस्तुतो नियमस्यैकदेश्यकित्वादिफलोऽयं विचार इति तत्त्वम् ॥

१ अ. ८। पा. २। सू. २७ ॥

२ खरितो वानुदात्ते पदादौ (अ. ८। पा. २। सू. ६) एतत्सूत्रस्य-
वार्त्तिकम् । सिद्धान्तकौमुद्यानु “इट ईटि” (अ. ८। पा. २। सू. २८)
इति सूत्रे पठितम् ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः । १। १। ७॥

अन्तराशब्दो मध्ये इत्यर्थे ॥

न त्वाधारस्येति । (कै)

कालमात्रस्थेत्यर्थः ॥

अर्द्धेति । (कै)

वर्णाद्वर्णोच्चारणेऽर्द्धमात्राकालस्य नियतत्वात् तदधिकोऽर्द्धमात्रा-
काल इत्यर्थः । अत एव “मात्राकालोऽवग्रह” इति प्रातिशाख्यान-
रैरविरोधः ।

नैव दोष (भा)

इत्यादेः संज्ञाभावे न दोषः । संज्ञायां च न प्रयोजनमित्यर्थ
इत्याह

दोषनिवृत्तये (कै)

इत्यादि ॥

अप्सव्यशब्द इति । (कै)

अप्सुशब्दाद्

'दिगादि (पा)

यति

‘अपो योनियन्मतुषु (वा)

इत्यलुक् ॥

प्रकृत्यवयवस्य । (कै)

तद्धितप्रकृत्यवयवस्य । अच च वैदिकसम्यदाय एव शरणम् ॥

अन्त इति । (कै)

समासे समस्यमानपदान्ते एवावयवः । अयमपि वैदिकसम्य-
दाय एव ॥

नन्वनन्तरग्रहणादेकैकस्य संज्ञा दुर्लभेत्यत आह

आनन्तर्येति । (कै)

एवं च तदुपलक्षणमिति भावः ॥ “संज्ञाप्रतिबन्धे”तिपाठे कर्मणि
“घञ्” बोध्यः ॥

संज्ञाप्रतिबन्धेति (कै)

पाठः सुगम एव ॥

कस्मादिति । (कै)

बहूनां सन्निधानेऽविशेषेण द्वयोर्बहूनां च संज्ञायाः सिद्धान्त-
थित्यमाणत्वादिति भावः ॥ परिहरति

एत्वे इति । (कै)

“पूर्वचासिद्धौयमद्विर्वचने” इति तु द्विर्वचने कार्येऽन्यस्यासिद्ध-
त्वं नेत्यर्थकं न तु द्विर्वचनस्य तदभावप्रतिपादकमिति भावः ॥

१ अलुगुत्तरपदे (अ ६। पा ३। सू १) एतत्सूत्रस्थवार्तिकम् ॥ यन्मतुष्विति ।

अयं पाठो ह्रस्वसानुसारेण । “मतिषु” इति युक्तः पाठः । एकवच-
इत्यस्यातिप्रसङ्गत्वाज्जेनापु चरादिवदस्य भाष्ये उपन्यासात् । नहि अपु-
मन्तावित्यत्र तस्य प्रसङ्गोऽस्तिशब्दपरतया तस्यैकत्वमात्रार्थत्वात् । किन्तु
मतुष्विति पाठे फलं चित्तम् । अस्य वामौयमिच्छादाविव लुकोऽप्राप्तेः ॥

संयोगो भवत्यादिश्चेति । (कै)

प्रत्येकं संज्ञापके स्तोः संयोगावयवलासंभवेन षष्ठीसमासासम्भ-
वाङ्गाघवाच्च कर्मधारय एवेति भावः । आदिशब्दश्च पूर्वभूतसमीप
वाची आदित्वं च प्रत्यासत्त्या संयोगलाङ्कान्तवर्णान्तरापेक्षयैवेति
पदानांशे संयोगादिग्रहणकारितार्थं बोध्यम् । अन्यथा हि अर्कचते-
रप्रत्ययेऽर्क इत्यादावन्यकस्यापि लोपः स्यात् ॥

कथं वृत्ताविति । (कै)

अयं पूर्वपक्षोऽयुक्तः । संयोगस्य द्वित्ववत्त्वेन प्रतीतेरेवाभावात् ।
संयोगत्वेनैवानेकसंयोगप्रतीतेः । न हि वृत्तावनेकबोध उपसर्जना-
च्चेति भाष्यसम्मतं संख्याविशेषानवगमस्यैव भाष्यकृतोक्तत्वात् ।
नलनेकानवगम इति तेनोक्तमिति विभाव्यताम् ॥

संयोगात्पर इति । (कै)

न चाङ्गाद्यवयवसंयोगग्रहणायादिग्रहणम् । तत्र यद्यपि दरि-
द्रातौ न फलम् । आर्द्धधातुकविवक्षायां तस्याऽऽलोपविधानात् ।
तथापि खट्वादिभ्य आचारक्किबन्तेभ्यो लिङि खट्वाद्यादित्यादौ
एलवारणं फलमिति वाच्यम् ।

स्यसिच् (पा)

सूत्रादुपदेशपदानुवृत्त्या “घुमास्त्रा”द्यन्यस्यौपदेशिकस्यैव ग्रहणेन
नामधातुत्वेलाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ खट्वादिभ्य

१ स्यसिच्सौयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽङ्भनग्रहदृशां वा चिण्व-
दिट् च ॥ अ. ६। पा. ४। सू. ६२ ॥

‘आतो धातो- (पा)

रितिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येनाचारकिपोऽभावाच्च । सिद्धान्ते तु “निर्या-
द्यादि”त्यादि वारणायाङ्गावयवसंयोगग्रहणाय तदिति बोध्यम् ॥
भाष्ये

आदी इति । (भा)

यद्यपि मुख्यादित्वसुभयोर्थाहतं तथाप्येक आदिशब्दो गौण
इति भावः । पूर्ववद् द्विवचनान्तसमासेन दोषपरिहार इति न
भाष्यार्थ उभयत्रापि द्विवचनोपपादनादत आह

षष्ठीति । (कै)

एवं च झलन्तेऽपि संयोगादिविशेषणमर्थवद्भवतीति भावः ॥
आदिशब्दस्य नाद्यवयववाची असम्भवादित्याह

समीप इति । (कै)

झलादिविशेष्यस्य संयोगस्योपसर्जनत्वेऽपि सौचत्वादृत्तिः । न च

शक्ता (भा)

इत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन स्वस्यापि स्वसमीपत्वेन दोषस्तदवस्थः ।
आदिग्रहणसामर्थ्याद् व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः ॥ वस्तुतस्तु “प्रत्येकं संज्ञेति”
पक्षो वाच्यवृत्त्या सूत्रान्न लभ्यत एवेति व्युत्पादयितुं गूढाशयः
पृच्छति भाष्ये

कथं कृत्वेति ॥ (भा)

तमेवालाभं व्याचष्टे

संयोगेति । (कै)

एवं चान्वर्थसंज्ञाविरोधात्

‘प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ति- (भा)

न्यायो नाचाश्रयितुं शक्यते इति व्यर्थं

सहेती- (कै)

ति भावः । किं च श्रुतमानन्तर्यं प्रत्येकसंज्ञावादिनोपलक्षण-
माश्रयितव्यं विशेषणत्वमेवोचितम् । “तत्त्वे सम्भवति उपलक्षण-
त्वस्यान्याख्यात्वात्” । किं च आद्यन्तग्रहणसामर्थाद् द्विवचनान्तेनैव
विग्रह इत्यर्थस्य नियमेनालाभः । बहुवचनान्तेनापि सम्भवादि-
त्याहुः ॥ वस्तुतोऽन्वर्थसंज्ञा चिन्त्या । तदाश्रयणे घटपटौ संयुज्येते
यच्चेत्यादौ संयोगानुयोगिप्रतियोग्यतिरिक्तस्त्वैवान्यपदार्थतया प्रती-
तेर्युत्पन्नत्वेन तद्व्यतिरिक्ततद्घटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य संज्ञापत्ता-
वनिष्ठापत्तेः । तस्मान्महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेनेत्येव ज्ञायः ।
अत एव भगवता “गर्गदण्डन”न्यायमाश्रित्य सहग्रहणं प्रत्याख्यातं
न तु महासंज्ञया इत्यलम् ॥

ननु

अविशेषेण (भा)

१ “प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । दृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं
भवतः” ॥ इत्यत्रैव भाष्ये ॥

इत्यस्य द्वयोर्बङ्गनां चेति नार्थोऽस्त्वाविशेषस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वान्मसृजौ
दोषदानामङ्गतेऽज्ञात आह

द्वयोरित्यस्येति ॥ (कै)

अत एव भाष्ये

समुदाये संयोगादिलोप (भा)

इति वक्ष्यति । तत्र युक्तिमाह

यथेति (भा)

भाष्ये ॥ “पूर्वं धातुरूपसर्गणे”त्याश्रित्य कचित् । कचिच्च वाक्यसंस्कार-
पक्षाश्रयेण दोषोपन्यासः ॥

हल इति जाताविति । (कै)

वस्तुतो हलौ च हल्लस्येत्येकशेषः ।

स्वरिताद् (पा)

इति सूत्रे “अनुदात्तानाम्” इत्यत्र भाष्ये तथैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

परे अनन्तरा इति । (कै)

तस्मादित्युत्तरस्य (पा)

इत्युपस्थितेरिति भावः ॥ “चन्द्रीयतेः” सनोऽभिधाने

“यथेष्टं नामधातुषु” इति द्वितीयैकाचो द्वित्वं नकारसहितस्यैव ।

आद्यवयवाचः परत्वाभावेनैतन्निषेधाप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

१ कस्मात् विशेषः । समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः । समुदाये संयो-
गादिलोपो मस्जेर्न सिद्ध्यति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । अ. १ । पा. २ । ३६ ॥

३ अ. १ । पा. १ । सू. ६७ ॥

बहूनां चाविवरत्वे इति । (कै)

“बहूनां चानन्तरत्वे” इति क्वचित् पाठः ॥ नन्वत्र विग्रहे कमित्यादौ कमयोः संयोगमञ्जा स्यात् तयोर्मध्ये वर्णशून्यद्विद्वाभावादिति चेन्न । वर्णशून्यकालव्यवायमात्रवारणे फलाभावात् सामर्थ्येन सवर्णकालव्यवायोऽपि व्यावर्त्यत इत्यदोषः ॥

द्विर्वचनवदिति । (कै)

एषाम् इति (भा)

बहुवचनादिति न भ्रमितव्यम् ।

तस्य

सूत्रे “इल” इतिवत् सत्त्वात् । “अन्तरा”शब्देन विग्रहेऽपि तत् सत्त्वाच्च ॥ अन्यथा द्वयोर्नस्यात् किन्त्वन्तरशब्देन विग्रहाद्बहूनां समवधाने तेषामप्यनन्तरत्वादिति भावः । संसर्गविप्रयोगावेव भाष्ये दर्शयति

द्वयोश्चैवेति । (भा)

विद्यते (भा)

इत्यन्तं दृष्टान्तार्थम् ॥ “अवत्सा धेनुरि”त्यादौ विप्रयोगोऽपि विग्रेषावगतिहेतुर्दृष्टः ॥ “अन्तराविद्यत” इति “न विद्यत” इति वा यत् तद् द्वयोरेवेत्यर्थः ॥

नियताऽवधिरूपतेति । (कै)

महाभाष्यप्रदीपयोतः ।

२४१

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(ह्रस्वोऽनन्तराः संयोगः । १। १। ७।)

अवधिलं हि अन्यासहितत्वे एव तयोर्नियमेन भवति । अन्य-
साहित्ये तु न तत्रावधिलस्य नियमेन प्रतीतिरवधिलविवक्षायामेव
च द्वितीयेति भावः । यस्य च नियमेनावधिलं तस्मैवावधिलविवक्षा
शब्देनेति तात्पर्यम् ॥ नियतत्वमन्यासहितत्वं तद्वैशिष्ट्येन याऽवधि-
रूपता सा विवक्षिता यदा भवतीत्युच्यते । अन्यथा अवधिल-
विवक्षायां द्वितीया तत्राविवक्षायां षष्ठीत्यर्थस्यैव शब्दतो ज्ञातेन

नियतेति (कै)

कथनमधिकं स्यादिति बोध्यम् ॥

युक्तग्रहणादिति । (कै)

न च तदभावे “अन्तरान्तरेण” शब्दाभ्यां द्वितीयापत्तिः ।
तयोरव्ययत्वेन विशेषाभावात् । न च प्रथमाबाधनेन

‘सपूर्वायाः प्रथमाया (पा)

इत्यस्याप्रवृत्त्यर्थम् । व्यवस्थितविभाषया तस्य सुपरिहरत्वात् ॥
तस्माद्

युक्त- (कै)

ग्रहणं सम्बन्धविशेषस्य प्रतिपादनाय अवधिलस्य प्रतियोगित्वस्य वा ।
तेन प्रयोगमन्तरेणेत्यपि सिद्धम् । एवं च सम्बन्धमात्रं विवक्षाया
षष्ठ्येवेति भावः ॥ ननु भाष्ये

द्वयोरिति (भा)

षष्ठीदिवचननिर्दिष्टस्य द्वित्वाद्

१ अ० ८ । पा० १ । सू० २६ ॥

यान् ह्येति (भा)

बहुवचननिर्देशोऽनुपपन्न इति चेन्न । प्रकृते “द्वयोरि”त्यनेन न केवलौ वर्णौ निर्दिष्टौ तथा सति तयोरेवावधिले द्वितीयापत्तिः । किन्त्वन्यसहितावपि । अत एव षष्ठौ । एवं च त्रयाणां समवधाने द्वयोः समुदाययोरवधिलविवक्षणेन द्वयोः समुदाययोरनन्तरत्वे तत्समुदायवर्त्तिहत्वां बहुलात् तदुपपत्तिः ।

अनन्तरा (कै)

इत्यनेन च न विद्यतेऽन्तरा यौ वर्णौ तौ यौ च समुदायावन्तरा न विद्येते तौ च गृह्यन्ते एकशेषादिति न दोषस्तत्सर्वमभिप्रेत्याह

यदा द्वयोरिति । (कै)

द्वयवचकसमुदाययोरित्यर्थः ॥

यान् (भा)

वर्णान् द्वयोः समुदाययोरित्यर्थक-

षष्ठ्या प्रतिनिर्दिशतीति- (भा)

भावार्थ इति भावः ॥

अनन्तरा (कै)

इत्यस्याच पचे व्यावर्त्यं दर्शयन् पूर्वोक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनोपपादयितुमाह

‘यदा हि बहुनामिति । (कै)

न च स्रष्टेत्यादौ रेफसकारयोर्वर्णयोरन्तरा कस्यचित्सत्वेऽपि
स्रतौ रषौ चेतिसमुदायौ तथोच्चान्तरा न कश्चिदिति तेषां
संयोगत्वं स्यादिति वाच्यम् । वर्णयोरन्तरा विद्यमानत्वेनानन्तरत्वा-
भावात् । सर्वविधानन्तरत्वस्यैव^१ तन्निमित्तत्वादित्याहुः ॥

^१अनुषङ्गो (कै)

नकारस्तस्योपः

^१अनिदिताम् (पा)

इत्यनेन ॥

^१बहूनामपीति (कै)

न्यायतः सूचात् सम्भवमात्रेणेदमुक्तम् । न तु फलोदाहरणमस्य
न्याय्यमस्ति । ध्वनितं चेदम्

^१अङ्गेन संयोगादिम् (भा)

इति ग्रन्थेन भाष्ये ॥ ननु द्विवचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यादिति
कथमेतत्पचोत्थानमत आह

कार्येति । (कै)

द्विवचनं हि श्रवणार्थमेव न शास्त्रीयकार्यार्थम् । एकस्याचो

१ निमित्तत्वादित्याहुः । क । ख । ग । इ ॥

२ “तच्चानुषङ्गलोपायमवश्यं वक्तव्यम्” इति कैयटे ॥

३ अ ई । पा ४ । सू २४ ॥

४ “बहुध्वनन्तरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहूनामपीत्ययमिदानीम-
विशेषः” इति कैयटे ॥

५ “अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्यामः” इति वक्ष्यत्यत्रैव ॥

(ह्रस्वोऽनन्तराः संयोगः । १। १। ७।)

(अ. १। पा. १। अ. ४)

बहुवचनं युगपद्विरुद्धं च । एकेन द्वित्वेन सर्वानुपपद्येति
वैषम्यम् ॥

ननु पक्षान्तरेण व्यवधानादासत्त्वभाव इत्यत आह

‘पाठेति । (कै)

शब्दस्यार्थप्रत्यायनाङ्गत्वेन गुणत्वात् तदीयः क्रम आर्थक्रमविरोधे
दुर्बल इति भावः ॥

पदधात्ववयवेति । (कै)

‘संयोगादे- (पा)

रित्यादावाद्यन्तशब्दयोरवयववाचितयेति भावः ॥ अयमाशयः ।
अङ्गादेरादावन्ते वा व्यञ्जनचयाभावात् चयाणां फलाभावात् संज्ञा-
प्राप्तौ कथं द्वयोर्न स्यादिति । यद्यपि सामानाधिकरण्याच्चेऽपि
अङ्गाद्यवयवस्यैव संयोगस्याश्रयणं नान्यस्येति

अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्याम (भा)

इत्यनुपपन्नं तथापि संयोगरूपमादिमङ्गेन परिष्केस्यामः ॥ अङ्गाद्य-
वयवसंयोगस्यैव बहुव्रीहिणाऽऽश्रयणमित्यर्थ इति न दोषः । एवं च
“बह्वनामपी”त्याश्रयणे फलाभाव इति स्पष्टमेवोक्तम् । क्लिष्टकल्प-
नया १तादृशसंयोगानयनन्तु न । अनभिधानादित्याशयः । अदादिषु

१ “पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयान्” ॥

२ संयोगादेरातो धातोर्वणवतः । अ८। पा २। सू ४३ ॥

३ ‘ख’ पुस्तके “न” इति नास्ति तत्त्वशुद्धम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२४५

(अ. १। पा. १। व्या. ४)

(हलोऽनन्तराः संयोगः । १। १। ७।)

“षष खप्ने” इत्येव पाठो न तु “षष, मस्ति खप्ने” इति ॥

एतद्भाष्यप्रामाण्याद्

‘जश्चित्यादि-

सूचस्थभाष्यप्रामाण्याच्चेति बोध्यम् ॥

व्याख्यानान्तरमिति । (कै)

पाठक्रमाबाधायैवं व्याचक्षते

न प्राप्नोतीति (भा)

अत्र इति शब्दो यस्मादर्थ उत्तरान्वयी यस्मादङ्गेन संयोगादि-
विश्लेष्यतेऽङ्गावयवः संयोगो गृह्यते इत्यर्थः । एवं च बह्वनामेव
संयोगत्वे चः संयोगो नासावङ्गावयवो यस्याङ्गावयवो नासौ संयोग-
स्तस्माद्

एत्वं न प्राप्नोतीति (भा)

यदपि तदप्यसत् ॥ यतोऽविश्लेषेण संज्ञोच्यते इति शेष इति तत्
क्लिष्टं शेषपूरणात् । इतेः स्वरसतो वाक्यसमाख्यार्थतायाः प्रतीय-
मानत्वाच्च ।

एवं तावत् सर्वमाङ्गं परिहृतम् (भा)

इत्यस्यास्सारस्याच्च ॥

हल इतीति । (कै)

तद्धि असावित्यादौ

१ अ. १। पा. १। सु. ६ ॥

'स्कोरिति (पा)

सलोपवाराणां वावश्यकमिति भावः ॥

नचेति । (कै)

अनन्तर्यस्य सप्रतियोगिकत्वादिति भावः ॥ प्रकृते चान्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपादानादुपस्थितो ह्रस्वेव प्रतियोगित्वेनाश्रीयत इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

१उवोषेति (भा)

प्रसङ्गोच्चारितम् । तस्य विकल्पिताम्कत्वात् । 'उवोषेति' कवर्ग-
द्वितीयान्तो वा पाठः ॥

२इयायेति । (कै)

इण् ल् इत्यस्यामवस्थायां व्यपदेशिवद्भावादिजादित्वमस्ति गुरु-
मत्त्वन्तु न । नचेयडिः कृते गुरुमदिजादित्वादाम् स्यादिति
वाच्यम् । लिङ् धातुमन्त्रियोगेन संपन्नस्य गुरुमदिजादित्वस्य तदि-
घातकत्वाभावादिति भावः ॥

३कुलम् (कै)

अत्र गृहम् ॥

१ अ८ । पा२ । सू. २६ ॥

२ "इयेष उवोष इजादेस्य गुरुमतोऽवृच्छ इत्याम् प्रसज्येत" इति
भाष्ये ॥

३ "गुरुमद्वचनम् इयाय इत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात्" इति कैयटे ॥

४ "एवं कश्चित् पृच्छति । अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति । स आह
नामन्तरे वृषलकुलमनयोरन्तरेति" इति भाष्ये ॥

ब्राह्मणकुलमपीति । (कै)

तत्तद्रूपेण ग्रहणे तस्यापि विजातीयत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

अनयोरन्तरेति (भा)

षष्ठ्युपादानादन्यसहितयोरवधिलसूचनात् 'तत्तद्रूपेणग्रहणबोधनाद्
ब्राह्मणकुलस्याव्यवधायकत्वमेवेत्यन्ये ॥

भिन्नजातीयेति । (कै)

'तयोश्चान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति (भा)

भाष्येणेत्यर्थः ॥

'ग्रामशब्दोऽयम् (भा)

इत्यस्य

'तद्यः सारण्यक (भा)

इत्यस्यचाविरोधाद्याह

केचिदिति । (कै)

अन्यायस्यानेकार्थत्वमिति तदाशयः । "सामान्यं" च ग्रामशब्द-
त्वादि ॥

१ तद्रूपेण ! क ॥

२ "व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो वृश्यते । तद्यथा । अनन्तराविमौ ग्रामा-
विलुप्यते तयोश्चैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्ति" इत्यत्रैव भाष्ये ॥

३ "ग्रामशब्दोऽयं बहुवचनार्थः" अत्रैव भाष्ये ॥

४ "अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्त्तते । तद्यथा । ग्रामो
लब्ध इति । तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्त्तते तमभि-
समीक्ष्यैतत् प्रयज्यते" इत्यत्रैव भाष्ये ॥

अन्ये त्विति । (कै)

व्यक्तिभेदकल्पनायां गौरवमिति तदाशयः ॥

तच्च चेति । (कै)

निरूपकभेदाच्छक्तिभेद इति भावः ॥

एकेति । (कै)

समवायैकत्वनये “रसो रूपवान्” इत्यादिप्रयोगवदन्यार्थबोध-
कालेऽन्यार्थबोधो वारणीयः । तदर्थसम्बन्धेन शक्त्यग्राह्यत्वात् । तत्तदर्थ-
विशिष्टशक्तिभेदेन च नानार्थत्वव्यवहार इति भावः ॥

तच्च यदेति । (कै)

एकशक्तित्वपक्षे त्वर्थभेदादुपचरितभेदाश्रयमिति बोध्यम् ॥

ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थ इति (भा)

तु मुख्यार्थमेव । अत्र सर्वार्थनिरूपितवृत्तीनां वर्त्तते इत्येकशब्दबोध-
त्वेनाभेदबोधनादेकशक्तित्वपक्षो भाव्यबोधितः । तच्च वर्त्तनक्रिया
अस्तिक्रियायाः कर्त्री ग्राह्यासमुदायादौ ग्रामशब्दस्य वृत्तिरस्ती-
त्यर्थः ॥ वाटपरिच्छेपो नाम ग्राह्यासमुदाय रक्षणाय सर्वतो मार्ग-
प्रतिरोधकं यत् परितः क्षिप्यते तदुच्यते ॥ सारण्यकसमीपक-
वृत्तिस्त्वत्र न गृह्यते इत्याह

शुचाविति । (कै)

सीमनीति च ॥ (कै)

महामाध्यप्रदीपोद्योतः । २४६
(अ. १। पा. १। आ. ४) (मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १। १। ८।)

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १। १। ८॥

१प्राण्यङ्गत्वादिति । (कै)

एतेनेतरेतरयोगद्वन्द्वे रूपसिद्धिरित्यपास्तम् ॥

२अर्थ इति । (कै)

अभिमतोऽर्थ इत्यर्थः ॥ सौचत्वादिति कुतो नोक्तमित्यत आह

प्रसङ्गेनेति ॥ (कै)

३अबाधकत्वेति । (कै)

पक्षे तु (कै)

इत्यनेनाबाधकत्वस्वीकर्तृवृत्तिमतमसङ्गतमित्युक्तम् । भाष्यकृदसंमत-
रूपापत्तेः ॥

४बाधकान्येव निपातनानीति (भा)

५सर्वादि- (पा)

सूत्रे भाष्योक्तेः ॥

१ प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वे ऋस्त्वेन भाष्यम् ॥ कै ॥

२ अवचनमिति नञ् समासाश्रयणे अर्थो न सङ्गच्छत इति प्रश्नः । कै ॥

३ अबाधकत्वपक्षे तु भाष्यमेव । कै ॥

४ बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति (१ । १ । २७) भाष्ये ।

५ अ१ । पा १ । आ २७ ॥

(मुखनासिकावचनोऽनुवासिकः । १। १। ८।) (अ. १। पा. १। आ. ४)

अस्मिन् पक्ष इति । (कै)

आङ्ग्रहितस्येति शेषः । वस्तुत आद्यपक्षैकवाक्यतया आङ्ग्रहितै-
तत्पदवचनपदाभ्यां समासस्थानभिधानमेवेत्याहुः ॥

ननु भागस्य सुखाद्युच्चार्यत्वेन सुखनासिकां वचनमुच्चारणकरणं
यस्य वर्णस्येत्यर्थको मुखनासिकावचन इति प्रयोगस्तत्रासङ्गतोऽत
आह

‘यो हीति ॥ (कै)

सहायेति । (कै)

अव्युत्पन्नो द्वितीयशब्दः सहायवाचीत्यर्थः ॥

‘शाकपार्थिवादिलाद् उत्तरपदलोपे शब्दानित्यलापत्तिरत आह

तचेति । (कै)

परन्विदं चिन्त्यम् । भाव्यकृता एवं रीत्या तदप्रत्याख्यानात् ॥

मुखस्य चेति । (कै)

उपशब्दस्य सामर्थ्यादिति भावः ॥ यद्यपि वचनशब्दे कर्मणि
ल्युटि मुखनासिकेनावचनः । मुखनासिकया वचन इति वा
तत्पुरुषोऽपि वक्तुं शक्यस्तथापि कर्मणि तस्य बाहुल्यकलाभ्यलात्
करणे ल्युटा बहुव्रीहिरेवाश्रितो भाव्ये ॥ तत्रान्वययोर्नासिकाशब्द-
सामानाधिकरण्यात् स्त्रीलविशिष्टस्यैव करणत्वेन ल्युटि ङीपि

१ यो हि ईषदुच्यते स उच्यत एव । कै ॥

२ वर्णो वर्णेन । अ. २। पा. १। सू. ६६ ॥ एतत् सूत्रस्थवार्तिकम् ॥

(अ. १। पा. १। आ. ४) (मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १। १। ८ ।)

नद्युतश्च (पा)

इति कवापत्तिरत आह

पदसंस्कारेति ॥ (कै)

भागस्य मुखेनोच्चारणाननुभवादाह

तचेति । (कै)

तस्यादित (पा)

इति सूचस्वरसादृशानां सखण्डत्वमित्याश्रयः । ये तु तत्तद्देशा-
वच्छिन्नवाक्याद्यभिधातस्य तत्तद्दर्शनजनकत्वाम् स्थानानां करणत्वेव ।
स्थानव्यवहारस्तु वर्णजनकवायुसंयोगाधारत्वादृशानाधारत्वमारोप्य । अत
एवोत्तरसूत्रे भाष्ये

अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यमिति (भा)

करणे व्युत्पत्तिर्दर्शितेति वदन्ति । तस्मिन्ने प्रासादवासिदृष्टान्ता-
सङ्गतेराह

आध्रेण चेति । (कै)

एतेन कण्ठादिकन्तु स्थानं नासिका तु करणमिति मन्दो-
क्तमपास्तम् । अत एवात्र सूत्रे हरिणा

१ अ. ५। पा. ४। सू. १५३ ॥

२ अ. १। पा. २। सू. ३९ ॥

३ “किं पुनरास्यम् । लौकिकमास्यम् । ओष्ठात् प्रभृति प्राक् काकज-
कात् । कथं पुनरास्यम् । अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यम् । अस्मिन्नेतदा-
स्यन्दते इति वा आस्यम्” (१। १। ६) भाष्ये ॥

“स हि वर्णो न मुखेनैव नापि

नासिकयैव चात्मवृत्तिं लभते

किन्तु वायुनाऽनुपरतशक्तिनाऽ-

न्यतरकरणमभिहृत्याऽ-

न्यतरकरणेऽभिहृत्यमाने आत्म-

व्यक्तिं लभते” (हरिः)

इत्युक्तम् । यमो नाम वर्गपञ्चमे परे वर्गाद्यचतुष्टयाऽन्यतमसदृशो
वर्णः । “आदितश्चत्वारो वर्णाः” इति विवरणेऽपि चतुःशब्दस्य
चतुःसदृशे स्तुत्या बोध्या । अत एवाधोगवाह्यप्रतिपादक-

हयवरट् (५)

सूत्रस्थभाष्याविरोधः ॥

न्यायानवतारेति । (कै)

कचटतपानामेव (भा)

इत्येवकारोऽप्यत्रैव पक्षे नासिकाया आस्थवाङ्मूलपक्षे च बोध्यः ॥

अप्रतिपत्तिरिति । (कै)

अत्र “विष्णुर्जम” इति वक्तुं शक्यम् ।

१थरोऽनुनासिक (पा)

१ विष्णुर्जम इति । क । विष्णुर्जम इति । ग ॥

२ विष्णुर्जम इति वक्तुं युक्तम् । ख ॥

३ अ ८। पा ४। सू. ४५ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ४) (मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १। १। ८।)

इत्यत्र त्वप्रतिपत्तिः । तत्र “अमि अम्वा” इत्युक्तेः सकलेष्टसिद्धेः ॥

चकारलोपेति । (कै)

निष्ठावलकुलथोरसिद्धत्वात्पचेः

अनुदात्तोपदेशवन्ति (पा)

इत्यनेनेति भावः ॥

ननु प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणप्रत्याख्यानवत् सूत्रमेव कुतो

न प्रत्याख्यायते इत्यत आह

१ इत्युक्तेः सकलेष्टसिद्धेः । क । इत्युक्तेः सकलेष्टसिद्धिः । ख । इत्युक्तेः सकलेष्टसिद्धेः । सम् । ग । इ ॥

२ अ इ । पा ४ । सू ३७ ॥

३ अथ मुखग्रहणं किमर्थम् । नासिकावचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्साराणामेव प्रसज्येत । मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् । मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत । नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभयवचनानां भविष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा । केचित् प्रासादवासिनः । केचिद् भूमिवासिनः । केचिद् उभयवासिनः । ये प्रासादवासिनो गृह्णन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्णन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये उभयवासिनो गृह्णन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदुभयवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्णन्ते ते मुखग्रहणेन ये नासिकावचना गृह्णन्ते ते नासिकाग्रहणेन ये उभयवचना गृह्णन्ते एव ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनानां सिद्धम् ॥

अयमिति । (कै)

योगेन ह्यभयपक्षं स हृदिषु नास्तीत्यर्थः ॥ अनुनासिकशब्दस्य च हृदिशब्दत्वम् । तस्य क्रियाशब्दत्वन्तु वक्तुमशक्यम् ॥ अनु पञ्चा-
ज्ञासिका व्याप्रियते यस्मिन्निति योगस्य जमङ्गणेषु निरूपयितुम-
शक्यत्वाद् विनिगमनाविरहेण युगपदुभयोर्व्याप्तेः^१ । एतेन अनु
पञ्चाज्ञासिकां गत इत्यर्थको नासिकानुगत इति प्रयोगोऽपि
परास्तः । यथा कथञ्चिद् योगोपादाने तु हृदिरेव फलितेति
दिक् ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १।१।६ ॥

तत्पुरुष इति । (कै)

तुल्यास्यशब्दयोः

मयूरव्यंसकादित्वात्

पूर्वपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । आस्यप्रयत्नशब्दयोश्च “साधनं कृते”त्यनेन
समासः ॥ ननु स्थानादिकं न तुल्यथा संमीयते अत आह

व्युत्पत्त्यर्थमेवेति ॥ (कै)

किं मुखमिति । (कै)

१ व्याहृतेः । ग ॥

२ मयूरव्यंसकादयश्च । अ २ । प १ । सू ७२ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । २५५
(अ. १/ पा. १/ आ. ७) (तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वार्थम् । १/ १/ ८।)

अतद्वितान्ततद्वितान्तास्यशब्दविषयकसन्देह इत्याशयः ॥ तद्वि-
तान्तमपि लौकिकमेव न वैदिकमित्यत आह

पशुरिति ॥ (कै)

अटिति । (कै)

पदश्रवणमात्रेणेत्यर्थः ॥

निमित्तवशात् (कै)

अवयवार्थवशात् ॥

जातिस्फोटिति । (कै)

वर्णान् इति (भा)

वर्णपदं बोधकपरं तच्च जातेर्बोधकत्वे तस्या नित्यत्वादभिव्यक्ति-
रसनम् । तदाश्रयव्यक्तीनां वाचकत्वे तद्व्यतिरिति भावः । अत एव

वर्णानिति (भा)

बहुवचनं संगच्छते । एकैव व्यक्तिस्तत्तद्रूपेणाभिव्यक्ता वाचिकेति
पक्षे तदसंगतिः स्पष्टैव ॥ कश्चित्

व्यक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः । (कै)

जातिस्फोटपक्षे तद्व्यतिः (कै)

इति पाठः । अयमेव साम्प्रदायिकः पाठः ॥ एकैव व्यक्तिर्वाचिका ।
कलादिकन्तु ध्वनिनिष्ठं ध्वनिविशेषव्यङ्ग्यं वा सा च नित्येति व्यक्ति-
स्फोटवादस्तदाभिव्यक्तिः स्पष्टैव ॥ बहुवचनं लेकस्यैव बहुरूपत्वादा-
रोपित बहुलमादाय नेयम् ॥

व्यक्तयोऽनन्ता जन्याश्च तच्च

जातिरेव शक्तेति

जातिस्फोटवादस्तदोत्पत्तिरित्यर्थः ॥

‘अन्येषपीति ।

दृशिग्रहणाद्वालन्तरादपि स इति भावः ॥ ननु साधनशब्देन
कारकशक्तिरभिधीयते इति भावस्य साधनत्वमनुपपन्नमत आह

भावे इति ॥ (कै)

नङ् । (कै)

यजयाच

इत्यनेन ॥

ननु तुल्यावास्यप्रयत्नमात्रौ येषां जनकावित्यर्थं नासिकास्थान-
जडादिनिवृत्त्यर्थमास्यपदोपादानं स्यादत आह

नासिकापीति । (कै)

एवं चास्यग्रहणे कृतेऽपि तद्वावृत्तिर्दुरुपपादेति भावः । वस्तुतस्तु
अवधारणगर्भसमासे ह्रस्वाकारादिभिर्ह्रस्वाकारादीनां सावर्णाना-
पत्तिः ॥ तच्च जनकवायुसंयोगादीनामपि तुल्यत्वात् ॥ अनवधारण-
गर्भसमासे त्वनुनासिकव्यावृत्तिरपि दुरुपपादैवेति भाष्याशयः ।

एवं च नासिकाया बाह्यत्वेऽपि न चतिः । अत एव

१ अन्येष्वपि दृश्यते ॥ अ. ३। पा. २। सू. १०१ ॥

२ यजयाचयतविष्प्रच्छरदो नङ् ॥ अ. ३। पा. ३। सू. ६० ॥

'मुखनासिकेति- (पा)

सूत्रे

'मुखं च नासिका चेति (भा)

'मुखद्वितीया नासिकेति (भा)

च विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये । न ह्यवयवावयवविषये एवं प्रयोगः
सचेतसाम् । सहस्रो देवदत्त इत्यादौ विद्यमानवाचौ सह शब्दः ।
अत एव

"मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने

कचटतपानामेव प्रसज्येत (भा)

इति भाष्ये एव शब्दः सङ्गच्छते । अन्यथा यमादीनां डादीनां च
मुखवचनत्वात् तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आस्थानन्तर्गतत्वे तु न दोषः ।
मुखमात्रवचनत्वाभावात् । प्रासादवासिन्ध्यायप्रदर्शकभाष्येणापि ध्वनि-
तमेतत् ॥ कैयटोक्तास्थानन्तर्गतत्वपक्षे तु सूत्रे मुखपदं मुखवयवपरम् ॥

१ अ. १ । पा. १ । सू. ८ ॥

२ किमिदं मुखनासिकावचन इति । मुखं च नासिका च मुख-
नासिकम् । मुखनासिकं वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः ।
भाष्ये ॥

३ अथवा मुखनासिकमावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । अथ
किमिदमावचनमिति । ईषद्वचनमावचनम् । किं चिन्मुखवचनं
किं चिन्नासिकावचनम् । मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोऽयं
मुखनासिकावचनः । उक्तं भाष्ये ॥

४ मुखनासिकेति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥

(मुल्यास्यप्रयत्नं सर्वणम् । १। १। ६।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन च नासिकातिरिक्तावयवग्रहणम् ॥ एवकार-
स्याप्यर्थः । दृष्टान्तोऽप्येकांगेन बोध्य इति ॥

नन्वेवमपि विसर्जनौयव्यावृत्तये तस्यादत्त आह

विसर्जनौयस्येति । (कै)

ततश्चान्येषां कण्ठादिस्थानमेवेति भावः ॥ ^१उरस्यमतेऽप्याह

सावर्ण्याभावेऽपीति ॥ (कै)

ननु ददानौमेव किं नोच्यतेऽत आह

नास्येति ॥ (कै)

द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणाद् (कै)

इत्यस्योपयोगश्चिन्त्यः ॥

अचेति । (कै)

एतद्वर्णसमूहसाध्यप्रत्याहारे इत्यर्थः ॥ ऊर्क् अन्नं तस्माज्जात

ऊर्गजः ॥ (कै)

आस्ये इति । (कै)

देशविशेषणवैयर्थ्याभिप्रायेण प्रश्न इति भावः ॥ न च नासि-
काया आस्थानन्तर्गतत्वपक्षे तद्व्यावृत्तये देशविशेषणमावश्यकमिति
वाच्यम् । अनुनासिकाकारादिषु कण्ठादिषु वाय्वभिघातादभि-
व्यक्तेषु वर्णेषु नासिकाभिघातेनानुनासिक्यं धर्म उत्पद्यते इत्यनु-
भवेन

१ विसर्जनौयस्यैकीयमतेन उरस्यत्वात् सावर्ण्याभावेऽपि न दोषः ।
इति कैयटः ॥

^१द्विरादैच् (पा)

सूत्रस्थाद्

^१भेदकत्वाद् गुणस्येति

वाच्यम् आनुनासिक्यसंग्रहार्थं तद्यथा

एकोऽयमात्मा

इत्यादिभाष्यकैयटात् तथैव लाभेन च तेषु नासिकाया देशत्वा-
भावस्य कृतत्वात् । जादिष्वपि तथैवेत्यभिमानात् । देशपदेन
तात्त्वादिस्थानमेवोच्यते इति जवगडादिषु न दोषः ॥ भाष्ये

प्रयत्नविशेषणमिति (भा)

देशप्रयत्नमितिद्वन्द्वस्तु सौचत्वात् साधुरिति भावः ॥

स्पृष्टतेत्यादि ॥ (कै)

आस्थान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाद्यादीनां वर्णाभिव्यक्तिजनक-
स्यर्गेषत्स्यर्गदूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारिप्रयत्नविशेषा
एतैः पदैरुच्यन्ते । तेषां चास्थान्तर्गतत्वमास्थान्तर्गततत्तत्स्थानेषु
वायुसंयोगजनकत्वेनेति बोध्यम् ॥

१ अ १। पा १। सू १ ॥

२ भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आनुनासिक्यं नाम
गुणः । तद्विन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ।
भेदकत्वाद् गुणस्य । भेदका गुणः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा
इति । एवं हि दृश्यते लोके । एकोऽयमात्मा उदकं नाम तस्य
गुणभेदादन्यत्वं भवति अन्यदिदं प्रीतमन्यदिदमुष्णमिति । द्विरा-
दैच् इति सूत्रे भाष्ये ।

आस्ये (के)

इत्यस्य यत्कार्यं तज्जनक इति शेषो वा ॥

भाष्ये

‘ते हापिता इति । (भा)

सर्वर्णसंज्ञा (भा)

स्वनिमित्तत्वेन वाच्यान् प्रयत्नान् जहातीति तथा ते स्वनिमित्तत्वं
“हापिता” इत्यर्थः ॥

विवारसंवारी (भा)

कण्ठविक्षस्य विकासङ्गोष्ठी विवृतः कण्ठो यैः आसानुप्रदीयते
धैरित्यर्थः ॥

‘एके । (भा)

उक्तवाक्ययोः प्रथमोपात्ताः ॥

‘नादः (भा)

वर्णोत्पत्त्यनन्तरभावौ ॥

१ सन्ति हि आस्यादाह्याः प्रयत्नाः । ते हापिता भवन्ति । तेषु सत्
स्वसत्त्वपि सर्वर्णसंज्ञा सिद्धा भवति । के पुनस्ते । विवारसंवारी
आसनादौ घोषवदघोषता अल्पप्राणता महाप्राणतेति । अत्रैव
भाष्ये ॥

२ तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः आसानुप्रदाना अघोषाः ।
एके अल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः ॥

३ तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः । एके अल्प-
प्राणाः अपरे महाप्राणाः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । २६१
(अ. १। पा. १। आ. ४) (तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वगम् । १। १। ६।)

अनुः

अणनरूपः शब्दः ॥

'यथा तृतीया इति । (भा)

अनेन तेषामन्यप्राणत्वं बोधितम् ॥

देशविशेषणमप्यास्यग्रहणमावश्यकमिति गूढाशयेनाह भाष्ये

आनुनासिक्यमेषामधिको

गुण इति । (भा)

अयं भावः । अत्र देशपदेन ताल्वादित्थानमुच्यते स्थानशब्देन च योगरूढ्या वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगानुयोगि ताल्वाद्युच्यते । तच्च यद्यपि अकारादीनां गुणमात्रं जनिका नासिका स्वरूपस्य कण्ठादिभिरेवाभिव्यक्तिमिद्वेस्तथापि आदीनां स्वरूपस्य न केवलताल्लादिना नापि केवलनासिकयाऽभिव्यक्तिरिति विनिगमनाविरहादुभयावच्छिन्नवायुसंयोगस्यैव तत्कनकत्वात् तेषां नासिकाऽपि स्थानम् । न चैवं त्वं करोषीत्यादौ चरितार्थं परमवर्णशास्त्रं सन्त्यन्तेत्यादौ न प्रवर्तते । उक्तरीत्या यादीनां नासिकास्थानत्वाभावेन स्थानत आन्तर्याभावादिति वाच्यम्

'स्थानेऽन्तरतमे

इति सप्तम्यन्तपाठस्य दूषितत्वेनास्या युक्तेर्गर्भस्त्रावात् । अनुनासिकाकारादीनामपि सा स्थानमिति त्वयुक्तमेव । एवं हि उत्पादकशामयौ-

१ यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः । आनुनासिक्यवर्जम् ॥

२ अ. १। पा. १। सू. ५० ॥

भेदात्कण्ठयोरिव स्वरूपभेदस्यैवापत्तौ ^१अभेदकगुणपक्षेऽपि निरनु-
नासिकैः सानुनासिकग्रहणानापत्तिः । एवं च

यावत्स्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञेति

सिद्धान्ते नासिकारूपदेशभेदात् कण्ठादीनामप्राप्तसावर्ण्यसिद्धये
आख्येन देशविशेषणमावश्यकम् । नासिकाया आस्थान्तर्गतत्वेऽपि

^१मुखनासिकेति- (पा)

सूत्रे नासिकातिरिक्तावयवकमुखस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यात् अत्राप्या-
स्यपदेन तादृशस्यैव ग्रहणं बोध्यम् । अन्यथाऽत्र 'स्थाने' एतत्कथन-
वैयर्थ्यापत्तिः । आस्यग्रहणव्यावर्त्यानां सावर्ण्यान्तुपयुक्तानां प्रदर्शनमेव
ह्यत्र प्रक्रान्तम् । नचेदं प्रयत्नविशेषणास्यग्रहणव्यावर्त्यमेवास्तु । अनु-
नासिकथकारादीनां जादिभिः सावर्ण्यं च व्यावर्त्यम् । तत्फलं च
“तञ् जुडुवे” “तन्नमती”त्यादौ

^१अनुस्वारस्य यथौ- (पा)

त्यनेन यकारलकारयोरनुनासिकयोरभाव इति वाच्यम् । अनु-

१ ननु च भो अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा । देवदत्ता
मृगइयपि जडपि शिख्यपि स्वामाग्यां न जहाति । तथा बालो युवा
वृद्धो वत्सो दम्यो वशीवर्द्ध इति । उभयमिदं गुणेषु उक्तं भेदका
अभेदका इति । किं पुदरश्च न्याय्यम् । अभेदका गुणा इत्येव
न्याय्यम् । (१। १। १।) भाष्ये ॥

२ अ१। पा१। सू८ ॥

३ अ८। पा४। सू॥ ५८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२६३

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वर्णम् । १। १। ६।)

स्वरस्य नासिकास्थानत्वेन स्थानतोऽन्तरतमथोर्जनयोरेव प्रवृत्तेः ।
अनुनासिकयादीनां तु उक्तरीत्या न नासिकास्थानमित्यदोषात् ।
इदमेव धनयितुं

गुण- (भा)

इत्युक्तम् । गुणपदेन च सावर्णानुपयोगिन आन्तरतम्यपरीक्षो-
पयोगिनो विवारादय उच्यन्ते । एवं च तत्सादृश्याद् अत्रापि गुण-
शब्दप्रयोगः ॥ अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्य “आमोऽनुनासिका न
ह्रावि”ति शिष्टाद्यामुक्तम् । अत एव

उदात्तादिभिः सहैकादश बाह्यः

प्रयत्नाः (कै)

इति कैयटोवक्ष्यति ॥

उदात्तादीनामपि वृद्धिसंज्ञासूत्रशेषे गुणत्वेन व्यवहारात् ।

अत एव

एवमप्यवर्णस्य 'संज्ञा न प्राप्नोति ।

बाह्यं ह्यास्यात् स्थानमवर्णस्य ।

एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते ।

आस्ये येषां तुल्यो देश इति । (भा)

भाष्यं स्वरसतः सङ्गच्छते । अन्यथा प्रयत्नविशेषणमात्रस्योक्तेर्देश-
विशेषणलाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आस्येन देशविशेषणाभावात्-

१ भाष्ये “सर्वर्णसंज्ञा” इत्यस्ति ॥

दोष इत्येव वक्तव्ये “सर्वमुखे” त्यादि समाधानस्यापि निर्दोषत्वा-
पत्तिश्च ॥

एके (भा)

इत्यनेन सर्वमतं तु कण्ठस्थानमिति ध्वनयति ।

व्यवहितस्येति । (कै)

यद्यपि ‘रूढिर्योगापहारिणी’ तथाप्यास्यपदोपादानसामर्थ्या-
द्व्यवहितस्यापि ग्रहणमिति भावः ॥

तात्त्वादीति ।

शिक्षयां तेन रूपेणैव वर्णस्थानत्वकथनादिति भावः ॥ एतेन
तात्त्वादिषु ध्वनिभागाभेदादुदात्तादीनां सर्वर्णसंज्ञा न प्राप्नोतीत्य-
पास्तम् ॥ आस्यभवशब्देन तद्गूपावच्छिन्नस्यैव ग्रहणेनादोषात् ॥ ननु
प्रथमपदेणैव तद्ग्रहणसिद्धिरत आह

‘जिह्वाया अग्रे- (कै)

त्यादि ॥

प्रत्येकं त्विति । (कै)

प्रत्येकनिरूपित सादृश्यग्रहणनिरासार्थमित्यर्थः ॥ यद्यपि ज्ञाप-
केनापि प्रत्येकव्यापारनिरासः सुकरस्तथापि यावदास्यभवेक्य-
विवक्षायां ब्रह्मदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तिः । तत्तज्जनकवायुसंयोगा-
नामतुल्यत्वात् । अतः प्रथमपदमास्यपदेन स्थानमात्रग्रहणार्थं

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२६५

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १। १। ६।)

स्थानं करणं चेति (भा)

भाष्ये करणपदेन वायुसंयोगोऽपि प्रयत्नग्रहणाच्च नातिप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ॥ अत एव यावत् स्थानैक्यपरेण

नैतौ तुल्यस्थानौ (भा)

इति भाष्येण न विरोध इति दिक् ॥ भाष्ये

प्रारम्भो यत्नस्येति । (भा)

अथ

यत्नस्येति (भा)

निर्द्धारणे षष्ठी जातावेकवचनम् ॥

आरम्भ इति (भा)

कर्मणि घञ् ॥ यत्नानां मध्ये प्रथमं वर्णोत्पत्तेः पूर्वमारभ्यमाण इत्यर्थः ॥ अत्रापि नासिकाया अग्रहणमुपपादितरौत्वैवेति बोध्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्ननाभिप्रदेशात् प्रेरितो वायु-
वर्गान्मूर्धपर्यन्तं गत्वा ततः प्रतिनिवृत्तो यत्नविशेषसहायेन तत्तत्-
स्थानेषु जिह्वायादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहृत्य वर्णानभिध-
नक्ति । ततो यत्नविशेषसहायेन परावृत्तिसमये गल्लविवरादीनां
विकासादीन् करोति । तत्र ये तत्तत्स्थानानामभिधातका

१ नहि लौकिकमास्थम् । किं तर्हि । तद्वितान्तमास्थम् । शरीरावय-
वाद् यत् । किं पुनराख्ये भवम् । स्थानं करणं च ॥

२ एवमपि प्रयत्नोऽविशेषितो भवति । प्रयत्नश्च विशेषितः । कथम् ।
नहि प्रयत्नं प्रयत्नः । किं तर्हि । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः ॥

(तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वार्थम् । १। १। ६।)

(अ. १। पा. १। अ. ४)

यन्नालो आस्थान्मर्गततत्तत्कार्यकारित्वाद् “आस्थे प्रयत्ना” इत्यु-
च्यन्ते “आभ्यन्तरा” इति “प्रारम्भ” इति च । गलविवरादि-
विकाषादिकरास्यास्यवर्द्धिर्भूतदेशे कार्यकरत्वाद्वाह्याः ॥ एवं माचा-
कालिकत्वादिकमपि वाय्वल्पत्वमहत्त्वकृतमिति नाभिप्रदेशात्
प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽल्पवायुं प्रेरयति कश्चिदधिक-
मिति तस्य प्रयत्नस्य वायुप्रेरणारूपकार्यमास्यवाह्यदेशमिति
तस्यापि व्यावृत्तिरास्यपदेनोक्ता “अदृष्टे” सूत्रे भाष्ये । “मूर्ध्नि
प्रतिहते वर्णोत्पत्तेः पूर्वं स्पृष्टतादयः पञ्चाक्षिदृक्ते प्राणाख्ये”
इत्यन्वयः कैयटे । अत एव

१“सोदीर्णो मूर्ध्निप्रतिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।

वर्णान् जनयत-” (पा—शि)

इति न शिचया विरोध इति दिक् ॥

भाष्ये

यदि प्रारम्भ (भा)

इत्यत्र “यदी” त्यस्य यद्यपीत्यर्थः ॥

१ अत्र पूर्वं स्पृष्टतादयस्त्वत्वारः पञ्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये
वायौ विवारादयो बाह्या एकादशप्रयत्ना उत्पद्यन्ते । कै ।

२ सोदीर्णो मूर्ध्निप्रतिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।

वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥६॥

पाणिनीयशिक्षा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२६७

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वार्थम् । १। १। ६।)

१अकारेणेति । (कै)

ततश्च स्वधवर्णाकारस्य तच्च सत्त्वेन तद्वारा तुल्यास्त्वानलेनावर्णोऽङोः
सावर्ण्यं “गव्यमि”त्यच

१यस्येति (पा)

लोपप्रसङ्ग इत्यभिमानः ॥

पांस्तदकेति । (कै)

१“प्रसिद्धौ” इत्यस्य प्रकर्षेण सिद्धौ मिलितावित्यर्थः । ततश्च
तदननुभवेन केवलतात्वादिस्थानकत्वेन च न तयोः सावर्ण्यप्राप्ति-
रिति भावः ॥

विभागोऽचेति । (कै)

एवं च पूर्ववत् तयोः सावर्ण्यं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । भाष्ये एतदुत्तरं

१विटततरावर्णौ (भा)

इति । एवं च तद्वारा एतयोरपि विटततरत्वेन प्रयत्नभेदाङ्गत्वेन
न सावर्ण्यमाकारस्य ततोऽपि विटततरत्वात् तेनाप्यनयोर्न सावर्ण्यं
फलाभावश्चेति भावः ॥

१ “एवमपीति” भाष्यप्रतीकमुपादाय “सम्यक्त्वेषु प्रथमभागस्या-
कारेण सादृश्यात् सर्वार्थसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः” इत्युक्तम् ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥

१ एवमप्यवर्णस्यैङोश्च सर्वार्थसंज्ञा प्राप्नोति । प्रसिद्धावर्णवितौ ।
अत्रैव भाष्ये ॥

४ अवर्णस्य तर्हि ऐचोश्च सर्वार्थसंज्ञा प्राप्नोति । विटततरावर्णवितौ ।
भा- ॥

(तुल्यस्थप्रयत्नं सर्वार्थम् । १। १। ६।)

(अ. १। पा. १। व्या. ४)

१ एतयोरेवेति । (भा)

यत्किञ्चित्स्थानसाम्ये सर्वार्थसंज्ञा इत्यभिमानः ॥

२ क्वचित् । (कै)

३ अदसोऽसेर्दादु दो मः (पा)

इत्यादौ ॥ भाष्ये

नैतौ तुल्यस्थानौ इति । (भा)

४ तोर्लि (पा)

इति परसर्वार्थरहित-

५ तद्वानासाम् (पा)

इति निर्देशाद् यावत्स्थानसाम्यमत्रविवक्षितमिति भावः ॥ यत्तु

“एषां समुदितं स्थानम्” इति । तच्च ।

६ “—दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ।

ए ऐ तु कण्यताञ्जयौ —” ॥ (पा—प्रि)

१ एतयोरेव तर्हि मिथः सर्वार्थसंज्ञा प्राप्नोति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ भाष्यमानेनापि क्वचित् सर्वार्थग्रहणदर्शनात् ॥

अ ८ । पा २ । सू ८० ॥

३ अ ८ । पा ४ । सू ६० ॥

४ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्च मतोः । ४ । ४ । १२५ ।

५ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ।

ए ऐ तु कण्यताञ्जयौ औ कण्ठोष्ठ्यौ स्मृतौ ॥ १८ ॥

पाणिनीयप्रशिक्षा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२६६

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वर्णम् । १। १। ६।)

इति शिक्षायां प्रत्येकं

‘तच्च भव (पा)

इत्यधिकारस्ययद् अनापत्तेः । “दन्तोष्ठ्य” इति पाठस्त्वसङ्गतः ।
शरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् । स्वाङ्गसमुदायस्य
स्वाङ्गत्वाभाववत् । स्वजनकवायुसंयोगावच्छेदके कण्ठादौ स्वाधा-
रत्वमारोप्य कण्ठे भव इत्याद्युपपत्तिः । शरीरे मे वेदनेत्यप्येव-
मेवेति दिक् ॥

‘उदात्तादीनां तर्हि इति (भा)

यावत्स्थानैक्यवद् यावत्प्रयत्नैक्यविवक्षणादितिभावः ॥ “स्वशब्दा”
उदात्तादिशब्दाः । एवं चात्र प्रयत्नशब्देनोदात्तादीनां न ग्रहण-
मिति भावः ॥

भाष्ये

‘उदात्तादीनां सर्वर्णसंज्ञा न प्राप्नोति (भा)

इत्यस्य “आस्येन”

‘प्रयत्नोऽविशेषितः (भा)

इत्यस्य च समाध्यन्तरमाहैकदेशी ।

१ अ. ४ । पा. ३ । सू. ५१ ॥

२ नैतौ तुल्यास्थानौ । उदात्तादीनां तर्हि सर्वर्णसंज्ञा न प्राप्नोति ।

अभेदका उदात्तादयः । भा ॥

३ “उदात्तादीनां तर्हि सर्वर्णसंज्ञा न प्राप्नोति” इति पाठोऽस्त्युपलब्ध-
भाष्यपुस्तके ॥

४ अविशेषितः । “आस्येन इत्यर्थः” इति कैयटः ॥

(तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वर्णम् । १। १। ६।) (अ. १। पा. १। आ. ४)

अथवा किं न एतेनेति । (भा)

“नो”ऽस्माकमेतेन प्रारम्भोयत्नस्येत्यर्थकप्रयत्नशब्दाग्रथणेन “किम्” इत्यर्थः । क्लृप्त्वादितिभावः ॥

बाह्यप्रयत्नभेदेऽपीति । (कै)

एवमुदात्तादिभेदेऽपि भविष्यतीत्यपि बोध्यम् । यद्यपि सर्वर्ण-
संज्ञाया न प्रयत्नभेदगर्भत्वं तथापि ज्ञापकादेतदर्थसिद्धिरित्याह

‘भरो भरीति ॥ (पा)

भाष्ये

‘सत्येव हि भेदे इति । (भा)

यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदे सत्येवेत्यर्थः ॥

कुत एतदिति । (भा)

सूत्राचरैस्तदस्माभ इति प्रश्नः । समाधत्ते

भेदाधिष्ठाना हि इति । (भा)

यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदेत्यर्थः ॥ तत्र ज्ञापकमाह

यदि हीति । (भा)

सर्वर्णसंज्ञावचनम् (भा)

इत्यस्य सर्वर्णपदोच्चारणमित्यर्थः । संज्ञा तु

१ भरो भरी सर्वर्णं । अ ८ । पा ४ । सू ६५ ॥

२ सत्येव हि भेदे सर्वर्णसंज्ञाया भवितव्यम् । भाष्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । २७१
(अ. १। पा. १। आ. ४) (तुल्यास्यप्रथमं सवर्णम् । १। १। ६।)

१अणुदित् सवर्णस्य (पा)

इत्याद्यर्थमावश्यकैति बोध्यम् ॥

भेदादिति । (कै)

बाह्यप्रयत्नभेदादित्यर्थः ॥ नन्वेवं यत्किञ्चित्स्थानैक्यादेकारौकारयोः
भावर्ण्यपन्निरिति चेन्न । ज्ञापकात् प्रयत्नांशे यावत्प्रयत्नसमानत्व-
त्यागेऽपि स्थानांशे तत्त्यागेमानाभाव इत्याश्रयात् ।

२यजुष्येकेषाम् (पा)

इत्यादिनिर्द्देशैः स्थानांशे यावत्स्थानतुल्यत्वविवक्षणाच्च । यत्तु तुल्य-
त्वस्य भेदघटितत्वात् सवर्णसंज्ञाभेदाधिष्ठानेत्यर्थ इति । तन्न ।
तेन सावर्ण्यनियामकप्रयत्नयोः स्थानयोश्च परस्परं भेदज्ञाभेऽपि
वर्णानां यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदस्य ततोऽज्ञाभात् । स्थानानामन्ततस्तत्
तत्कालरूपोपाधिभेदेन भेदो बोध्यः ॥ भाष्ये

यदि तर्हि सति भेदे (भा)

इत्यादि सिद्धान्ति वचः ॥

शकारच्छकारयोरिति । (भा)

तस्मात् प्रारम्भो यत्नस्येति आवश्यकमिति भावः ॥ ननु “निष्कस्त्रे”-
त्यत्र हस्तः परत्वाभावात् कथं लोपप्राप्तिरित आह

१ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । अ. १ । पा. १ । सू. ६६ ॥

२ यजुष्येकेषाम् । अ. ८ । पा. ३ । सू. १०४ ॥ “युष्मात् तत् तत्तुषु
परतः पक्षे सस्य मूर्धन्यो भवति” इत्यर्थः ॥

१अनचि चेति ॥ (पा)

तत्रैकदेशी प्रौढा समाधानमाह

एवं तर्हीत्यादि ॥ (भा)

स्वाङ्गवाच्येवेति । (कै)

१अमूर्द्धेत्यादि- (पा)

पर्युदासादेव स्वाङ्गे लभ्ये स्वाङ्गादिति पुनः श्रुतिरवधारणार्थेति भावः । “संज्ञायाम्” इत्यनुवृत्तेर्न दोष इत्यन्ये ॥ नन्वेवं भिन्न-
स्थानानामपि स्यादत आह

तद्धितान्तास्येति । (कै)

आस्यपदोपादानसामर्थ्याच्च तद्गृह इति भावः ॥

एकत्वं विवक्ष्यत इति । (कै)

तद्विवक्षां विनापि प्रत्यासत्त्या प्रथमथोरेकास्यभववृत्तिललाभ इत्यन्ये ।
चिपदवङ्गम्रीहौ सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातापत्तेः पूर्वपदार्थप्रधान-
तत्पुरुषस्याप्यगतिकगतित्वाद् भाष्ये द्वितीय आश्रितः ॥

रेफोष्मेति । (कै)

“रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति” इत्युक्तेरिति भावः ॥

१तस्यावचनम् (भा)

इति वार्तिके तच्छब्देन कस्य परामर्शोऽत आह

१ अ ८ । पा ४ । सू ४७ ॥

२ अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादिकामे । अ ६ । पा १ । सू १२ ॥

३ तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२७३

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १। १। ६।)

‘तस्येत्ययमिति । (कै)

तस्यावचनम् (भा)

इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुष इति भावः । एवं च “स्यो न विभक्तिरि”
तिलुगभावः । वस्तुतस्तच्छब्देन पूर्वोक्तस्य तस्य शब्दस्य परामर्श
इति वक्तुं युक्तम् ॥

रेफस्यापीति । (कै)

रेफोऽणामित्येतद्विजातीयसवर्णभावप्रतिपादनपरमित्यर्थः । तच्च
रेफांशे तुल्यास्यप्रयत्नासम्भव एव ऊङ्गसु तु

‘नान्ज्जलौ (पा)

इति निषेधादिति बोध्यम् । एवं च व्यावर्त्याभावेन सवर्णसंज्ञा-
वचनसामर्थ्याद् यस्य तस्येति लप्स्यत इति भावः ॥ ननु “सवर्ण”
इति संज्ञाशब्दस्य कथं सम्बन्धिशब्दत्वमत आह

तुल्यास्येत्यादि । (कै)

स्वार्थभिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धनिमित्तः शब्दः सम्बन्धिशब्द इति
भावः ॥ परेतु अत्र सूत्रे इन्द्रनिर्देशलभ्यौ तुल्यास्यतुल्यप्रयत्नशब्दौ
इत्यर्थो भाष्यस्य सवर्णशब्दो हि प्रदेशेऽपि सवर्णपदवत्परो न तु
तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य सम्बन्धिशब्दत्वं दुरुप-
पादमुपक्रमोपसंहाराभ्यां चेवमेवोचितम् । उपक्रमे हि

तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च

१ तस्येत्ययमतुक्करणशब्दः । तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः । कै ॥

२ अ १। पा १। सू. १० ॥

(तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १। १। ६।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

सवर्णसंज्ञं भवति (भा)

इत्युक्तमित्याहुः ॥

चकारलृकारयोरिति । (भा)

अत्र

'चृत्यक (पा)

इति प्रकृतिभावः । वार्त्तिकेऽप्येवमेव पाठ इति प्रामाणिकाः ॥

सावर्ण्यप्रतियोग्यनिर्देशादाह

अत्र चेति ॥ (कै)

भाष्ये

होतृलृकारो होतृकार इति । (भा)

लृकारशब्दो देवतावाचीत्येके । विवृतस्य लृकारस्य दीर्घस्या-
भावाद्दकारो दीर्घ उदाहृत इति बोध्यम् ॥

नैतदस्तीति । (भा)

सवर्णसंज्ञाया इति शेषः ॥ नन्वौषत्स्पृष्टेन मुक्तेऽपि विवृतदीर्घः
सवर्णसंज्ञां विना दुर्लभोऽत आह

तचेति ॥ (कै)

भाष्ये तद्वचनद्वयारम्भेऽपि सवर्णसंज्ञावशिकीत्याह

तत् सवर्णे इति ॥ (भा)

अज्माचस्येति । (कै)

अनञ्ज्यालृत्पर्यमक इति वर्त्तते । सवर्णसंज्ञाभावात् सवर्ण इति
मानुवर्त्तते इति भावः ॥ खण्डयति

'यदेतदिति (भा)

भाष्ये ॥

सवर्णं द्वतीति । (कै)

आद्य वार्त्तिके सर्वर्णग्रहणमनुवर्त्तत इति भावः ॥

तेन लृतीति । (कै)

सिद्धान्तेऽपि व्यवस्थितविभाषयाऽनभिधानेन वा होदृष्टकारे पूर्ववार्त्तिकं गच्छृष्टकारे चोत्तरवार्त्तिकं न प्रवर्त्तते । एवं कृ इति दीर्घस्य ऋकारे परे पूर्वस्य तस्यैव ऋकारे उत्तरस्य चाप्रवृत्तिस्तत एवेति भावः ॥

रूपद्वयमिति । (कै)

ईषत्स्पृष्टघटितं विवृतदीर्घघटितं चेति भावः ॥

तच्चासंहितायामिति । (कै)

'समासे संहिता नित्या । असमासे तु ईदृशं रूपं दुर्लभम् । होदृशब्दे विभक्तिश्रवणापत्तेः । होदृशब्दस्य नपुंसके समुद्धौ रूपमित्यप्यतिक्रिष्टमिति चिन्त्यम् । भाष्ये तु

१ यदेतत् सर्वर्णदीर्घत्वे ऋतीति एतद्वृत इति वक्ष्यामि । भाष्ये ॥

२ “संहितैकपदे नित्या नित्या धातुप्रसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु वा विवक्षामपेक्षते” ॥ अत्रैकपदशब्देन अखण्डमपदम् । अत एव नित्यासमास इति चरितार्थम् । अत एवाग्रे अग्रे इत्यादौ पदद्वित्वे संहिता अनित्यैव । अखण्डत्वं च पदत्वाभाववदुत्तरखण्डत्वं तेन राजीयतीत्यादौ न दोषः । अन्यथा तत्र पक्षे श्रवकादेशोऽपि न स्यादिति बोध्यम् ॥

२७६

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वर्णम् । १। १। ६।)

(अ. १। पा. १। आ. ४)

होट लृकार (भा)

इति दीर्घप्रवृत्तियोगेदृशोच्चारणम् ॥ इति स्थिते इति शेषः । एवं
“शाकले होट लृकार” इत्यपि चिन्तयम् । सर्वर्णत्वविधायक-
वचनाभावे एतद्विचारसत्त्वेन तत्र

चतुर्थक (पा)

इत्यस्याप्राप्तेः ।

‘इकोऽसवर्णं (पा)

इत्यपि

‘न समास (वा)

इति निषिद्धम् । नित्यग्रहणं तु तत्र भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याहुः ॥
सर्वर्णसंज्ञावचनेनैकैर्नैव सिद्धे तद्व्यं न कार्यमित्याह भाष्ये

तच्च वक्तव्यमिति ॥ (भा)

इतर आह

अवश्यमिति ॥ (भा)

अर्द्धतृतीयेति । (कै)

तावतापि स्थानप्रयत्नसाम्येन ताभ्यां ग्रहणं स्यादित्यरुचेराह

१ इकोऽसवर्णं शाकल्यस्य ऋलृश्च । ६। १। १२७ ॥

२ “न समासे” इति सिद्धान्तकौमुद्यामस्ति । वार्त्तिकपाठे तु “सिक्
(नित्य) समासयोः शाकले प्रतिषेधः” इत्यस्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२७७

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वगम् । १। १। ६।)

ईषत् स्पृष्टेति । (कै)

विवृतत्वाभावे उपस्थितरेफौयप्रयत्नत्यागे मानाभावादिति भावः ॥

ताभ्यामिति । (कै)

असावर्णादिति भावः ॥ भाष्ये वचनद्वयप्रत्याख्यानवाद्याह

चकारस्येत्यादि ॥ (भा)

सत्यत्वे इति । (कै)

अयोगवाहेषु पाठादिति भावः ॥

नाच् कार्यमिति । (कै)

तस्य भुतसंज्ञा । तत्स्थाने भुतस्येति भावः । अत्र पक्षेऽपि उक्तयुक्त्या
ह्रस्वचकारद्वयस्थानिकदीर्घकादेशातिरिक्तविषये आद्यस्य ह्रस्व-
चकारचकारद्वयस्थानिकदीर्घकादेशातिरिक्तविषये द्वितीयस्य न
साधुत्वमिति नातिप्रसङ्गः । पक्षयोस्तुल्यफलता चेति बोध्यम् ।
तदेव ध्वनयन् पृच्छति भाष्ये

'किं पुनरचेति ॥ (भा)

चकार इति । (कै)

विवृत इत्यर्थः ॥

स्रृकार इति ।

ईषत्स्पृष्ट इत्यर्थः ॥ भाष्ये

दीर्घत्वं चैव हीति । (भा)

ईषत्स्पृष्टविवृतरूपो दीर्घो वर्ण इत्यर्थः । तद्वाच्ये

१ किं पुनरत्र ज्यायः । सर्वगसंज्ञावचनमेव ज्यायः ॥

अपिचेत्यादिना ॥ (भा)

खट्वल्लकार इति । (भा)

होदल्लकार इत्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ वचनस्य काप्यदर्शनादाह

व्याख्यास्यामीति ॥ (कै)

अन्ये तु “लण्” सूत्रस्याकारस्यानुनासिकाले

अतो लान्तस्य (पा)

इत्यत्र भगवान् पाणिनिर्लकारं नोच्चारयेत् । प्रत्याहारेनैव निर्वा-
हान् । तस्मादपूर्वं वचनं कार्यमित्येव भाष्याशय उचित इत्याहुः ॥

आन्तरेति । (कै)

रश्रुते रपरो लश्रुतेर्लपर इत्यर्थः ॥ सर्वणसंज्ञावादी तदभाववादिनं
प्रति तवाप्यावश्यकं तदित्याह

तच्चावश्यमिति ॥ (भा)

लकाराख्याण् लपर इत्येतत् ॥

साक्षादिति । (कै)

रघाभ्याम् (पा)

इति वचनादित्यर्थः ॥ नन्वत्र लकाराभाव इत्यत आह भाष्ये

वर्णैकदेश इत्यादि ॥ (भा)

अग्रहणपक्षे त्विति । (कै)

“प्रकृत्यमानमि”त्यत्र “कृत्यमानम्” इत्यत्र चेति भावः । आद्ये

‘कृत्यच (पा)

इति द्वितीये

‘अवर्णाक्षस्येति (वा)

प्राप्तिः ॥

भेदेनेति । (कै)

“ओणु” “गञु” इति भेदेनानुबन्धनिर्देशः ॥

‘नाम्लोपिशास्वदितां (पा)

‘पुषादिद्युताद्युदित (पा)

इति च भेदेनोपादानमित्यर्थः ॥

१ इह तर्हि “रषाभ्यां नो णः समानपदे” इत्यत्र ऋकारयङ्यं चोदितम् । मातृणां पितृणामित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । कृत्यमानं पश्येति । अथासत्यामपि सर्वार्थसंज्ञायामिह कस्मान्न भवति प्रकृत्यमानं पश्येति । चुटुतुल्यप्रत्ययाये नेति वक्ष्यामि । अपर आह । त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लृणसैश्च व्यवाये नेति वक्ष्यामीति ॥

२ अ ८ । पा ४ । सू २६ ॥

३ रषाभ्यां नो णः समानपदे (८ । ४ । १ ।) एतत् सूत्रस्यवार्तिकम् । रषाभ्यां णत्वं ऋकारयङ्यम् ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू २ ॥

५ पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु । अ ३ । पा १ । सू ५५ ॥

नाज्भलौ । १।१।१० ॥

अकारेत्यादि । (कै)

एवं च हरिरित्यादौ दीर्घः श्रयनमित्यादौ यणापत्तिरिति भावः ॥

अत एवेति । (कै)

पूर्वसवर्णदीर्घनिर्देशादित्यर्थः । किं चैवं सति

‘अकः सवर्णे’ (पा)

‘भरो भरि सवर्णे’ (पा)

इत्यस्यासङ्गतिरित्यपि बोध्यम् ॥

भेदाधिष्ठानत्वादिति । (कै)

व्यक्तैक्ये हि तुल्यास्यप्रयत्नत्वासम्भव इति भावः ॥

सवर्णग्रहणेन (भा)

इति भाष्ये सवर्णग्राहकेण

‘अणुदित्’ (पा)

सूत्रेणेत्यर्थः ॥

अत्र हि सूत्रे इति । (कै)

“उच्चारितस्यैव प्रत्यायकताम्” चत्यपूर्वपक्षी न जानाति “प्रत्याहारेषु

१ अकः सवर्णे दीर्घः । अ ६ । पा १ । सू १०१ ॥

२ अ ८ । पा ४ । सू ६५ ॥

३ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२८९

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(नाज्भूलौ । १। १। १०।)

जातिग्रहणम्” इति च न जानाति ॥ ननु सति सर्वणत्वे इकारः
शकारं गृह्णीयात् तदेव च न

नाज्भूलौ (पा)

इति निषेधादत आह

स्वात्मनीति । (कै)

यद्यपि “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इत्यात्मानमपि विषयीकरोतीति
एकस्य विषयत्वविषयित्वयोर्न विरोधस्तथाप्येतद्वाक्यार्थबोधोत्तर-
मन्यत्र निषेधेऽपि स्ववाक्यार्थबोधात् प्राक् स्वघटकपदार्थापस्थिति-
वेलायां स्ववाक्यार्थरूपसावर्ण्याभावज्ञानाभावाच्चात्रेकारशकारयो-
स्तदभावबोधनमिति भावः ॥

अपवादस्यैवासम्पत्त्येति । (कै)

अपवादस्य

नाज्भूलौ (पा)

इत्यस्यासंपत्त्या प्राग्बोधाभावेन स्वविषयेऽप्राप्तौ तद्वटकपदोपस्थितयो-
रिकारशकारयोर्नापवादविषयत्वमित्यर्थः ॥

बहुल्येति । (कै)

मयूरव्यंसका- (पा)

दिलात् “सुप्सुप्ते”ति वा समास इत्युचितम् ॥ ननु कथं शस्य
द्विलं

१ “अपवादत्वस्यैवासम्पत्त्या” इति कैयटेऽस्ति ॥

२ मयूरव्यंसकादयश्च । अ. २ । पा. १ । सू. ७२ ॥

३ सङ्घ सुपा । अ. २ । पा. १ । सू. ४ ॥ इत्यत्र ‘सुपा’ इति योग-
विभागेनेत्यर्थः ॥

‘अनचि न्नेति (पा)

‘शरोऽचीति (पा)

वा निषेधापत्तेरत आह

शरोऽचीति ॥ (कै)

ननु प्रयत्नभेदेनानच्चे सूत्रमेव व्यर्थं स्यादत आह

सूत्रेति ॥ (कै)

भाष्ये

‘ईषदित्येवेति । (भा)

“एडैचोः” परस्परसावर्णाभावाय विवृतत्वव्याप्यानामपि सर्वर्णसंज्ञा-
 नियामकत्वस्य सूत्रमतेऽप्यावश्यकत्वेन तदाश्रित्य सूत्रानारम्भ एव
 ज्यायान् । किं च दीर्घप्लुताकारहकारयोः सावर्ण्यव्यावृत्तये इदमपि
 तस्यावश्यकमिति भावः ॥

१ अ ८। पा ४। सू ४७ ॥ २ अ ८। पा ४। सू ४६ ॥

३ अञ्मलौः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽञ्मलत्वात् । अञ्मलौः प्रतिषेधे
 शकारस्य शकारेण्य सर्वर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं
 कारणम् । अञ्मलत्वात् । अचैव हि शकारो हल् च । कथं
 तावदचत्वम् । इकारः सर्वर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमचत्वम् ।
 हल् चोपदेशाद्वलत्वम् । तत्र को दोषः । तत्र सर्वर्णलोपे दोषः ।
 तत्र सर्वर्णलोपे दोषो भवति । परप्रभूतानि कार्याणि । भरो भरि
 सर्वर्ण इति लोपो न प्राप्नोति । सिद्धमनच्त्वात् । सिद्धमेतत् ।
 कथम् । अनच्त्वात् । कथमनच्त्वम् । स्पृष्टं करणं स्पृष्टानाम् ।
 ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमृग्याम् । ईषदित्येवानुवर्त्तते । खराणां
 च विवृतम् । ईषदिति निवृत्तम् । अचैव भाष्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । २८३
(अ. १। पा. १। व्या. ४) (नाञ्जलौ । १। १। १०।)

वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति । (भा)

अन्यथा

नाञ्जलौ (पा)

इत्यस्य निषेधस्य स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तौ तव पूर्वपक्षस्यैवानुत्थानं
स्यादिति भावः ॥ अनिष्पादमुपपादयति

अस्मिन् हीति ॥ (कै)

सूत्रे निष्पन्ने इति । (कै)

जनितवाक्यार्थबोधे इत्यर्थः ॥

प्रवर्त्तते इति । (कै)

एते परस्परं सर्वणसंज्ञा इति प्रमारूपं निश्चयज्ञानं निष्पद्यत
इत्यर्थः । तदेव च लक्ष्यसंस्कारकमिति भावः ॥

निष्पत्त्यवस्थायाम् । (कै)

वाक्यार्थबोधावस्थायाम् ॥

सर्वणत्वेषु निष्पन्नेषु । (कै)

तत्र सर्वणलनिष्पत्तिरिष्टविषये सर्वणपदवाच्यत्वग्रहः ॥

नापि स्वात्मनीति । (कै)

अनिष्पत्तेरिति भावः ॥

अङ्गानिष्पत्त्या । (कै)

अङ्गस्थेष्टविषयसर्वणपदवाच्यत्वज्ञानस्थानिष्पत्त्या ॥ भाष्ये

'तावत् । (भा)

प्रथमम् ॥

उपदेशोत्तरकालेति । (भा)

ज्ञातस्य संज्ञाविधानादिति भावः ॥

प्रत्याहारोत्तरकाला सर्वर्णसंज्ञा (भा)

इत्यादेरिष्टविषये सर्वर्णसंज्ञासंज्ञितग्रहणं “तदुत्तरकालमणुदिति”-
त्येतदकारादिभिः स्वसर्वर्णत्वेन ज्ञातानां ग्रहणं बोधयतीत्यर्थः ।
अपरिसमाप्तिश्च सर्वर्णनिर्णयं विना तद्ग्रहणबोधनासामर्थ्यमित्यर्थः ।
तज्जन्ये शक्तिग्रहे बाधकसम्भावनोहिताऽप्रामाण्यसम्भावनासत्त्वादिति
तात्पर्यम् ॥ यत्तु

नाज्भलौ (पा)

इत्यतः प्राक्

तुल्यास्य (पा)

इत्यस्य बोधाभावेन सर्वर्णपदार्थज्ञानाभावाद्

१ वाक्यापरिसमाप्तेर्वा । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं
वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वर्णानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकाला
इत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकाला आदिशब्देन सहैतेति प्रत्याहारः । प्रत्या-
हारोत्तरकाला सर्वर्णसंज्ञा । सर्वर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सर्वर्णस्य
आप्रत्यय इति सर्वर्णग्रहणम् । एतेन सर्वर्ण समुदितेन वाक्येनान्यत्र
सर्वर्णानां ग्रहणं भवति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ अ. १। पा. १। सू. ६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

१८५

(अ. १। पा. १। आ. ४)

(नाज्भलौ । १। १। १०।)

अणुदिद् (पा)

इत्यस्य वाक्यार्थाबोध इत्यर्थ इति । तन्न । अभावज्ञाने प्रतियोगि-
ज्ञानस्य कारणतया तुल्यास्येत्यतः प्राग् निषेधवाक्यार्थाभावो न तु
विपरीतमित्यदोषादिति दिक् ॥

सिद्धमिति । (कै)

अत्रत्याचपदार्थापस्थितिकाले वाक्यार्थबोधरूपसावर्ण्याभावज्ञाना-
भावादिकारणकारणयोः सर्वणत्वज्ञानेऽ“प्यणुदिद्” सूत्रजस्येष्टविषये
वाक्यार्थबोधरूपशक्तिग्रहस्याभावान्नेकारेणात्र शकारग्रहणमिति
भावः ॥ ननु वाक्यापरिसमाप्तिन्यायस्यास्मदादीन् प्रति प्रवृत्तत्वेऽपि
पाणिनेस्तत्तच्छास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या तत्तद्विषयज्ञानस्य प्रागपि
सत्त्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्यैतच्छास्त्रासाध्यत्वेन च

नाज्भलौ (पा)

इत्यादौ सर्वणाभिप्रायेण प्रयोगः स्यात् । अस्मदादीनां बोधस्तु
तत्तात्पर्यज्ञव्याख्यादपरम्परया लक्षणया भविष्यतीति शकारयोः
प्रतिषेधः प्राप्नोति एवमकारयोरपीति चेन्न । ज्ञानसत्त्वेऽपि तदभि-
प्रायेण प्रयोगे तात्पर्य्याहकाभावात् । करिष्यमाणसंज्ञाद्यभिप्रायेण
पाणिनिश्चवहाराभावस्यैव प्रतिपादनाच्च । अत एव “हलन्त्य” सूत्रे
इतरेतराश्रयमाशङ्क्य एकशेषेण समाहितं भाष्ये । अन्यथा पाणिनिना
इत्यदार्थस्य ज्ञातत्वेन तस्यान्योन्याश्रयाभावात् तेन तदभिप्रायेण
प्रयोगे बोद्धव्यस्य लक्षणयैवोपपत्तौ तत्पर्य्यन्तानुधानमनर्थकं

स्यात् । मम तु पाणिनेस्तथा व्यवहाराभावाद्दोषः । उक्तार्थं
ज्ञापकमप्युपन्यस्यति

‘एवमीकारोऽपीति । (कै)

अत्र पचे दीर्घसुताकाराभ्यां हकारे सावर्ण्यवारणं तु प्रक्षेपाद्बोध्यम् ।
तत्र तात्पर्यं वा हकारा

‘वेलासु (पा)

इत्यादिनिर्देशाः प्रागुक्तं भाष्यं चेति बोध्यम् ॥

प्रदर्शनाय । (कै)

बोधनाय ॥ भाष्ये

‘यदेतदिति । (भा)

तद्बोधवेलायां वाक्यपरिसमाप्तेरिति भावः ॥

‘एकचेति । (कै)

“तुल्यार्थानां विकल्प” इति न्यायादित्यर्थः ॥

१ एवमीकारोऽप्यत्रेकारेण न गृह्यत इतीकारप्रकारयोः सर्वार्णत्वम-
स्तीति कुमारौ श्रुते इत्यत्र सर्वार्णदीर्घत्वं प्राप्तमचीत्यनुवृत्त्या निवार्यते ॥

२ कालसमयवेलासु तुमुन् । अ. ३ । पा. ३ । सू. १६७ ॥

३ नैष दोषः । यदेतदकः सर्वार्ण दीर्घ इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणम् । तत्र
इकार ईकारं गृह्णाति प्रकारं न गृह्णाति । भा ॥

४ एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति इह तु साध्यभेदः । सिद्धेरण्यत्वं
हेतुः । अनन्त्यस्य वाक्यपरिसमाप्तिः ॥

१मा वा भूद् । (भा)

इत्येतत् सूचितप्रतिज्ञाया आश्रयमाह

१अस्तु वेति ॥ (कै)

ननु “व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा नोच्चारणे विशेषः” इति न्यायात्
कथं भेद इत्यत आह

श्रुतिद्वतमिति ॥ (कै)

भाष्ये

१असतिलोपे त्रिशकारमिति (भा)

वदन् प्रष्टव्यः किं द्विशकारकं न स्यादिति तवाग्रय उत त्रिशकारं
स्यादिति । आद्ये आह

असत्यपीति । (भा)

द्विशकारं भवत्येवेत्यर्थः । द्वितीये आह

१ एतच्च समर्थितम् । कथम् । अस्तु वा शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा
मा वा भूत् । भा ॥

२ अस्तु वा ग्रहणमिकारेण शकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञा-
विकल्पार्थो वा शब्द इत्यर्थः ॥

३ ननु चोक्तं परश्रुतानि कार्याणि । भरो भरि सवर्ण इति लोपो न
प्राप्नोति । माभुल्लोपः । ननु च भेदो भवति । सति लोपे द्विश-
कारम् । असतिलोपे त्रिशकारम् । नास्ति भेदः । असत्यपि लोपे
द्विशकारमेव । कथम् । विभाषाद्विचनम् । एवमपि भेदः । असति
लोपे कदाचित् द्विशकारं कदाचित् त्रिशकारं सति लोपे द्विशकार-
मेव । स एष कथं भेदो न । स्यात् यदि नित्यो लोपः स्याद् विभाषा
तु स लोपः । यथा भेदस्तथास्तु । अत्रैव भाष्ये ॥

एवमपीति । (भा)

विभाषा द्विर्वचनेऽपीत्यर्थः । एवमपीत्यर्थेन भेद एवेत्युक्त्वा तदुप-
पादनावसरे यदि लोपो न स्यादिति वाच्यं किमुच्यते नित्यो
लोपः स्यादिति अतश्चित्त्वा भिन्नकर्तृकत्वेन योजयति ॥

स एष इति । (भा)

चिश्नकारमिष्टमेवेति तात्पर्यम् ॥

भूयो ह इति । (पा)

इदं वृत्तिरीत्या । भाष्यरीत्या तु

वावसान (पा)

इत्यत इति बोध्यम् ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतौगर्भज-
नागोजिभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे
चतुर्थमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १।१।११॥

व्यक्तिपक्षे ईदूतोस्तपरयोरुपादानं भिन्नकालनिवृत्तये वा
गुणान्तरयुक्तग्रहणाय वा स्यात् । तत्र नाद्य इत्याह

ईदूतोरिति । (कै)

एवं च

अणुदिद् (पा)

इत्यस्य प्राप्त्यभावाद् न तद्वाधक-

तपर- (पा)

सूत्रप्रवृत्तये तपरत्वमित्यर्थः ॥ “तपर” सूत्रेऽणग्रहणाननुवृत्त्या तस्य
प्राप्तावपि फलाभावाच्च द्वितीय इत्याह

उदात्तादीनामिति ॥ (कै)

१ “किमर्थमिति” भाष्यप्रतीकमुपादाय “ईदूतोरनगत्वाद्भिन्नकालनिवृ-
त्त्यर्थं नोपपद्यते तपरत्वम् । उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां
ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते । जातिपक्षेऽपि दीर्घोच्चारणात्प्रयत्नाधि-
क्याद्गुणानां न भविष्यति झुतानां चेष्ट्यत एवेति इष्टव्याघातं प्रत्युत
तपरत्वं करोतीति प्रञ्ज” इत्युक्तम् ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ७० ॥

(ईदूदेइ द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।) (अ. १। पा. १। व्या. ५)

ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्यात् तत्पक्षे हि “तपर” सूत्रं
नियमार्थमेवेत्यत आह

जातीति ॥ (कै)

भुतानां चेष्टत एवेति । (कै)

एतच्चाग्रे भाष्ये एव स्फुटम् ॥

इष्टव्याघातमिति । (कै)

जातिपक्षे ईदूदंशेऽपि तपरत्वेनैव भुतव्यावृत्तिरित्यभिमानः ॥

भेदकाश्च गुणा इति । (कै)

“भेदकत्वात् स्वरस्य” इति वार्त्तिकोक्तेरविवक्षिते भेदकपक्षोऽ-
स्तीत्यभिमानः । इदं प्रयोजनम् ईदूतोरेव नत्वेदंशे “अणुदित्”
सूत्रेणैव सिद्धेः ॥ ननु तत्कालमवर्णमंग्रहार्थं तपरत्वमुक्तं नातत्काल-
व्यावृत्त्यर्थं तत् कुतः भुतानां न प्राप्नोतीत्यत आह

व्यक्तिपक्षेति ॥ (कै)

ईदूदंशे इदम् । एदंशे तु तपरत्वादेव दोष इति बोध्यम् ॥ ननु
इतिशब्दादिसमभिहारे कार्यार्थं प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्
पूर्वं भुते तेन स्थानिनो निवृत्तत्वेन भुताभिद्वलेऽपि कथं स्थान्या-
अथा प्रगृह्यसंज्ञेत्यत आह

शास्त्रेति । (कै)

प्रवृत्तेऽपि शास्त्रेऽसिद्धवचनेन तत्प्रवृत्तिबुद्धभावेन भुतबुद्धभावाद्
दिमात्रविषयाया बुद्धेस्त्रिमात्रे सत्त्वाद् दिमात्रबुद्ध्या त्रिमात्रस्य
संज्ञेत्यर्थः । एतेन शास्त्राभिद्वलाः शास्त्राप्रवृत्तौ स्थानिनः प्रगृह्यत्वेऽपि
पुनः भुते तस्य तत्र स्यात् । न च स्थानिवत्त्वम्

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३६३

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(इंदूदेदु द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।)

‘अनस्विधौ (पा)

इति निषेधात् । सुतस्थान्यवृत्तिधर्मत्वात् । एवं च “आगच्छतमग्नौ”
इत्यादौ

‘अणोऽप्रगृह्यस्य (पा)

इत्यनुनामिकः स्याद् इत्यपास्तम् ॥ ननु प्राधान्यात् कार्यासिद्धत्व-
मेव स्यादत आह

‘तथाह्यीति ॥ (कै)

‘उत्सर्गः (कै)

१ स्यान्निवदादेशोऽनस्विधौ । १ । १ । ५६ ॥

२ अ ८ । पा ४ । सू ५७ ॥

३ तथाहि वक्ष्यति असिद्धत्ववचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रति-
षेधार्थं चेति । कै ॥

४ “असिद्धः सुतः” इति (भा) । आस्तासिद्धत्वाश्रयणाच्च सुतबुद्धावसत्त्वा
प्रगृह्यत्वे विधीयमाने हिमाचलवियथाबुद्धिः प्रवर्तते । तथाच वक्ष्यति ।
“असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च” (“इंदू-
देदु द्विवचनं प्रगृह्यम्” इति सूत्रस्थकैयटे कौस्तुभे च एवम्बिधभाष्य-
वार्त्तिकपाठोऽस्ति । “घत्वतुकोरसिद्धः” “पूर्वत्रासिद्धम्” (८ । २ ।
१) इत्येतत् सूत्रद्वयस्य भाष्यग्रन्थे एवम्बिधपाठोऽपि दृश्यते । तद्यथा ।
“घत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च”
“घत्वतुकोरसिद्धः” (६ । १ । ८६) इत्येतत् सूत्रस्थं वार्त्तिकमिदम् ।
उत्सृज्यते निवर्त्यते आदेशेनेत्युत्सर्गं स्थानी । स लक्षणं निमित्तं
यस्य कार्यस्य तुगादेस्तस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथाचैकरूप्यार्थं सर्वत्र
आस्तासिद्धत्वमेवेति भावः ॥

स्थानी ॥

सामान्येनेति । (कै)

तदुत्सर्गेऽपौत्यर्थः ॥ ननु प्रकृतिभावो न खरसन्धिप्रकरणस्यैवाह

सोत्सर्गमिति । (कै)

तदुत्सर्गनिरूपितापवादत्वस्यात्रापि सत्त्वेनेदमपि तत्प्रकरणस्यैवेति
भावः ॥ प्रगृह्यत्वहेतुके प्रकृतिभावेऽपौत्यन्वयः ॥

प्रकृतिभाव एवेति । (कै)

भुत्प्रकृतिभाव इत्यर्थः ॥ भाष्ये

^१एतस्य (भा)

इत्यस्य खरसन्धिप्रकरणविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्यर्थः ॥

^२कार्यार्थत्वादिति । (कै)

तदेकवाक्यतापन्नं संज्ञासूत्रं तत्प्रकरणस्यमिति भावः ॥

१ सिद्धः भुतः खरसन्धिषु । कथं ज्ञायते सिद्धः भुतः खरसन्धिव्यति ।
यदयं भुतः प्रकृत्येति भुतस्य प्रकृतिभावं प्राप्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।
सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
अभुतादभुत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति । किमतो यत् सिद्धः भुतः खर-
सन्धिषु । संज्ञाविधावसिद्धः । तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति ।
संज्ञाविधौ च सिद्धः । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र
कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । अत्रैव भाष्ये ॥

२ कार्यार्थत्वादगुणानां कार्यस्य च प्राधान्यात् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्य-
त्वादित्यर्थः । कै ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ३६३
(अ. १। पा. १। व्या. ५) (ईदूदेदु दिवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।)

प्रतिषिद्धे इति । (कै)

अनुववद्भावेन बाधिते इत्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रगृह्यसुतप्रतिषेधेति । (भा)

प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे सुतप्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ प्रगृह्याश्रयस्यापि
कुतो न निवृत्तिरित्यत आह

अन्येनेति । (भा)

प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनेत्यर्थः ॥ नन्वीदृशेऽपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृति-
भावे सति सुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधोऽनुववदिति बोधितो व्यर्थ
इत्यत आह

यचेति ॥ (कै)

न पुनस्तपरत्वादिति । (कै)

तद्वक्ष्यति भाष्ये

दीर्घाणां चोच्यमाना सुतानां न प्राप्नोति इति ॥ (भा)

सुतानां तु इति । (कै)

तपरत्वाभावे इत्यर्थः ॥ तपरत्वे तु “तपर”सूत्रस्य जातिपक्षेऽन्यस्यपि
नियमार्थत्वाच्च स्यादिति भावः ॥ ईत्वादि इत्वाद्यनतिरिक्तं मन्यते ॥

१ ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् सुतानां न सिद्ध्यति न पुनस्तपरत्वात् ।
अयमत्राश्रयः । आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते । दीर्घोच्चारणाच्च प्रयत्ना-
धिक्याङ्गस्त्वानां न भविष्यति सुतानां तु प्रवर्तिष्यते इति ॥

(ईदुदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।) (अ. १। पा. १। आ. ५)

‘आकृतिरिति । (कै)

विना व्यक्तुच्चारणं जातिनिर्देशाभावादवश्यं व्यक्तावुच्चारणीयायां
लाघवाय ह्रस्व एव प्रयोक्तव्ये शुद्धदीर्घाच्चारणेन तद्व्यक्तिरूपलक्षणं
विहाय विशेषणत्वस्यैवाश्रयणाद्विशिष्टव्यक्तिस्यैव जातिर्गृह्यत इति
न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाधिककालव्यक्तिगताया अपि न ग्रहण-
मिति भावः ॥ भिन्नभिन्नव्याप्यजातिस्त्रीकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः
श्रुतेऽभाव एवेत्यपि बोध्यम् ॥ एवजातेस्तु श्रुते सत्त्वात् तेन
श्रुतग्रहणं भवत्येव । ततो लघुव्यक्तेरभावाच्च ॥ नन्वेवं भाष्ये

अनण्त्वाद् (भा)

इति हेतुरसङ्गतोऽत आह

आकृतिपक्षेऽपीति । (कै)

ईदुग्गे विषये तत्तदित्वादिजातिविशिष्टा व्यक्तिरेव गृह्यते इत्यर्थः ।
जातिप्राधान्ये फलाभावाद् व्यक्तिद्वारा कार्यसम्बन्धाश्रयणे गौरवाच्च
तस्या युक्तत्वाच्च तद्विशिष्टव्यक्तिग्रहणेऽप्यण्त्वाभावाच्च तौ ग्राहकाविति
भावः ॥ भाष्ये

तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणामिति । (भा)

१ आकृतिपक्षे यथा ऋक्षानां प्रयत्नाधिकशान्न भवति तथा दीर्घाच्चारण-
सामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्यैवाकृतिर्गृह्यत इति श्रुतानां न स्यात् । यथा
स्थूलं गामानयेद्युक्ते न कृशस्यानयनं भवतीत्याकृतिपक्षेऽपि विशिष्टैव
दीर्घा व्यक्तिर्गृह्यत इति । तथा च अनण्त्वादीदूतौ ग्राहकौ न
स्याताम् । अत्रैव कैयटे ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२६५

(अ. १। पा. १। व्या. ५) (ईदृदेदृ द्विवचनं प्रगल्भम् । १। १। ११।)

गुणान्तरयुक्तसंग्रहायासन्देहाय चेत्यर्थः ॥ कर्मधारयभ्रमं व्युत्सृजति

‘श्रुतो भावीति । (कै)

यद्यप्याश्रयात्सिद्धत्वेनापि सिद्ध्यति तथापि शास्त्रवाधापेक्षया
लक्षणाश्रयणमुचितमिति भाष्याभिप्रायः ॥

प्रकृत इति । (कै)

श्रुतशब्देन बोधित इत्यर्थः ॥

‘बुध्यति । (कै)

शास्त्रीये कार्येऽसिद्धत्वं नचायं व्यवहारः शास्त्रीयं कार्यमिति भावः ॥

कार्यकालपक्षमाश्रित्येति । (कै)

अयं भावः । तत्र पक्षे संज्ञाशास्त्राणां न पृथग्बोधकत्वम् ।

‘पूर्वचासिद्धमिति (पा)

चातिदेशः कार्यार्थः । कार्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति
यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य । किं च ।

१ “श्रुतभावीति” भाष्यप्रतीकमुपादाय “श्रुतो भावी यस्य स श्रुतभावी
स्थानी प्रकृतः । तस्यैव प्रकृति भावः” इत्युक्तम् ॥

२ ननु श्रुतस्यासिद्धत्वात् स्थान्यपि श्रुतभावित्वात् श्रुतव्यपदेशं कथं
लभते । नैष दोषः । श्रुतोऽस्य भावीति । बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् ॥

३ अ ८ । पा २ । सू १ ॥

‘पूर्वचासिद्धम्’ (पा)

इत्यस्याधिकारत्वेन पूर्वचेदमसिद्धमिति तदर्थः । तत्र कार्यकाश-
पक्षे तत्तद्देशोपस्थितसंज्ञापरिभाषणामर्थसिद्धत्वबोधनम् । एवं च
श्रुतदृष्ट्याऽनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नस्यापि तद्दृष्ट्याऽ-
सिद्धत्वेन श्रुतशास्त्रेऽनुवृत्त“पूर्वचासिद्धमिति” अत्र पूर्वग्रहणेन
“ईदूदेद्”

अदसो माद् (पा)

इत्यस्य पक्षीतुमशक्यत्वमिति । यथोद्देशे तु स्वातन्त्र्येन संज्ञादीनां
कार्यबोधकत्वात् तत्प्रतिश्रुतासिद्धत्वबोधनं शक्यमेव । एतेन कार्य-
काशपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वाच्चतिरित्यपास्तम् ॥ भाष्ये

यत्सिद्धे प्रगृह्येति । (भा)

श्रुते सिद्धकाण्डस्थे यत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः । यत्प्रगृह्यकार्यदृष्ट्या श्रुतः
सिद्धस्तदिति यावत् ॥

१ पूर्वचासिद्धमधिकारः । पूर्वचासिद्धमित्यधिकारोऽयं द्रष्टव्यः । किं
प्रयोजनम् । परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वचासिद्धत्वज्ञापनार्थम् । परः
परो योगः पूर्वं पूर्वं योगं प्रति असिद्धो यथा स्यात् । अनधिकारे
हि समुदायस्य समुदायेऽसिद्धत्वविज्ञानम् । अनधिकारे हि सति
समुदायस्य समुदाये असिद्धत्वं विज्ञायेत । तत्र को दोषः । तत्रा-
यथेष्टप्रसङ्गः । तत्रायथेष्टं प्रसज्येत । गोधुस्मान् । गुडलिङ्गमान्
इति । घल्लत्ययोः कृतयोः “भयः” इति वत्त्वं प्रसज्येत । तस्माद-
धिकारः । तस्मादधिकारोऽयं द्रष्टव्यः । भा ८ । २ । १ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

२६७

(अ. १। पा. १। व्या. ५) (ईदृदेइ द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।)

यथोद्देशेति । (कै)

नन्वत्र पक्षेऽग्नौ इत्यादौ भुतस्याभिद्वत्वेन ततः प्रागेव भुताभावपक्षेऽ-
नुनासिकप्रतिबन्धेन फलवत्यां संज्ञायां ततः भुते तं द्विमात्रत्वेन
पश्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावाद् अस्विधित्वेन
स्थानिवत्त्वाभावाच्चाप्रगृह्यत्वेनानुनासिकः स्यादिति चेन्न । संज्ञायाः
कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्यसिद्धिरूपबीजस्य सत्त्वेन पुनस्तस्याः
सुलभत्वात् । एतदेव ध्वनयता भुतस्याभिद्वत्वात् तत्काला एव
भवन्तीत्येवकारः प्रयुक्तः । भुतात् प्राक् संज्ञायां च यत्काला एवेति
तदर्थं इत्यलम् ॥

प्रणीयते । (कै)

बोधयेते ॥

ईदादय इति । (भा)

प्राथम्याद्

अदसो माद् (पा)

इत्यनेनैकरूपाच्चेति भावः ॥

तदेति । (कै)

अन्तप्रबन्धोऽवयववचनस्तदन्तस्थेति बङ्गप्रौढिष्येत्यर्थः ॥

अथेति । (कै)

संज्ञाया आनन्तर्याद्येन विधिरित्यस्यानुग्रहाच्चेति भावः ॥ भाष्ये

(ईदूदेद द्विवचनं प्रगृह्यम् । १।१। ११।) (अ. १-पा. १। आ. ५)

अन्यस्येति । (भा)

द्विवचनान्तस्य वर्षस्थित्यर्थः ॥

१ अत्राह भगवान् महाभाष्यकारः । कथं पुनरिदं विज्ञायते ईदादयो यद्विवचनमिति । आहोस्त्रिदोदाद्यन्तं यद्विवचनमिति । कस्मात् विशेषः । ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्यस्य विधिः । * । ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्यस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधेया । पचेते इति पचेथे इति । वचनाद्भवति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । खदे इति । माले इति । अस्तु तर्हीदाद्यन्तं यद्विवचनमिति । * ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य विधिः । * । ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधेया । खदे इति । माले इति । नवाऽऽद्यन्तवत्त्वात् । न वा एष दोषः । किं कारणम् । आद्यन्तवत्त्वात् । आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्य्यं[†] भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति । अथवा एवं ब्रूयामि ईदाद्यन्तं यद्विवचनान्तमिति । ईदाद्यन्तं[‡] यद्विवचनान्तमिति चेत्तुकिं प्रतिषेधः । * । ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेत्तुकिं प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्यारगारं कुमार्यारम् । वधोरगारम् । वध्वारम् । एतद्विदोदाद्यन्तं[§] श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणयोगेन । सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य । * । यदयमौ दूतौ च सप्तम्यर्थं इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणां भवतीति । तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्यामः । ईदादिवि-

* ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य विधिः । ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधेया ।

किल्हरणमुद्रापित भाष्य पुस्तके सर्वविधपाठोऽस्ति ॥

† भवतीत्येकस्यापि भविष्यति । इति पाठोऽपि तत्रैवास्ति ॥

‡ ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तं — । इति तत्रैवास्ति ॥

§ एतद्विदोदाद्यन्तं च किल्हरण-सु-पुस्तके ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । २६६
(अ. १। पा. १। आ. ५) (ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।)

गौणस्येति । (कै)

जघन्यत्वसामान्यात् साचणिकमपि गौणपदेन गृह्यते इति
भावः ॥ प्रथमोपस्थितेदूत्परित्यागेन एकारान्तोदाहरणदाने बीजमाह

ईदूतो रिति ॥ (कै)

नाश्रितमिति । (कै)

वार्त्तिककृतेति शेषः ॥

तदन्तविधिरिति । (कै)

अस्मादेव वचनाच्छब्दस्वरूपं विशेष्यमादायेति भावः ॥

प्रिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं
तदन्तमीदाद्यन्तमिति । एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येताम् । शुक्ला-
स्तां वस्त्रे* । अत्र प्राप्नोति । अत्र ह्रीदादिं च द्विवचनं तदन्तं च भवति
प्रत्ययलक्षणेन । अत्राप्यकृते श्रौभावे लुम्भविष्यति । इदमिह संप्रधा-
र्यम् । लुक् क्रियतां श्रौभाव इति किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वाच्छ्रौभावः ।
नित्यो लुक् । कृते श्रौभावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यो लुक् । अन्यस्य
कृते श्रौभावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते । श्रद्धान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिर-
नित्यो भवति । श्रौभावोऽप्यनित्यः । न हि कृते लुकि प्राप्नोति । उभ-
योरनित्ययोः परत्वाच्छ्रौभावः । श्रौभावे कृते लुक् । अथापि कथं
चिन्नित्यो लुक् स्यात् । एवमपि दोषः । वक्ष्यत्येतत् पदसंज्ञायामन्त-
वचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति ।
इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञाविधिः । अवश्यं खल्वस्मिन्नपि
पक्षे आद्यन्तवद्भाव एवितथ्यः । तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ॥

* इत्यत्र - । किल्हरण-मु-पुस्तके ॥

† “च” नास्ति । किल्हरण-मु-पुस्तके ॥

‡ कृतेऽपि श्रौभावे - । किल्हरण-मु-पुस्तके ॥

(ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १। १। ११।) (अ. १। पा. १। आ. ५)

इत्ययं तृतीयः पक्ष इति । (कै)

अपदेशिवङ्गावानाश्रयणमस्य बीजम् ॥

तदन्तविध्यभावोऽच नोक्त इति । (कै)

ईदादिभिः श्रूयमाणत्वेन द्विवचनविशेषणमेव न्याय्यमित्येत-
त्पचासम्भवरूपो दोषो नोक्त इत्यपि बोध्यम् ॥

आदेशेनेति । (कै)

एकार्थयुग्मदादेर्विहितेन तवकाद्यादेशेनेत्यर्थः ॥

प्रकृतिभावेनेति । (कै)

अन्यथाऽनुपपद्यमानेनेत्यर्थः ॥ एवं हि सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन
द्विलिखञ्चकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वापत्तिरसाधुप्रयोगे च भग-
वतोऽश्रद्धेयतापत्तिरतः पूर्वपदार्थतावच्छेदकरूपेणैव बोधो न तु
सङ्ख्यावत्त्वेनेत्येव भाष्यसम्मतम् । अतो वृत्तौ सङ्ख्यानवगमेत्यनेकार्थ-
प्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभाव इति बोध्यम् ॥

सुतरामिति । (कै)

अकरणात् करणं गुरु तस्य च ज्ञापकत्वेनाश्रयणमिति सुतरां
गौरवमित्यर्थः ॥

ईदादिभिरिति (भा)

भाष्ये । अतस्य अनेन सम्बन्धो न्याय्य इति भावः ॥

साक्षात् । (कै)

द्विवचनमनपेक्ष्य ॥

समुदायस्य । (कै)

प्रत्ययान्तस्य ॥ नन्वच पचे न द्विवचनेनेदादिविशेष्यत इति
कथमौदादि च द्विवचनमितीत्यत आह

ईदादीति । (कै)

तदन्तत्वं चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥

अय्यते सूच इति । (कै)

यत् अय्यते सूचे द्विवचनं तदौदाद्यन्तमिति भाष्ये योजनेत्याशयः ।
अनित्यत्वेऽपि लुक्ः श्रौभावो नित्यस्येद् अतुल्यवस्त्वत्वात् परत्वादिति
पूर्वोक्तमनुपपन्नमतो भाष्ये

श्रौभावोऽप्यनित्यः (भा)

इत्युक्तम् । “कृते लुकि” तदप्रान्तिस्तु प्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्थस्याभावादिति
भावः ॥

‘अग्री इतीति । (कै)

“खद्वे” इत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥

द्वितीय इति । (कै)

प्रत्ययांशे तदन्तविधिसत्त्वेन पचदयस्यैकत्वबुद्ध्या तस्य मध्यमलो-
क्तिरिति बोध्यम् ॥

एतदिति । (कै)

वृत्तिकारोक्तमित्यर्थः ॥

अदसो मात् । १।१।१२ ॥

‘अस्मिन्निति । (कै)

मात्पदघटिते इत्यर्थः । यदि तु “अदसो दाद्” इत्युच्यते दात् परश्च पूर्वोत्तरसाहचर्यादवर्णभिन्नोऽच् औकारैकाररूप एव तदा न स्याद् दोष इति भावः ॥ इदमेव ध्वनयितुमदसः प्रगृह्यसंज्ञायामिति नोक्तम् ॥ नन्वीत्त्वोत्त्वयोरसिद्धत्वेऽपि

अदसो माद् (पा)

इत्यचेदूदिति निवर्त्य मात्परौकारैकारयोरपि प्रगृह्यत्वान्नायादि-प्रसङ्गोऽत आह

‘च शब्दान्मत्वस्येति । (कै)

एवं चैदौतोर्मात्परत्वाभावादेवमपि न प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति भावः ॥ नन्वीत्त्वादौनामसिद्धत्वेऽपि तच्चिवर्त्तितौकाराद्यभावेन कथमयादि-प्राप्तिः किंचायादौन् प्रत्यसिद्धत्वेऽपि प्रगृह्यसंज्ञायामाश्रयात् सिद्धत्वेन तत्संज्ञायां तत्सामर्थ्यान्नायादयोऽत आह

१ ‘मात्प्रगृह्येति भाष्यप्रतीकमुपादाय ‘अस्मिन् सूत्रन्यास इत्यर्थः’ इत्युक्तम् ॥

२ “ऊत्वस्य च” इति भाष्यप्रतीकमुपादाय च शब्दान्मत्वस्यापि इत्युक्तम् ॥

‘शास्त्रेति ॥ (कै)

नादेशलक्षणमिति । (कै)

प्रकृतिभाव इत्यर्थः । प्रगृह्यत्वं तु अनुनासिकपर्युदासेन चरि-
तार्थमिति भावः ॥

एकादेशः । (कै)

‘एङः पदान्तादतीति ॥ (पा)

‘नाजानन्तर्ये’ इति । (कै)

उत्तरकालप्रवृत्तिके^१ अयादावजानन्तर्यादिति भावः । त्रैपादि-
केऽन्तरङ्गे^२ बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते^३ “विस्मर्जनीय” सूत्रे
भाष्ये वक्ष्यमाणत्वान्न दोष इति परे ॥

‘यथोद्देशेति । (कै)

नन्वाश्रयात् सिद्धत्वेन प्रगृह्यत्वेऽपि सुवादेरसिद्धत्वादयादिकं
स्यादेवेति चेन्न । एवमपि संज्ञाशास्त्रवैयर्थ्यादत्रत्याश्रयणेनायादिकं
प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इत्याश्रयात् ॥ भाष्ये

१ शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्यं प्राप्नोति नादेशलक्षण-
मित्यादिप्रसङ्गः । कै ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १०६ ॥

३ नाजानन्तर्ये बहिरङ्ग प्रकृतिः । परिभाषेन्दुश्रे - ५२ ॥

४ “उत्तरकालप्रवृत्तिके” इति नास्ति ख एत्तके ॥

५ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । परिभाषेन्दुश्रे - ५१ ॥

६ अ ८ । पा ३ । सू ३४ ॥

७ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् । परिभाषेन्दुश्रे - २ ॥

‘यत् सिद्धे इति । (भा)

न च तत्र पूर्वसूत्रेणैव सिद्धिः । अदिवचने तदप्रवृत्तेः । पूर्व-
सूत्रविषये यथोद्देशस्यैव भाष्यकृताऽङ्गीकाराच्च ॥ नन्वीदाद्युपजीव-
नायात्र कारणमित्यत आह

न चेति । (कै)

“हे असुक असुका” इत्यादौ तु अदस इत्यावर्त्य न विद्यते
दस्य स्थाने सो यस्य तादृशादस इत्यर्थेनानुनासिकः स्वमतेऽपि
भवत्येवेति भाष्याग्रयमाहुः । तादृशानामनभिधानमेवेत्यन्ये ॥

प्रकरणोत्कर्षणेति । (कै)

संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः ॥

सर्वेति । (कै)

प्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थः ॥ भाष्ये

‘विप्रतिषेधादेति । (भा)

१ यत्सिद्धे प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं तदर्थमेतत् स्यात् ॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानु-
नासिक इति । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्
प्रयोजनं स्यात् तत्रैवायं ब्रूयात् । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसोनेति ॥

२ विप्रतिषेधाद्वा । अथवा प्रगृह्यसंज्ञाक्रियताम् अयादयो वेति
प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्र-
तिषेधे परमित्युच्यते । पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परेऽयादयः । परा प्रगृह्य-
संज्ञा करिष्यते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । एवं तर्हि परैव प्रगृ-
ह्यसंज्ञा । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३०५

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(अदसो मात् । १। १। ११)

अन्तरङ्गत्वान्मूलादौ कृते पदान्तरसमभिव्याहारे अथादिभ्यः
परत्वात् संज्ञासिद्धौ तत्सामर्थ्यान्मूलादिकं प्रकृतिभावं प्रत्यपि ना-
सिद्धमाश्रयाच्च संज्ञां प्रत्यपि नासिद्धमिति भावः ॥

ननु^१ “प्रगृह्यसंज्ञाऽभिनिवर्त्तमाने”त्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण
घटत एव विरोध इत्ययुक्तमेतदित्यत आह

दृष्टेति ॥ (कै)

भाष्ये

परैवेति । (भा)

पूर्वं पाठेऽपि तत्र वाक्यार्थबोधाभावेनेति भावः ॥

कथमिति । (भा)

पाठकृतं स्वगतं पूर्वत्वमनपगतमिति प्रश्नः । उत्तरयति

कार्यकालमिति । (भा)

तत्पक्षे संज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशदेश एवार्थबोधस्तदुत्तरं च विरोधो-
पस्थितिस्तत्कार्यज्ञानं चेति तत्रत्य परत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ
बीजमिति भावः ॥ परैवेत्येवकारेण पाठकृतं पूर्वत्वं विद्यमानमपि
विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न नियामकमिति सूचितम् । परिभाषाणां
तु तत्पक्षेऽपि तद्देशेऽर्थबोधोऽस्त्येवेति तदिष्ये विप्रतिषेध सूत्र
प्रवृत्तौ पाठकृतमेव तन्नियामकमिति तात्पर्यम् । आकङ्कारस्थभ-

१ प्रगृह्यसंज्ञाऽभिनिवर्त्तमानाऽयादौन् बाधते । अयादयोऽभिनिवर्त्त-
मानाः प्रगृह्यसंज्ञाया निमित्तं विव्रन्ति ॥

(अदसो मात् । १। १। १२।)

(अ. १। पा. १। व्या. ५)

पदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तच्च परया पूर्ववाध-
विद्धिः ।

१ध्वङ्गः सम्प्रसारणम् (पा)

इति सूत्रस्थं भसंज्ञायाः कार्यकालपरं भाव्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति
तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥ परेतु

परैव (भा)

इत्यस्य संज्ञापदेन तत्कार्यं प्रकृतिभाव उच्यते इति भावः ॥
आश्रयानभिज्ञस्य प्रश्नः ।

कथमिति । (भा)

एकदेशिन उत्तरं

कार्यकालम् (भा)

इत्यादौत्याहुः ॥ एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपरत्वमथादीना-
मेव । अन्यथा

१उन्मो ह्रस्वादचि (पा)

इत्यादौ चिपादौस्ते कार्यकालपक्षे एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात्
तच्च

१ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥

२ अत्र भाष्यम् । अन्कारेणाहुं विशेषयिष्यामः । अन्कारम् । अन्-
कारान्तस्यागो योऽकार इति । एवमप्यनस्तत्त्वा अन्स्तत्त्वा इत्यत्रापि
प्राप्नोति । एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोप-
स्थितं द्रष्टव्यम् । भस्येति तत्रोपस्थितमिदं भवति यच्च भमिति ॥

३ उन्मो ह्रस्वादचि उमुस्मियम् । ८ । ३ । ३२ ॥

'तस्मादित्युत्तरस्य (पा)

इत्येवेति सिद्धान्तासङ्गतिरुभयोरप्येकदेशस्थलेन परत्वासम्भवादि-
त्यपास्तम् ॥

'द्वाभ्यामिति । (कै)

“योग” इति कर्मणि घञ् । “द्विकार्य” शब्दस्य “पाचाद्यन्त-
त्वाद्” अस्त्रीलिङ्गस्य योगशब्देन

‘कर्तृकरणे कृतेति (पा)

समासः । ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञेत्यस्य तत्कार्यं प्रकृतिभाव इत्यर्थः ॥

कदाचिदिति । (कै)

एवं च प्रकृते केवलासम्भवरूपः स इत्यर्थः ॥ केवल द्विकार्य-
योगो न सर्व्वथा विप्रतिषेध इत्याह

तथाह्वीति ॥ (कै)

ईत्स्वमूर्त्त्वं चेति । (कै)

१ अ १। पा १। सू ६७ ॥

२ “द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः” इति महाभाष्यप्रतीकमादाय
“द्वाभ्यां कार्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः”
इत्युक्तम् ॥

३ पाचाद्यन्तस्य न (वा) । वार्त्तिकपाठे तु “पाचादिभ्यः प्रतिषेधो
वक्तव्य” इति पाठोऽस्ति । अथर्था नृपुंसकम् । २ । ४ । १० । एतत्
सूत्रस्यवार्त्तिकम् ॥

४ कर्तृकरणे कृता बहुलम् । अ २ । पा १ । सू ३२ ॥

तदिघातेन संज्ञाभावे तत्कार्यप्रकृतिभावविघातः स्पष्ट एवेति भावः । केचित्तु संज्ञाकार्यं य अयादिभिर्विप्रतिषेधोऽयुक्तः । वाक्य-संस्कारपक्षे मूलादितः पूर्वमेवायादिप्राप्या मूलाद्युत्तरं^१ च संज्ञायां तत्प्राप्या युगपत् प्राप्यभावात् । तस्मात् प्रगृह्यसंज्ञाशब्देन तज्जन-कमूलादिकं लक्षयित्वा तस्यायादिभिर्विप्रतिषेध इति वार्त्तिकार्थ-क्षमपि दूषयति भाष्ये

एवमपीति ॥ (भा)

कार्यित्वेनाश्रयणादिति । (कै)

तस्मात्कार्यादयादीन् प्रत्यपि सिद्धत्वमित्यर्थः । यद्योद्देशे इदम् ॥

कथं कार्यकालम् (भा)

इति तु प्रकृतिभावायादिविप्रतिषेधविषयमिदानीं तु स नेति स्पष्टमेव ॥

असिद्धत्वाभावादिति । (कै)

ईत्वादीनामसिद्धत्वाभावादित्यन्वयः । सामान्यत एवासिद्धत्वाभाव-बोधनमित्यर्थः ॥

तेषाम् । (कै)

ईत्वादीनाम् ॥

१ 'च' इति नास्ति 'इ' पुस्तके ॥

२ "युगपत्प्राप्ति" इति "ख" पुस्तके नास्ति ॥

३ "कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्" इत्युक्तं भाष्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३०६

(अ. १। पा. १। व्या. ५)

(अदसो मात् । १। १। १२।)

परत्वादिति । (कै)

ईत्वादिषु जातेषु तेषामसिद्धत्वाभावादयादीनामप्रसङ्ग एवेति
भावः ॥

व्याख्यानान्तरमिति । (कै)

प्रगृह्यत्वकार्थप्रकृतिभावेनायादीनां विप्रतिषेधपरमेव भाष्यम् ॥

१सतोः (भा)

इत्यस्य युगपत्प्राप्तयोरित्यर्थः ॥ वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्वादीनामसिद्ध-
त्वेन ततः प्रागेव तत्प्राप्तिः कृते लीत्वादावस्येति न तथोर्थुगपत्प्रा-
प्तिरिति भावस्तदाह

२नचात्रेत्यादि ॥ (भ)

३अत्र । (भा)

४अयादिप्राप्तिकाले ॥ असत्त्वे हेतुः ।

५उभयमप्यसिद्धमिति । (भा)

“पूर्वचासिद्धेने”ति शेषः ॥ परिहरति ।

१ “सतोर्हि विप्रतिषेधो भवति” इत्यत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

२ “नचात्रेत्येत्येस्तः” अत्रैवोक्तम् ॥

३ “अत्र” इति पूर्वोक्तभाष्यस्य ‘अत्र’ शब्दो बोद्धव्यम् ॥

४ अयादिप्राप्तिकाले । ख । इ ॥

५ “उभयमप्यसिद्धम्” अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

'आश्रयादिति । (भा)

पदसंस्कारपक्ष एवाचाश्रीयत इति भावः । एवं चोभयोर्युगपत् प्राप्तिः । प्रागृह्यसंज्ञायां तत्कार्यं च तयोः सिद्धत्वादथादीन् प्रति चासिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेध इति वाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति क्लेशः ॥ परे त्वनुक्ते-
दादिविप्रतिषेधखण्डनतत्समर्थनपरत्वेन व्याख्यापेक्षयेदमेव युक्तम् ।
पक्षान्तरैरपि परिहारकरणादित्याहुः ॥

‘रोः सुपौत्यस्यानन्तरमिति । (कै)

न चैवं

‘हृशि च (पा)

इत्यस्यैतदुत्तरत्वाद्

‘रोरौति (पा)

दृष्ट्याऽसिद्धत्वाऽऽपत्तौ मनोरथासिद्धिः ॥

‘ढो ढे लोपः (पा)

‘रो रि (पा)

इत्यनयोः

१ “आश्रयात् सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे । आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति । तद्यथा । रुरुत्वे आश्रयात् सिद्धोभवति । किं पुनः कारणं रुरुत्वे आश्रयात् सिद्धो भवति । इत्याद्यत्रैवोक्तम् भाष्ये ॥

२ रोः सुप्ति । अ ८ । पा ३ । सू १६ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ११४ ॥

४ ६ अ ८ । पा ३ । सू १४ ॥

५ अ ८ । पा ३ । सू १३ ॥

'यरोऽनुनासिक (पा)

इत्यतः पूर्वं पाठः कार्यं इत्याशयात् ॥ अनुनासिकपद्युदासेन
चारितार्थमाशङ्क्याह

यथोद्देशेति ॥ (कै)

एतद् । (कै)

“वचनसामर्थ्याद्वा” इति वार्त्तिकं तद्वाख्यानभाष्यं चेत्यर्थः ॥
पूर्वभाष्यस्य व्याख्यानन्तरवादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षेऽप्याह

अथवेति । (भा)

वस्तुतस्तु प्रकृतिभावोपस्थितसंज्ञायां तयोर्निमित्तत्वेनाश्रयणरूप-
वचनसामर्थ्यादयादौन् प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यते इति कार्यकालेऽपि
न दोषः । किं च यथोद्देशेऽपि संज्ञां प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणात्
तद्व्याख्या “भौत्वस्य सिद्धत्वेन संज्ञाया अनुनासिकप्रतिबन्धेन चारितार्थ-
मस्येव । प्रकृतिभावविषयकसंज्ञोपपन्नवचनसामर्थ्याश्रयणे तु किं विशिष्य
यथोद्देशाश्रयणेन । एवमुपक्रमस्य भाष्येऽपि बोध्यमित्याहुः ॥ भाष्ये
“योगविभागाद्वा” इति वार्त्तिकं व्याचष्टे

अथवेति ॥ (भा)

१ अ ८ । पा ४ । सू ४५ ॥

२ “अथवा प्रष्टव्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविशन्ति” इत्यत्रैव
भाष्ये ॥

३ ईत्वस्य । ख ॥

४ “अथवा योगविभागः कर्तव्यते” इत्यत्रैवोक्तम् ॥

“अदस” इत्यस्य पञ्चम्यन्तले उत्तरच “माद्” इत्यस्य विशेषणा-
नापत्तिरत आह

सम्बन्धेति ॥ (कै)

यत् तत्सिद्ध इति । (भा)

मूले इति शेषः । यत्र कार्यं मूलं सिद्धं तत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः ॥

अपरो यदसिद्धे इति (भा)

यत्र मूलमसिद्धं तदित्यर्थः ॥ ननु समस्तत्वात् समुदायानुवृत्तिः
स्यात् तत्कथमेतो निवृत्तिरत आह

ईदृतोरेवेति ॥ (कै)

नान्यथेति । (कै)

सिद्धान्ते तु व्यर्थमेव माद्वहणमिति भावः ॥ भाष्ये “मार्था-
दीदाद्यर्थानां वा” इति वार्त्तिकं व्याचष्टे

अथवाहेति ॥ (भा)

नन्वेवं सति “अदे” “अदौ” इत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेऽपि
मीलमूलयोः हतयोरीकारादीनामप्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यम् अस्त्विति-

१ “अदसो माद्” इत्यत्र ॥

२ “ततो मात् । माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञामवतीति” इत्युक्तम्
भाष्ये ॥

३ एको यत् तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः । इत्यत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

४ “अथवाद्यायमदसो मादिति न च ईत्वोच्चे स्तः । नापि मकारः । तत
एव विज्ञास्यामः । मार्थादीदाद्यर्थानामिति” इत्यत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३१३

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(अदसो मात् । १। १। १२।)

लेन प्रगृह्यत्वाभावादिति चेन्न । प्रदेशे प्रगृह्यस्थानिकस्यापि लक्ष-
णया ग्रहणेनादोषात् ॥

द्वितीयेति । (कै)

द्वितीयपदस्येऽपि यत्किञ्चित्कार्यं तत्राभिद्धत्वं नेत्यर्थः । अन्ये तु
“अथवा वचनसामर्थ्यादि”त्यादिभाष्ये भाष्यकृत एवोक्तिरत एव
साम्प्रतपुस्तकेषु वार्त्तिकापाठ इत्याहुः ॥ अन्ये तु अन्ये

उक्तं वा (भा)

इत्यस्य वार्त्तिकत्वं मत्वा कोशे वार्त्तिकपाठो भ्रष्ट इत्याहुः ॥

सिद्धे इति । (भा)

प्रगृह्यत्वे सिद्धत्वमयादीन् प्रति सिद्धत्वं विना स प्रयोजनं
नेति सामर्थ्यात् तान् प्रत्यपि तौ सिद्धाविति भावः ॥ विशेष्याऽ-
सन्निधाने कथं तदन्तविधिरत आह

१ अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

२ उक्तं वा । किमुक्तम् । अदस ईत्त्वोत्वे खरे बहिष्पदलक्षणे*
सिद्धे वक्तव्ये प्रगृह्यसंज्ञायां चेति । अत्रैव भाष्ये ॥ खरितो वानुदात्ते
प्रदादौ (८ । २ । ६) इति सूत्रस्याख्यानवसरे भगवता एतद्
वार्त्तिकद्वयमुक्तम् । तथा च वार्त्तिकम् । अदस ईत्त्वोत्वे खरे बहि-
ष्पदलक्षणे । भा - वा । अदस ईत्त्वोत्वे खरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे
वक्तव्ये । अमौ अत्र । अमौ आसते । अमू अत्र । प्रगृह्यसंज्ञायां
च । भा - वा । प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये । अमौ अत्र ।
अमौ आसते । अमू अत्र ॥

* “अदस ईत्त्वोत्वे खरे बहिष्पदलक्षणे प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये इति”
इति पाठः किन्त्वरचमुद्रापितभाष्यपुस्तकेऽपि ॥

३१४

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(शे. १। १। १३।)

(अ. १। पा. १। आ. ५)

पूर्वसूच इति । (कै)

अर्थाधिकारादिति भावः ॥

शब्दमात्रमिति । (कै)

एवं च विशेष्याभावाच्च तदन्तविधिरिति भावः ॥

शे. १। १। १३ ॥

प्रत्यक्षमेवेति । (कै)

एवं च “इहेति” भाष्यस्य इहेवेत्यर्थः ॥

युष्मे इति । (कै)

‘सुपां सुलुग्’ (पा)

इति विभक्त्यादेशः शेषशब्द इत्यर्थः । शेषासावर्थवौश्व तस्य ग्रहणा-
दित्यर्थः । शक्तिग्रहणिरपेक्षप्रतीतिकल्पनान्तरङ्गत्वम् ॥ अर्थप्रतीतावपि
प्रतीयमानत्वमहेत्यत्वम् ॥ शब्दान्तरैरप्रत्यायनादसाधारणत्वम् ॥ अ-
प्रादुर्भावोऽप्रतीतिः ॥ ‘मलर्थायो लोमादिशः ॥

आनर्थक्यमिति । (कै)

प्रत्यक्षानुमानिकन्यायापेक्षया रूपग्रहणानुगतार्थवत्परिभाषा
प्रवर्त्तते भावः ॥

१ सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्चेत्याह्वायायाजालः । ७ । १ । ३६ ॥

२ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५ । २ । १०० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ३१५
(अ. १। पा. १। आ. ५) (निपात एकाजनाङ् । १। १। १४।)

निपात एकाजनाङ् । १। १। १४ ॥

आनर्थक्यादिति । (कै)

अर्थवत्त्वानिश्चयादित्यर्थः ॥ तत्र हेतुः ।

कल्पितरूपत्वादिति ॥ (कै)

ततः किं तत्राह

कल्पनाया इति । (कै)

अत एव केचिच्छ्रुतिपमन्ये शक्तिपौ वदन्ति तत्रेयतोऽर्थवत्त्वमिति न निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ननु निपातग्रहणाभावे “एकाजि”ति वर्णग्रहणादर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तावर्थवद्ग्रहणे मानाभाव इति चेन्न । बङ्गम्रीहिरित्याश्रयात् । ^१गौणमुख्यन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः । पयुदासेनैवाञ्चूपले लब्धे एकाजग्रहणस्य गौणमुख्यसंग्रहार्थत्वात् । न्यायानित्यत्वाच्च । एतेन सत्यभिधाने “अनिरिरभवद् ईशभवद्” इत्यादौ प्रगृह्यत्वं न स्याद् गौणमुख्यन्यायादितिपरास्तम् । अत एव

^२अत्राद् (पा)

इत्यत्रैव च्यन्तप्रतिषेध आरम्भः ॥

^३अन्वयेति । (कै)

१ गौणमुख्ययोर्मध्ये कार्यसंप्रत्ययः । परिभाषेन्दुश्रे - १६ ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू ११८ ॥

३ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः ॥

व्याकरणानुसन्धानानुगृहीताभ्यामित्यर्थः । तस्यैव चास्माच्छात्र-
प्रवृत्त्युपयोगित्वादिति भावः । वस्तुतोऽनर्थकनिपातेऽप्यस्य प्रवृत्तेः
१“ओत्” सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादर्थावत एव ग्रहणमिति न नियमः ।
प्रश्नाश्रयस्तु “अनाङ्” इति पर्युदासाद् अप्रत्ययस्य ग्रहणमिति ॥
उत्तराश्रयस्तु पर्युदासेन तथाश्रयणे न मानम् । निपातग्रहणादेव
तेन प्रत्ययानुकरणे एतत्प्रवृत्तिरिति ॥ १“अ आगच्छ” इत्यत्रापि १भ्रुते
प्रकृतिभावो दुर्वार इति भ्रुताभावे कथञ्चिदुदाहरणत्वं यदि
सर्वणदीर्घं तथा बोधः ॥

१एकग्रहणेति । (कै)

स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाववद्वस्समुदायेऽस्त्वाभावेनैकग्रहणं
विनापि कर्मधारयार्थत्वाभादिति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वे हेतुमाह
वर्त्तीति ॥ (कै)

भाष्ये

इह कस्मादिति । (भा)

अजन्तो निपात इत्यर्थ इति प्रश्नः ॥

१ अ. १। पा. १। सू. १५ ॥ २ अततेर्दः । अ + आगच्छ । आगच्छ ॥

३ “न भ्रुते” इत्यस्ति “इ” पुस्तके ॥

४ अत्राह भगवान् भाष्यकारः । एकाजिति किमर्थम् । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं
क्षत्रम् । एकाजित्वप्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति । एषोऽपि ह्येकाच् ।
एकाजिति नायं बह्वैर्ब्रह्मिः । एकोऽज यस्मिन् सोऽयमेकाच् एका-
जिति । किं तर्हि । तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः । एकाः । अच् ।
एकाच् एकाजिति ॥

महामाध्यप्रदीपोद्योतः । ३१७
(अ. १। पा. १। आ. ५) (निपात एकान्तात् १। १। १४।)

अजेव य इति । (भा)

निपातेनाज्विशेषणादित्यर्थः ॥

किं वक्तव्यमिति । (भा)

१निपातस्य न्यायप्राप्तविशेष्यत्वाभावाद्येत्यर्थः ॥

यदि हीति । (भा)

अजन्तग्रहणेऽज्यग्रहणवैफल्यमिति भावः ॥

प्रगृह्यसंज्ञायामिति । (कै)

ननु सान्तस्य प्रगृह्यत्वे “एकदेशविकृत” न्यायेन सान्तस्यापि तत्त्वात्प्रकृतिभावः स्यादिति चेन्न । प्रकृतिभावेऽप्यसिद्धत्वात् ॥ अथ निपातस्य विशेष्यतयाऽजन्त इति व्याख्यानेऽप्यज्यग्रहणसामर्थ्यान्मुखाजन्तपरिग्रहेण केवलाजूपव्यावृत्तिरज्यग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि निधाय पृच्छति

एवमपीति (भा)

भाष्ये ॥

अन्यतरनिवृत्त्येति । (कै)

निपातस्य विशेषणत्वे तदन्तपरिभाषाऽप्रसक्तिरेवनिवृत्तिः । विशेष्यत्वे त्वजितिविशेषणसामर्थ्यात् तदन्तस्यैव ग्रहणे मुख्याजन्तपरिग्रहादाद्यन्तवदित्यस्य निवृत्तिरिति भावः ॥

१ निपातेनाविशेषणात् । २ । निपाते वाज्विशेषणात् । ख ॥

२ एकदेशविकृतमनन्यवत् । परिभाषेन्दुश्रे - ३८ ॥

३ अन्यतरनिवृत्त्याऽज्यग्रहणस्यार्थवत्त्वाद्जमात्रं गृह्यते तदन्तं गिरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावात् प्रश्नः ॥

विपर्ययः । (कै)

निपातस्य विशेष्यत्वेनाजन्तपरिग्रहः केवलाचो निवृत्तिरिति ॥

इति विशेषाभावादिति । (कै)

अत्र कारणभावादित्यर्थः ॥ १“संज्ञा” १“येन विधिः” इति ॥

“अतिदेशः” १“आद्यन्तवदिति” ॥

लाव्यमिति । (कै)

“उङ् शब्दे” इत्यत १“आवश्यकं ण्यदनभिधानाच्चेति भावः ॥

यदि तर्हीति । (कै)

एवं च “इयमिह भवती”ति भाष्यमनुपपन्नमिति भावः ॥ ननु
पूर्वे प्रवर्त्य पश्चात्परित्यागापेक्षयाऽप्रवृत्तौ लाघवमित्यभिप्रेत्याह

अथवेति ॥ (कै)

ननु एकग्रहणाभावेऽक्षमुदायस्य स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमेकग्रहणं
तत्राह

संज्ञाया इति ॥ (कै)

गुणत्वादिति । (कै)

संज्ञोपकारकत्वादित्यर्थः । पश्चोरपि यागोपकारकत्वाद् गुणत्वम् ।

१ भाष्ये द्वयोः परिभाषयोरिति । पारार्थ्यात् संज्ञातिदेशौ परिभाषा-
शब्देनोक्तौ ॥ २ येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७९ ॥

३ आद्यन्तवदेकस्मिन् । १ । १ । २१ ॥

४ ओरावश्यकं । ३ । १ । १२५ ॥

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

३१६

(अ. १। पा. १। अ. ५)

(निपात एकाजगद् । १। १। १४।)

नहि यागः पश्वर्योऽपि तु यागार्थः पशुः । “ग्रहं सं माष्टी”त्यादौ तु ग्रहार्थत्वात् संमार्गस्य ग्रहस्य प्राधान्यमिति न तद्गतसंख्या विव-
चितेति भावः ॥ परे तु संज्ञा स्वकार्यद्वारा संस्युपकारिका न तु संज्ञी संज्ञोपकारकः । अन्यथा ग्रहोऽपि कर्मत्वेन संमार्गार्थः स्यादिति विधेयविशेषणं विवचितमनुवाद्यविशेषणमविवचितमिति भौमांसक-
मर्थ्यादेव व्यायसी भाष्यसंमता च इतीदंचिन्त्यम् । तस्मात् स्वाङ्ग-
समुदाये स्वाङ्गत्वाभाववद्वसमुदायेऽत्वाभावाच्च तद्ग्रहणप्रसक्ति-
रित्येकग्रहणं विनापि सिद्धिरिति तज्ज्ञापकमिति भाष्याग्रय
इत्याहुः ॥

जातिग्रहणम् (भा)

इत्यस्य तज्ज्ञात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा जातिग्रहणेऽपि जातिरेकैकव्यक्त्यङ्गुतयाऽसंगतिरेव प्रवृत्तिनिमित्ततया जातिग्रह-
णस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्यावक्तव्यत्वाच्च ॥

इहेत्यादि । (कै)

अत्रेदं चिन्त्यम् । समुदायसंज्ञयाऽवयवानामननुग्रहात्वाच्च द्विर्वचन-
न्यायः । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं स्वाङ्गसमु-
दायस्य स्वाङ्गग्रहणेनेव एकैकत्र सूत्रचारितार्थादिति । तस्मात्
तितउशब्दैकदेशे अउशब्दानुकरणे उक्तसमदायानुकरणे वाऽनिति-
परे निपातसंज्ञके ऽउ अकरोदित्यादौ प्रगृह्यत्वं स्यात् । तद्वारणा-
यैकग्रहणमिति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

दम्भेरिति । (भा)

“दम्भेः” सनि

१दम्भ इच्च (पा)

इतीत्ते

१सनीवन्त- (पा)

इतीडभावपक्षे इक् समीपो नकारो न ततो झलादिः सन्परः

यतश्च भात्परः सन् न स इक् समीप इति

१हलन्ताच्च (पा)

इति कित्वाऽभावे

१अनिदिताम् (पा)

इति नलोपो न ख्यादिति चोद्ये जात्याश्रयानेकस्थेक्यमौपलं सनश्च
तस्मात् परत्वमिति किञ्चे धिष्णतीति सिद्धिरित्यर्थः । अनेन समी-
प्यमव्यवहिते एवेति सूचितम् ॥

१प्रदर्शनाय । (कै)

१ अ. ७। पा. ४। सू. ५६ ॥

२ सनीवन्तर्धम्भसजदम्भश्चि-
यूगुभरक्षपिसनाम् । ७। २। ४६ ॥

३ हलन्ताच्च । १। २। १० ॥

४ अनिदितां हल उपधायाः किञ्चित् । ६। ४। २४ ॥

५ छिदछितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय महाभाष्यकारः पृच्छति
“अनाङ् इति किमर्थम् । आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् । इह
कस्मान्न भवति । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किञ्च तदिति ।
सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणमननुबन्धकस्यात्राकारः । क पुनरयं
सानुबन्धकः । क निरनुबन्धकः ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं छितं* विद्यादाक्यस्मरणयोरुचित् ॥ (भा)

* “एतमातं छितं विद्यात्” इत्यत्र “विन्याद्” इति पाठोऽपि कश्चिद् भाष्य-
पुस्तकेऽस्ति ।

इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमित्यस्य एनादेशो न कृत इति कश्चित् । तन्न । अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं नत्विदमेव कथितस्येदमनुकथनमिति भाष्य कृता वक्ष्यमाणात्वात् । तस्माद् यत्किञ्चिद्विधाय वाक्यान्तरेण यदुपदिश्यते सोऽन्वादेशः । इह तु ईषदर्थोदयो वर्त्तते इति वृत्तिर्नविधेया । किं तु परिचायकतामात्रेणोपात्ता । अतो न एनादेशः ॥ एतेन “नक्तं भौरथं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय” इत्यपि व्याख्यातम् । भौरथस्य विधेयत्वाविवक्षणात् । सिद्धस्यैव हेतुत्वेनानुवादादिति दिक् ॥ ईषदर्थे । आ उष्णम् । ओष्णम् ॥ आङ् ईषदर्थे इति कुगतौति सूत्रे वार्त्तिककृता डिङ्प्रवृत्तः (तत्रोक्तम् । “आङ् ईषदर्थे । आङ् ईषदर्थे इति वक्तव्यम् । आ कङारः । आ पिङ्गलः । ” [कुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ ।]) । क्रियायोगे । आ इतः । एतः । प्रादिषु डित्पठितः ॥ मर्यादाभिविधौ चेति समाहाररद्वन्द्वे आगमशासनस्यानित्यत्वान्नमभावः । मर्यादया सहिते अभिविधाविधिमध्यमपदलोपौ वा समासः ॥ मर्यादायाम् । आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् ॥ अभिविधौ । आ अहिच्छत्रात् । आहिच्छत्रात् ॥

“विना तेनेतिमर्यादा सह तेनेत्यभिविधिः”

आङ् मर्यादाभिविध्योरिति च डिङ्निर्दिष्टः ॥ पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय आकारः प्रयुज्यते । आ एवं नु मन्यसे । नैवं पूर्वममंस्थाः ॥ सम्प्रतिव मन्यस इत्यर्थः । वाक्यारम्भसूचनाय आकार इत्यपरे । तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते । ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते । आ एवं किल तत् इति । अत्र च वाक्यस्मरणयोरडिदित्वत्रैव तात्पर्यम् । अतो वाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्र ईषदर्थोदयभावेऽपि डित्वं बोध्यम् । तेन “आ मे न्यस्य रजसो यदभ आ अपो हृणान” इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य डित्वेन “आडोऽनुनासिकश्चन्सि” (ई । १ । १२६ ।) इति प्रवर्त्तते इति षष्ठे हरदत्तादयः ॥

(ओत् । १।१।१५।)

(अ. १। पा. १। आ. ५)

प्रदर्शनं कारयितुमित्यर्थः । किञ्चिद्विधानाथोपात्तस्थान्यविधानाथ
पुनरुपादानमन्वादेशः प्रकृते च विधानद्वयाभावाद् “एतम्” इत्येना-
देशो न कृत इत्याहुः ॥

विना तेनेत्यादि । (कै)

यथा “आ काशीं वृष्टो देव” इत्यादौ काशीमभिव्याप्य काशीं
वर्जयित्वेति वार्थः ॥

ओत् । १।१।१५॥

दर्शनादिति । (कै)

वेदे चादीनां पादपूरणार्थानां च लोकेऽपीत्यादिः ॥

अर्थभेदाभावेऽपि । (कै)

तस्मान्नात्माभावेऽपि । अवयवा अनर्थका निपातसमुदाय एवार्थवान्
इति भावः । “उ” शब्दोऽत्र निरनुबन्धकः । तेन

‘उञ्ज (पा)

इत्यनेन सिद्धिरिति न भ्रमितव्यम् ॥

पर्युदासे त्विति । (कै)

वस्तुतः पर्युदासेऽपि दोषः । आङ्भिन्नस्याशास्त्रीयत्वात् । न च
स्वाश्रयमाङ्भिन्नत्वम् । आङ्त्वस्य पूर्वान्तवत्त्वेनातिदेशेऽतिदिश्य-
मानविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यस्य निवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात् ।

“आकाशि-” इति पाठोऽप्यस्ति । २ अ १। पा १। सू १७ ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३२३

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(ओत् । १। १। १५।)

न चान्तवत्त्वमेव दुर्लभं शास्त्रीयकार्यभावादिति वाच्यम् । तथापि प्रतिषेधस्य गन्तव्यतया शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन प्रगृह्यलाभावस्य शास्त्रीय-
तयाऽन्तवत्त्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

तस्याश्चेति । (कै)

प्रगृह्येषु पदपाठे इति शब्दप्रयोगनिश्चयादपि फले विशेषो बोध्यः ॥
भाष्ये

‘ओतश्चवीति । (भा)

पूर्वसूत्रवदन्नायधिकाराद्गोणमुख्यन्यायस्याप्रवृत्तिरित्याशयः ॥

प्रतिषिद्धार्थत्वादिति । (कै)

प्रतिषिद्धसंज्ञाकं पदं प्रतिषिद्धपदेनोच्यते ॥

परत्वादिति । (कै)

“निषेधाश्च वल्लीयांश्च” इत्यस्य तु नायं विषयः । तस्य पूर्वेण सप्त
पाठात् तन्निषेधकत्वादिति भावः ॥

प्रतिपदोक्तस्येति । (कै)

न च “प्रतिषिद्धार्थाऽयमारम्भ” इति पूर्वभाष्यासंगत्याऽचैतत् परि-

१ ओतश्चिवप्रतिषेधः । ओदन्तो निपात इत्यत्र च्यन्तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । अदः । अदः । अभवत् । अदोऽभवत् । तिरोऽभवत् ।
न वक्तव्यः । लक्षणाप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति न भविष्यति ।
अत्रैव भाष्ये ॥

२ अथवा* प्रतिषिद्धार्थाऽयमारम्भः । ओ षु यातं मरुतः । ओ षु
यातं† वृहती शक्नोती च । ओ चित्प्राणायं सख्या‡ वृहत्याम् ।
अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

* प्रतिषेधार्थाऽयमारम्भः । इति पाठोऽप्यस्ति ।

† वृहती च शक्नोती च । इति पाठोऽप्यस्ति । वृहती च शक्नोती । ख ॥

‡ वृहत्या । घम् ॥

भाषाया अप्रवृत्तिरेवानित्यत्वादुचितेति वाच्यम् । अस्वेकदेश्युक्ति-
त्वात् । तद्धनयन् भाष्ये आह

एवमपीति ॥ (भा)

ननु लक्षणेन प्रतिपादितत्वादिदमपि लाक्षणिकमत आह

यस्य हीति ॥ (कै)

प्रधानत्वात् । (कै)

अर्थान्तरप्रतीतिनिरपेक्षतया प्रतीयमानत्वात् । तादृशार्थबोधकत्वा-
च्छब्दस्यापि गौणत्वं मुख्यत्वं च बोध्यम् ॥ गौणमुख्यान्यायबीजं
दर्शयितु माह

तच्च स्वं रूपमिति ॥ (कै)

प्राचन्यमेवोपपादयति

गौणे हीति । (कै)

आरोपाय हि पूर्वं तदुपस्थितिरावश्यकौति भावः ॥

मुख्यार्थारोपेणेति । (कै)

आरोपितसिंहत्ववान् मानवकादिषमभिव्याहारे सिंहशब्दार्थ इति
भावः ॥ मुख्यस्यैव ग्रहणे युक्त्यन्तर माह

अनियतश्चेति । (कै)

सिंहशब्दस्य माणवकबलीवर्दादिषु प्रयोगादिति भावः ॥ एतेन
वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तेरोकारस्य लाक्षणिकल-
भित्यादि चिन्त्यमित्यपास्तम् । अनयैव तस्यापि वारणात् ।

१ गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्तते । अनियतश्च
गौणोऽर्थः ॥

‘ज्ञावामश्च (पा)

इत्यादेस्तज्ज्ञापकस्य ‘लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वमात्रज्ञापक-
तया वर्णग्रहणे सर्वत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावाच्च ॥ नचेयमपि अर्थवत्-
परिभाषामूलकत्वात् तददेव विशिष्टरूपोपादानविषयेति कथमत्र
वर्णग्रहणे प्रवर्त्ततां तच्चैवार्थोपस्थितेः सत्त्वादिति वाच्यम् । निपात
इति विशिष्टरूपोपादानसत्त्वात् । निपातसंज्ञा हि चादिपदोप-
स्थितचादीनां सति सम्भवेऽर्थवतामेवेति ये सार्थकास्तेषां निपात-
पदेनापि तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रकृतसूत्रस्य निपात-
पदेन मुख्यार्थकनिपातानामेव ग्रहणं न तु गौणार्थकानामिति
भावः । एवं च कार्य्यकालपक्षेऽपि च्यन्ता निपाता इत्यस्यात्रानुप-
स्थितिरेतत्परिभाषावशात् । विशिष्टरूपपदेन चार्थवद्रूपमेवोच्यते ॥
प्रकृते गौणत्वमुपपादयति

जाड्यादिनेति ॥ (कै)

आरोपे बीजमाह

प्रकृतेः कर्तृत्वमिति । (कै)

एवं च गोऽभवदित्यस्य गोभिन्नकर्तृकं गोसदृशरूपेण भवनमर्थः ।
यत्र च योगैश्वरशापादिना मुख्यगोरूपप्राप्तिस्तत्र च्चिर्वर्ण्यते इति
गोसदृशरूपेण भवनप्रतीतेस्तस्य गौणत्वमिति भावः ॥ ननु “सुवर्ण-
पिण्डः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत” इति भाष्ये विकृतेरपि
कर्तृत्वदर्शनादुक्तम् ।

‘वृत्ताविति । (कै)

एवं च च्यन्ते प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भावः ॥ प्रकृतेरेव कर्तृत्वे
हेतुमाह

संघीभवन्तीति । (कै)

ननु

‘शब्दाश्रये च (भा)

इति भाष्यस्यारहितवर्णमात्राश्रये इत्यर्थः प्रतीयते स च ।
सर्वनामस्थानाम् ग्रन्थाक्षिप्रप्रातिपदिकस्यैव इत्यनेन विशेषणा-
दनयोरपि विशिष्टशब्दाश्रयत्वात् आह

स्वार्थ इति । (कै)

स्वार्थादिप्रयुक्तकार्येण पूर्णस्य पदस्यार्थप्रतिपादनाय प्रयोगः ।
पदार्थान्तरान्वये बाधप्रतिसन्धाने गौणार्थप्रतीतेरिति भावः ।
आक्षेपे आक्षिप्तस्य वा शाब्देऽन्वये मानाभावाच्च ॥

गौणापेक्षयेति । (कै)

मुख्यशब्दस्य गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्दत्वाद् गौणाभावे गौणस्य
बुद्धिसन्निधाने मुख्यव्यपदेशस्य मुख्यपदस्याभावादित्यन्वयः ॥ एवं च
शब्दाश्रये च (भा)

इति भाष्यस्य मुख्यव्यपदेशरहितस्वार्थबोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रये

- १ गोऽभवदित्यत्र वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं संघीभवन्ति ब्राह्मणा इति वज्र-
वचनदर्शनात् ॥ २ शब्दाश्रये च वृद्धान्ते । भा ॥

(ख. १। पा. १। व्या. ५)

(ओत् । १। १। १५।)

इत्यर्थः । पदव्यपदेशरहितस्य कार्यित्वेनाऽऽश्रयणमिति फलितमिति तात्पर्यम् ॥ ननु द्वितीयादेः कर्मत्वार्थकस्य कारकत्वज्ञानसापेक्ष-
तया गां वाहीकमानथेत्यादौ विशिष्टस्य क्रियासम्बन्धेन कर्मत्वेऽपि
तदभिधानाय जायमाना द्वितीया समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्
प्रत्येकं प्रवर्तते ततश्च पूर्वमेव गौणत्वादात्वं न स्याद् अत आह

तच्चेति ॥ (कै)

श्रौतः क्रियासम्बन्ध इति । (कै)

द्वितीयाश्रयानुपपत्त्या कल्पित इत्यर्थः । विभक्त्यन्तेन हि उपस्थिता-
र्थस्य क्रियान्वयः इति ततः प्राग्गुणे साक्षात्परम्पराभाधारणेन
द्रव्ये च साक्षात् मामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिविवक्षयोभयच
विभक्तिरिति भावः ॥

वाक्यीयाध्यायात् । (कै)

आकाङ्क्षादिमूलकशक्त्या ॥

पश्चात् । (कै)

विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरम् ॥

एवमिति । (कै)

द्वितीयादेः सामान्यतः क्रियासम्बन्धज्ञानापेक्षत्वात् तज्ज्ञानमूलक-
द्वितीयाद्युत्पत्तौ गोपदार्थस्य वाहीकान्वयः पश्चादेव । एवं च
कर्मणोरेव विशिष्यविशेषणभावो न तु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति भावः ।
यत्तु “विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकसम्बन्धरूपत्वेन तयोः सम्बन्धबोधः
श्रुतिरुक्त” इति श्रुतेर्वाक्यापेक्षया ग्रीष्मं प्रवृत्त्या प्रथमं तथोरन्वय-
बोधः पश्चाद्गुणद्रव्ययोः परस्परान्वयबोध एवं गां वाहीकमानथे-

त्यादावपीति कैयटार्थं व्याख्याय दूषयन्ति । गां वाहीकं पाठये-
त्यादौ यत्र गौणार्थप्रादुर्भावं विना क्रियासम्बन्ध एवासम्भवौ तत्र
पूर्वमेव गौणत्वावगतेरालाघनापत्तिरिति तदेतेन परास्तम् ।
विभक्त्यन्तस्यैव प्रयोगेण तत उपस्थितानामर्थानामितरान्वयेन प्राति-
पदिकमाचार्येण पूर्वमन्वय इत्यस्य वक्तुमप्यशक्यत्वाच्च । तादृशबोध-
इत्यस्य कल्पने गौरवाच्च । अनुभवाभावाच्च । किं च अपदस्याप्रयो-
गेण बोधभिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थत्वगृहेण “अत्र त्वं सम्यग्ने
अमहान् महान् भूतः त्वङ्गवति” इत्यादौ भाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेश-
दीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यमात्रविषयत्वमुपात्त-
विशिष्टरूपविषयत्वं चेत्यपि बोध्यम् । अत एव

‘अत इज् (पा)

इत्यादेः अशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थोऽपि प्रवृत्तिः । किं च “गामित्युक्ते

१ अ ४ । पा १ । सू ८५ ॥

२ पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिः । * ।
पदार्थादन्यस्य अनुपलब्धिरिति चेदिदमुच्यते । पदार्थाभिसम्बन्धस्योप-
लब्धिर्भवति वाक्ये । इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्म क्रिया-
गुणौ चानिर्दिष्टौ । गामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टं कर्त्ता क्रियागुणौ चानि-
र्दिष्टौ । अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्त्तृकर्मणौ गुणश्चानिर्दिष्टः ।
शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्त्तृकर्मणौ क्रिया चानिर्दिष्टा । इष्टेदानौ
देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वे निर्दिष्टं भवति । देवदत्त एव
कर्त्ता नान्यः । गौरैव कर्म नान्यत् । अभ्याजिरेव क्रिया नान्या ।
शुक्लामेव न कृष्णामिति । एतेषां पदानां सामान्ये वर्त्तमानानां
यद्विशेषोऽवस्थानं स वाक्यार्थः ॥ सा - १ - २ - ४५ ॥

सर्वा क्रिया प्रसक्ते"त्याद्यर्थवत्सुषक्तभाष्यवशात् । "संस्कृत्य संस्कृत्य
पदान्युत्पृज्यन्ते तेषां यद्येष्टमभिसम्बन्धो भवति" इति वृद्धिसूचक-
भाष्याच्च सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादेरेव द्वितीयादिनिधाम-
कत्वेन मधुक्तव्याख्यैव तस्योचिता । प्रयोक्ताऽपि पदान्येवार्थं सुख्ये
गौणे वा प्रयुज्यन्ति न तु प्रातिपदिकादिक्रमेणेति सुख्युच्यते

पदकार्येधिति ॥ (कै)

सामानाधिकरण्यादितौदसुपलक्षणं पठनादिक्रियान्वयादित्यपि
बोध्यम् ॥

उज ऊँ । १। १। १७-१८ ॥

प्रज्ञ इति । (कै)

एवं चात्र 'ऊँ' आदेशः प्राप्नोतीति भावः ॥

संज्ञासिद्धिरिति । (कै)

"निपात एकाज्" इत्यनेनेत्यर्थः । स्थानिवद्भावेन तु नैतत्तत्त्वम् ।
एकादेशस्थान्यवृत्तिधर्मत्वात् । एकादेशस्थान्यवृत्तिधर्मस्तु ना-

१ संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्पृज्यन्ते तेषां यद्येष्टमभिसम्बन्धो भवति ।

तद्यथा । आह्वर पात्रम् । पात्रमाहरेति । भा-१-१-१ ॥

२ अत्र यद्यकर्तुरेव प्रमादो यत् परस्मैपदम् ॥

३ आदेशस्थान्यवृत्तिधर्मत्वात् इति निर्द्देशादेवत्यक्तम् । तथा च वक्तुप्रती-
तिशब्दम् । "उकारश्चेति कारणेन युक्तो रक्तो पृक्तो प्राधितः प्राक्-
लेन" इति । रक्तसंज्ञोऽनुनासिकः ॥

४ अ. १। पा. १। सू. १४ ॥

यम् । “उज्ज” इति ससुदायेऽपि सत्त्वात् । तेनान्तादिवद्भावेन
ताद्रूप्यानतिदेशेऽपि न दोषः ॥ भाष्ये

यद्युज्ज इति । (भा)

सामान्येन ज्ञापकमिति भावः । वत्वाभावपक्षे ऊँ आदेशो न
स्यादित्यपि दोषो बोध्यः ॥

नित्यैवेति । (कै)

आदेशाभावपक्ष इत्यर्थः ॥

न तु वितौति । (कै)

न च उ इतीत्यस्य निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धत्वेन शाकल्यानु-
वृत्तिसामर्थ्यात् पक्षे “वितौति” भविष्यतीति वाच्यम् । मयः
परत्वे “किञ्चित्”त्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटित-
रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यान्निपातेति प्रगृह्यत्वा-
भावे मय इति वत्सस्यासिद्धत्वेन “इको यणचि” इति वत्सेऽनु-
स्कारापत्तेः । “उ इति” इत्यतः सानुबन्धकबोधस्यापीष्टत्वेन तदना-
पत्तेरिति भावः । अन्ये तु अनेन प्रकरणात् प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदे-
शस्य च विधानेन तस्य निपात इति प्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतदा-
देशविकल्पे “ऊँ इति विति” इति सिद्ध्यति न तु “उ इति” ।
अतो योगविभागः । नचापवादे त्रिशिष्टे ऊँ आदेशे हि असति
निपातेति प्रगृह्यत्वं स्यात् । अप्रवर्त्तमानापवादस्योत्सर्गबाधकत्वा-
भावात् । अत एव “पारे मध्ये” इत्यव्ययीभावाभावे उत्सर्गः

षष्ठीसमासो भवतीति वाच्यम् । प्रगृह्यपदस्य सर्वत्र साक्षादुद्देश-
सम्बन्धस्य कृतत्वेनात्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात् सह विधानेन
वाक्यभेदस्याप्यभावात् स्थानिवद्भावेन च ऊँ इत्यस्य प्रगृह्यकार्थ्यं
बोध्यम् । एवं च पक्षे प्रगृह्यलाभावेऽप्यस्य तात्पर्याच्चैतदभावे निपात
इत्यस्य प्रवृत्तेरित्याहुः ॥

प्रगृह्यस्येति । (कै)

अनुवर्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेन सम्बन्ध उज्जमात्रस्य नित्यं प्रगृह्य-
संज्ञकस्य ऊँ भावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधा-
नस्य वैयर्थ्यापत्तेरनुवर्तमानं प्रगृह्यपदं षष्ठ्यन्ततया विपरिणमस्य-
स्थानिना सम्बध्यत इति भावः ॥

द्वे एवेति । (कै)

न च “उ इती”ति रूपमपि निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धम् ।
सानुबन्धकप्रतीत्यनापत्तेः । मयः परत्वे “किञ्चित्” इत्यादौ
मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसङ्गाच्च । वस्तुतस्तु
“उज्ज” इत्यस्याचानुवृत्तस्यार्थाधिकारादप्रगृह्यपरतैव । “प्रगृह्यम्”
इतिचादेशविशेषणमेव । तथैव भाष्यस्वरसादिति “ऊँ इति”
“उ इति” च रूपे स्यातां न तु “वित्तीति” तदर्थं विकष्णानु-
वृत्तिः । “ऊँ” इति दीर्घाच्चारणात् प्रगृह्यपदस्याच सम्बन्ध इति
सर्वमवदातम् ॥

किमर्थो योगविभागः । (भा)

प्रगृह्यलादेशयोः ग्राकल्यमते एव प्राप्या एकप्रयोग एव प्रवृत्तिः
स्याद् एवं च “ऊँ इति” “वित्तीति” च रूपे ते चैकयोगेऽपि सिद्ध्यत

इति प्रश्नः । एवं चैकयोने वितेति न सिद्धतीति प्राशस्तिकैयट-
खिन्ना एवेति बोध्यम् ॥

शाकल्येति । (कै)

एवं च योगविभागसामर्थ्यात्शाकल्यास्तुष्टिस्वामर्थ्याच्च तत्र
यथाश्रुतं किन्तु विकल्पमात्रं तात्पर्यकमिति विकल्पद्वयेन सक-
लेष्टसिद्धिरिति भावः । एवं च शाकल्यमत एव विकल्पः फलित-
स्तद्वाच्य भाव्ये

‘शाकल्यस्य विभाषेति ॥ (भा)

शाकल्यमते ऊं आदेशविकल्पे यत् फलति तद्ग्रन्थमिति

प्रगृह्यसंज्ञाऽऽदेशश्चेति । (कै)

तस्मै पर्यायेणोभयं सिद्धतीत्यर्थः ॥ ननु “प्रगृह्यम्” इत्यस्य
प्रचमानस्य क्रयम् “उज्ज” इत्यनेन वष्टवन्तीमान्वयः इत्यत आह

यद्यपीति ॥ (कै)

फलरूपतयेति । (कै)

फलं संज्ञाया बोध्यतया संज्ञिनः । तेन च तद्वोधकं पदं लक्ष्यते ।

तद्रूपतया । तत्समानविभक्तिकतयेत्यर्थः ॥ १“द्विवचनाद्यभिधेयः”

१ ऊं वा शाकल्यस्य । शाकल्यस्यापार्थक्यं सतेन ऊं विभागा यथा
स्यात् । ऊं इति उ इति । अन्येषामापार्थक्यां सतेन विति ।
अत्रैव भाव्ये ॥

२ तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्दिष्टात् प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो
द्विवचनाद्यभिधेयः । तथापीदृशेन इति वक्तुर्निर्दिष्टात् स्वरूपपदा-
र्पकः सस्पष्टते । अन्यैव कैटटे ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३३३

(अ. १। वा. १। अत. ५)

(ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १। १। १६।)

इति वज्रमौलिः । प्रगृह्यशब्दवदभिर्न द्विवचनादीति बोधः ।
प्रगृह्यशब्दवत्त्वेन च द्विवचनादि प्रगृह्यपदाभिधेयमिति बोध्यम् ॥

स्वरूपपदार्थक इति । (कै)

उजो वाचकं प्रगृह्यपदमित्यर्थादिति भावः । वस्तुतः पूर्वचापि
शब्दपर एव शब्दार्थयोरभेदात् सामानाधिकरण्यं पटः शुक्ल इति
वत् । प्रकृते तु पटस्य शुक्ल इत्यनेवोक्तरीत्या वैयधिकरण्येनाप्यथ
इति न कश्चिद्बोधः । केचित्तु प्रदेशे वृद्धिपदाभिन्ना आदैश् इति
उपस्थितिः । संज्ञावाक्ये तु तथा शाब्दबोधः । द्विवचनाद्यभिधेय
इत्यस्य द्विवचनादिविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः । षष्ठीसमभिव्याहारे
तु विशेष्यतया स्वरूपपदार्थक इति कैयटं योजयन्ति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १। १। १६॥

ईकारोकारात्मकसप्तम्या असम्भवं मत्वाह

सप्तमीसहेत्यादि । (कै)

तात्पर्यानुपपत्त्या च लक्षणेति भावः ॥

सप्तम्यां वेति । (कै)

“सप्तमीति” पदं क्षुप्तसप्तमीकं व्याख्यास्यत इति भावः ।
अथन्यवृत्तिकस्यनापेक्षयेदं न्याय्यमिति तात्पर्यम् ॥

सुप्तायामपीति । (कै)

न तु “लुमतेति” निषेधस्तु अनित्यत्वाच्च सप्तम्यां परत इत्यर्थः-
पीति भावः ॥ ननु प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधौ ईकाराद्यन्तं यत्सप्त-
म्यन्तमित्यर्थे “प्रत्ययलक्षणेन” सिद्धं “सोमो गौरौति” तच्चाह

संज्ञेति ॥ (कै)

सप्तम्या एवेति । (कै)

सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यन्तत्वे सप्तमीमहचरितल्लक्षणिकत्वे च न
मानमिति भावः । यद्यपीकारोकारसप्तम्योरसम्भव एव तच्च मानं
तथापि “वचनाद्” इत्यादिना तद्वच्छतीत्यत्र तात्पर्यम् ॥

असत्याश्च कार्याभावादिति । (कै)

प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं हि सन्धिकार्याभावफलकप्रकृतिभावः । लुप्ते
षष्ठ्यर्थे प्रसङ्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वेन सन्धिकार्याप्राप्त्या प्रकृति-
भावानुपयोगात् तत्कार्याभाव इत्यर्थः । तदेवाह

प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना ॥ (कै)

पूर्वसवर्णे इति । (कै)

य च “सुपां सुलुग्” इत्यनेन ॥

१ न लुमताङ्गस्य । अ. १। पा. १। सू. ६३ ॥

२ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । अ. १। पा. १। सू. ६२ ॥

३ नचास्ति सप्तमी ईदूतौ । तच्च वचनाद्भविष्यति । वचनाद्यत्र दीर्घत्वम् ।
नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्यवचने प्रयोजनम् । किम् ।
यच्च सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते । वृत्तिं न श्रुत्वां सरसी प्रयानमिति ।
अत्रैव भाष्ये ॥

४ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णां षष्ठ्याडायायाजानः । अ. ७। पा. १। सू. ६६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३३५

(अ. १। पां. १। आ. ५)

(ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १। १। १६।)

एकादेशमिति । (कै)

“परत्वाद्” “वार्णादाङ्गस्य वलीयस्त्वाच्च” इति भावः । एवं ख्यन्ते
गोरीत्यादौ लुक् आवश्यकत्वेन तदर्थम् अर्थग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥

सर्वचैवेति । (कै)

ननु “यथी”त्यादिभ्यो ऊौ दीर्घे “तनू” इत्यादौ ओः सुपोः
पूर्वसवर्णादिशे च ईदूदन्तसप्तमीसम्भवात् कथमेतदिति चेन्न ।
“ईदूत्सप्तमी प्रगृह्यम्” । “अदसः” । एच्च दिवचनम् इत्येव सिद्धे
स्थलान्तरे “ईदूतौ सप्तमी”ति गुरुवचनसामर्थ्येन सप्तमीसहचरित-
ग्रहणमिति भाष्याशयात्कदोष इति केचित् । तन्न । “न चास्ति
सप्तमी ईदूतौ” इति भाष्यासङ्गतेः । तस्मादेतद्भाष्यप्रामाण्यात् तेषा-
मनभिधानमिति तात्पर्यम् ॥

सरः शब्दादिति । (कै)

सरस् शब्दस्यासुखान्तत्वेनाद्युदात्तत्वेऽपि स्वरव्यत्ययाद्

इति न शुष्कं सरसी शयानम् (भा)

इत्यत्र “सरसी” इत्यस्यानोदात्तत्वं बोध्यम् ॥

निराकर्तुः संग्रहार्थं यदि शब्दोऽनुपपन्न इत्यत आह

सम्भावनायामिति । (कै)

शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युरितिवदसन्दिग्धे सन्दिग्धवद् वचन-
मिति भावः । “सरसी” शब्दो यदि ऊीषन्तस्तादाऽनोदात्तत्वं
न्यायसिद्धम् । असुन उगन्तत्वाद् ऊीबन्तत्वे तु स्वरव्यत्ययादेव

१ वार्णादाङ्गं वलीयो भवति । परिभाषेस्तु ३३५ ।

३२६ महाभाष्यप्रदीपदीप्तः ।
 (ईदुतौ च सप्तम्यर्थे । १।१। १६।) (अ. १। पा. १। आ. ५)
 तत्त्वम् । एवं च ततो लुक्कौत्तप्रयोगश्चिह्ने “इथाङ्” इति वार्तिके
 ईकारादेशो न विधेय इति भाष्याशयः । तस्मात् पूर्वोक्तरीत्या
 सप्तमीसहचरितत्वं च “प्रत्ययसङ्घर्षेण”
 बोध्यम् ॥

संज्ञायामितीति । (कै)

अत एवापि भाष्ये “जहत्स्वार्था वृत्तिरिति” संगच्छते । न च
 कालेन संज्ञाऽनवगमादस्य नित्यसमासत्वे “वाप्यामश्च” इति विग्रहो
 नोचित इति वाच्यम् । वाक्यात् संज्ञिनोऽनवगमेन नित्यसमास-
 सङ्गमोऽपि न तद्विधायके वा यद्व्याससम्बन्ध इति समासाघटकी-
 भूतानां तद्विषये विग्रहाभावे मानाभावात् । ध्वनितं चेद् “वि-
 तीयहतीये”ति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यते ॥

सप्तमीसहचरितमिति । (कै)

“प्रत्ययसङ्घर्षेणेति” भावः ॥

वर्षवदानर्थक्यादिति । (कै)

“संज्ञायाम्” इति समासेऽस्य कङ्किप्रश्नत्वादवयवार्थाप्रतीतेरिति

- १ इयाडियाजोकाराखामुपसंख्यानम् । (सुपां सलुक् - ७ । १ । ३६ ।
 एतत्सूत्रस्यवार्तिकम्) इयाडियाजोकाराखामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
 दाविद्या परिष्कृतम् । इथा । डियाच् । सुकोत्रिया सुगातुया । डियाच् ।
 ईकार । वृत्तिं न शुक्लं सरसौ प्रयानम् । तत्रैव भाष्ये ॥
- २ द्वितीयहतीयचतुर्थतुर्याख्यानतरस्याम् । २ । २ । ३ ॥
- ३ प्रत्ययकोपे प्रत्ययसङ्घर्षम् । १ । १ । ६२ ॥
- ४ अ. २ । पा १ । ख ३३ ॥

महाभाष्यप्रदीपकोशः । २२०
(अ. १। पा. १। आ. ४) (ईदृतौ च सप्तम्यर्थे । १। १। १८।)

भावः । 'वाप्यामन्' इति विग्रहप्रदर्शनं तु रथन्तरादिपदानां
“रथेन तरति” इत्यादिविग्रहप्रदर्शनवद्बोध्यम् । अत एव

“जहत्स्वार्था तु तत्रैव यच्चरुद्विर्विरोधिनि”
इति वृद्धैकतम् ॥ भाष्ये

अथाजहत्स्वार्थायामिति । (भा)

१“सुप्सुपा” इति समासेन केवलयोगिकेत्यर्थः ॥

प्रधानार्थमपीति । (कै)

अथपदशक्तिसमुदायशक्तिसहकारेण गृहीतशक्तिकादापौपदात्
स्वार्थविग्रहप्रधानार्थस्यैवोपस्थितेरित्यर्थः । तच्च समुदायशक्तिः
संसर्गाग्र एव तदाह

स्वार्थसंसृष्टस्येत्यादि ॥ (कै)

विवेकानवगमात् । (कै)

पृथगनुपस्थितेरित्यर्थः ॥

पांसूदकं मिलितं यथा संसृष्टमेव ज्ञानविषयो न तु पृथक्
तथा समासात् संसृष्ट एवोपस्थितिविषयो न तु पृथगित्यर्थः ॥
“यावान्” इत्यस्य विवरणं “केवल” इति । केवलं विवृणोति ।

असंसृष्ट उद्भूत इति । (कै)

“असंसृष्टत्वं” विशेषणविशिष्टत्वम् । “उद्भूतत्वम्” इतराविशेषणत्व-

१ “वाप्यामन्बो वाप्यन्” इति भाष्ये ॥

२ “सह सुपा” (२ । १ । ४ ।) इति योगविभागात् समासः ॥

मिति बोध्यम् ॥ 'समुदाय'रूपोऽर्थः पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थो-
 ऽभिधीयतेऽभिधाभिः परस्परसहकारेणोपस्थाप्यत इति भाष्यार्थः ॥
 अर्थग्रहणसामर्थ्यात् सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नार्थग्रहणमिति भावः ॥
 "गौरी" इत्यादौ तु अस्त्येव गौर्यादिपदानां सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वम् ।
 समभिव्याहृतपदान्तरार्थान्वयित्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैव सप्तम्यर्थ-
 पर्यवसन्नरूपत्वात् । न चार्थग्रहणेऽपि गौरीत्याद्यसिद्धिः सप्तम्यर्थ-
 इकाराद्यभावात् ईदाद्यन्तमित्यर्थस्य दुर्लभो विग्रेष्याभावादिति
 वाच्यम् । सामर्थ्याच्छब्दरूपं विग्रेष्यमादाद्य तदन्तविधिरिति
 भावात् ॥

दाधा छदाप् । १। १। २० ॥

दाधाशब्दयोरिति । (कै)

'प्रयोगस्य दाधारूपाणामेव सूत्रेऽनुकरणादिति भावः ॥

१ अत्र भाष्यम् । समुदायार्थोऽभिधीयते ।

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत्यवर्गोऽसावाढास्मावः प्रसज्यते ॥१॥

वचनाद्यत्र दौर्घत्वं तत्रापि सरसौ यदि ।

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥२॥

२ तत्र दाख्यास्तत्वारः । डुदाच् । प्रणिददाति । दाङ् । प्रणियच्छति ।
 दो । प्रणिद्यति । देष् । प्रणिदयते । धारूपौ द्वौ । डुधाच् । प्रणि-
 दधाति । घेट् । प्रणिधयति वत्सो मातरम् ॥

दोदेङ्घेतामेजन्तानामिति । (कै)

एषां चात्र “प्रकृतिवदनुकरणं भवति” इति न्यायाद् “अश्रिति” इति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणाच्चाऽऽत्त्वमिति भावः । अत्र च पक्षे “लक्षण-प्रतिपदोक्तपरिभाषा “निरनुबन्धकपरिभाषादीनां न प्रवृत्तिः । सर्वेषां स्वरूपेणैवानुक्तत्वात् । दारयतिधारयत्योश्च नातिप्रसङ्गः । तयोरनुकरणे आत्वासम्भवेनेह दृष्ट इत्यनयोरनुपात्तत्वात् । दीङोऽपि नेह ग्रहणम् । एज्विषयाभावेन तदनुकरणे आत्वासम्भवादिति बोध्यम् ॥ ननु “आत्त्वभूतानाम्” इत्यस्य जातात्त्वानामित्यर्थं दाणादीनां संज्ञा न स्याद् निष्ठायाः पूर्वनिपातस्य स्यादत आह भवतेरिति । (कै)

प्राप्तात्त्वानामित्यर्थः ॥

प्रमाणाभावादिति । (कै)

प्रयोगार्थत्वाच्चास्त्वस्योपस्थितप्रयोगस्यानुकरणे सम्भवति अनुपस्थितैजन्तानुकरणे प्रमाणाभाव इत्यर्थः ॥

गौरवाच्चेति । (कै)

१ परिभाषेन्दुश्रे - ३६ । एषा “क्षियो दीर्घाद” (८ । २ । ४६) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥

२ “आदेश उपदेशेऽश्रिति” (६ । १ । ४५) इत्यत्र “अश्रिति” इति प्रसज्यप्रतिषेधः । तथाच भाष्यम् । “अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः श्रिति नेति” ॥

३ लक्ष्यप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । परिभाषेन्दुश्रे - ११३ ।

४ निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य । परिभाषेन्दुश्रे - ८१ ॥

११०

महाभाष्यप्रदीपेष्टोक्तः ।

(दाक्षा ध्वदाप् । १/१/२०/)

(अ. १/ पा. १/ आ. ५)

दौर्लभ्यजादावात्ते कृते प्रणिदातित्यत्र "नेर्गदने"ति णत्वाना-
पत्तेत्यपि बोध्यम् ॥ एकशेषस्य सर्वदाधारूपाणामान्येन ज्ञाना-
सम्भवाद्दुर्ज्ञेयत्वेऽप्याह

सामान्येति ॥ (कै)

ननु समाहारद्वये दाधमिति स्यादन्यत्र दाधाविति स्यादत-
आह

पृथक् पदमिति । (कै)

यो हत्वे यत्वे लोपे च निर्विसर्गं साधु । विकृतानां

१दो दद् घोः (पा)

इति सूत्रे धेणिनृत्त्यर्थदायद्वयपर्यालोचनया घुलं सुलभमिति
मत्वा वार्त्तिके "श्रिदर्थम्" इत्युक्तम् ॥

"भारद्वाजीयैस्तु तावद्विवेकासमर्थान् प्रति "विकृतार्थम्" इत्य-
प्युक्तम् ॥ "प्रणिदाता" इत्यादौ साचणिकत्वं स्फुटयति

द्यतेर्देङो वेति ॥ (कै)

"प्रकृतय" इत्यस्य सापेक्षत्वादाह

ईत्वादेरिति ॥ (कै)

षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा उभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः ।

१ नेर्गदनेपतपदसुमास्यतिङ्गन्तिधातिवातिद्रातिष्ठातिवपतिवहतिश्राम्य-
तिचिनोतिदिग्धिषु च । ८ । ४ । १० ॥

२ अ. ७ । पा. ४ । सू. ४६ ॥

३ घुलंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं श्रिदर्थम् । भा - वा ॥

४ भारद्वाजीयाः पठन्ति । घुलंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं श्रिद्विज्ञवार्थम् । भा ॥

महाभाष्यप्रदीपौद्योतः ।

१४१

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(दाधा ज्दाप् । १। १। २०।)

दाधाः प्रकृतय इति । (कै)

दीयत इत्यादावीत्यादेः ॥

दाणिति । (कै)

“आत्मभूता” इत्यनेन उपदेशे आकारान्ता एवोच्यन्ते । तदि-
क्षणस्यात्मनात्मभूता इति भावः ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

एवं च “एवाम्” इति नापूर्वमिति भावः । एतत्सामर्थ्यादेव
साक्षिकानामप्यनुकरणमनुमास्यते इति तात्पर्यम् ॥ नन्वेकवाक्यत्वे
दारयत्याद्येकदेशानर्थक्याद्युत्तर्यमेव तत् स्यान्न त्वन्यरूपप्रापकमत
आह

एतद्वितीयमिति । (कै)

‘अर्थवत्परिभाषयैवानर्थक्याद्युक्तौ सिद्धायामर्थग्रहणानुवृत्ति-
वर्ग्यभेदार्यैवेति भावः ॥ भाष्ये

प्रीणातीति । (भा)

यथा पितृभ्यः प्रीणातीत्यादौ ॥

ननु तत्रोभयाम्बन्धाय प्रकृतिग्रहणद्वये कर्त्तव्येऽचैव करणं युक्त-
मत आह

तदुभाभ्यामिति । (कै)

धुप्रकृतिमाशब्दानां द्वन्द्वे सन्निधानाविशेषादुभयप्रकृतिर्गृह्यत
इति । प्रणिदधते प्रणिमयत इति उभयत्रापि एतत् सिध्यतीत्यर्थः ॥

१ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य । परिभाषेष्टुत्रे - १४ ।

आत्वविधानादिति । (कै)

एजिवथे इकारान्तानामात्वविधानादिति भावः ॥ भाष्ये

एवं क्रियमाणेऽपीति । (भा)

एत्वविधौ माङ्स्थतीति निर्देष्टव्यमिति भावः । यद्यपि 'लृण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषया 'मौनातिमिनोत्यादेशानां ग्रहणाभावो
वक्तुं शक्यस्तथापि मेङोऽग्रहणवारणाय "गामादाग्रहणेव्यविशेषः"
इत्युक्तेर्माग्रहणे तदप्रवृत्तिर्मा माने इत्यस्य योगे एत्ववारणाय च
ङित्पाठ आवश्यक इति तात्पर्यम् ॥

सामान्येति । (कै)

एतत्सूच्यङ्गीतदाधापेक्षया परिभाषाङ्गीतगाद्यपेक्षया परि-
भाषादयापेक्षया चेत्यर्थः ॥

निरनुबन्धकेति । (कै)

स च "दो अवखण्डने" इत्ययम् ॥

धेटोऽपीति । (कै)

अन्यथाऽस्य लाक्षणिकत्वाद् ग्रहणाऽप्रसक्तिः । यन्तु "सानुबन्ध-
कत्वादिति" । तस्य । निरनुबन्धकस्य धा इत्यस्याप्रसिद्धत्वात् । ये
तु दा विषयमेव तज्ज्ञापकं मन्यन्ते तस्मत्ते धेटोऽज्ञापकान्तरमाह

१ लक्ष्यप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । परिभाषेन्द्रुषे-१११ ।

२ मौनातिमिनोतिदीर्घाव्यपिच । ६ । १ । ५० ॥

३ परिभाषेन्द्रुषे - ११४ ॥

'दो ददति ॥ (कै)

समानत्वं नार्थत इत्याह

श्रुतीनामिति । (कै)

तौ चेति । (कै)

एतेनानर्थक्यात् तथोर्ध्वं नेत्यपास्तम् ॥

पश्चादिति । (कै)

प्रणिदापयतीत्यत्र पुगिवेति भावः ॥

आगमभूतत्वात् । (कै)

आगमस्वरूपत्वात् ॥

अभ्युपगम्येति । (कै)

“अदाब्” इति प्रतिषेधार्थेन दैपः पित्त्वेन “दो दद्” इत्यनेन
च परिभाषामात्रानुपस्थानज्ञापनसम्भवादिति भावः ॥

किन्विति । (कै)

तथोरेवक्रियावाचितादिति भावः ॥ भाष्ये

तद्गुणीभूत इति । (भा)

यस्तुद्दिश्याऽऽगमो विहितः स तद्गुणीभूतः शास्त्रेण तदवयवत्वेन
बोधितोऽतस्तद्गुण्येन तद्वाहकेण तद्बोधकेन गृह्यते बोध्यते आगम-
विशिष्ट इति परिभाषार्थस्तदाह

स्तन्मात्मकस्येति । (कै)

तेन दार्ढ्यारोह्यदृष्टिः सूचिता ॥ “अपचय” इति दृष्टान्तार्थम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

इदं यथोद्देशे । कार्यकाले तु णत्वदेशा संज्ञाऽसिद्धा स्यादिति बोध्यम् । वस्तुतः कार्यकालपक्षे पूर्वं पुक्प्रवृत्तावपि दापो दाशब्देन यद्वणाद् घुलं सुलभमेवेति चिन्त्यम् । घुव्यपदेशं न निवर्त्तयति नाथर्थवत्त्वमिति । सविशिष्टे तथोरानयनादिति भावः ॥

अकाराकारयोरिति । (कै)

रेफविशिष्टयोरित्यर्थः ॥

इह त्विति । (कै)

घुसंज्ञासूत्रे इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । अङ्गावयवाकारस्य सुविधायक-

‘आने मुग् (पा)

इति सूचारुत्वसामर्थ्येन कचिदर्णयद्वये नास्याः प्रवृत्तिः । तेन “दिदीये” इत्यादौ यणादिकं न । अयमेवार्थो भाष्ये “अर्थ-वद्गृहणेन” ध्वन्यत इत्याहुः ॥

प्रयोगेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । आगमव्यवस्थायादेरपि प्रयोगसम्पादन उप-कारकत्वेन तेषामपि प्रकृतिग्रहणेन यद्वणापत्तिः । मूलयुक्तेस्तुलनात् । अत्र मूलयुक्तिलाभावे तु कथनवैयर्थ्यापत्तिः । तस्माद् मदुक्तव्याख्ये व्याययी ॥ भाष्ये

यन्मित्येष्टिति । (भा)

विद्यदादिवद् वर्णप्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यादिरूपाः स्वर्गाद्यकालि-
कोत्पत्तिमन्तः प्रत्ययकालिकनाशवन्तस्तेति पक्षे इति भावः ॥

दापशब्द एवार्थवान् न दाशब्द इति । (कै)

स तु न दाशब्द इत्यर्थः । एवं च घुलाभावे तदवस्थो दोष
इति भावः । अतएव नान्यथाभावात् स्थानिवत्त्वस्य नैतद्विषये
प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । कूटस्थलं व्याचष्टे भाष्ये

‘अविचालिभिरिति । (भा)

तद्विवरणम् “अनपाये”त्यादि । इन्द्रान्मलर्थाद्ये पञ्चमस्यमासः ।
नन्वेतावतापि स्वपक्षास्थापनाद्वैतण्डिकत्वमस्य स्यादत आह

यस्येति ॥ (कै)

प्रसङ्गवाचीति । (कै)

‘‘षष्ठीस्थान’’ इत्युच्यते । प्रसङ्गस्य बुद्धेरिति भावः ॥

सन्त एव प्रयोगे नित्या इति । (कै)

आदेशरूपा इत्यर्थः । बुद्ध्यान्मज्जननिमज्जने यथाक्रममादेशस्य
स्थानिनश्च ॥ भाष्ये

शब्दान्तरैरिति । (भा)

तदुद्धौ प्राप्त्यामिष्यर्थः ॥

आदेशास्तर्हीमे इति । (भा)

१ अथ भाष्यम् । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भूतितय-
मनपाद्योपजनविकारिभिः । आगमस्य नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः ॥

२ षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४६ ॥

इमे आगमत्वेन व्यवह्रियमाणा अपि तथा विधीयमाना अपि आदेशास्तत्सदृशा भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ “आद्यन्तौ” इत्याद्येकवाक्य- तथाऽऽर्द्धधातुकस्याऽऽद्यावयव इडित्यर्थे वृत्ते नित्यत्वानुपपत्तिमूलक- वाक्यान्तरकल्पनेन केवलतव्यबुद्धौ प्रसक्तायां इकारादिः साधुरिति बोधः । तेनात्रापि बुद्धिविपरिणाममात्रस्यैव सत्त्वेन न नित्यत्वज्ञा- निरिति भावः । “यदागमा” इति न्यायस्य चात्रापि पक्षे सत्त्वात् प्रणिदापयतीत्यादौ न दोषः । ये तत्र पक्षे आगमत्वं नास्येवेति वदन्ति ते मान्याः । “अनागमकानाम्” इत्यादि व्यवहारसङ्गतेः । निरवयवकबुद्धिनिमज्जनसावयवकबुद्ध्युन्मज्जनेनाऽऽगमत्वव्यवहारस्यापि निर्वाधत्वात् । तत्कथमिति प्रश्ने तुल्यन्यायत्वादाह

सर्वेसर्वपदेति । (भा)

यथा “एतः” इत्यादौ अवयवयोः औतस्थान्यादेशभावेऽपि नित्यत्वानुपपत्तिमूलकः मसुदाययोरपि स कस्यते एवम् अवयवत्वेन विधानेऽपि अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन निरवयवसावयव- बुद्धोर्विपरिणाममात्रेणाऽऽदेशत्वव्यवहारो गौणो नित्यत्वरक्षणाय कस्यत इति । यथा च तत्र कस्यमानस्यान्यादेशभावेन औतावयव-

१ यदागमास्तद्वृत्तीभूतास्तद्वृत्त्येन मृच्छन्ते । परिभाषेतुष्टे - ११ ॥

२ आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति । अनागमकानां साममकाः । तत् कथम् ।

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीण्यस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं गोपयते ॥ भा ॥

३ एतः । अ ३ । पा ४ । सू ८६ ॥

स्थान्यादेशभावस्य न त्यागोऽत एव “अचः परस्मिन्” इत्यादीना-
मुक्तिसम्भवः । तथाऽत्रापि औतावयवावयविभावस्य न त्याग इति
“यदागमा” इत्येतत्प्रवृत्तिरव्याहतेवेति । ईदृशस्थान्यादेशभावे
स्थानिवत्त्वस्य न प्रवृत्तिः । स्थानिवदिति श्रुतेः औतस्थान्यादेश-
भावानुपपत्तिमूलकतया कल्प्यमानस्थान्यादेशभावके “एहः” इत्या-
दावेव तत्प्रवृत्तेः । नत्वच केवलानुमानिके । अत एव “सावस्थायी-
मङ्” इति पक्षेऽडादिविशिष्टस्य “अपिबद्” इत्यादौ न पिबाधा-
देश इति दिक् । तदेतदाह

इड् भवतीत्येतद्द्वारेणेति ॥ (कै)

आगमा अपीत्यर्थं (कै)

इत्यस्य तथेत्यादिः । अत एवाग्रे वक्ष्यति

बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशाऽऽगमाऽऽगमि

भावद्वारेण क्रियत इति । (कै)

एतेनाऽऽगमा अपीत्येवं सर्वपदव्याख्यायाम् “एकदेशविकारे
हि” इति वाक्यशेषविरोध आदेशलोपपादिकाया विकारव्याप-
कीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वानुपपत्तेः सकलपञ्चावृत्तित्वादि-
त्यपास्तम् ॥

पद्यमानमिति । (कै)

कार्यवत्तया प्रतीयमानं प्रकृत्यादौत्यर्थः ॥ “सर्वपद” इत्यत्र
चञर्थं कः । सर्वशब्दस्याभाववयवकार्त्तव्यापौ ॥

यद्येवमिति । (कै)

एवं चैतदवयवस्थानर्थक्यान् संज्ञा । एकः पूर्वं दा इत्यस्य तु न संज्ञा कार्यकालपक्षे संज्ञाया णत्वदेशस्यत्वेन पुग्दृष्ट्याऽसिद्धत्वात् पूर्वमप्रवृत्तेः । न च पुग्विशिष्टस्य दाग्रहणेन ग्रहणम् “यदागमा” इत्यस्याभावात् । पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥

आदेशपक्ष इति । (कै)

बुद्धिविपरिणामपक्ष इत्यर्थः । कल्पितप्रक्रियादशायां तु न कल्पिताऽऽगमलादिव्यवहारत्याग इति “यदागमा” इत्यादेः सत्त्वेनात्रापि पक्षे न दोष इति भावः ॥ १सन्निपातपरिभाषया दीङ् आत्वे दारूपाश्रयधुलं न प्रकृतिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्न तन्निबन्धनमपीति गूढाश्रयः पृच्छति भाष्ये

कुतः पुनरिति ॥ (भा)

आश्रयमविदुष उत्तरं

रूपग्रहणादिति ॥ (भा)

इह खलु प्रकृतिग्रहणादिति । (भा)

धुसंज्ञासूत्रे प्रकृतिग्रहणेऽयं दोषो जायतेऽतस्तत्र प्रकृतिग्रहणं दुष्टमिति भावः ॥ अथैकदेशो एनं दोषं परिहर्तुमाह

नचेयमिति ॥ (भा)

तज्ज्ञापछे

एच एवेति । (कै)

“मीनाति” इत्यस्योपदेशकाले प्रवृत्तिमधौ न जानाति ।
 एवं च साक्षादाप्रकृतिषम्भवे व्यवहितप्रकृतेर्न ग्रहणमिति भावः ।
 अतिफलगुत्वात्तेतन्मते दूषणानभिनिवेशो भाष्यकृत इति द्रष्टव्यम् ।
 यत्किं वार्त्तिकमतं न चैतत्पक्षेऽवदानमित्यादावादान्तत्वनियन्धन-
 युजाद्यसिद्धिः । तत्र^१ “आकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिः” इति वचने-
 नैव तत्सिद्धेः । भाष्ये तेतद्वचनप्रत्याख्यानायैज्जिषये आत्वं सिद्धा-
 न्तितमित्यन्यदिति । तन्न । तादृशवार्त्तिकस्यानुपलम्भाद् विपरीतं
 “मीनाति” इति सूत्रे^२ उपदेशवचनं कर्त्तव्यम् णघञ्युच्सिद्धयर्थ-
 मिति वार्त्तिकं तत्रोपदेशे एव इति विरुद्धमित्याशङ्क्य^३ “एज्जि-
 षय” इति भाष्यकृता व्याख्यातं न तु भवदुक्तं वार्त्तिकं तत्प्रत्या-
 ख्यानं वा भाष्ये दृश्यते । एवं च प्रकृतिग्रहणं घुसंज्ञायां वार्त्तिक-
 कारोक्तं दुष्टमेव न तु तदनुरोधेन गुरुभूतवचनान्तरकल्पनाभि-
 निवेशः कार्यः । नञ्चोक्तदेश्युक्तमतपरिष्कारे गुरुप्रकारेण क्रियमाणे
 किञ्चित् फलमित्याहुः ॥

१ मीनातिमिनोतिदोषां ल्यपि च । अ. ६। पा. १। सू. ५० । मीना-
 त्यादीनामात्त्व उपदेशवचनं प्रत्ययविध्यर्थम् । वा । तत्रैव भाष्ये ॥

२ यदपि प्रत्ययविधिरित्याचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येज्जन्तेभ्य आकारा-
 न्तलक्षणः प्रत्ययविधिरिति यदयं ज्ञावामञ्च (३। २। २।) इत्यङ्गं
 कवाधनार्थं शास्ति ॥ आदेश उपदेशऽशिति (६। १। ४५।) इति
 सूत्रे भाष्ये ॥

३ अ. ६। पा. १। सू. ५० ॥

४ णघञ्युज्जिषयस्तर्हि प्रयोजयन्ति (मीनाति ६। १। ५०। सूत्रे भाष्ये) ॥

५ ते वयं विषयं विज्ञास्यामः । एज्जिषय इति । (मीनाति-६। १। ५०।
 सूत्रे भाष्ये) ॥

अकिञ्चेति । (कै)

एषो विषयस्याऽन्यथासम्भवादिति भावः ॥

किञ्चमिति । (कै)

तद्भावे सन्नियोगशिष्टत्वादित्थमपि नेति कार्याभावाद् घुल-
स्याप्रवृत्तिरिति भावः ॥

प्रणिदातेति । (कै)

ननु प्रणिदीयते इत्यत्र नित्यणत्वप्रसङ्गः णत्वविधौ प्रकृति-
ग्रहणादिति चेन्न । इष्टापत्तेः ॥

अन्येत्वाहुरिति । (कै)

अचारुचिबीजं तु वार्त्तिकभाष्यविरोधाद् न तथा सूत्रतात्पर्य-
मिति ॥

अगुणेति । (कै)

गुणनिमित्तप्रत्ययसंज्ञाभावादित्यर्थः ॥

इत्यस्यैवेति । (कै)

न तु दैपइत्यर्थः । तस्य प्रकारे श्रूयमाणे आत्मायोगादिति
भावः ॥ ननु प्रकारे लुप्तेऽपि कथमात्मम् उपदेशकाले एजन्तला-
भावात् । “नानुबन्धकृतम्” इत्याद्याश्रयणे तु प्रकृतेऽपि न दोष
इति चेन्न । “उपदेश” इति षष्ठ्यर्थे सप्तम्यास्तत्त्वेनोपदिश्यमानस्यै-
जन्तस्येत्यर्थेन लुप्ते आत्वप्रवृत्तेः । सति तु तस्मिन्नात्मम् एजन्तला-
भावात् । यस्मात् परो नास्ति तच्चैवान्तशब्दप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

१ नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् । परिभाषेलुप्ते - ७ ॥

२ आदेच उपदेशे ऽपि (६। १। ४५) इत्यत्र ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ३५१
(अ. १। पा. १। व्या. ५) (दाधा छदाप् । १। १। २०।)

तत्त्वमिति । (कै)

१अच उपसर्गात्त (पा)

इत्यनेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये

१अनेकान्ता इति । (भा)

एवं च पकारसत्त्वेऽपि एजन्तत्वानपायादात्त्वप्रवृत्तिरिति भावः ॥
“तच्चावश्यम्” इत्यादि विघटयितुं भाष्ये

शक्यं तावदिति । (भा)

१लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु पुगन्तेऽदाबिति निषेधो न
शक्यो वारयितुं १गामादाग्रहणेऽविशेषात् । “दाब्” इत्यपि
पकारोपलक्षितदाग्रहणमेवेति भावः । बान्तपक्षेऽपि चत्वेन पक्ष
सिद्धत्वान्नास्ति सूत्रभेदः ॥

सूचन्तर्हीति । (भा)

“अपिदि”तिन्यासे इत्यर्थः ॥ शङ्कते

नञ्चयमिति । (भा)

उत्तरयति

भूतपूर्वेति । (भा)

दात्वं श्रुत्या पकारवैशिष्ट्यं तु अनयेति भावः ॥

१ अ ७। पा ४। सू ४७ ॥

२ अनेकान्ता अनुबन्धा इति । परिभाषेन्दुशे - ४ ।

३ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । परिभाषेन्दुशे - ११३ ॥

४ गामादाग्रहणेऽविशेष इति । अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

इत् संज्ञायामिति । (कै)

उपदेशोत्तरकालं जातायामेवेत्यर्थः ॥

मेङ् इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाद्भूतीहारनित्यसम्बद्ध एव गृह्यते न तु पदान्तर-
सन्निधानेन वहिरङ्गव्यतीहारवृत्तिरिति भावः । केचित्तु माङो-
ऽनभिधानात् क्त्वाप्रत्ययानुत्पत्तिरिति न तस्य ग्रहणमित्याहुः ॥

'उदीचां मेङ् इति । (कै)

उदीचां म इत्यस्यापुपलक्षणमिदम् । नचाऽनुबन्धसत्त्वे मे
इत्यस्य धातुत्वाभावात् कथमात्तम् अनुबन्धलोपे एव धातुत्व-
मित्यर्थस्य "न धातुलोप" सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वादिति
वाच्यम् । आत्त्वविधायके धातोरित्यस्यासम्भवात् । गवादिशब्दा-
नामुपदेशाभावान्नात्तम् । इरे प्रसृतौनामुपदेशेऽपि तेषामशित्
परत्वाभावाद् नात्तम् । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि प्रत्यासत्त्या शित्प्रत्ययपरत्व-
योग्यानामेजन्तानामेव ग्रहणाच्च दोष इति दिक् ॥

दिवादिष्विति । (कै)

ननु "ताच्छैलिके चानग्निं दायमान इत्यत्र स्वरभेदः । "अग्निं

१ उदीचां माङो व्यतीहारे (३। ४। १६) इत्यत्र मेङ् इति तु न
कृतम् ॥

२ अ. १। पा. १। सू. ४ ॥

३ ताच्छैल्यवयवोपचनशक्तिषु चानग्निं । ३। २। १२६ ॥

४ ज्जिन्त्वादिर्नित्यम् (६। १। १६७) इत्यनेन ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३५३

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(आद्यन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१।)

धातोऽदात्तत्वं 'अपि चान्तोऽन्तोदात्तत्वमिति चेन्न । 'सति
प्रिष्टादपि 'विकरणस्वरात् सार्वधातुकस्वरस्य बलौयस्त्वोक्तमभयथा-
ऽप्यन्तोदात्तत्वानपायादिति दिक् ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१ ॥

बहुषपीति । (कै) .

यद्यप्युत्तरा संख्या पूर्वसंख्यावाधिका । तथापीतरेषां बुद्धि-
विषयत्वाऽभावे बहुमध्यस्थेऽप्येकत्वाङ्गीकाराच्च दोषः । यथा गते
पञ्चाशदिति भावः ॥

१ धातोः (६। १। १६२) इत्यनेन ॥

२ सति प्रिष्टस्वरबलौयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः इति वाच्यम् । इति
कौमुद्यामस्ति । वासिकपाठे तु "सति प्रिष्टस्वरबलौयस्त्वं च" इत्यस्ति ।
अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (६। १। १५८) इति सूत्रे प्रथितम् भगवता ॥

३ अत्र "आत्ममाने खच्च" (३। २। ८३) "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्"
(६। १। १५८) एतत् सूत्रद्वयस्य भाष्यमेव मानम् । तथाच
भाष्यम् । कस्मात् विशेषो यको वा श्यनो वा । यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन
भवितव्यम् । श्यनि सत्याद्युदात्तत्वेन । श्यन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव
भवितव्यम् । कथम् । खश्चः स्वरः श्यनः स्वरं वाधिष्यते । सति
प्रिष्टात् श्यनः स्वरः प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्चापयति सति प्रिष्टो-
ऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न वाधत इति यदयं तासिः परस्य *
नसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं श्रान्ति ॥

* तास्यनुदानेनिरुद्धपदेशाकषावैधातुकमनुदानमस्तिः । ६। १। १८६ ॥

क्लिमेकस्मिन्नित्यनेनेति । (कै)

तद्धिः सभासन्नयते भव इत्यर्थे भाकारस्यादित्वे तस्य वृद्धत्वेन
प्राप्तच्छाऽभावार्थम् । दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणाचोऽभावार्थं च अत्र
च खरे विशेषः । उपमेये सप्तमौसत्वे सप्तम्यन्तादतौ मानमाह

द्वयोरिति । (कै)

प्राकार पद वाच्येनेति शेषः ॥

आधाराऽऽधेयसंबन्धेति । (कै)

आधारत्वाऽऽधेयत्वरूपसम्बन्धप्रतिपादनायेत्यर्थः ॥

न गम्येतेति । (कै)

उपमानप्रकारकोपमेयविशेष्यकबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तन्म-
त्वादिति भावः ॥

सर्वातिदेशानामिति । (कै)

रूपनिमित्ततादात्म्यग्राह्यव्यपदेशकार्यातिदेशानां मध्ये इत्यर्थः ॥

प्राधान्यादिति । (कै)

सर्वेषां कार्यार्थत्वादिति भावः ॥

मुख्ये । (कै)

व्यपदेशिनि ॥

गौणे । (कै)

व्यपदेशिसदृशे ॥

नन्वाद्यन्तबद्धावादिति न वतिः सत्यन्यस्मिन् मुख्याद्यन्तत्वात् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३५५

(अ १। पा. १। आ. ५)

(आद्यन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१।)

नापि मतुप् । आद्यन्तशब्दवच्छास्त्रसङ्गावस्य परपूर्वसत्त्वाऽनपेक्षत्वेन
“सत्यन्यस्मिन्” इत्यस्यायोगादत आह

आद्यन्ताविति । (कै)

आद्यन्तशब्दावित्यर्थः । एवं आद्यन्तवङ्गावादित्यस्याऽऽद्यन्तव-
च्छास्त्रप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥

क्वचिदिति । (कै)

आद्यन्तव्यवहारादिति तदर्थः ॥

सर्वकार्येति । (कै)

आद्यन्तापदिष्टाद्यन्तानपदिष्टसर्वकार्यसिद्ध्यर्थं गुर्वपि अपदेशिव-
दिति आद्यन्तवदित्यस्य स्थाने कार्यमिति भावः ॥

स तेनेति । (कै)

तेन तुल्यम् (पा)

इति तृतीयायां सर्वविभक्त्यर्थान्तर्भावान्तृतौयान्तादतिरुक्त इति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

तस्मिन् क्रियमाण इति । (भा)

तस्मिन्नाश्रयमाण इत्यर्थः ॥

पपाचेति । (भा)

नञ्च धातुरेव प्रथम एकाञ् न तु धातोः प्रथम एकाजिति
कथमञ्च अपदेशिवङ्गावं विना प्राप्तिरिति चेन्न । आदि पर्याय-

१ सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्य-
न्यस्मिन् यस्मात् परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते ॥

२ अ १। पा १। सू. ५६ ॥

प्रथमत्वस्य सूत्रेणैवातिदेशसिद्ध्या तद् न व्यपदेशिवद्भावारम्भस्य
मुख्यं प्रयोजनमित्याश्रयात् । “इयाचे”त्यादौ तु

‘द्विर्वचनेऽचि (पा)

इति रूपस्थानिवत्त्वादज्यतिरिक्ताभावेन नैकास्त्वमिति बोध्यम् ॥

अवयववर्धयेति । (भा)

प्रत्ययाग्ने इति भावः ॥

एतस्मिन् क्रियमाण इति । (भा)

अवयववर्धिले आश्रीयमाण इत्यर्थः ॥

‘विज्ञानशब्दो व्यवहारवाचीत्याह

‘व्यवहारादिति ॥ (कै)

तत् फलितव्याख्यानं भाष्ये

‘अन्तरेणैवेति । (भा)

१ अ. ५। पा. १। सू. ११५ ॥

२ अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् । इति भाष्ये वार्तिकस्थविज्ञान शब्दः ॥

३ वचन निरपेक्षाल्लोकव्यवहारादेव व्यवदेशिवद्भावसिद्धेराद्यन्तवदिति
व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूत्रयितव्यमित्यर्थः ॥

४ अत्र भाष्यम् । अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम् । वा । अन्तरेणैव
वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् ॥ तद्यथा । लोके ग्राणासमुदायो
ग्राम इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकग्राणो ग्रामं इति । विषम
उपन्यासः । * ग्रामशब्दोऽयं वक्ष्यर्थः । - - यथा तर्हि वर्णसमुदायः
पदं पदसमुदाय ऋग्वेकसमुदायः सूक्तमित्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्-
प्येकवर्णं पदमेकपदार्थं सूक्तमिति । अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः ।
पदं नामार्थं ऋग्वेकसमुदायः सूक्तं नामार्थं इति ॥

* अल्लोऽनन्तराः संयोगः (१।१।०) इति सूत्रस्थाख्यानापसरस्येतदुक्तं भवन्नता ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३५७

अ. १। पा. १। आ. ५)

(आद्यन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१।)

यथा लोके व्यवहारो वचनं विनैव सिद्ध्यति तथा शास्त्रेऽपि
वचनं विना सिध्यतीत्यर्थः ॥

अगादित्यादि । (कै)

‘इणो गा लुङि (पा)

‘णौ गमिरबोधने (पा)

इत्यादेशौ ॥

एकोऽच् । (कै)

अमहायोऽजित्यर्थः ॥ नन्वेकाचोऽवयविनो द्विवचनमिति यस्या-
यमवयवस्तस्य बहुरूपस्य भवितव्यं द्वित्वेनेत्यत आह

अथवेति ॥ (कै)

कात्पनिकभेदेन व्यवहारे दृष्टान्तमाह

एवमिति ॥ (कै)

व्यपदेशः । (कै)

भेदनिबन्धनसंबन्धव्यवहारः ॥

शास्त्रेऽपीति । (कै)

लोकाप्रसिद्धत्वमेव तत्त्यागे बोजं तच्च न प्रकृते इति भावः ॥

पादपर्याय इति । (कै)

वर्णसमुदायः पदमित्यत्र तु पदशब्दो यथाश्रुत एव ॥

पदादीनामिति । (कै)

एकवर्णं पदमित्यादौ ॥ ननु अर्थस्य पदत्वं कथमत आह

अभेदेति । (कै)

तदुपचारस्य शब्दार्थयोरनादिरिति बोध्यम् ॥ “पदादिभिः” ।
पदशब्दादिभिः ॥

प्रथमेति । (कै)

तस्मात् पूर्वस्याभावादिति भावः ॥ मध्यमकार्थं तत्सम्बन्धज-
सुखादिकम् ॥

बहुकृत्वोऽपीति । (कै)

यथा परशुरामेण रेणुका ॥

तथा येति । (कै)

संप्रतिगर्भणीत्यर्थः ॥ गर्भस्थमादाय तत्रापि प्रथमव्यवहार
इत्यर्थः ॥ ननु या सूता सा न गर्भेण हता भवति किं त्वपत्येनेति
गर्भेण हतायां तद्व्यतिरेकप्रदर्शनमयुक्तमत आह

अपत्यपर्याय इति ॥ (कै)

तद्योदरस्थं बहिर्भूतं वेत्यन्यत् । तत्र प्रथमव्यवहारे बीजमाह

तस्या एवेति ॥ (कै)

स्त्यन्तरेषु । (कै)

सङ्गप्रसववतीषु ॥

तथाविधस्येति । (कै)

अविद्यमानपूर्वगर्भस्येत्यर्थः ॥ नन्वागमनं विनेदं मे प्रथममाग-
मनमिति व्यवहारासम्भवाद् अनेत्येदं मे प्रथममागमनमित्य-
सङ्गतमत आह

बहुकृत्य इति ॥ (कै)

“अनेत्य” इत्यस्येतः पूर्वमितिशेष इति भावः ॥

तथाविधत्वादिति । (कै)

अविद्यमानपूर्वागमनत्वादित्यर्थः ॥

परे तु पदच्छगादिपदानि अर्थशब्दसमुदायवृत्तीनि तस्य शब्द-
मात्ररूपवर्णपाद ऋगाद्यवयव इत्येव भाष्यार्थः । न तु शब्दोऽ-
र्थान्वयपदार्थ इति तथाऽप्रीतेः । “एकचं सूक्तं पठ” इत्यादिव्यव-
हारानापत्तेश्च । “एवं चार्थवतो धातुरयमेकोऽज्वर्णरूप इत्यर्थस्य
त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति” इति कैयटोक्तं
चिन्त्यम् । एतद्भाष्यरीत्या तस्य मुख्यव्यवहारत्वेन व्यपदेशिवद्भावाऽ-
विषयत्वात् । कैयटरीत्या शुद्धार्थस्याऽन्यपदार्थत्वेऽपि तथैवाऽस्तु ।
शब्दार्थयोरभेदाच्च शब्देऽपि तत्त्वमिति अत्रापि न व्यपदेशिवद्भाव-
प्रयोजनम् । किं चैकाजिति बहुव्रीहिणा प्रथमस्येत्युपस्थितावयवस्य
विशेषणं तस्य चानर्थकत्वमिति अर्थस्योपादानत्यागावत्यसम्बद्धौ ।
एतदेवध्वनयता “पदं नामार्थ” इति भाष्ये उक्तम् । धात्ववयवत्वन्तु
कैयटोक्तरीत्या वक्तुं शक्यम् । अत एव बहुव्रीहिनिर्देशानुपपत्तिरेव
व्यपदेशिवदित्याश्रयणे बीजमुक्तम् । अत्रापि “अर्थेन” इति भाष्यस्य
पदादिशब्दार्थस्यार्थेन युक्तत्वादित्यर्थः । अर्थशब्दोभयवृत्तिपदत्व
चक्रादीत्याश्रयः “पदं नामार्थ” इत्यादेरर्थोऽपीत्यर्थः ॥

१ तथाऽनेत्याऽनाजिगमिषुराहेदं मे प्रथममागमनमिति । भा ॥

२ अत्रैवोक्तं कैयटेन । ३ “अत्राप्यर्थेन युक्त” इति भाष्यस्य ॥

४ अत्रैवोक्तम् ।

यथा तर्हीति । (भा)

यथैकस्मिंस्तत्तद्भूमारोपेण युगपज्ज्येष्ठत्वादिव्यवहारस्तथैकस्मि-
न्नारोपितानेकाऽवस्थाभिः समुदायरूपलस्याप्यारोपेणैकाचत्वादिव्यव-
हारोपपत्तिर्द्वितीये तृतीये च दृष्टान्ते प्रथमेत्युपलक्षणं चरमस्यापि
तृतीये कदाचिच्चरममागमनमित्यपि व्यवहारात् । आद्यन्तवद्भावश्च
शब्दोऽवक्तुमित्यस्य प्रकारान्तरेणापीति शेष इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु
ईदृशेषु पातञ्जलोक्तं 'विकल्पात्मकं वस्तुशून्यमेव ज्ञानमित्यारोपा-
नुपयोग एव लोकव्यवहारवत् तेनापि शास्त्रोचोऽपि व्यवहार
इति तत्त्वम् ॥ गोचरार्थपदं व्याचष्टे

भाष्यकार इति ॥ (कै)

अनपेक्षितप्रतियोगिनोः । (कै)

अनपेक्षितपरपूर्वयोः ॥ "आद्यन्तयोः" । आद्यन्तद्वयार्थयोः ॥

"प्रवृत्तिः" । आद्यन्तशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

१* शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । योगसू-समाधिपा - सू-६ ॥

अत्र भाष्यम् । स न प्रमाणोपारोही न विपर्ययोपारोही च । वस्तु-
शून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानसाहाय्यनिबन्धनो व्यवहारो नृश्यते । तद्यथा
चेतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति । यदा चित्तिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन
व्यपदिश्यते । भवति च व्यपदेशे वृत्तिर्यथा चैतस्य गौरिति । तथा

* योगसूत्रप्रती नानुशः । शब्दश्च तत्त्वान्यज्ञानं च ते अनुपातिनो यस्य सः । एवं
च बाधा बाधकावाविशेषेण सदैव तदुभयजनको वस्तुशून्यः प्रत्ययो विकल्प
इत्यर्थः । शब्दज्ञानजन्य इत्यर्थे इति मित्राः । इदमेव भाष्यसंमतं स न प्रमा-
णात्भूतः । वस्तुशून्यत्वात् । नापि विपर्ययात्भूतः । ज्ञानस्य बाधार्थं सति
बाधप्रत्ययाद्यर्थनिबन्धनो व्यवहारशब्दप्रयोगरूपसादृश्यव्यवहारस्योऽपि इदमेव,

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ३६९
(अ. १। पा. १। आ. ५) (आद्यन्तवदेकस्मिन् १।१।२१।)

तथाऽपीति । (कै)

वस्तुतो लोकाणिदृष्ट्वाद् गौणत्वमेवात्र नास्तीत्यर्थः ॥

कथमिति । (कै)

भिन्नविभक्त्यन्तयोरसमप्रधानत्वेन साहित्याप्रतीतिरित्यर्थः ॥

इकारोकारयोरिति । (कै)

उपाधिशिकीर्षुरित्यादौ ॥ सामान्यापेक्षज्ञापकत्वेऽप्याह

प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निष्क्रियः पुरुषः । तिष्ठति वाच्यः स्यात्स्यति स्थित इति । गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । तथाऽनुत्पत्तिधर्मापुरुष इति । उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः । तस्माद् विकल्पितः सधर्मस्तेन चास्तित्ववद्धार इति । योगसूत्रभा - सू. ६ ॥

विपर्ययस्तु मैवं बाधोत्तरम् इदं रजतमिति शब्दप्रत्यययोरभावात् । एवं च विपर्ययकथने शब्दज्ञानानुपातितं विशेषणं देयम् । यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूप-मिति । अन्यथा चित्तेरेव पुरुषत्वात् । भेदविद्यतसम्बन्धरूपस्य वदार्थस्याप्रतीत्या-पत्तिः ॥ भवति च चैवस्य मोरिति यद्यार्थशब्दवत् अत्रापि वदार्थे दृष्टितत्वा-ज्ञातो विवेकिनामपि बोधश्च । एवं प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निः क्रियः पुरुषः इति शक्तेर प्रतिषिद्धा वस्तुधर्माः सुखादयो यत्नेति क्रियारहित इति च तदर्थः । अन्यथाभावस्याधिकरणमात्ररूपत्वेनाधाराधेयभावानुपपत्तिः । एवं तिष्ठति वाच्यः स्यात्स्यति स्थित इति । अत्र गतिनिवृत्तिरभावकपलादावदृष्टित्वेन कल्पिता तथापि भावरूपता तथापि पूर्वापरौभाव इति कल्पना परम्परापूर्वापरौभूतकर्मप्रचयस्यैक-पक्षान्विच्छिन्नस्यावगतेः । एवमनुपपत्तिधर्मा पुरुष इत्यन्योन्यनिधर्मस्याभावमात्ररूपः पुरुषोऽवगम्यते न तु पुरुषान्वयी । अनुत्पत्तिक्रमो धर्मोऽस्ति शब्देन तु अनुत्पत्तिधर्मो यस्तेत्यर्थेन विकल्पितः स धर्मः प्रतीयते तन्मूलकत्वाय व्यवहारः पुरुषस्य एवंवर्गेऽन्यत्वात् । एवं अपुन्यशरदृष्टादयोऽपि विकल्पा एव । वैशेषिकाणां ज्ञानावाधार्थ्यज्ञानविशेषरूप इति हिक् ॥ योगसू - १ पा - सू - ६ ॥

३६२

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(आद्यन्तवदेकस्मिन् । १। १। २१।)

(अ. १। पा. १। आ. ५)

विशेषणार्थं वेति । (कै)

अहिषुत्वक्तात् "प्राचामवृद्धाद्" इति फिन् ॥ अग्निषेयाद्
१"गर्गादियञ्" ॥

स्वरविधाविति । (कै)

नन्वस्य स्वरदेशके विधौ इत्यर्थो वा ऋः स्वरप्राप्तौ इत्यर्थो
वा उभययापि नेह प्राप्तिरिति चेत् । सत्यम् । अत्र सूत्रेऽजन्तरा-
पेचमेवाऽऽदित्वं गृह्यते । अन्यस्याच एव तद्वावर्त्यलेनोपस्थितत्वा-
दिति भाष्याश्रयात् । किं च "स्त्रैणम्" इत्यादावाद्युदान्तलक्षणा-
दिति दोषः । जित्वन्तुं वृद्धयर्थतया सावकाशं बोध्यम् ॥

क्लान्त इति । (कै)

अनेकाज्भ्यस्तु चिरिजिर्यादिभ्योऽनभिधानात् क्लिप्तभाव इति
भावः ॥ ननु तदन्तसप्तमौले गाग्यादौ समुदाये मुख्य एवादि-
सम्भवतीति न दोष इत्यत आह

सौवर्य्य इति ॥ (कै)

खेडिति । (कै)

१सिब्वहुलं खेडि (पा)

इति सिप् ॥

"इट ईटीति । (पा)

१ प्राचामवृद्धात् फिन् वज्जलम् । अ. ४। पा. १। सू. १६० ॥

२ गर्गादिभ्यो यञ् । अ. ४। पा. १। सू. १०५ ॥

३ अ. ६। पा. १। सू. ३० ॥

४ अ. ८। पा. २। सू. ५८ ॥

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

६६३

(अ. १। पा. १। आ. ५.)

(आद्यन्तवदेकस्मिन् ६१। १। २१।)

न च “यमरमनमाताम्” इत्यत्र “वलादेः” इत्यस्य सम्बन्धे
फलाभावात् कथमेतज्ज्ञापकम् । “इदादिभ्यः” इति सूत्रे “वलादेः”
इत्यस्य सम्बन्धसत्त्वेन मध्येऽपि सम्बन्धस्यैव न्याय्यत्वात् । अत एव
सप्तमे भाष्ये “एकाचस्तौ वलीति च” इत्युक्तम् ॥

येन विधिरिति । (पा)

तेनैव हि “ईदूदेद् दिवचनम्” इत्यत्र तदन्तविधिरिति
भावः ॥

अर्थवतेति । (कै)

तत्र ह्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदः सुकर इति भावः । इदं
चिन्त्यम् । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन सिध्यति तथापि गौणत्वाच्चेति
यस्य भ्रान्तिस्तं प्रति सूत्रारम्भ इति पूर्वग्रन्थविरोधात् सूत्रकारेण
तदज्ञानात्तदुदाहरणसम्भवाच्चार्थवतेति चासहाय्यत्वस्यैवोपलक्षणं स-
सहायस्य प्रायेणानर्थकत्वात् तत्रब्दाकारस्यासहाय एव । येन सहा-
येनाचामन्तवस्य वज्रमौह्यस्य कोपपत्तिस्तादृशसहायाभावात् ।
अन्यथाऽऽद्यन्तवद्भावोऽपि न स्यात् । विजातीयकन्यादिसहायसत्त्वे-
त्येकपुत्रस्यायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहाराद् ईदृशसत्त्वेऽपि कोक-
शिङ्गलमित्याहुः ॥

इत्यमिति । (कै)

“एतिसुग्रासु” इति क्यपो विधानादित्यर्थः ॥

१ अ ७ । पा २ । सू ७३ ॥

२ अ ७ । पा २ । सू ३६ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥

४ अ १ । पा १ । सू ११ ॥

५ अ ३ । पा १ । सू १०६ ॥

तरप्तमपौ घः । १। १। २२ ॥

प्रकरणोत्कर्षेणेति । (कै)

“प्रकरणे” संज्ञाप्रकरणे । “तत्कर्षेण” गुरुभृतन्यासेनेत्यर्थः ॥

स्वार्थे इति । (कै)

अनातिशायनिकस्यापि संज्ञाविधानार्थमत्र सूचम् । य
चानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थं तस्य संज्ञाफलं च उच्चैरेवोच्चैस्तरामित्यादौ
“किमेत्तिउच्ययघात्” इत्यामसिद्धिरिति भावः ॥

इत्याहुरिति । (कै)

अचाहचि बीजं तु भाष्यानुक्तिः ॥ ननु नाद्यंतरवित्यत आह

सर्वचचेति ॥ (कै)

ननुतमसाहचर्यान्तद्धित एव तरो गहीयत इति नाख्यवन्ने
तरे प्रसक्तिरत आह

साहचर्यमिति । (कै)

“प्रत्ययाऽप्रत्यययोरिति परिभाषाऽपि नाश्रितेति बोध्यम् ॥

“इह” । शास्त्रे ॥

१ अतिशयायने तमविलुप्तौ । ५। ३। ५५ ॥

२ किमेत्तिउच्ययघादात्मन्यप्रकर्षे । ५। ४। ११ ॥

३ प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य गृह्यम् । परिभाषेन्दुशे - ११० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ३६५
(अ. १। पा. १। आ. ५.) (तरत्तमयो घः । १। १। २२।)

वस्तुर्थमिति । (कै)

तात्पर्यार्थमित्यर्थः । असन्देह इतिवत्प्रतिषेधस्याभाव इत्य-
र्थको नञ्समासः । एवं च “अनर्थक” इति भाष्योक्तेर्मध्यमपद-
लोपी समास इति न भ्रमितव्यमिति भावः ॥ “तरप् ग्रहणम्” ।
तरप् शब्दः ॥ “औपदेशिकम्” । उपदेशप्रयोजक इत्यर्थो भाष्यस्य ।
तदाह

उपदेशः प्रयोजनमिति । (कै)

प्रयोजक इत्यर्थः ॥ न चैष “उपदेशे तरप् शब्द” इति
भाष्यस्वरसादाह

तत्र वा भवमिति ॥ (कै)

“उपदेशे” इति भाष्ये भव इति शेषः ॥

सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु (भा)

इति भाष्यं प्रकृताभिप्रायं शब्दमात्रग्रहणेऽपि “स्वं रूपम्” इत्यनेन
रूपाश्रयणादिति बोध्यम् ॥

यचास्येति । (कै)

यचास्यैतद्रूपं तत्र च संज्ञेत्यर्थः । एवं औपदेश एव च संज्ञा
प्रयोगे तु स्थानिवद्भावेन चेति बोध्यम् ॥

काव्यनिकमिति । (कै)

“कदोरप्” इति सूत्रपर्यालोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यर्थः ॥

१६६

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

(तरङ्गमयौ च । १। १। २२।)

(अ. १। पा. १। अ. ५।)

स्वार्थिकत्वात् । (कै)

प्रकृत्यभिहितस्योक्तत्वात् ॥

सामानाधिकरणः । (कै)

प्रकृत्या समानविषय इत्यर्थः । सामानाधिकरण्यं चैकविशेष्यक-
बोधजनकत्वमिति बोध्यम् ॥

ननु तीर्णैरिति । (कै)

अतः परस्य क्तिनो निष्ठावदचनाकत्वम् ॥

सामान्येनेति । (कै)

अनिर्द्धारितकर्मविशेषणेत्यर्थः । अत एव पुंस्त्वं “घञजपः
पुंश्चि” इत्युक्तेः ॥

महिषीरूपमिवेति । (भा)

नन्विदमसमस्तं समस्तं वा । नाद्यः । उत्तरपदाधिकारद्रूपशब्दस्य
शाऽतच्चात्वादप्राप्तेः । किं च रूपशब्देनाकृत्यभिधानात् कस्याकृतिरिव
महिषीति साकाङ्क्षं स्यात् । नाद्यः । षष्ठीतत्पुरुषे वैयधिकरण्या-
द्भ्रमाप्राप्तेः । विशेषणसमासे तु पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तिः । तस्मा-
द्युपमागर्भसमासस्य विग्रहवाक्यमिदं स च समासो न “उप-
मानानि सामान्यवचनैः” इत्यनेन रूपशब्दस्योपमेयवाचकत्वेऽपि
साधारणधर्मावकत्वात् । साधारणधर्मोऽयं विषयबुद्धत्वादिः ।
अपि “उपमितं व्याघ्रमदिभिरिति” । रूपशब्दस्योपमेयवचनत्वेन

महाभाष्यप्रवीणोद्योतः ।

१६०

(अ. १। पा. १। आ. ५.)

(बहुगणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

पूर्वत्रिपातवैपरीत्यापत्तेः । तस्योपमानवाचित्वे तु कस्य रूपमिति
विशेषणस्य सापेक्षत्वादुक्तिर्न स्यादत आह

इवशब्द इति । (कै)

'सुप् सुपा (पा)

इति च ॥

ह्रस्वत्वं स्यादिति । (कै)

अप्रत्यययोरपि घत्वे तत्साहचर्याद्रूपादेरप्रत्ययस्यापि ग्रहणं
स्यादिति भावः । यद्यपि रूपमित्युक्ते कस्य रूपमित्यस्याकाङ्क्षा
तथापि प्रधानस्य साकाङ्क्षत्वाच्च दोषः ॥

बहुगणवतुडति संख्या । १। १। २३ ॥

संख्यात्वेन प्रत्ययस्य लोकोत एव सिद्धिराह

एकादिकाया इति । (कै)

“संख्यासंप्रत्ययेति” वार्त्तिके संख्येति संप्रत्यय इत्यर्थः । “एका-
दिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेऽस्त्विति”शेषपूरणं बोध्यम् ॥ १“संख्ये-

१ अ २ । पा १ । सू ४ ॥

२ संख्यासंप्रत्ययार्थम् । भा-वां ।

३ एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येति शेष संप्रत्ययो यथा
स्यात् । भा ॥

त्ये” इति भाष्यस्य संख्येत्येतच्छब्दाभिन्न इत्यर्थः ॥ ^१“शब्दार्थप्र-

१ * शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराऽध्यासात्सङ्गरस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभू-
ततत्त्वज्ञानम् । १० (पातञ्जलदर्शने विभूतिपादे) ॥ अत्राह योग-

* योनस्तत्त्वज्ञानो मानेयः ।

गौरितिशब्दो गौरित्यर्थो गौरितिशब्दानं तेषां वक्ष्यमाणात् संकेतकपादु चधायात्
संकेतो विवेकापचयं वक्ष्यतस्तेषां भेद एव अतस्तेषां प्रविभागे भेदे संयमात्
सायात् कारपर्यन्तात् सर्वभूतानां तन्नामि ज्ञायमे । अर्थ काः हिरण्यमर्षमेव
शब्देन कथयतीत्यर्थः । तत्र वागिन्द्रियजन्यः शब्दो लोकप्रतीति । एवं एव न
वाचकपदकथम् । “अद्वैतं ज्ञानानि वक्ष्यामि सूरः कथं मित्रं वा । जिज्ञासुस्तं
च इत्याद्य नापिकोडो च तात्तु च” इति श्रुतेः । योनं च ध्मनिरूपपरिचाल-
मात्रविषयं तत्र ध्मनिर्नाम वागिन्द्रियादिव्यभिचक्षणोद्दानवायोः परिचालभेदः
तदभिधानात् तदवच्छिन्नाकाशोपादनको वा न तु वाचकं पदं च च वक्ष्यती-
त्यत्रावाचकमाध्मनिरित्युच्यते कर्तव्यः पदरूपः च च नादानुसंधारवृत्तिनिर्माणाः
नादाच्छब्दकारादिवर्तान् प्रत्येकं गृहीतानुपपादु या बुद्धिः संहरति यत्त-
मापादयति गौरित्येकं पदमिति तथा निर्माणाः संहरतः एकः स्तोत्राक्षः अर्थ
वाचकपदस्यैव प्राज्ञः । तदर्थं यथा “विश्वोका वा ज्योतिष्मती” (योगसू. १पा।
सू. १०) इति सूत्रे प्रथमे पादे ^२* बुद्धयपुच्छरीके प्रत्ययरूप ज्ञानः । अनुसंधारवृत्तेः

* विश्वोका वा ज्योतिष्मती । योगसू. १पा। सू. १० । प्रवृत्तिवत्प्रज्ञा मनसः क्षिति-
विबन्धनीति वर्तते यतो विगतशोकोऽतो वक्ष्यमाणा ज्योतिष्मती वेदः क्षितिचेतु-
रित्यर्थः । सा द्विविधा । तथाया । ज्योतिष्मती यथा । बुद्धयपुच्छरीके आत्मने
चित्तं धारयतो या बुद्धिर्बुद्धिं तत्प्राज्ञाकारः सा यतो बुद्धिरूपं सन्नप्रकर्षं
भाकरं सप्रकाशकमाकाशवद्विभुवत्(च) तत्र बुद्धौ निमग्नैकाग्र्यात् या बुद्धिविषया
प्रवृत्तिः सा सूर्येन्द्रियप्रभासदृशाकारेण विकल्पते विशेषेणोत्पद्यतेऽतो विषयस्य
ज्योतिष्मत्त्वेन तद्विषयप्रवृत्तिरपि ज्योतिष्मतां प्रकाशरूपा अर्चये प्रविष्टा ।
अद्वैतरसोर्ध्वेऽधोमुखमदृष्टं पद्मं तन्नेत्रकप्रायायामेनोर्ध्वमुखं कला तथाकथ्यते
चित्तं धारयेत् । तन्मध्ये च सूर्येन्द्रियप्रकाशकारो जागरितज्ञानं तदूर्ध्वं चन्द्रमण्ड-
लुकारः सन्नज्ञानं तदूर्ध्वं चन्द्रमण्डलकारः सुषुप्तज्ञानं तदूर्ध्वं तन्मयोमात्रात्
नादसुप्तीयज्ञानं यमर्षमाप्तेतियोगिनः । तत्कथं कायां विध्यम्यापिश्रायाचक्षवत्पत्ता
मनो वक्ष्यमाणा सूत्रं तिष्ठति । यथा जर्ध्वमुखी एकप्राया सुषुप्ताज्ञानकार
सूर्यादिसंखलमध्यतया च शब्दावरूपा तन्मया प्रावाद्यान्यपि सूर्यादिसंखल-
तिप्रोतामि सैव मनीषज्ञानादौ चित्तज्ञानं तस्यां धारयात् चित्तप्राज्ञाकारो
भवति ॥ द्वितीया यथा + + ॥ योगसू. १पा। सू. १० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३५६

(अ. १। वा. १। आ. ५)

(वज्रगायवतुडति संख्या । १। १। २३।)

त्वचानामितरेतराध्यासात्सङ्करः” इति पातञ्जलसूत्रात् । एतच्च
पातञ्जलसूत्रवृत्तौ उपपादितमस्माभिः ॥ “नारद इत्यपीधि”
इत्यादावप्येवमेव । एवं च कर्मत्वाऽप्रवृत्तिरेव । संख्याग्रन्थजन्य

सूत्रभाष्यकारः । तत्र वाग् वर्ण्येवार्थवती । ओञ्चं च ध्वनिपरिणाम-
मात्रविषयम् । पदं पुनर्नादाऽनुसंहारबुद्धिनिर्गच्छम् इति । वर्ण्यं
एकसमबासम्भविच्चात्परस्यरनिरनुग्रहात्मानस्तेपदसंस्थानुपस्था-
प्याऽऽविर्भूतास्तिरोभूतास्तेति प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते । वर्ण्यः पुन-
रेकैकः पदात्मा सर्वाऽभिधानशक्तिप्रचितः सहकारिवर्णान्तरप्रति-

धानाभाधिकरणेनैव तदुपपन्नजनकत्वे साधवात् । यद्यपि पूर्वबुद्धयोऽपि वर्णाकारं
पदमेव गोचरयन्ति तथापि त्वविशदं चरमे तु विज्ञाने तदिति विशदमिति
एवमुक्तं न चानुसंहारबुद्धिः ओषस्तेषां । असंभवात् । चानुपूर्व्यैकं च एकपद-
त्वं प्रतीतिविषयो वाच्यम् । न चानुपूर्वी ओषसाद्या । ओषसा शब्दसाधवा-
कत्वात् । न च पूर्ववर्णसंस्कारैः कृतानां वर्णानामानुपूर्वी मनसा प्राप्तेति
वाच्यम् । किमानुपूर्व्या मनसानुभवः । उत्तरकरणं । नाद्यः । तदा वर्णानां विना-
शेन तत्तदुत्तरवर्णानां च विनाशेन तदसंभवात् । अथस्याप्यदाहिमनी प्राद्या-
त्वात् । अत एवान्योऽपि न अत्र प्रमाणं यैकं पदमिति प्रत्यय एव शनैकैर्वा
वर्णानामेकसमयस्थितेरसंभवात् । परस्परमसंबन्धसंभवानां पदत्वसंस्कारविधानां
प्रत्येकमर्थानुपस्थापकानामविर्भूत्येवकषातिरोभूतानां प्रत्येकं मिलितानां चापद-
स्वरूपताया दृष्टैरक्तत्वात् । प्रत्येकमर्थोपस्थापकत्वेऽनुभवविरोधो द्वितीयोद्दिना-
मनुष्यारचप्रसङ्गः । नचाग्नेयादीनां परमापूर्वं स्वर्गं वा जगन्मौये यथा संस्कारद्वारा
चादित्यं तथा वर्णानामपि संस्कारद्वाराचादित्यम् । तादृशानेकसंस्कारकल्पने
गौरवात् । न च कृत्यनुरोधेन क्लृप्ता एव ते । तेषां स्मृताद्यनुभवविषयकृति-
मात्रजनकत्वात् । किंचातिरिक्तस्यापि स्वीकारे तस्याज्ञातस्यार्थप्रत्यायकत्वात्संभवः
अर्थप्रत्यायनादसंख्यत्वाज्ञातस्या तज्जनकताया अदर्शनात् । न च प्रत्येकवर्णानु-
भवजनिसंस्कारविषयकत्वजनककृत्यतिविषयतया ज्ञातसंभवावावाच्यताः श्रुतान्त-
विपरीतजनानुभूतानामविज्ञेयवार्थोपकलापनेः । क्रमस्य तु अनुभवाविषयक न

इत्यर्थं संखेत्याकारक इत्यर्थं च एषशब्दान्वयाऽनुपपत्तिस्तदुपादानि-
वेत्यर्थं चेति बोध्यम् ॥

संख्या ग्रहीष्यत इति । (कै)

सूत्रं त्वधिकसंग्रहार्थमिति भावः ॥

न्यायोऽयमिति । (कै)

अभ्यासाप्रेङ्गितादिसंज्ञाविषये चैतद्व्याचोपयोगो द्रष्टव्यः ॥

योगित्वाद्देश्यरूप्यमिवाऽऽपन्नः पूर्वस्रोतरेणोत्तरस्य पूर्व्या विशेषेऽव-
स्थापित इत्येवं बहवो वर्णाः क्रमाऽनुरोधिनोऽर्धसङ्केतेनाऽवच्छिन्ना
इयन्त एते सर्वाऽभिधानशक्तिपरिहृता गकारौकारविसर्जनौघाः
सास्त्रादिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति । तदेतेषामर्थसङ्केतेनाऽवच्छिन्नानामुप-
संहृतध्वनिक्रमाणां च एको बुद्धिभिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य

स्मृतिविषयलभित्युक्तमेव । भवेप सप्तषडपदेऽपि दोषः । तद्विप्रत्येकमेव प्रयत्नभेद-
भिन्नस्वनिभिः परस्परविसदृशतत्पदव्यञ्जकैस्तुल्यस्थानकरणनिष्पन्नत्वेन गणगौरवैरि-
त्यादौ गत्वेन सदृशैरेकमण्यनेकमिवानवयवमपि सावयवमिव व्यञ्जते । यथा नियत-
वर्णपरिमाणसंस्थानं सुखमेकमपि मणिलुपाणद्वयपादयो विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थान-
मनेकमादर्शयन्ति । न तु परमार्थतस्तस्य ते भागाः । तस्माद्वर्णात्मनापदभेदेऽपि
एकमेव स्फोटं निर्भागमेव सभागमिव सभेदमिव व्यञ्जयन्ति । एवं च गोपदसप्तस्यै-
कस्य स्फोटभेदस्य गकारभागा गणादिपदस्फोटसादृशेन च निर्धारयति स्वभागि-
नित्योकारनिश्चिष्टो निर्धारयति । एवमाकाररूपविभागः । शोचिरादिपदसदृशतया
न शक्तं निर्धारयितुमिति गकारनिश्चिष्टो निर्धारयतीति वाच्यं तच्च न संभवति
गलादिनाभिभ्यक्तेः क्षणिकत्वादिति वाच्यम् । संस्कारद्वारेण तेषां सचभावत् ।
वैशिष्ट्योपपत्तेः । न च भिन्नविषयत्वं संस्कारयोः भागद्वयविषयोऽनुभवयोस्तज्जगन्मो-
क्षसंस्कारयोरेकपदविषयकत्वात् केवलभागानुभवेन पदस्यैकमनुभूयते । अनुसंज्ञा-
विधा तु पूर्वसंस्कारसञ्ज्ञतयाऽत्यन्तमनुभूयते । यथा दूराद्वनस्यानौ पूर्वसंज्ञाः ।
प्रत्ययात्यन्तवनस्पति प्रत्ययजन्मकाः । न च यं विधावर्णानामर्थप्रत्ययजन्मे सप्त-

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ३७१
(अ. १। पा. १। आ. ५) (वज्रगणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

नियम्यते इति । (कै)

सर्वार्थबोधकत्वेऽपि लोके तत्रैव गृह्येतशक्तितयाऽन्यत्र
शक्त्यदृष्टेण चाधिकसंयहार्थत्वाद्गृह्येतशक्त्याहकत्वाच्चास्य नियमत्वं
चिन्त्यम् । न्यायबौजन्तु प्रकरणम् इति भाष्ये एव स्फुटी-
भविष्यति ॥

नियमार्थमिति । (कै)

नियमस्य सामान्यविषय एव न कालवाचिविषयो व्याख्या-
नादतो गौर्याद्यन्तेऽपि न दोषः ॥ नन्वनदीसंज्ञकेभ्योऽपि खलुघ्ना-
दिभ्य उकारान्तेभ्यः स्यादत आह

सङ्केत्यते । तदेकं पदमेकबुद्धिविषय एकप्रयत्नात्तिष्ठत्तु अभागमक्रम-
मवर्णं बौद्धमन्यवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्थापितं परत्र प्रतिपिपादयिषया
वर्णैरेवाऽभिधीयमानैः अयमागौश्व ओढभिरणादिवाग्व्यवहारवासना-
ऽनुविद्धया लोकबुद्ध्या सिद्धवत्संप्रतिपत्त्यः प्रतीयते । तस्य संकेतवृद्धितः
प्रविभाग एतावतामेवं ज्ञानीयकोऽनुसंहार एकस्यार्थस्य वाचक इति ।
सङ्केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराऽध्यासरूपः स्रुत्यात्मको योऽयं शब्दः

विनौ न चि ते पूर्वमन्यक्तमर्थप्रत्ययं जनयन्तीति शक्यं वक्तुं प्रत्यक्षज्ञान एव तथा
नियमात् । वर्णार्थेऽस्त्वर्थप्रत्ययो न प्रत्यक्तः । वर्णैर्भ्यो जायमानो ज्ञार्थे प्रत्ययो
जायमानः स्फुट एव जायेत न वा जायेत न लस्फुट इति विशेषात् । न चानु-
पूर्वीविशिष्टसमूहस्यैकत्वादिकलव्यवहारलोचन रूपेणार्थप्रत्यायकत्वं चेति वाच्यं तद-
प्यस्योक्तत्वात् । स कीदृश इति चेत् । अन्तकरणधर्मः स एक एव । ओच-
गृहीततत्तद्वर्णैर्महारजनेन वक्षस्येव जवया स्फटिकस्यैव वा तत्तदुपरक्तगार्था
यस्यां चरमवर्णप्रचकाशे सति पदत्वेन प्रतीयते तत्तदुपरगमाशक्तं च तस्यान्त-
करणवृत्त्यन्तरमेवेति न दोषः । अत एव तत्र तत्तदुत्तरत्वादिकमपि गृह्यते ।
तथा बोजाङ्कुराद्यनेकावस्थो दृष्टव्यो धर्मे क्रमिकाभ्यन्तारोऽतिरिक्तः । शेषा-

जकारग्रहणेनेति । (कै)

वस्तुतस्तु दोषस्तनिधमाऽपेक्षया तदीशब्दे कचिन्माकचिम-
व्यायबाधभापनमेव व्यायः ॥ भाष्ये “तदिशब्देभ्यश्चर्हि” इति
प्राक्छिकी शङ्का तां व्याचष्टे

गङ्गादिभ्य इति । (कै)

अपगङ्गं परियमुनमित्युदाहरणे । अत्र हि टचि अन्तोदात्तत्वं
तद्भावे

लोऽयमर्थः योऽर्थः स शब्द इत्येवमितरेतराऽध्यासरूपः सङ्केतोभवति ।
इत्येवमेते शब्दार्थप्रत्यया इतरेतराऽध्यासात्सङ्कीर्णा । गौरिति शब्दो
गौरित्यर्थो गौरितिज्ञानम् । य एषाम्प्रविभागश्चः स सर्ववत् ।
सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । वृत्त इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते न सत्तां
पदार्थो व्यभिचरतीति । तथा नञ्साधना क्रियाऽस्तीति । तथा च
पचतीत्युक्ते सर्वकारकायामात्तेपो नियमार्थोऽनुवादः कर्तृकर्मकर-
णानां चैत्राश्रितगुणानामिति । वृष्टं च वाक्यार्थे पददर्शनं ओजस्र

वक्ष्यायापूर्यतया व्यज्यते अयसां चट्टन इति स च वीजादिभ्यो भिन्नाभिन्नः ।
भेदाभेदयोरनुभवात् । तथा गकारोकाराद्यनेकाक्षस्यो गौरित्यादिरन्यक्षरूपेण
क्रमिकाभ्यो गकाराद्यवस्थाभ्योऽनिरिक्तो विसर्जनीयादिचरमावस्थया भिन्नव्यते ।
इदं गौरिति पदं न तु गौर इतीत्यादिरूपेण । तत्र अकाराद्यवस्थाभ्यो भिन्ना-
भिन्नं भेदाभेदयोरनुभवात् । स चार्थस्युदीकरणात् सङ्कोच इत्युच्यते । न च
वर्णानां पदलक्षणत्वाभावे कथमित्यनो वर्णाः क्रमविशेषविशिष्टा वक्ष्याम्यस्य
वाचका इति लोकव्यवहार इति वाच्यम् । वर्णानां प्रत्येकक्षरेण पदभेदेऽप्यव-
स्थावस्थिनोरभेदस्यापि सत्वेनेकस्यापि वर्णस्य वीजाङ्कुरादेर्दृष्ट्याभेदवत्त्वव्याभेद-
स्यापि सञ्जेनाचवेः । स चैकैको वर्णः यद्भावे सचकारौषि यानि वर्णाकाराणि
तत्प्रतिशोभितान् तत्सम्बन्धितान् । अमनपररूपताविशेषाद्वा भवन्ति सर्वपद-
रूपानां सर्वपदार्थाभिधानयोग्यतासम्पन्नो भवति । वस्तुतस्तु अकाराद्यवस्था

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३३६

(अ. १। पा. १। व्या. ५)

(वङ्गगणवतुडति संख्या । १। १। ३३।)

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोराचावयवेषु (पा)

इति पूर्वपदप्रकृतिसंस्तरलमित्याहुः ॥

नित्यार्थ इति । (के)

“नदीपौर्णमासी” त्वचान्तरस्थां यद्व्यासुद्धतिरिति भावः ॥

१ अ६। पा२। सू३३। एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रा-
वयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्तं दृष्टो देवः । प्रति पूर्वार्हम् ।
प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपचिगर्तम् । इतश्चाराभ्यर्षचतुर्वाह-
दन्दावयवोभावविषयाणि । परित्रिगर्तम् । अत्र पर्यभशोरपपरीवर्जने-
इति कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे पञ्चमी अपपरित्यक्त्योभावः ।
प्रतिपूर्वार्हम् । कृत्ययोगाभिप्रतीति समासः । उपपूर्वरात्रम् । अवयव-
विभक्तौति समासः ॥ २ अ५। पा४। सू११० ॥

शब्दोऽधीते जीवति प्राणान् धारयति । तत्र वाक्ये पदार्थाऽभिव्यक्तिः
ततः पदं प्रविभज्य व्याकरणाय क्रियावाचकं कारकवाचकं वा ।
अन्यथा भवति अश्वः अजापय इत्येवमादिषु नामाऽऽख्यातसाङ्ग्याद-
गिघातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेतेति । तेषां शब्दार्थ-
प्रत्यक्षानां प्रविभागः । तद्यथा श्वेतते प्रासाद इति क्रियार्थः । श्वेतः
प्रासाद इति कारकार्थः शब्दः । क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्ययश्च ।

लक्षत रेति उक्तम् । मोगषगौरनगर इत्यादिषु मोलाभिधापिषु दृष्ट इति
नगरभिक्षनशक्तिः मोनशीचिरादिषु ईशराक्ष्याभिधापिषु पदेषु शोवबौद्ध इति
ओऽपि नगरभिक्षानशक्तिरिति । लक्षनपदरूपवता सैवं पूर्वे मकार उत्तरस्य
शेषेति कर्षद्वयेन ग्रह इति पदाद्यावत्त्वं उत्तरस्य विसर्जनोच्यते । पूर्वेण मकार-
दौकाररूपवत्त्वेन गौरित्यादिपदेभ्यो व्यावर्त्तय पिशेण गौरिति लक्षणे पदे मोल-
नशक्ते माद्यादभ्येकावस्थास्यते इति प्रकारेण रवं ते नक्षत्रो वर्षां चानुपूर्वीनियतेषु-
वापेक्षः । पदाभ्येकावस्थास्यते निवर्तिताः सप्तकारितिशेषेण सर्वाभिधानसम्पन्ना

व्यवस्थितेति । (कै)

अथ च ज्ञापकपरमिदमेव भाष्यं मानम् । केचिदस्माद्भाष्याद्
“नदी”ति सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं निवर्त्तयन्ति ॥

बहुवचननिर्देशादेवेति । (भा)

तस्मादपीत्यर्थः ॥ “अशब्दसंज्ञेति” निषेधादित्यपि बोध्यम् ।
तत्प्रत्याख्याने त्वमेव हेतुः । अतोऽस्मान्निषेधान् “नदीपौर्णमासी”
त्यादौ स्वरूपग्रहणमपि दुर्लभमित्यपास्तम् । लक्ष्यानुसारेण तत्प्र-
त्याख्यानसामर्थ्येन तस्याऽत्राप्रवृत्तेः ।

कस्मात् । सोऽपमित्यभिसम्बन्धादेकाकार एव प्रत्ययः संज्ञेते इति ।
यस्तु स्त्रेतोऽर्थः स शब्दप्रत्ययोरालम्बणीभूतः । स हि स्वाभिरवस्था-
भिर्विभक्तिमत्तायो न शब्दसङ्घगतो न बुद्धिसङ्घगत एवं शब्द एवं
प्रत्ययो नेतरेतरसङ्घगत इति । अन्यथा शब्दोऽन्यथार्थोऽन्यथा प्रत्यय
इति विभागः । एवं तत्प्रविभागसंयमाद् योगिनः सर्वभूतरुतज्ञानं
सम्पद्यत इति । योगसूत्रभा- । विभूतिपा- सू१७ ॥

अपि यत्तावत्संख्याकागकारीकारविसर्जनौघा गोरूपमेवार्थमुपस्थापयन्तीति । तेन
प्रकारेण वर्षसुखेन तत्पदमेवाविवेकतः संकेत्यते यतः पदमेववाच्यस्य वाचकम् ।
नचान्यस्यान्यरूपेण कुतः संकेतः पदाख्यस्यबुद्धिप्राप्त्यास्य बुद्धिर्भेदस्य स्फोटस्य
ध्वनिरूपैवपरत्नतया तदभेदात् ! यथा संयुक्तं कपालद्वयं अलाक्षरपद्मेतिरित्य-
विवेकतो वाक्यकेभ्य उपदिश्यते पटादिभ्यो घटस्य व्यावर्त्तकान्तरासंभवात् । ततश्च
वाक्यो घटस्यकपालाविवेकेनैव अलाक्षरपद्मेतुलं गृह्णाति तद्वत्स्फोटान्तरव्याव-
र्त्तनाय वर्षाविवेकेनैव संकेतोपदेशः । संकेतपदस्य भवतीति न प्राप्नुक्तलोक-
स्ववह्यारानुपपत्तिरिति बोध्यम् । तदिदं स्फोटोदाख्यमेकबुद्धिविषयत्वादेकं परीक्ष्य-
या पुनश्च प्रधानरूपशक्त्या एक प्रयत्नेन अनितयावस्तवहारस्यापि वर्षवत्
प्रसरणं वर्षरहितम् । अत एव निरंशस्य अन्यवर्षस्य प्रत्ययरूपव्यापारैवाभि-

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

६७५

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(वज्रगणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

नदीभिश्च (पा)

इत्यादौ तु लक्ष्यानुसारादेवार्थग्रहणेन तदाचकानां ग्रहणमिति
दिक् ॥ अस्य न्यायत्वाद् “अकृतम्” इत्ययुक्तमत आह

अनाश्रितमिति ॥ (कै)

स्वरूपेति । (कै)

नचैवं वज्रादिसामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः । शब्दार्थयोरभेदा-
रोपेण तदुपपत्तेरिति भावः ॥

संज्ञिनिर्द्देशेनेति । (कै)

संख्याशब्दबोध्यपंचादिशब्दपरेण संख्याशब्दनिर्द्देशेनेत्यर्थः ॥

सामान्येति । (कै)

अर्थशब्दोक्तसामान्यं प्रति दृढार्थो यस्येत्यस्य विशेषत्वादित्यर्थः ॥

भाष्ये

१ अ२ । पा१ । सू२० ॥

व्यक्तं परप्रतिपिपादयिषया वक्तृभिरभिधीयमानैः श्रोतृभिश्च श्रुयमाणैर्वैषेप-
रागात् । अनादिवाग्यवहारवासनावशीकृतगालोक्तबुद्ध्या परमाश्रयत्वं चान्योन्या-
भेदेन संवेदनेन प्रतीयते न तु तदतिरिक्तरूपेण । यद्यपि स्थावराद्युपाधेरपगमे
स्फटिकः लक्ष्मणवत्सोऽनुभूयते उपाधिं विनापि प्रकाशात् । अस्य तूपाधिभक्ति-
रेकेण प्रतीत्यभावाच्च केवलस्य प्रत्ययः । एवं च वागिन्द्रियविषयवर्णनां श्रोतृ-
प्राज्ञाणां वाचकपदस्य चाविवेकरूपसंकरः । तस्य च पदस्य यतावतां वर्णना-
मेवमानुपूर्वीकमिच्छनसंख्यार्थस्यवाचकमिति विषयव्यवस्था । तु संकेतप्रज्ञाद् भवति ।
संकेतस्तु पदपदार्थयोः संकेतकौशल्यादितिरेतराभेदारोपपत्तेरितरेतराध्यासश्च ।
अभेदारोपे वीजं तु अविभाग एव । जयाणामपि बुद्धिधर्मत्वेन परस्परमविभागत्वात् ।
शब्देन बोद्धार्थस्यैव प्रत्ययात् । तथापि नाधुनिकसंकेतोविषयव्यवस्थापकतया-

अर्थादित्यादि । (भा)

लोके क्वचिमपश्ये न क्वचिमलं कारणं किं त्वन्वदेवेति भावः ॥

अर्थः सामर्थ्यं तदेव दर्शयति ।

अर्थो वाऽस्येति । (भा)

अस्य वाक्यस्वार्थोऽध्यापनादिरूपं प्रयोजनमेवं संज्ञकेन भवति
तथास्यैव सामर्थ्यमित्यर्थः ॥

प्रकृतं वेति । (भा)

“इदमेवं संज्ञकेन कर्तव्यमिति” तच्च प्रयोजनं प्रकृतं बुद्धिस्थं
भवति संज्ञाया बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः । इदमन्येषामपि पदार्थनिषाम-
कानामुपलक्षणम् । यद्यपि “रूढिर्द्यागापहारिणौ” त्यप्यत्र संभवति
तथापि प्रकरणादिसहकृतो योगोऽपि बलवानित्यप्रेत्येदमेवोक्तम् ॥
अन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकेणाऽप्यर्थादेर्हेतुत्वं प्रतिपादयितुं भाष्ये

नियतत्वात् । किन्तु कृत्यात्मकः पाणिन्यादिस्तुत्यात्मकः । किं च कृत्यात्मको
ज्ञानविषय एव बोधकः । न स्वरूपः सन्निति । नचाध्यासस्य संकेतत्वं कृतः
“बोम् इत्येकाक्षरप्रज्ञा” इत्यादि शब्देषु । दृष्टिरादैश्च (पा-१। १। १)
इत्यादौ आकरणे । “कम्बुघोवादिमान् घट” इत्यादौ लोके । “अमरा निर्जरा
देवा” इत्यादौ बोधे च योपशब्दः सौम्यः सौम्यः च शब्द इत्येवमितरेतराधा-
सकृपस्यैव संकेतस्य दर्शनात् । शब्दवाच्यत्वं लक्षणायां प्रमाणाभावात् । ईदृशा-
भाष्यभेदादोपबैवाममिनी मन्त्रासंयोरभेदेनोपासनाभासमिति । नीमांसकाश्च मन्त्र-
मयी देवतामात्राः । एवं भूते एव संकेते सुखे सति कथं चिद् भेदं परिकल्प्या-
स्वार्थस्वायं वाचक इत्यपि कदाचित्संकेतः यथा पाणिनेः “कर्षेभि द्वितीया”
(पा-१। १। १) इति । यथा वा “उजः” “प्रष्टुष्टम्” इति । वाचकत्वं च
तादस्यमेवेति दिक् । यत्तु “अस्मान्मन्त्रादयमर्थो बोधव्य इतीक्षरेणा विषयत्वं
शक्तिरिति” तत्कारणत्वादिसाधारणम् । एवमितरेतराधासकृपेव संकेतेन विनि-

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३७६

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(वज्रगाणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

आतश्चेति ॥ (भा)

उभयगतिरुभयविषयकं ज्ञानं तात्पर्यसन्देहरूपमित्याशयेनाह

किं संज्ञेयमिति । (कै)

वक्तृतात्पर्यविषयसन्देहवानित्यर्थः ॥ ननु रूढेयीगापहारकत्वेन
कथं सन्देह इति चेन्न । तत्तत्पुरुषं प्रति प्रसिद्धरूपव्यर्थस्यैव योगा-
पहारकत्वं नान्यस्येति भावात् । तदेव ध्वनयन्नाह

साधीय इति । (कै)

क्रियाविशेषणमव्यर्थं वा सम्यगर्थकम् ॥

यष्टिहस्तं गमिष्यति । (भा)

तद्विषयमेव तात्पर्यं यष्टीष्यतीत्यर्थः ॥ ननु संज्ञाकरणस्य निय-
मार्थत्वाद्योगार्थप्रतीतिः श्रोतुर्धर्मः इत्यत आह

लोके चेति । (कै)

इदमपि स्मरौत्या ॥ “अच” । शास्त्रे ॥ “प्रकृताः” । बुद्धौषधि-
हिताः ॥ अनेनाऽत्रापि प्रकरणमस्तीत्युक्तं भवति । बुद्धिषमिधि-
रेव प्रकरणम् ॥

संज्ञात्वेन विनियुक्त इति । (कै)

ज्ञापिताऽज्ञातशक्तिर इत्यर्थः ॥ अत एव न नियमार्थतेत्याह

नेन एते शब्दार्थप्रत्ययाः संकीर्णा लोके दृश्यन्ते । गौरितिशब्दो गौरित्यर्थो
गौरितिज्ञानमिति । तत्र शब्दार्थयोरितरेतराध्यासः संकेतपक्षेयस्य द्वाभितः
शब्दार्थयोः प्रत्ययेन सङ्गत एकाकारत्वादभ्योन्वाध्यासः । य एषां प्रविभागज्ञः
स सर्वा वतवित् स एव शब्दादीनां तत्त्वज्ञः । यथा च पदवाक्ययोस्तदर्थानां च
संकरश्च यथा वर्षपदयोरपि । तथाहि सर्वपदेव पदान्तरतत्पदार्थसङ्गकारेणास्ति

नत्विति । (कै)

तुल्यन्यायेन संज्ञासूत्रमात्रस्य नियमार्थत्वाभावः सूचितः ॥

इह । (भा)

संख्याप्रदेशे । “अधिकार्यं” त्यादिनाऽप्येति ॥ भाष्ये “न यथा” इत्यादि व्याख्यादपरम्पर्यावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या प्रकरणाद्यनादरेणोभयगतिरिति भाष्यार्थ इत्यन्ये ॥

कर्मणि संख्यायामिति । (कै)

कर्मगतसंख्यायामित्यर्थः ॥

नचेति । (कै)

तस्या अद्रव्यत्वेन द्रव्यधर्मसिद्धाद्ययोगादिति भावः ॥ यद्यपि “रूपम्” आदिसूत्रस्य भाष्यादेकत्वं क्रियायामस्ति तथापि द्वि-
त्यभाव इति तात्पर्यम् ॥ “कारकं शक्तिमद्रव्यम्” । “साक्षात्
क्रियायामि” तस्य क्रियायामेव न तु कर्मकारके इत्यर्थः ॥

१ प्रशंसायां रूपम् । अ ५ । पा २ । सू. ६६ ॥

२ एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति । समयाद्भविष्यति । द्विवचनवज्जवचना-
न्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति । एवं तद्धैकवचनमुत्सर्गः करिष्यते तस्य
द्विवचनोत्तरार्थोद्विवचनवज्जवचने आपवादौ भविष्यतः ॥ भाष्य. २ । सू. ६६ ॥

वाक्यभवनशक्तिः किं च परेषु बुभुक्षितार्थं न प्रति प्रत्यायनाय शब्दप्रयोगः ।
परेषु च प्रष्टव्यादिविषयो बुभुक्षितः स च वाक्यार्थ एवेति । सर्वे शब्दास्तत्परा
इति यथापि कैवल्यपदप्रयोगस्तथापि पदान्तरसाक्षित्वेनैवाद्यावगतः कैवल्यसा-
क्षात्प्राप्यत् । एवं च वाक्यमेव वाचकपदानि तद्भागतया वर्णानां पदान्यैवाचकन-
वत् वाक्यार्थवाचकानि एवं च सर्वे यथा सर्वाद्याभिधानशक्तिप्रचिन एव
पदमपि एकैकं सर्ववाक्यार्थाभिधानशक्तिरिति । एवं च इह इत्युक्ते आकाङ्क्षा

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(ब्रह्मगणवतुडति संख्या । १। १। २३।)

अन्यथा साक्षात्पदप्रयोजनं चिन्थं स्याद् न हि धातोः परम्परया-
ऽपि कारके दृत्तिरस्ति येन तद्वाद्यन्ता चारितार्थः स्यादित्याहुः ॥
“धातुसंज्ञा” कण्डन्तस्य “सनाद्यन्ता” इत्यनेन ॥ “साधने” ।
कारके ॥ तथादयोऽन्तः कारकापेक्षितक्रियावाचिन एवोत्पद्यन्त
इत्यन्वयः ॥ एवं सर्वसंज्ञाविषये समाधाय प्रकृत विषये समाधाना-
न्तराग्राह

अथ वेति ॥ (भा)

ब्रह्मदत्त इत्युक्तिविषयस्याऽब्रह्मदत्तत्वं स्फोटयितुं ब्रह्मदत्तव्यक्तिं
निर्दिशति ।

एष ब्रह्मदत्त इति ॥ (भा)

असंख्यां संख्येत्याहेति । (भा)

नियत विषय परिच्छेदेहेतुर्हि संख्या । एवं ब्रह्मत्वादेरसंख्या-
त्वमिति भावः । ब्रह्मत्वं हि आदिसंख्याव्यापकमखण्डोपाधिरूपम् ॥

गुर्विति । (कै)

नन्वेतिग्रदन्ताया इति जिज्ञात् कन् विधौ कृत्विमान
गृह्यतेति चेन्न । ग्राह्यबाधापेक्षयोभयपक्षेणापकत्वस्यैवौचित्या-
दिति भावः ॥

१ सनाद्यन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ ॥

२ अ. ५ । पा. १ । सू. २२ ॥

पूरणार्थेदृशोऽस्ति चकृति बिद्यते वेति पदान्तराणां योग्यताकाङ्क्षातात्पर्यादि-
वशाद्धाचारो गम्यते इति तैर्वाकैः दृष्टपदस्य संकरोऽपिवेकः । यथापि क्रिया
विषये तात्पर्यादिकं नावधार्यते तथाप्यस्तीति गम्यते । सनाद्याः यद्यर्थेनाद्यवि-
चाररूपयोग्यता सत्तात् । लोकेऽस्त्यर्थं विना गृह्यपदार्थान्नगतेर्वाऽव्यभिचार

(बङ्गगणवतुडति संख्या । १। १। २३ ।) (अ. १। पा. १। आ. ५)

नैष इति । (कै)

अतिशदन्ताया इत्यस्य बङ्गब्रौहिगर्भतत्पुरुषत्वेन संख्याविशेषण-
तथा विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाच्च तत्पदजन्योप-
स्थितिकालेऽर्थवदनर्थकयोस्सम्भवेन पूर्वमर्थवत् एव ग्रहणे निर्णीते
पश्चात् संख्यापदार्थान्वयवेलायां जायमानाऽनुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापक-
त्वमेव कल्प्यते इति भावः । एतत्पक्षद्वये महासंज्ञाया अनुग्राहकत्वं
वक्तुमयुक्तम् । तन्मूलकपक्षान्तरस्थाये वक्ष्यमाणत्वादित्यने ॥ भाष्ये

संज्ञा च नामेति । (भा)

नाम प्रसिद्धमेतत् । यतोऽन्यस्यघोषो न भवति सा संज्ञेति ॥

तदर्थानुगतानामिति । (कै)

संख्यानकरणत्वसमानाधिकरणसंख्याशब्दवदभिन्ना बङ्गादय इत्य-
र्थादिति भावः ॥

कथं स्यादिति । (कै)

महासंज्ञाकरणस्य चरितार्थतया क्वचिमन्यायवाधे मानाभावा-
दिति भावः ॥

आकाङ्क्षा सत्ताच ! न चार्थविशेषे तात्पर्यग्रहेऽपि तदर्थकपदानां ज्ञानन्येन
शब्दविशेषानुमाने किं नियामकं । स्तेन्याया एव नियामकत्वात् । तथा ज्ञियाया
असाधनाया अभावात् । पक्षतीत्युक्ते सर्वकारकपदानामनुमानं अनुमितानामपि-
कारकान्तरव्याप्यर्थबोधिना तच्छब्दान् इत्यादिरनुवादः कदाचित् । क्वचि-
दभ्याचारं विनापि पदवाक्ययोरर्थाभेदनियामकः संकरः । यथा हन्तोऽपीवे
इति वाक्यार्थे औचित्यपदस्य प्राणान् धारयतीति वाक्यार्थे जीवति इति पदस्य
प्रयोग एतावतापि औचित्यपदस्याय समभिमिलितस्य नैवं विचार्यबोधे सामर्थ्यं
शब्दशक्तिरभावत् । नचैवं वाक्यस्य गुणतरस्य कदापि प्रयोगो न स्यात् ।
संशयवारणाय तत्प्रयोगस्यापि संभवात् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३८२

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(वज्रगणवतुङ्गति संख्या । १। १। २३।)

सर्व इति । (कै)

नियतानियतसंख्यावाचीत्यर्थः ॥

आक्षिप्यत इति । (कै)

“संख्येति” विभक्तसूत्रे इति शेषः । एवं च संख्यानकरणीभूताः
संख्यासंज्ञका इत्यर्थः । संज्ञायास्संख्याकाङ्क्ष्यतया तदाचकं पदमुप-
स्थितान्वर्थवाचकमेव कल्प्यत इत्ययमेवाऽचाऽऽक्षेप इति भावः ॥

नियमार्थमिति । (कै)

“वज्रगणेति” द्वितीयसूत्रे संख्येतिवर्त्तते । अनियतसंख्यावाचिनां
चेद् वज्रादीनामेवेति भावः ॥

अत एवेति ।

अन्वर्थत्वाश्रयणादेवेत्यर्थः ॥

संज्ञा न भवतीति । (कै)

प्राप्तिरेवाभावादिति भावः ॥

संख्यावाचिनोरेवेति । (कै)

वज्रगणयोरित्यर्थः ॥

नियमायेति । (कै)

नियमफलक इत्यर्थः ॥ परे तु पत्तरसाहचर्यात्संख्याव्यापकार्य-
वाचिनोरेव वज्रगणयोरेवग्रहणम् । न तु संघवैपुल्यवचनयोरिति

पदेषु तद्भागतया तदर्शशक्तिमत्त्वेऽपि केवलात् सचकारिणं विना तदर्थ-
प्रत्ययाच्च । नन्वेवं सर्वत्र वाक्यस्यैव बोधकत्वे किमर्थं व्याकरणे पदानामन्वाख्यानं
किं च पदवत् वाक्यमखण्डमेव न सन्त्येव पदान्तीति तदन्वाख्यानमसंभविचेति
चेन्न । वाक्यात् कल्पमस्यैव पदं प्रविभज्य कल्पितक्रिया वाचकत्वेन कारकवाच-

(बज्रगणवतुङ्गति संख्या । १। १। २३ ।) (अ. १। पा. १। ख. ५)

व्यर्थाऽन्वर्थसंज्ञा । तस्मात्प्रदेशेषु लोकोपप्रसिद्धकेवलयोगार्थस्याऽपि ग्रहणार्थं महती संज्ञेति भाष्याग्रयः ॥

‘असंख्यां संख्येत्याह (भा)

इति भाष्येण ब्रह्मादिषु संख्यापदयोगार्थाभावबोधनाच्चेति योगविभागो व्यर्थः ॥ “एकादिकाया चापि संख्यायते” इत्यस्य एकादिकया संख्यायते चापि संख्याप्रदेशेषु यथा गृह्येतेति महा-संज्ञाकरणमित्यर्थः ॥ “वस्तु” वाक्यालङ्कारे उभावपि वाक्यालङ्कार एव । यदा । ब्रह्मादिकयाऽपि संख्यायते स्वव्याप्यचित्वादिद्वारेत्यर्थः । वलन्तङ्गलन्तयोर्थावदादिशब्दकतिशब्दथोर्यद्यपि साक्षात्संख्यानकरणीभूतार्थप्रतिपादकत्वमुपपादयितुमशक्यं तथापि “कति” इत्यत्र संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रसंगिकत्वेन तत्त्वम् । एवं वलन्तेऽप्युक्तमित्याहुः ॥ भाष्ये

संज्ञार्थमिति । (भा)

संज्ञाशब्दस्वरूपं तदर्थकमित्यर्थः । संज्ञानिरूपितसंख्याशब्दनिष्ठशक्त्यवगमार्थं स्वरूपपरमिति भावः ॥ ननु “ष्णान्ता” इत्यनेन संख्याविशेष्यत इति संज्ञिविशेषणं संख्याग्रहणमित्युक्तमत आह

१ अत्रैवोक्तम् ॥

२ अत्रैवोक्तं भगवता ॥

कलेन वाऽन्वाख्यानात् । अन्यथा घटो भवति । भवति भिन्नां देहि । अथस्त्वं । अक्षोद्याति । अजापयः पिव । अजापयः शत्रून् इत्यादौ नामाख्यातसाख्या-दन्वाख्यानं विना क्रियाकारकार्यत्वान्यतरेणाज्ञानं कथं क्रियायां कारके वा प्रयुज्येत । तत्र हि त्वं गच्छ । अथलज्जातिमान्वाप्सि ज्ञातः पयः पिव शत्रून् नाशय इत्याद्यर्थप्रतीतिः । तस्मादप्युक्त्यान्वाख्यानं नलन्वाख्यानादेव पारमार्थिको विभागः पदानाम् । एवं चात्राविभागदर्शनात् । वर्यानामपि पदैरविभाजनं मन्यन्ते

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ३८३
(अ. १। पा. १। आ. ५) (वज्रगणवतुङ्गति संख्या । १। १। २३।)

‘घणान्तेति ॥ (कै)

भाष्ये “संज्ञी” षट्संज्ञासंज्ञी विश्लेष्यते स्वेतरव्यावृत्ततया प्रति-
पाद्यते येनेत्यर्थः ॥ ननु स्वरितत्ववत्त्वेन अनुमीयमानस्य शब्दान्तर-
तात्त्व्यभेदेनाऽर्थभेदस्य सत्त्वेन नचान्यार्थमित्ययुक्तमत आह

एकेति । (कै)

यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तदेवानुवर्तते न तु तज्जातीयं
शब्दान्तरमिति भावः । अर्थाधिकार एव साभ्यर्हितस्तदर्थस्य
पायोग्यत्वादिहाऽसम्बन्ध इति भावः ॥

इत्याह्वेति । (कै)

इत्याशङ्काहेत्यर्थः ॥ भाष्ये

न खल्वपीति । (भा)

प्रकृतमनुवर्तनाद्देशान्तरगमनादन्यद्भवतीति “नखल्वि”त्यन्वयः ॥

यथेति । (कै)

सर्पणस्योभयत्र तुल्यत्वेन प्रसक्तमहिलं गोधायां वार्यते इति
नार्थः । सर्पणस्याऽद्दिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् । किन्तु देशा-
न्तरगमनं नान्यत्वापादकमित्यर्थ इति भावः ॥ “रूपान्तरम्” ।
अर्थभेदम् ॥ “पदार्थानाम्” इति दन्दः ॥

१ अ १ । पा १ । सू २४ ॥

लोकिकैः । यथा च वाक्ये पदभागाः कल्पिता रथं पदे वर्षभागा इति तात्पर्यं ।
नचैवं शब्दार्थप्रत्ययानामविभाग एवास्तु । प्रतीत्याभेदस्य सिद्धेः । तथाचि चेत्तत्
इति साध्यरूपप्रतिपाद्यः प्रत्ययस्य तत्तदर्थभिन्न एव । नचाभेदेन प्रतीत्या संकरात्
ऊतस्यैषां प्रविभागः । सोऽयमित्याभिसम्बन्धरूपसंकेतोपाधिक एकाकारप्रत्ययो न

शक्तिवैचित्र्यात् । (कै)

अनेकशक्तित्वादित्यर्थः । एवं च पूर्वत्र तथाशक्त्या स्वरूप-
परस्यापि उत्तरत्रान्यथा शक्त्या योग्यतावशादर्थपरत्वे बाधकाभावः ।
शब्दाधिकारोऽचलक्ष्यानुरोधादाश्रीयत इति भावः ॥

भवेद् द्रव्येष्टेतदेवं स्यादिति । (भा)

“स्याद्” इति संभावनायां लिङ् “भवेद्”, इति प्रार्थनायां
द्रव्ये विषये पूर्वोक्तार्थकर्तृका संभाविता सत्ता भवत्वित्यर्थः ॥ शब्द-
भेदनयेऽपि न चतिरित्याह

शब्दस्त्विति ॥ (भा)**येन येन विशेषेणेति । (भा)**

विशेष्यत इति विशेषः परिच्छेद्यः । तस्य तस्य “विशेषकः”
परिच्छेदकः । तत्परिच्छेदकार्थवानन्य एव शब्दो भवतीत्यर्थः ॥
तदुपपादयति ।

स्वरितत्वेनेति ॥ (कै)

अर्धशब्दसंख्यावाचित्वमुक्तमुपपादयति

अर्धशब्दश्चेति ॥ (कै)

तालिक इत्युद्योधात् । वस्तुतः शब्दप्रत्यययोरालम्बनं चेतीर्थः । स च शब्ददि-
व्याहृताभिर्नैवपूरणत्वादिभिरवस्थाभिस्तुष्टाभिर्विज्ञिगमापताम् शब्दप्रत्यययोः सङ्-
गतस्याभ्यासभिन्नः । एवं शब्दः स्थावस्थाभिर्विज्ञिमाद्योनायैवुक्तोः सङ्गतः । एवं
प्रत्ययोऽपीति परस्पर विभक्ता एवैते । देवु मनुष्यवचनविषये प्रविभागसंयमात्
साक्षात्कारपर्यव्यात् योगीसर्वभूतवत्तज्ज्ञो भवति तेषां वतं तदर्थभेदं तत्प्रत्ययं च
योगी जानातीति हिक् । ख. १० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

३८५

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(बहुगणवतुङिति संख्या । १। १। २३।)

ननु समासकन्धिद्वये विधीयमाना संज्ञा कथं लुको निमित्त-
मत आह

समासेति । (कै)

समासपदेन द्विगुसमास एव । तस्यैव संख्याकार्यत्वात् । तन्नि-
मित्तकमपि द्विगुनिमित्तकमेवेत्याह

तेन द्विविति ॥ (कै)

भाष्ये

अधिकग्रहणं चेति । (भा)

लुग् भिन्नसंख्याकार्यसिद्धार्थमधिकग्रहणं संख्यासंज्ञायां कर्त्तव्य-
मित्यर्थः ॥

नन्विति । (कै)

त्रिणदादिषु तद्विधानादिति भावः ॥

परेष्वर्थेष्विति । (कै)

१“तमधीष्ट” इत्यादिष्वित्यर्थः ॥

नियतसंख्यावाचित्वमिति । (कै)

१नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यावाचित्वमित्यर्थः ॥ भाष्ये

यद्यमिति । (भा)

न च वैपुल्यवाचिनामपि संख्याकार्यापत्तिः । संख्यापदार्थ-

१ द्विगुनिमित्तक एव । क ॥

२ तमधीष्टो भूतो भूतो भावो । अ ५ । पा १ । सू ८० ॥

३ नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपसंख्यावाचित्वमित्यर्थः । क ॥

सम्बन्धिवक्त्रादियहणञापनेन चरितार्थस्य सर्वथा तदसम्बन्धिवैपुल्या-
दिवाचकयहणञापने सामर्थ्याभावात् पूगादिभ्योऽड्यै “वङ्गगणे”ति
सूत्रे कृतेऽपि ज्ञापकावश्यकत्वमिति भावः ॥ केचित्तु “वतोरिङ्गा”
इत्यनेन संख्यानकरणत्वाभाववतामप्यन्येषां प्रयोगेषु दृश्यमानसंख्या-
कार्याणां संख्याकार्यं ज्ञायते । तेनाधिकादीनामपि सिद्धं
तदाह

योगापेक्षमिति । (भा)

प्रयोगापेक्षमित्यर्थः ॥ एतेन “पूगादिभ्यः” श्रसादिप्रसङ्गेऽपि
वारित इत्याहुः ॥

षण्णान्ता षट् । १ । १ । २४ ॥

स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थाऽऽद्योच्चारणस्याऽन्यचोपदेशत्वप्रसिद्धेरुपदेश-
ग्रहणे पञ्चादिषु न स्यादत आह

प्रकृतौति । (कै)

प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रदिपादनरूपं यद्गुणैः प्रापणं तदुपदेशप-
देनाच गृह्यत इत्यर्थः । एतदभिप्रायेणैव “उपदेशेऽजिति” सूत्रे
वक्ष्यति “१३सङ्गीर्णावुद्देशोपदेशाविति” ॥

१ अ. ५ । पा. १ । सू. २३ ॥ २ संख्याकार्यत्वं ज्ञायते । क ॥

३ अ. १ । आ. ३ । सू. २ ॥ ४ सङ्गीर्णावुपदेशोद्देशौ । क ॥

प्रत्ययाद्युपदेशे इति । (कै)

आदिनाऽऽगमः ॥ यथा सप्तनादौ “स्यशृभ्यां तुट् च” इति ॥
 १ प्रकृत्यादिभिरूपदेशे प्रातिपदिकस्वरूपबोधने या षान्तासंख्यानि-
 व्यक्ता भवति सेत्यर्थः ॥ यद्यपि “शतानि” इत्यादावपि लुमाग-
 मोपदेशेन नान्तसंख्यानिष्पत्तिरस्ति तथापि विभक्त्युत्पत्त्यवधिभूत-
 प्रातिपदिकस्वरूपनिष्पादकानामेव तेषां ग्रहणं न तु विभक्तिनि-
 भित्तकानामपि बहिरङ्गत्वादिति भावः ॥

तच्चेति । (कै)

नुसुटोरर्थः प्रयोजनं यथेति बङ्गव्रीहिरिति भावः ॥ नन्वन्त-
 रङ्गत्वात् पूर्वमेव षट्त्वं प्रवृत्तमात्रेऽपि बहिरङ्गतया आत्वस्या-
 ऽभिङ्गत्वाच्च निवर्त्तनीत्यत आह

कार्यकालेति ॥ (कै)

सुप उदात्तत्वेति । (कै)

“अष्टन” इति प्राप्तेत्यर्थः ॥ आद्युदात्तत्वेति क्वाचित्कोऽपपाठः ॥
 यदा दीर्घग्रहणं षट्त्वे यथोद्देश्यपक्षाऽऽश्रयणस्यैव ज्ञापकं तद्द्वारैव
 च षट् संज्ञा ज्ञापकत्वं तत् पक्षे आत्वस्य बहिरङ्गतयाऽभिङ्गत्वेन
 नान्तत्वबुद्ध्या षट्त्वमस्यैव । स्पष्टं चेदम् “अष्टनो दीर्घाद्” इत्यत्र
 कैयटे । किं च यथोद्देश्यपक्षे षट्त्वं स्थानिवद्भावेनापि सुज्ञभं नका-
 रान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य समुदाय-

(आन्ता षट् । १ । २४ ।)

(अ. १ । पा. १ । आ. ५)

धर्मत्वेन तन्निमित्तकनुडादेरखविधिलाभावादिति बोध्यम् । नचाऽऽत्वस्य नित्यत्वाद् “अष्टसु” इति प्रयोगएवासङ्गत इति वाच्यम् । ‘तद्वैकल्पिकत्वस्यापि ज्ञापनात् । यावता विनाऽनुपपन्नं तत्सर्वं ज्ञायत इति सिद्धान्तात् ॥

परत्वादिति । (कै)

अष्टन् खर आलपचे चरितार्थः । न च तत्प्रवृत्त्युत्तरम् “अष्टसु” इत्यादौ अष्टन् खरः स्यादेवेति वाच्यम् । “सकृद्गति” न्यायाऽऽश्रयणात् ॥

अपवादत्वादिति । (कै)

न च खरः प्रवृत्तेः पूर्वमन्तरङ्गस्याऽप्येकादेशस्याऽप्रवृत्तेः “यद्वि-
तुपरम्” इत्यादि सूत्रस्य भाष्यसम्मतत्वेनाऽष्टावित्यादावष्टन् खर-

१ ननु च नित्यमालम् । एतदेव ज्ञापयति विभाषालमिति यदयं दीर्घ-
ग्रहणं करोति । इतरथा ह्यष्टन् इत्येव ब्रूयात् (भा-६-१-१७२) ।
एवं च “अष्टाभ्य औश” । ३ । १ । २१ । इति सूत्रस्याख्यानावसरे
एतदेवोक्तं भगवता । तथा च भाष्यम् । ननु च नित्यमालम् । एत-
देव ज्ञापयत्वाचार्यो विभाषालमिति । यदयमालभृतस्य ग्रहणं
करोति । अष्टाभ्य इति । इतरथा ह्यष्टन् इत्येव ब्रूयात् ।

औशधावस्तु लुक् तत्र षड्भ्योऽप्येवं प्रसज्यते ।

अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तरः ॥ १ ॥

आत्वं यच्च तु तत्रौशत्वं तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ।

स्वमोर्लुक् च त्वदादीनां कृते ह्यत्वेन लुग् भवेत् ॥ २ ॥

२ यद्वितुपरं कृन्तसि । अ ८ । पा १ । सू ५६ ॥

स्वरितार्थ इति वाच्यम् । अष्टमो 'हतादिवादनोदात्तत्वेन १' 'एका-
देश उदात्तेन' इत्येवसिद्धेः । हतादावस्य पाठे चेदमेव भाष्यं
मानम् । गौणे प्रियाष्टाभिरित्यादौ षट्स्वराऽष्टन्स्वरयोः प्रष्ट-
न्तिरस्येव । तेषामनभिधानाच्च । एतेन कदष्टनशब्दोऽव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेणाऽद्युदात्त इति कदष्टावित्यष्टैकादेशस्वरेणाऽसिद्धेस्तत्रा-
ऽष्टन् स्वरः सावकाश इति परास्तम् । तस्याप्यनभिधानात् ॥ ननु
संज्ञावाचिले "१एका इति" बङ्गवचनमनुपपन्नमन्यत्र तु षट्-
संज्ञायाः प्राप्तिरेव नेत्यत आह

संख्येति ॥ (कै)

षट् स्वर इति । (कै)

१ हतादीनां च । षिट् सूत्रम् । १ पा । सू. १२ ॥

२ एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अ. ८ । पा. २ । सू. ६ ॥

३ अत्र भाष्यम् । इहापि तर्हि प्राप्नोति । सधमादो * युष्म एकास्ता
एका इति । नैष दोषः । एक शब्दोऽयं बङ्गर्थः । अस्येव संख्या-
पदम् । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्यसहायवाचो । तद्यथा ।
एकाग्रयः एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । असहायैरि-
त्यर्थः । अस्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । प्रजानेका इत्यूर्जमेकेति ।
अन्येत्यर्थः । सधमादोऽयुष्म एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे
वर्तते तस्यैव प्रयोग इति ॥ एवं च "एकादाकिनिआसहाये । ५।
३। ५२ । एतत्सूत्रस्य असहायस्य वा इति वार्त्तिकस्याख्यानाव-
सरेऽप्येतदेवोक्तं भगवता ॥

* युष्म इति एकाः । अत्र एवमपि पाठोऽस्ति ॥

† युष्मः । अत्र एवमपि पाठोऽप्यस्ति ॥

(आन्ता षट् । १ । १ । २४ ।)

(अ. १ । पा. १ । आ. ५)

“षट् चि चतुर्भ्यां ह्रस्वादिः” इत्यनेन । न च षान्तानान्तसाहचर्यादाकारान्तो बङ्गवचनान्त एव गृह्यते इति नायं दोषः । साहचर्यस्य न सर्वत्र व्यवस्थापकत्वमित्याशयात् ॥

कृतात्वेति । (कै)

ततश्च कृतात्वस्य कार्यकालपक्षेऽसत्यपि षट्वेतिदेशाच्चुट्-
बिद्धिरित्यर्थः ॥

औस्वेति । (कै)

अत एव विभक्ते जश्शसोरनुवृत्तिर्न । तथा हि सति लुगेवा-
तिदिश्येतेति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव विपरीतन्तु न व्याख्यानात् ॥

ततश्चेति । (कै)

न च सन्निपातपरिभाषयाऽऽत्वं न स्यात् । अष्टानामितिरूपं तु
नुटि “नोपधाया” इति दीर्घं न लोपे च सिद्धमिति वाच्यम् ।
असिद्धस्यापि तद्विघातकविधेरनयाऽप्रवृत्तिबोधनेन लोपस्याप्यना-
पत्तेः । अत एव पुग्व्रस्वत्वस्याऽनिमित्तं स्यात् “अदौदपट्” इति
भाष्ये “ह्रस्वेजन्त”सूत्रे उक्तम् । जानातेर्मित्वेन ज्ञापकेन ह्रस्वि-
षये तदप्रवृत्तिरिति च कैयटो वक्ष्यति । अन्यथा पुगपेक्षया
ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धतया तस्या अप्राप्तौ भाष्याद्यसङ्गतितः स्पष्टैव ।

१ अ. ६ । पा. १ । सू. १७६ ॥

२ अ. ६ । पा. ४ । सू. ७ ॥

३ अप्रवृत्तिबोधनेन न लोपस्याप्यनापत्तेः । क । ख । ग ॥

४ पुग्व्रस्वत्वस्यादौदपट् । (भा-वा) पुग्व्रस्वत्वस्यानिमित्तं स्यात् । क ।
अदौदपटिति ॥

५ अ. १ । पा. १ । सू. ३६ ॥

६ तदप्रवृत्तिं च कैयटो वक्ष्यति । ख ॥

किं चातिदेशिकनिमित्तविघाताभावमादाय नास्या अप्रवृत्तिः ।
एवं हि लक्ष्मौत्यादौ समुद्धिद्वस्त्रे कृते समुद्धिलोपे कृतेऽपि
प्रत्ययलक्षणेन निमित्तविघाताभावात् तत्राऽस्या अतिव्याप्तिपर-
तत्सूत्रस्य भाष्यविरोधः । किं च “गव्यिता” इत्यादौ सन्निपात-
परिभाषया लोपो नेति सिद्धान्तभङ्गः । यलोपस्य बहिर्भूतद्वज-
निमित्तकत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु षट्सन्निपात-
निमित्तको रुट् न च तस्य सन्निपातस्याऽलं विघातकं नापि
न लोपः स्थानिवद्भावेन तयोः कृतयोरपि षट्सत्त्वात् । अत्र
पक्षे दीर्घग्रहणं पुनः प्रसङ्गपक्षे “अष्टभिः” इत्यत्र षट् स्त्ररे कृते-
ऽष्टन्स्त्ररव्यावृत्त्यर्थं सदात्वविकल्पज्ञापनार्थमिति बोध्यम् । अति-
देशविषयेऽपि तत्प्रवृत्तौ तु सिद्धं न दृष्टम् । अजाद्योर्जश्वशोस्त-
र्द्धालं न स्यादत आह

जशशसोरिति ॥ (कै)

भाष्ये

प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति । (भा)

इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यथाऽपकर्षाऽभावेऽपि आत्वस्य वैक-
ल्पिकतया तस्य दुर्वारत्वेन भाष्यासङ्गतेः ॥ ननु जसि ज्ञापकसि-
द्धाऽऽलप्राप्तेरौश्वस्य प्राप्तेराह

यचेति । (कै)

वज्रवचननिर्देशादिति भावः ॥ “षड्भ्य” इत्येतत् साहचर्या-

दस्य प्राधान्ये एव प्रवृत्तिरिति भावः । तस्य च यथा प्रकारान्तरेण
गौणेऽप्रवृत्तिस्तथा “सर्वादि” सूत्रे उपपादयिष्यते । शुद्धलक्षणैक-
चक्षुष्कस्याऽत्र पूर्वपक्षत्वमिति तात्पर्यम् ॥

औप्रत्वेनेति । (कै)

औप्रेत्यर्थः । त्वप्रत्ययप्रयोगस्तु अलुकरणादलुकार्यरूपे भावे
इति बोध्यम् । “आल” इत्यादि भाष्यप्रयोगात् ॥

औप्रत्वेनेति । (कै)

तद्विधातकसूत्रस्यालनिर्देशेनेत्यर्थः ॥ “अत्र” । गौणे ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

अस्य प्राप्तियोग्यमपीति शेषः । कश्चित् ज्ञापकादिति न
दृश्यते ॥ नन्वपकर्षपक्षेऽपि “अष्टनो” विहितमालं कथं तदने-
स्यादत आह

पदाङ्गेति ॥ (कै)

बहुवचननिर्देशाभावादिति । (कै)

साहचर्याभावादित्यपि बोध्यम् ॥ लक्षणैकचक्षुष्कस्यैवोत्तर-
मिति मला व्याचष्टे

तत्र माभूदात्वमिति । (कै)

पदान्तरेऽपि अनभिधानादात्वाऽभाव एव बोध्यः ॥ यन्तु भव-

(अ. १। पा. १। आ. ५)

(आन्ता षट् । १। १। २४।)

त्येवाचालमित्यर्थ इति । तच्च । अपकर्षपक्षे आलसाधकोपायाभा-
वेन फलभेदापत्तेः । नन्वयं भाष्यार्था न युक्तस्तथा हि सतीत्यत
एवैतदित्येव ब्रूयात् किं च “अप्रयुक्ते” इति वाक्यशेषोऽसङ्गतः
प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वात् “प्रयुक्तानां हीदमन्वाख्यानम्”
इति भाष्योक्तेस्त्येवचेराह

नैव वेति । (कै)

लक्षणस्याभावः । अलक्षणं तस्य योग्यता यथालक्षणमित्यव-
धीभावः । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यता न तु लक्षणस्येत्यर्थः ।
एवं च तादृशप्रयोगोऽसाधुरिति भावः । किं च भाष्यकारस्य
लक्ष्यैकचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्यान्यायसी । एवं च हरदत्ता-
दीनां प्रियाष्टन् शब्दादिषु आलादिप्रवृत्तिविचारोऽन्यश्च तत्प्रयोग-
विचारः प्रामादिक एव इत्यवधेयम् । एतेन पूर्वव्याख्यानेऽस्य
साधुलमुत्तरव्याख्यानेऽसाधुलमिति विरुद्धार्थव्याख्यानद्वयमयुक्तम् ।
किं च “अष्टाभ्य” इति निर्द्देशात् कृताकारादेवाष्टनो “जशशो-
रौश्” इति तद्विषयेऽप्यात्मम् । अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयादिति
साप्तमिकभाष्ये “एकवचननिर्द्देशात् प्रधान एव औश्ले” इति
प्रश्नाशयोऽपि चिन्त्य इत्यपास्तम् । गौणे प्रियाष्टादीनाम् अनभिधा-
नमित्यत्रत्यसिद्धान्तानुसारेण तद्भाष्यसत्त्वात् । अस्त्यैव व्याख्याना-
न्तरप्रवृत्तेश्च ॥

इति च । १ । १ । २५ ॥

भाष्ये

यदि तावद् इति । (भा)

षणान्ता च षट् इति सूत्रं 'पाद्यं तत्र चकाराद् यत्नात् 'स्वरि-
तलिङ्गाद् अनुवर्त्तमानं उतिपहणं सम्बन्धयत इति भावः ॥

न तु पातेरिति । (कै)

एवं चार्थाधिकारादिहापि तद्धितस्यैव ग्रहणमिति भावः ।
संख्येति महासंज्ञासामर्थ्यात् तत्र संख्याप्रश्नविषयउत्तेरेव ग्रहण-
मित्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये

इति च इत्यचेति । (भा)

चकारात् षट् संज्ञानन्तरं करणाच्चात्नेन संज्ञाद्वयस्यापि विधा-
नमित्यर्थः ॥

अन्वर्थत्वाच्चेति । (कै)

संख्यायतेऽनयेति हि सः । न च तस्यार्थस्य उत्पत्तेः सम्भवः
संख्या प्रश्नविषयत्वं तु न तदर्थं इति चिन्त्यमेतत् । 'तस्मादुणा-

१ "पाद्यम्" इति नास्ति ह्युत्तके ॥

२ स्वरितलिङ्गासंगात् । क । ख । ग । इ ॥

३ प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धम् । वा । प्रातिपदिकविज्ञानाच्च
भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम् । उणादयोऽन्यत्पन्नानि प्रातिपदि-
कानि (३ । १ । २ ।) ॥ अत्रोच्यते । नाम खल्वपि धातुजम् इति
नैबल्लाः । वैयाकरणानां प्राकटायनोऽपि धातुजम् नामेति । किम-

(अ. १। पा. १। व्या. ५)

(इति च । १। १। २५।)

दीनामव्युत्पन्नत्वाच्च तच्च उतिरिति अस्याऽग्रहणमित्युचितम् ।
व्युत्पन्तावपि पातेः कतिनापि सिध्यतीति न तच्च उतिनिश्चयम्
इति बोध्यम् ॥

संख्याप्रश्नेति । (कै)

सन्निधोगमिष्टन्यायाच्च षट्संज्ञाऽपि तस्यैवेति भावः ॥

नेन महता प्रयत्नेन । भगवतो पाणिनिना एकेनैव सूत्रेण सर्वं
प्रतिपादितम् । तथा च सूत्रम् । “उणादयो बज्जलम्” । ३। ३।
१ । एतच्च भगवता महाभाष्यकारेण व्याख्यातम् । तथा च भाष्यम् ।
“उणादयो बज्जलम्” । ३। ३। १ ॥ बज्जलवचनं किमर्थम् ।
बाज्जलकं प्रकृतेस्तनुवृष्टेः । तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो वृश्शन्ते न
सर्वाभ्यो वृश्शन्ते ॥ प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ॥ प्रायेण खल्वपि ते
समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः ॥ कार्य्यसंशेषविधेस्व तदुक्तम् । कार्य्यणि
खल्वपि स शेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि ॥
किं पुनः कारणं तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादय वृश्शन्ते न सर्वाभ्यो
वृश्शन्ते किं च कारणं प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिता । किं च
कारणं कार्य्यणि संशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमा-
प्तानि । नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥ नैगमाश्च रूढिभवाश्चोणा-
दिकाः सुसाधवः कथं स्युः ॥ नाम च धातुजमाह निरुक्ते । नाम
खल्वपि धातुजम् । एवाङ्गनैरुक्ताः ॥ व्याकरणे प्राकटस्य च लोकम् ॥
वैयाकरणानां च प्राकटायेन व्याहृ धातुजं नामेति ॥ अथ यस्य
विशेषपदार्थो न समुत्थितः कथं तच्च भवितव्यम् । यन्न विशेष-
पदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेस्व तदूह्यम् ॥ २ ॥ प्रकृतिं वृद्धा प्रत्यय
ऊहितव्यः प्रत्ययं च वृद्धा प्रकृतिरूहितव्या ॥

संज्ञासु धारूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्य्यादिद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

तत्तवतू निष्ठा । १।१।२६ ॥

अनुबन्धानां नित्यलुप्ततया विशेषणत्वासम्भवादुपलक्षणत्वेन^१ तश-
ब्दमात्रस्योपलक्ष्यत्वं^२ मन्वानो वार्तिकमारभत इत्याह

इहेति ॥ (कै)

सारूप्यम् । (कै)

प्रयोगे इति शेषः ॥

मन्यत इति । (कै)

निश्चिनोतीत्यर्थः । नियतं सन्निधानं येषां इति विग्रहः ॥

कारकेति । (कै)

न^३ तशब्दमात्रं लक्ष्यं किन्त्वर्थविशेषाद्यवच्छिन्नमिति भावः ॥

तद्दर्शनादिति । (कै)

कालादिज्ञानादित्यर्थः ॥

तन्प्रत्ययान्त इति । (कै)

ककारान्तुपलक्षितः प्रयुक्त इति निश्चिनोतीत्यर्थः ॥ भाष्ये

“नष्टं गृहमिति । (भा)

अज्ञातमित्यर्थः ॥

१ मन्यमानः । क । ख । ग । इ ॥

२ उपलक्ष्यत्वे च । क । ख । ग । इ ॥

३ तत् शब्दमात्रं लक्ष्यम् । क ॥ ४ भाष्ये “नष्टं तद् गृहमिति” ॥

नष्टः प्रत्यय इति । (भा)

अज्ञातानुबन्धः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥

सानुबन्धकस्येति । (भा)

पूर्वं यः कारकवांस्तस्येत्यर्थः ॥ १“उद्देशम्” । ऊर्द्धदेशम् ॥

सिद्धविपर्ययासश्चेति । (भा)

चत्वर्यं सिद्धस्तु विपर्ययास इत्यर्थः ॥ यद्यपि विपर्ययासो भ्रमा-
त्मकनिश्चयस्तथाप्यययार्थत्वसाम्यादिह संशयोऽभिप्रेत इत्याह

संशय इति ॥ (कै)

वृद्धेरनवस्थितत्वमिति । (कै)

सन्देहाभिनय इत्यर्थः ॥

वौष्पादीति । (कै)

पदार्थविषयव्याप्तीच्छा प्रयोक्तृधर्मो हि वौष्पेति भावः ॥ भाष्ये
“कारकेति” कालातिरिक्तप्रत्ययार्थपरम् ॥

वेदिकां पुण्डरीकं वा (भा)

इति भाष्ये । एवं च साक्षाद् इतरव्यावर्त्तकं विशेषणं स्तोपस्या-
प्यार्थद्वारा इतरव्यावर्त्तकमुपलक्षणमिति भावः ॥

प्राकीर्ण्येति । (भा)

यद्ययत्र निघातप्रवृत्तेर्न निष्ठात्कृतो विशेषस्तथापि यन्मा-
प्रकीर्ण्येत्यस्योपलक्षणमिदम् । अत्र हि “निपातैर्यद्यदि” इति

१ भाष्ये ॥

२ निपातैर्यद्यदिहन्तकुविनेचेच्चयक्चिद्यत्र युक्तम् (८ । १ । ३० ।) ।

“यदग्रे स्थामहत्वम्” । “युवा यदा कथः” ॥ “क्वचिदङ्ग आसन्” ।

“अचित्तिभिस्त्र कृमा कासेत्” । “पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति” ॥

(क्तवत् निष्ठा । १। १। २६।)

(अ. १। पा. १। व्या. ५)

निष्ठाते निषिद्धे “निष्ठा च ह्यजनाद्” इति नित्यमाशुदात्तत्वं
स्यात् । असंज्ञायामपि तत्प्रवृत्तिं मन्यते “आदिः सिच” इति
विकल्पस्त्वित्यत इति भावः ॥ सिचोऽत्र लुप्तत्वेनादर्शनादाह

आदिशब्द इति ॥ (कै)

अञ्जिधूषीति । (कै)

यद्यप्यत्रोपलक्ष्यकालकारकाद्यभावस्तथापि गुणाभावदर्शनात्
क्रोड्यमित्यवगतिः । एवं च सनादिविधावित्संज्ञकनकारोपलक्षितः
प्रकृत्यर्थानुवादी इच्छार्थो वा सकारो भवतीत्यर्थः ॥ अनुवादे
“मन्यत” इत्यादौ तादृशनकारोपलक्षिते सकारे इत्यर्थः ॥ अत
एव “आटश्च” इत्यादेः सार्थक्यम् । अन्यथा यच्च सूत्रे आट् न
तच्च वृद्धिरित्यते । यच्च चेत्प्रयोगे न तच्चाङ्गिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्ट-
मेवेति सर्वमवदातम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टविरचिते

महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य

प्रथमे पादे पञ्चमाह्निकम् ॥

१ निष्ठा च ह्यजनात् । ६। १। २०५ ॥

२ “आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्” । ६। १। १८७ ॥ “यासिद्धं वृत्तिर-
श्विनौ” ॥

३ प्रकृत्यर्थानुवादि इच्छार्थः । क । प्रकृत्यर्थानुवादीच्छार्थः । ख ॥

४ अ. ७ । पा. ४ । सू. ७६ ॥ ५ अ. ६ । पा. १ । सू. ६० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२७ ॥

नन्विति । (कै)

आदिशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन एकवचनान्तत्वेन च समासान्तरे
नपुंसकत्ववज्जत्वाऽनुपपत्तेरिति भावः ॥ प्रकृते तत्पुरुषः कर्मधा-
रयः । दृष्टान्ते षष्ठौ तत्पुरुषः ॥

नत्वस्येति । (कै)

कर्मधारयघटकस्येत्यर्थः ॥ वज्रव्रीहेरेव शेषे युक्तिमाह

तच्च नपुंसकमिति । (कै)

तत्पुरुषस्तु पुंस्लिङ्ग इति भावः ॥

स्वरभिन्नानामिति । (कै)

स्वरेण विलक्षणानां स्वरूपाणां मध्ये उत्तरसूत्रेण यस्य स्वर-
विधिरित्यर्थः । कर्मधारयः “समासश्च” इत्यन्तोदात्तः । परस्तु
“वज्रव्रीहौ प्रकृत्या” इति । परशास्त्रेणान्तोदात्तपूर्वपद इति
बोध्यम् । तच्चाद्ये सर्वशब्दस्य संज्ञा न प्राप्नोति । अन्ये तु सिध्य-
तीति विशेषः ॥ “वक्ष्यमाणेन” । तद्गुणसंविज्ञानेन ॥

१ अ ६ । पा १ । सू २२३ ॥

२ वज्रव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६ । २ । १ ॥

४००

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

(सर्वादौनि सर्वनामानि । १। १। २७।) (अ. १। पा. १। षा. ६)

प्राथमकस्विकः । (कै)

एकशेषनिरपेक्षत्वेन प्रथमप्रतीतः । वक्ष्यमाणन्यायानभिज्ञस्य
प्रश्न इति भावः ॥ विग्रहप्रश्नोत्तरे “१तानि” इत्याद्यधिककथनम-
युक्तमत आह

अन्यपदार्थस्येति ॥ (कै)

नेष्यत इति । (कै)

प्रथमान्तानामन्यपदार्थप्राधान्ये बह्व्रीहिविधानादिति भावः ॥
नन्वेवमपि “तानि” इत्येव भिद्वे “इमान्नीति” व्यर्थमत आह

सर्वनामद्वयेति । (कै)

सर्वनामद्वयोपादानेन तद्वृणसंविज्ञानं सूचयतीत्यन्वयः ॥

प्रत्यक्षेति । (कै)

उद्भूतावयवभेदस्य गणपठितस्य समुदायस्येदमा परामर्शान्ति च
सर्वशब्दस्थान्तर्भावादिति भावः ॥ गुणत्वं दर्शयति

उपलक्षणातीति । (कै)

प्रकारतयाऽन्वयीनीत्यर्थः ॥

कार्ये संविज्ञानमिति । (कै)

तच्च द्वेधा कचिद्विशिष्टस्य क्रियायां सन्निधानमात्रेण ।
अथा क्रियायोगाभावेऽपि शुक्लवाससं भोजयेति । कचित्तु विग्रे-

१ अत्रैव भाष्ये ॥

२ तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां वर्त्तिपदार्थरूपाणां विशेषणानां कार्यान्वयि-
तया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञानः ॥

महामाध्यप्रदीपोद्योतः ।

४०१

(अ. १। पा. १। अ. ६)

(सर्वादौनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

वणस्यापि क्रियायोगेन शक्तवाससं पश्येति । कार्यं यच्च तद्भाव-
भावि तच्च तद्गुणत्वमित्यर्थः फलितः । एवं तद्गुणसंविज्ञाने तद्वि-
शिष्टस्येतरान्वयः । अन्यच्च तदुपलक्षितस्येत्यपि भेदः । अयं शब्द-
शक्तिस्त्वभावगम्यः ॥ अन्तर्भावः कार्यित्वं कार्यसन्निहितत्वं वा । एवं
च यच्च संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धन्यपदार्थस्तत्र तद्गुणः ।
अन्यथाऽतद्गुण इत्युत्सर्ग इति गोलार्थः ॥ ननु प्रकृते न संयोगो
नाऽपि समवाय इत्यत आह

इहापीति । (कै)

एवं च समवायेन सम्बन्धिनोऽन्यपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमि-
त्यर्थः ॥ बह्वचनोपपत्तये आह

उद्भूतावयवभेद इति । (कै)

अवयवसंख्याऽऽरोपेण बह्वचनमिति भावः ॥ नन्वेवं समुदाय-
स्यैव संज्ञास्यादत आह

तस्य चेति । (कै)

युगपत्प्रयोगाभावात् पृथक् प्रयोगसत्त्वाच्च कार्यार्थतया संज्ञया
तदन्तर्भूतानामेव प्रवर्तितव्यमित्यन्वयः । “पृथक् प्रयोगत्वादु” इति
पाठे बह्वचनोद्देशो बोध्यः ॥

सिध्यतीति । (कै)

विनिगमनाविरहादिति भावः ॥ नन्वेवं सर्वशब्दस्य सम्बन्धवि-
शेष्यत्वाभावात् कथं तस्य सर्वनामत्वमत आह

यथेति ॥ (कै)

(सर्वादौ नि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

स्वरूपेणोपलक्षणमपि सर्वशब्दः समुदायान्तर्भूततया सम्बन्धवि-
शेष्योऽपि । यथा देवदत्तत्वेन विशेषणमपि देवदत्तो ब्राह्मणत्वेन
विशेष्य इति भावः ॥

अन्यपदार्थत्वाद् (भा)

इति भाष्यस्य अन्यः पदार्थो यस्य तत्त्वादित्यर्थः ॥ ननु सर्वनाम-
शब्दो यदि व्युत्पन्नस्तदा संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्त्तिकारम्भानुपप-
त्तिर्लो चेत् पूर्वोत्तरपदविभागाभावात् “^१पूर्वपदाद्” इति एवा-
ऽप्राप्तिरत आह

राज्ञेति ॥ (कै)

“^१सन्तम्” अन्वर्थसंज्ञायाम् ॥ “^२असन्तम्” गृह्णन्ते रथन्त-
रादौ ॥

आश्रित्येति । (कै)

द्वितीयविषये आरोप्येत्यर्थकम् । सामविशेषे रथकरणकतरण-
कर्तृत्वमारोष साधुत्वान्वाख्यानं यथा तथा सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थ-
मारोष प्रकृतेऽपीति न वार्त्तिकाऽनुपपत्तिर्नापि एवाप्राप्तिरिति
भावः । ननु शब्दनित्यताविरोधात् कथमसतो एवस्याऽऽपादनमत
आह

प्रयोगे चेति ॥ (कै)

ननु संज्ञा चेत् क्वचिमा तदा “शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिरसंज्ञा
चेन्न एवप्राप्तिरत आह

१ पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ॥ २ अत्रैव कैयटे ।

३ कैयटे ॥

४ शब्दार्थनित्यताहानिः । क ॥

सर्वार्थेति । (कै)

शक्तिनियमनं शक्तिसम्बन्धबोधनमेवेत्याहुः ॥ न च

'भृजोऽसंज्ञायाम् (पा)

इति सूत्रे भाष्ये “यदेतत्संज्ञायां विधीयते” । तच्च न संज्ञायां अभिधेयायामिचर्यः किं तर्हि तत् तत्कार्यविशिष्टेन चेत् संज्ञा गम्यते इत्यर्थ इति वक्ष्यते ततश्चात्र कथं णत्वप्राप्तिः । न हि कृतणत्वेन संज्ञावगतिरत एव रघुनाथादि शब्दे न णत्वमिति वाच्यम् । आधुनिकविनियोगस्थले शास्त्रानुगतस्यैव विनियोग उचित इत्याशयात् । अत एव महत्या संज्ञायाः करणे एतत्प्रथो-जनमिति वक्ष्यमाणं मङ्गच्छते । अनादिविनियुक्तसंज्ञास्थले तु यथा विनियुक्तानामेव साधुत्वमिति रघुनाथादौ णत्वाभावोऽध्व-परिमाणसंज्ञाभूतगव्यतिशब्दे च न वलोपः संज्ञात्वभङ्गापत्तेरिति दिक् ॥ सौत्रत्वादित्येव कुतो नोक्तमत आह

लोकेति ॥ (कै)

मास्यं दर्शयति

सर्वचैवेति ॥ (कै)

निपातनं चेति । (कै)

भावाभावयोरेकत्र विरोधादिति भावः ॥

नत्विति । (कै)

प्रयोगभेदेन च भावाभावविरोधपरिहार इति भावः ॥ भाष्ये

(सर्वादौनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

किमन्येऽपीति । (भा)

अन्ये विषयः किमेवम् एवं जातीया इति वक्ष्यमाणभिप्रा-
येण प्रश्नः । आशयानभिज्ञ उत्तरयति ।

भवन्तीति । (भा)

यथा स्थानिवदादेश इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्तं भवति यथा
प्राप्तस्थाऽऽदेशप्रयुक्तस्य न निवृत्तिरिति भावः ॥ शङ्कते

द्वको यणिति । (पा)

अस्य यदि भवन्तीत्यादिः ॥

ततश्च संहितेति । (कै)

स्थानिनो निवृत्तिर्नाम तत्साधुत्वबुद्धेर्निवृत्तिः । सा च संहि-
तायां शाकलाभावे इति भावः ॥

प्रस्तीर्यन्ते इति । (कै)

किन्तु तत्प्रसङ्गे शराः प्रस्तौर्यन्त इति शेषः । तथा च स्थान-
षष्ठीनिर्देशे उभयत्रापि तात्पर्यमिति भावः ॥

विकल्प इति । (कै)

स्थानषष्ठ्यभावेनोभयत्र तात्पर्याभावादिति भावः ॥

परदेशस्येति । (कै)

विकरणविधौ धातोः परस्वेत्यधिकारेण धातोः परो विकरणः
प्रयोक्तव्य इत्यर्थादिति भावः ॥ ननु धातोः परो विधातव्य इत्यर्थं
पूर्वं श्रुतिं विहिते पश्चात् शब्दपि स्यात् तिङ्-विकरणवत् “सर्व-
धातुक” इति विषयसप्तमी स्यादत आह

धात्विति ॥ (कै)

“साहायकम्” । सहायकार्यम् ॥ ‘ननु श्रद्धादीनामादेशत्वे
स्थानिवद्भावात्पित्ते करोतीत्यादौ विकरणस्यानुदात्तत्वं स्याद् न
च सति शिष्टस्वरवर्गीयस्त्वस्य विकरणान्यविषयत्वेनोपेत्ययस्य कथ-
मुदात्तत्वं सिद्धान्तेऽपीति वाच्यं सार्वधातुकस्वरापेक्षयैव विकरण-
स्वरस्य तेन दुर्बलत्वकथनादत आह

श्रयनश्च शित्करणमिति । (कै)

न च शित्तं नियमार्थं स्यात् शिदेव न पिदिति । शित्तस्य
नियमार्थत्वकल्पनापेक्षयाऽतिदेशबाधस्यैवौचित्यात् । अतिदेशबाधश्च
तवाप्यावश्यक एव । कचिन्तु शित्करणमिति पाठः । तद्विप्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वाधेन “ञिति” इत्यनेन निदन्तस्याद्युदात्तत्वाय स्थानिव-
त्त्वात् पित्तेनानुदात्तत्वे तु लसार्वधातुकस्यापि अदुपदेशादित्यनु-
दात्तत्वे धातोर्नुदात्तत्वं सिद्धमेवेति तद्व्यर्थं सत् तज्ज्ञापकमिति
भावः । परन्त्वयं पाठः स्थानिवत् सूत्रस्थकैयटविरुद्धः ॥

आदित्यधिकारादेति । (कै)

तुदतीत्यादौ नित्यनुम् व्यावृत्तये पूर्वोक्तसमाधिरेवावश्यकः ॥
“ग्रप्शनोरि”ति सूत्रस्थं श्रन् ग्रहणमप्युक्तार्थं ज्ञापकमिति बोध्यम् ॥
नन्वेवं श्रपः परः श्रम् स्यादत आह

रुधादिभ्य इति । (पा)

१ भाष्ये विहितप्रत्यय इति । शब्दरूपप्रत्यय इत्यर्थः । क । ख । ग । इ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

३ अ ७ । पा १ । सू ८१ ॥

४ अ ३ । पा १ । सू ७८ ॥

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

“सार्वाधातुक” इति सप्तम्या “रूधादिभ्य” इति पञ्चम्याः षष्ठी कल्पनात् तेषामेवान्यादयः परः अमिति भावः ॥ तृणह इति निर्देशश्च रूधादौनामागमिले लिङ्गम् ॥ नन्वेवं शपः श्रवणं स्यादत आह

यथा चेति । (कै)

शप इत्यस्य षष्ठीकल्पनसामर्थ्यादिति भावः ॥ भाष्ये

विहितः प्रत्यय इति । (भा)

शब्रूपः प्रत्यय इत्यर्थः ॥

एकार्थत्वादिति । (कै)

अज्ञातादेरेकेन द्योतितत्वाच्च द्वयोस्तुसुच्य इति भावः ॥
येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽकजादौनां बाधकत्वे परेणोक्ते सिद्धान्ते
तेनैव न्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमेवेत्याह

निपातनमपीति ॥ (भा)

भाष्ये

एतदिति । (भा)

सततं सक्तमित्युभयमित्यर्थः ॥

श्लोकोऽन्यार्थमवश्यमिति । (कै)

एकदेशानुमतिद्वारा “सातत्य” इति निर्देशेन स एव श्लोको
ज्ञायते इत्यर्थः ॥

१. “भाष्ये विहितः प्रत्यय इति” इति प्रतीको नास्त्यत्र क + ग + इ
एतत्के । वस्तुतोऽत्रैवोचितः ॥

२. येन नाप्राप्ते यो विधिराह्यते स तस्य बाधको भवति । परिभा ५८ ॥

३. आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । गण सू-२-१ इ२ ॥

नत्विति ।

निपातनेन सततमिति न 'साध्यते' इत्यर्थः ॥ नन्वेवं सन्ततात्
व्यञ्जि सान्तत्यम् इत्यपि स्यादत आह

इति चानभिधानादिति । (कै)

अत एव भगवता "सन्ततमिति न सिध्यति" इत्येवोक्तं न तु
सूत्रोच्चारितसजातीयं सान्तत्यमिति न सिध्यतीत्युक्तम् ॥

पुराणशब्देनेति । (कै)

"पुराणप्रोक्तेषु" इत्यत्र निपातितेनेत्यर्थः ॥

एषोदरादीति । (कै)

१ "न" इति नास्ति क एतत्के ॥

२ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४ । ३ । १०५ ॥

३ एषोदरादित्वादिति । क । ग । इ । एषोदरादीनि यथोपदिष्टम्
(६ । ३ । १०६) एषोदरादीनीत्युच्यन्ते कानि एषोदरादीनि ।
एषोदरप्रकाराणि । कानि पुनः एषोदरप्रकाराणि । येषु लोपागम-
वर्णप्रकाराः श्रूयन्ते न चोच्यन्ते । अथ यथेति किमिदम् । प्रकार-
वचने णाल (५ । ३ । २३) अथ किमिदमुपदिष्टागौति । उच्चरि-
तानि । कुत एतत् । दिशिश्चाराण्यक्रियः । उच्चार्यं हि वर्णाना-
होपदिष्टा इमे वर्णा इति । कैः पुनरुपदिष्टाः । श्रिष्टैः । के पुनः
श्रिष्टाः । वैयाकरणाः । कुत एतत् । शास्त्रपूर्विका हि श्रिष्टिः
वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका श्रिष्टिः श्रिष्टि-
पूर्वकं च शास्त्रं तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न
प्रकल्प्यन्ते । एवं तर्हि निवासत आचारतश्च । स आचार आर्या-
वर्त एव । कः पुनरार्यावर्तः । प्रागादर्शात्यक्कालकवनाद्वि-
योगेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । एतस्मिन्नार्यनिवासे ये ब्राह्मणाः
कुम्भाधान्याः अलोलुपा अगृह्यमाद्यकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्या-
श्चिद्विद्यायाः पारगास्तत्र भवन्तः श्रिष्टाः ॥

(सर्वादौनि सर्वनामानि । १। १। २०।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

एवं च तेनैवोभयोरपि साधुलं न तु निपातनेनेति भावः ॥

चिप्रत्ययेति । (कै)

गणपठितेभ्यः संज्ञोपसर्जनानां भेदात् संज्ञाया अप्राप्तौ प्रति-
षेधानर्थक्यमिति शङ्काव्युदासाय भाष्ये चिरुपात्त इति भावः ।
तत्तत्पदलारोपवत् तत्तदर्थे उपसर्जनत्वमप्यारोपितमिति चिरुप-
त्तिरिति तात्पर्यम् ॥

पदकार्येष्विति । (कै)

न च संज्ञा तथेति भावः ॥ इदमेव वार्त्तिकं तस्य न्यायस्य
पदकार्यविषयत्वे लिङ्गमिति तात्पर्यम् । अत एव “अभिव्यक्तप-
दार्थायि” इति न्यायस्याप्यत्राप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अत्र न गुण-
योगेन लाक्षणिकत्वरूपं गौणमत आह

प्रसिद्धीति । (कै)

तन्मूलं प्रसिद्धत्वादिकमत्रापि तुल्यमित्यर्थः ॥

समासेति । (कै)

अनेन क्रमेणैताः संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे कार्या इति वक्ष्यति
आकङ्कारसूत्रे तदनपेक्षयायं संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

एकद्रव्योपनिवेशिनीति । (कै)

लौकिकसंज्ञालक्षणम् । एतेन सर्वनामादिषंज्ञास्त्वनेकविषया-
स्त्विदमव्याप्तमिति परास्तम् ॥ नन्वतिसर्वस्य गणे पाठाभावात्
संज्ञासूत्रे विज्ञेयासन्निधानेन तदन्तविधेरभावाच्च कथमत्र प्राप्तिरत
आह

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४०६

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादौनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

प्रयोजनमिति । (कै)

शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ एतत्तद-
न्तविधिफलत्वेन “परमस” इत्यस्योपन्यासः कश्चिदुच्यते स चिन्त्यः ।
“त्यदादीनाम्” इत्यादावङ्गविशेषणत्वमुख्यकतदन्तविधिनासिद्ध-
त्वात् । सौ भावे तु विहितविशेषणमिति बोध्यम् ॥

यथेति । (कै)

यथा तत् सूत्रं निघातविधायकं वाक्यभेदेन पाठविशेषणं च
तथेहापीत्यर्थः ॥ यदि “अविशेषेण” इत्यस्य सर्वकार्यार्थमित्यर्थ-
स्तर्हि “नेत्याह विशेषेण च” इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरत आह

किं यत् सर्वेषामिति । (कै)

यद्यपि स्त्रायाद्यपि न सर्वेषां कार्यम् उभभवदादावसम्भवात् ।
तथाप्यन्तर्गणानाश्रयणेन विधीयमानं कार्यमिति तदर्थो बोध्यः ॥

न सन्निवेशेति ।

न सामान्यविशेषसन्निवेशापेक्षमित्यर्थः ॥

अविशेषेणेति । (कै)

संज्ञोपसर्जनयोरपीत्यर्थः ॥

न गणेति । (कै)

न गणपठितत्वाकारेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

सर्वादौनाम् । (भा)

तदन्तर्भूतानां त्यदादिप्रथतीनाम् ॥

१ अ ७। पा १। सू १०२ ।

आनन्तर्येण । (भा)

आनन्तर्योपलक्षितव्यदादीनामित्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥

किं प्रयोजनमिति । (भा)

क प्रयोजनमित्यर्थः ॥

असंज्ञायामिति । (भा)

योगविभागो गणसूत्रे नाष्टाध्यायीस्ये तस्य जसि विभाषाविधायकत्वादिति बोध्यम् ॥ “स्वमज्ञाति” इत्यादावपौदमनुवर्त्तत इति न दोषः ॥

सर्वादीनीत्येवं यानीति । (भा)

सर्वादीनि शब्दरूपाणि इत्येवं सर्वविश्वेत्यादिक्रमेण यानि पञ्चविंशदनुकान्तानि तानीत्यर्थः ॥

प्रत्याख्यायते इति । (भा)

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्यमपि सूत्रं तच्चानुपयुज्यमानं कार्यान्तरार्थपरिभाषारूपं ज्ञातव्यमिति भावः ॥

नन्विति । (कै)

अन्यथा समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् गृह्यमाणदेव प्रातिपदिकात् स्यात् । प्रत्ययग्रहणे च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्याख्यान्तादेव स्यात् तु तदन्तादिति भावः ॥ अनेन चोत्तरञ्च तदन्तविधौ ज्ञापिते उपसर्जने निषेधात् प्रधान एव स फलवानिति प्रधानेनेत्युक्तम् ॥

कौम्भकारेय इति । (कै)

अणन्तत्वेन कारशब्दादेवङीपि कारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्ततया
तत एव स्त्रीभ्यो ङकि तस्यैव ङक्यङ्गत्वाद्वृद्धिः स्याद् न कुम्भ-
स्येति भावः ॥ तदन्तविधौ तु समुदायात् ङीपि तत एव ङकि
समुदायस्याङ्गत्वात् कुम्भशब्दे वृद्धिः सिध्यति ॥ ननु ङदग्रहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्तदन्तविध्यभावेऽपि कौम्भकारेयः
सिद्धोऽत आह

न चेति । (कै)

कृत एव ग्रहणे सा न तु ङदङ्गदग्रहणे इति भावः ॥

नैतदस्तीति । (कै)

न च कदाचित् कारीशब्दादपि स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्य
निष्कृषापत्येनान्वयाभावात् ॥ नन्वेवं कुम्भकारीत्यत्र ङीवेव न
स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्याणन्तस्य केवलस्य स्त्रीलेनायोगात् ।
अत एव सूत्रारम्भेन कदाचिदपि कारशब्दाद् ङीप् । यस्य च
विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो न तदणन्तमिति चेन्न । 'अमहत्पूर्व-
ग्रहणेन तदन्तग्रहणज्ञापनात् । न चैवं बहुब्रुवरेत्यादावतिप्रसङ्ग-
वारणायायं निषेधोऽपि सार्थक इति वाच्यम् । "टिड्ढाणञ्"
इत्यादौ उपान्तस्य टिदादेरेव स्त्रीत्वेन विशेषणेनादोषात् । पूर्व-

१ मूत्राचामहत्पूर्वा । वा । इत्यचामहत्पूर्वग्रहणेन । अजाद्यतष्टाप् ।

४ । १ । ४ । एतत् सूत्रस्य वार्तिकम् ॥

२ अ ४ । पा १ । सू. १५ ॥

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. १।)

चोपात्तं तदन्तं च स्त्रीलेन विशेष्यते उत्तरश्च चोपात्तमेवेत्यत्र व्याख्यानमेव ग्रहणमिति वदन्ति ॥

परे तु “प्रत्याख्यायते” इत्यस्य वार्त्तिककृतेति शेषः । अनुपसर्जनपक्षमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादिति हि तत्र वार्त्तिकं तद्वीत्यास्य तेन सिद्धिरित्याशयः । अनुपसर्जनादिति किमर्थं बङ्गकुरचरा तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति । अनुपसर्जनपक्षमनर्थकमिति तत्र भाष्यकृदवतारणेनात्रत्यभाष्येण च तस्य वार्त्तिककृतसिद्धान्तप्रतीतिः । यत्तु तदुत्तरं वचनद्वयं ज्ञापकन्तु पूर्वञ्च तदन्तताप्रतिषेधस्यातिधीवरौ । पूर्वसूत्रनिर्देशो वाऽऽपिशस्त्रात्राद्याणीति तत्त्वाचार्य्यदेशीयस्य । तत्राद्यस्य पूर्वञ्च तदन्तता प्रतिषेधेऽपि उत्तरञ्च तदन्तविध्यभावेन बङ्गकुरचरादावप्राप्त्याऽस्य सार्थक्यानुपपादनात्तदुक्तिलम् । अन्तं तु स्त्रियामित्यस्याऽपि विशेषणत्वात् स्त्रियां योऽपिहित इत्यादिना भाष्य एव दूषितम् । तेनाद्यस्यैव वार्त्तिककृतसिद्धान्तत्वं बोधितम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रधानेन तदन्तविध्यर्थमिति तु तत्र भाष्यकृता स्वयं सूत्रप्रयोजनमुक्तमिति न विरोधः । अन्तं हि तत्र भाष्याशयः । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेऽपि कदाचित् कारौशब्दादपि स्यादिति पक्षे कुम्भकारेय इत्यस्यापत्तिः । यदुक्तं कुम्भेनेत्यादि तत्तुल्यम् । भिष्कृत्पापत्येनैकार्थीभावाभावेऽपि समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्यैव सत्वात् सामर्थ्याच्चेतः । विशिष्टसम्बन्धपत्ये विशेष्यसम्बन्धस्याव्याहतेऽस्य । अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारकारि । अत एव परमगार्थस्यापत्यमित्यर्थं तदेकदेशगार्थशब्दात्

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४१३

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

प्रत्यये परमगार्ग्यायण इति “येनविधिरिति” सूत्रे भाष्ये उदा-
हृतमिति तच्चैव निरूपयिष्यामः । न च तदन्तविधायि व्यपदे-
शिवद्भावेन केवलादपि ङीष् दुर्वारः । अनुपसर्जनादित्येतत् सा-
मर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः । मुख्यव्यपदेशिनोऽभावे एव तदति-
देशप्रवृत्तेश्च । न च स्त्रीप्रत्ययेषु तदादिनियमाभावेन कारौशब्द-
स्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वानपायात्तस्मादपि कदाचिद् ङक् स्यादेवेति
वाच्यम् । यतः प्रत्ययग्रहण इति नियमेनाधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न
न्यूनस्य । अस्यापत्यमिः । एरपत्यमित्यर्थे “यञिञोश्च” इति फको-
ऽनापत्तेः । एवं च तन्निषेधेनानेन तस्यैव संग्रहो नत्वतद्भावावर्त्यस्य
न्यूनस्य । अयमधिकारोऽप्युच्यते ज्ञापक इत्याहुः ॥

एकपदत्वे उद्देश्यविधेयभावानुपपत्तेराह

सुपाम् इति ॥ (पा)

अ अ अदिति (भा)

अच अ इति लुप्रपञ्चस्यन्तान्ताह

अकारादिति ॥ (कै)

“अकारान्तादिति” भाष्ये अन्तग्रहणं तु फलितार्थपरं यथा-
कथञ्चिद् न त्वच तदन्तविधिरिति भ्रमितव्यम् । विशेष्यासन्निधा-
नात् । प्रायेण भाष्येऽपि “अकाराद् अकारात् कारौ” इत्येव
पाठः ॥ शेषेणोपस्थान्यलोपलपचे विधानोत्तरमकारात् परत्वसम्भ-
वादाह

विधीयत इति ॥ (कै)

तदुक्तं भाष्ये

शिष्यमाणाविति ॥ (भा)

अपरिहृतमेवेति । (कै)

एवं चैतदपरितोषाद्भाष्ये पचान्तरमिति भाव इति केचित् ॥
 परे तु इदं समाधानं सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थमप्रतिषेधो वक्तव्य इत्य-
 स्त्वेवार्थस्य उत्तरादिविषये तस्य प्रधानेऽपि तदन्तेऽप्रवृत्तिरिति वि-
 शेषं बोधयंस्तद्वारकयुक्तवैरोपसर्जनेऽपि व्यावृत्तिरित्येवं रीत्या तत्
 फलकलाभावमुपसर्जनप्रतिषेधस्य बोधयितुमेकदेशीपचान्तरमाह

अथवेति । (भा)

अन्यं समाधानं दयं तु साधारणमित्याहुः ॥ “स्वार्थद्वारेण”
 इत्यादेर्विवरणं “तदर्थगतेत्यादि” ॥

युद्धमाणाविभक्तेरिति (भा)

सम्बन्धसामान्ये षष्ठी तेन विभक्तौ विधीयमानतयाद्यलस्यापि संग्रह
 इति भावः ॥ “षड्भ्य” इति षष्ठ्यर्थं पञ्चमीति मन्वानः शङ्कते
 यद्येवमिति ।

“कनः” । १“सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्ग” इत्यनेन विहितस्य ॥

कणीति । (कै)

कनि कृते कज्जन्त एव सङ्ख्यावाचौ न प्रकृतिः स च तावेऽव-
 इति षट्त्वाभावात् ततः परस्य जसो न लुगित्यर्थः ॥ “षड्भ्य” श्रेष्ठ-

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

पञ्चम्येव षड्भ्यः परयोः प्रत्यासत्त्या षडर्थगतसङ्ख्याभिधाद्यिनोर्लु-
गित्यर्थ इति भावः ॥ “युष्मद्” इत्यादिषिध्यतीत्यन्तग्रन्थोऽत्र पुन-
रुक्तः । अनुपदमये वक्ष्यमाणत्वात् ॥ परे तु “गृह्यमाणविभक्तेरि”
त्यस्य गृह्यमाणादिहितविभक्तेरित्येवार्थः । अद्भुविषयमेतत् ।
कतरान्तस्थानभिधानमभिप्रेत्य तत्रादङभाव एवेष्ट इत्यभिप्रेत्य
वा । तुल्यन्यायात् “षड्भ्य” इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेति
तत्राति प्रसङ्गं शङ्कते । “यद्येवमिति” । परमपञ्चेत्यादेर्लुके
गणनायां व्यवहाराभावेन षट्त्वाभाव इति लुगप्रान्तिरिति प्रश्नः ।
सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्यैव
गणनायाम्बिद्धानामेव सङ्ख्यावाचिनां ग्रहणमित्यत्र न मानमित्यु-
त्तरम् । पञ्चम्यन्तस्य त्वदुक्तसम्बन्धेन विभक्त्यन्वयो दुरुपपादः । आ-
वृत्तौ मानाभावश्च । “षट् प्रधान” इत्यस्य त्वदभिमतषडर्थप्रधा-
नोऽतः समुदायोऽपि षट्संज्ञक इत्यर्थः ॥ षष्ठ्यन्तस्यलेऽपि
विहितत्वसम्बन्धेनान्वयः^५ इत्याशयेनाशङ्कते

इह तर्हीति ॥ (भा)

वैषम्यमुपपादयन् स्थाशयमाह । “इह तावद्” इत्यादिनेति
भाष्यार्थमाहुः ॥

शकटेति । (कै)

नात्

ष न स्थाङ्गमिति भावः ॥

पाठः ॥

वादीष्वैव कैयटे ॥

२ प्रसिद्धानामेवेह । क ॥

षट् प्रधान एव समासः । भा ॥

समुदायोऽपि षट् संज्ञ इत्यर्थः । क । इ ॥

इत्याशयेन शङ्कते । क । इ ॥

अङ्गार्थेति । (कै)

प्रकृतशब्देनाङ्गम् ॥ एतच्चापीति वक्तव्ये तच्छब्दमिदं शास्त्रवहित-
परामर्शाऽपि नाऽव्यवहितस्य चेत्याह

मृच्छमाणेत्यादि ॥ (कै)

अर्थद्वारकमिति । (कै)

उतरादिभ्यो विहितो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकस्मोरित्यर्थः । तदर्थ-
कप्रत्ययविधानेऽर्थस्यापि विधानमस्तीत्यभिमानः ॥ “उतरादिभ्य”
इत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वे तु भिन्नविभक्तित्वादिति भाष्यविरोधः ॥ परे तु
विधानस्य सर्वथानाश्रयणेनार्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यमिति स्वय-
न्वविरोधस्तस्माद् विहितविशेषणमिति यथाश्रुतमेव भाष्यम् परम-
कतरद् इत्यादौ देशदेशे न भाष्यान्तरं मानमस्ति । प्रकृतभाष्यं तु
विपरौतन्तदभावबोधकमेवेति प्रामाणिकाः ॥ त्वदादिप्रकृतिक-
विभक्तावित्यर्थं मला शङ्कते

यद्येवमिति ॥ (भा)

उक्ताश्रयेनाह

त्वदादिप्रधान इति । (भा)

१“अङ्गस्य” इति सूत्रे “अतो भिस ऐस्” इत्यादौ “विभिम-

१ अदङ्ङतारादिभ्यः षष्ठ्यभ्यः । ७। १। २५ ॥

२ अ ६ । पा ७ । सू १ ॥ ३ अ ७ । पा १ । सू ६ ॥

३ अलुच्यमाने ह्यतो भिस ऐस्भवतीत्यत इति षष्ठ्यङ्गस्येति स्थानं षष्ठी
तच्चाङ्गत्वं * विविभक्तित्वादत इति षष्ठ्याङ्गं विशेषयितुम् । भा-६ ।

७ । १ ॥

* विभक्तिनाम् । इति पाठोपपत्तिः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

११७

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादोनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

क्रियाद्” असम्बन्धमाशङ्कान्निमित्तं यो भिष् इति सम्बन्धं वक्ष्य-
ति । तेन न्यायेनात्रापि सम्बन्धसम्भवादियमेकदेशुक्तिस्मात्तद्व्या-
नुसारात् “षड्भ्यो” “उतरादिभ्य” इति सूत्रद्वये विहितविशेषणं
भाष्यसम्मतं तस्यार्थस्य लक्ष्यविरोधेन भाष्यहता दूषणाकरणादि-
त्याहुः ॥ भाष्ये अकारविषयेऽपि समाधानं वक्तुमाह

इहेति ॥ (भा)

इहतावदिति । (भा)

लक्ष्यानुसारस्य तत्र तत्र तथा तथा व्याख्याने बीजम् । “अ-
ङ्गस्य” “विभक्तौ” इत्यादेशाङ्गार्थगतार्थप्रतिपादकविभक्तावित्याद्यर्थः ।
षष्ठ्यन्तत्वेन तथान्वयस्य रूपपादत्वादिति भावः ॥

नञ् समासेऽपीति । (कै)

‘उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति भावः ॥ “अतिकतरद्” इत्युक्त-
रीत्या चिन्त्यमेव । अत्रापि पचे अतिसर्वायेत्यादौ दोष एव

१ वैयाकरणमते नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमेव । नञ्सूत्रे भाष्य-
कारेण तथैव सिद्धान्तितत्वात् । तथाहि । आरोपितत्वं नञर्थः ।
तथाच मायामनुष्ठमायाम्दगत्याजनिशाकरकपटब्राह्मणादिशब्देभ्य इव
आरोपितो मिथ्याभूतोऽयं ब्राह्मण इत्येवं शान्दबोधपर्यवसाने
ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमार्थिकार्थविवरणं न तु शान्दोऽयमर्थः । अत
एव एतत्तदोरिति सूत्रेऽनञ् समास इति सार्थकम् ॥ नञ् (२ । २ ।
६) इति सूत्रे अब्राह्मणपरव्याख्यानावसरे ब्राह्मणलक्षणमाह

तपः श्रुतं च योनिस्त्वेतद्ब्राह्मणकारकम् ।

तपः श्रुताभ्यां यो हौनो जाति ब्राह्मण एव सः ॥

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

परमसर्वत इत्यादिसिद्धये तदन्तस्थापि सर्वनामत्वावश्यकत्वेन सर्व-
नाम्नो विहितस्य डे. स्मै इत्यर्थेऽपि स्मैभावस्य दुर्वारत्वात् ।
अतोऽप्येकदेश्युक्तिरिदं पञ्चदशमतः सर्वसाधारणं समाधिमाह भाष्ये

अथ वा नेदमिति । (भा)

“इदं च” इत्यादिभिश्च सर्वादित्वस्यैव निषेधस्तत् प्रयुक्त-
कार्याभावे पर्यवस्यति । एवं विकल्पोऽपौत्यभिमानः ॥ ननु सर्वार्थ-
वाचकत्वं न पूर्वादिशब्दानामित्यसङ्गतमेतदत आह

स्वविषयेति । (कै)

लोकनिरुद्धप्रवृत्तिनिमित्तेन या अभिधेया व्यक्तयस्ताः स्ववि-
षयः ॥ ननु सर्वादिगणपठितानां शब्दानां सर्वेषां सर्वार्थकत्वेन
पर्यायत्वाद्दृष्टयायं व्याख्यानल्लेशोऽत आह

न त्विति ॥ (कै)

नन्वेवं घटादिशब्दानामपि स्वविषयापेक्षसर्वनामत्वाद् घटाद्ये-
त्यादौ स्मैभावाद्यापत्तिरिति चेन्न । तद्विधायकेषु सर्वनामग्रहण-
सामर्थ्येन सकृद्गृहीतशक्त्यैव स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविरुद्धानेकजाती-
यार्थबोधकानामेव सर्वनामपदेन ग्रहणात् । एतदेव ध्वनयितुं
“सर्वेषां नामानौति” बह्वचनान्तपूर्वपदको विग्रहो दर्शितो भाष्ये ॥
भाष्ये

संज्ञोपसर्जने चेति । (भा)

संज्ञा त्वेकद्रव्यनिष्ठत्वाच्च सर्वेषां नाम उपसर्जनमपि पदान्तरार्थ-

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७ ।)

संस्पृष्टार्थवृत्तित्वाच्च प्राधान्येन सर्वेषामुपस्थापकं नाम पदस्वारख्येन
तथैव लाभादित्यर्थः ॥ ^१उपसर्जनांशे “विशेषे” इत्यस्य विशेषणे
इत्यर्थः ॥ भाष्ये “एतेषां चापीति” दूषणान्तरम् ॥ “एतेषां
चापि” । घटादिशब्दानामपि ॥ “एकैकस्य” । तस्य तस्यापि ॥
“स स विषयः” । सर्वाद्यर्थो विषयः ॥ “तस्मिंस्तस्मिन् विषये” ।
सर्वाद्यर्थरूपे विषये ॥ “यो यः शब्दः” । घटादिशब्दो वर्त्तते ॥
“तस्य तस्य” । घटादिशब्दस्य सर्वाद्यर्थे वर्त्तमानस्येत्युच्यते ॥
तद्भाष्ये ।

ततश्चेति ।

पदैः पदार्थानभिधायाऽऽकाङ्क्षादिमूलकशक्तिवशात् संस्पृष्टवा-
च्यार्थप्रतीतिर्जन्यते इत्यभिहितान्वयवादे शङ्कते

नन्विति । (कै)

गुणद्रव्यादिसमुदायात्मके वस्तुनि प्रतिनियता ये भागाः प्रवृत्ति-
निमित्ताख्यास्तदभिनिवेशितान्तद्वाचकलाङ्घ्र्यानामित्यर्थः ॥ योग्ये-
तरान्विते पदानां शक्तेः स्वार्थवत्पदान्तरार्थाऽपि स्ववाच्य इत्य-
न्विताभिधानमाश्रित्य परिहरति

तच्चेति ॥ (कै)

“अवयवः” । क्रोडौकारः ॥ “न प्रतिपद्यते” । निश्चिततथेति
शेषः ॥

रूपसादृश्यादिति । (कै)

श्रौदनव्यतिरिक्तार्थान्वययोग्यसर्वशब्दरूपस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ॥

१ उपसर्जनांशे इत्यारभ्य “इत्यर्थः” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

“तत्प्रतिपत्त्यर्थम्” । निङ्कारितविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ‘अपरे तु पदे पदैकदेशप्रयोगवत् यदा सर्वस्मिन्नोदने इति वाक्ये प्रयोक्तव्ये ओदने इति वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते प्रकरणाच्च तत एव पदात्तादु-
 श्वाकार्यबोधस्तत्र दोष इति भाष्याशयः ॥ यथा च पदशक्ति-
 ग्रहकाले पदैकदेशस्यापि तत्र शक्तिग्रह इति पस्यशायां कैयटेनो-
 क्तम् ॥ तथा वैयाकरणमते विशेषणविशेष्यभावे वाक्यस्य शक्त्यङ्गी-
 कारेण तत्र तत्तत्पदार्थासिद्धिने समुदितस्य शक्तिग्रहकालेऽवयव-
 भूतैकैकपदस्यापि तत्र शक्तिग्रहेणैकैकपदादपि तादृशविशिष्टार्थ-
 बोध इति “इग्ययणः” इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । आकाङ्क्षावा-
 दान्ते च मञ्जूषायां निरूपितमित्याहुः ॥

अतिप्रसङ्ग उद्भावित इति । (कै)

न च “सर्वनामः स्मै” इत्यादौ “सर्वादेः स्मै” इत्याद्येव सू-
 चाणि सन्ति न कृत्वादिषु दोषः । अपाणिनीयत्वापत्तेः ।
 भाष्ये “एवं तर्ह्युभयमिति” ॥

सहेति । (कै)

एकैकस्योद्देशत्वविधेयत्वसत्वात्साहित्यविवक्षाऽभाव इत्यर्थः ॥ अर्थ-
 द्वयबोधेच्छया एकस्य सकृदुच्चारणमिदं तन्त्रम् ॥ अचोच्चारणं तन्त्रेण
 बोधबोधस्तु पुनरनुसन्धानेनेत्याशयेनाह

आवृत्तिर्वेति । (कै)

आवृत्तिश्चेत्यर्थः ॥

१ परे तु । क ।

२ अ १ । पा १ । सू ४५ ॥

३ अ ७ । पा १ । सू १४ ॥

प्रत्याख्यातमिति । (कै)

लौकिकप्रयोगाङ्गत्वेन निराकृतमित्यर्थः ॥

प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

तच्च सर्वशब्दस्य यावत्त्वम् । इदमुपलक्षणम् । अनेकार्थसाधारणशक्तियहसहकारेण स्वविषयाणां सर्वेषामर्थानां प्राधान्येन बोधकत्वं सर्वनामत्वमित्यस्यार्थस्य ॥

स्वरूपमात्रोपकारीति । (कै)

स्वरूपमात्रप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः ॥

अतिक्रान्तार्थविशेषणतामिति । (कै)

एवं च प्राधान्येन न सर्वार्थापस्थापकत्वमिति भावः । जहत्-
स्वार्थत्वे तु सर्वोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अथ वा महतीति । (भा)

अयं भावः । अनेकार्थसाधारणशक्तियहसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थापस्थितिजनकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवृत्तेन बोधकमहासंज्ञया तादृशसर्वादीनामेव गणेशुकरणम् । तत्र संज्ञायास्तत्त्वाभावः स्पष्ट एव । उपसर्जनस्यापि न प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वम् । नामपदस्वारस्येन तथैव लाभात् । उपसर्जनं हि इतर-विशेषणतयैव स्वार्थापस्थापकम् । सर्वादीनि तदन्तानि च सर्वार्थ-वाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवृत्तौत्यर्थः सूत्रस्य । तदन्ते च तत्प्रधानसमासे अवयवीयतादृशशक्तिसहकारेण स्वविषयसर्वबोधकत्वं विशेष्यतयाऽस्येवेति दिक् ॥

ततोऽपि लघीयो नामेति । (कै)

संज्ञेत्यर्थः । तन्नाम संज्ञा यतोऽन्यलघुतरं नास्तीत्यन्वयो भाष्ये ।
यदा “संज्ञा च नाम” इति पर्यायप्रदर्शनम् । तच्च यतो नान्य-
लघीयस्तत् । एवं च संज्ञायां सर्वतः शब्दव्यवहाराल्लघीयत्वं
सिद्धम् ॥ “लघ्वर्थम्” इत्यस्य लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥
नन्वर्थसंज्ञात्वं नाम योगरूढत्वं तत्र योगार्थस्य रूढ्यर्थेणैवान्वयनिय-
मात् पृथग् उद्देशेनान्वयात् कथं सर्वार्थवाचकानामेव संज्ञेत्यत
आह

अनुमीयत इति ॥ (कै)

नूनमेतानीति । (कै)

गणपठितानीत्यर्थः ॥ भाष्ये

अथोभस्येति । (भा)

उभयत इत्यादेरुभयशब्दपाठेनैव सिद्धेरिति भावः ॥

‘द्विवचनविषयत्वाद् (भा)

इति भाष्यस्य द्विवचनसत्त्वे एवोभशब्दः साधुरित्यर्थः । द्विवच-
नासत्ता च वृत्तिविषय एवेत्याशयेन कैयटेन “वृत्तिविषये”
इत्युक्तम् ॥

क इदानीमिति । (भा)

अस्योभशब्दस्यार्थप्रतिपादकः कः शब्दोऽन्यत्र तसिलादिविषये

१ “द्विवचनविषयत्वादिति भाष्यस्य” इत्यारभ्य “द्विवचनाभावे भवती-
त्यर्थः” इत्यन्तं नास्ति क + ग + इ पुस्तके ॥

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

द्विवचनाभावे भवतीत्यर्थः ॥ ननु टावन्ते ^१‘सर्वनाम्नः स्याङ्’ इत्या-
द्यन्यसर्वनामकार्थसम्भवोऽस्येवेत्यत आह

टाब् विषयत्वमपीति । (कै)

“अन्याऽभाव” इत्यत्र ^१हेतुत्वेनोपपादानादिति भावः । एवं
^२चोभयशब्दः केवलद्विवचनविषयग्राह्यमिति द्विवचनविषयो वेत्यर्थः
इति टाव्यग्रहणमनुवादमात्रं नापूर्वमिति तात्पर्यम् ॥ द्विवचन
टाब् विषयत्वे उपपत्तिमाह

तच्चेति । (कै)

“द्वित्रिभ्यामिति सूत्रस्यवेत्यस्यास्मरितत्वादेवाऽननुवृत्तौ तयप्
स्यानिकत्वेनाऽयच्चस्रद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फलाभावेन महावि-
भाषाया अप्यसम्बन्धसिद्धौ प्रत्ययान्तरत्वपक्षे तन्निवृत्तौ दोषाच्च
नित्यग्रहणं योगविभागेन स्वार्थिकाऽनादेशभूतायच् प्रत्ययान्तरवि-
धायकमिति भावः । अत्र च नित्यग्रहणस्य वाच्यार्थविरोधाद्विक-
ल्पाऽननुवृत्तिः । अयमप्याद्युदात्त एव । प्रत्ययसम्बन्धोदात्तग्रहणा-
नुवृत्तेः ॥

वृत्तिविषये इति । (कै)

अत एव “उभौ साभ्यासस्य” इति निर्देशः सङ्गच्छते । इदं
च सूत्रं योगविभागस्थेष्टमिद्व्यर्थत्वाद् उभावेति निर्देशाच्च “उभयो-

१ अ ७ । पा ३ । सू ११४ ॥ २ हेतुत्वेनोपादानात् । क । ग । इ ॥

३ एवं चोभयशब्दः । क । इ । ग ॥

४ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ॥

५ अ ८ । पा ४ । सू २१ ॥

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

ऽन्ये”ति वार्त्तिकाच्च द्विवचनाश्रवणं यच्च तत्रैव प्रवर्त्तते नान्यच्च तेन नाति प्रसङ्गः ॥^१

उभयोऽन्यत्रेति । (भा)

१द्विवचनविषयत्वाऽभावसम्भावनायामिति भावः । लुग्विषये लुकाविषयस्यैवापहाराच्च दोषः । सम्भावनानिवेशाच्चो^१भगब्दस्य पाठाभावेऽप्युभयत इत्यादिषिद्धिः । अन्यथा उभयात्तसिलादेः कर्त्तुमशक्यतया द्विवचनस्य लुगभावे तद्विषयस्यैव सत्त्वेनायजनाप-
त्तावुभयत इत्याद्यषिद्धिः । मम तु यद्यत्र^४ तसिलादिः स्यात् तर्हि लुगपि स्यादिति सम्भावनया विषयाभाव सम्भावनाऽस्त्येवेति न दोषः । इदमेव ध्वनयितुं विषयपदमुपात्तम् । “उभयोऽन्यत्रे”ति वार्त्तिके उभयशब्देन स्मार्थिकाऽयजन्तस्यावयवार्थकायजन्तस्य च ग्रहणमिति भावः ॥

रूपे इति । (कै)

नन्वकचि उभयशब्देन तद्विशिष्टस्य ग्रहणादु^५भकावयवौ यस्येत्यर्थे उभकयो मणिरिति प्रयोगः सिद्ध्यति के तु नेति फले विशेषः स्पष्टः । एवमज्ञातोभयोर्घट इत्यर्थेऽकचि^६ उभकयघट इति

१ “द्विवचनविषयत्वादिति भाष्यस्य” इत्यारभ्य “द्विवचनाभावे भवतीत्यर्थः” इत्यन्तमत्रान्ति । क । ग । इ पुस्तके ॥

२ द्विवचनत्वाभावसम्भावनायामिति भावः । क ॥

३ चोभस्य पाठाभावे । क । चोभयस्य पाठाभावे । इ ॥

४ तसिलादि स्यात् । क । ग । इ ॥ ५ उभयो इति । क । ग । इ ॥

६ उभयकावयवौ । क । ग ॥

७ उभयघट इति रूपम् । क । उभकघट इति रूपम् । ग । इ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

रूपम् । के अयच्चि उभयकषट इति स्यादितिरूपे विशेषः स्पष्ट
एवेति चेन्न । भाष्यप्रामाण्येनाऽनभिधानात् । अत एव हरिणा
“उभयोऽन्यत्रेति वार्त्तिकमूलभूतम् ^१उभयशब्दस्य द्विवचनं टाप् च
लोपश्च यस्येति व्याकरणान्तरसूत्रमुदाहृतम् । तन्मते ह्येषां प्रयो-
गाणामभावः स्पष्ट एवेति बोध्यम्” ॥

स्वरे चेति । (कै)

चित्स्वरप्रत्ययस्वराभ्यामुभयचापि अन्तोदात्तत्वस्यैव सिद्धेरिति
भावः ॥ “उभकाभ्याम्” इत्यादिः “वचनाद्” इत्यन्तोद्यम्यः
प्रक्षिप्तः । पुनरग्रे दर्शनात् ॥

श्रूयमाण इति । (कै)

विषयशब्दलभ्योऽयमर्थः । श्रूयमाणत्वं च ^१साक्षाद् भावरूपा-
देशद्वारा वेत्यन्यत् ॥

“व्यवधानादिति । (कै)

द्विवचनविषयत्वस्याव्यवहितस्यैव निवेष्टादित्यर्थः ॥ ^१उभघटा-
वित्यादौ व्यवहितद्विवचनपरस्य साधुत्ववारणाय

क विषये इति । (कै)

१ उभयस्य द्विवचनं टाप् लोपश्च । क । उभयस्य । ग । इ ॥

२ अथैव कैषटेऽस्ति ॥

३ साक्षाद् भावरूपादौ । इ । “आदेशद्वारावेत्यन्यत्” इति नास्ति
इ पुस्तके ॥

४ “व्यवधानादिति” इत्यारभ्य “उभघटावित्यादौ” इत्यन्तं नास्ति

इ पुस्तके ॥

५ उभयघटौ । क । ग ॥

(सर्वादौर्न सर्वनामानि । १। १। २७।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

एवं चैतद्वचनाकरणाद्यवार्थमुभग्रन्थपाठ इति भावः ॥ भाष्ये

एवमाप्यपीति । (भा)

टापा व्यवधानादिति भावः ॥

अन्तरेणापीति । (भा)

दीर्घं तद्विशिष्टस्यान्तवद्भावेनोभग्रन्थमिति भावः ॥ आवन्ता-
देकवचनाद्यापत्तिस्तुनेत्याह

स्वार्थिकत्वादिति । (कै)

एवं च तत एकवचनादौ दिवचनविषयत्वं कथमिति न वक्त-
व्यमिति भावः ॥ “किं वक्तव्यमेतद्” इत्यादिः “अन्तादिवद्भावेन”
इत्यन्तोऽपाठः । “अवचनादापि” इत्यस्य वक्तव्यत्वाभावेन “किं
वक्तव्यम्” इति प्रश्नासङ्गतेः । तथा भ्रममूलको वा प्रश्न इति
बोध्यम् ॥

द्वयर्थेति । (कै)

कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तित्वात्^१स्येह शास्त्रेऽनाश्रयणस्य
संख्यासंज्ञासूत्रे^२भाष्ये उक्तेः । अस्य लोकासिद्धव्यवस्थाबोधकत्वेन तत्र
न्यायाप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥ ननूभकावितिबद् उभत इत्याद्यपि
प्रसज्येतेत्यत आह

उभयत इत्यादि । (कै)

तथोरव्ययत्वेन विभक्त्यन्तौयस्वार्थिकत्वेन चाधिकरणापादानग्र-
न्थविशेषिकबोधजनकत्वात् । दिवचनत्वं च संख्याप्रकारकसंख्येयवि-

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

(सर्वादीनि सर्वनामानि । १। १। २७।)

ग्रेष्यकबोधजनकत्वम् ॥ “^१अभेदविषयः” । वृत्तिविषयः ॥ उक्तमर्थं
प्रअपूर्वं व्युत्पादयति । भाष्ये

कथं स्वार्थिका इति । (भा)

यतः स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽविशिष्टा अन्यार्थविशेष्यकबोधजनका
अतः प्रकृतिगृह्यतेऽनेनेति प्रकृतिग्रहणं तेन प्रकृतिभूतोभग्नब्दग्राह-
केण दिवचनशब्देन तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि
ग्रहणमित्यर्थः । तेनोभयत इत्यादेर्व्यावृत्तिः । “प्रकृतिग्रहणे”-
त्यनेन कृचिमाऽकृचिमन्यायाप्रवृत्तिर्ध्वनिता । दिवचनं च टाप्सा-
हचर्यात्प्रत्यय एव गृह्यते । एतदर्थमेव टाव्यग्रहणं तेनोभयोर्ह-
भावित्यत्र समासे भवत्येवायजित्याहुः ॥

एवं प्रत्याख्यात इति । (कै)

किं चाकज्माचार्यत्वे उभाव्ययसर्वनाम्नामकजित्येव पाठेन षिद्धे
संज्ञाप्रयोजके गणे पाठो व्यर्थः । साहचर्याच्च संज्ञादिव्यावृत्तिरिति
बोध्यम् ॥

इदं त्विति । (कै)

भाष्ये “आदि” पदसंघाटनमित्यर्थः ॥

भावतायनिरिति । (कै)

सति पाठे “^१त्यदादीनि च” इति वृद्धत्वे “^२उदीषां वृद्धाद्”
इति फिञ् ॥

१ उभयत उभयत्रेति अतसोरव्ययत्वाद्वित्वाऽभिधानसामर्थ्यं नास्तौत्य-
भेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते ननुभग्नब्दः ॥

२ तेनोभयोर्हभावभयोभावित्यत्र । क । ग ॥

३ अ १ । पा १ । सू ७४ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू १५७ ॥

(विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १। १। २८।) (अ. १। पा. १। व्या. ६)

‘भवद्राडिति । (कै)

“विष्णुदेवयोश्च टेः” इति चेन सर्वनाम्नोऽनुकर्षणादद्यादेशः ॥

भवन्मय इति । (कै)

“नित्यं वृद्धेति” मयट् ॥ “भवन्मित्रे” बहुव्रीहौ सर्वनामसं-
ख्ययोरिति पूर्वनिपातः ॥

‘भवतष्ठगिति । (पा)

श्रवन्तनिवृत्तये वृद्धग्रहणं तत्राऽनुवर्त्तते इत्यर्थः ॥

गुणवचनेति । (कै)

एकसंज्ञाधिकारे सकलप्रातिपदिकविषयगुणवचनसंज्ञाऽतः परा
सर्वनामसंज्ञेति भावः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ ११। १। २८ ॥

एकस्मिन्निति । (कै)

सर्वत्र परत्वात् प्रतिषेधे विकल्पवैयर्थ्यं सर्वत्र वा विकल्पे भा-
वाभावयोस्तेनैव सिद्धत्वात् प्रतिषेधानर्थक्यमिति तयोरेकविषय-
त्वासम्भव इति भावः ॥ भाष्ये

दिगुपदिष्टे इति । (भा)

१ भवद्युष्ट इति । क । इ । ग ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ६२ ॥

३ अ ४ । पा ३ । सू १४४ ॥

४ अ ४ । पा २ । सू ११५ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६) (विभाषा दिक्समासे बङ्गब्रीहौ । १। १। २८।)

दिक् शब्दोच्चारणेन विहित इत्यर्थः । बङ्गब्रीहौ विहिते शेषः ॥
व्यापधर्मातिदेशे व्यापकधर्मस्याप्यतिदेशात्समासोऽप्ययमत आह

मुख्य इति ॥ (कै)

दक्षिणदक्षिणस्यै इति । (मा)

“आवाधे चे”ति दिवचन बङ्गब्रीहिवद्भावौ ॥

नावयवानामिति । (कै)

“१न बङ्गब्रीहौ” इति वद् द्वन्द्वे चिकीर्षिते नेत्यर्थी न । यद्यपि
द्वन्द्वेऽपि उद्धृतावयवभेदसमुदायस्य प्राधान्येन तं प्रति बङ्गब्रीहेरिव
द्वन्द्वस्य गुणत्वेन तदप्राप्तेरयमेवोचितस्तथापि त्यदादीनां द्वन्द्वाभावे-
नादन्ते काकचोरविशेषेण फलाभावात् । अन्यपर्यायलच्छब्दस्य
सर्वनामत्वे न मानम् । बङ्गसम्मतत्वात् । गणे तत् पाठस्य “वि-
भाषा जशि” इत्यस्याऽसङ्गतेत्येति भावः । एवं चेदं सूत्रमुपसर्जन-
प्रतिषेधानुवादकमेव सूत्रकृता तदनुभ्युपगमाद्वा कृतं तत् । अत एव
कुक्कुटमयूर्यावित्यादावुपसर्जनद्वयवारणाय “४द्वन्द्वे ने”ति वचनमा-
रब्धं “५गोस्त्रियोः” इति सूत्रे भाष्ये इति बोध्यम् ॥

पुंस्त्वद्भाव इति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । मात्रग्रहणेन सिद्धेः ॥ ननु यथा बङ्गब्रीहौ

१ अ ८ । पा १ । सू १० । षोडश्यां दोत्यायां द्वे स्तो बङ्गब्रीहिवच्च ॥

२ अ १ । पा १ । सू २६ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ३२ ॥

४ द्वन्द्वे च (वा) द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुक्कुटमयूर्यौ । गोस्त्रियो-

रुपसर्जनस्य (१ । २ । ४८) एतत् सूत्रस्यवार्त्तिकं तद्भाष्यं च ॥

५ अ १ । पा २ । सू ४८ ॥

(विभाषा दिक्समासे बङ्गब्रीहौ । १। १। २८।) (ख. १। पा. १। आ. ६)

दग्दे चेत्यप्राप्तावपीयं प्रवर्तते तथा दग्दे “न बङ्गब्रीहौ” इत्य-
प्राप्तावपीति किमुच्यते नचाप्राप्ते इतीत्यत आह

अयमचार्थ इति । (कै)

एवं च “नचाप्राप्ते” इत्यस्य भाष्ये “बङ्गब्रीहवित्यादिः” ॥
“दग्दे च” इत्यस्य तु दग्दे इत्यादिः ॥ एवं च बङ्गब्रीहौ सर्वत्र
निषेधप्राप्तिर्दग्दे तु “दग्दे च” इत्यस्य न सर्वत्र प्राप्तिर्जसिबिभाषया
बाधादिति भावः ॥

सर्वः स्वविषय इति । (कै)

सर्वा दिग् बङ्गब्रीहिरित्यर्थः ॥

न व्याप्त इति । (कै)

सर्वा दिग् दग्द इति शेषः ॥ युक्तान्तरमप्याह

यदि चेति ॥ (कै)

भाष्ये

या पूर्वा सोत्तरेति । (भा)

यद्यपि वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देशविधेयत्वं प्रतीयते । १या
पूर्वत्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धोत्तरा यथेत्यर्थात् । एवं चो-
त्तराशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि समासे तदप्रतीत्या १पूर्व-
पदस्य ज्ञानविशेष्यपर्थ्यन्तलक्षकत्वेन गुणवाचकत्वाद् विशेषणत्वेन
पूर्वनिपात इति बोध्यम् ॥

१ या पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या । क । ग ॥

२ पूर्वा पदस्य । क । ग । इ ॥

(अ. १। पा. १। व्या. ६) (विभाषा दिक्समासे बङ्गव्रीहौ । १। १। २८।)

‘तच्च हि दिक्शब्दोऽस्तीति । (के)

न च शेषग्रहणेनानेकग्रहणेन वा सिद्धे उभयोपादानेन पुन-
विधानद्वारा सर्वत्र विशेषविहितत्वात् सोऽपि प्रतिपदोक्तः । स्यष्टं
चेदम् “आन्महत” इत्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । पूर्वशब्द उत्तर-
शब्दः समस्यते इत्येवं विधानकल्पनेऽपि दिक्शब्दः समस्यत इत्येवं
विधानकल्पने मानाभावेन तत्र दिक् शब्दाभावादिति भावः ॥
भाष्ये

अवयवभूतस्याऽपीति । (भा)

प्रधानन्यायेनास्य न स्यात् । अस्य समूहत्वं प्रति गुणत्वादिति
भावः ॥ तदेतदवयवपदेन सूचितम् । समूहावयवत्वादर्त्तिपदार्थ-
स्येति बोध्यम् ॥ वचनशब्दो गृहवाचीति नैकशेषः । अन्तरशब्दस्य
सर्वनामत्वेऽपि परनिपातो राजदन्तादित्वाद्बोध्यः ॥

१ व्यालेखटाइनमुद्रापितविवरणपुस्तके (तत्र दिक् शब्दोऽस्तीति) इति
पाठोऽस्ति । वस्तुतः “हि” शब्दघटित एव पाठोचितः । बङ्गु
पुस्तकेषु तथा दृष्टत्वात् ॥

२ शेषवचनात् योऽसौ प्रत्यारम्भात् कृतो बहुव्रीहिः ।

तस्मात् सिद्ध्यति तस्मिन् प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥ ४ ॥

यस्मात् “शेषो बङ्गव्रीहिः” (२। २। २३) इति सिद्धे “व्यनेक-
मन्यपदार्थे” (१। २। २४) इत्याह तेन प्रतिपदं भवति । आन्म-
हतः समानाधिकरणजातीययोः (६। १। ४६) इत्यत्र भगवता
महाभाष्यकारेणोक्तम् ॥

३ अस्य समूहं । क । ग । इ ॥

४ अ. २। पा. २। सू. ३१ ॥

तन्मते नेति । (कै)

किं चावयवयोः सर्वनामत्वेऽपि द्वन्द्वस्य तत्त्वाभावेन सर्वना-
मोऽविहितत्वाज्जसो न दोष इत्येकदेश्युक्तिरिदं भाष्यम् ॥

न बहुव्रीहौ । १।१।२६ ॥

नियमः कथमिति । (कै)

संख्याया अपि तेन पूर्वनिपातविधानादिति भावः ॥

प्राप्ते इति । (कै)

“सप्तमीविशेषणे” इत्यनेन ॥ न चैवं वार्त्तिके संख्याग्रहणं
व्यर्थं विशेषणत्वादेव तस्य पूर्वनिपातप्राप्तेरिति वाच्यम् । परिच्छे-
दकत्वरूपविशेषणताया अन्यत्रापि सम्भवात् ॥ भाष्ये वृत्तिकारोक्तं
सूत्रार्थमाह

न खल्वपीति । (भा)

अस्यार्थस्य यथा ज्ञाभस्तथा वक्ष्यते । वहिरङ्गत्वव्युत्पादनाय
“पदान्तरेत्यादि” ॥ “वर्त्तिपदार्थविशेषणेति” बहुव्रीहिः ॥

बहुव्रीह्येति । (कै)

ततो वहिरङ्गबहुव्रीह्यनिमित्तकेन निषेधेनेति शेषः ॥

सामान्येनेति । (कै)

न लुग्विषयमेवेति भावः । उत्तरपदग्रहणं चात्र जापकम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४३३

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(न वज्रवीहौ । १। १। २६।)

अन्तर्वर्त्तिसुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धेरित्यादि सप्तमे निरूपयिष्यामः ॥
“गोमत्प्रियः” इत्यत्र लुका “हल्ङयादि” लोपो बाध्यते । तेन
तुम्दीर्घो नेति भावः ॥ भाष्ये

ननु चेहापीति । (भा)

वैयधिकरणेन सम्बन्धाश्रयणसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि निवृत्तिरि-
त्यर्थः ॥ प्रथमार्थं सप्तम्याश्रयणेन सामानाधिकरणेनैव सम्बन्धो न
तु विद्यत्यध्याहारेणेत्याशयेनाह

अस्त्यन्यदिति ॥ (भा)

अत्र ह्यीति । (कै)

वज्रवीहैर्विभक्त्युत्पत्तौ सर्वनामकार्थ्यस्यायादिप्राप्तेरिति भावः ॥
तत्राऽवयवनिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि बाध इति तत् तात्पर्यम् ॥
ननु एतत्प्रकरणस्य सप्तमीनिर्देशाः प्रथमार्था अत एव “इदं
चेति” निषेधः समुदायस्यैव । एवं च वाच्यवृत्त्याऽमर्वाद्यन्तस्य
निषेधो न लभ्यत इत्यत आह भाष्ये

अयं खल्वपीति । (भा)

एतेन “वज्रवीहौ” इत्यत्र चिकीर्षिते इत्यध्याहारेण सिद्धे
वज्रवीहिपदस्य लक्षणाव्यर्थेति परास्तं तद्वाच्ये

सूचेति । (कै)

भाष्ये “एकपद्यम्” एकार्थ्यभावात् । एककारकशक्तियोगो वा

१ इत्यादौ । क ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ६८ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ३१ ॥

(न वज्रव्रीहौ । १। १। २६।)

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

एकविभक्तिकलं बोध्यम् । तादर्थ्यान्ताच्छब्दं यद्यो लभते तस्येदं ग्रहणमित्यन्वयः ॥ “तद्यच्च तादर्थ्याद्” इति पाठः कश्चित् । तत्र वज्रव्रीह्यर्थवाक्ये संज्ञाया अप्राप्या तत्स्थपदपर्यन्तं लक्षणा बोध्या । तदेतत् वज्रव्रीह्यर्थानि पदानौत्यनेन सूचितम् ॥ ननु वाक्ये निषेधस्येदहकं पितेति प्रयोगो न स्यात् । किं च सुपरत्वाभावाच्चाहौ न स्यातामत आह

अप्रयोगेति ॥ (कै)

तदेतद्दृष्टिकारोक्तं दूषयति

अकच्स्वरौ त्विति । (भा)

एषा स्मृतिरविशेषात् सर्वप्रकरणविषया ॥

सूत्रप्रत्याख्यानिति । (कै)

समुदाये निषेधस्य महासंज्ञया उपसर्जनप्रतिषेधेन वा सिद्धत्वादिति भावः । एवं च महासंज्ञासिद्धयर्थानुवादकं प्रपञ्चार्थं सूत्रमिति सूत्रज्ञतो हृदयम् ॥

यथोत्तरमिति । (कै)

उत्तरोत्तरस्य वज्रलक्ष्यदर्शितत्वात् । स्पष्टं चेदं “अध्वनिक्षणयोः”

१ “तद्यच्च तादर्थ्याद्” इति पाठ एण्डिन्स्टोन् विशालयस्य हस्त-
लिखितभाष्यपुस्तके दृश्यते ॥

२ * गोनर्दीय व्याह । अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं युक्तसंग्रहौ ।
त्वक्तुपिटकः मक्तुपिटक इत्येव भवितव्यम् ॥

३ अ ३ । पा १ । सू ८० ॥

* गोनर्दीयस्त्वाह । वज्रस्य पुस्तकेषु एवमभिधायताः स्ति ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तृतीयासमासे । १। १। ३०।)

इति सूत्रे भाष्ये ॥ एतेन सूत्रं सार्थक्याय वृत्तिकारोक्तं व्याख्यान-
मेव प्रवक्ष्यामि त्यपास्तम् ॥ “शिङ्” इति सर्वनामस्य रोदाहरणं
विश्वप्रियायेति ॥ भाष्ये

भूतपूर्वस्येति । (भा)

भूतपूर्वार्थकपूर्वाद्यन्तस्य समासस्येत्यर्थः ॥

प्राधान्येनेति । (कै)

प्रयोगकालरूपस्यावधेर्झटिति बोधेन व्यवस्थान्त्येऽपि पूर्वार्थ-
स्योपसर्जनत्वाच्च भवतीति भावः ॥

तृतीयासमासे । १। १। ३० ॥

अयमपि समुदायनिषेध एव । सर्वाद्यन्ततृतीयासमासः सर्व-
नाम नेत्यर्थः ॥

प्रयोगार्हस्येति । (कै)

मासेन पूर्वाय देहीति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥ भाष्ये
“तादर्थ्यात्” इति च लोकवृथोक्तम् । लोके हि तस्मादेव वा-
क्यान्तां वृत्तिं निष्पन्नां मन्यते ॥ नन्वेवं सति समुदायस्य निषेधो
न लभ्यतेऽत आह

वाक्यभेदेन चेति ।

आवृत्त्येति भावः ॥ भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

'योगाङ्गमिति । (भा)

योगरूपमङ्गमष्टाध्याया इत्यर्थः ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनीति । (भा)

तृतीयासमासरूपाणि सर्वाद्यन्तानीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वशब्दस्य निषेधेऽपि समासस्य तदनिषेधादुदाहरणे सौ स्यात् । अवयवस्य तत्त्वेऽपि ततो विभक्तेरविहितत्वाच्च दोषः । सप्तम्युच्चारणं तु सूत्रानुरोधादिति बोध्यम् ॥

तृतीयायाः सर्वादीनीति । (भा)

तृतीयान्तात् पराणीत्यर्थः ॥ तद्वीजं दर्शयति

पर्युदासेति । (कै)

भाष्ये पंचस्युपादानात् पूर्वपदभूते नाऽस्य प्रवृत्तिः ॥

सदृशस्येति । (कै)

प्रयोगार्हत्वेन समाससमानपदार्थकत्वेन च सादृश्यम् ॥

प्रतिपदोक्त इति । (कै)

तेन मासेन कृताय पूर्वसौ इत्यत्र तदर्थके मासपूर्वसौ इत्यत्र च न दोषः ॥ अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितानन्यान् सर्वादीन् विहाय पूर्व एवोदाहृत इति बोध्यम् ॥

विभाषा जसि । १। १। ३२ ॥

इकारेणेति । (कै)

तद्रूपस्य सर्वनामकार्थस्याऽभावादिति भावः ॥ सूत्रे “जसि”
इति च लुप्तसप्तमीकं लुप्तद्वितीयान्तं वा ॥

अन्ये त्विति । (कै)

जसौत्यस्य च जस् घटिते सर्वनामकार्थविधायकसूत्रे दृग्दे
विभाषेति संज्ञाविकल्पायोपतिष्ठते इत्यर्थ इत्यभिमानः ॥ भाष्ये

‘अकज्झि न भवति (भा)

इत्यस्य समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽकज् न भवतीत्यर्थः। कृताऽकचा
समासस्तु भवत्येव तत्र सर्वाद्यन्तत्वाद्नेन विकल्पो भवत्येव समुदा-
यस्य कुत्साविवक्षायां केनायं विकल्पः । द्वन्द्वश्च सर्वाद्यन्तत्वाभावा-
दिति बोध्यम् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १। १। ३४ ॥

भाष्ये

पुनः सूत्रपाठे इति । (भा)

गणपाठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यर्थः ॥ ननु पूर्वादीनि नवे-

१ अकज् न भवति । क । उपलब्धभाष्यपुस्तके “अकज्झि न भवति”
इति पाठोऽस्ति ।

(पूर्वपरावरदन्तिगोत्तरापराधराणि (अ. १। पा. १। आ. ६)
व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १। १। ३४।)

त्येतावत्युक्ते गणस्थग्रहणेन प्राप्तविभाषालेऽभावतात्पर्यकलेन गौर-
वादर्थान्तरे एवाप्रान्तविभाषायादत आह

तेषामेवाचेति ॥ (कै)

नन्वेवमर्थविशेषलाभो न स्यादत आह

गणो एवेति ॥ (कै)

प्रकारार्थ इति । (कै)

वस्तुतः सप्तचक्रत्वादजाद्यदन्तत्वाच्च सूत्रेऽवरशब्दस्यैव पूर्वनिपात
उचित इत्याशयेन “अवरादौनाम्” इत्युक्तिर्वान्तिककृत इति
बोध्यम् ॥ ननु सर्वादौनीति व्यवहाराद् गणपाठस्य पूर्वतानिश्चीय-
तेऽत आह

आदिशब्द इति ॥ (कै)

ननु गणपाठस्य निदर्शनार्थत्वे आदिपदस्य प्रकारार्थता स्यात्
तदेव कुत इत्यत आह

तच्च वेदे इति ॥ (कै)

प्रकारेति । (कै)

सर्वनामकार्यवत्त्वमेव सादृशमिति भावः ॥

छान्दसः प्रयोग इति । (कै)

एवं च सर्वादौनीति व्यवहारादेव गणपाठस्य पूर्वत्वनिश्चय
इति भावः ॥ अत्र वदन्ति “तानि पूर्वादौनि” इत्यनेनैव गणपा-
ठस्य पूर्वत्वे सिद्धे “इमान्यवरादौनीति” व्यर्थम् । अस्य हि पूर्वा-
दौनीत्यर्थः कैयटाह्वयते । नचाऽयं सूत्रपाठस्य पुनः पाठत्वे

साधकः । किं च इमान्यपि पूर्वादीनीति शङ्काऽप्यनुपपन्ना त्वदुक्त-
रीत्या हेतोरभिधानात् । एवं च हेत्वभिधानमन्तरेणेत्यपि चि-
न्त्यमेव । तस्मादत्र आदिशब्द आश्रयवाची भौशादिश्च सुयोधन
इतिवत् । तानि गणपठितानि पूर्वकालाश्रयाणि । इमान्यष्टाध्या-
यीपठितानि श्रवरकालाश्रयाणीत्यर्थः । एवं च तत्तत्कालकृतत्वात्
पूर्वादिव्यवहार इति भावः ॥ तत्र मानाभावमूलकं शङ्कते ।

इमान्यपि । (भा)

अष्टाध्यायीपठितान्यपि ॥

पूर्वादीनि । (भा)

पूर्वकालाश्रयाणीत्यर्थः । अत्राऽपिरेवार्थेऽन्यथोभयोः परस्पर-
पेक्षया पूर्वकालवासम्भवेनाऽपिरनर्थक एव स्यात् । सर्वादीनीत्यादौ
सर्वत्रादि शब्दः प्रकार एव तत्तत्कार्यवत्त्वेन च सादृश्यम् । अति-
प्रसङ्गस्त्वनभिधानाच्चेत्याशयः । ध्वनितं चेदं “कस्वेद्” इति
सूत्रे भाष्ये इति ॥

नवैवेति (भा)

भाष्ये । अष्टाध्यायां “पूर्वे”त्यादि त्रिसूत्री पठितानीत्यर्थः
अष्टाध्यायाः पूर्वकालत्वे “पूर्वादीनी”ति सूत्रेऽष्टाध्यायीसूत्रपठिता-
नामेव तेषां ग्रहणं स्यादिति भावः ॥

१ अ ४। पा २। सू २५॥

२ “नचैवेति” पाठो बल्लभु विवरणपुस्तकेषु दृश्यते । तत्त्वशुद्धम् । भाष्ये-
ऽदर्शनात् ॥

प्रतिनियतेति । (कै)

पूर्वादिप्रत्ययस्यैव व्यवस्थायामित्यादि स्वशब्दस्यैवाज्ञातीत्यादि
अन्तरशब्दस्यैव वक्ष्योगित्यादि विशेषणाभिधानाद्येत्यर्थः । अष्टा-
धायीपाठेन यथा ज्ञादिपर्युदासाभावस्तथा दर्शयति

तत्र पुनरिति । (कै)

पुनः संज्ञाविधानेन पुनः कार्यविधानद्वारा ज्ञादि पर्युदासो-
वाध्यत इत्यर्थः ॥

इति पुनर्विधानेनेति । (कै)

एतत् संज्ञाकल्पितेन द्वितीया पुनर्विधानेनेत्यर्थः ॥ नन्वेवं
जसि विकल्पो न स्यादत आह

वाक्यभेदेन चेति । (कै)

“विभाषा जसि” इत्यनुवृत्त्येत्यर्थः ॥

‘जस् भावादिति चेदुत्तरचेति । (वा)

“ढोढे लोप” इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । ^१एभिश्च सूत्रवार्तिक-
प्रयोगेऽस्यदादितः पूर्वमेव गणे पूर्वादिपाठ इति बोध्यते इति भावः ॥

पाठविशेषणो प्रमाणाभावादिति । (कै)

व्याख्यानातिरिक्तप्रमाणाभावादिति भावः ॥ तथा व्याख्याने
साधकमाह

१ जश् भावादिति चेदुत्तरञ्च ङस्याभावादपवादप्रसङ्गः (वा) “ढोढे लोपः”

(८ । ३ । १३) एतत् सूत्रस्यवार्तिकम् ॥

२ एतैश्च । क । ग । इ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४४९

(अ. १। पा. १। आ. ई)

(स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १। १। ३५।)

उक्तानुवादेति । (कै)

भावांशे इत्यर्थः । अभावतात्पर्यकत्वेन गौरवं दोष इत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वप्राप्तविभाषालवारणाऽर्थमात्रनिर्देशः कियतां किं प्रतिपदपाठेनेत्यत आह

प्रतिपदेति ॥ (कै)

असङ्करेणेति । (कै)

सप्तस्त्रेव व्यवस्थामन्वः स्वेऽज्ञातिधनयोरन्तरे वह्निर्यागादेरित्येवं रूप इत्यर्थः । एवमप्याद्यसूत्रे पूर्वादौनि व्यवस्थायामसंज्ञायामित्येव कुतो न सूचितम् । सप्तानामेव व्यवस्थायां वृत्तेरिति चिन्त्यम् ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १। १। ३५॥

आत्मीयत्वमेवाहेति । (कै)

आत्मीयत्वेनैव ततः प्रतीतिर्न तु धनत्वादिनेत्यर्थः । ईदृशविशेषलाभार्थमेवाख्यायहणम् । तदभावे आत्मीयत्वादिना ज्ञातिधनवाचकेऽपि निषेधः स्यादित्युत्तरम् ॥

प्रतिषेध इति । (कै)

अज्ञातीत्यादिप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

न तु ज्ञातिधनयोरिति । (कै)

ज्ञातिवधनत्वयोरित्यर्थः ॥

१ प्रतिषेध इति शेष इति । क । ग । इ ॥

(अन्तरं वह्निर्योगोपसंव्यानयोः । १। १। ३६।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अन्तरं वह्निर्योगोपसंव्यानयोः । १। १। ३६॥

भिन्नार्थ इति । (कै)

नानार्थ इत्यर्थः ॥

ततः सर्वथेति । (कै)

कर्मणि द्वितीयव्याख्यानेन करणे आद्यव्याख्यानेनेति बोध्यम् ॥

नवम्यमहत्परिमाणभ्यामन्तरौयोत्तरीयत्वनिर्णयो भविष्यतीत्यत आह

समाने इति । (कै)

पदत्रयमपि सप्तम्यन्तम् ॥ भाष्ये

किमुत्तरीयं किमन्तरौयम् (भा)

इत्येतन्न ज्ञायते इत्यन्वयः ॥

तृतीयचतुर्थयोरिति । (कै)

शरीरसंयुक्तयोरित्यर्थः । भाष्यस्य त्वयं भावः । वह्निर्योग इति स्मर्यते । तेन परम्परया बाह्यसम्बद्धस्याऽपि सिद्धिरिति ॥ ननु जसि विकल्पविधायकसूत्रस्य वार्त्तिकोदाहरणं सप्तम्यन्तमयुक्तमत आह

गणेति । (कै)

पूश्शब्दस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थः ॥ 'तच्च स्त्रियामेव तदाह

इह त्विति ॥ (कै)

‘स्वरादिनिपातमव्ययम् । १। १। ३७ ॥

क्रियाप्रधानमिति । (कै)

क्रियायामेव विशेषणमित्यर्थः । यथा हिरुगादि । एतच्चोत्तर-
सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

किञ्चिदिति । (कै)

यथोच्चैरादि ॥

घादीनां ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा । “यथा लोधं नयन्ति पशु-
मन्यमाना” इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सत्त्ववाचिनां यथा
“पशुं स्ताञ्चके वायय्यान्” इत्यादौ खरादीनां तु सत्त्ववचनानामव्ययसं-
ज्ञेयते । स्तुति वाचयति । स्तः पश्येति यथा । खर् इति खर्गपरलोक-
योः । खर्गो । “कृष्येव या खर्जलधेर्जलेषु” । परलोके । “स्वर्थात्स्य
ह्यपुत्रस्य” ॥ अन्तर् इति मध्ये । “अन्तर्वाप्यश्चिरमनुचरः” ॥ प्रातर्
इति प्रत्यूषे । “प्रातः संध्यामुपासीत्” ॥ पुनर् इति आद्युदात्तोऽप्र-
थमे विशेषे च । अप्रथमे । “पुनरुक्तम्” । विशेषे । “किं पुनर्वाङ्मयाः
पुण्याः” ॥ सनुतर् इति अन्तर्धाने । “सनुतस्त्रोरो गच्छति” ॥ उच्चैस्
इति महति ॥ नीचैस् इति अल्पे ॥ शूनैरिति क्रियामान्ये ॥ ऋध-
गिति सत्त्वे । विद्योगशीघ्रसामौघलाघवेऽप्यित्यने ॥ ऋते वर्जने ॥ युग-
पदित्येककाले ॥ आराद् दूरसमीपयोः ॥ पृथग् इति भिन्ने ॥ एते
नवान्तोदात्ता इति काशिका । “शूनैस्त्रिगुणो अद्रिवः” ॥ “ऋधग्
इत्या समर्थ” इत्यत्र तु “शूनै ऋधक्” शब्दौ आद्युदात्तौ प्रयुज्येते ॥
ह्यस् इति अतीतेऽङ्गि ॥ श्वोनागतेऽङ्गि ॥ दिवैति दिवसे ॥ रात्रौ इति
निशि ॥ सायमिति निशामुखे ॥ चिरमिति बहूकाले ॥ मनागिति

अनेकशक्तीति । (कै)

‘खस्तिष्ठति खरागत इत्यादावित्यर्थः । अनेककारकशक्तियोग
एव च सत्त्वमिति भावः ॥ भाष्ये

‘सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च (भा)

इत्यस्याऽव्ययसंज्ञेय्यत इति शेषः ॥

लोहितेति । (कै)

“अवयवभावश्चे”ति खरादिषु पद्यत इति मते इदम् ॥ न
सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च पाठाभावाच्च कथं निपातत्वमत आह

‘प्राग्र्येति ॥ (पा)

१ खस्तिष्ठ ख आगत । क । ग । इ ॥

२ सत्त्ववचनानां च । क । ग । इ ॥ ३ अ १ । पा ४ । सू ५६ ॥

ईषदर्थे ॥ ईषदित्यल्पे ॥ जोषमिति सुखमौनयोः ॥ तुष्णीमिति मौने ॥
बहिस् अवस् इत्येतौ बाह्ये ॥ समयेति समीपे मध्ये च ॥ निकषा
इत्यन्तिके ॥ “विशङ्खलङ्कां निकषा ऋनिष्पति” ॥ स्वयम् इति आ-
त्मना इत्यर्थे ॥ “स्वयं कृतम्” ॥ द्येति व्यर्थे ॥ नक्तमिति रात्रौ ॥ नज्
इति निषेधे (नजः खरादिव्यग्रामागिकः पाठः) ॥ हेतौ इति नि-
मित्तार्थे ॥ इडेति प्राकाशे ॥ अडेति स्फुटावधारणयोः ॥ तत्त्वातिशय-
योः इत्येके ॥ सामि इत्यर्द्धजुगुप्सितयोः ॥ एते ह्यस् प्रभृतयः सामान्या
द्वाविंशतिरन्तोदात्ता इति काशिका । “दिवा चित्तमः क्लृप्तमिति”
“एषा ऋण्यर्थिभिः” ॥ “नक्तं ददृशे कुहचिदेवेषु” इत्यादौ तु आद्यु-
दात्ताः प्रयुज्यन्ते ॥ सना इति नित्ये । “सना तात इन्द्रः” “सनातनः” ।
सगत् इदमपि नित्ये । “सगत्कुमारः” ॥ तिरस् इत्यन्तर्ज्योतिर्यगर्थे
च । “तिरोहितः” “तिरः कष्टं कुर्व” । परिभृते तु लक्षणा “तिर-

‘किमोऽद् इति । (पा)

“तद्वित्तम्” इति सूत्रमपि तत्संज्ञाविधायकमेव भवति ।
एतत् प्रयोजनसत्त्वादेव केवलानामपि तेषां संज्ञास्यादिति भावः ॥
भाष्ये

एवं तर्ह्यव्ययेति । (भा)

प्रायौश्वरादव्ययं खरादीनि चादयोऽसत्त्वे इति पाठ्यमित्यर्थः ॥

तदा चादीनामिति । (कै)

यदि तु “चादयः” । “असत्त्वे” इति योगविभागेनासत्त्वे इति
पाठविशेषणं क्रियते तदा नायं दोषः । तस्माद्भाष्योक्त एव दोषः ।
न च तत्र प्रादीनामिति वाच्यम् । ‘ऊर्ध्वादीनामसंयक्षापत्तेः ।
एवं “निपाता आद्युदात्ता” इत्यादावपि दोषो बोध्यः ॥

१ अ ५। पा ३। सू १२ ॥

२ अ १। पा ४। सू ६१ ॥

३ निपाता आद्युदात्ताः (फिट् सूत्रम् । ८०) ॥

स्मृतोरितिरिति यथा ॥ सना इत्यादयस्तिरोन्ता आद्युदात्ता इति का-
शिका । “सनाच्च होता नव्यस्य सत्सि” “तिरः पुरुषिदग्निने” त्यादौ
तु अन्तोदात्तं प्रयुज्यते ॥ अन्तरा इत्यन्तोदात्तो मध्ये विनार्थे च ।
“त्वां मां चान्तरा कमखलुः” “त्वामन्तरा तामरसायताक्षि” ॥
अन्तरेणेति वर्जने ॥ व्योगिति कालभूयस्त्वे प्रप्रे शीघ्रार्थे सम्प्रत्यर्थे
च ॥ कम् इति वारिमूर्द्धनिन्दासुखेषु । वारिणि, “कञ्जं पद्मम्” ।
मूर्द्धनि । “कञ्जाः कञ्चाः” । निन्दायाम् । “कन्दर्पः” । सुखे । “कं
युः” ॥ शम् इति सुखे । शंकायः ॥ सहसा इति आकस्मिकाविमर्श-
योः । “दिनः प्रखलं सहसा पपात” । “सहसा विदधौ न क्रियाम्” ।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १।१।३८ ॥

यद्यपि केवलस्येति । (कै)

एवं च केवलतद्धितात्कस्या अपि विभक्तेरभावेनासर्वविभक्ति-
रिति विशेषणमव्यावर्त्तकमिति भावः ॥

वाचनिक इति । (कै)

शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ किं च
केवलानां संज्ञायां प्रयोजनाभावः प्रयोजकाभावश्च । अन्वर्थसंज्ञा-
लभ्योऽर्थो हि तत्प्रयोजक इति बोध्यम् ॥ वार्त्तिकोत्थानाय सूचार्थं
दर्शयति

तच्च वृत्तिकारेणेति ॥ (कै)

सर्वा विभक्तिरिति । (कै)

सर्वावयविकेत्यर्थः ॥

खधेति पितृदाने ॥ अलम् इति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु ॥
भूषणे । “अलङ्कारः” । पर्याप्तौ । “अलमस्य धनम्” बल्लित्यर्थः ॥
शक्तौ, अर्ण मल्लो मल्लाय । शक्त इत्यर्थः । वारणे । अलमिति प्रस-
ङ्गेन । निषेधे । “अलप्यालमिदं वम्भोर्यत्स दारानपाह्वरत्” न वक्त-
व्यमित्यर्थः ॥ वषट् इति हविर्दाने ॥ विनेति वर्जने ॥ नानेकनेकवि-
नार्थयोः । “नानाभूतं देहभूतां समाजम्” । “नानारीतिर्निष्कला
लोकयाच” ॥ खस्तौति मङ्गले ॥ अन्यद् इत्यन्यार्थे । “देवदत्त आ-
ख्यातोऽन्यच्च यज्ञदत्त इति” ॥ खस्तौति सत्तायाम् । अस्ति परलोक
इति मतिरस्यास्तिकः ॥ उपांश्च इति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । क्षमा

प्रतिनियतेति । (कै)

एवं च विशेषतः कस्या अपि निमित्तत्वेनाऽनाश्रयणात्सर्वविभक्तिनिमित्तकोऽयमिति भावः ॥ ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेरविभक्तिनिमित्तसद्वितोऽप्रसिद्धोऽत आह

अश्रूयमाणेति ॥ (कै)

तन्निमित्तस्येति (कै)

बहुव्रीहिः ॥ ननुत्सर्गत एकवचनमपि सर्वासां स्यादिति बहुवचनान्तविग्रहे सर्वविभक्तेर्निमित्तत्वमव्याहृतमत आह

क्रमव्यतिक्रम इति । (कै)

प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन प्रथमाया एवैकवचनमिति न दोष इत्यर्थः ॥

अविशेषेणेति । (कै)

द्वेकथोरित्याद्येकवाक्यतामनपेक्षेत्यर्थः ॥

इति क्षान्तौ ॥ क्षमा करोतु भवान् ॥ विहायसेति विषयार्थे । विहायसारण्यमितो विभाति ॥ दोषेति राज्ञौ ॥ मृषामिथ्येतौ वितथे ॥ सुषेति व्यर्थे ॥ पुरा इति अविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । “पुरा-द्योते” । अविरतमपाठोदित्यर्थः । “पुरिलुष् च” इति लट् । चिरा-तीते । “पुरापि नवं पुराणम्” । “पुरेदमूर्द्धं भवतीति वेधसा” । समनन्तरं भविष्यतीत्यर्थः ॥ मिथो इति रहः सहायार्थयोः । मन्त्रयते मिथो ॥ मिथस् इत्यपि पूर्ववत् ॥ प्रायस् इति बाहुल्ये ॥ मुञ्जस् इति पुनरर्थः ॥ प्रवाङ्कमिति समकाले उद्गार्ये च । केषु प्रवाङ्किकेति पठन्ति ॥ आर्यहन्तमिति वलात्कारे । प्राकटाग्रण्वाह । आर्येति

उत्पन्नानां नियम इति । (कै)

उत्पन्नानां शास्त्रवृत्तान्नियमेन लोपेनेव निवृत्तिः क्रियत
इत्यर्थः । इदमर्थनियमे मजातीयापेक्षप्रत्ययनियमे च बोध्यम् ॥

विशेषस्येति । (कै)

द्वेकयोरित्याद्येकवाक्यतारूपस्येत्यर्थः । ज्ञापकादिभक्तिरितिपक्षे
इयमेवेति विशेषस्येत्यर्थः ॥ ननु “त्रलादीनाम्” इत्युक्त्वा त्रलः
प्राक् पठितश्च तमिलः कथमुदाहरणदानमत आह

आदिशब्दस्येति ॥ (कै)

ननु विनेत्यादावपि पदत्वाय विभक्त्युत्तिरावश्यकेत्यत आह

प्रयोग इति ॥ (कै)**दघ्नौत्यादाविति । (कै)**

प्रयोगमात्रे विभक्त्यभावो विवक्षित इति भावः ॥

प्रतिबन्धे । हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति ॥ अमौक्षमिति पौनः
पुन्ये ॥ साकंसाङ्गमित्येतौ सहार्थे ॥ नमस् इति नतौ ॥ ह्रिग्
इति वर्जने ॥ धिग् इति निन्दाभर्त्सनयोः ॥ आम् इत्यङ्गीकारे । “आम्
कुर्मः” ॥ प्रत्यम् इति ग्लानौ ॥ प्रशान् इति समानार्थे । “प्रशान्
देवदत्तो यज्ञदत्तेन” ॥ प्रवान् इति विस्तारे ॥ मा इति निषेधे ॥
माडिति निषेधाशङ्कयोः (माडोऽपि स्वरादौ प्रक्षिप्तः पाठः) ॥
आह्वतिगणश्चायम् । तेनान्येऽपि ग्राह्याः । तद्यथा । अम् इति श्रैष्ठ्ये
अल्पे च ॥ कामम् इति स्वाच्छन्द्ये ॥ प्रकामम् इत्यतिशये ॥ भूय
इति पुनरर्थे ॥ साम्प्रतम् इति न्याये । परमिति किन्त्वर्थे ॥ साक्षाद्
इति प्रत्यक्षे ॥ साचीति तिर्थ्यर्थे ॥ सत्यम् इत्यङ्गीकारे ॥ मङ्-
त्स्यति श्रैष्ठ्ये । आम्बिति च ॥ संवदिति वर्षे ॥ अवश्यम् इति निश्चये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४४६

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तद्धितस्वासर्वविभक्तिः । १। १। ३८।)

अव्ययत्वादिति । (कै)

अविभक्तिकलस्य स्वाभाविकत्वे “^१ऽव्ययादापसुप” इत्यस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गादिति भावः ॥ ननु पूर्वलक्षणस्य दूषितत्वादाशब्दोऽसङ्गतोऽत-
आह

अविभक्तिरिति ॥

वाशब्द इति । (कै)

प्रयुक्त इति शेषः । एवं चाण्यर्थो वाशब्द इत्यर्थः । “^१अलि-
ङ्गम्” इत्यपि यद्युच्यते एवमप्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥

शास्त्रादेवेति । (कै)

तद्द्योतकविभक्तिलुक् शास्त्रादेवेति भावः ॥

वाशब्दार्थ इति । (कै)

वाशब्दस्यार्थ इवार्थो यस्येति बह्वच्रीहिः । अयं च पाठः स्वरा-
दिषु कार्य इति बोध्यम् । स च पक्षतिकल्पादिव्यावृत्तये “तद्धि-

१ अ २। पा ४। सू ८२ ॥ २ अलिङ्गमसंख्यमितिवा । वा ॥

सपदि शैश्वे ॥ बलवद् इति अतिश्रये । बलवदपि शिञ्जितानाम् ॥
प्रादुस्, आविस् इति प्रकाशे ॥ नित्यदा, सदा अजहं, सन्ततम्
एते सातत्ये ॥ उषेति रात्रौ । उघातनोवायुः ॥ रोदसी द्यावा एधि-
त्यर्थे ॥ ओम् इति ब्रह्मवाचौ ॥ भूर, भुवर् इति एधिष्यन्तरिक्षलो-
कयोः ॥ भ्रष्टिति, भ्रगिति तरसा शैश्वे । द्राक्, द्रुतं शैश्वे क्षिप्रमिति
च ॥ अतीव इत्यतिश्रये ॥ सुष्टु इति प्रशंसायाम् ॥ कु इति कुत्सिते-
षदर्थयोः । कापथः, कवोष्णम् ॥ अंगसेति तत्त्वशीघ्राण्यर्थयोः ॥ अ इति
बहिरर्थे ॥ मिथु इति द्वावित्यर्थे । मिथु मन्त्रयेते ॥ विश्वम् इति संम-

(तद्विज्ञासर्वविभक्तिः । १।१। ३८।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

तस्य” इति सूचारभ्योऽप्यावश्यक इति भावः ॥ “^१प्रज्ञेत्यादि”स्याल-
न परिगणितमध्यवर्त्तीत्यत आह

स एवेति । (कै)

“प्रकारवचन” इत्यत्र प्रकारः सादृश्यं विशेषश्च तत्र शब्द-
प्रतिमाहात्म्यात् “प्रज्ञादिभ्य” उत्पन्नेन सादृश्यमुच्यते । “किमा-
दिभ्यः” थाला तु विशेषः । एवं च “प्रज्ञपूर्वे”ति सूत्रं व्यर्थमेव ।
सोक्तोऽप्रयोगस्त्वनभिधानादिति भावः ॥ “^२अमु च छन्दसि” इत्यम् ॥
“^३किमेत्तिङ्” इत्याम् ॥ “^४प्रतिधोग” इति तसिः शस्रप्रभृतिषु
अस्तीति तद्व्यवहणं चिन्त्यम् । दृष्टान्तार्थमित्यन्ये ॥ भाष्ये वतिः
“^५तेन तुल्यम्” इति विहितो न तु “^६उपसर्गाच्छन्दसि” इति

१ प्रज्ञपूर्वविश्वेमात्यालच्छन्दसि । ५ । ३ । १११ । इवार्थे । “तं प्रज्ञया
पूर्वथा विश्वधेमया” ॥

२ अ ५ । ३ । २३ ॥

३ अ ५ । पा ४ । सू १२ ॥

४ अ ५ । पा ४ । सू ११ ॥

५ अ ५ । पा ४ । सू ४४ ॥

६ अ ५ । पा १ । सू ११५ ॥

७ अ ५ । पा १ । सू ११८ ॥

तात् भावे ॥ भाजग् इति श्रौत्ये । भाजक् पचति ॥ अन्वग् इत्यानुकूल्ये
असम् इति विनाशे । आनुषग् इत्यानुपूर्व्ये । ‘आनुषक् प्रविशतीह
बन्धुता’ । अनुमाने अनुषग् इति शाकटायनः ॥ आनुषद् इति दान्तं
केचित् । अस्रस् इति श्रौत्र साम्प्रतिकयोः । “अस्र एव गच्छति” ।
अस्ररेवेति रेफो वा ॥ स्थाने इति युक्तार्थे । वरम् इति हि ईषदु-
ल्भार्थे । दुष्टं निष्कृष्टार्थे । वशमिति हठार्थे ॥ सु इति पूजयाम् ।
“शुभाशीरः” । क्षमेति क्षान्तौ । अर्वाग् इति प्राचीने ॥ शुदि शुक्ल-
पक्षे ॥ वदि कृष्णपक्षे ॥ इति खरादिः ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १। १। ३६।)

विहितः । “उदतो निवत” इत्यादौ तस्य लिङ्गसंख्याद्यन्वयदर्शनादित्याहुः ॥

एकत्वादिव्यवहारवदिति । (कै)

पटादिपदानामिति शेषः ॥

अलिङ्गाऽसंख्यत्वमिति । (कै)

तथाच संख्याऽभावादेव विभक्त्यनुत्पत्तिरिति अविभक्तिरिति न्यासोऽप्यदृष्ट इति भावः ॥

अव्ययादासुप (पा)

इति सूत्रं तु न्यायसिद्ध्या अनुत्पत्तेरेवान्वाख्यापकं “प्रत्ययलक्षण” प्रतिपत्तिद्वारा पदत्वादिसम्पादनार्थमिति तात्पर्यम् ॥ नन्ववैयाकरणैः संख्याया अज्ञानादेव तदाचकविभक्तिर्न प्रयुज्यत इत्यत आह भाष्ये

अभिज्ञाश्चेति । (भा)

पट इत्यादौ तैरपि एकवचनादिप्रयोगकरणादिति भावः ॥

युक्त्यन्तरमप्याह

आतश्चाभिज्ञा इति ॥ (भा)

“वस्तु” मूल्यम् ॥

- १ धातुर्वै शब्दः । शब्दे कार्यस्यासम्भवादर्थे कार्ये विज्ञास्यते । कः पुनर्धात्वर्थः । क्रिया । इदं तर्हि प्रयोजनमुत्तरपदणो यथा विज्ञायेत । धातुक्ताऽर्थोधात्वर्थ इति । कः पुनर्धातुक्ताऽर्थः । साधनम् । किं प्रयोजनम् । साधनेऽयं भवँक्षिङ्गसंख्याभ्यां योच्यते । उदगतानि उदतः । निगतानि निवत इति ॥

अचैवेति । (कै)

अलिङ्गाऽसंख्य एवेत्यर्थः । उपपत्तिर्युक्तिः क्रियाप्रधानत्वादि-
रूपा । “एवमनुगम्यमानम्” इत्यस्योपपद्यमानमित्यर्थः ॥

नापि साधनप्रधानमिति । (कै)

किन्तु द्रव्यप्रधानमिति शेषः ॥

तस्माद्वाहुल्येति । (कै)

एवं च तादृशवज्जमध्यपाठेन खरादीनामप्यलिङ्गासंख्यत्वमनु-
मीयते । अनेकारकश्रुतियोगमात्रेण तु सत्त्ववचनत्वमिति भावः ।
उन्मत्तगङ्गादीनां वाचनिकमव्ययत्वम् “^१अव्ययीभावः” इति महा-
संज्ञयापि सूच्यते । सत्त्वप्रधानता तु इदं “खर्” इति सर्वनाम्ना-
परामर्शात् । ग्लान्याद्यर्थकप्रतामित्याद्यपि सत्त्ववचनमित्यन्ये ॥ ननु
तदर्थं कारकान्वयाभावाच्च तस्य क्रियात्वमत आह

क्रियाविशेषणत्वादिति । (कै)

क्रियायामेव विशेषणत्वादित्यर्थः । क्लान्ततुमुन्नन्तादिवदिति
भावः । खरादीनां घटादीनां च खः पतिर्घटोदकमित्यादौ ना-
मार्थेऽप्यन्वयः । एतेन तेषामपि क्रियाविशेषणत्वात् क्रियाप्राधान्यं
द्वारमित्यपास्तम् । अत एव एतदर्थेन कारकानामन्वयः । तद-
न्वययोग्यस्य साध्यत्वरूपक्रियात्वस्य तत्राभावात् ॥

क्रियाऽऽप्तेपादिति । (कै)

स्थित्यादि क्रियाचेपादित्यर्थः ॥

द्रव्यं प्राधान्येनेति । (कै)

पीलुमूलममानदिकस्यमिति हि तत्र बोधः ॥

द्रव्योपसर्जन इति । (कै)

तस् प्रत्ययाभिधेयद्रव्योपसर्जनः प्रकृत्यभिधेयसृतीयार्थ इत्यर्थः ।
तृतीयार्थस्य तत्र साहित्यम् । पीलुमूलेनैकदिक् पीलुमूलतः ।
एकदिक्स्थपीलुमूलसाहित्यमित्यर्थः । अन्ये तु पीलुमूलेन समान-
दिशौत्यर्थकम् अधिकरणशक्तिप्रधानं पीलुमूलतः इतीत्याहुः ॥
भाष्ये

नचैतयोरर्थयोरिति । (भा)

यद्यपि क्रियायामेकत्वसंख्या “रूपम्” सूत्रे भाष्ये उक्ता पञ्चति-
रूपम् इत्यादिवाच्यायाश्च नपुंसकत्वयोग उक्तस्तथापि अव्ययवाच्य-
योरेतयोर्लिङ्गसंख्याभ्यामयोग इत्यर्थान्न दोष इति दिक् ॥

सूचारम्भकाले इति । (कै)

यद्यपि न्यासान्तरेऽपि एकस्मिन्निति बल्लेव तथापि एकग्रहणे
मति ज्ञापकादितः सर्वविभक्त्युत्पत्तावस्य सूत्रस्याप्यानर्थक्यमित्येतत्
सूत्रपाठकाले एतत्सूत्रसहितं एकस्मिन्नित्यतिबलव्यर्थं क्रियत
इति एकग्रहणं त्यक्त्वाऽस्य सार्थक्यं वक्तुं योग्यमित्यर्थ इति भावः ॥

न्यासान्तरेति । (कै)

पाठाश्रयेणाऽलिङ्गासंख्यमित्यनेन वेत्यर्थः ॥ भाष्ये

अतिबहु इति । (भा)

(तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १। १। ३८।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

बहुशब्दो वैपुल्यवाची अतिबहुशास्त्रं व्यर्थं क्रियते इत्यर्थः ॥

अलिङ्गासंख्येभ्य इति । (कै)

द्विवचनबहुवचनविधायकयोर्द्विवहुग्रहणसामर्थ्यान्नाहारंज्ञाबोधै-
कलाभावेऽपि एकवचनप्रवृत्तिरिति भावः ॥

कथमेकवचनमिति । (कै)

प्रथमापि मात्र ग्रहणाद् यत्प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्य-
सम्भावना तत्रैवेति भावः ॥

अप्राप्तेति । (कै)

द्विलिङ्गत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधाने एकवचनस्थार्थात्तदभावे
कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादिति भावः । अप्राप्तिश्च कर्मत्वाद्यभाव-
प्रयुक्तैव न तु प्रातिपदिकलाभावप्रयुक्तापि । सुब्विध्यैकवाक्यत्वात् ।
तेन तिङन्तादिभ्यो नापत्तिरिति बोध्यम् । किं च सर्वथाऽप्राप्तावे-
वास्य विधायकत्वमिति पक्षतिकल्पमित्यादौ न सर्वैकवचनापत्ति-
रिति बोध्यम् । यद्यप्यनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे विधीयमानस्याऽस्य
न द्विलादौ प्राप्तिस्तथापि पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे एकत्व इव
द्विलादावपि प्राप्तिरित्याशयेनाह

वाध्यत इति । (कै)

अत्र पक्षे “श्लोकयोः” इति सूत्रमपि विध्यर्थमेवेति भावः ।
यद्यपि अन्यथात् सर्वविभक्त्युत्पत्त्याऽयं न्यायो दूषितस्तथापि सामा-
न्यापेक्षप्रत्ययनियमे एकवाक्यतया विधाने वा कस्या अप्राप्त्येदं

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तद्धिगन्धासर्वविभक्तिः । १। १। ३८।)

विधायकमिति तत्पक्षे सूत्रसार्थक्योपपादनमिदम् । एवं चैतदेव
तयोरन्यतरपक्षा^१अयणस्यैकपदे वाक्यार्थाऽनन्वयित्वस्य च ज्ञापक-
मिति बोध्यम् । एतत् सर्वम् “उत्सर्ग” पदेन भाष्ये सूचितम् ॥

तन्मतमिति । (कै)

दाक्षिरित्यादावतिव्याप्तेः “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” इत्येत-
द्विहितत्रय्यादिविषयेऽव्याप्तेऽस्येति भावः ॥

वृत्तिकारान्तरेति । (कै)

तद्विषये यस्येति अपादानस्यैव सम्बन्धविवक्षया षष्ठीतिध्व-
नयितुं भाष्ये

यस्मादिति (भा)

उक्तम् ॥

विशेषेति । (कै)

एकवचनान्तविग्रहकरणरूपो विशेषः ॥ नन्वेवं सर्वविभक्त्येकवच-
नोत्पत्तौ बहुवचनान्तविग्रहासंगतिरतो भाष्ये

नचापीति ॥ (भा)

तज्ज्ञाचष्टे

प्रकारेति । (कै)

“सर्वा विभक्तयः” इत्यस्य सर्वप्रकारा इत्यर्थः । अवयवकार्त्तर्ज्ञं तु
बहुवचनं व्यर्थमिति भावः । एकवचनान्तविग्रहे तु अवयवकार्त्तर्ज्ञं
एव सर्वशब्द इति नानेत्यादौ नाव्याप्तिर्नापि दाक्षिरित्यादावति-

(तद्वितश्चासर्वविभक्तिः । १। १। ३८।)

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

व्याप्तिरिति भावः । भावे पचतिकल्पमित्यादौ च क्रियायाः
स्वत एवैकत्वादेकवचनमेव तच्च भावे प्रथमपुरुषस्यैव लान्तसमाना-
धिकरणयुग्मदाद्यभावादिति “रूपप्” सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अन्व-
येभ्योऽपि प्रथमैकवचनमेवास्तु इत्याह

यदात्विति ॥ (कै)

प्रथमेति । (कै)

अनेकनियमवाधे गौरवाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ ननु भाष्यात्पच-
ऽव्ययेभ्यो युगपत्सर्वविभक्त्येकवचनानां कर्तुमशक्यं परस्मैत्युक्तेः किन्तु
यत्किञ्चिदेव तस्य लुकि तावदेव पदत्वसम्पादनादिभक्त्यन्तरोत्पत्तौ
मानाभावेन बहुवचनान्तविग्रहेऽपि न दोषोऽत आह

खले कपोतीति । (कै)

वाचः क्रमवृत्तिलाद्युगपदुच्चारणसम्भवेऽपि बुद्ध्या युगपत्सर्वोत्-
पत्तिर्वक्तुं शक्येति भावः । विनिगमनविरहोऽत्र बीजम् । प्रक्रि-
यादृशायां च बुद्धिरेव मुख्या । अमाधूच्चारणयोगात् । यद्वा ।
प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तेस्तावत्यः प्रकृतयः स्युरिति भावः ॥ परे तु
प्राथम्यं स्वादिसूत्रे प्रथमाया नियमशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयाया
इति न तन्निधामकम् इति प्रथमातिक्रम इत्याद्यसंगतं तद्व्याया-
अथपि “निजां चयाणाम्” इत्यत्र चयाणाम् इत्यस्याऽऽद्युदात्तस्ये-
त्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यं चेत्याहुः ॥

१ स ५। पा ३। सू ६६॥

२ युगपदुच्चारणभावेऽपि । ग ॥

३ अ ७। पा ४। सू ७५॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४५७

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

(तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १। १। ३८।)

तावतैवेति । (कै)

टाड्योरितिवक्तव्ये तृतीयादिग्रहणं तु वैचिचार्यमिति भावः ॥

इदमेव ध्वनयितुं पंचयोगान् प्रत्याचष्टे

एवं गते इति (भा)

भाष्ये ॥

प्रतिपदमितीति । (कै)

असर्वविभक्तौति न्यासेनैव सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये श्लोके

'तचेति । (भा)

अव्ययसंज्ञाविधावित्यर्थः ॥

पंचेति । (कै)

खरादीत्यादिरव्ययीभावस्येत्यन्तः ॥ “ये” इति यच्छब्दस्य

तच्छब्दसाकाङ्क्षादाह

तन्निवृत्त्यर्थमिति ॥ (कै)

तदेवं सूत्रं स्थापितमिति वार्त्तिकोक्तं “सिद्धन्तु पाठादि”त्यप्य-
भाषितं स्यात् । एवं चोभयशब्दादौ दोष इति शङ्कोत्तरत्वेनोत्तर-
भाष्यमवतारयति

ननुभयमिति । (कै)

अत एव “उभयोऽन्यत्र” इत्यस्योदाहरणम् उभये उभया इति

१ एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मानस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ।

ततः परे चाभिमतता न कार्यास्त्रयः कृदर्थो ग्रहणेन योगाः ॥

कृतद्वितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्चिता ये ।

तस्मात् खरादिग्रहणं च कार्यं कृतद्वितानां ग्रहणं च पाठे ॥

२ उभयोऽन्यत्र (वा) अ १। पा १। सू २७ ॥

(तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १।१। ३८।)

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

भाष्ये 'सर्वादिसूत्रे दत्तम् ॥ "गोदावि"त्यादौ "वरणादिभ्यश्च" इति चातुरर्थिकलुपि युक्तवद्भावात्प्रत्ययार्थस्य दिवादीति बोध्यम् ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्कायामाहेत्यर्थः ॥ भाष्ये "चस्त्व"र्थे "कृत् तद्धितानाम्" इत्यत्र कृद्गुणनेन कृतामप्यव्ययसंज्ञाविधायके सूत्रे अपि गणे पाठ्ये इति सूचितम् ॥ कृद् इत्युपलक्षणमव्ययीभावस्येत्यस्यापि तदाह

तस्मादिति ॥ (कै)

तदेवं गणपाठमाश्रित्य "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इत्यष्टाध्यायी-
पाठः प्रत्याख्यातस्तदाह

प्रपञ्चार्यस्त्विति ॥ (कै)

शङ्कते भाष्ये

पाठेनेयमिति । (भा)

"स्तरादिनिपातमव्ययमि"तीत्यर्थः ॥ ननु "अत्यादयो द्विती-

१ सर्वादौनि सर्वनामानि । १।१। २७ ॥ २ अ ४। पा २। सू ८२ ॥

३ कुगतिप्रादयः (२।२। १८) इति सूत्रे प्रादयः क्तार्थे (वा) इति वार्त्तिकमुक्त्वा "एतदेवच सोनागैर्विस्तरतरेकेण पठितम् । "स्वतीपूजा-
याम् । -- । दुर्निन्दायाम् । -- । आङीषदर्थे । -- । कुः पा-
पार्थे । -- । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । -- । अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे द्वितीयया । -- । अवादयः कृताद्यर्थे तृतीयया । -- । प्रथ्या-
दयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या । -- । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पंचम्या । -- ।
अव्ययं प्रवृद्धादिभिः । -- । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
च । -- । उदात्तवता तिङा गतिमता चाव्ययं समस्यत इति वक्तव्यम्"
इत्युक्तम् ॥

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

(तद्धितस्वासरवविभक्तिः । १। १। ३८।)

यथा” इत्युक्ते कथमुच्चैश्शब्देनाऽधिकरणशक्तिप्रधानेनाऽद्वितीयान्तान्तेन समास इत्यत आह

शक्तीति ॥ (कै)

द्वितीयान्तस्येति । (कै)

अतिक्रान्तार्थान्वययोग्यकर्मद्वितीयान्तस्येत्यर्थः ॥ “दोषामन्यम्” इत्यत्र “कर्मणि” इत्यधिकारे “^१आत्ममाने खण्” । दिनं रात्रिं मन्यत इत्यर्थः ॥

प्रश्नेऽपीति । (कै)

“^२येति” इत्यस्य विविधं प्रकारं गच्छतीत्यर्थः ॥ “^३कै”त्यस्य किं विषये इत्यर्थ इति भावः । अन्यथोत्तरानुसारेण कानीति प्रश्न उचितः । अत एवापे उक्तम्

^४एतानर्थान् केचिद्वियन्ति (भा)

‘ इत्यादि । विपूर्वखेणोरूपम् ॥

^५ये न वियन्ति । (भा)

एतानर्थान् ये न वियन्ति विविधप्रकारप्रापकाञ्च प्राप्नुवन्ति ॥ “तत्” । तद्वाचकमव्ययमित्यर्थः । द्वित्वादेरर्थधर्मत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु विभक्तिवचनशब्दयोः प्रत्ययपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यमत आह

कारकेष्विति ।

१ अ. ३। पा. २। सू. ८३ ॥

२ न येतौत्यव्ययम् (भा) ॥

३ क पुनर्नयेति (भा) ॥

४ अत्रैव भाष्ये ॥

५ ये न वियन्ति तदव्ययम् (भा) ॥

विषयसम्पत्त्य एताः । सादृश्यं तत्तत्सिङ्गाद्यभावाद्युद्योगित्वेन ॥
नन्वेवं स्मृतिरादिवाच्यानां कर्मत्वादियोग्यत्वेन सकलकारकविषये न
कारकाभावाद्युद्योगित्वरूपं सादृश्यमत आह

तच्च यानीति ॥ (कै)

साधनम् । शक्तिः ॥ तादृशान्युच्चैरादीनि । तेषु च कारकशक्त्य-
न्तराद्योगात् सर्वकारकविषयकाभावाद्युद्योगित्वमस्येवेत्यर्थः ॥ शक्तिः ।
कर्मत्वादिः ॥

वचनादिति । (कै)

“अव्ययीभावस्य” इति वचनादित्यर्थः । संख्याभावादिति
वार्थः ॥ मशकार्थ इत्यादौ अभावस्य फलत्ववदत्र तदभावस्य का-
रणत्वमिति बोध्यम् ॥

यथेति । (कै)

क्रियाहेतुकसम्बन्धविशेषद्योतका हि अन्वर्थवत्तात् कर्मप्रवच-
नीयाः ॥ स्वत्योस्तत्त्वाभावेऽपि क्रियापदसन्निधौ क्रियागतविशेष-
द्योतकधोरपि यथा संज्ञा तथा प्रकृतेऽव्ययीभावादीनामित्यर्थः ॥

सत्त्ववचनानामपीति । (कै)

स्मृतिरादीनामिति शेषः ॥ “तद्योगः” । सिङ्गसंख्याऽयोग
इत्यर्थः ॥ सादृश्यमित्युक्तं सादृश्यं निरूपयितुं “यस्य येति”
इत्यादि । अत्रापि “सिङ्गेषु” इत्याद्यावृत्त्यासम्बध्यते ॥

१ सद्रूपं त्रिषु सिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यम्न येति तदव्ययम् ॥

इति श्रुतिराद्यवशे प्रथमविद्यायामुक्तम् । तदेवात्रोपन्यस्तं भगवता ॥

नानात्वमिति । (कै)

एतेषु यन्न येति । एतद्विषये यन्नानात्वं न प्राप्नोति तदव्यय-
मित्यर्थः ॥ कश्चित्तु नाना न गच्छतीति पाठस्तदा एतद्विषयमनेक-
प्रकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

कृन्मेजन्तः । १। १। ३६ ॥

किं मेजन्तेति । (कै)

कृतो मेजन्तस्य प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा उत कृदन्तस्येति न शङ्कार्थः ।
“प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्” इति तदन्तविधेरित्याशयः ॥

पश्चात्त्विति । (कै)

मेजन्तो यः कृत् तदन्तमव्ययमित्यर्थ इति भावः ॥ संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधादाह

प्रयोजनमिति ॥ (कै)

ननु तद्वचनमप्रत्ययाग्ने चरितार्थमत आह

अथवाऽन्वयेति । (कै)

एवं चाऽव्ययत्वप्रयोजकस्य महासंज्ञालभ्यार्थस्य केवलप्रत्ययेष्वभा-
वात् तदन्तविधिरिति भावः । अनयैव रौत्या सर्वादिगणे उतर-
उतमाभ्यां तदन्तविधिर्बोध्यः । नानागमनमिवा'नानागमनमपि न

सम्भवति । सम्भावितप्रतियोगिदेश एव तदभावबुद्धेः शब्देन जना-
नात् सम्भावितप्रतियोगितावच्छेदक एवाऽन्नाद्याण इत्यादिना भेद-
बुद्धिवदित्याशयः ॥

लिङ्गञ्च क्वदिति । (कै)

तिङ्भावित्वाऽभावेनाऽतिङ् इति न कृत्वप्रतिषेध इति भावः ॥

प्रतामाविति । (भा)

तमेः क्तिप् । “^१अनुनासिकस्य” इति दीर्घः ॥

श्रुत्याचेति । (कै)

तथा च अव्ययत्वात्तुक् स्यादिति भावः ॥

द्विवचनेत्यादि । (कै)

ननु संख्याया अनुप्रयुज्यमानोत्तरतिङ्गैवाऽभिव्यक्तत्वात् कथं
द्विवचनादिप्रसङ्ग इति चेत् । उपलक्षणमिदम् । सर्वैकवचनोत्पत्ति
पक्षेऽमादिलुगर्थमिदमावश्यकमिति न दोषः । अव्ययात् सुपोलु-
गिति ज्ञापकात् सर्वविभक्तिरिति पक्षे च । अकजर्थं तर्ह्यामन्तस्या-
ऽव्ययत्वमेष्टव्यमत आह

^१अकच् त्विति । (कै)

अपरिसमाप्तार्थत्वं च संख्याकारकादिविषयकोत्पत्त्याऽऽकाङ्क्ष-
लम् । अत एवाऽनुप्रयोगः प्रार्थ्यते स्वार्यं परिपूर्णस्यैव ^१चार्थान्त-

१ नानागमनमपि न सम्भवति । इ ॥

२ अकचित्ति । ग ।

३ अचान्तरेण । ग ।

रेण सम्बन्ध इति भावः ॥ ननु तरवाद्यनुत्पत्तावामन्तार्थं प्रकर्षा-
दिप्रतीतिः कथमत आह

अनुप्रयोग एवेति । (कै)

तदुत्पन्नतरपैवैतद्गतप्रकर्षप्रतीतिः । कारकादिवदित्यर्थः ॥ भाष्ये
लुक्पदमदर्शनमात्रपरमिति भावः ॥ धातुत्वेन तुल्यजातीयतेत्याह

धातोरिति ॥ (कै)

तस्य क्विवन्तस्येति । (कै)

अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् ॥ प्रशामाविति तु शान्तिमदाच-
कस्य शान्तिरर्थकस्यैव च गणे पाठस्तस्यैव स्वभावेन लिङ्गाद्यभावात् ।
वस्तुतो गणे मान्तपाठः प्रयोगे एव तु नत्वं यथा खरादीनां गणे
रेफान्तपाठः प्रयोगे तु विमर्गादीति भाष्याशयः ॥

अस्मादेवेति । (कै)

धातुमात्रापेचं ज्ञापकमिति भावः ॥

लाक्षणिकत्वादेति । (कै)

वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेरिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

अनिकारोकारेति । (भा)

यत्त्वन्तग्रहणाक्षित्ययोगवज्जुहोपदेशे एजन्तमित्यर्थादत्र न
दोष इति । तन्न । परिभाषयैव सिद्धे अन्तग्रहणं न कार्यमिति
तदाशयात् ॥

गुणे छते इति । (कै)

तत्र छते सुवनपेचत्वेनान्तरङ्गाऽव्ययसंज्ञासुप्सम्बन्धजपेचत्वाद्-
यादयो वहिरङ्गाः ॥

अन्तरङ्गत्वादेवेति । (कै)

ननु वर्षमात्रापेक्षयाऽयादय एवान्तरङ्गाः । एवं तर्हि अन्तर-
ङ्गत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेना“ऽन्तरङ्गानपी”ति न्यायेन लुगिति
बोध्यम् । तेन च लुक इव तत्प्रयोजकानामपि प्रावक्ष्यबोधनेनाने-
नैव गुणेऽयादीन् बाधित्वाऽव्ययत्वं बोध्यम् ॥ “तद्विघातस्तु” इति
कर्मण्यणित्याह

तमिति । (कै)

नचाऽनया लुको वाधेऽपि संज्ञावाधे मानाभावः । साक्षात्
परस्परया वा तद्विघातकमात्रस्याऽनयाप्रतिवन्धात् । अत एवोपा-
दाख्येत्यत्र किञ्च न । अन्यथाऽनया साक्षादेज्जिषयसन्निपातविघा-
तक “किङ्किते”ति निषेधाऽप्रवृत्तिः स्यात् । किञ्च तु स्यादेव ।
तत्कालं तु सन्नियोगशिष्टत्वसिद्धिरेव । एवं चोपादेस्तेति रूपं
स्यात् । अत्र हि किदिति न कार्यातिदेशः । इत्त्वकाले तत्-
कार्याऽसम्भवात् तस्माद्व्यपदेशातिदेश एव । तस्मात् सन्निपातविघा-
तकशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशवत्संज्ञाया अप्यनेनाऽप्रवृत्तिः । अ-
कजाद्यर्थसंज्ञातु न । अन्तरङ्गायां तस्यां वहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात् ॥

पूर्वोत्तरेति । (कै)

अधिकृतेनोत्तरपदेन पूर्वपदस्याच्चेदिति भावः ॥

अवयवेति । (कै)

तथाप्रतीतेरित्यभिमानः । वस्तुतस्तु इगन्तपूर्वपदस्योत्तरपदस-
न्निपातविघातः पूर्वपदस्येगन्तत्वसन्निपातविघातश्चेति भाष्याशयः ।

एवं “वृचहभिः” इत्यत्र नान्तस्य स्त्रादिसन्निपातविघातः । नान्त-
स्त्रादिसन्निपातनिमित्तकपदत्वनिमित्तको हि नलोप इति ।
लोके पाष्ठाद्यवयवाङ्गुल्यादेशु जपुरुषाद्यवयवत्वव्यवहारात् कैयटोक्तं
चिन्त्यम् । किं च । भवितेत्यादौ ताम्रवयवेऽपि लघूपधाङ्गावयववेक-
त्वेन प्राप्तस्य गुणस्य “दौघीवेवीटाम्” इति निषेधो व्यर्थः स्यात् ।
न च ब्रह्मावयवत्वे तुको “यदागमा” इति न्यायेनेग्यहणेन तुम्बि-
ग्रिष्टस्य ग्रहणाच्च सन्निपातविघातः । “अनेमुग” इति ज्ञापकेन
तदनङ्गीकारात् । एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वे अवयवावय-
वेऽपि अवयविना समवेतत्वापत्तौ घटस्यापि परमाणुषु समवेतत्वे-
नाऽप्रत्यक्षसमवेततया वायुवृक्षसंयोगवदप्रत्यक्षत्वं स्यादिति परास्तम् ।
भूयोऽवयवसन्निकर्षस्यैव फलवत्तात्कारणत्वेनाऽक्षतेः । संयोगप्रत्यक्षे
तु यावदाश्रयप्रत्यक्षमेव हेतुः फलवत्तादिति दिक् ॥ असिद्धत्वेन
समाधानं चावश्यकमित्याह

यदपीति ॥ (कै)

अर्थाश्रयत्वादिति । (कै)

इदं “त्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति स्थानिवत्सूत्र-
स्थेन वार्तिकेन तत्रत्याख्यानपरेण भाष्येण च विरुद्धं प्रातिपदिक-
रूपसमुदायाश्रयत्वादिति वक्तुं युक्तं तदेवाह

वर्णाश्रयत्वादिति । (कै)

इत्थं च वह्निरङ्गत्वेन सिद्धिः “नाजानन्तर्य” इति निषेधमना-
श्रित्य कुलं यामणि इत्यत्र नपुंसकह्रस्वले सन्निपातपरिभाषयैव न
तुक् । प्रातिपदिकस्याजन्तत्वसन्निपातेन जातह्रस्वस्य तद्विघातक-
त्वात् । एतेन परनिमित्तकत्वेन कृत्वपितृज्ञानसापेक्षत्वेन च तुगपि
ह्रस्वसमान इति नपुंसकह्रस्वले तुग् दुर्वार इत्यपास्तम् इत्यनुपद-
मेव वक्ष्यामः । तुकि सन्निपातपरिभाषाश्रयणे दोषमयथाह

यदित्विति । (कै)

अत्रापि वर्णमात्राश्रयत्वेन तुगन्तरङ्गः पूर्वपदोत्तरपदाश्रयो
ह्रस्वो वह्निरङ्गस्तदोषेष्वाऽगणनाच्च तस्मादत्र तुग्भवत्येवेत्यन्ये ।
“वृत्रहभिः” इत्यादौ पदसंज्ञाद्वारा नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वम् ॥

असिद्धमिति । (कै)

सुखिरपेक्षतुगपेक्षया पदत्वद्वारा तदपेक्षनलोपो वह्निरङ्ग इति
भावः ॥ “यद्दीर्घत्वं प्राप्नोति” इत्यस्य तत्रापि सुभावः सिद्ध इत्यर्थः
इति शेषः ॥ “तच्च” इत्यस्य च एवं चेत्यादिः ॥ क्वचित्तु “प्राप्नोति
तच्च तथा च तच्च” इति पाठः ॥

असिद्धत्वादिति । (कै)

शास्त्रासिद्धत्वादिति भावः ॥

कृतेऽदसोऽसेरिति । (कै)

ननु सुत्वाऽभिध्वा उकारे एवाकारबुद्धौ “सुपि च” इत्यन्त-
रतमे दीर्घ आकारे मस्य स्त एव सत्त्वाद्वात्परत्वाभावेन कथम-

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४६७

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

(कृन्मेजन्तः । १। १। ३६।)

नेन दीर्घाकारप्रवृत्तिरिति चेन्न । लोकासिद्धसन्नियोगश्रुत्यन्यायेन
मत्वस्यापि निवृत्तेर्दात्परत्वसत्त्वात् । न च “अचः परस्मिन्नि”ति
स्थानिवत्त्वाद्दीर्घस्य नान्यतरापाय इति वाच्यम् । “पूर्वत्रासिद्धीये
न स्थानिवद्” इति निषेधात् । “लक्ष्ये लक्षणस्ये”ति न्यायस्तु न ।
लक्ष्यभेदादित्यभिमानः । केचित्तु अमाना अदाना इति वापत्ति-
रित्याहुः ॥

दीर्घत्वस्येति । (कै)

उकारस्वरूपविनाशकस्येत्यर्थः ॥ नन्वेवमपि टादेश एव सिद्धत्वं
स्यादत आह

अनेकेति । (कै)

अनेकविभक्त्यन्तपूर्वपद इत्यर्थः । सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यासमास इति
तात्पर्यम् ॥

किञ्चस्येति । (कै)

भाष्येऽपि “स्थान्धोरिच” इति कित्त्वं प्राप्नोतीति पाठः ॥
“इत्त्वमिति” पाठे कित्त्वसहितमित्त्वमित्यर्थः । कित्त्ववारणेऽपीत्वं
स्यादत आह

किञ्चवेति ॥ (कै)

नास्ति डीप इति । (कै)

यत्तन्तरङ्गत्वात् समासात् पूर्वमेव डीविति । तन्न । “अन्तर-
ङ्गानपी”ति न्यायेनाऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रयतिस्त्रादेशस्याऽप्रवृत्तेः ॥

ज्ञापकमेवेति । (कै)

उपन्ते तु नास्य प्रवृत्तिर्विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणात् ॥ नन्वेवं
स्वस्वादिपाठो व्यर्थः स्यादत आह

ज्ञापकादेवेति । (कै)

एवं चैतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् स पाठोऽप्रामाणिक इति
भावः ॥

विभक्तिलुक् इति । (कै)

तन्निमित्तसंज्ञायाश्चेत्यपि बोध्यम् ॥

अन्तग्रहणमिति । (कै)

तत्सामर्थ्यादिति मन्यते ॥ सामर्थ्यमभिद्धमिति परिहारः ।

संस्थेति ॥ (कै)

बहुव्रीहेः फलं संख्यासंप्रत्ययः ॥

विभक्त्येति । (कै)

“घेः परस्य डेरौत् घेरन्तादेशश्चाकार” इति सूचार्थाद्
उपादेशौत्त्वसन्निधौ विधीयमानमत्वमङ्गप्रत्ययसन्निपातकृतमि-
त्यर्थः ॥ नन्वेकादेशेऽन्तवद्भावाच्च टाब् व्यवधायकोऽत आह

शास्त्रीये चेति ॥ (कै)

ननु टापि वृद्धेकादेशे शकटावितिसिध्देदत आह

टापि चेति । (कै)

वृद्धेः परत्वादाङ्गत्वाच्च याङामाविति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४६६

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(कन्मोजन्तः । १। १। ३६।)

सम्पद्यत इति । (कै)

तपरत्वाद्धि खवर्णदीर्घलं न स्यात् टाप् स्यादेव । किं च शक-
टावित्यादौ वृद्धिरप्येवं न स्यादिति चिन्धमिदम् ॥

लुक् स्यादिति । (कै)

लुगभावेऽपि शकटावितिवद्यत्सन्निपातेन गुणो जातस्तदानन्तर्य-
विघातस्य सत्त्वेनैतत्कथनस्योपयोगश्चिन्धः ॥ ननु उषविदेत्याम्
विधानाद् “उवोष” इत्यसंगतमत आह

‘उषविदेति । (पा)

तत्र न दिर्वचनात् प्राग् गुरुमत्वमिति भावः ॥

प्रतिपदविधेरिति । (कै)

क्वचिद्गुणे क्वचिद्विधिकादेशे गुरुमत्वादिजादेरित्येतन्नाप्राप्तमि-
ति भावः ॥

परत्वादिति । (कै)

तदुक्तस्य ऊषतुरित्यस्यावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते । उवोखेति
कवर्गद्वितीयान्तो वा भाष्ये पाठः । उषेर्विकल्पेन पक्षे आसभावे-
ऽपि कृतद्वित्वाद् ‘उवोषाद्’ आम् दुर्वार एव । रूपे चाख्येव वि-
शेष उवोषांचकारेति । उषेस्त्वामि ओषांचकारेति परे ॥

नित्ययोगे इति । (कै)

इजादेर्गुरोरित्युक्तावपि “अनृच्छ” इति प्रतिषेधादिजादेर्गुरु-
मत इत्यर्थे लाभे मतुब्धहणादितिभावः । परेत्वेवं सत्यनृच्छ

१ अ ३। पा १। सू ३८ ॥ २ उवोषो दुर्वार एवाम् । क । ग । इ ॥

इत्यखानर्थक्यापत्तिः । तुगुत्पत्तेः प्राग्वृत्तत्वाभावात् । उन्मादीनां
गुरुमतामामनापत्तेश्च । तेषामाग्नीर्लिङ्गि गुरुमत्वाभावादिति भा-
ष्याशयमाहुः ॥ नन्विज्प्रत्ययो नोभयाधिष्ठानसम्बन्धलक्षणसन्निपा-
ताश्रय इत्यत आह

प्रयोगे इति ॥ (कै)

“अन्वाख्यानं” साधुत्वेन ॥ “प्रत्ययस्य” साधुत्वावच्छिन्नस्य ॥

अविद्यमान एवेति । (कै)

मन्दमथानां तथैव प्रतीतेः । साधुत्वान्वाख्यानेऽपि साधुत्वस्य
सन्निपातनिमित्तकत्वं न प्रत्ययस्येति भावः ॥

सत्यामिति । (कै)

“यस्माद्” इत्यस्य प्रत्ययविधाबुद्ध्युत्पत्त्यावच्छेदकावच्छिन्नादि-
त्यर्थेऽवर्णान्तादिभि तदङ्गसंज्ञमिति सूत्रार्थ इति भावः ॥ यद्यङ्ग-
संज्ञाऽनिमित्तं कथं तर्हि वार्त्तिके प्रत्यय इत्युक्तमत आह

तचेति ॥ (कै)

आचेयेति । (कै)

“इतश्चानिज” इति ढक् । परे तु वार्त्तिकस्यायमाश्रयः ।
निमित्तनिमित्तिनोः सम्बन्धवद्विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धोऽपि सन्नि-
पातः । एवं च प्रातिपदिकस्यादन्तत्वं सम्बन्धनिमित्तः प्रत्ययस्तद्वि-
धातस्याऽनिमित्तमिति । इदमाश्रयमजानानः शङ्कते

१ यस्मात् प्रत्ययविधित्वादिति प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३ ॥

२ अ ४। पा १। सू ११२ ॥

न प्रत्यय इति ॥ (भा)

एकदेश्युत्तरयति

अङ्गसंज्ञा तर्हीति ॥ (भा)

युक्तं चैतद् उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वं हि एतद्व्यायमूलम् ।
तस्य च प्रकृतेऽपि सत्त्वात् । अतिप्रसङ्गस्तु एतद्व्यायस्याऽनित्यत्वेन
सुशकवारणः । अत एव “यामणि कुलम्” इत्यादौ नपुंसकसूत्रत्वे
तुम् । उपजीवनस्य प्रतिपदिकाजन्तत्वसम्बन्धस्य विघातात् ।
वहिरङ्गपरिभाषयाऽभिद्वलं तु न । तस्य तत्त्वाभावात् । शैवो गा-
ङ्गेय इत्यादावप्यङ्गसंज्ञाया लोपनिमित्तत्वानापत्त्या वर्णाश्रय इत्यं-
शस्य वार्त्तिके वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याहुः ॥ “आत्वम्” । “क्रीड्जीनां
णौ” इति ॥ स्त्राङ्गस्याऽव्यवधायकत्वादाह

आकार इति । (कै)

श्रुतत्वात्तस्यैव पुगिति भावः ॥ परे तु पुकोऽङ्गभक्तत्वेऽपि न
क्षतिः । यादृशयोस्त्रिनिपातः पुग्निमित्तं तस्य विघातसत्त्वाद् “य-
दागमा” इति परिभाषया तद्व्यङ्ग्येन ग्रहणेऽपि सूत्रश्रुतसन्नि-
पातस्याऽभावात् । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । “ह्रस्वं तुग्वि-
धेरि”त्यादि च । सिद्धान्ताश्रयस्तु परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रय-
णीयमित्येवेत्याहुः ॥ भाष्ये

पुग् ह्रस्वत्वस्येति । (भा)

१ उपजीव्यस्य । क । ख । ग । इ ॥

२ यदागमास्तदगुणीभूतास्तदग्रहणेन गृह्यन्ते । परिभा-११ ॥

स्थाकारसन्निपातनिमित्तः पुक् । ह्रस्वे हि तद्विधातः स्यष्ट-
एव । न च ह्रस्वस्य चङ्परिणमिन्नस्य णिनिमित्तपुगपेक्षया
वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् कथमत्र परिभाषाप्राप्तिः । एतद्भाष्यप्रामा-
ण्येनानयाऽसिद्धस्यापि निवृत्तिस्वीकारात् । किं च तथा शास्त्रीये
कार्येऽसिद्धत्वेऽपि लौकिके सन्निपातेऽसिद्धत्वाभावात् ॥ भाष्ये

इद्विधिरिति । (भा)

१“वस्त्रेकाजाद्” इत्याकारान्तलक्षणद्वट् । नियमशास्त्राणां च
विधिमुख्येनैव प्रवृत्तिरिति भावः ॥

पूर्वमिति । (कै)

१“ह्रस्वनुङ्भ्याम्” इत्यत्र “अन्तोदात्ताद्” इत्यनुवृत्तेरिति
भावः । ह्रस्वलम् १“अम्वार्थे”त्यनेन ॥ ननु ह्रस्वग्रहणं निरवकाश-
त्वेन सन्निपातपरिभाषाबाधकं स्यादत आह

सम्बुद्धिलोपस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

एते दोषाः समा इति । (भा)

वार्त्तिककारोक्तसकलप्रयोजनापेक्षमिदम् । यद्यपि प्रयोजनानि
नव दोषा अष्टौ तथापि अल्पान्तरत्वात् समलोक्तिः । यद्वाऽन्यत्रापि
दोषः सम्भाव्यत इत्यभिमानः ॥ ननूक्तदोषाणामुक्तप्रयोजनेभ्यो
बहुलमेव न कुतस्तदतिशयोक्त आह

दुष्टत्वेति । (कै)

अन्ये लृक्तेषु दूषितप्रयोजनानि त्यक्त्वा स्थितप्रयोजनत्रयापेक्षया
भूयस्त्वोक्तिरिति वदन्ति ॥ ध्यायतेर्विचि “आतो धातोरि”ति लोपे
“दुरोदाशनाशदभ्येषु” इति उल्ले उत्तरपदादिषुले “दूव्य”इति
तदाह

दुर्धिय इति । (कै)

सर्वस्य दुर्बुद्धेरंहतिरूपद्रवो नोऽस्मान्मावधीदित्यर्थः । दुस्विता
धोर्येषामिति विग्रहे गतिकारकपूर्वत्वाभावाद्यन्न ॥ “तस्मा-
च्चार्य” इति पूर्वपक्षाऽऽशयमाह

तचेति ॥ (कै)

सिद्धान्ती समाधत्ते भाष्ये

नहीति । (भा)

परिभाषायाः कर्त्तव्यत्वे युक्त्यन्तरमप्याह सिद्धान्ती

दोषाः खल्वपीति ॥ (भा)

लक्षणमिति । (भा)

उपलक्षकं रूपं नास्तीत्यर्थः ॥

तत्र विधानेति । (कै)

यादृशप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातनिमित्ताऽङ्गसंज्ञातादृशसन्निपातवि-
धातं विना “यस्येति” लोपस्य चारितार्थाभावादिति भावः ॥

१ अ ६। पा ४। सू १० ॥

२ अ ६। पा २। सू १०६ (एतत् सूत्रस्यवार्तिकम्) ॥

३ अत्रैव भाष्ये ॥

४ अ ६। पा ४। सू १४८ ॥

‘कष्टायेति । (कै)

अकारसन्निपातनिमित्तो “^१ड्येः” यजादिनिमित्तदीर्घस्याऽ-
निमित्तं स्यादिति भावः । न चैवं “दोषाः साकल्येनेति” भाष्य-
विरोधः । “कष्टायेति यादेशो दीर्घत्वस्य” इति ग्रन्थो भाष्यपुस्त-
केषु भ्रष्टोऽतो न दोषः । एवं च “समा” इत्यपि यथाश्रुतमेवे-
त्याहुः ॥

लिङ्गादिति । (कै)

इत्तनिषेधवैयर्थ्यादिति भावः ॥

न त्वपूर्वं इति । (कै)

क्रादिनियमाद् “^२आर्द्धधातुकखेड्” इत्येवेत् सिद्ध इति नेडा-
कारान्तसन्निपातनिमित्त इति भावः ॥ परे तु नियमशास्त्राणां
विधित्वमेव आर्थी त्वितरनिवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यसम्मतत्वेनाकारा-
न्तसन्निपातनिमित्त एवेडित्यनित्यत्वेनैवात्र समाधानं युक्तमित्याहुः ॥

आकारान्तेति । (कै)

“अङ्गस्य” इत्यनेन सामानाधिकरण्यस्योचितत्वादिति भावः ।

अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तम् ॥

तज्ज्ञापयतीति । (कै)

अत एव “^३भरञ्जपो”ति निर्देशः सङ्गच्छते । मितां ह्रस्वोप-
धाया इत्यनुवर्तत इति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

४७५

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(अव्ययीभावश्च । १। १। ४१।)

ह्रस्वभाविनीति । (कै)

“अचश्च” इत्युपस्थितेरिति भावः ॥ “अचश्च” इत्यस्य श्रुतत्वेन तदाधकल्पनापेक्षयाऽस्यैवानुमितस्य लोकाभ्यामिद्वयस्य बाधकल्पनोचितेति तात्पर्यम् ॥

बाधते इति । (कै)

“ह्रस्वनुङ्भ्याम्” इत्यत्रोपस्थिततथोपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः ॥

गुणाभावेति । (कै)

“जसादिषु कन्दमि वा वचनम्” इति वचनादिति भावः ॥

अव्ययीभावश्च । १। १। ४१ ॥

उपचारो नाम “अतः क्त” इति विहितविमर्गस्थानिकफलम् ।

यथा मशकार्थं इति । (कै)

एतदेव निवृत्तिकारणम् इति पातञ्जलैक्येवद्विष्यते ॥

अनेनेति । (कै)

अव्यन्तरवचनसंवादेनेत्यर्थः । तत्र वक्तव्य इत्यन्तं तत् । तत्र

१ अ १। पा २। सू २८ ॥

२ अ ६। पा १। सू १७६ ॥

३ उपस्थिततथोपस्थिति — । क । ख । ग । इ ॥

४ अ ७। पा ३। सू १०६ (एतत् सूत्रस्यवार्तिकम्) ॥

५ अ ८। पा ३। सू ४६ ॥

यदन्यदित्यन्यत्वे प्रतियोगिनस्तथ उक्ता इत्याहुः ॥ किं पुनस्तत्प-
राङ्गवदित्यादिना तस्यैवोदाहरणप्रदर्शनम् ॥

षष्टेति । (कै)

अत्र च कारकत्वम् । तेन समुदायस्य षष्ठम् “^१आमन्त्रितस्य
च” इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ भाष्ये

यदयं नाव्ययीभावादिति । (भा)

स ह्यनन्तरत्वाद् “^२अव्ययादाप्सुप” इत्यस्यैव निषेधो न तु
“^३सुपो धातु” इत्यस्येति उपमणिकसुख इत्यादौ तन्निषेधेन चरि-
तार्थमिति न भ्रमितव्यम् ॥

न चोक्तमिति । (कै)

भाष्ये “यदि” इत्यसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनम् । “वेदाः प्रमाणं
चेद्” इति वत् । तस्मात् तत्र ग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ सूत्रं च न का-
र्यमिति भाष्याशय इति वयम् ॥

अन्येति । (कै)

^४क्षिणा ह्यारोपितमव्ययत्वम् । वास्तवमनव्ययत्वं च प्रतीयत इति
यथास्तद्धं किं चिदव्ययकार्थं भवति किं चिन्नेतीष्टं सिद्धमिति
भावः ॥ “विशेषे” । कार्यविशेषे ॥ किं च द्विवद्भं सुवद्भमिति
न्यायेन पुनर्विधानात् सार्वत्रिकमेव स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं

१ अ ६ । पा १ । सू १८८ ॥ २ अ २ । पा ४ । सू ८२ ॥

३ अ २ । पा ४ । सू ७१ ॥

४ विना । क । ख । ग । इ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(शि सर्वनामस्थानम् । १। १। ४२।)

वाच्ययीभावस्याव्ययत्वात् कञ्जनेति हरदत्ताद्युक्तं चिन्त्यम् । भाष्य-
विरोधात् ॥ अन्ये तु मुखसूत्रे नाव्ययीभावादिति नोक्तं सूत्रं च
कृतं तस्मादन्यदपि प्रयोजनं नद्या उपकुलमित्यादौ षष्ठीसमास-
प्रतिषेधादौत्याहु रिति मतं हरिटीकायां स्पष्टम् । तद् “अपि
'खल्वत्याहु रिति'”त्यादि भाष्याऽननुगुणम् ॥

शि सर्वनामस्थानम् । १। १। ४२॥

भाष्ये “असमर्थसमासश्च” इति दूषणान्तरम् । तत्रासामर्थ्य-
मसम्बन्धात् चेन वाक्यभेदस्यापि संग्रहः ॥

पर्युदासेति । (कै)

एवं हि समर्थसमासैकवाक्यते लभ्यते । यद्यपि पर्युदासेऽपि
लक्षणा तथापि दोषद्वययुक्तप्रसज्यप्रतिषेधापेक्षया लघुरेवेति भावः ।
वस्तुतो नञो निपातत्वेनानेकार्थत्वात् पर्युदासपक्षे लक्षणेति रिक्तं
वचः । पर्युदासपक्षे सुद्धित्यनेनैकवाक्यतया तस्याप्राप्तावपि आद्य-
स्याप्राप्तौ न मानमिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

नपुंसके न व्यापार इति । (भा)

निषेधस्येति शेषः ॥ “अप्राप्तेरिति”ति वार्त्तिकस्य पूर्वसूत्रवि-
हितसंज्ञायाः प्रतिषेधाऽप्राप्तेरित्युत्तरार्थः ॥ भाष्ये तु वस्तुर्थ उच्यते ।

१ अपि खल्व्याहुः । इति किलहरणमुद्रापितभाष्यपुस्तकेऽस्ति ।

२ अप्राप्तेर्वा । भा ॥

अन्यथेति । (कै)

सुडित्यनपेक्ष्यनपुंसकसम्बन्धिमात्रस्य निषेध इत्यभिमानः ।
सुट्सम्बन्धे तु इदं चिन्त्यम् । ग्रसः शौ चरितार्थत्वात् ॥ ननु
संज्ञाया एकत्वेन कार्यैक्ये विरोधाभावात् कथं परत्वमत आह

प्रतिषेधेति । (कै)

ग्रसि सावकाशत्वात् । एवं चोभयोर्योगपद्यासम्भवरूपो विरोधो-
ऽस्तीति भावः ॥

पूर्वां प्राप्तिमिति । (कै)

एवं च सङ्गद्गतिन्यायेन पुनर्न प्रवर्त्तत इति भावः ॥

अपवादेति । (कै)

एवं च स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यत्र बाधिकेति तज्याथावसरो
नेति भावः ॥

इदानीमित्यर्थ इति । (कै)

तथापीत्यर्थ इति उचितम् । यद्यपि वक्तव्य इत्युपक्रमात् ॥

स्त्रीपुंसयोरिति । (कै)

मात्राधिक्येऽपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । पुंस्त्रियोरिति तु
वक्तुमशक्यं तस्यासाधुत्वादिति बोध्यम् । अत्र पर्युदासप्रसज्यप्रति-
षेधयोः समफलत्वोक्त्वा शास्त्रप्रापितस्य प्रतिषेधे विकल्प इति मीमां-
सकोक्तं चिन्त्यम् । सामान्यविशेषन्यायेन बाधस्यैवौचित्यात् । स्वा-
ऽभावे सम्भावितस्येव च प्रतिषेध इत्यादि मञ्जूषायां विस्तरः ॥

नवेति विभाषा । १। १। ४४ ॥

ननु समुदायस्य समासग्रहणनियमेनाऽप्रातिपदिकत्वान्नवेति
विभाषायामित्यनुपपन्नमत आह

समुदायस्येति । (कै)

वार्त्तिकोच्चारितसमुदायस्येत्यर्थः ॥ नन्वेवमपि समुदायस्याना
बन्तत्वात् कथं याडादीत्यत आह

स्त्रीप्रत्यये चेति । (कै)

“स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न” इति “१७७ः सम्प्रसारणम्”
इत्यत्र भाष्यपठितवचनेनेति भावः । यन्तु “१७७ः” इति दी-
र्घग्रहणादिति । तन्न । “बहुश्रेयसी”त्यादौ लोपायं “प्रत्ययग्रहण”
इति तदन्तविधिना ङान्तेत्यर्थं तस्य स्वादिप्रत्ययलभ्यस्मादिहित-
स्तदादेरित्येति विशेषणतया ङान्तान्तेत्यर्थेन “निष्कौशाभि” व्या-
वृत्तये दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वादिति दिक् । अनुकरणस्यावन्तलन्तु
प्रकृतिवदनुकरणमिति न्यायात् । तस्यानित्यत्वाच्च न प्रत्ययान्तत्व-
प्रयुक्तप्रातिपदिकत्वनिषेध इति बोध्यम् ॥

अथवेति । (कै)

कृता । उच्चारिता । समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमसमासेऽपि

१ परिभाषेन्दु— । २६ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ६८ ॥

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभक्तिरिति भावः ॥ नामपदसन्निधाने
न वा शाटीत्यादौ प्रत्ययार्थाऽवगतेराह

क्रियापदेति ॥ (कै)

अन्यथेति । (कै)

प्रकरणादिवशाच्चार्थविशेषावसाय इति भावः ॥ ननु “दाधाघु”
इत्यादौ न घुशब्दादिना दाधादीनां प्रत्ययः किन्तु दाधाशब्दे-
रेवेत्यत आह

प्रदेशेष्ठिति ॥ (कै)

भाष्ये “घुपहणेष्वि”त्यादेर्घुप्रदेशेष्ठित्यर्थः ॥ करणल्युटि अर्था-
सङ्गते राह

कर्मणीति । (कै)

बाहुलकादिति भावः ॥

सामान्येति । (कै)

पाकं पचतीतिवत् ॥ भाष्ये “स्वस्मात् पदार्थात् प्रच्युतः”
शब्दपदार्थकः सम्यगत इत्यन्वयः ॥ “स्वस्मात् पदार्थात्” इत्यस्य
विवरणं “घाऽसौ” इति ॥ दाष्टान्तिके च शब्दपदार्थकता “एवं
रूपमि”ति वचनात् ॥ “तस्या” इत्यस्य “प्रच्युत” इति शेषः ॥
कोऽसौ लौकिकोऽर्थस्तत्राह

नवेति यङ्गम्यते इति ॥ (भा)

तद्विदुषोति

नवेति यत्प्रतीयत इति । (भा)

स लौकिकोऽर्थ इति शेषः ॥

यद्यपीति । (कै)

एवं च “स्वस्मात् पदार्थाद्” इत्यनुपपन्नं सर्वस्यापि स्वपदार्थ-
त्वात् प्रच्युतिश्चाऽनुपपन्नेति भावः । त्यागोनास्तीति चार्थान्तर-
ग्रहणाऽभावस्याऽयुपलक्षणम् ॥

प्रसिद्धिवशादिति । (कै)

लोकप्रसिद्धौ तत्र स्वपदार्थत्वव्यवहारस्तेषामेवास्ति विरो-
धस्यक्तोऽप्रसिद्धश्च गृहीत इति प्रसिद्धा भाष्ये प्रच्युत्यङ्गीकारा-
वृक्तौ इति भावः । वस्तुतो न प्रच्युत्यादिकमित्याह

तत्त्वत इति ॥ (कै)

सादृश्यादिति । (कै)

अर्थभेदाच्छब्दभेद इति पक्षे इदम् । एकशब्दत्वे त्वभेदादिति
बोध्यम् । वस्तुतः प्रच्युत्यङ्गीकारौ तथोरर्थयोर्बोधाविषयत्वबोध-
विषयत्वे-एव न तु सुख्याविति बोध्यम् ॥

पदार्थविपर्ययासक्तदिति । (कै)

लोके शब्दविशेषणकार्यप्रतीतिः शास्त्रेऽर्थविशेषणकशब्दस्य ।
'इति शब्दधर्मभित्त्याहारे विपरीतमिति विपर्ययाः । भाष्येऽपि
“स्वस्मात् पदार्थात् प्रच्युत” इत्यस्य विशेषभूतादिति शेषः ।

१ इति समभित्त्याहारे । क । ग ॥

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

अन्यथार्थप्रतीतेःशब्दानालिङ्गिताया अभवेन एतदसङ्गतिः स्या-
दिति दिक् ॥ इति करणस्याऽर्थनिर्देशार्थत्वे स्थिते नैव समानानां
शब्दानां प्राप्तिरत आह

समान इति ॥ (कै)

प्रत्यग्रेति । (कै)

यद्यपि नचेह वयं विभाषा ग्रहणेन सर्वादीन्यभिसम्बन्धीम इति
भाष्यपर्यालोचनया सर्वादिविशेषणत्वलाभात् प्रत्ययत्वं समास-
विशेषणमयुक्तं तथापि दिग्वाचकसर्वादीनामर्थस्य दिग्गो नव-
पुराणत्वाऽसम्भवादुदाहरणपरभाष्याच्च तत्र “सर्वादीनि” इत्यनेन
तद्वटितसमासो लक्षणीय इति भावः ॥

तन्निमित्त इति । (कै)

लक्षणयेत्यर्थः ॥

तदा संज्ञेति । (कै)

“न बह्व्रीहौ” इति निषेधे प्राप्ते इदं नित्यार्थं स्यादिति
भावः ॥ भाष्ये

अचिरकृतायामिति । (भा)

तस्यां बोधायामित्यर्थः ॥

संप्रत्ययः स्याद् (भा)

इत्यस्य संज्ञाया इति शेषः ॥ ननु प्रदेशे “विभाषा दिग्”

१ अ १। पा १। सू २०।

२ अ १। पा १। २६ ॥

३ अ १। पा १। सू २८।

(अ १। पा. १। आ. ६)

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

इत्यादौ न नवाशब्द उच्चारितो “नवेति विभाषा” इति सूत्रे
तु न किं सिद्धिधायाक्तं पूर्वोत्तरसाहचर्येणास्य संज्ञासूत्रत्वादित्यत
आह

प्रदेशेति ॥ (कै)

इयं संज्ञेति । (कै)

“नवेति विभाषा” इत्येतत् संज्ञासूत्रार्थ इत्यर्थः ॥ “कार्याणि”
सर्वनामसंज्ञादीनि ॥ “नवार्थम्” । नवाशब्दार्थम् । विभाषा-
शब्दस्याऽर्थसंज्ञात्वात् । कश्चित् तथैव पाठः ॥ भाष्ये “न वा
इत्युच्यते” इत्यस्य तदर्थबोधको विभाषाशब्द उच्यते इत्यर्थः ॥

प्रतिषेधवाचिन इति । (भा)

प्रतिषेधवाच्यं शब्द इति प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥

न त्विति । (कै)

एवं च प्रदेशानुगुण्येन प्रकृतसूत्रेऽपि न ‘प्रत्ययवाचिनो यदण-
मित्यर्थः ॥

भिन्नेति । (कै)

अग्रे “समानलिङ्ग” इति दर्शनादिशब्दो भिन्नार्थ इति भावः ॥

न त्विति । (कै)

अव्ययत्वादिति भावः ॥

नैवेति । (कै)

भाष्ये “कश्चित् कियत” इति “एतच्चैव न जानीम” इत्यन्वयः ।

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

नवा विधीत्युक्तवतोऽयं ग्रन्थः । एवं च शास्त्रे समानलिङ्गनिर्देशस्य
काव्यभावान्न कापि प्रत्ययार्थावगतिरित्याशयः ॥ ननूभयविधान्वय-
संभवे कथमन्यतरनिर्णय इत्यत आह

तत्रेति ॥ (कै)

अप्राप्ते यवागूभोजन इति । (कै)

अकर्त्तव्यत्वेनाऽवगते इत्यर्थः । प्ररोचनायेति शेषः ॥

न तु तदङ्गमिति । (कै)

भवतिक्रिया^१कर्त्तुर्दृश्यरूपं तदङ्गमित्यर्थः ॥ भाष्ये

विभाषा भवन्तीति । (भा)

अत्र विभाषेत्यग्रे सर्वनामानौति शेषः ॥ “भवन्ति विभाषा”
इत्यस्य सर्वनामानौत्यादिः ॥ ननु दिक् समासेऽपि नित्यनिषेधे
“न बद्धग्रीहौ” इति सामान्यसूत्रेणैव सिद्धे “विभाषा दिग्” इति
सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यत आह

परिहारान्तरेति । (कै)

इति सिद्धे “विभाषा दिग्” इत्यसम्बद्धं स्यादित्यर्थः ॥ ननु
प्रसक्तस्य निषेधेऽभाव एव दृष्टो न तु विकल्पोऽत आह

प्रतिषेधादिति । (कै)

“विभाषा श्वेः” इत्यादौ पिद्विषये विधेरनुमानं करिष्यत
इत्यर्थः । निषेधानुपपत्तिकल्पितशास्त्रेण प्रसज्येति वार्त्तिककार्यं इति

१ कर्त्तुर्दृश्यरूपम् । क । ख । ग । इ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू २० ॥

भावः । एवं च षोडशौघहणायहणवदेकविषयत्वादिकल्पसिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥

तत इति । (कै)

अन्यथा 'कल्पितशास्त्रं व्यर्थं स्यात् प्रचालनाद्धीति न्याय-
विरोधान्न निषेधार्थमेव तदिति भावः ॥ ननु विकल्पो विरुद्धविषय
एवेति किमुच्यते “विप्रतिषिद्धं लि”ति अत आह

एकेति । (कै)

द्युगपदिति शेषः ॥ विप्रतिषेधोपपादकं भाष्यम्

अत्र नेति ॥ (भा)

प्रसजति । (भा)

भावमिति शेषः ॥ “प्रसज्यते” इति प्रसङ्गो विधिः “प्रतिषेध-
विषयाद्” इत्यस्य कालविशेषविशिष्टान्ततोऽन्यत्र तत्रैव कालान्तर-
विशिष्टे इत्यर्थः । निषेधसामर्थ्यलभोऽयमर्थः ॥ सामर्थ्यात् प्रतिषेध-
विषयात् अन्यत्र विधिरित्युक्ते यत्कलितं तदाह

प्रतिषेधसामर्थ्याच्चेति ॥ (भा)

इदमपि पूर्ववद्भाष्येयं तद्धनयन्नाह

पर्याय इति ॥ (कै)

भाष्ये

याहि प्राप्ते इति । (भा)

केवलोभयत्र विभाषारूपा वेत्यर्थः ॥

कृतसामर्थ्य इति । (भा)

“पूर्वणैव” । कृत्प्रशस्त्रेणैव । विधिः कृतसामर्थ्यो विहितविधि-
कल्पकनिषेधौद्योगिक इत्यर्थः । एवं च तत्र विधिकल्पनाभावात्
प्रतिषेधमात्रप्रत्ययः स्यादिति भावः । एतद्भाष्यादपि सामान्यशास्त्र-
प्राप्तनिषेधे विकल्पं वदन्तो मीमांसकाः परास्ताः ॥ “महत्याः
संज्ञाया” इति भाष्येण संज्ञैव न कर्त्तव्येति विवक्षितं न तु लघौ
कर्त्तव्येतीत्याह

यदि हीति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

प्रत्येकधर्मावच्छिन्नसोभयस्येत्यर्थः ॥

विकल्पप्रतिषेधाविति । (कै)

प्राप्तविभाषाविषये इत्यर्थः ॥

विकल्प एवोपेति । (कै)

उभयोः संज्ञाकरणेऽपि निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाद्वितीयस्यैवोप-
स्थितिरिति भावः । अत्राप्राप्तविभाषाशब्देन केवलाऽप्राप्तविभाषो-
च्यते ॥

युगपदिति । (कै)

अनवगतसंज्ञिदयक्रमोपस्थानस्य चोद्यमेतदित्यभिप्रायः ॥

भावाभावाविति । (कै)

इमावेव भाष्ये विधिप्रतिषेधशब्देनोक्तौ ॥ भाष्ये

पूर्वस्योत्तरेणेति । (भा)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

पूर्वस्य प्रतिषेधस्य उत्तरेण विकल्पेन । वाधस्यात्र न निषेध-
प्रवृत्तिप्रतिबन्धः किन्तु तत्फलस्याभावनिष्ठसार्वकालिकत्वस्य प्रति-
बन्ध इति बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि पूर्ववाक्येन नशब्द एवादेशः
स्यात् तत्तार्थपरत्वे मानाभावादत आह

इति करण इति । (भा)

एवं चोभयत्रापौतिशब्दान्वय इति भावः । एवं चार्थद्वयक-
संज्ञाकरणसामर्थ्यादेव वाक्यभेदेन क्रमेणान्वय इति भावः । एवं च
केवलप्राप्तविभाषायासुभयत्र विभाषायां च क्रमेण निषेधविकल्पयो-
रुपस्थितिः । शुद्धप्राप्तविभाषायां तु निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाच्छुद्ध-
विकल्पोपस्थितिरिति तात्पर्यम् । पूर्वं विकल्पाप्रवृत्तौ हेत्वन्तरमाह

आनुपूर्वी चेति ॥ (कै)

अनुपयोगादिति । (कै)

“उभयगतिरिह” इत्युक्तेर्लोकगृहीतविकल्पशक्त्यैव सिद्धेरिति
भावः ॥

पक्षे निवृत्तिरिति । (कै)

एवं च तत्र निषेधतात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः ॥

अप्राप्तेति । (कै)

तत्र विधि तात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः ॥

पित्स्वेवेति । (कै)

तत्राप्राप्तेरिति भावः ॥ एकस्योभयत्र तात्पर्यन्तु न सम्भवती-
त्याशयः । भावतात्पर्यकतालोभेन पिद्विषयतैव स्यादिति तत्त्वम् ।

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

अस्योभयत्र विभाषाविषयत्वं भाष्ये ^१“विभाषा श्रेः” इत्यस्यैवोदाहरणदानेन बोधितम् । एवं च तदर्थमावश्यकोऽस्मिन् अन्यत्रापि स्वशास्त्रगृहीत सङ्केतेनैव बोधाच्च या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थितमित्याद्युक्तभाष्यविरोध इति दिक् ॥ “साधुत्वप्रतिपादन-
च्छात्रस्येति” पाठः । “शास्त्रस्य” इतिकर्तुः शेषत्वे षष्ठी । ^२“क्वचित्तु साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्येति पाठः ॥

प्राधान्यादिति । (कै)

यदिह परिनिष्ठितं तत्प्राध्विति ^३अर्थार्पत्तिकल्पितवाक्यस्यैव मुख्यत्वात्तेन मुख्यतया साधुत्वस्यैव विधानादित्याशयः ॥

तदङ्गभूतानामिति । (कै)

तदुद्देश्यभूतानामित्यर्थः ॥ भाष्ये

यस्य विभाषा क्रियत इति । (कै)

यत्सम्बन्धेन विभाषोच्यते इत्यर्थः ॥

समासश्चैव हीति । (भा)

हि यतः समासो विभाषेत्युच्यते तत्र समासोद्देशेन साधुत्वविधानात् तस्यैव विकल्पः स्यादिति भावः । साधुत्वं च जातिविशेषः । समासप्रकरणौयविभाषाधिकारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादाह ^४विभाषा श्वेरिति । (पा)

१ अ. ६ । पा. १ । सू. ३० ।

२ क्वचित्तु साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वादिति पाठः । क. ख. ग. इ. ॥

३ अर्थार्पत्तिकल्प्य वाक्यस्यैव । क. ग. इ. ॥

४ अ. ६ । पा. १ । सू. ३० ॥

साधुत्वविकल्पे दूषणमाह भाष्ये

नचैवेत्यादिना ॥ (भा)

तद्भाष्ये

सर्वदा त्विति । (कै)

सादृशाद् असाधुत्यागपुरस्सरं साधुपादानं दुष्करमित्यपि बोध्यम् ॥ तच्च साध्वनुशासन इत्युक्त्वा शब्दनित्यल्पच एवायं दोषो न तु कार्यत्वपक्षे इत्युक्तं तदुपपादकं “यस्य पुनः” इत्यादि भाष्यम् । प्राधान्यात् साधुत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति यदुक्तं तच्चाह साधुत्वस्येति । (कै)

संज्ञायाः श्रुतत्वेन साधुत्वस्याऽश्रुतत्वेन श्रुतस्य श्रुतेनैव सम्बन्धस्य न्याय्यत्वात् प्रयोगाऽसमवायिनाभादिस्थले श्रुते विधेयत्वस्याऽवश्य-कत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

पशुत्वेति । (कै)

साक्षात् श्रूयमाणेऽपि अयोग्यत्वाद्यदा न सम्बन्धस्तदा किं वक्तव्यमश्रूयमाणेऽयोग्ये सम्बन्धो नेतीत्यर्थः ॥

अन्यचेति । (कै)

‘समर्थसूत्रे ॥ “मुख्यः” प्रधानः ॥

अभिन्नार्थत्वमिति । (कै)

एवं च तदर्थं कश्चित् साधुत्वेनाऽन्वाख्यानमानोऽनन्वाख्यातस्य तदर्थकस्यान्यस्य निवर्त्तकः स्यादिति तस्यापि साधुत्वार्थं विभाषा-

धिकार आवश्यक इति भावः । वाक्ये व्यपेक्षा परस्परसंज्ञा-
रूपा पदार्थानामप्युपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभावो वृत्तिविषयः ।
एवं च वृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वान्न वाक्याऽनुज्ञानाय विभाषाग्रहणं
किन्तु वृत्तिविषये एव संज्ञाविकल्पार्थं वाच्यं न च वृत्तौ संज्ञायाः
स इत्यते तस्मादेकार्थीभावस्यैव मन्दमत्यनुगयाय स विशेषण-
मिति तत्रोक्ततात्पर्यमित्यविरोध इति भावः ॥ भाष्ये

समाससंज्ञा (भा)

इत्यस्य तद्विषयैकार्थीभाव इत्यर्थः ॥ ननु युगपच्छब्दस्यैककाल
इत्यर्थकस्य सप्तम्यर्थवृत्तेरन्वाचयशब्देनातादृशेन कथं दन्द इत्यत आह

युगपद्भाव इति । (कै)

कार्येषु शब्देषु यौगपद्यान्वाचयविषये तेषां यौगपद्यं युगप-
त्प्रयोगः प्राप्नोतीति वार्त्तिकाचरार्थः ॥ भाष्ये “युगपदचनता”
इति वज्रम्रीहेस्तल् । “अन्वाचयेन” इत्युक्त्वा “ढक् च” इति
समुच्चयोदाहरणमसङ्गतमित्यत आह

समुच्चय इति ॥ (कै)

स्वरितत्वेन चेति । (कै)

यथा “काश्यादिभ्यष्ठञ्जिठौ” इति वर्त्तमाने “वाहीक-
यानेभ्यश्च” इत्यत्र ॥ नित्यशब्दवादे तु प्रयोगदृष्टानामेव शास्त्रे
काल्पनिकविधेयत्वेनेष्टप्रत्ययविभागसिद्धिः । रेखागवयस्य “आद्य-
न्तौ” इति सूत्रे भाष्ये एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

व्यवहितेऽपीति । (कै)

लोके तथा दर्शनादिति भावः ॥

आनन्तर्यमारोप्येति । (कै)

अनेन परादिशब्दानामव्यवहित एव प्रवृत्तिरित एव ^१“व्यव-
हिताश्च” इति सूत्रं सार्थकमिति भावः ॥ शास्त्रे तु सर्वथा न
व्यवहिते प्रवृत्तिरित्याह

निर्दिष्टग्रहणं त्विति । (कै)

तुष्टार्थे ॥ ^१“छन्दसि परेऽपि” ^२“परश्च” इत्यादावपि उत्तराङ्ग-
विकल “सस्माद्” इति परिभाषाः प्रवृत्तेरिति भावः ॥

कथं तर्हीति । (कै)

^३सरूपसूत्रे इति भावः ॥

एकाऽऽकतीति । (कै)

आनुपूर्वी हि एकाऽऽकृतिरच ॥ भाष्ये “नापि ब्रूम” इत्यस्य
नैव ब्रूम इत्यर्थः ॥ अर्थोऽपि समुदायस्येति शङ्कमानं प्रत्याह

तव्यदिति । (कै)

प्रत्ययादिसंज्ञा ^४“तव्यत्तव्यानीयर” इति बह्वचननिर्देशात्
प्रत्येकमिति प्रत्येकमेव भावाद्यर्थकत्वमिति भावः ॥

१ अ १। पा ४। सू ८२ ॥

२ अ १। पा ४। सू ८२ ॥

३ अ ३। पा १। सू २ ॥

४ अ १। पा २। सू ६४ ॥

५ अ ३। पा १। सू ८६ ॥

पुनः पुनः संकीर्तनमिति । (कै)

अत्र पुनः पुनरित्यस्योपयोगश्चिन्त्यः । एकैकस्मिन् शास्त्रे तद-
भावाच्च । तस्मात् संकीर्तनमात्रमेवात्र ग्रीलनमिति बोध्यम् ॥ तेन
यत्कार्यमुच्यत इति वार्त्तिकाचरार्थः । अत एवाग्रे भाष्ये “तत्कीर्तने
च” इत्येवोक्तम् ॥ तद्विषयलभ्युपपादयति

सर्वप्रयोक्तृति । (कै)

इको ह्रस्वो भवति तत्रयोक्तृत्वं “गालवस्य” इत्यादि क्रमेणार्थः ॥
भाष्ये

प्राप्तुचैवेति । (भा)

प्राग्देश एव फिन्प्रयोगः स्यादित्यर्थः ॥

अनादित्वादिति । (कै)

एवं च गालवातिरिक्तशिष्टैरपि प्रयुज्यमानत्वान्नियमासम्भवः ।
किं चैतत्पक्षे शास्त्रं रेखागवयन्यायेन कल्पितशब्दविषयमिति
कल्पितशब्दे प्रयोक्तृनियमाऽसम्भव इति भावः ॥

शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति । (कै)

एवं च पूजार्थमित्यस्य स्वशास्त्रपूजार्थमित्यर्थ इति भावः ॥
तदेवाह

शास्त्रस्य हीति ॥ (कै)

भाष्ये

देशग्रहणं चेति । (भा)

वेनाचार्यग्रहणम् । देशग्रहणस्य पूजार्थलभ्युपपादयति वक्तुमशक्यं देशस्य
अनर्तुत्वाद्यभावादिति भावः ॥

स्थिरं भवतीति । (कै)

ततश्च देवकीर्त्तौ तद्देशीयानां स्वरवस्थानमित्यर्थः । तेन च पाणिनेरपि तदिति भावः ॥ ननु नित्यशब्दवादे गालवादि-ग्रहणस्य पूजार्थत्वे ह्रस्वाभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं न स्यात् तत्पक्षे सप्तधूपायने साध्वसाधुविवेकाय शास्त्रमिति चेन्न । गालवः स्मर्त्ता नान्य इति स्मृत्यन्तराऽनुसन्धानद्वारेण विकल्पसिद्धेः । वा ग्रहण एव कर्त्तव्ये गालवग्रहणं व्यर्थमिति शङ्कानिरासार्थं तु भाष्ये “पूजार्थम्” इत्युक्तम् ॥ भाष्ये

तत्कीर्त्तने चेति । (भा)

आचार्यदेशकीर्त्तने चेत्यर्थः । यस्य कार्याशब्दास्तस्येति शेषः । तदेवाह

इदानीमिति ॥ (कै)

प्रयुक्तमिति । (कै)

कृतमित्यर्थः ॥

नित्यपक्षे त्विति । (कै)

कार्यपक्षे त्वेवं वक्तुमशक्यं यतो गालवेन कृतोऽतः कर्त्तव्यो नान्येन कृतोऽतो न कर्त्तव्य इति । अन्येन कृतस्य पुनः करण-वैयर्थ्यात् । न ह्यन्यकृतस्य पुनः करणमस्ति । नाप्यन्येनाकृतस्या-करणम् । तादृशस्यैव करणात् । एतेनान्येन कृतस्यानुवादोऽन्या-कृतत्वबोधनद्वारा विकल्पबोधक इति परास्तम् । पाणिनिकृता-नामपि १“पचो व” इत्यादीनामन्याकृतत्वेन तेषामपि विकल्पा-

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

पक्षेऽपि तस्मात् कार्यवादोऽसङ्गत इति दिक् ॥ ननु लोकतोऽनित्य-
त्वार्थलाभेऽपि निषेधविकल्पयोरस्माभ इत्यत आह भाष्ये

आचार्यः खल्वपीति । (भा)

एवं च “द्वक्त्रोरि”त्याद्युभयत्र विभाषायां यथा तव तयोर्लाभ-
स्तथा विभाषापदघटितेऽपि भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति भावः ॥

वाशब्दो विकल्पे इति । (कै)

यत्तु अर्थस्य संज्ञित्ववद्विभाषापदार्थस्यैव संज्ञात्वम् । तच्चापीतिः
सम्बन्धात् । न च पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावेनान्वयासम्भवः । विकल्प-
वाचिपदस्य तदर्थं लक्षणाभ्युपगमात् । एवं च लक्षणा तात्पर्य-
ग्राहकमिदं सूत्रम् । अर्थे न संज्ञात्वमिति चेत्तदर्थोऽक्षिप्तशब्दमात्रस्य
संज्ञात्वमस्तु इतिशब्दसम्बन्धसामर्थ्यादिति । तन्न । एकस्याऽनेक-
संज्ञायाः शास्त्रेऽदर्शनात् । “अनाकृतिः संज्ञा” इति वृद्धिसूत्रस्य
भाष्यविरोधाच्च ॥

तेनाकृतीति । (कै)

तत्पक्षे लिट्त्वजातौ विधिमुखेन प्रवृत्तौ पितृव्येव स्याद्
निषेधमुखेन प्रवृत्तौ कित्वेव स्याद् न तु सर्वचेति सूत्रं कर्तव्यं
सति च सूत्रे लिट्त्वजातौ प्राप्तस्य निषेधे तस्मादेव विकल्पो
विधीयमानस्तत्सर्वत्र सिध्यतीति भावः ॥ प्रत्याख्यानाश्रयमाह

व्यक्तिपक्षे त्विति । (कै)

कचिद्विधिमुखेनेत्यन्वयः ॥

किं चित्संशयम् । (कै)

उभयत्र विभाषारूपम् । उत्तरत्र तु कचित् प्रतिषेधमुखेनेत्येव पाठः ॥ परे तु आकृतिपक्षे किं तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयं लक्षणम् । उत तज्जात्याश्रयव्यक्तिश्चिद्विषयम् । नाद्यः । सूत्रारम्भेऽपि नपदघटितवाक्यस्य तद्विषयताया वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य व्यक्तिश्चिद्विषयता वाघटितस्य सर्वविषयतेति तु दुर्लभम् । नान्योऽपि । “न ब्राह्मणं हन्याद्” इत्यादौ जातितत्त्वे सर्वविषयताया एव दृष्टत्वात् । किं च । तत्र विधिमुखप्रवृत्त्या पिद्विषयत्वं निषेध-मुखप्रवृत्त्या किद्विषयत्वं वा इत्यत्र विनिगमनाविरहात् सूत्रं विनायुभयमुखेन प्रवृत्ताविष्टसिद्धेः । न च भावतात्पर्यकता पिद्विषयत्वे विनिगमिका । “विभाषोपयमने” इत्यादौ त्रिसंशयताऽनुपपत्तेः । भावतात्पर्यकतालोभेनाप्राप्तविभाषालस्यैव सम्भवात् । विप्रतिषेधशास्त्रबलात् तेष्वभावतात्पर्यकतापि स्यादिति चेत् प्रकृतेऽपि तुल्यम् । तस्मात् पक्षद्वयेऽपि सूत्रप्रत्याख्यानं भाष्यतात्पर्यम् । किं च सूत्रे कृते त्रिसंशयाऽप्राप्तविभाषास्यपि तत्प्रवृत्तिः स्यादिति शोचिष्येतैव । लक्ष्यानुसारादप्रवृत्तौ तु सूत्रं व्यर्थमेवेति भाष्याशयः । एतदेव ध्वनयन् त्रिसंशयाप्राप्तविभाषां दर्शयति । त्रिसंशयास्यप्राप्तविभाषालमेवेतिभ्रमनिरासायेतरयोरपि कथनमित्याहुः ॥ “इत उत्तरम्” इत्यस्य साभे युक्तिमाह

अधिकार इति ॥ (कै)

संशयत्रयस्य कायभावादाह

चिषिति ॥ (कै)

१“द्वन्द्वे च” १“विभाषा जसि” इत्युक्तोभयशब्दोदाहरण-
मसङ्गतमत आह

उपलक्षणेति । (कै)

“विभाषा जसि” इत्यस्य द्वन्द्वविषयतया “द्वन्द्वे च” संज्ञानिषेधेन
सर्वनामसंज्ञी या प्राप्तविभाषालनिश्चयेन निषेधोपप्राप्तविभाषाल-
निश्चयेन वा त्रिसंशयलाभावादिति भावः । द्वन्द्व इत्यस्यासम्बन्धे
पूर्वादीनां जसि विकल्पाऽऽरम्भो व्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् ॥ ननु
तयशब्देऽपि कथं संग्रहः प्रथमादिस्त्रुत्वेण प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा सर्वादि-
स्त्रुत्वेण तु उभयशब्दस्य समुदायस्येति भिन्नविषयत्वेनाऽप्राप्तविभाषा-
लनिर्णयादत आह

तत्रेति ॥ (कै)

“तयशब्देन” इत्यस्य तदन्तविधिरित्यनेनान्वयः ॥ अन्वर्थत्वेन
कथं तदन्तविधिरत आह

केवलस्येति ॥ (कै)

सर्वनामत्वसम्भवात् । (कै)

सर्वार्थबोधकत्वसम्भवात् । तथाच तस्य सर्वार्थबोधकत्वासम्भवात्
सामर्थ्येन संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिरिति
भावः ॥

पूर्वविप्रतिषेधश्चेति । (कै)

सर्वादित्वनिबन्धना संज्ञा जस्भिन्ने सावकाशा द्वितीयादिषु च विकल्प उभयशब्दे जस्युभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधः । न च नित्या संज्ञाऽन्तरङ्गा । ^१अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । तथाहि । “नान्तरङ्गं वलीय” इत्यस्या अत्र विषयः । युगपत्प्राप्त्यभावात् । जसा-
देस्सर्वनाम्नो विहितत्वसम्पत्तये तस्याः पूर्वमेव प्रवृत्तिरस्यास्तु जसु-
त्पत्त्यनन्तरमिति स्पष्टमेव । ना“प्यसिद्धं वह्निरङ्गमन्तरङ्ग” इत्यस्याः ।
अन्तरङ्गोत्तरं वह्निरङ्गप्राप्तेरनया तत्प्रवृत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् ।
वङ्गश्लथा सत्त्वात् । तदुत्तरमपि एतत् प्रवृत्त्या पक्षे तदभाव-
विशिष्टस्य साधुत्वबोधनम् । पूर्वादिस्त्विव चिसंगयत्वस्य भाष्योक्तस्या-
ऽप्रवृत्त्यापत्तेश्चेति दिक् ॥ भाष्ये

तेन वेत्यादि । (भा)

तेन नित्ये प्राप्ते वा अन्यत्राप्राप्ते वेत्यन्वयः ॥

प्रत्ययान्तरेति । (कै)

एवं चोभयशब्देऽस्याप्राप्तेरप्राप्तविभाषालमेवेति भावः ॥

न विशेषित इति । (कै)

न प्रत्याहारघटक इतरव्यावर्त्तकः । समुदायानुबन्धस्यावयवानु-
बन्धत्वाभावादिति भावः ॥

प्रमाणे इति । (कै)

सदृशस्यैव तत्सन्निवेशे सत्त्वादिति भावः ॥ भाष्ये

१ असिद्धं वह्निरङ्गमन्तरङ्गे । परिभाषेन्दुशे - ५.१ ॥

ऊर्णोतेर्विभाषेति । (भा)

ऊर्णोधातोः कित्त्वविषये विभाषेत्यर्थः ॥

वाक्यभेदेन (कै)

इत्यस्य विकस्यत इत्यनेनान्वयः । इदं सर्वं कित्त्वकित्त्वयो-
रैक्याभिमानेन ॥ किमर्थं तर्हि पुरस्तात्कृतमत आह

इडुपेति ॥ (कै)

शङ्कते भाष्ये

अन्यङ्ङीति ॥ (भा)

तद्वाख्या

भेद इति । (कै)

तथाच त्रिसंशयत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥

गुणनिषेधस्येति । (कै)

यद्यपि कित्कित्कार्याणि भिन्नानि बहूनि सन्ति तथा-
प्यूर्णोतावन्याऽसम्भव इति भावः ॥

इत्यत्रेति । (कै)

इत्यत्रेत्यर्थः ॥

वाक्यभेदेनेति । (कै)

पृथक् पाठसामर्थ्यादिति भावः ॥

परविप्रतिषेधे त्विति । (कै)

“विज इड्” इत्यतोऽर्थाधिकारादचेडागम एव गृह्यत इति

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

(नवेति विभाषा । १। १। ४४।)

पक्षे त्वित्यपि बोध्यम् । “यमो गन्धने” “विभाषोपयमने”
इत्येते सिद्धः कित्वविधायके ॥

यदेति । (कै)

गन्धनं सूचनम् । उपयमनं स्त्रीकारः । गन्धनाङ्गमिति वङ्ग-
प्रोहिः । तच्च गन्धनपूर्वके स्त्रीकरणे यदि कित्वविकल्पः । ततः
प्राप्तविभाषेत्यर्थः । परभूतासु “दीपजन” इति भिन्नासु अप्राप्त-
विभाषासु पूर्वविषयनिवृत्तिः पूर्वविप्रतिषेधाङ्गीकारस्याप्राप्तविभा-
षाले बीजमिति बोध्यम् । “वृत्तिसर्ग” इत्यात्मनेपदविधायकम् ॥
ननु मृगादीनाम्प्राणित्वादप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते इत्ययुक्तं
मृगादिविषयके एव च चिसंशयत्वादत आह

चर्मादीति ॥ (कै)

प्रत्ययान्ता इति । (कै)

प्रत्ययः सनादिरन्तावयवो येषामित्यर्थः । उषादयश्च तदेक-
देशा न प्रत्ययान्तरूपा इति भावः ॥

संज्ञा संज्ञिसम्बन्धार्थ इति । (कै)

अत एव क्यजाद्यन्तानां संज्ञासिद्धिरावृत्तौ तु गौरवमिति भावः ।
केचित्तु प्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तौ उषादिभ्यः कर्तृक्विबन्तप्रकृतिकाचार-
क्विबन्तेभ्य एव स्यादिति प्राप्तविभाषा तच्चित्त्वत्तौ पूर्वविप्रतिषेधे-
ऽप्राप्तविभाषा निवृत्तौ परविप्रतिषेधे उभयत्रेति भाष्याशयः ॥

प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणीति । (भा)

अस्यायं भावः । हलन्तेभ्यः आचारकिपोऽनभिधानमेवेतरप्रत्ययान्तास्तु नोषादय इत्यप्राप्तविभाषात्वमेवेति वदन्ति ॥ “एकपरिहारः” कर्मस्थभावकत्वाऽभावरूपः ॥ ननु कर्त्तरौत्यनुवृत्तिर्यथा कर्मणि भावे कर्मकर्त्तरि च परत्वात् “चिण्भावकर्मणोः” इत्यस्य प्रवृत्तेरिति चेन्न । विप्रतिषेधलभ्यार्थस्यैव स्फुटत्वायाऽनुवृत्त्या प्रदर्शनादितिदिक् ॥

तृन्नादीनामिति । (भा)

१ आक्रोशे च (पा)

२ संज्ञायाम् (पा)

३ विभाषा तृन्नादीनामिति (पा)

इति सूत्रे इत्यर्थः ॥

यद्यच्काविति । (कै)

४ अच्कावशक्तौ (पा)

इत्यतस्तदनुवृत्तौ तु निःसन्देहमप्राप्तविभाषेति भावः ॥ एतद्भाष्यविरोधाच्च तत्राच्कावित्यनुवृत्तिपरा ग्रन्था अयुक्ता एवेति तात्पर्यम् ॥

यङ्लुकीति । (कै)

“अचि विभाषा” इत्यत्र “यङि” इति वर्त्तते तत्रोभयोर्-यङ्जाद्योरव्यवहितपरत्वासम्भवात् अतस्माच्चौत्यस्य परविशेषणत्वं

१ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

२ अ ६ । पा २ । सू १५८ ॥

३ अ ६ । पा २ । सू १५९ ॥

४ अ ६ । पा २ । सू १६१ ॥

५ अ ६ । पा २ । सू १५७ ॥

६ अ ८ । पा २ । सू २१ ॥

यङीति विषयसप्तमी अचि परे यङ्विषये रेफस्य लत्वमित्यर्थः । तत्र विभाषारम्भसामर्थ्याद् यङ्लुकः पूर्वं ^१“गो यङी”ति न भवति । ^२“न लुमता” इति निषेधानित्यत्वेन वृथगस्योपेन स्थानिवद्भावेन वा यङ्विषय इति प्राप्तविभाषालोपपत्तिः । यङीत्येतद्विद्वत्तौ विभाषाया अशिद्धत्वादेव ^३नित्यल्लं समुदायलुक्चपि “न लुमता” इति निषेधात् तन्नास्तिरित्यप्राप्तविभाषालोपपत्तिः । उभयत्रविभाषावे लियमुपपत्तिः । “गो यङि” इत्येतद्व्यति प्रकरणे प्रकरणमशिद्धमिति विभाषाया अशिद्धत्वाभावः । लुकः पूर्वं यङीत्यस्य न प्रवृत्तिः । “अन्तरङ्गानपि” इति न्यायेन लुकस्तत्प्रयोजकाच्प्रत्ययस्य च पूर्वम्प्रवृत्तेः । न च लुकि “न लुमता” इति निषेधे यङ्परत्वाभावाद् “गो यङि” इत्यस्याप्राप्तेः कथमुभयत्र विभाषालमिति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वादिति दिक् ॥

अथ त्विति । (कै)

तथा च स पच एतद्भाष्यविरुद्ध इति भावः । वस्तुतो द्योतकलपचेऽपि “व्यतिलुनीते” “गार्गायणी”त्यादौ द्योतकसमुच्चयस्य दावित्यादौ द्योतकवाचकसमुच्चयस्य च दृष्टत्वेनाऽत्राप्यात्मनेपद-^४प्रवृत्तिरस्तीति प्राप्तविभाषा रूपपादेति चिन्त्यमेतत् ॥ भाष्ये

^५गतिबुद्धीति (पा)

नित्ये प्राप्ते इति । (भा)

नियमशास्त्राणां विधिसुखेन प्रवृत्तिरिति भावः ॥

तत्र विपूर्वं इति । (कै)

विहरति ग्रामम् इत्यादौ गच्छतीत्यर्थाऽवगमादिति भावः ॥

भाष्ये

अप्राप्ते हरति भारमिति । (भा)

ननु गत्यर्थत्वादस्यापि प्राप्तिरस्येवेति चेन्न । प्रापणार्थत्वेऽपि गत्यर्थत्वाभावस्य ^१“न गती”ति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥

^२दैवयज्ञीत्यादीति । (कै)

अनार्षयोरित्यनुवृत्त्यादिनाऽत्रापि सन्देहसम्भव इति भावः ।

आदिना ^१“विभाषा पुरुषे” इति ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टकते

महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य

प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

इग्यणः सम्प्रसारणम् । १।१।४५॥

लिङ्गेति । (कै)

प्रदेशेषु प्रथमानिर्देशो वाक्यसंज्ञाया अन्यविभक्तिनिर्देशश्च
वर्णसंज्ञाया लिङ्गमिति भावः ॥ ननु तर्हि लिङ्गादुभयोरपि
संज्ञितमस्त्वित्यत आह

युगपच्चेति । (कै)

अनेकस्यार्थस्यैकशब्देन युगपदनुपस्थितेरिति भावः ॥ ननु
वाक्यस्य संज्ञायां प्रदेशेषु तस्यैव विधानं स्यादत आह

वाक्यार्थ इति । (कै)

पूर्वसूत्रादितीत्यनुवर्त्य “इग्यण” इति सम्प्रसारणसंज्ञमित्यर्था-
दिति भावः ॥ खं रूपमित्युक्तेः शास्त्रे शब्दपरत्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेति-
समभिहारं विनार्थपरत्वाऽसम्भवादिति बोध्यम् ॥ ननु यणस्यानि-
कत्वौपलक्षित इगेव वाक्यार्थ इति वर्णपक्षादस्य को भेद इत्यत आह

१ पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनाद्युगपदुभयोः संज्ञितस्यैकस्मिन् वाक्येऽनु-
पादानादेकतरपक्षाऽऽश्रयणे सर्वकार्यसिद्धिप्रसङ्गात् प्रश्नः (भाष्ये)
किमियमिति ॥

भवतीति । (कै)

एवं चेग्रवनं वाक्यार्थ इति भावः ॥

तत्प्रतिपादितमिति । (कै)

संज्ञोपस्थितस्यानर्थकत्वे तदर्थानुपयोगे वा संज्ञोपस्थितस्वरूप-
स्यैवोपादानम् । नचैतदुभयमप्यत्रेति भावः ॥

प्रतिपादयतीति । (कै)

१“अङ्गः सम्प्रसारणम्” इत्यादौ । “उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वम्”
इति १“अणुदित्” इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिदम् ॥ १“वर्णविधि-
रि”त्यस्य वर्णविषयविधानमित्यर्थः सिद्धेरभावादाह

वर्णाश्रय इति । (कै)

सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासो विधिरिति “कर्मणि किरि”ति
भावः ॥ आदिना एकादेशः ॥

वाक्यार्थेनेति ।

क्रियारूपेणेत्यर्थः ॥ ४“नाप्येतयोरिति भाष्यं व्याचष्टे

तस्य चेति । (कै)

चोऽसम्भवादित्युत्तरं योज्यः ॥ भाष्ये

एतयोः कार्ययोरिति । (भा)

पूर्वरूपदीर्घयोरित्यर्थः ॥ स एव तावन्नास्तीति वक्तव्ये दुर्लभ-
त्वोक्तिरनुचितेत्यत आह

१ अ. ६। पा. १। सू. १३ ॥

२ अ. १। पा. १। सू. ६६ ॥

३ सम्प्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञाचेदु वर्णविधिर्न सिध्यति । भा ॥

४ नाप्येतयोः कार्ययोः सम्भवोऽस्ति । भा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५०५

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(इग्यणः सम्मसारणम् । १। १। ४५।)

कार्यपक्षे इति । (कै)

अनेन भाष्येणातीतानागतयोरविद्यमानयोरप्रत्यासत्त्या शक्ति-
ग्रहदौर्लभ्यसुक्तम् । निरूपितं चेदं मञ्जूषायां नामार्थवादे ॥

नित्यपक्षे त्विति । (कै)

अनेन “अथापि कथंचिद्” इत्यपि भाष्यं व्याख्यातम् ॥

शास्त्रेति । (कै)

सितमित्यादौ यणस्थानिकलाभावेन शास्त्रमात्रैकगम्यं तदि-
त्यर्थः । शास्त्रगम्यत्वे चेतरेतराश्रयमेवेति भावः ॥ भाष्ये

केनासाविति । (भा)

केन मानेन यणः स्थाने इति ज्ञातः स्यात् ॥

अनेन । (भा)

सम्मसारणसंज्ञाविधायकेन शास्त्रेणासाविग् यणःस्थाने स्थाप्यत
इत्यर्थः ॥ उभयोः संज्ञालमित्यर्थोऽसंभवौ एकस्यैव संज्ञालादत आह

उभयोः संज्ञेति । (कै)

१ अथापि कथं चिद्विद्येत केनासौ यणः स्थाने स्यात् । भा ॥

२ विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक* उभयसंज्ञालस्य । (वा) । उभयोः
संज्ञा (षष्ठीतत्पुरुषः) उभयसंज्ञा । तस्या भाव उभयसंज्ञालम् ।
तत्र तन्नाट्येकशेषाणामन्यतमाश्रयेणोभयोः संज्ञा सिध्यति ।
भर्तृहरिश्चाह -

* “ज्ञापकमुभयसंज्ञालस्य” इति पाठोऽप्यस्ति भाष्ये ॥

एकशेषश्च प्रतिपदमनेकमर्थमुद्दिश्येकस्याः संज्ञाया एकवाक्य-
तयैव विधातुं शक्यत्वादत्राऽऽवृत्तेः क उपयोग इति चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

यथा काकादिति । (भा)

अज्ञात एव काकत्वे तज्जातत्वमात्रेण तथा व्यवहारवदत्रा-
पीत्यर्थः ॥ तत्र शङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

“अन्यत्र” । “एको गोत्रे” इत्यत्र ॥

यदाऽनुपेति । (कै)

सम्भसारणसंज्ञायां लिङ्गाभ्यां वर्णवाक्ययोः ।

प्रविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेव जायते ॥

तथा द्विर्वचनेऽचौति तन्वोपायादिलक्षणः ।

एकशेषेण निर्देशो भाष्य एव समर्थितः ॥

तन्त्रं च शब्दतन्त्रम् अर्थतन्त्रं वेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या । अर्थभेदा-
च्छब्दभेदे आद्यः पक्षः । शब्दैक्ये द्वितीयः । आद्येऽपि व्यञ्जकध्वनिमात्रभेदे
व्यङ्ग्ये व्यावृत्तिरेवेत्यादि बोध्यम् । एवं च

तन्त्रत्वमेकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः ।

उपकारान्यथात्वे तु भवेदावृत्तिलक्षणा ॥

इति मीमांसकमर्यादानुरोधो वैयाकरणैर्नकर्तव्यः । तस्य भाष्यादि-
सकलवैयाकरणग्रन्थविरुद्धत्वात् । मूलयुक्तिशृण्वतयादुरुपपादत्वाच्च ॥

१ अन्यत्र चोक्तम् । तदेतत् — “येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैव हेतुना
द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यति” । ४ । १ । ६३ ॥

२ अ. ७ । पा. १ । सू. ६३ ॥

न उपजातो जात्यभिव्यञ्जकः संस्थानविशेष आकारविशेषो
यस्येत्यर्थः ॥ कथन्तर्हि तथा व्यवहार इत्यत्राह

निर्ज्ञातमिति । (कै)

एवं च तस्माज्जातत्वेनाऽवगते तच्छब्दप्रयोग उभयत्रापीति
दृष्टान्तलोपपत्तिः । अन्ये तु काकाज्जातो यथा काकलाभि-
सम्बन्धात्काक एवं सम्प्रसारणाज्जातोऽपि सम्प्रसारणत्वारोपात् सम्प्र-
सारणमिति भाष्यार्थमाहुः ॥

वाक्येऽपि । (भा)

स्वार्थबोधनाय वाक्येषु प्रयोक्तव्येऽप्यित्यर्थः ॥ योग्यक्रिया दर्श-
नादिरपीत्यत आह

प्रकरणेति । (कै)

तत्तद्वाक्यस्य वाक्यार्थं शक्तिग्रहकाले तत्तदेकदेशस्यापि तत्त-
द्वाक्यार्थं शक्तिग्रहः पदैकदेशस्य पदार्थ इवेति शक्त्यैव बोधः ।
पूर्वपरिहारे सम्प्रसारणपदस्य तज्जन्यवर्ण उपचारात् प्रयोगः ॥ अत्र
लेकदेशेनैव शक्त्या तदर्थप्रतिपत्तिरिति भेदस्तदाह

आश्लेषस्यतीति । (कै)

आश्लेषोऽत्र बोधनमेव ॥ भाष्ये

इत्येतस्य वाक्यस्यार्थ इति । (भा)

अत्र वाक्यपदं पदसमुदायपरम् ॥ “इत्येतस्य” इत्येतदर्थकस्य
सम्प्रसारणादुत्पन्नो यस्तस्मादिति सम्प्रसारणस्य यत्कार्यं तस्येति च
वाक्यस्यार्थ इत्यर्थः ॥ पूर्वैभ्यः पचेभ्योऽस्य भेदमाह

यथा ब्राह्मणेति । (कै)

एवं च यथा तच्च संख्याऽन्वयसंख्येयद्वारा तथा प्रकृते स्निहृ-
त्तद्वारेति भावः ॥ तदेवाह

तत्फलस्येति । (कै)

यथा पितृनाम्ना संकल्पितं द्रव्यं तस्याऽयोग्यत्वे तत्पुत्राय
समर्प्यते तद्वदिति भावः ॥ भाष्ये

एकत्वेनेति । (भा)

साजात्यादेकत्वेन विशिष्टानि बुद्ध्या कृतेत्यर्थः । सर्वेषामेकत्वे-
नैकजातीयत्वेनैकपरिहारेण सर्वाणि परिहृतानीति भावः ॥

नेदं तुल्यमिति । (भा)

नित्यशब्दवादेऽपि यणस्थानिकत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वा-
दिति भावः ॥

भाविसंज्ञेति । (कै)

सम्प्रसारणादिपदस्य तत्त्वेन व्यवहरिष्यमाणे लक्षणेति भावः ।
अथ समाधिर्बुद्ध्यादिविषयेऽपि बोध्यः ॥

बुद्धीति । (कै)

तदर्थं सूत्रार्थः । यणः प्रयोगे प्राप्ते इक्षुप्रयुज्यमानः सम्प्रसारण-
संज्ञ इति । तज्ज्ञानं च यजाद्युपदेशज्ञानमात्रेण “वचिस्त्वपि”
इत्येतज्ज्ञानं विनापि जातमिति नान्योऽन्याश्रय इत्यर्थः । “वचि-
स्त्वपि” इत्यादेश्चायमर्थः । एतत्सम्बन्धियण् प्रयोगे प्राप्ते इक्षुप्रयुज्य-

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५०६

(अ १। पा. १। आ. ७)

(इग्यः सम्प्रसारणम् । १। १। ४५।)

मानः साधुरितीति भावः । असाधोः साधुत्वं ब्रह्मण्युपपादयितु-
मशक्यमत आह

प्रागिति । (कै)

एतदेव ध्वनयितुमभिमतस्येत्युक्तम् ॥ ननु दुहेर्लङि उत्तमपुरुषे
ल्लेखेति तस्य सम्प्रसारणत्वेऽदुहितरामित्यादौ “हृल्ल” इति
दौर्घः स्यादत आह

यथासंख्येति । (कै)

एवं हि यथासंख्यार्थं लृकारोपदेशस्यावश्यकत्वे “लृकारोपदेशः
किमर्थ इति” १ “लृल्लक्” सूत्रस्य भाष्यासङ्गतिरिति चिन्त्यमिदम् ।
तस्मात् सम्प्रसारणस्येत्यादौ तद्भावितपरत्वाश्रयणान्न दोषः । ध्वनितं
चेदं वाक्यसंज्ञापचक्ष्यापने वाक्यैकदेशन्यायं वदता भगवता । एतेन
शुभ्रामचक्षुवावित्यपि सिद्धम् ॥

अचः पश्चादिति । (कै)

समानाङ्गग्रहणस्य करिष्यमाणत्वादौकारस्य चानङ्गस्थत्वा-
दित्यर्थः ॥ तत्प्रत्याख्यानेऽप्याह

वार्षेति । (कै)

आङ्गमुवङ् ॥

आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६॥

‘अपि त्विति । (कै)

एतदर्थमेव स्थानाख्यप्रमाणेन भिद्वेऽपि “यथा संख्य” सूत्रमावश्यकमिति भावः ॥ “अभिज्ञस्य” । अपृथग्भूतस्य ॥

सुतरामिति । (कै)

यत्र न साहित्यस्य नियमेन प्रतीतिः पृथगुपस्थितिश्च तत्रापि चेन्न क्रमव्यवस्था किमु वक्तव्यं साहित्यप्रतीतावपृथगुपस्थितौ चेत्यर्थः । तथान्वयबोधे तत्तत्पदार्थानां सर्वसाधारणव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनोपस्थितिस्तन्त्रमिति तात्पर्यम् ॥

अन्तो निश्चय इति । (कै)

दर्शनस्यावसानं निश्चये सत्याकाङ्क्षाभावाद्भवतीति दृष्टान्तशब्देन निश्चय उच्यते इत्यर्थः ॥

एतद्दर्शनमिति । (कै)

निश्चय इत्यर्थः । एवं च यथासंख्यानव्याभिप्रायेणेदृशप्रयोगो लोके ऽसाधुरिति भावः ॥ भाष्ये

१ लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति अपि तु शास्त्रेणैवेति - प्रदर्शनाय भाष्ये “समासनिर्देशोऽयमिति” ॥

२ अ १। पा २। सू १० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५११
(अ. १। पा. १। व्या. ७) (आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६।)

१ अस्ति वेति (भा)

प्रश्नः । चपाठस्त्वयुक्तस्तस्य प्रश्नेऽयुक्तात् ॥ भाष्ये

कौ पुनरिति । (भा)

यौ टकितौ आद्यन्तौ तौ किमागमावुताऽऽदेशाविति प्रश्नः ॥

आगमावित्याहेति । (भा)

आद्यन्तपदसत्त्वादिति भावः ॥

नित्येष्टिति । (भा)

वर्णास्तद्वटिताः प्रयोगेषु श्रूयमाणाः शब्दाश्च व्याकरणाकार्या
आकाशवञ्जित्या इतिमते इदम् ॥

तच्च शब्दान्तरादिति । (भा)

प्रसक्तां शब्दान्तरबुद्धिं विहायेत्यर्थः ॥ “अनागमकानाम्”
इत्यादेर्यद्यपि घुसंज्ञासूत्र आशय उक्त एव तथापि तं विसृत्य
तत्कथमिति प्रश्ने एकदेशी साहचर्यादस्य संज्ञासूत्रत्वेन तदुप-
पत्तिमाह

संज्ञाधिकारोऽयमिति ॥ (भा)

तच्च शङ्कते

१ किल्पुरणमुद्रापितभाष्यपुस्तके “अस्ति चेति” इति पाठोऽस्ति ॥

२ “गुक्तं पुनर्यद्” इत्यारभ्य “अनागमकानां सागमकाः । तत्कथम्

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीण्यस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥”

इत्याद्यन्तमुक्तम् भगवता घुसंज्ञासूत्र (१ । १ । २०) व्याख्यानावसरे ॥

यद्येवमिति ॥ (कै)

उपलक्ष्यत इति । (कै)

एवं चानयोरित्वमेव नेति भावः ॥

‘आटजिति । (कै)

यद्यपि प्रत्ययविधौ नास्य प्रवृत्तिः षष्ठीत्यपकर्षणात् । अत एव
 “टाटिटन्” “ऐकागारिकङ्” इत्यादौ नास्य प्रवृत्तिः । तथापि
 टुकः पर्यायेणाद्यन्तता स्यादिति दोष इति बोध्यम् । “आटश्च”
 इत्यादिभिस्तु टकारार्थादिलोपलक्षिताकाराद्यनुवादेन वृद्धादि-
 विधानम् ॥ भाष्ये

संकीर्त्येते । (भा)

प्रथमत उच्चार्येते ॥

उदाह्रियेते । (भा)

पश्चादुच्चार्येते इत्यर्थः ॥

अन्तरतम इति । (कै)

अर्थतः श्रुतितस्येति भावः ॥ ननु प्रथमातिक्रमे कारणाभावा
 दाद्युदात्तत्वेनेष्टमिद्धिरत आह

तच्चेति ॥ (कै)

भाष्ये

१ अ ५। पा २। सू १२५ ॥

२ अ ५। पा १। सू ११३ ॥

३ अ ६। पा १। सू ६० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५१३
(अ. १। पा. १। आ. ७) । (आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६।)

तच्च वाक्ये एवेति । (भा)

त्रिपदे वाक्य एवेत्यर्थः ॥ “एवः” प्रसिद्धौ ॥ एवं च तत्
समानार्थकवृत्तावय्वकारविशेषणत्वं सुलभमिति भावः ॥

प्रत्याख्यानादिति । (कै)

यामुङ् विधायकं च “यामुङ्दुदात्तः परस्मैपदेषु” इति पाठ्य-
मिति न दोषः ॥ “आडजादीनाम्” इति कुर्वतः सूत्रज्ञतो नायं
पक्षस्त्यक्त्यर्थविषयौभूत इत्यतो घुसंज्ञासूत्रोपपादितमेव पक्षं
सिद्धान्याह भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

परिभाषापक्षेऽपीति । (कै)

परिभाषालेनाऽऽगमत्वपक्षेऽपीत्यर्थः ॥ भाष्ये

तेनाऽयं विशेषेणेति । (भा)

“ततः पश्चादिकारम्” इत्यन्तेनेत्यर्थः । शब्दान्तरं तव्याद्यपेक्षया
भिन्नसमुदायम् इत्यव्यादिरूपमित्यर्थः ॥

प्रतिपद्यते (भा)

तथ्यबुद्धिनिवर्त्तनेनेत्यर्थः ॥

नित्यं पदमिति । (कै)

व्याकरणानिष्पाद्यमित्यर्थः ॥

अन्वाख्यायत इति । (कै)

क्रमेण सिद्धतत्तदवयवप्रतिपादनेन पूर्वपूर्वनिरवयवकबुद्धि-

१ “एव” प्रसिद्धौ । इ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू. ७२ ॥

विपरिणामद्वारा प्रत्याख्यते इत्यादेशस्थस्य इवाचापि बुद्धि-
विपरिणामाच्च नित्यलक्षानिः ॥ तदेव दर्शयति

न तच्च कङ्कटा इति । (कै)

कङ्कटः सन्नाह उपरितनशुष्कलवः ॥ भाष्ये

‘खदिरबर्बुरयोरिति (भा)

सामान्यमुपदिशतीत्यथाहृतसामान्यापेक्षया षष्ठौ ॥ सामान्यमेव
दर्शयति

खदिरबर्बुरौ गौरकाण्डाविति । (भा)

द्रव्यान्तरं कङ्कटाद्विभक्तं तदवयवकं समुदायमिति पतञ्जलिमते
गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वादिति भावः । तच्च यथा गौरकाण्डलादिना
खदिरेऽपि प्रसक्तां बर्बुरबुद्धिं कङ्कटवानित्यनेन निवर्त्य खदिरबुद्धिः
स्थाप्यते तथेहापि सामान्योपदेशात् सर्वत्र तव्यबुद्धौ प्रसक्तायाम्
इड्बोधकविशेषेणागमिलबोधनद्वारेव इत्यव्यबुद्धिः स्थाप्यते इत्यर्थः ।
निरूपितं चैतद् घुसंज्ञासूत्रे । अत्र पक्षे वाचकस्यैवानया प्रणाख्या
व्युत्पादनम् । उत्तरपक्षे तु कल्पितस्थानेन साक्षाद्बोधनं तेन च
बोधकस्याखण्डस्य बोधनमिति भेदः ॥

रूपार्थान्वयाभावादिति । (कै)

व्याकरणेन यस्य अस्मिन्निरूपणार्थो दर्शितस्तेन रूपेण तस्यार्थस्य
प्रयोगेऽव्यवस्थाभावः स एधीत्यादौ व्यभिचारादित्यर्थः ॥

१ खदिरबर्बुरयोरिति । इ । “बुर्बुर” इति पाठः किङ्कटश्चरुसुद्रापित-
भाष्यपुस्तकेऽप्यस्ति ॥

असत्येति । (कै)

शास्त्रप्रक्रियाकल्पिता असत्या इत्यर्थः । यद्यपि सत्यगवयो रेखागवयवत्सावयव एव । अत्र कल्पिताऽवयवसङ्ग्राह्यगवयवार्ता तत्रान्वयात् तथापि सत्यम्पदमखण्डमेव । एधीत्यादौ शास्त्रकृत-कल्पिताऽवयवसङ्ग्रहानामनुपलम्भादित्येतत्पचनिष्कर्षः ॥

सत्यस्य पदस्येति । (कै)

एवं च रेखागवयवत्कल्पिताऽनित्यपदविषयकं शास्त्रं तत्रागमे-
ष्वपि न क्षतिर्न च तस्मिन्ने प्रयुज्यमानं किन्तु तत्रत्याग्यमेव पदं तथेति
भावः ॥ “एतया” इत्यादि भाष्यस्थायमर्थः । “एतया” वक्ष्यमाणया-
“ऽऽनुपूर्व्यां अयं” पाणिनिः “शब्दान्तरं” बोधकशब्दापेक्षया भिन्नं
रेखागवयस्थानीयम् “उपदिशति” प्रतिपादयति । तत्राऽऽगम-
बुद्धावपि न शब्दनिश्चयताहानिरिति ॥ ननु टकितोराद्यन्तविधाने
कस्यापि प्रत्ययस्थाऽप्राप्तेः कस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह

प्रत्ययपरत्वस्थापीति । (कै)

अपिना स्थानेयोगत्वस्य ॥ भाष्ये

युक्तं तचेति । (भा)

तुम्भ्रमादीनां मित्तमनवकाशम् ॥

उभयम् । (भा)

प्रत्ययधम्मन्धि टित्वं कित्वं च । एवं चागमटित्त्वकित्त्वयोरन-
वकाशत्वात् प्रत्ययधम्मन्धिनश्च सावकाशत्वाच्च “द्येन नाप्राप्तन्याद्येन”दं
स्थानेयोगत्वस्यैवाऽपवाद इति भावः ॥

सति परत्वे इति । (कै)

टिदन्तान् ङीबिधानात् किति परे आलोपविधानाच्चेति
भावः ॥ टित्परो भवतीति वचनाऽभावादाह

ङीबर्थादिति । (कै)

यद्यप्युभयथा टित्स्य सावकाशत्वे परत्वात् “परश्च” इत्यस्य
प्रवृत्त्या पर एव भविष्यति तथापि “मिदचोऽन्त्याद्” इति
साहचर्याद्वाध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्यां मन्यते ॥ अभ्युपगम्याऽपि
“परश्च” इत्यस्य परत्वात् प्रवृत्तिमाह

टितः खल्वपीति । (भा)

एष परिहारो युक्तं “तत्र” इत्यादिनोक्तष्टितो यथा कथं-
चिद्भवेदपीत्यर्थः । तत्राऽसंभवरूपविरोध सङ्गावात् । किति तु
तदभावात् समावेशः स्यादिति भावः ॥ तत्र दोषमाह

‘नोङित्यादि ॥ (भा)

अवयवत्वेति । (भा)

अन्तश्चोऽवयववाचीति भावः ॥

पूर्वोक्तम् । (कै)

“कुतो नु खलु” इत्यादिनोक्तम् ॥

अधिकम् । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५१७

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६।)

ङीपोऽनवकाशत्वपूर्वपक्षसमाधानम् ॥ भाष्ये

स्यादेव ह्येति । (भा)

बाध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्यां मन्यते ॥

परत्वादिति । (कै)

शब्दपरविप्रतिषेधात् । “आद्यन्तावि”ति सूत्रे च किदन्त
इत्यस्य परत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये

‘गापोष्ठगिति (भा)

उपलक्षणम् । नदट्चोरडादीनाम् ॥ बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेऽपि
दोषाभावमाह

सिद्धन्विति ॥ (भा)

षष्ठ्यधिकार इति । (भा)

तत्राऽनुवर्त्येदं व्याख्येयम् । तत्रत्य षष्ठीपदं वाचाऽपक्रष्टव्य-
मिति भावः ॥

प्राप्तेति । (कै)

एतदुपस्थितेः प्रागिति शेषः ॥

नत्विति । (कै)

प्रत्ययविधौ प्रसक्तस्थानषष्ठ्यभावादित्यर्थः ॥ भाष्ये षष्ठीपदा-
ऽसम्बन्धेऽपि समाधानमाह

आद्यन्तयोर्वेति ॥ (भा)

अर्थशब्दः प्रयोजनवाची “षष्ठ्यर्थत्वाद्” इति वज्रमौहिरित्याह

षष्ठाः प्रयोजकाविति । (कै)

षष्ठ्यर्थस्य प्रयोजकावित्यर्थः । षष्ठ्यन्तार्थस्यावयवभूताद्यन्तनिरूप-
कत्वेन तत्प्रयोजकत्वमेतयोर्बोध्यम् । यद्यचावयवभूताद्यन्तरूपोऽर्थः
स्यात् तदा तस्य निरूपकाकाङ्क्षत्वात् स्यादेव षष्ठ्यर्थस्तद्वोधनाय च
षष्ठीप्रयोगो न च सोऽस्ति तस्मादाद्यन्ताभाववगतिरिति भावः ॥
भाष्ये

षष्ठा अभाने (भा)

इत्यस्य तदर्थाभावे इत्यर्थः । षष्ठीरूपशब्दाभावान्तदर्थाभावस्तदर्था-
भावाच्चाऽऽद्यन्ताभाव इत्यर्थं मन्वानस्य शङ्का ॥ भाष्ये

युक्तं पुनरिति । (भा)

“नार्थ”त्यत्र काकुः ॥

शब्दभावेति । (कै)

षष्ठीसत्त्वे तदर्थसत्त्वादाद्यन्तस्थितिः षष्ठ्यभावे तदर्थाऽभावादा-
द्यन्ताभाव इत्युक्तेरिति भावः ॥ कारकत्वे बाधकमाह

सर्वेण । (कै)

रत्नादि शब्देन ॥

सर्वस्य । (कै)

रत्नादिरूपस्य ॥ भाष्ये समाधत्ते

अर्थनिमित्तक एवेति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५१६
(अ. १। पा. १। आ. ७) (आद्यन्तौ टकितौ । १। १। ४६ ।)

अर्थ एवेति ॥ (कै)

अनुमीयत इति । (कै)

कार्याभावेन कारणाभावोऽनुमीयते यथा नदीपूराऽभावेनो-
परिदेगे षष्ठ्यभाव इति भावः ॥ भाष्ये “आद्यन्तावयौ” षष्ठ्यर्थद्वारा
षष्ठीप्रयोजकवित्थर्थः ॥ एवं कार्याभावात् कारणाऽभावानुमाने
कारणाऽभावात्कार्यमपि नेति नियमयति भाष्ये

तयोरभाव इति ॥ (भा)

ननु प्रत्ययविधावपि कश्चित् षष्ठी दृष्टेत्यत आह

‘चरेष्ट इत्यादि ॥ (कै)

नत्विति । (कै)

एतत्सुत्रोपस्थानेनेति भावः ॥ तच्च हेतुमाह

प्रत्ययेति ॥ (कै)

आकाङ्क्षेति । (कै)

देशांश्च इत्यर्थः ॥

अनर्थित्वात् । (कै)

एतदाकाङ्क्षाभावात् । अत एव धातोः प्रातिपदिकादित्यधि-
काराऽनुग्रहो भवति । धात्वादिभ्यः परो गादिभ्योऽनन्तर इत्यर्थात् ॥

न कार्यकालेति । (कै)

एतत्तत्त्वम् “इको गुणवृद्धौ” इत्यत्र निरूपितम् ॥ वस्तुतः “स्वा-

अत एव परवचनात्सिद्धम्” इत्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तिवाद् “नापवाद-
त्वाद्” इत्यादेः पूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोक्तित्वादिति
तत्त्वम् ॥

मिदचोऽन्त्यात् परः । १।१।४७ ॥

प्रयोजनप्रश्नेऽपवादत्वाभिधानमसङ्गतमत आह

किमिति । (भा)

किं व्यावर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्यर्थः । किं स्थानेयोगत्वसुत प्रत्यय-
परत्वमपीति प्रश्न इति भावः । उभयापवादत्वे बौजन्तु तत्र तत्र
मित्ववैयर्थ्यरूपम्पूर्वसूत्र एवोक्तम् ॥ ननु ^१“नपुंसकस्ये”ति सूत्रे
“अलच” इति पञ्चमौति क स्थाने योगत्वप्रसङ्गोऽत आह

नपुंसकस्येति । (कै)

पञ्चम्यां हि ^१“तस्मादि”ति परिभाषोपस्थाने “यश्चाधि”
“ज्ञानानि” इत्युभयोरप्यसिद्धिरिति षष्ठ्येवेति भावः ॥ भाष्ये

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५२१
(अ. १। पा. १। आ. ७) (मिदचोऽन्यात् परः । १। १। ४७।)

‘नैवेश्वर इति । (भा)

ईश्वरो वेदः । धर्मसूत्रं धर्मशास्त्रम् ॥ भाष्ये “अपवादेः”
इत्याऽसम्भवे इत्यादिः । १ कश्चित्तथैव पाठः ॥ “बाध्यन्ताम्” इति
लोट् ॥ मग्रे मसृजेर्जात्पूर्वसुमि २ “अनिदिताम्” इति लोपे सस्य
संयोगादिलोपे कुले निष्ठानले रूपम् । अन्यासः परे तु सति
अविशेषणे संयोगले संयोगादिलोपसिद्धावपि तस्याऽसिद्धत्वान्नलोप-
धात्वाभावाच्चलोपो न स्यादिति भावः । संयोगादिलोपस्तु “बहूनां
समवधाने बहूनामेव संयोगसंज्ञा” इति पक्षे फलत्वेन बोध्यः ॥
“मङ्गला” इत्यादि त्वनुषङ्गलोपाभावेऽप्युदाहरणमुक्तं भाष्ये ।

१ अत्राह भगवान् महाभाष्यकारः । अस्ति हि सम्भवो यदयमचो-
ऽन्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति । एतदपि युक्तम् । कथम् । नैवेश्वर
आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्त्यपवादैस्तत्सर्गा बाध्यन्ता-
मिति । किं तर्हि । लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि
सम्भवे बाधनम्भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं
कौशिडन्यायेति । सत्यपि सम्भवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्त्तकं
भवति । एवमिहापि सत्यपि सम्भवे अचामन्यात्परत्वं * षष्ठीस्थाने-
योगत्वं वाधिष्यते ॥

२ “अपवादेः” इत्याऽसम्भव इत्यादिः । कश्चित्तथैव पाठः । इत्युक्तं
नागेशेन । परं तु नाद्यापि कश्चिद्वाच्यपुस्तके एवंविधपाठो दृश्यते ।

३ अ. ६ । पा. ४ । सू. २४ ॥

* “षष्ठी” इति बह्वन् भाष्यपुस्तके न दृश्यते ॥

(मिदचोऽन्यात् परः । १।१। ४७।)

(अ. १। पा. १। आ. ७)

‘जमौमावौणादिकौ ॥ ननु च अन्यादचः परत्वं तस्य च वर्णान्तरा-
वयवत्वमिति विरुद्धमत आह

सङ्घातेति । (कै)

“अन्याद्” इत्यनेन समुदायाच्चेपेण समुदायस्थोपस्थितत्वात्-
समुदायावयवसन्निधौ समुदायग्रहणस्य न्याय्यत्वाच्च वर्णस्य वर्णावय-
वत्वासम्भवाच्चेत्याशयः ॥ नन्वादिरित्यनुवृत्तौ पूर्वादित्वं कुतो न
इत्यत आह

न हीति ॥ (कै)

परादित्वमिति । (कै)

वाचनिकमेव वर्णस्य वर्णावयवत्वं “ऽःसीति” धुडादेरिवेति
भावः ॥ “अभक्ते” इति वार्त्तिकस्थेते न सिध्यन्तीति शेषः ॥
नन्वभक्तत्वेऽपि नान्तमस्येवेत्यत आह

१ “भङ्गजाः” इति । भङ्गधातोरौणादिकेऽचि कृते गुणे रपरत्वे
च जकारात् पूर्व उमागमः ॥ “मरीचयः” इति । चौरादिकमर्च-
धातोर्णिचि “अच इः” (उ-४ पा । सू ५७८) इति इ प्रत्यये
णिचोपे “भङ्गणिभ्यामौचिः” (उ-४ पा । सू ५०६) इत्यनेन
चकारात् पूर्व ईमागमः । भर्जिमर्च्याश्च (वा) भर्जिमर्च्याःखाऽन्तात्
पूर्वे मिदक्तव्यः ॥ वस्तुतो निपातनात् सिद्धम् । भङ्गजाशब्दो
“अङ्गुल्यादिषु” (अङ्गुल्यादिभ्यश्च । ५ । ३ । १०८) पठ्यते
मरीचिशब्दो “बाह्यादिषु” (बाह्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ६६) ॥

२ अ ८ । पा १ । सू २६ ॥

३ अभक्ते दीर्घनलोपस्वरत्वात्नुस्वारश्रीभावाः । वा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५२३
(अ. १। पा. १। आ. ७) (मिदचोऽन्यात् परः । १। १। ४७।)

नान्तमङ्गमिति । (कै)

दीर्घविधावङ्गाधिकारादिति भावः ॥

गौरवापत्तिरिति । (कै)

प्रतिपत्तिगौरवापत्तिरित्यर्थः ॥

१ चो ते इति । (भा)

१“ग्रेष्मन्दिषि वज्रलम्” इति श्रुतीपः । चोणि वाजिनानि
तानि तानीत्यर्थः ॥

नुमेति । (कै)

व्यञ्जनाविद्यमानवद्भावस्तु १हल्स्वरप्राप्तौ स्वरोद्देश्यकविधिप्राप्तौ
वा नान्यत्रेति भावः ॥ २सुपीति न तदन्तसप्तमीत्यभिमानेनेदम् ॥

उत्तरपदस्येति । (कै)

एवं च सर्वपक्षेष्वपौदमावश्यकमिति भावः । भगशब्दादिनौ
तत्कारः प्रातिपदिकाऽन्तो भवतीति भगिनीत्यत्राऽनुच्यमाने उत्तर-
पदस्येत्यस्मिन् एत्वप्रसङ्गः । भगिनीत्यत्र च व्यन्तमुत्तरपदं न
नान्तम् । सूत्रन्तु माषवापिणादित्यादौ चरितार्थमिति भावः ॥

स हीति । (कै)

नुमिधावङ्गस्येत्यधिकारादित्यर्थः । एवं च माषवापाणौत्यादि-

१ अग्रे चो ते वाजिना चो षधस्या ता ता पिण्डानाम् । भा ॥

२ अ ई । पा १ । सू ७० ॥

३ हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । परिभाषेतु ८० ॥

४ सर्वस्य सुपि (६ । १ । १६१) इत्यत्र ॥

(मिदचोऽन्त्यात् परः । १। १। ४७।)

(अ. १। पा. १। आ. ७)

सिध्यर्थं नुमपहणमिति भावः । समासरूपप्रातिपदिकान्तस्थेत्यर्थेन
गर्गभगिनीत्यस्य व्यावृत्तौ माघवापाणीत्यस्य सिद्धौ च प्रक्षिप्तसि-
त्याद्यर्थं नुमपहणमावश्यकमिति तत्त्वम् । द्विषन्तपादौ “द्विषत्यर-
योस्तापेः” इति खच् । खचि ह्रस्वः । “अरुर्विषद्” इति सुम् ॥

प्रसङ्गेति । (कै)

द्विषद्गृहणेन सुम्निशिष्टस्य ग्रहणे तस्य पदत्वात् तकारस्य संयो-
गान्तलोपे एकदेशविज्ञतन्यायेन द्विषमित्यस्य मान्तस्य पदत्वात्
सिद्धोऽनुस्वार इत्यर्थः । वस्तुतस्तस्य न्यायस्याद्याप्यज्ञानान्तदनाग्रये-
णेदम् । बहिरङ्गासिद्धत्वं चिपाद्यां नेति तन्नोक्तम् । “वहंसिहे”
“वहाभ्ये स्त्रिह” इति खग्र ॥ “परादौ” इति वार्त्तिके
“श्रीभावेनकारप्रतिषेध” इति पाठः । “श्रीभावे” इत्यनुगार्हः ।
एते दोषस्थानानौति शेषः ॥ टञभावाद्य नपुंसकत्वाच्च चाह

बहुव्रीहिरिति । (कै)

भाष्ये

अग्रे चो त इति ॥ (भा)

ननु परादिपञ्चे “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इत्यस्याप्राप्ता-

१ अ ३ । पा २ । सू ३६ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ६७ ॥

३ अ ३ । पा २ । सू ३२ ॥

४ परादौ गुणवृद्धौत्वदीर्घगलोपानुस्वारश्रीभावेनकारप्रतिषेधः (वा) ॥

५ श्रीभावेनकारप्रतिषेधाः । क । ग । इ ॥

६ अ ८ । पा २ । सू ७ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५२५

(अ. १। पा. १। अ. ७)

(मिदचोऽन्यात् परः । १। १। ४७।)

वपि १“श्रेष्ठेन्दसि बज्जलम्” इत्यनेन नलोपः सिद्ध इति चेन्न ।
१निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽलोपपरिभाषया च इकारस्यैव लोपा-
पक्षेऽतिशयाशयात् ॥

तद्वक्तृत्वात्पदान्त इति । (कै)

“यदागमा” इत्यस्य तद्वाचकेण शब्देनागमस्य ग्रहणमित्यर्थ-
इति भावः ॥

न हि द्वयोरिति । (कै)

ननु संयोगान्तलोपे उक्तरीत्याऽस्यैवमस्य पदान्तत्वमिति चे-
दुक्तमेवेतत् ॥

न तदन्तस्येति । (कै)

पादान्तस्यानुच्चारणादिति भावः ॥

श्रुतिसन्निपातीति । (कै)

उच्चारितमिति यावत् ॥

धानाशष्कुलिनीति । (भा)

समाहारद्वन्द्वे तद्विल्विवचायां द्विवचनम् ॥ तत्र पूर्वं इत्य-
स्ततो नुमि नास्ति दोष इत्यत आह

नित्यत्वादिति । (कै)

१ अ. ६। पा. १। सू. ७० ॥

२ परिभाषेन्दु — १२ ॥

३ अ. १। पा. १। सू. ५२ ॥

४ परिभाषेन्दु — ११ ॥

इदं च पदस्य विभक्त्याऽन्वाख्यानपक्षे बोध्यम् ॥

अनजन्तत्वादिति । (कै)

“अच” इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादित्यर्थः ॥

परत्वादिति । (कै)

यद्यपि कार्यैक्ये योगपक्षसम्भवेन विरोधाऽभावे परत्वादित्य-
सङ्गतं तथापि तुमि कृते उभयोरप्यप्राप्तोभयोः सम्भवसत्त्वेन च न
भाष्ये काचिदनुपपत्तिः । अत एव भाष्ये “नपुंसकोपसर्जनद्वयत्वम्”
इति संक्षिप्तमेवोक्तमिति बोध्यम् ॥

तथैवेति । (कै)

अनजन्तत्वादिति भावः ॥

अन्तरङ्गो वलीयानिति । (कै)

‘असिद्धं वहिरङ्गमित्येव समानकालप्राप्तिकवहिरङ्गासिद्धत्व-
बोधकं पूर्वजातवहिरङ्गासिद्धत्वबोधकं चेति भावः । अत एव
भाष्येणाऽविरोधः । ‘अक्षतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः ॥
पञ्चारक्षिशब्दे समाहारे द्विगुः । ‘प्रमाणे मात्रचो लुग्व्वा ॥

१ असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे । परिभाषेतु-५० ॥

२ अक्षतव्यूहाः पाणिनीयाः । परिभाषेतु-५६ ॥

३ अ ५ । पा २ । सू ३७ ॥

एच इगृह्स्वादेशे । १। १। ४८॥

विनापीति । (कै)

वक्ष्यमाणसूत्रप्रत्याख्यानप्रकारेणेति भावः ॥ एच इति वक्तव्ये
एङ इति अनुचितमत आह

एङ इति ॥ (कै)

प्रक्षिष्टेति । (कै)

पांशूदकवदित्यर्थः । प्रक्षिष्टावर्णत्वादिनाप्यान्तरतम्यं गृह्यत
इति भावः ॥ ऐचोस्तदप्राप्तौ हेतुमाह

नत्विति । (कै)

ऐचौ तद्धी न स्त एवेति भावः ॥ सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थ-
मित्येतद्विषयभेदेन योज्यत इति बोध्यम् । कर्मघञन्तसमाहार-
शब्दस्य वर्णशब्देन न बहुव्रीहिवर्णकदेशस्य वर्णत्वाभावादत आह

समाह्रियमाणावयवेति । (कै)

‘मध्यमपदलोपी समास इति भावः ॥ “मात्रावर्णस्य” इति
भाष्यस्य मात्राकालावर्णादिसदृश ऐचोरवयव इति तात्पर्यम् ॥

१. समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलो-
पश्च । (वर्णो वर्णेन । २। १। ६६। एतत्सूत्रस्यवार्त्तिकम्) ।

मात्रावयव इति । (कै)

तत्सदृशस्यैतथोरवयव इत्यर्थः ॥ नन्वस्य नियमत्वेन ब्रह्मविधेक-
वाक्यतया कथं दीर्घप्राप्तिरत आह

स्वतन्त्रमिति । (कै)

नियमत्वेऽनुवादादिदोषादिधिल्लमेव न्याय्यमित्यभिमानः ॥

भाव्यमानस्येति । (कै)

सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥

देवेति । (कै)

देवदत्तेत्येतद्विषयक "गुरोरनृत" इत्येतत्श्रुतविधावित्यर्थः ।
आदिनोदात्तादिस्वरसंग्रहः ॥ नन्वेनेदीर्घं पुनस्तेन लक्षणेन ब्रह्मः
स्यादत आह

ब्रह्मस्येति । (कै)

अपवादस्य प्रवृत्त्या तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

एकवाक्यभावेनैव इति । (कै)

एकवाक्यभावो नामैव दगित्यस्य ब्रह्मे शेषभावो न तु परस्पर-
विद्योगाभावः । अन्वयस्तु वाक्यभेदेनैवेति एतदजानानो नोदयति ।

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यमुत्तर-
पदलोपश्च वक्तव्यः । शाकभोजौ पार्थिवः । शाकपार्थिवः । कुतप-
वासाः सौश्रुतः । कुतपसौश्रुतः । यद्यपि पूर्वपदस्य तत्तदर्थं लक्षणायां
विश्लेषणसमाप्तेन सिद्धं तथापि मुख्यार्थे शाकप्रियपार्थिव इत्यादि
निवृत्त्यर्थमिदम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५२६

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(एच इगुल्लादिशे । १। १। ७८।)

यदीति ॥ (कै)

उक्ताभिप्रायेणैवोत्तरयति

पूर्वं ह्रस्वेति । (कै)

एवं हि परिभाषाद्व्यख्यायतुपक्षो भवतीति भावः ॥

एकारस्येति । (कै)

यत्तु कण्ठतात्वादिस्थानत्वेऽपि विप्रतिषेधेन पूर्वावयवो न स्थान्तरमादेशप्रयोजकः किन्तु परावयव एवेति न दोष इति । तच्च । अख्यगतपरलमादाय विप्रतिषेधशास्त्राऽप्रवृत्तेः स्थानिवत्-प्रकरणभाष्ये स्पष्टत्वात् । किन्त्वन्तरङ्गत्वेन पूर्वावयव एव तथेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

‘अर्द्ध एकार ओकारो वा न भविष्यतीति । (भा)

तथोरसत्त्वादिति भावः ॥ इतरस्तु सस्थानत्वाभावादिति हेतु-रनेनोक्त इति मत्वा नोदयति ।

ननु चेति ॥ (भा)

सस्थानतराविति । (भा)

१ एषः सस्थानत्वादिकारोकारौ भविष्यतोऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा न भविष्यति ॥ ननु चेष्टः सस्थानतरावर्धेकारार्धोकारौ । न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् ॥ ननु च भोक्त्वो-गानां सात्वमुग्रिग्राह्यायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधीयते । “सुजाते ए अन्यसूदते” । “अध्वर्यो ओ अत्रिभिः सुतम्” । “शुक्रं ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदिति” । पार्श्वदक्षतिरेषा तच्च भवतां नैव लोके नान्यस्मिन् वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वास्ति ॥

कण्ठतालुस्थानमिति' पक्षेऽपि तालुस्थानसाम्यसत्त्वमिति बोध-
यितुन्नरनिर्देशः ॥ स्थाश्रयं प्रकटयति

न तौ स्त इति ॥ (भा)

तावेवेति । (कै)

प्रत्याहारसूत्र इति भावः । एतच्च 'एञ्चोङ्' सूत्रे निरूपितम् ॥

पार्षदेति । (भा)

तच्च भवतां या पर्षत्सभा तच्च भवेत्यर्थः । भाष्यप्रयोगादेव
गमकत्वात्साधुत्वं बोध्यम् ॥

भूयस एवेति । (भा)

भूयोऽंशस्याऽऽन्तरतम्यप्रतिधोगितया ग्रहणमित्यर्थः ॥ ब्राह्मण-
स्वामिकयामस्य भूयसा व्यपदेशे दृष्टान्तत्वाऽसङ्गतेराह

वास्तव्यत्वे इति । (कै)

वास्तव्यः कर्त्तरि तव्यान्तः । कुलालकर्म्मरिवर्द्धकिनापितरजकाः
पञ्चकारुकी ॥

१. ए ओङ् । २. प्रत्याहारसूत्रम् ॥

२. अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् । वा । ऐचो-
श्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति । भूयसीमान्नेवर्णोवर्णयोरल्यो-
यस्य वर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति । तद्यथा । ब्राह्मण-
ग्राम आनीयतामित्युच्यते तत्र चावरतः पञ्चकारुकी भवति ॥

षष्ठी स्थानेयोगा । १। १। ४६॥

युक्तिरिति । (कै)

षष्ठीति स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वादिति भावः ॥

निपातनादिति । (कै)

तृतीयान्तस्य समासे तृतीयाया लुक्स्थैलमित्यर्थः । तृतीयायाः स्थाने एतद्विधाने तु अन्तरङ्गबाधे मानाभावादिनादेशेऽन्त्यस्य स्याद् लुक्बाधे मानाभावाच्च वृद्ध्यापत्तेश्च । अत एवेवं नोक्तमिति बोध्यम् । अत्र स्थानसामीप्यादयः षष्ठ्यर्थसम्बन्धनिरूपका न तु षष्ठ्यर्था इति न 'मतुप्सूचस्य भाष्यविरोधः । अत एवात्र भगवता सप्तम्यन्तेन तृतीयान्तेन वा समासो दर्शितः । न तु समानाधिकरणवङ्ग-प्रतीतिः । तद्धनयतोक्तं स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थ इति ॥ ननु आदेश-विधौ स्थानशब्दाभावेन कथं स्थाननिमित्तः सम्बन्धोऽत आह

यथेति । (कै)

तथा च देवदत्तस्य यज्ञदत्त इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षावशात्पुत्र इत्यध्याहारो यथा तथा प्रदेशेषु स्थानपदाध्याहारेण वाक्यैकदेश-न्यायेन वा बोध इति भावः ॥

अर्थे चेति । (कै)

वाचकत्वसम्बन्धेनेति भावः ॥ ^१“अस्तेः प्रसङ्गे” इत्यस्य व्याख्या
“अस्तेः प्राप्तौ” इति ॥

प्रयोग इति । (कै)

“स्वाभाविक” इत्यनुषज्यते शब्दनित्यत्वभङ्गापत्त्या स्थानशब्दो
निवृत्तिवाची नोपपद्यते इति भावः । रम् विधौ रोपघटित-
स्यार्थं रम्घटित इत्यर्थं न चतिरित्युपादयिषिः ॥

आरम्भे चेति । (कै)

तत्रातिप्रसङ्गकरणाय “व्याख्यानत” इत्येतदाश्रयणे तथैव सिद्धौ
परिभाषेयं व्यर्थेति भावः ॥ षष्ठीदण्डकपाठो ग्रन्थविशेषः ॥ भाष्ये

षष्ठ्यर्था इति । (भा)

षष्ठीप्रयोजकास्तदर्थान्वयिनः शब्दाः शतमित्यर्थः । यदा
बह्वर्थानां शतत्वे तेषां शतत्वमर्थसिद्धं बोध्यम् ॥ ^२“एकशतम्” इति
निर्णयेनाभिधाय पुनः सन्निग्धाभिधानमयुक्तमत आह

शब्द इति ॥ (कै)

वाशब्दो वाक्यान्तकारे ॥ भाष्ये

प्राप्नुवन्तीति । (भा)

तेषां सर्वेषां बोधः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ “नियमेन” । प्रकृतसूत्रेण ॥

शासिनेति । (कै)

१ अत्रैव कैयटे ।

२ एकशतं बह्वर्था यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे बह्वासुचारितायां
प्राप्नुवन्ति । भा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५३३

(अ. १। पा. १। व्या. ७)

(षष्ठी स्थानयोगा । १। १। ४६।)

तस्य स्थानवष्टौत्वेनोपधाविशेषणे सासर्थ्याभावादिति भावः ॥

भाष्ये

अवयवषष्ठादीनामिति । (भा)

अवयवषष्ठादीनामिष्टानां निवृत्तये नियमाप्राप्तिरिति वार्त्तिक-
कार्थः ॥

दक्षिणो यस्येति । (कै)

दक्षिणो ऋक्षो यस्य सन्निहित इत्यर्थः ॥

तिर्यक्पथः । (भा)

अनृजुमार्ग इत्यर्थः । पूर्वपश्चिमाऽन्यतरदिशि गच्छतो दक्षिणो-
त्तरमार्ग इति यावत् ॥

विशिष्ट इति । (कै)

निर्णयविशिष्ट इत्यर्थः ॥ अयमेव भाष्येऽव्यक्तशब्दस्यार्थः । अथ
पक्षे योगशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या सम्बन्धिपरः ॥ १“योगवति” इति
पक्षेऽप्येवमेव । स्थानरूपसम्बन्धिनियमार्थत्वादस्य ॥ २“विशिष्टा वा”
इति वार्त्तिकं व्याचष्टे ।

अथवा किञ्चिदिति ॥ (भा)

भाष्ये

१ अथवा योगवती योगा । का एतयोर्गवती । यस्या बहवो योगाः ।

कुत एतत् । भूम्नि हि मनुष्यं भवति । भा ॥

२ विशिष्टा वा षष्ठी स्थानयोगा । वा । अथवा किं चित्किङ्कमासज्य
वक्ष्यामीत्यं किङ्का षष्ठी स्थानयोगा भवतीति । भा ॥

कश्चिदेकदेशस्य इति । (भा)

इदं च यथोद्देशपक्षे स्पष्टमेव कार्यकालपक्षेऽपि स्वविषयसर्व-
शास्त्रैकवाक्यत्वादेवमुक्तिः ॥ पठितदेशस्येनैव तच्च तच्च तदुद्भिजन-
नात् । दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धि-
जननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकं न तु तत्पक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य
स्वदेशं विहाय तद्देशे गमनमस्तीति बोध्यम् । पठितदेशस्यत्वमेव
सर्वथा बोधयितुमेकदेशस्य इत्युक्तम् ॥

तस्यानिर्देशार्थ इति । (भा)

अधिक्रियमाणस्यानुच्चारणार्थ इत्यर्थः ॥

यदेवाऽद इति ॥ (भा)

शब्दाधिकार आश्रयिष्यत इत्यर्थः ॥

अनुमानमिति । (कै)

“उच्चारित एव प्रत्यायक” इत्यणुदित् सूत्रस्य भाष्यविरुद्ध-
मिदम् । तस्माद्बोद्धुरनुमानपूर्वकमुच्चारणस्यैवाचार्यस्येत्यर्थः । शास्त्र-
प्रणयनकालिकतत्त्वतश्चिह्नाऽऽसङ्ग एवैतच्छात्रप्रवृत्त्युपयोगी नान्य-
क्तोऽतिप्रसङ्गात् । पाणिनिना त्वनुच्चारणाच्छास्त्रप्रणयनकाले
चिह्नाऽऽसङ्गः कर्तुमशक्य इति भावः ॥ भाष्ये

१ ऋक्संप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावयवम् । वा ।
ऋक्संप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणः शब्दः संप्रत्यायको भवति न
संप्रतीयमाणः । तद्यथा । ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते नास्या अर्थो
गम्यते ॥

सम्प्रत्ययमाचमिति । (भा)

स्वरितत्ववशात् स एवोत्तरचेतिज्ञानमाचमाचार्यकृतमित्यर्थः ॥

“आवङ्गुलम्” इत्यस्याचार्येणेति शेषः ॥

यदि नियम इति । (भा)

स्थाननिमित्तसम्बन्धार्थकलनियम इत्यर्थः ॥

अनेकं विग्रेष्यम् । (भा)

प्रसङ्गरूपमवयवरूपं च तच्चाऽऽद्यं “शा हावि”त्यादौ अन्तं तु भाष्ये एव वक्ष्यति ॥

तच्च न सिध्यतीति । (भा)

अवयवादिनिमित्तसम्बन्धार्थकलं न सिध्यतीत्यर्थः ॥

अणूपीति । (भा)

“हल” इति सूत्रे तृतीये दीर्घव्यावृत्त्यर्थमण्यणस्यापि सम्बन्धादिति भावः । तच्च “अल्लोऽन्यस्य” इत्येकवाक्यतया अङ्गावयवाङ्गुलः परं यदङ्गान्यावयवाण्णरूपं सम्प्रसारणं तस्य दीर्घ इति सूत्रार्थः । तच्च “अङ्गस्य” इत्यस्य “शा हावि” त्यादौ स्थानषष्ठीलेखनादिनिरूपितमवयवषष्ठीलं न सिध्येदित्यर्थः ॥

स्थानेति । (कै)

तत्वाद् “हल” इत्यादिनाऽवयववाचकेन विशेषणविशेष्यभावो न स्यादित्यर्थः ॥

विशेषावसाय इति । (कै)

तत्तदन्वय्यर्थकपदकल्पयेति भावः ॥

आर्याः । (भा)

स्वस्वामिलादयः ॥

यौनाः । (भा)

पितृलादयः ॥

१ मौखः । (भा)

गुरुशिशु भावः ॥

१ स्त्रीवाः । (भा)

चलित्वादयः ॥

स्थाने अनन्तरे इत्यादि । (भा)

स्थानादिरूपसम्बन्धिसन्देह इत्यर्थः । अनन्तर्यमव्यवधानम् ।
सामोर्थं साधारणम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

स्थानशब्दोऽर्थवाची प्रसङ्गवाची बोधयथायन्तरङ्गत्वं स्थानिवदा-
देश इतिज्ञापकमप्यत्र बोध्यम् ॥

निर्दिश्यमानमिति । (कै)

उच्चार्यमाणमित्यर्थः । निर्दिश्यमानं षष्ठ्यन्तमेवेत्यन्वयः ।
निर्दिश्यमानपदस्य चाध्याहार इति भावः ॥

१ “मौखा” इति भाष्यम् ॥

२ स्त्रीवास्वेति । स्त्रीवास्वेति पाठान्तरम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५३७

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५०।)

न बाध्यते इति । (कै)

किन्तु खव्यवस्थापकत्वेनाऽऽश्रीयत इत्यर्थः । एव “मनेकालसूत्र”-
सर्वोऽप्येतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते । ^१“पद्वक्त्र” इत्यादावपि
आदेशैः पाणिनिहृतस्थान्युच्चारणाऽनुमानाद्भवत्यर्थत्वाद्वा न दोषः ।
यत्तु “अलोऽन्त्यस्य” ^२“आदेः परस्य” इत्यम् एतद्वाधकाविति तत्तु
^३“उदस्या” इति ^४“पादः पद्वक्त्र” इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धम् । व्यवस्था-
पकत्वे सम्भवति वाधकत्वकल्पनानौचित्ययस्तं च ॥

स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५० ॥

इति प्रश्न इति । (कै)

एवं च परोक्तोदाहरणदूषणायाऽयमप्रश्नो न तदाहरणासम्भव-
कृत इति भावः ॥ उदाहरणप्रश्ने ^५“इकोयणचि” इत्यस्योल्लेखो
व्यर्थोऽत आह

अस्य सूत्रस्येति । (कै)

सामान्यतो ज्ञातस्य विगेषाकारेण यत्र प्रतिपत्तिस्तदाहरण-
मिति भावः ॥

१ अ ई । पा १ । सू ६३ ॥

२ अ १ । पा १ । सू ५४ ॥

३ अ ८ । पा ४ । सू ६१ ॥

४ अ ई । पा ४ । सू १३० ॥

५ इको यणचि । ई । १ । ७७ ॥

षट् षष्टिरिति । (कै)

खवर्णस्य दीर्घाभावात् दीर्घञुतच्छकारस्य झुतल्लकारस्य चाऽनु-
नासिकस्याऽदर्शनादिदं चिन्त्यम् ॥

१ सप्तेति । (कै)

रेफस्य मानुनासिकस्याऽभावादिति भावः । इदं चिन्त्यम् ।
१“अणुदित्” सूत्रेऽणग्रहणसामर्थ्येन यणश्रे गुणभेदकत्वस्यैव न्याय्यत्वेन
विधीयमानत्वेन च तेषामग्रहणात् । तत्प्रत्याख्यानोऽपि आरम्भ-
प्रत्याख्यानयोः फलाऽभेदाय भेदकत्वस्यैवाऽऽश्रयणेन तेषामग्रहणम् ।
अत एव मतोर्मस्य नानुनासिको वकार इति ।

संख्यातानुदेशः । (भा)

क्रमेणान्वयः ॥

शब्दत इति । (कै)

अयं भावः । यथा^१“स्यताषी ल्लुटोः” इत्यचाऽर्थवैषम्येऽपि,
बोधकशब्दसाम्याद् यथासंख्यं तथा इक्पदयणपदाभ्यामनेकोप-
स्थितावपि बोधकशब्दतः साम्यमस्येवेति न दोष इति । न च
च्छकारे लकारस्य ल्लकारे रेफस्य चाऽऽपत्तिः । अदिक्लृदितोर्भेदेन
निर्देशात् सावर्णानित्यत्वेनाऽत्र ऋल्लभ्याञ्छकारल्लकारयोर्ग्रहण-

१ “क” पुस्तके “सन्त्येति” इति पाठोऽस्ति तत्त्वपपाठः कैयटे
अदर्शनात् ॥

२ अ १। पा १। सू ६६ ॥

३ अ ३। पा १। ३३ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५३६

(ब. १। पा. १। आ. ७)

(स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५०।)

मिति नोक्तदोष इति तदाश्रयात् ॥ ननु स्वकारोदाहरणाभावात्
कथं यथासंख्यमत आह

घस्त्विति । (कै)

वस्तुतः प्रतिपत्तिकालिकं संख्यासाम्यमेव यथासंख्य'प्रवृत्ति-
नियामकं न तु लक्ष्यसंस्कारकालिकमपीति प्रत्याहाराङ्गिके
भाष्ये स्पष्टत्वान्नायं दोष इति बोध्यम् ॥ अनुनामिकस्थाने सानु-
नामिकार्थमपि न तत्रैतदुपयोगः । विधेयेऽणि गुणभेदकपक्षस्यैव
सत्त्वेन तच्च तदप्राप्तिः । आदेशानां तत्स्थानापन्नत्वेन न तदर्थत्वं
किन्तु स्वभावत एव शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वादित्याशयेन भाष्ये

एकार्थ इति ॥ (भा)

तावन्मात्रोक्तौ तसस्तमपि प्राप्नोति यसस्तमपीत्यत आह

सादृश्येति । (कै)

उत्तमे प्रत्यक्स्वरूपोऽहङ्कारास्यदचेतनधर्मो मध्यमे अहङ्काराना-
स्यदचेतनधर्मः पराङ्कं प्रथमे त्वनियतम् ॥ भाष्ये

अनुवर्तमान इति । (भा)

एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥

वाक्यभेद इति । (कै)

अनुवृत्तप्रसङ्गवाचिस्थानशब्देनैकं वाक्यं ताल्वादिवैवाचीह्यस्थान-
शब्देनापरम् ॥ अत्र च “स्थाने” इति द्वितीयार्थे सप्तमीति भावः ॥

तमग्रहणमनर्थकमिति । (कै)

प्रसङ्गे स्थानकृतान्तर्यवानित्यर्थेनैव सिद्धे स्थानेग्रहणं न वाक्य-
भेदे मानमिति दस्युक्तं तथैकवाक्यतायान्तु स्थानकृतान्तर्याभावे
तद्वसतीत्यादावव्यवस्थैव स्यात् । वाक्यभेदे तु सादृश्यान्तरमादाय
तत्र व्यवस्थेति भावः ॥

उष्मत्वेति । (कै)

सहस्रब्दप्रयोगोपपत्तये धर्मपर उष्मशब्द इति भावः ॥ नन्व-
नन्यथासिद्धोदाहरणरूपप्रयोजनोक्तेः पुनः प्रश्नानुपपत्तिरत आह

यदीति । (कै)

सूत्राभावे किमनिष्टमिति प्रश्नतात्पर्यमिति भावः ॥

बह्व इति । (कै)

एवं चैकलनिर्द्देशादित्यनुपपन्नमिति भावः ॥

प्रयोग इति । (कै)

अत्र इत्येतद्वोधः स्थानी प्रयोगे एकलविशिष्ट उच्चार्यत इति
भाष्याऽुच्यार्थः ॥ यद्यपि पूर्वपरयोरित्युक्तेरेकः स्थानीत्युक्तं तथापि
तत्समुदायाभिप्रायेणेदम् । युगपदेककर्तृकं सर्वोच्चारणमशक्यमत
आह

पर्यायेणेति ॥ (कै)

येन प्रकारेण संहिता पाठसंक्षेपेन (कै)

इति पाठः । अनेन संहितापाठ एव पूर्वं स्थित इत्युक्तम् ॥ अस्तु
तर्हि विशिष्टपाठोऽत आह

मंजाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५४१
(अ. १। पा. १। आ. ७) (स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५०।)

‘पदप्रकृतिरिति । (कै)

वधौतत्पुरुषः । वज्रग्रीहिरित्यन्ये । तत्प्रकृतग्रन्थाननुगुणम् ॥
भाष्ये

सा किं प्रकृतित इति । (भा)

“वेति” इयमित्यस्य प्रतिनिर्देशः । इदं शब्दोऽपि यष्कब्धार्थः
कषित् । केचित्तु येत्यर्थं यथा पुनरिति अव्ययसमुदायं वदन्ति ।
अन्तरतमशब्दार्थस्य विशेषणत्वेन या प्रतिपत्तिः सा किं सौचस्थान-
शब्दस्य तिष्ठन्त्यस्मिन्नादेशा इत्यधिकरणव्युत्पत्त्याऽन्तरतमे स्थानि-
नौत्यर्थात् स्थानिनमिति उताऽऽदेशश्चनौत्यर्थः ॥

षष्ठौति वर्त्तत इति । (कै)

अन्तरतमेऽर्थादादेशस्य स्थानिनि षष्ठौ उपसंहरन्त्येत्यर्थः ॥
१“यच्चैव षष्ठौ”त्यादि तु पर्यवसितार्थकथनम् ॥ ननु भाष्ये संख्या-
तानुदेशेनैतदुदाहरणस्य दूषितत्वात् पुनरुपन्यासोऽयुक्तोऽत आह

आदेशेति ॥ (कै)

‘भवत्येवैतदिति । (कै)

दौर्घव्यावृत्तये इत्यर्थः ॥ भाष्ये

१ पदप्रकृतिः संहिता ॥

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्त्ता धीरस्तत्त्वग्नौतिः ।

शब्देनार्थान्वाच्यानृद्वा बुद्धौ कुर्यात् पौर्वापर्यम् ॥

२ यच्चैव षष्ठौ तच्चादेश इति प्रकृतिर्नियम्यते ॥

३ भवत्येवैतदिति । ग । इ । उपलब्ध कौशट् पुस्तके “भवत्येवैतदुदाहर-
णम्” इत्यस्ति ॥

इको गुणवृद्धौ इति । (भा)

विधेकवाक्यतापक्षस्य खण्ड इति बोध्यम् ॥ नन्विको गुणवृद्धौ
इत्युक्त्वा “वाचक” इत्युदाहरणमसङ्गतमत आह

अत्र इति । (कै)

केचित्तु इको यत्र गुणवृद्धौ दृष्टे तत्रेति भाष्यार्यान् दोष इत्याहुः ॥
ननु षकारस्येगशोरन्तर्भावात् पुनरुपन्यासो दृश्येत्यत आह

षकारस्येति । (कै)

एवं च सप्तम्यन्तच्छेदो लक्ष्याऽसिद्ध्या दृष्ट इति भावः ॥

यादृश इति । (कै)

अचीत्यनुवृत्त्याऽपि परतो यस्य यो वान्तो वृष्टस्तस्य चि प्रत्यये
च इति व्याख्येयमित्यर्थः । अन्ये तु वाच्यवृत्तेर्दृशार्थस्याऽस्माभाद्
चि प्रत्यये इति वृद्धाऽचीत्यस्याऽसम्भवाच्च भाष्योक्तं वचनमेव ज्ञायः
इत्याहुः ॥ भाष्ये

‘स्त्रिज्योरेवेति । (भा)

इहानिर्द्देशात् “चौ” इति दीर्घान्तस्य “जै जय” इत्यस्य च
नेदं निपातनमिति बोध्यम् ॥

योगविभागेनेति । (कै)

विनिगमनाविरहाद् “ब्रह्मभूण” इत्यादाविबोधयतो नियम
इत्यन्ये ॥ भाष्ये

तुल्यजातीयस्येति । (भा)

अन्यथा थि प्रत्यय इति विधिवैयर्थ्यं स्यादिति भावः । तत्त्वं च यद्येतेन तर्हि ^१एकारे आद्यादेशः स्यादत आह

कण्येति ॥ (कै)

भाष्ये एकारग्रहणमुपलक्षणमिति भावः ॥ एतदनभिन्नः शङ्कते भाष्ये

रायमिच्छतीति ॥ (भा)

तदाह

एकारस्यैवेति । (कै)

एकारस्य तालव्यत्वमेवेति भाष्याशयः ॥

कथजन्तेति । (कै)

“रा” रैशब्दः “थि” यकारादिप्रत्ययः इति भाष्यार्थ इति-
भावः ॥ भाष्ये विसर्गरहित एव पाठः । एतेन रायिरित्ययुक्तम्
आलस्य दुर्लभत्वाद् रैशब्दात्त्विक् दुर्लभ इत्यपास्तम् ॥

नास्ति प्रयोग इति । कै

अनभिधानादिति भावः ॥ ^१“कथ् तु” इत्यादिः “वचनाद्”
इत्यन्तो ग्रन्थस्तथैकीयमतत्वात् । अत एव ^२“नः क्ये” इति सूत्रे
“वाच्यति” इति भाष्ये प्रयुक्तम् ॥

१ एकारे । क । इ ॥

२ “कथ्” त्वैकारान्तास्ति गोसमानाक्षरान्तादिति वचनात् ।

३ अ १ । पा ४ । सू १५ ॥ वाच्यति । बुध्यति ।

अन्ये स्थिति । (कै)

अचाहचि बीजन्तु “रायमिच्छती”ति भाष्यप्रयोगविरोधः ।
नहि विग्रहश्चन्द इति बोध्यम् । भाष्ये “चि” इत्यस्य वैयर्थ्याच्च ।
भाष्ये गोहः सम्बन्धिन ऊकारस्य याऽन्तरतमा प्रकृतिरित्यन्वयः ॥

स्थानिन्युपसंज्ञित इति । (कै)

एवं च “गोह” इति गोहावयवलाघणिकमूकारान्तरतमस्य
गोहावयवस्योदित्यर्थ इति भावः ॥ ननुपधायहणाकरणलाघवे
दर्शिते ^१“क्रियत” इत्युत्तरमसङ्गतमत आह

अन्यथेति । (कै)

परत्वाद् ^१“अलोऽन्तस्य” इत्येव व्यवस्थापकं स्यादित्यर्थः । एवं
च पचद्वयेऽप्यावश्यकं तदिति भावः ॥ ननु तद्यहणाभावे “चरितम्”
इत्यादावपि रेफाऽनन्तरा निष्ठेति त्वं स्यादत आह

चरितमिति ॥ (कै)

^१“रदाभ्याम्” इत्यस्य प्रधानविशेषणताया न्याय्यतया परि-
भाषासंज्ञाते लक्ष्यसंस्कारके वाक्ये रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठा-
सम्बन्धिनोऽन्तरतमस्य नकारादेः इत्यर्थ इति भावः ॥ ^४“आदेः
परस्य” “स्थानेऽन्तरतम” इत्याभ्यामादेरन्तरतमस्य न इत्यर्थं
इकारस्याऽन्तरतमत्वाभावेन तकारस्य आदिलाभावेनाप्राप्तिरिति
परे ॥ पचान्तरेऽपि तुल्यत्वाच्च गौरवमित्याह

१ क्रियते एव न्यास एव । भा । २ अ १ । पा १ । सू ५२ ।

३ अ ८ । पा १ । सू ४२ ।

४ अ १ । पा १ । सू ५४ ।

अन्यथेति ॥ (कै)

दकारस्य नत्वं स्यादिति । (कै)

अनया परिभाषयेति भावः ॥ वस्तुतस्तु “आदेः परस्मै” इत्यनेनाऽन्यस्याऽप्राप्तिः । सूत्रं तु उभयाविरोधेन भिन्नमित्यादौ चरितार्थमित्यत्र प्रयोगे न स्यादेव नत्वमित्युभाभ्यामपि तद्यष्टं कर्त्तव्यमिति भाष्यतात्पर्यम् । एवं च प्रथमान्तच्छेदो निर्द्दोषः । सप्तम्यन्तच्छेदस्तु दुष्ट एव । अत एव “न भूसुधियोः” इत्यादि चरितार्थम् ॥ “नृनरयोर्वृद्धिश्च” इति १ ग्राङ्गैरवाद्यन्तर्गणसूत्रं यद्यपि तदा नरः अ इति व्याख्यानादाद्याकारस्यैव वृद्धिरिति न तत्र दोषः । तत्र नृनरयोरित्यावर्त्तते एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी पृथगपि वा तौ गणे पठ्येते इति बोध्यम् ॥

अथेति । (कै)

वाक्यभेदाऽभेदाभ्यां पञ्चदशभेद इति बोध्यम् । तत्र तृतीयः सिद्धान्तो भविष्यति ॥

भिन्नरूप इति । (कै)

पर्यायो यद्यपि भिन्नरूपस्तदर्थप्रत्यायकश्च तथापि विनिगमकाऽभावादुभयोः स्थानिलमादेशत्वं च वाच्यम् । तथाच सूत्रमनारम्भ-समं स्यादिति भावः । शास्त्रप्रवृत्तौ हेतुर्वचनसामर्थ्यम् । सदृशा-देशे हेतुः

शब्देति ॥ (कै)

भाष्ये

‘यदि चैवमिति । (भा)

स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशे यत्र वैरूप्यं प्रसक्तं तत्रैष दोष इत्यर्थः ॥

नहि तदेति । (कै)

आदेशरूपस्यैव तेन षलविधानादिति भावः ॥

यदा त्विति । (कै)

तद्वनयन् भाष्यकदक्ष्यति

इमे वर्णा (भा)

इत्यादि ॥ नन्वस्य निर्वर्तकत्वे आर्द्धधातुकेऽप्यख्यादीनामख्याशा-
देशाः स्युरिति कुतो नोक्तं किं चानेन सिद्धे तद्वर्थं चेत्तत्र आह

अस्तेरिति । (कै)

विद्यतिनिवृत्तिस्तत्फलमिति भावः । सदृशाऽऽदेशविषयेऽपि
दोषमाह भाष्ये

अपि च इष्टेति ॥ (भा)

ननु सदृशाऽऽदेशे कथमिष्टव्यवस्थाऽसिद्धिरित आह

पुनरिति ॥ (कै)

ननु “लक्ष्ये लक्षणस्य” इति न्यायविरोधोऽत आह

प्रयोजनमिति । (कै)

सप्रयोजनशास्त्रप्रवृत्तौ हि प्रथमप्रवृत्त्यैव प्रयोजननिष्पत्तेर्न

द्वितीयादिप्रवृत्तिरिति तद्वीजं न चेदं प्रकृते इतिभावः ॥ भाष्ये
“व्यवस्था” इत्यस्य सापेक्षत्वादाह

साधुत्वस्येति । (कै)

परिनिष्ठितत्वव्याप्यत्वात् साधुत्वस्येति भावः । एवं च दोषान्त-
मेव शास्त्रं स्यादिति तात्पर्यम् ॥

निवृत्तेष्विति । (कै)

अन्येन निवृत्तानां मध्येऽनेनान्तरतमस्यैव साधुत्वप्रतिपत्तिरिति
भाष्यार्थ इतिभावः ॥

अभिमतस्येति । (कै)

शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि पाक्षिकसाधुत्वाऽऽपत्तेरितिभावः ॥
दौर्घादेरिष्टा व्यवस्था न भविष्यतीत्यत आह

‘अकं इति । (कै)

एकप्रमाणबोधितस्य सामान्यविशेषभावाभावेन प्रमाणान्तरेण
आत्यन्तिको निरासोऽशक्यः कर्तुमिति भावः ॥ ननु शास्त्र-
प्रामाण्यादुभयोरपि साधुत्वे इदं व्यर्थं स्यादिति पृच्छति

इदमिदानीमिति ॥ (भा)

उत्तरयति

अनर्थकमिति ॥ (भा)

भुक्त्वा इति । (भा)

निरनुस्वारः पाठः ॥ आनर्थक्यं परिहरति

उक्तं वेति ॥ (भा)

द्वितीयपञ्चाङ्गेदसुपपादयति

एकवाक्यतेति । (कै)

एवं चेतस्याविधानमेवेतीष्टव्यवस्थसिद्धिरिति भावः ॥ परे
तु उत्पन्नानामनेन निवृत्तिर्लुगादिनेवेति भावः ॥ एतदाश्रयम-
जाज्ञान आह

^१निवृत्तिर्न सिद्ध्यतीति ॥ (भा)

तदभ्युपेत्य समाधत्ते

उक्तं वेति । (भा)

भुक्तवतो भोजनफलदत्तेर्जातलाक्षिषेधस्य वैचर्य्येऽपि शास्त्रे
^१“वृद्धिरादैच्” सूत्रभाष्योक्तशास्त्रप्रामाण्याल्लुगादिनेव जातनिवृत्ति-
रिति वाशब्देन सूचितमित्याहुः ॥

आत्मानमिति । (कै)

^१“अनसु” इति टच् ॥

स्थान्यात्मन इति । (कै)

स्थानिरूपपदार्थस्येत्यर्थः ॥ नन्वन्तरतमशब्दस्य बहुशार्थकत्वेन
^१“तुल्यास्य प्रयत्नम्” इत्यत्रेव “समन्विशब्दत्वाद्” इति कुतो
नोक्तमत आह

१ निवृत्तप्रतिपत्तौ निवृत्तिर्न सिध्यति । उक्तं भाष्ये ॥

२ अ १। पा १। सू १ ॥

३ अ ५। पा ४। सू १०८ ॥

४ अ १। पा १। सू ६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५४६
(अ १। पा. १। आ. ७) (स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५०।)

तुल्येति ॥ (कै)

प्रत्यात्मं चासते इति । (भा)

स्वस्वसमाजेष्वेवासते इत्यर्थः ॥

कस्यां चिदिति । (कै)

धर्मनिर्णयादिक्रियायामित्यर्थः ॥ अर्थकृतान्तर्यं सति तदेव
प्रयोजकमित्याह

गुणेत्यादि । (कै)

पाण्डुलं गुणः । कृशत्वादि प्रमाणम् ॥

विद्यादीति । (कै)

आदिनोत्सवाग्रनाद्यर्थित्वब्राह्मणत्वादिजातिधनादिसंग्रहः । एवं
च “अन्तरतमो भवतीति” १ “यच्चात्रेकविधमिति” च न्यायसिद्ध-
मिति भावः ॥ दृष्टान्ते विवक्षितार्थमाह

संकीर्णानामिति । (कै)

भाष्ये “प्रसवो” वत्सः “तेन सह” स्वस्वप्रसवेन सह “शेरते”
इति श्रुतिः स्थितौ ॥

एवं चोदनायामिति । (कै)

अनया रीत्या विधिशास्त्रोपीत्यर्थः ॥ “युक्तक” शब्दो युग्म-

१ अन्तरतम आदेशो भवतीति । भा ॥

२ यच्चात्रेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलौयः । परिभाषेडु-१२ ॥

वाची ॥ “संयुष्टक” शब्दस्तत्तद्युगवहनादिनाऽत्यन्तपरिचितवाची
अनेनापि ग्रन्थेन यत्राऽनेकविधमित्यर्थः साधित इत्याहुः ॥

सादृश्यादिति । (कै)

तत्तद्युगवहनाद्यत्र सादृश्यम् ॥

अन्तरिक्ष इति । (कै)

अन्तरिक्षे भवा आन्तरिक्षः । अत एव निदाघे निशि निरा-
वरणे शयानानां ग्रैत्योपलब्धः । तस्यैव च रविकिरणसम्पर्केण मेघ-
रूपतया वायुयोगाद्दृष्टिः । आन्तरिक्षौणामपान्तरम्परया धूमो
विकार इति दर्शयति

तद्विकारः सर्वा इति ॥ (कै)

सूर्यविकार इति । (कै)

अत एव दावाग्नेर्मध्याह्नादौ सूर्यकरसम्पर्कात् क्रौञ्च्यातिशयो
दृश्यते ॥

तदनाश्रयेणेति । (कै)

मन्दमध्यबुद्धर्थमित्यर्थः ॥ ननु नार्द्धमात्रिक^१ इत्यत आह ।

इदमेवेति । (कै)

“कार्याः शब्दाः” इतिदर्शने प्रमाणादिना तत्तदन्तरतम-

१ ननु नार्द्धमात्रिक इमित्यत आह । क । ग । इ ॥

२ एवं तर्हि भवति वै किञ्चिदाचार्याः कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्ति
कार्याः शब्दा इति (२ । १ । ६६) ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५५१

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५०।)

वर्णनिर्वर्त्तकमित्यर्थः । एवं च श्लोकवेदघोरभावेऽपि एतच्छास्त्र-
सिद्ध एव स इति भावः ॥ यदुक्तमिदमेवेति तच्चाह

नित्या इति ॥ (कै)

निवृत्तिपक्षेऽपीति । (कै)

“शास्त्रकार्याः शब्दाः” इति दर्शनेऽपीत्यर्थः ॥

उच्चारणस्येति । (कै)

तस्य श्लोकाधीनत्वादिति भावः ॥ इदमस्त्रिमात्रिकत्वेनाऽर्द्ध-
तृतीयमात्रिक इत्ययुक्तमत आह

अत्रेति । (कै)

परत्वादत्वेऽन्तरङ्गत्वादेकादेश इति भावः ॥

श्रुताश्रुतेति । (कै)

तादृशस्थले हि सपादसप्ताध्यायीस्थेन श्रुतविधौ त्रिपादीस्थ-
श्रुतस्याऽसिद्धत्वात्तद्विषयेऽप्यनेनैव श्रुतविधौ तदंशेऽनुवादत्वमन्यांशे
विधित्वमिति शास्त्रवैकल्यापत्तिस्तदौजम् । शास्त्रं त्वश्रुतविधानेन
चरितार्थमिति । श्रुतमात्रविधाने तु तद्विषयकलक्षणवैयर्थ्यापत्त्यांशे-
ऽनुवादत्वकल्पना मोदयेव । सामर्थ्यानाऽन्तरतमपरिभाषावाध-
कल्पनापेक्षयाऽनुवादत्वस्य युक्तत्वाच्चेति भावः ॥

संज्ञा चेति । (कै)

‘कार्यकालपक्षेऽपि यथा भाव्यमानत्वाभावस्तथोपपादितं वृद्धि-
संज्ञासूत्रे ॥

प्रत्याहार इति । (कै)

वार्त्तिके गुणवृद्धेर्भावेऽस्त्विति द्वन्द्वो न तु कर्मधारयो भाष्य-
विरोधादिति भावः ॥

तच्च हीति । (कै)

प्रमाणत आन्तर्यादिति भावः ॥ नन्वेवं वृद्धे सर्वगुणप्रसङ्गस्या-
ऽनुपपादनाद्वृण्मात्रे सर्वप्रसङ्ग इत्यनुपपन्नमत आह

समुदायापेक्षयेति । (कै)

अवर्णयिष्यत्वादिसमुदायापेक्षयेत्यर्थः ॥

गुणवृद्धिशास्त्रस्येति । (कै)

प्रतिषेधं सचणभेदाद्वृण्मात्रविषयगुणादिशास्त्रस्येत्यर्थः । अङ्गा-
न्तस्येक अवर्णस्य रपरोऽणरूपो गुण इति वाक्यार्थ इति भावः ।
अश्रुतेरित्यनेनैकदेशद्वारा स्थानत आन्तर्यमुक्तम् ॥

अवर्णस्येति । (कै)

अवर्णान्ताङ्गस्येत्यर्थः ॥

सर्वादेशाविति । (कै)

तत्त्वेऽपि समुदायान्तवर्त्तित्वाद्वृण्मात्रं तदादेशत्वमपि सन्दर्भं
इत्यादाविव वक्तुं शक्यमिति भावः ॥

पूर्वमेवेति । (कै)

अन्यथा अवर्णस्थानिकत्वाऽभावाद्भ्रपरत्वमेव न स्यात् । न च
समुदायान्तःपाति अकाराश्रयेण रपरत्वम् । प्रत्यक्षे अवर्णस्थानिके

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५५३

(अ. १। पा. १। सू. ७)

(स्थानेऽन्तरतमः । १। १। ५०।)

चरितार्थस्याऽनुमानिके प्रवृत्त्ययोगात् । खट्वर्थ इत्यादौ तु पूर्व-
परयोरित्यधिकारात् प्रत्यक्षमेव स्थानित्वमिति भावः ॥

पूर्वप्रवृत्तमिति । (कै)

उपजीयं चेत्यपि बोध्यम् ॥ “न बाधत” इत्यत्र “अनेकाल्-
शित् सर्वस्य” इति सूत्रं कर्तृ । रेफवतो रेफवानन्तरतम
एवेति “अथवा” इत्ययुक्तमत आह

निवृत्तस्येति ॥ (कै)

परिग्रहाच्चेति । (कै)

“पाददन्त” इत्यादौ स्थान्यादेशभावमते वर्णसाम्यकृतस्येति
भावः । सदृशसम्बन्धभावकत्वमुभयोः साधारणधर्मरूपं सादृश्य-
मिति तात्पर्यम् ॥

यत्नस्येति । (कै)

परिहारान्तराभिधानरूपस्येत्यर्थः ॥

स्थानकृतमिति । (कै)

“आन्तर्यमि”तिभाष्यस्य स्थानकृतान्तरतमाभाव इत्यर्थः ॥

नष्टाऽश्वदग्धरथवदिति । (भा)

बहुव्रीहिगर्भदन्दाद् वतिः ॥ पूर्वोक्तेनाऽयवेत्यनेन पौनरुक्त्य-
परिहरति

यदेति ॥ (कै)

केचित्तु तत्प्रत्याख्यानेऽपि लोकन्यायेन सदृशत्रयादेश इत्यर्थः

१ अ १। पा १। सू ५५ ॥

२ अ ६। पा १। सू ६३ ॥

साधितो भगवतेति प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानयोः को विशेषस्तस्मा-
दनान्तर्गताऽभावरूपस्य सादृशत्वानङ्गीकारेऽप्याह

नष्टाश्चेति । (भा)

स्ववर्णस्य स्थानित्वेनाऽवर्णस्यादेशत्वेन ग्रहणसामर्थ्यादसादृश्येऽपि
स्थान्यादेशभावो यथा नष्टाश्चदग्धरयथोरत्यन्तभिन्नयोरपि अस-
दृशयोरपि सम्प्रयोग इति तात्पर्यमिति्याहुः ॥ “प्रधानत्वं” भूय-
स्त्वेन ॥ न्यायसहिर्हि केत्यत आह

ह्रस्वेति ॥ (कै)

उरण् रपरः । १। १। ५१ ॥

भाष्ये

उरण् रपरवचनमिति । (भा)

सूत्रस्यविसर्गप्राग्भागानुकरणेन षष्ठीसमासः ॥ नमन्यग्रब्देन न
स्थानी आदेशस्य स्थानिनिवर्त्तकत्वस्वभावत्वाद् न स्थानिव्यतिरिक्त
उरण् इत्येतावतः स्थानिव्यतिरिक्तनिवर्त्तने सामर्थ्याभावाद् अह

षष्ठीति । (कै)

यच्च षष्ठ्या स्ववर्णस्यादेशप्रसक्तिस्तत्चेत्यर्थः ॥ स्वातन्त्र्येणाऽस्य
विधायकत्वं तु “इको गुणद्वयी” इत्यत्र भाष्ये एव निराकृतम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५५५

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(उरण् रपरः । १। १। ५१।)

तच्च यद्यन्यनिवृत्त्यर्थत्वं नियामकत्वेन तदा “अथ मतमेतद्” इति
वक्ष्यमाणस्य विशेषो न स्यादत आनुषङ्गिकं तदित्याह

तच्चेति ॥ (कै)

अपूर्वं इति । (कै)

वाक्यभेदेन “अनित्यादिः” उदात्तो भवति च्चवर्णस्य त्वण्
भवति स च रपर इत्यर्थ इति भावः ॥

तच्च सामर्थ्यादिति । (कै)

विशेषविधेः सामान्यविधिवाधकत्वेनेत्यर्थो न तु वाच्यदृष्ट्या-
ऽस्य नियमपरत्वमिति भावः ॥

स चोदात्तादिगुण इति । (कै)

अत्र पक्षेऽनन्तरस्येति न्यायेनाऽन्तरतमपरिभाषाया अनेन वाध
इति भावः ॥

न वेति । (कै)

यत्रोपस्थितिस्तद्विधेयस्य वाध इत्यभिमानः ॥ भाष्ये “कृतिः”
नित्स्वरेणाशुदात्तः । “कृतम्” इत्यत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तशेष-
निघातेन च्कारोऽनुदात्तः । प्रकृते “गतिरनन्तर” इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरे शेषनिघाते “उदात्तादनुदात्तस्य” इति स्वरितत्वम् ।
“उच्चैरुदात्त” इत्यादिषु षष्ठ्यन्तम् अत्र इत्यनुवर्तते इति पक्षे
“अनित्यादिः” इत्यादावस्य इत्युपस्थितेः षष्ठीषड्भावाद् उरण्

१ अ ६ । पा १ । सू १६७ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू ७६ ॥

३ अ ८ । पा ४ । सू ६६ । ४ अ १ । पा २ । सू २६ ॥

इत्यस्योपस्थानमिति द्रष्टव्यम् ॥ नियमपक्षे वक्ष्यमाणदोषमचाया-
कृत्य दर्शयति

प्रतिपदेति ॥ (कै)

तेषामिति । (कै)

प्रत्यासत्तोरण् इत्यनेन विधीयमानस्याणो विधीयमान-
मिति शेषः ॥

दुर्लभ इति । (कै)

इहस्य गुणाकारलाभेऽपि दीर्घस्याऽकारगुणालाभः । वृद्धिस्तु
नियमेन अण् न लभ्यत इत्यर्थः । “कर्त्तृ”त्याद्युदाहरणं भाष्ये
दीर्घान्तस्याऽप्युपलक्षणम् ॥ “किम्” इत्यस्य विशेष्यमाह

कारणमिति ॥ (कै)

भाष्ये “असवर्णं” सदृशाभावे इत्यर्थः ॥ ननु नियामकाभावे
कदाचिदवर्णस्यापि प्रतिपत्तौ कथमवर्णाप्रतिपत्तिरत आह

ततश्चेति ॥ (कै)

दोषपरिहारायाच्चेपवाद्येवाऽन्यनिवृत्त्यर्थमित्यस्य नियमपरतया
व्याख्यानमाशङ्क्य दूषयति भाष्ये

अथ मतमिति । (भा)

एतद्वक्ष्यमाणं नियमरूपलभ्यनिवृत्त्यर्थमिति वदतो मतं
सम्मतं विवक्षितमित्यर्थः ॥

सिद्धा पूर्वस्मिन्निति । (भा)

अन्यनिवृत्त्यर्थमिति पक्षे इत्यर्थः ॥

स चेति । (कै)

वाक्यभेदेनेत्यर्थः ॥ न चैवमिकारोकारावपि स्यातामत आह

न च गुणेति ॥ (कै)

भवानिति । (कै)

नियमपक्षवादीत्यर्थः ॥

स एवेति । (कै)

विचारक एवेत्यर्थः ॥ शङ्कते भाष्ये

यद्यप्यणोऽपीति ॥ (भा)

परिहरति

कुतो न्विति ॥ (भा)

तमव्यङ्ग्यसहितस्याप्यवकाशप्रदर्शनाय “अयोह” इत्युक्तम् ॥

उरण् रपर इत्यस्यावकाश इति । (कै)

गुणविधौ “स्थानेऽन्तरतम”परिभाषानुपस्थितिः । स्ववर्ण-
समुदायान्तरतमगुणाभावादिति भावः । यद्यपि भाष्याद् विनि-
गमनाभावो लभ्यते । तथापि “एष दोषो जायते” इत्युत्तर-
ग्रन्थासङ्गतेर्विनिगमकं प्रदर्शान्तरतमपरिभाषाऽप्रवृत्तिसुपपादयति

परत्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

१ अ ८ । पा ४ । सू ६२ ॥

२ ननु प्रतिपदविहिता अप्यण एवेति कुतो रपरत्वाप्राप्तिरत आह यत्र
ह्येति ॥ योषड्येति लत्वविधानादावप्यणो तेषामपि परत्वमिति चेत्
ऋकारान्तर्गते रेफस्य लत्वार्थं तत् स्यादिति न दोषः । क । ग । इ ॥

ये चाप्येते इति । (भा)

वज्रवचनेन “^१आपञ्चयधाम्” इति ईत्वसंग्रहः ॥

विधीति । (कै)

ऋवर्णस्थानिकाऽण्विधिवक्त्रैरित्यर्थः ॥

एकवाक्यतायामिति । (कै)

वाक्यैकवाक्यतायामित्यर्थः ॥ ननु “उर्” इति षष्ठ्या स्थाने-
योगत्वस्य लाभः स्यादत आह

नहीति । (भा)

एवंचायमनुवाद इति भावः ॥

विध्यङ्गेति । (कै)

विधेयेन साक्षाद् यच्च सम्बन्धस्तत्र परिभाषेत्यर्थः ॥ ^१“उदात्त-
स्वरितयोर्षणः” “^२लः परस्मैपदम्” इत्यादावनुवादेऽप्यस्याः प्रवृत्तेः
“यद्येवम्” इत्यादिभाव्यमेकदेशिनोरुक्तिरिति बोध्यम् ॥

उः समीप इति । (कै)

तथा च तृतीय इत्यादावप्यणो रपरत्वप्रान्निरित्यर्थः । ^३समीप्ये
च षष्ठी व्यवहितेऽपीति भावः ॥

स्थाने य आदेशोऽणिति । (कै)

१ अ ७ । पा ४ । सू ५५ ॥

२ अ ८ । पा २ । सू ४ ॥

३ अ १ । पा ४ । सू ६६ ॥

४ समीप्येष्वद्यवहितेऽपीति भावः । क । ग । इ ॥

अनुवर्तमानस्थाने ग्रहणसुरित्यस्य सम्बन्धिग्रन्थत्वात्तत्रैव सम्ब-
ध्येतेत्यर्थः ॥ नन्वेवमादेशः स्थानेन विशेषित एवेति “आदेशो-
ऽविशेषित” इति भाष्याऽसंगतिरित्यत आह

प्रसज्यमानत्वेनेति ॥ (कै)

अथवा स्थानेति । (कै)

स्थानग्रन्थस्य प्राधान्यात् “रपर” इत्यनेन सम्बन्ध इति भावः ॥

तत इति । (कै)

अणः स्थाने पदार्थनाविशेषणादित्यर्थः । एवंच नाऽऽदेशान्त-
राणां बाधकोऽणं विधीयते नाऽपि नियमो नाऽपि विहितस्य
रपरत्वं प्रसज्यमानत्वेन विशेषणात् किन्तु तत्तद्विधिभिर्वाक्यैक-
वाक्यतैवाऽस्तेति बोध्यत इति बोध्यम् ॥

अथवेति । (कै)

स्थानपदेन प्रसङ्गकालो लक्ष्यते इति भावः ॥

चकार एवेति । (कै)

स्थानतः प्रमाणतः स्वरूपतश्च सदृशत्वादिति भावः ॥ ननु
वार्तिकोक्तारोरविध्योर्ज्ञातत्वात्तस्य चोपलक्षणले प्रामाणाभावात्
“के पुनरि”ति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

बहुवचनेति ॥ (कै)

“सौधातकौ” “सुधातुरकङ्च” इति “इञ्” । “पैद्वस्येये”
ठकि लोपस्त एव ठक् च ॥ ननु लोपस्य रपरत्वे तं विनापि
यणादेशेन तत्साध्यरूपसिद्धिरत आह

लोपेति । (भा)

रपरत्वाभिधानमुखेन सर्वादेशत्वमेव लोपस्याभिधिस्थितमिति भावः । यदि सर्वादेशो लोपस्तदा उः स्थाने नेति कथं रपरत्वमितीदं चिन्त्यम् । तस्माल्लोपविधिवैयर्थ्यापादनमेव दोष इति तत्त्वम् । आनङ्गनङौ “^१आनङ्गुतो द्वन्द्वे” “^२अदुशने”ति विहितौ ॥

रेफस्येति । (कै)

झल्यघृहणापकर्षणाद्यणः प्रतिषेधारम्भाच्च चिन्त्यमिदम् । तस्माद्रेफघृहणमेव दोषोऽवेति बोध्यम् ॥

समुदायस्येति । (कै)

द्वन्द्वस्य सत्त्वादिति भावः ॥

उद्भूतेति । (कै)

अत एव द्विवचननिर्देशः । तत्सामर्थ्यादेव प्रत्येकं स्थानित्वबुद्धिरिति भावः ॥ नन्ववयवभेदस्योद्भूतत्वविवक्षा नाम तद्गतसंख्यायाः समुदाये आरोपो नैतावता प्रत्येकं स्थानित्वलाभोऽत आह

अवयवावेव चेति । (कै)

इतरेतरयोग इति शेषः । एवंच तत्र समुदायस्यावयवभावेन बोधनाद् द्विवचनेन प्रत्येकं तयोः स्थानित्वलाभोऽयमेव चोद्भूतावयवभेदः समुदाय इत्यस्यार्थ इति भावः ॥ भाष्येऽग्रहीताभिप्रायः समुदायस्याऽतिरिक्तस्य स्थानित्वेऽपि तदन्तर्गतावयवस्याऽपि स्थानित्वमादाय कस्यानिकलमनेनोक्तमित्यभिप्रायवानाह

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५६१

(अ. १६ पा. १। आ. ७)

(उरण् रपरः । १। १। ५१ ।)

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदिति ॥ (भा)

रान्तस्येति । (भा)

रान्तत्वस्येत्यर्थः ॥

चवर्णान्तेति । (भा)

शब्दशास्त्रप्रस्तावात् शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति
भावः ॥ नन्विकाऽङ्गे विशेष्यमाणे तदन्तविधेरवर्णान्तस्य गुणेन
भाव्यमत आह

अङ्गस्येति षष्ठीति । (कै)

दगन्ताङ्गान्तस्य गुण इति वाक्यार्थ इति भावः ॥ भाष्ये
लक्ष्यासिद्धिदोष चवर्णान्तस्येत्यर्थ उक्तः । स्वयं तदर्याऽसम्भवमप्याह

नचेहेति ॥ (कै)

भूतानुवादादिति । (कै)

एवं चानुवादे परिभाषाया इव संज्ञाया अप्यप्रवृत्तिः । यद्वा
समानविभक्त्यन्तविशेष्यरहितभूतानुवादादित्यर्थः । यत्र हि साचा-
दर्यादा विशेषणसमानाधिकरणं विशेष्यमुपादौयते तत्रैव वर्णग्रहणे
तदन्तविधिः । गमकं विना शब्दरूपविशेष्यमादाय तु न तदन्त-
विधिरिति भावः ॥

न च प्रदेशेऽपि । (कै)

इह तदन्तविध्यभावेऽपि यदि प्रदेशेषु चवर्णान्तस्य षष्ठी-
निर्देशेन स्थानित्वं स्यात् ततस्तदनुरोधेनाऽनुवादेऽप्येकदेशद्वारा

चवर्णान्तं ग्राह्यं तदपि नास्तीति भावः । इदं चिन्त्यम् । “द्वि-
र्थस्य” इत्यादौ “ईदूदेद्विवचनम्” इत्यादौ चानुवादेऽपि संज्ञा-
प्रवृत्तेः । वर्णविधौ च सर्वचेति च शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्त-
विधौ गमकमतो भाष्योक्त एव दोषः ॥ भाष्ये

अर्थवतेति । (भा)

इदमसहायलोपलक्षणमत एव कुरुते इत्यादौ अनर्थकेनाऽपि
चः । तच्च हि स टिसंज्ञोपयोगिसहायरहित एवेति दिक् ॥ भाष्ये

इह चेति । (भा)

एकदेशस्थोपसंख्यानमित्यौपसंख्यानिकरपरत्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य
इत्यर्थः ॥ मातुरित्यादौ तदुपसंख्यानातिव्याप्तेरिति भावः ॥

मातूरितौति । (कै)

उः रपर इति पूर्वोक्तभाष्यप्रयोगविरोधाद् “अत उद्” इति
तपरत्वान्मातूरित्यादौ न दीर्घ इत्यपास्तं वेदितव्यम् ॥ उक्तार्थं
गमकमाह

अत एवेति । (कै)

पंचम्यन्तात् तसिन्ध्याऽसंगतेराह

तृतीयान्तादिति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

प्रत्येकमादेशत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ भाष्ये

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५६३
(अ. १। पा. १। आ. ७) (उरण् रपरः । १। १। ५१।)

रात्स्येति । (पा)

सलोपे रुत्वस्याऽसिद्धत्वादिति भावः ॥

‘असित्ययमिति । (कै)

प्रत्ययरूपविसर्गभिन्नस्येत्यर्थ इति भावः ॥

अकारोऽपीति । (कै)

सूत्रस्यप्रत्ययशब्दस्तदवयवे लाचणिक इति भावः ॥

उत्वे च कृत इति । (कै)

न चैकादेशस्य परादिवत्त्वेनोत्सित्यस्य प्रत्ययतया लोपे एक-
देशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्व-
मस्येवेति वाच्यम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्राऽन्तादिवङ्गावाऽप्रवृत्तेः ।
स्थानिवत्त्वेन त्वनिर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वा-
भावात् “सर्वे सर्वपदादेशा” इत्यनेन तु माह असित्यस्य स्थानित्वेऽपि
असित्यस्य स्थानित्वाभावात् । भाष्ये “लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनौथ”
इति पाठे योऽत्र प्रत्ययस्थानिकत्वेन तवाऽभिमतो विसर्जनौथः स
लुप्यते न दृश्यते स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादित्यर्थः ॥

एवं तर्हि भ्रातृष्युचेति । (भा)

त्रिपाद्यामयन्तादिवङ्गावप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति गूढोऽभिसन्धिः ॥

१ असिप्रत्ययमिति । क ॥

२ मुख्यपत्तनस्थराजकीयदक्षिणविद्यालयस्थभाष्यपुस्तके इंगलण्डीयभाष्य-
पुस्तके च “लुप्यते तत्र प्रत्ययो रात्स्येति” इति पाठोऽस्ति ।
वंगीयैस्त्रियातिकृत्समाजस्थभाष्यपुस्तके “लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनौथो
रात्स्येति” । इति पाठोऽस्ति ॥

कर्मधारये निमित्तपदवैयर्थ्यमिति बह्व्रीहिनेकादेशपदे लक्षणं
च दर्शयति

एकादेशशास्त्रमिति ॥ (कै)

यद्यपीति । (कै)

तथा च तस्मैव विशेषणं स्यादिति भावः ॥

प्रधान्यादिति । (कै)

रपरशब्दतात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः । एवं च पूर्वान्नावयवभूत-
रेफपरोऽणित्यर्थः । सूत्रे रपर इति समासश्च सौत्रत्वात् साधुः ॥
नन्वरारादिरूपेण विधानात् कथमभक्तत्वादिरङ्गेत्यत आह

यद्यपीति ॥ (कै)

अविधानादिति । (कै)

अनुच्चारणादित्यर्थः ॥

तात्पर्य्येति । (कै)

प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनेत्यर्थः ॥

केवलेति । (कै)

रेफमात्रविधौ सूत्रतात्पर्यादिति भावः ॥ यत्तु अयमपि
विचारो भूतस्याणो रपरत्वमिति पक्षे नष्टाश्चरथन्यायनाऽनान्तर्था-
मेवान्तर्यमिति श्चकारस्थाकाराकारावेव गुणवृद्धौ भविष्यतः ।
अरादिरूपेण विधानमिति पक्षे तु आनङ्गादौ नकारविषयो
यथा न विचारस्तथाऽत्रापि तत्त्वमिति तत्तु प्रकृतसूत्रे तस्य
पक्षस्यास्थितत्वादयुक्तम् ॥ वार्त्तिके प्रतिषेधोऽभावो निवर्त्तनं च आद्ये
स्यादिति शेषः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५६५

(अ. १। पा. १। आ. ७)

(उरण् रपरः । १। १। ५१।)

‘द्वितीये वक्तव्य इति ।

“गृप्रोः” क्तिपि “गोः” “पूः” “ऋत इत्” “उदोष्ठ्य”
इतीत्तोत्ते ॥ भाष्ये

पदमिति । (भा)

पदस्थेत्यनुवर्तमानमित्यर्थः ॥

अनन्तरयोगेति । (भा)

अनन्तरशब्दोऽव्यवहितवाची ॥

स्वरविधाविति । (भा)

यद्यपि हल् स्वरप्राप्तौ स्वरोद्देश्यकविधौ चेदम् । अत एव
“अचः कर्ह” इति सूत्रेऽच इति चरितार्थम् । तथापि तदना-
श्रयेणैकदेश्युक्तिर्भाष्यमिति तत्त्वम् ॥ भाष्ये “माङ्” प्रयोगोऽङ-
भावाय । तस्मिन् “हि” अट्स्वरः स्यात् । हि प्रयोगो “हि च”
इति निघातनिषेधाय । “स्म” शब्दो लङ्सिद्धये ॥

अभ्यासावयवस्येति । (कै)

गर्भवदनवयवस्यापि तद्गहणेन ग्रहणं “तन्मध्यपतित” न्यायेन
न लेतावतावयवत्वमिति भ्रमितव्यमिति भावः । यदा च्चवर्णान्ता-
भ्यासस्थेत्यर्थं पूर्वतकारस्य “ह्लादिः शेषेण” निवृत्तौ उरदत्तं ततः

१ द्वितीये वक्तव्यमिति । क । ग । इ ॥

२ अ ७ । पा १ । सू १०० ॥

३ अ ७ । पा १ । सू १०२ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू १६५ ॥

५ अ ८ । पा १ । सू ३४ । हि युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आ हि आ
याति ॥

पुन“ह्रस्वादिः शेषो” न स्याद् अनवयवत्वादिति भावः । न चैवं
 “लक्ष्ये लक्षणस्य” इति न्यायेन पुन“ह्रस्वादिः शेषो”नापत्तिरिति
 वाच्यम् । लक्ष्यभेदात् । 'नृकुटीशब्दानु भवादावण् । नृपते-
 “१र्दित्यदित्यादित्य” इति श्यः ॥ ननु रेफान्ताच्च सुविधिरिति
 कथं तदन्तस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमत आह

यस्मादिति । (कै)

यस्माद् विधिस्तद्वृत्तिनृशब्दत्वं नाशब्दस्य स्थानिवद्भावेन
 तदादित्वं च रेफान्तस्य मुख्यं सुवन्तत्वं च प्रत्ययलक्षणेनेति भावः ॥
 एकवचनान्ताऽनुदाहरणे बीजमाह

एकेति ॥ (कै)

नित्यत्वादिति । (कै)

विकरणविधौ “सर्वधातुक” इति विषयसप्तमौ अन्यथा-
 ऽभक्तत्वेऽनन्तरसर्वधातुकाऽभावेन विकरणाप्राप्तेर्नित्यत्वं व्याहृतं
 स्यादिति भावः ॥

नित्यत्वादिति । (कै)

तस्यो ङित्वादित्वस्यैव प्रवृत्तेः ॥

न प्रकल्पत इति । (कै)

नियमेन विकरणस्यैव व्यवहितपरत्वं न सिध्येदिति भावः ॥

नृकल्पेति । (कै)

नृशब्दात् कल्पः प्रत्ययः ॥

पदसंज्ञेति । (कै)

“स्वादिष्वि”त्यनेन यद्यसौ कल्पशब्दावयवस्स्यात् तदा स्वाव-
यवभूतरेफान्तस्य नारित्यस्य न स प्रत्ययः परः स्यादिति भावः ॥
परादिरित्यत्र परशब्देन परत्वपर्याप्त्यधिकरणो यावान् स सर्वो-
ऽपि गृह्यते न तदवयवोऽप्येति तात्पर्यम् ॥ ननु प्रत्ययस्य कथं
पदत्वमत आह

पदशब्देनेति । (कै)

‘कल्पिरूपः पदसंघातः पदसमुदाय इति भाष्यार्थः । तस्मात्
पञ्चत्रयेऽपि विसर्जनौयप्रतिषेधस्य वक्तव्यतया नायं दोष इति
भावः । वृद्धेर्वहिरङ्गाऽसिद्धत्वं तु नोक्तं त्रिपादीत्येऽन्तरङ्गे तत्परि-
भाषाया अप्रवृत्तेः ॥ भाष्ये

उपदेश इति वर्त्तते इति । (भा)

“अचः कर्त्वि”त्यत्र “^१तास्यनुदात्तेद्” इत्यत इत्यर्थः ॥ भाष्ये

अथवा पुनरस्तु परादिरिति । (भा)

‘वर्धधारणविसर्जनौयप्रतिषेधयोः कर्त्तव्यतायाः पूर्वान्तपरादि-
पञ्चयोस्समत्वात् परादिपञ्चो वा वक्तव्यः पूर्वान्तो वा इत्यत्र न
विशेष इति चेत् कश्चिद् ब्रूयात् तत्राह वार्त्तिककारः “परादा-

१ भाष्ये “कल्पपदसंघातभक्तः” इति पाठोऽस्ति । क्वचिद् “कल्पपद-
संघातभक्त” इति पाठोऽप्यस्ति ॥

२ अ ६ । पा १ सू १६५ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू १८६ ॥

४ पूर्वान्ते वर्धधारणं विसर्जनौयप्रतिषेधो यकस्वरश्च । वा ॥

वि'तौत्यर्थः ॥ “परादौ” इति वार्त्तिके पुगन्तदन्त्यस्य प्रतिषेध-
पदेन षष्ठीतत्पुरुषो वक्तव्य इति शेषः ॥ चङुपधाङ्गखलं वक्तव्यम्
अग्रे सर्वत्रायमेव शेषो बोध्यः ॥

उपदेश इति वर्त्तते इति । (भा)

“अतो लोप” इत्यत्र “अनुदात्तोपदेश” इत्यत इत्यर्थः ॥
“पररूपेण” । “अतो गुण” इत्यनेन ॥

नन्विति । (कै)

“आदेः परस्य” इति “निर्दिश्यमान” परिभाषावाधक-
मित्यभिमानः । तस्यैवायमनुपसंहार इत्युत्तरम् ॥ ननु सूत्रे उच्चा-
रितस्य एणो नादेशः किन्तु तत्प्रत्यायिताकारस्थेति षष्ठीनिर्दिष्ट-
स्यादेशा इत्ययुक्तं स्यादत आह

प्रत्याय्येति । (कै)

“निर्दिश्यमानस्य” इत्यस्य प्रतिपादितस्य इत्यर्थे तु पादान्त-
स्यापि पदादेशापत्तिरिति बोध्यम् ॥

यदि त्विति । (कै)

तथा तु वक्तुमशक्यम् । सर्वत्रादेशापत्तेरिति भावः ॥ कथं
तर्हि “इडपि” इत्यादि भाष्यमत आह

१ परादावकारलोपोऽपौलपुक्प्रतिषेधश्चङुपधाङ्गखलमितोऽव्यवस्थाऽभ्यास-
लोपोऽभ्यस्तादिखरो दीर्घत्वं च । वा ॥

२ अ ई । पा ४ । सू ४८ ॥

३ अ ई । पा ४ । सू ३७ ॥

४ अ ई । पा १ । सू ६७ ॥

५ अ १ । पा १ । सू ५४ ॥

ई निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । परिभाषा-१२ ॥

७ तत्प्रत्यायिताकारस्य । इ । तत्प्रत्यायिताकारस्य । ग ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः । ५६६
(अ. १। पा. १। आ. ७) (उरण् रपरः । १। १। ५१।)

प्रवृत्तौ वेति । (कै)

“नेङ्गुश्री”त्यचोपदेश इत्यपङ्क्त्योपदेशे वशादेरेव निषेध
इति भावः ॥ भाष्ये

ववृत्त इति । (भा)

कवर्णान्ताभ्यासस्याऽदित्यर्थं पूर्वं तलोपे पञ्चाद्रेफान्तस्य लोप
इति पचे इदम् । “वक्त्रे” इत्यणुदाहार्यम् ॥

प्रकर्त्तेति । (भा)

द्वन् ॥ “एष स्वरः” । पूर्वपदप्रकृति स्वरः ॥ ऋदुपदेशकालि-
कतादिप्रत्ययप्रतीत्यर्थं “तादौ” इति सूत्रे ऋद्यहणम् इति
भाष्योदाहृतवार्त्तिकार्थः ॥ “तादौ” इति सूत्रेण गतेः स्वरौ
विधीयते क्रियायोगेच गतिलम् । क्रियावाची च धातुः । तत्र
तिङन्ते पूर्वपदाभावेन ऋदन्ते एव सिद्धमिति ऋद्यहणमुक्तार्थम् ।
न च ऋद्यहणाभावे तादिलमुत्तरपदस्य विशेषणं स्यात् । तथा च
प्रतरितेत्यादावेव स्यादिति तस्य ऋदिशेषणत्वाय तदिति वाच्यम् ।
श्रुतनिप्रत्ययविशेषणताया एव न्याय्यत्वादितिदिक् ॥ ननु रेफस्य
परादिलेऽपृक्तत्वाऽभावाद्धिलोपो न प्राप्नोतीति कुतो नोक्तमत आह

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

तदानीं सुपोऽभावादाह

कल्पनायामिति । (कै)

पदस्य विभक्त्यान्वाख्यानमिति भावः

पूर्वान्तेति । (कै)

नार्कुटादौ वचनेनैव निर्वाहो भाष्ये उक्त इति बोध्यम् । एवं च रपर इति अवयववाचिपरशब्देन षष्ठ्यर्थे बङ्गव्रीहिरिति ध्वनितम् । अवयवलं चावयवसादृश्ये पर्यवस्यति न हि वर्णस्य वर्णान्तरमवयवो भवति अत एव प्रसङ्गावस्थायां रपरत्वे गुणादिशब्देन विधानं “यदागमा” इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणादित्वात् । एवं च ऋवर्णादचि पूर्वपरयोरन्तरतमो रपरोऽण् भवतीत्यर्थ इति बोध्यम् । गुणादिशब्देनाऽऽरारोर्ग्रहणाभावे तु ऋकारस्य गुणवृद्धौ अरारावेव इति नियमो न स्यात् । गुणादिशब्देन अकारादे रेफः परो यस्मात् तादृशस्य विधानं गुणत्वादिकं चाकारादिनिष्ठमेव तेन च नान्तर्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य “रदाभ्याम्” इति सूत्रे भाष्ये “गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तत” इति वक्ष्यति । अतएव “यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्त” इत्युपक्रमस्य भाष्यमेकदेशशुक्तिः । तथाहि सति यथा परादिपक्षे नार्कस्त्पिरित्यादौ रेफस्य कल्पीतिसमुदायावयवलोपपत्तये परत्वपर्याप्त्यधिकरणादिरित्यर्थस्तथा “पूर्वान्त” इत्यस्य पूर्वत्वपर्याप्त्यधिकरणान्त इत्यर्थापत्तौ उक्तदोषो “रदाभ्याम्” इति सूत्रस्य भाष्यविरोधश्चेत्याहुः ॥

अलोऽन्त्यस्य । १। १। ५२॥

भाष्ये “प्रसज्येत” इत्यनन्तरं तन्निवृत्तये अनेकाल् सर्वस्य
इति वाच्यं स्यादिति शेषः ॥ नन्वलन्त्यस्येत्युच्यमाने सूत्रभेदः
स्यादत आह

प्रथमेति । (कै)

वज्रलस्याविवचितलं दर्शयितुमेवमुक्तमिति भावः ॥

प्राप्नोतीति । (कै)

लोपस्याभावरूपत्वेनाऽलरूपत्वाऽभावादिति भावः । एवंवाच्यं
पक्षो दुष्ट एव । “क्यस्याऽचि” इति लोपे प्रकृते “लुग्वद् दुह”
इति लुग्यहणस्य प्रथमान्तपक्षेऽल्यहणमनेकाल्भिसलचकमित्यर्थ-
ज्ञापकत्वमिति नाऽयं दोष इति भाष्याशयमन्ये ॥ भाष्ये

इदं नियमार्थमिति । (भा)

इदमा सूत्रं न परामृश्यते । अप्राप्तान्त्यादेशविधिर्यत्नात्तस्य
किन्त्वल्पदमिति तस्य नियमार्थमुपपादयति

अन्यस्येति ॥ (कै)

अलोऽपीति । (कै)

अलात्मकादेशस्याऽपीत्यर्थः । अपिना अनेकालोऽपि ॥

१ अनेकालप्यादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत । भा ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू ७२ ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू ७३ ॥

न त्विति । (कै)

“षष्ठी स्थान” इत्यनुवर्त्य स्थानषष्ठीबोधितान्यस्य इति व्याख्यानादित्यर्थः ॥ यत्तु “यथातथयथापुरयोः”ति सूत्रे “न यथातथाऽयथातथा अयथातथाभाव आयथातथ्यमि”ति भाष्यदर्शनात् तत्प्रामाण्येन निपातसमुदायात् प्रत्ययो निपात-समुदायेन नञ्समास इत्यङ्गीकार्यम् । तत्र अयथातथाशब्दात् यच्चि “यस्येति” लोपोऽवर्णान्ताङ्गस्य भसंज्ञकस्य जायमानस्तदन्तस्य यथातथेति पदसमुदायस्य स्यादिति तच्च । निर्दिश्यमानपरि-भाषया सिद्धेः । तदनाश्रयेण वा तदुक्तिः ॥

पदस्य त्विति । (कै)

अधिकृतस्य पदस्येत्यस्य वखादिभिर्विशेषणादित्यर्थः ॥

यदि खल्विति । (भा)

पराभिप्रायं वदता सूचितमन्यादृशं स्वाभिप्रायं प्रकटयति ।

अवश्येति ॥ (कै)

असौ योगः । (कै)

“अनेकाल् शिद्” इति योगः । “अतो भिष” इत्यादौ “आदेः परस्य” इत्यादिबाधनार्थ इति भावः ॥ नन्वस्यावश्यकले-ऽ“न्यविशेषणेऽपि”त्यादिपन्थोऽसङ्गतोऽत आह

१ अ १। पा १। सू ४६ ॥ २ अ ७। पा ३। सू ३१। “अयाथातथ्यम्” इत्यपि ॥ ३ अ ६। पा ४। सू १४८ ॥ ४ अ १। पा १ सू ५५ ॥

५ अ ७। पा १। सू ६ ॥ ६ अ १। पा १। सू ५४ ॥

७ अन्यविशेषणेऽपि सति तन्न करिष्यते । भा ॥

अथेति । (कै)

अल् इति प्रथमान्तं मण्डूकानुवृत्त्या “आदेः परस्य” इत्यत्र सम्बध्यते इत्येसादौ न दोषः । तातश्चपि ज्ञापकात् सर्वादेशल-
अविध्यतीति भावः ॥ भाष्ये

डि-देवाऽनेकालन्त्यस्येति । (भा)

अलरूपडिदित्यस्य फलाभावादनेकालिति लब्धम् । एवंचास्य
सूत्रस्थानेकालादेशेऽप्रवृत्त्येतत्साहचर्याद् “आदेः परस्य” इत्यस्या-
ऽयनेकालादेशेऽप्रवृत्तिरिति दिक् ॥

किमर्थं पुनरिति । (भा)

किं स्थानषष्ठीनिर्देशविषयमुत षष्ठीमात्रविषयमिति प्रश्नः ।
“स्थाने विज्ञातस्य” कस्येत्यपेक्षायामाह

षष्ठीति । (कै)

स्थाननिरूपितसम्बन्धार्थकत्वेन ज्ञातस्य षष्ठीरूपप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥
नन्वेवं विज्ञाताया इति वक्तुं युक्तमत आह

आदेश इति । (कै)

स्थानषष्ठीसम्बन्धादादेशत्वेन यो विज्ञात इत्यर्थः । अन्ये तु
“अलोऽन्यस्य” इति यदुच्यते तेन स्थाने विज्ञातस्य समुदाय-
स्थाने प्रसक्तस्थान्येऽन्यनुसंहार उपसंहारस्तत्स्थानिकलमात्रं क्रियते
बोध्यत इति भाष्यान्वयार्थः ॥ “स्थाने विज्ञातस्य” इत्यस्य व्याख्या
स्थाने प्रसक्तस्य इति कैयटव्याख्याने एतदेवार्थे भातीत्याहुः ॥

षष्ठीमात्रमिति । (कै)

उपलक्षणमेतत् । षष्ठीमात्रोच्चारणेन विधीयमानं चेत्यपि बोध्यम् ॥

ततो यदुक्तमिति । (कै)

आकारावयवत्वप्रणिदापयतीत्यादौ एतत् न स्यादित्यर्थः । न च अवयवावयवः समुदायावयव इति निर्वाहः । यस्याऽवयवस्तत्र तद्विशिष्टे यत्र तदवयववृत्तिधर्मबुद्धिस्तादृशस्यावयवावयवस्य समुदायावयवत्वबुद्धिर्हि लोकसिद्धा यथा भुजावयवाङ्गुल्यादिविशिष्टे भुजत्वबुद्धिसत्त्वात्तदवयवकशरीरावयवत्वबुद्धिरङ्गुल्यादौ । न चैवमत्राऽऽकारावयवपकारादिविशिष्टे वर्णत्वबुद्धिः । अर्थवत् आगमेन तु तद्विशिष्टे तदर्थवत्त्वबुद्ध्या तद्वुद्धिसत्त्वेन भवत्येव समुदायावयवत्वमिति भवितेत्यादावङ्गावयवत्वं सम्भवतीति इटो गुणनिषेध-चारितार्थमपि । वर्णस्य वर्णावयवत्वन्तु वाचनिकं गौणं तत्र यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायेन समुदायावयवत्वे मानाभाव इत्याशयः ॥

सम्बन्धार्थमिति । (कै)

अन्त्यस्येत्यनेनेति भावः ॥

शास्त्रे येति । (कै)

या षष्ठी सा स्थानेयोगैव सा चाऽन्तेऽस्तीति तु नार्थः । स्थानेयोगेति पदाऽऽवृत्त्यापत्तेः । इदमेव प्रतिपत्तिगौरवं तस्माच्छास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगैवाऽन्त्येऽस्येति वाक्यार्थ इति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

५७५

(अ. १। पा. १। व्या. ७)

(डिच । १। १। ५३।)

सा चेति । (कै)

सा षष्ठी स्थानेद्योगेव चेत्यन्वयः । स्थानेद्योगत्वमेव बाध्यत
इति । अत्र हेतुस्तुल्येत्यादिरूपपत्त्येत्यन्तः ॥

सम्बन्धस्येत्यादि । (कै)

सम्बन्धनिरूपकस्य सम्बन्धनिरूपकान्तरेणेत्यर्थः । सन्नियोग-
शिष्टन्यायस्तु न परिभाषाविषये । “तस्मिन्नि”त्यादेरुत्तराङ्ग-
विकलायास्तत्र तत्रोपस्थितिस्त्रीकारादित्याशयः ॥

इत्यनेन बाध्यत इति । (कै)

न “एवाद्यन्तौ टकितावि”त्यनेनेति भावः ॥

डिच । १। १। ५३ ॥

भाष्ये

कस्मान्नभवतीति । (भा)

येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽस्थानेकालित्यस्यापवादत्वादिति भावः ।
उत्तरस्य त्वयं भावः । नेदमपूर्वविधायकं किन्तु तत्र तत्र डित्क-
रणसामर्थ्यसिद्धानेकालित्येतद्वाधाऽनुवादकम् । अनुवादफलान्तु
डित्वसामर्थ्यादर्थान्तरकल्पनानिवृत्तिः । एवं च प्रकृते नास्य प्रवृत्तिः ।
प्रवृत्तौ हि शास्त्रस्यापूर्वविधायकतापत्त्या गौरवापत्तिः । एवं च

यच्च सर्वादेशे छिन्नस्य वेद्यर्थ्यन्तश्च तदाधः । यच्च तु न तच्च न
तदाध इति भावः ॥

विप्रतिषेधादिति । (भा)

परिभाषालविरोधादित्यर्थः । यदि सावकाशछिन्नेऽपि प्रवृत्तिः
स्यात् तदाऽनुवादत्वासम्भवेन परिभाषाप्रकरणविरोध इति भावः ।
यथा चैतत् तथाऽनुपपदमेव स्पष्टी भविष्यति । “विप्रतिषेधे परम्”
इति शास्त्रपरत्वे तु छिन्नस्य सावकाशलोक्तिरसङ्गता स्यात् सूत्र-
सावकाशत्वमेव हि विप्रतिषेधे बीजं न त्वस्य सूत्रस्य सर्वादेशा-
प्राप्तिविषये कश्चिच्चारितार्थम् । अवश्यप्राप्तिरेव च बाध्यत्वे बीजं
दृष्टम् । किं च । विप्रतिषेधशास्त्रपरवार्त्तिकव्याख्यानपरभाष्ये
शास्त्रदयावकाशप्रदर्शनशैलीभाव्यकारस्य दृश्यते न चात्र तथोक्त-
सम्भवात् । यद्यप्यन्यथानुवादलं^१ दोष उक्तश्चास्त्रस्य तथाऽपि
परिभाषाणास्त्रियमरूपत्वेन तासु गुण एव तच्च हि प्राप्तानुवादा-
देवेतरनिवृत्तिरर्थात् । यथा “त्रौहीनवहन्ति” इत्यवघातानु-
वादेन नखविदलादिनिवृत्तिः । यथा च “तस्मिन्नि”त्यादौ प्राप्त-
पूर्वस्वेत्याद्यनुवादेन परादिनिवृत्तिः । किं च “टप् यप् अबादिस्त्र-
नन्यार्थपित्वेषु चरितार्थस्य “अनुदात्तौ सुप्पितौ” इत्यस्य जित-
रीत्यादौ तुक्संपादनेन चरितार्थपित्वे करपि अन्तरङ्गण प्रत्यया-
द्युदात्तत्वेन बाधापत्तिस्तदाह

१ अ १। पा ४। सू २ ॥

२ शास्त्रस्य । क । ग । इ ॥

३ अतः शास्त्रस्य इति नास्ति क ग इ पुस्तके ॥

४ कप् यप् अनादिषु । क । ग । इ ॥

५ अ २। पा १। सू ४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकाव्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽप्य पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां मायवीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्ब्यगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सोपुष्पात् ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १।४।१ ॥

नन्वविरुद्धानां संज्ञानां विषये विरोधमूलकविप्रतिषेधशास्त्रा-
ऽप्रवृत्तेरस्य वैयर्थ्यमनुपपन्नमत आह

आकडारादिति । (कै)

अविरोधमजानतः शङ्केति भावः ॥ निरवकाशस्थले तु अवि-
रोधं जानतोऽपि शङ्केत्याह

विशेषेति । (कै)

नतु विरोधादपीत्येवकारार्थः ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १।४।१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् । वा ।
अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । ज्ञान्यत्र । लोके व्याकरणे च । लोके
तावत् । इन्द्रः प्राक् पुनरुद्धतः पुनरुद्धरः । कण्डुः कोष्ठः कुशूला इति । एकस्य

न च संज्ञानामिति । (कै)

इन्द्रः शक्रः कृत्वा कृत्य इति च संज्ञानां लोकाशास्त्रयोर्धन-
प्राप्तिदर्शनादिति भावः ॥

न चेति । (कै)

अनवकाशत्वप्रयुक्त इत्यर्थः ॥ एकफलकत्वे महानवस्थानलक्षण-
विरोधे वा अनवकाशं बाधकं न वैतदुभयमप्यचेत्याह

भिन्नफलत्वादिति । (कै)

वस्तुतः समावेशदर्शनादेवाविरोधो विशेषत्वेऽप्यबाधकत्वमिति
भाष्याशयः । कैयटोक्तमेकफलत्वं विरोधश्च व्यभिचरितौ । अत
एवाचिरादेशेन नुटो बाधमाशङ्क्य “न तिष्ठ” (६।४।४) इति
ज्ञापकेन समाहितं सप्तमे (७।२।१००) भाष्ये । तादृशस्थले एक-
फलत्वाभावः स्पष्ट एव । तत्रेण दध्ने बाधनमविरोधे आस्तादरूप-
फलभेदे च दृष्टमित्यलम् । कृते तु सूत्रे अन्यत्र वक्ष्यत्वेन दृष्टतया
व्यवस्थाकाङ्क्षायां परत्वनवकाशत्वाभ्यां सा इत्याहुः ॥

यद्यपीति । (कै)

एवं च दृष्टान्तो विषम इति भावः ॥

इत्यस्य बह्वरः संज्ञा भवन्ति । व्याकरणेऽपि कर्त्तव्यम् कर्त्तव्यमित्यत्र
प्रत्ययकृत् कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति । पाष्ठाक्षः वैदेहः वैदर्भः इत्यत्र
प्रत्ययतद्धिततद्गानसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेत-
स्मात्कारणाद् आ कडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इत्येते चैकैव
संज्ञा स्यादिति तत्त्वान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५७६
(अ. १। पा. ४। आ. १) (आ कङारादेका संज्ञा । १। ४। १।)

उदाहरणेति । (कै)

फलभेदेऽपि यदि समावेशः किमु वक्तव्यं तद्भेद इति दृष्टान्त-
तेति भावः ॥ ननु इन्द्रादीनामैश्वर्यशक्तिमत्त्वबहुधाङ्गानपूर्दारणानि
प्रवृत्तिनिमित्तानीति । कथमेते संज्ञाशब्दाः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तको
हि स इति चेन्न । सत्यपि योगे कृतिमात्रेण संज्ञाशब्दत्वमिति
भगवतोऽभिप्रायात् ॥

कर्मणि विधानमिति । (कै)

एवं च फलभेदादविरोधाच्च न बाध इति कैयटाशयः । ननु-
भयथा पाठनिर्णये कथं संदेहोऽत आह ।

गुणदोषेति । (कै)

किं सम्भवमात्रेण 'द्विधापाठोऽथास्वरसादिति विवेक्तुं तद्विचारः
कार्य इति भावः ॥

यत्नः । (कै)

ज्ञापकाश्रयणचकारादिरूपः ॥ यद्यपि परं कार्यमिति 'पाठेऽपि
सूत्राणामन्यथा पाठः कार्यस्तथापि तत्र न वर्णगौरवं नापि प्रति-
पत्तिगौरवमिति न स दोष इति भावः ॥

१ द्विधापाठोऽथैस्वरसाद् । क ॥

२ "पाठे" इत्यारभ्य "स दोषः" इत्यन्तं नास्ति । इ ॥

मर्थमिदमुच्यते ॥ अस्तिप्रयोजनमेतत् । किं तद्धीति । कथं त्वेतत् सूत्रं
पठितव्यम् । किमा कङारादेका संज्ञेति । आहोस्तिव प्राक् कङारात् परं
कार्यमिति । कुतः पुनरयं सन्देहः । उभयथाह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं

कार्यशब्देनेति । (कै)

संज्ञा इत्येव तु नोक्तम् उत्तरचान्वयात् । यद्यन्यान्यपि कार्याण्यत्र सन्ति वचनपुरुषनियमपूर्वनिपातादयः तथापि तेषां केनापि बाधप्रसक्त्यभावाद्वाधितप्रवृत्ते चैतत् सूचयत्वात्तस्मात् इति भावः ॥

पूर्वया । (कै)

अनवकाशया ॥

न नियमार्थमिति । (कै)

आद्ये पाठे तु एकैव संज्ञा न द्वितीयेति नियमे विध्यर्थत्वा-
सम्भावात् ॥ अत्रच विध्यर्थत्वसम्भवेन नियमो न युक्त इति भावः ॥
ननु पर्यायेण प्रवृत्त्या पूर्वस्यापि चारितार्थ्यसंभवेन संज्ञानां
विरोधाभावेन च उभयोः प्रसक्तौ अपि पाठे नियम एव स्यादत
आह

एतदेव चेति । (कै)

नियमेऽनुवाददोषापत्त्या वरं बाधकत्वकल्पनाद्वारा विधिन-
मिति भावः ॥

प्रतिपादिताः । केचिदा कङ्कारादेका संज्ञेति । केचित् प्राक् कङ्कारात् परं
कार्यमिति । कस्यात्र विशेषः । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् । वा ।
तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् । एका संज्ञाभवतीति ॥ ननु च
यस्यापि परं कार्यं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति ।
विप्रतिषेधे चेति (१ । ४ । २) । ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति ।
सहपायामेकशेष एकविभक्तौ (१ । २ । ६७) इति । संज्ञाधिकारश्चायम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५८१
(अ. १। पा. ४। आ. १) (आ कङारादेका संज्ञा । १। ४। १।)

विप्रतिषेधे (कै)

इत्यस्य दृष्टवाधयेति शेषः ॥ भाष्ये

परार्थमिति । (भा)

अनच(अपि। का) अकरणार्थमित्यर्थः । परार्थं यत्त्वया कृतं तदेव ममाच कृतं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ननु विग्रेष्यवाचिपदासन्निधाने नपुंसकमेव प्रयोक्तुमुचितं संज्ञापर्थ्यायनामादिशब्दानामपि विग्रेष्यत्वसंभवाच्चात आह

संज्ञेति । (कै)

प्रचुरप्रसिद्धेः (सिद्धे । इ) संज्ञाशब्द एव प्रकरणादुपतिष्ठते इत्यर्थः ॥ ननु “संज्ञापाणाम्” (१। १। ६४) इत्यस्यातिक्रान्तत्वात् कथं तदर्थास्त्येत्यत आह

अस्माच्चेति । (कै)

एकसंज्ञाधिकारोत्तरमित्यर्थः ॥

स्त्रिङ्गविपरिणामेनेति । (कै)

भावसाधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेत्यपि बोध्यम् । वज्रयोगव्यवधानात् यत्त्वया परार्थं कृतं तदेव ममाच बुद्धिस्थं भवि-

तत्र किमन्यच्छब्दं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्रैतावदाद्यम् । आ कङारादेका । किम् । एकासंज्ञा भवतीति ॥ अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः । वा । अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः (१। ४। १३-१४-१८) समावेशो न प्राप्नोति । सार्पिष्काः । बार्हिष्काः । याजुष्काः । धातुष्काः । (४। ४। ५१ ॥ (५। १। ६३) ७। ३। ५१ ॥ ८। ३। ३६ ॥ ७। १। ११८)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यति इत्यर्थकतथा तच्चत्यमचानुवर्तते इत्येव भाष्येण (भाष्यं न । का)
व्याख्यातम् ॥ नन्वेवमपि संज्ञेत्यधिककार्यमेवेत्यत आह

संज्ञाधिकारश्चेति ॥ (भा)

किम् (भा)

इतिप्रश्नः । “एका संज्ञा” इत्याद्युत्तरम् । प्रश्ने सामान्ये नपुं-
सकम् । सर्पिः शब्दादार्ह्येष्वक् तदस्य पण्यमिति (वा । इ)
इत्यन्तत्वात् कः । तच्चाङ्गसंज्ञाभावे किं स्यादत आह

असत्यामिति ॥ (कै)

अनङ्गस्यापीति । (कै)

यद्यपीष्टानुरोधात् समावेशोऽपि ज्ञापयितुं शक्यस्तथापि लघ-
णैकशरणानामिष्टानिष्टे दुर्ज्ञेये इति भावः ॥

देवदत्तो गार्ग्य इति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । प्रत्ययगृहणपरिभाषया वृद्धिवारणं
शक्यमिति चिन्त्यम् । कुसुदान् इति उक्तम् । सिद्धान्तस्त्विति एव
ज्ञापकात् समावेश इति “परं कार्यत्वम्” इत्यत्र सुबन्तसमुदायात्
कथं तद्वितस्तदुत्पत्तावपि कथं पूर्वपदे विभक्तिअवणमत आह

वाक्यः । माण्डव्य इति (४ । १ । १०६ । (१०५) ६ । ४ । १०६ ॥ ७ । २ ।
११७) । अनवकाशे भयदसंज्ञे अङ्गसंज्ञा वाधेयातम् । परवचने हि निय-
मानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेर-
स्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य भयदसंज्ञे पराङ्गसंज्ञा ।
कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधित्वादिसप्ततिष्ठन्तं पदम् ।

महाभाष्यप्रदीपद्वयोतः ।

५८२

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा। १। ४। १।)

परं कार्य्येति । (कै)

शब्दस्य भावस्यार्थः । सचैकदेशद्वारा एतत् सूत्रार्थरूपः । अनु-
वादेऽर्थविशिषणकशब्दस्वरूपप्रतीतेरितिभावः ॥

ततः इति । (कै)

अनुवर्त्तमानस्यापि विषयकोटौ निवेशादितिभावः ॥

अङ्गं सदिति । (कै)

स्त्रादिषु यदङ्गं तत्पदमिति व्याख्यानेनानुवादसामर्थ्यादङ्ग-
पदत्वयोः समावेश इति भावः ॥ नन्वनुवृत्तिसामर्थ्यात् समावेशोऽत
श्चाह

एका संज्ञेति ॥ (कै)

तदुक्तं भाष्ये

एका संज्ञेति वचनाद् (भा)

इत्यादि ॥

वाधे इति । (कै)

उत्सर्गापवादव्याधेनेति भावः ॥

नः क्ते (१। ४। १५) । सिति च (१। ४। १६) । स्त्रादिव्यसर्वनामस्थाने
(८। ३। ६४) । यच्च भम् (१। ४। १८) । तस्यान्ते प्रत्यये ऋक्मिति ।
तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परं कार्य्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च
यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः
क्रियते । पर्यायः प्रसज्यते । एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भवः ॥
कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् । वा । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

इह त्विति । (कै)

इहापि तथैव स्यादितिभावः ॥

कथमिति चेदिति । (कै)

पदमित्यनुवृत्तावपि उभयोर्विधेयतया कथं भसंज्ञा पदकार्य-
मिति प्रश्नः ॥

उच्यते इति । (कै)

नानेन पदसंज्ञा विधीयते किन्वनुद्यते इतिभावः ॥

पदसंज्ञा प्रवर्त्तते इति । (कै)

तद्वुद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अनुवादसामर्थ्यादितिभावः ॥ इह तु
“एका संज्ञेति” नियमवाधनाय विधेयतेति विशेष इति बोध्यम् ।
वस्तुतस्तद्वाच्यमन्यार्थकं न तु एवमर्थकमिति तथैव निरूपितम् ॥
नन्वनया रीत्या परकार्यम् इति पाठेऽपि ज्ञापितसंज्ञावाधस्या-
संज्ञावाधाय पर्याय एव स्यात् न तु समावेश इति चेन्न । अनुमि-
ताप्राप्त्यपवादभूतत्वादस्याः प्राप्तेर्ज्ञापितो वाधस्तदितरपर्यवसायीति
समावेशसिद्धिरित्याशयात् ॥ ननु बह्व्रीहेः संज्ञानिवृत्तये तत्र
तत्पुरुषग्रहणमावश्यकमत आह

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः (१ । २ । ४२) इति । एकसंज्ञाधि-
कार इति चोदितम् । अक्रियमात्रे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां
वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ।
कथम् । पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स
वक्ष्यति । पूर्वकालैकसर्वज्ञरत्पुत्राख्यनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५८५

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १। ४। १।)

एका संज्ञेति ॥ (कै)

अन्यत्र वेति । (कै)

यथान्यासमित्यर्थः ॥

मया त्विति । (कै)

परं कार्यत्ववादिनेत्यर्थः ॥ ननु समानाधिकरणग्रहणमपि
कर्त्तव्यमिति ^१किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यतैव विग्रेष्योच्यतेऽत आह भाष्ये

एकसंज्ञाधिकार इति ॥ (भा)

चोदितमिति । (भा)

यद्यन्यत्र सा संज्ञा तदोभयं कार्यम् एकसंज्ञाधिकारे तत्पुरुष-
प्रकरणे “नवकेवलाः समानाधिकरणेने”त्युत्तरं करणे तु अधि-
कारादेव समानाधिकरण इति लभ्यते इति तत्कर्त्तव्यतैव
चोदितेति भावः ॥

अनवकाशेति । (भा)

यथाचानवकाशत्वावङ्गब्रौह्मसंज्ञां बाधते तथा तत्पुरुषसंज्ञा-
मपि बाधतेत्यर्थः ॥

१ किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यमिति । क ॥ २ अ २ । पा १ । सू ४६ ॥

३ नोदिता । का । इ ॥

इति (१। १। ४६) । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादि-
तत्पुरुष इति । (२। १। २४) । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञापरं
कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्त-
स्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते ।
पर्यायः प्रसज्यते । एका संज्ञेतिवचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ तत्पुरुषत्वे

यद्येवमिति । (कै)

कर्मधारयप्रकरणान्ते ^१“द्वितीयाश्रित” इत्यादिपठनीयं श्रिता-
दिमपेक्ष्य च तत्पुरुषसंज्ञा कर्त्तव्येति भाष्यार्थं मत्वा शङ्केयं यदि तु
“द्वितीयाश्रित” इत्यादि कृत्वा कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य ^२“उप-
पदमतिङिति” प्रकरणान्ते श्रितादिभिरित्यपुरुष इत्युच्यते तदा
नेयं शङ्केति ध्येयम् ॥ परन्वच पक्षे श्रितादिभिरित्यस्याधिकरणाद्
गौरवं भवतीत्युपाध्यायोक्तमेव सम्यक् ॥ नन्वेवमपि समानाधि-
करणस्य तत्पुरुषत्वं न स्यात् तत्पुरुष इत्यस्योत्तरत्रैव सम्बन्धादत
आह

तत्पुरुष इत्यत्र चेति । (कै)

तथा च ^१कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषत्वस्य पर्याये सिद्धे परं
कार्थ्यमिति समावेशार्थमिति भावः । अत्र पक्षे बहुव्रीहिसंज्ञा-
विषयेऽस्याप्रसक्तिरेवेति बोध्यम् ॥ ननु द्वितीयाध्यायस्य तत्पुरुष-
संज्ञायाः प्रथमे कथमनुवृत्तिरत आह

१ अ २ । पा १ । सू २४ ॥

२ अ १ । पा २ । सू १९ ॥

इ “कर्मधारयत्वस्य पर्याये सिद्धे” इ ॥ “परम्” इत्यारभ्य “बोध्यम्”
इत्यन्तं नास्ति । का ॥

द्विगु च ग्रहणम् । वा । तत्पुरुषत्वे द्विगु च ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तत्पुरुषः
(२ । १ । २२) द्विगुश्च (२ । १ । २३) इति चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियमाणे
हि चकारेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत । परवचने हि
नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्थ्यत्वं नियमानुपपत्ते-
स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा

(अ. १। पा. ४। आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १। ४। १।)

व्यधिकरणानामिति ॥ (कै)

द्वितीय एव पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवलाः समानाधि-
करणेन कर्मधारय इत्येवं कर्मधारय संज्ञा करिष्यत इति भावः ॥

पुंवद्भावेति । (कै)

“स्त्रियाः पुंवद्” इति तु “न कोपधाया” इति निषिद्ध-
मिति भावः ॥ यथा न्यासे तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसंज्ञाया
आकडाराद् बहिः कृतत्वेन समावेशसिद्धिरिति तत्त्वम् ॥ ननु
“दिगुश्च” इति सूत्रपाठाद् “दिगुश्च” इति अनुपपन्नमत आह

दिगोरिति ।

व्याप्तिन्यायात् कडाराः कर्मधारये इत्ययमेवावधिरिति
तात्पर्यम् । आदन्दादिति तु नोक्तम् । “इन्द्रश्च प्राणी”त्यस्याव-
धिप्राप्तौ सम्बद्धामन्वितसंज्ञयोः समावेशानापत्तेः ॥

परस्तादिति । (कै)

सर्वं दिगुप्रकरणमनुक्रम्य (भा)

१ “समावेश” इत्यारम्भ “इति तत्त्वम्” इत्यन्तं नास्ति । क ॥

तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तद्वितीयोत्तरपदसमाहारे
च (२। १। ५१) संख्यापूर्वे दिगुः (२। १। ५२) इति । एवं सर्वं
दिगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते अत्रादिस्तत्पुरुष इति (२। १। २४) ।
तत्पुरुषसंज्ञायां दिगुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥
ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका दिगुसंज्ञा ।
कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनाद्भास्ति

इत्यादिग्रन्थश्च । अन्ये तु चकारघटितं द्विगुश्चेति सूत्रं कर्त्तव्यमिति भाष्यार्थमाहुः । कृतमेवेति न दोष इति तत्त्वम् ॥ ननु गत्युपसर्गसंज्ञयोः समानविषयत्वात् कथमुपसर्गत्वस्यैव निरवकाशत्वमत आह

ज्येष्ठादीति । (कै)

गतित्वेनैकौकृत्य सावकाशत्वाभिमानः । गतिस्वरौ “गतिरन्लर” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । “उपसर्गादसमास” इति णत्वम् । “उपसर्गात् सुनोती”ति षत्वम् । “दिवः कर्म च” इत्यत्र संज्ञयोः समावेशेन तद्भावार्थसाधकतमे शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते ॥

समावेशस्येति । (कै)

करणत्वाद्वाणां तृतीया^१ । अकर्मकत्वाभावात्^२ परस्मैपदाभावः । प्रयोज्येऽकर्मकत्वप्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यज्ञदत्ते तृतीया च इति भावः । तृतीयैव चात्र शास्त्रवत्त्वाच्च क्तिद्वयबोधिकेति बोध्यम् ॥ ननु कर्मत्वविधानसामर्थ्याद्वितीया इत्यत आह

१ कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वाभावात् । क ॥

२ ‘अणावकर्मकाद्’ । १ । ३ । ८८ ॥

यौगपद्येन सम्भवः ॥ गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च ग्रहणम् । वा । गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च ग्रहणं कर्त्तव्यम् उपसर्गाः क्रियायोगे (२ । ४ । ५६) गतिश्च (१ । ४ । ६०) इति चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियामाणे हि चकारेऽनवकाशोपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञा वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावसिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसंज्ञा । तत्रारम्भसाम-

कर्मसंज्ञा चेति । (कै)

इदमुपलक्षणं कर्मणि लकारादेरपि ॥

तृतीयात्विति । (कै)

१“कर्त्तृकरणयोरि”त्यत्रास्योपस्थितिस्तु अकृद्भोगे चरितार्थेति भावः ॥ न च स्तोकं पाक इत्यादावपि षष्ठीस्यादिति वाच्यम् । कर्त्तृसाहचर्याद् अधाल्थकर्मण एव ग्रहणेनादोषात् । न चैव मनसा देव इत्यादिप्रयोगः कथं हेतुतृतीयान्तेन पचाद्यजन्तो देव-शब्दस्य समासे सिद्धत्वात् । केचित् साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधे-ऽज्ञानं दीव्यतीति प्रयोगे दृढतरं मानं चिन्त्यम् । कार्यकालपक्षे-ऽपि परत्वात् तृतीया बाधे न्याय्ये उपस्थितेरेव न्याय्यत्वात् । किञ्च तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया कर्त्तरि इति कर्मत्वं न च तदा करणत्व-

१ अ. २ । पा. ३ । सू. १८ ॥

२ “इत्यादावपि” इत्यारभ्य “तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया” इत्यन्तं नास्ति इङ्गलखणीयविवरणपुस्तके ॥

यार्थोपसर्गसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्ये-कसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनान्नास्तियोगपक्षेण सम्भवः ॥ गतिसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद् भविष्यति । सावकाशा गतिसंज्ञा । कोऽवकाशः । ऊर्ध्वादीन्यवकाशः (१ । ४ । ६१) । प्रादीनां या गतिसंज्ञा सानवकाशा । गति ॥ दिवः कर्म । साधकतमं करणम् (१ । ४ । ४२) दिवः कर्म च (१ । ४ । ४३) इति चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे-

(आ कडारारसंज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

मिति न दोषः । किञ्च “क्लिष्टि च” इति सूत्रकैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेऽपि प्रधानानुरोधेन गुणानां स्वात्मभेदकल्पनस्य तुल्यतया विशिष्यकार्यकालपक्षे इत्युक्तिरनुचिता । किञ्च कार्यकालपक्षेऽप्यदिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञा इति “अदसोमाद्” इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या “अपादानमुत्तराणि” गां दोग्धि पय इति अत्रत्य भाष्यसङ्गतेः । आ कडारारस्यसंज्ञानां यथोद्देशत्वमेवेति च तदुक्तमङ्गतिरित्याहुः ॥ “हेतुमति च” इति च ग्रहणम् इति भ्रमं वारयति

हेतुसंज्ञेति ॥ (कै)

निबन्धन इति । (कै)

ननु वात्सीबन्धुः इत्यत्र श्रुताप्राप्ते भाष्यस्य न्यूनतैवेति चेन्न । श्रुतविधायके दूराद् आह्वानं ज्ञापनसाधोपलक्षणं न त्वभिमुखीकृत्य ज्ञापनरूपसम्बोधन^१विभक्तिनियामकस्योपलक्षणम् । एवं चागच्छतु भवान् गार्गीबन्धुर्वात्सीबन्धुरिति वाक्यवर्त्तिन उदाहरणल-

१ अ १ । पा १ । सू ५ ॥

२ अ १ । पा १ । सू १२ ॥

३ अ २ । पा १ । सू २६ ॥

४ सम्बोधनस्य । क ॥

ऽनवकाशाकर्मसंज्ञाकरणसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं कार्यत्वं निममानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा पराकरणसंज्ञा । कथम् । एवं च वक्ष्यति । दिवः साधकतमं कर्म । ततः करणम् । करणसंज्ञं च भवति साधकतमम् । दिव इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६१

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

मिति भाष्याश्रयसत्वेनादोषात् । अतिप्रसङ्गस्तु व्यवस्थितविभाषया
अनभिधानेन वा परिहरणीय इत्याहुः ॥

चिन्त्यम् इति । (कै)

अत्रेयं चिन्ता । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्तत्त्वानित्यत्वं तेनोक्त-
प्रयोगविद्विरित्याहुः ॥

ततो घिसंज्ञं चेति । (कै)

तथाच नदीघिसंज्ञाविषये ते संज्ञे नदीघिसंज्ञे पूर्विके इति
भाष्यार्थ इति भावः ॥

पर्यायार्थैवेति । (कै)

एवं हि एका संज्ञेति नियमो न बाधित इति भावः ।
तदन्तस्य घिनदीसंज्ञे इति सिद्धान्तः ॥

ननु चेति । (कै)

तत्र शत्रादिपरसिचोऽभावात् तिङ् परस्मैपदमेव गृह्यते
इति भावः ॥

पर्याय इति । (कै)

करगसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् । व्युत्पत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रस-
ज्येत । एकासंज्ञेति वचनाद्वास्ति यौगपद्येन सम्भवः । दिवः कर्म ॥ हेतुमत् ।
सतत्त्वः कर्त्ता (१ । ४ । ५४) तत्प्रयोगको हेतुश्च (१ । ४ । ५५) इति
चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे अगवकाशा हेतुसंज्ञा कर्मसंज्ञा
बाधेत । परवचने हि नियमावुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

एकमंज्ञाधिकारावाधयेति भावः ॥ वस्तुत इष्टानुरोधादूणेति-
विभाषायहणाच्च समावेशज्ञापकत्वमेवास्तेति “एका संज्ञा” इति
पाठेऽपि न दोषः ॥ इदानीं परं कार्यत्वपक्षे दोषानाह भाष्ये

परवचन इति ॥ (भा)

“ऋत्विये” “तदस्य प्राप्तमि”त्यधिकारे ^१“ऋतोरण” इति
वर्तमाने ^२“ऋन्दमि घम्” इति घम् ॥

पदसंज्ञात्विति । (कै)

गुणेऽवादेशे ^३“ऋपः शाकल्यस्य” इत्यर्थमपि सेति बोध्यम् ॥

नियमार्थमिति । (कै)

यद्यपि परं कार्यत्वपक्षेऽपि गत्यादिस्मृचं नियमार्थं तथाप्यत्र
पक्षे इष्टमिद्धिरिति भावः ॥ ननु परत्वात् कर्तृत्वे प्राप्ते कर्ममंज्ञा-
विध्यर्थमेव गत्यादिस्मृचं स्यात् कथं नियमार्थत्वमित्यत आह

१ अ ५ । पा १ । सू १०६ ॥

२ अ ५ । पा १ । सू १०६ ॥

३ अ ८ । पा ३ । सू १६ ॥

कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य
हेतुसंज्ञा परा कर्तृसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । स्वतन्त्रः प्रयोजको
हेतुरिति । ततः कर्त्ता । कर्तृसंज्ञाश्च भवति स्वतन्त्रः । प्रयोजक इति निवृ-
त्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति ।
ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञा पूर्विका हेतुसंज्ञा ।
कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनान्नान्ति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कडाशदिका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

तथा हीति ॥ (कै)

प्राधान्यादिति । (कै)

शब्दशास्त्रत्वाच्चाब्दं प्राधान्यं अन्तरङ्गत्वादिभ्यो बलवत् लोके-
ऽपि अन्तरङ्गकार्यात् प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वं दृष्टं मन्त्रिराजस्थले
इति भावः ॥

अविरोधादिति । (कै)

पूर्वेषापवादेन निवर्त्तितस्य परकार्यस्य प्रवर्त्तकेनानेन निरव-
काशपूर्वकार्यस्य निवर्त्तयितुमशक्यतया एकसङ्गा नियमराहित्येन
च विरोधाभावादित्यर्थः ॥

गत्यर्थादीनामेवेति । (कै)

एषां कर्मसंज्ञैव इति निममसु न । प्राक् कङारादिति शास्त्र-
बाधापत्तेः ॥

आरम्भसामर्थ्याच्च इति (भा)

भाष्ये । १“हेतुमति च” इति सूत्रे भाष्ये गतिसूत्रनियमलोत्पा-
कर्तुरित्यण्यन्तधातुविषयत्वावश्यकत्वेन ण्यन्तधातुविषयस्य १“कर्तु-

१ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ७६ ॥

योगपद्येन संभवः ॥ गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे । वा । गुरुलघुसंज्ञे नदीघि-
संज्ञे वाधेयाताम् (१ । ४ । ३-१२) । गार्गीबन्धुः । वात्सीबन्धुः (६ । २ ।
१०६ ॥ ८ । १ । ८३) । वैत्रम् । (२ । २ । ३२ ॥ ५ । १ । १३१) विविनय्य (६ ।
४ । ५६) । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं
कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य

रौषिततमम्” इत्यख्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । यत्चेतद्भाष्यवलाद् गत्यादिसूत्रं विध्यर्थं परत्वान्तरङ्गलोपजीव्यैः कर्तृत्वप्राप्तेः । एवं च पाचयत्यादौ न दोषः । यत्र “आरम्भसामर्थ्याद्” इत्यस्य गत्यादि-सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थ इति तत्र प्रधानानुरोधेन सर्व्वतो बल-वत्त्वात् । किं चात्र पाठे विध्यर्थत्वं दुरुपपादमुभयोरप्यविरोधात् प्राप्तेरिति दिक् ॥

यदीति । (कै)

ननु समावेशस्य सिद्धत्वेऽपि पक्षे कर्तृत्वमात्ररूपपर्यायार्थं तदस्य न च संज्ञयोः समावेशेऽपि तत् कार्य्यशक्तोर्योगपद्यायोगात् कार्य्य-न्तरस्य चाभावात् पर्यायः फलतीति वाच्यम् । समावेशेऽस्य कर्मभि-न्नत्वाभावेन १ “उभयप्राप्तौ” इति निषेधाप्रवृत्तौ नित्यं षष्ठी । पर्यायेतु कर्तृत्वे निषेधेऽपि कर्मत्वे तदभावात् पक्षे भाव्यं षष्ठीति विशेषादिति चेन्न ह्यविषयेऽनभिधानेन तादृशप्रयोगस्यैवाभावा-दिति भाष्याश्रयात् ॥

१ सम्प्रवेशे । इ ॥

२ अ २ । पा ३ । सू ६६ ॥

नदीधिसंज्ञे परे गुरुलघुसंज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीधिसंज्ञे परं कार्य्य-त्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीधिसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीधिसंज्ञापूर्व्विके गुरुलघुसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनात्तास्ति यौगपद्येन सम्भवः । परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा । वा । परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा वाधेत (१।४।६६।१०१) परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं कार्य्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्व्वो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६५

(अ. १ । पा. ४ । अ. १) (आ कडारादेका संज्ञा १ । ४ । १ ।)

ह्रस्वाविति । (कै)

ह्रस्वरावित्युचितम् । यद्वा सूत्रगतकृतयणादेशे रेफान्त-
कृशब्दानुकरणोत्तरपदद्वन्द्वोऽयं दिचनान्त इति बोध्यम् ॥ ननूपपा-
दितरीत्या संज्ञासमावेशसम्भव इत्यत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

तच्च घिलक्षणे इति । (कै)

गुणेन नदीत्वनिमित्तविनाशेन युगपत्तयोरसम्भवेन नदीसंज्ञापे-
क्षया परत्वादिति भावः ॥

अलं विधित्वाच्चेति । (कै)

पूर्वविध्यभावाद् “अचः परस्मिन्” इत्यस्याप्यभाव इति
बोध्यम् ॥

तस्मादिति । (कै)

दृष्टानुरोधादेवमेव कल्प्यते नत्वस्त्विधावपि स्थानिवत्त्वादित्य-
तिभावः ॥ भाष्ये

१ अ १ । पा १ सू ५७ ॥

तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति ।
तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एवं सर्वं पुरुषनिर्णयमनुक्रम्य
तस्यान्ते लः परस्मैपदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परं कार्य-
त्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकं संज्ञाधिकार-
स्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञा पूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् । अमुकृत्तिः
क्रियते । प्रथमः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

आश्रयाभावादिति । (भा)

नदीत्वस्याश्रयभूतद्वस्त्राभावादित्यर्थः ॥

यस्य त्विति । (कै)

नदीत्वाभावे घिलानिट्तेर्गुणेन यणो बाधात् यणो निमित्तं
नदीत्वमिति भावः ॥ मास्तु शेषवचनं घिसंज्ञानिट्त्वर्थं बह्व्रीहि-
प्रतिषेधार्थं तत्कर्त्तव्यमेवेत्याह भाष्ये

बहुव्रीह्यर्थं त्विति ॥ (भा)

अत्रेति । (कै)

उन्मत्तेति क्तान्तस्य पूर्वनिपातस्तु बहुव्रीहित्वाभावेऽप्युपसर्जन-
त्वेन तं विना संज्ञाया अप्रतीतेत्यर्थिक इति भावः ॥ नित्यनपुंसकत्वं
तु संज्ञयोः समावेगेन सिद्धम् ॥

‘पाक्षिकः कविति । (कै)

शेषादिति कपो न “संज्ञायामिति” निषेधात् चिन्त्यमिदम् ।

१ उपलब्धकैयटे “पाक्षिकश्च कप्” इत्यस्ति ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३८ ॥

परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपद-
संज्ञा । कोऽवकाशः । शब्दकसू अवकाशः (३।२।१२४-१०७) ॥ परवचने
सिति पदं भम् । वा । परवचने सिति पदं भसंज्ञामपि प्राप्नोति (१।४।१६
—१८) । अयं ते योनिर्कृत्वियः (५।१।१०६॥६।४।१४६) । प्रजाम्
विन्दाम ऋत्वियाम् । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च भसंज्ञा
प्राप्नोति ॥ गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्त्तृसंज्ञम् । वा । गतिबुद्ध्यादीनां
ण्यन्तानां कर्म कर्त्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति (१।४।५२।५४) । आरम्भसामर्थ्याच्च

शेषग्रहणे तु नदीपदघटितसमुदायस्थान्यपदार्थं विद्यमानस्य समा-
लोक्तेः शेषत्वाभावाच्च बह्व्रौहिरिति बोध्यम् ॥ ननु समानाधि-
करणसमासोऽयम् । अत एव मृगचपलेत्यादौ पुंवत्त्वं तत् कान्य-
पदार्थप्रतीतिरत आह

यदेति । (कै)

अयमपि पञ्चस्तसूत्रभाष्ये स्पष्टः ॥

भावरूप इति । (कै)

विशेष्यभूत इत्यर्थं ॥

समाह्रियमाणेति । (कै)

“समाहारे च” इत्यत्र कर्मसाधनः समाहारशब्द इति भावः ॥

अशेषत्वादिति । (कै)

“शेषादिति सूत्रे समासान्तापेक्षया शेष इत्यभिमानिनेदम् ।

१ नदीभिश्च (२ । १ । २०) इति सूत्रे भाष्ये ॥ २ अ २ । पा २ । सू २३ ॥

कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्त्तृसंज्ञा प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञायां कर्त्तृसंज्ञा भवतीति यदयं “हृक्कोरन्यतर-
स्याम्” (१।४।५३) इत्यन्यतरस्यां ग्रहणं करोति ॥ शेषवचनं च घि-
संज्ञानिरुक्त्यर्थम् । वा ॥ शेषग्रहणं च कर्त्तव्यम् । “शेषोध्यसत्वि”
(१।४।७) इति । किं प्रयोजनम् । घिसंज्ञानिरुक्त्यर्थम् । नदीसंज्ञायां
घिसंज्ञा मा भूदिति । शक्यै पध्यै बुध्यै धेन्यै (७।३।११२—१११) ।
इतरथा हि परं कार्यत्वाच्च घिसंज्ञारम्भसामर्थ्याच्च “डितिद्वसच्च (१।४।६)

अनन्तरवङ्गब्रीह्यधिकारापेक्षं शेषत्वमिति भाष्यसम्मतपक्षे तु तस्यापि प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥

टचस्थित् करणादिति । (कै)

अस्यान्यत्र राजगवीत्यादौ चारितार्थ्यादिदं चिन्त्यमिति कश्चित् ॥

पञ्चपात्रमिति । (कै)

अत्र शेषत्वात् कपोऽप्यापत्तिः । एतानि प्रयोजनानि शेषग्रहणस्य पदतः शेषार्थकत्वपक्षे । त्रिकतः शेषे तु अन्यं द्वयं शेषग्रहणे कृते सिध्यति । आद्यं तु प्रयोजनद्वयत्रिकतः शेषे शेषग्रहणे कृतेऽपि न सिध्यतीति बोध्यम् ॥

समासवाच्यत्वे इति । (कै)

समास एव क्रान्ताद्यर्थप्रतीतेः । यदागमे हीति न्यायेनैकार्थी-भाववत्त्वात् समासस्यैव सोऽर्थ इति भावः ॥

यदा त्विति । (कै)

एकार्थीभावस्तु पञ्चम्यर्थान्तर्भावेनेति तद्भावः ॥

इति नदीसंज्ञा ॥ न वासंभवात् । वा । न वा कर्त्तव्यम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्मान्न भवति । असंभवात् । कोऽसावसंभवः । ह्रस्वक्षत्वा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः । वा । ह्रस्वक्षत्वा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् । (७।३।१११) ॥ तत्र वचनप्रामाण्याद्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभावः । वा । तत्र वचनप्रामाण्याद्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् । आश्रयाभावात् । आश्रयाभावाद्नदीसंज्ञायां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६६

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

क्रियमाणोऽपीति । (कै)

तत्करणमेव प्रथमो दोषः । कृते दोषान्तरमपीति भावः ॥

सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्चा समासोक्तेः शेषत्वाभावात् तत्र वङ्ग-
ब्रौह्मप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

शेषग्रहणं न करोतीति । (कै)

पदतः शेषार्थं न करोतीति त्रिकतः शेषार्थं तु करिष्यतीत्यर्थः ॥

परत्वादिति । (कै)

नञ् समासादयोऽन्यपदार्थाविवक्षायां चरितार्थाः । अन्यथी-
भावोऽपि समाह्वयमाणार्थत्वे चरितार्थः । वङ्गब्रौह्मरपि अन्यत्र
चरितार्थः । न च समानाधिकरणतत्पुरुषविषये वङ्गब्रौहिः क
चरितार्थः । अधिकरणे चरितार्थं इत्यभिमानात् । यदा तस्य
तदाधकत्वमनवकाशत्वेनैव^१ बाधकत्वोपलक्षणम् भाष्ये विप्रतिषेधा-
दित्यपि बोध्यम् ॥

प्राप्नोतीति । (कै)

१ परत्वं च । का ॥

घिसंज्ञानिष्ठितिरिति चेद्यादेशाभावः । वा । आश्रायाभावाद्नदीसंज्ञायां
घिसंज्ञानिष्ठितिरिति चेदेवमुच्यते । यद्यादेशोऽपि न प्राप्नोति ॥ नैष
दोषः । नद्याश्रयत्वाद्यादेशस्य ऋखस्य नदीसंज्ञाभावः । वा । नद्याश्रयो
यद्यादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा बाधिता तत उत्तरकालं यद्या-
देशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यादेशस्य ऋखस्य नदीसंज्ञा भविष्यति ।
वङ्गब्रौह्मार्थं तु । वा । वङ्गब्रौहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् । “शेषो

तथाचानयोः पदयोर्न शेषत्वमिति वज्रव्रीह्यप्राप्तिः ॥ ननु
द्वीरावतीकेऽनवकाशत्वात्^१ “नदीभिश्च” इत्यनेनैव भाव्यम् एवं च
कथमत्र वज्रव्रीहिः किमर्थं वा निषेधोऽत आह

तस्य त्ववकाश इति ॥ (कै)

ननु तत्रापि समाहारस्यान्यपदार्थस्य मत्वात् कथमयमवकाशो-
ऽत आह

यदेति । (कै)

एवं सति पञ्चानां नदीनां समाहार इत्यर्थं परत्वाद् वज्र-
व्रीहिः प्राप्नोति सोऽपि शेषग्रहणादेव वारणीयः परं कार्यत्व-
मिति पाठे इति दिक् ॥ वस्तुतः समाहारे चायमिष्यते इत्युक्ते-
र्भावसाधनत्वाच्च समाहारशब्दस्य समाहाररूपेऽन्यपदार्थेऽयमपवाद
इति मत्वा द्वीरावतीके शेषे ग्रहणाद् भाष्ये दोष उक्तः । संख्येत्यनु-
वर्त्तमाने^२ “नदीभिश्च” इत्यत्रैषां पदानां ग्रहणेनाशेषत्वात् प्रपतित-
पूर्णं “प्रादयो गताद्यर्थ” इत्यस्याप्रवृत्तेराह

१ अ २ । पा १ । सू २० ॥

२ अ २ । पा १ । सू २० ॥

वज्रव्रीहिः” (२।२।२३) इति ॥ किं प्रयोजनम् ॥ प्रयोजनमयथौभावोप-
मानद्विगुल्लोपेषु । वा । अथयौभावे । उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् (२।१।
२१।६।२।१॥५।४।१५४) ॥ उपमाने । शस्त्रौश्यामा । कुमुदश्लेनौ (२।१।५५॥
५।४।१५४—१५३) ॥ द्विगु । पञ्चगवम् । दशगवम् (२।१।५१—५२।
(६।२।१) ॥ ल्लोपे । निष्कौशाग्निः निष्कौशाग्निः (२।२।१८
(५।४।१५३) ॥ तत्र शेषवचनादोषः संख्यासमानाधिकरणन्यसमासेषु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६०१
(अ. १ । पा. ४ । अ. १) (आ कडारादेका संख्या । १ । ४ । १ ।)

प्रपण्यक इति ॥ (कै)

भाष्ये

कार्ये प्रतिषेधः (भा)

इत्यस्य कार्यं वाच्ये बज्रव्रीहप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ननु
“कुगति” इति सूत्रविहितः समासेऽपि सुपुरुष इत्यादौ साव-
काशोऽत आह

परिगणनमिति । (कै)

‘प्रादयो गताद्यर्थे’ इत्यादीनामपि परिगणनद्वारा स्तम्भ-
विधायकान्येव न तु तत्प्रपञ्चभृतान्येवेति भावः ॥ ननु कार्यं
विशेष्ये तत्पुरुषः तद्वति “बज्रव्रीहिरिति” भिन्नविषयत्वात् “तत्पुरुष
इति चेदि”त्याद्यनुपपन्नमत आह

इतर इति । (कै)

“प्रादयो गताद्यर्थे” इति परिगणनरूपं विशेषमज्ञात्वा इत्यर्थः ।

१ अ २ । पा २ । सू १८ ॥

२ अ २ । पा २ । सू १८ । इति सूत्रस्थवाचिकम् ॥

बज्रव्रीहप्रतिषेधः । वा । तत्र शेषवचनाद्बोधो भवति । संख्या
समानाधिकरणनञ्समासेषु बज्रव्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । संख्या ।
द्वीरावतीको देशः । त्रीरावतीको देशः (१ । १ । २०) । समानाधिकरण ।
वौरपुरुषको ग्रामः । (२ । १ । ५८) । नञ्समासे । अत्राक्षयको देशः
अवधलको देशः (२ । २ । १८) ॥ क्लृप्ते च शेषवचनात् प्रादिभिर्न बज्र-
व्रीहिः । वा । क्लृप्ते च शेषवचनात् प्रादिभिर्बज्रव्रीहिर्न प्राप्नोति ।

तथाच तत्र तत्पुरुषप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशयः । वस्तुतस्तत्र शेष-
ग्रहणसुभयोरप्यावश्यकं^१ “शेषाद् विभाषा” इति सूत्रे शेषाधिकार-
स्यादित्यर्थलाभाय चिकित्स्य शेषत्वेन “परं कार्यमि”ति पाठे
सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासकृत्लोपेषु दोषपरिहारार्थः । एवं च
दोषोक्तिरेकदेश्युक्तिः । उन्मत्तगङ्गमित्यत्र न दोषः स्थित एवेति ।
“परं कार्यम्” इति पाठो दूषितो भगवता ऋत्विगे दोषाच्चेति
बोध्यम् ॥ नन्वेतद्वधिविष्टसंज्ञासु फलसत्त्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अस्मिन्निति ॥ (कै)

स च बाध इति । (कै)

परत्वसमानार्थकाल्पग्रहेण प्रतिपादितमिति भावः ॥ ननु
समावेगे “^२छन्दसुभयथा” इति व्यर्थं स्यादत आह

छन्दसीति ॥ (कै)

तिङाम् । (कै)

कडाद्यादेशानाम् ॥

प्रपतति पशुः प्रपर्यंकः । प्रपतति यत्नाशः प्रपलाशक इति (२। २। ६) ॥
अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिध्यति । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात्
वज्रप्रोहिः । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात् वज्रप्रोहिर्भविष्यति । एक-
संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्ब्रह्मप्रोहिरिति चेत् त्तार्थं प्रतिषेधः । वा । एक-
संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्ब्रह्मप्रोहिरिति चेत् त्तार्थं प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

शेषस्यापि । (कै)

तथादेः । वस्तुतोऽच “लङः शाकटाद्यनस्यैव” इत्यत
एवकारानुवृत्तेर्न समावेशः । एवं “लिङ्गशिवि” इत्यत्रापि ॥
भाष्ये

दृष्टम् । (भा)

गोचम् ॥

अत्र समावेशे इति । (भा)

शलङ्कोर्गोत्रापत्यं “बाङ्गादीन्” शलङ्कोः शलङ्गादेशश्च । ततो
यूनि “यञञोश्च” इति फक् ॥ “पैलादिभ्यश्च” इति लुक् ।
पीलु शब्दात् “पीलाया वा” इति गोत्रेऽण् । ततो यूनि
“अणो झच” इति फिञ् तस्य पूर्वेण लुक् नच “गोत्रेऽ-
लुगचि” इत्यनेन अलुक्चपि यूनि लुगिति परा लुग्भविष्यति
इति वाच्यम् । ततोऽपि परस्य “फक् फिञोरण्यतरस्याम्”

१ अ ३ । पा ४ । सू १११ ॥

२ अ ३ । पा ४ । सू ११६ ॥

३ । अ ४ । पा १ । सू ६६ ॥

४ अ २ । पा ४ । सू ६४ ॥

५ अ २ । पा ४ । सू ५६ ॥

६ अ ४ । पा १ । सू ११८ ॥

७ अ ४ । पा १ । सू १५६ ॥

८ अ ४ । पा १ । सू ८६ ॥

९ अ ४ । पा १ । सू ६१ ॥

निष्कौशान्तिः । निर्वाणसिः ॥ तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति । तत्-
पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात् प्रतिषेधः । वा । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र
क्तार्थात् प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपततिपर्यः प्रपर्यकः । प्रपतितपलाशः

(आ ककारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा ४ । आ. १)

इत्यस्य प्रत्यया पक्षे प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गादिति भावः ॥ सिद्धान्ते तु विकल्पेनेत्यत एव इत्याह

फक्फिओरिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वात् पैलादिङ्कापहारेण सिद्धान्ते धूनिङ्गुगप्राप्तेरिति भावः ॥ “गोचेऽलुगचि” इत्यत्र भूञ्चि प्राप्तस्य लुगिति भाष्योक्तेरत्र दोषश्चिन्त्यः । तस्मादौपगवस्य गोचास्यापत्यम् औपगविरित्यादौ “एको गोचे” इति नियमादिङ् नस्याद् इति फलं बोध्यम् । तु-शब्दस्त्वैवकारार्थत्वादिहासमावेशो बोध्यः ॥

शक्यै इति । (कै)

यद्यपि नदी संज्ञाविधानसामर्थ्यात् घिलं नेति प्रागुपपादितम् । तथापि समावेशस्थानिष्ठतामात्रेणोदाहरणत्वमुक्तमिति बोध्यम् ॥ नन्वत्र धनुषः करणत्वेनापादानत्वप्रसक्तिरेव न इत्यत आह

अपायेति । (कै)

धनुर्निर्गतशरकरणकवेधे धनुषः साक्षात् करणत्वासम्भवात् अवश्यं

१ अ ४ । पा १ । सू ८६ ॥

२ भूञ्चैति च लुक् प्राप्तो वाङ्मे चार्थे विधीयतेऽजादिः ।

बहिरङ्गमन्तरङ्गादिप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥

भूञ्चिप्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्विभेऽलुङ्कं शक्तिः ।

एतद्व्रवीति कुर्वन् समानकाणावलुङ्गलुक् च ॥

३ अ ४ । पा १ । सू ६३ ॥

प्रयोज्यशकः इति ॥ सिद्धं तु प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषवचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् । कानि पुनरस्य

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कठारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

निर्गमनपूर्वकवेधे विध्यति वर्त्तयित्वा तद्घटकनिर्गमनस्य अवधि-
भावेनैव निर्वर्त्तकं धनुर्वेधे परंपरया करणम् इत्यवश्यं वाच्यमित्य-
स्त्युभयोः प्राप्तिरिति भावः ॥

कंसपाच्याम् (भा)

इत्यादेरपि कंसपाचास्त्रिगतमघं भुङ्क्ते इत्याद्यर्थ ईदृशस्थले
धनुःकंसपाचादेर्वेधान्वय इति बोध्यम् ॥ नच कार्यकालपक्षे
संज्ञाशास्त्राणां विधिप्रदेशेष्वेव वाक्यार्थेन विपरीतं परत्वं पञ्चमी-
प्रदेशोपस्थितापादानसंज्ञायाः तृतीयाविध्युपस्थितकरणसंज्ञातः पर-
त्वात् । एवम् “आज्ञोपोऽनः” इत्याद्येकवाक्यतापक्षमसंज्ञया नलो-
पाद्येकवाक्यतापक्षपदसंज्ञायाः परत्वादभिद्वत्वाच्च बाधो न स्यादिति
वाच्यम् । एतदधिकारस्यसंज्ञाविषये यथोद्देश्यपक्षस्यैव वाङ्गीकारेणा-
दोषात् ॥ भाष्ये

गां दोग्धीति । (भा)

दुहेर्विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे कर्तृव्यापारजन्य-
फलाश्रयत्वात् कर्तुरित्यस्याप्राप्तिः । विभागनिर्दिष्टावधिल-
विवक्षणाच्चापादानत्वप्राप्तिः । न च पयः संनिधौ गौर्नैक्षिततमा-

योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं ऋक्संज्ञां दीर्घञुतौ । वा । ऋक्संज्ञां दीर्घ-
ञुतसंज्ञे बाधिते (१ । २ । २३) ॥ तिङ् सार्वधातुकम् लिङ् लिटोराद्धं
धातुकम् । वा । तिङ् सार्वधातुकसंज्ञां लिङ् लिटोराद्धधातुकसंज्ञा
बाधते (३ । ४ । ११३-११५-११६) ॥ अपत्यं ढङ् युवा । वा । अपत्यं
ढङ् युवसंज्ञा बाधते (४ । १ । १६२ । १६३) ॥ धिं नदी । वा । घिसंज्ञां
नदीसंज्ञा बाधते । (१ । ४ । २-७) ॥ लघु गृह । वा । लघुसंज्ञां गृहसंज्ञा

(अथ कठारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. १)

१कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात् ॥ ननु स्वकचायामेव कर्मान्तरापेक्षयापि । अत एवाश्वेन यथा दौपिकया गच्छतीति अनेककरणयोगः । “अकथितं च” इत्येतन्नु अपादानत्वाविवक्षाया-
मेवेति न तेन विप्रतिषेध इति दिक् ॥ भाष्ये

गेहं प्रविशतीति । (भा)

गेहे प्रविश इति यामे आगत इत्यादि तु असाध्वे वेति बोध्यम् ॥ केचित्तु यदा तेषां संयोगसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थ-
स्तदा कर्मात्माप्राप्तेस्तत् साधुत्वं बोध्यम् । यदा तु व्यधिकरणो
व्यापारोऽर्थस्तदोभयविवक्षायां भाष्योदाहरणोपपत्तिर्वोध्येत्याहुः ॥
तन्तु “हृद्युभ्यां च” इत्यनुविधायकवार्तिकस्य भाष्यविरुद्धम् ।
तत्र “हृदिस्पृग्” इत्यादौ द्वितीयार्थं चैषां सप्तमी द्रष्टव्या इत्युक्तम् ।
धनुर्विध्यतीत्यत्र धनुर्गतशरस्तत्करणकबोधो धनुः कर्तृक इति धनुः
करणको धनुर्वृत्तिश्च व्यापार इति वा बोधः ।

१ कारकान्तरापेक्ष एव । इ ।

२ अ. १ । पा. ४ । सू. ५१ ॥

३ “हृन्दन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ (६ । ३ । ६) इति सूत्रस्यवार्ति-
कम् । हृद्युभ्यां डेरुपसंख्यानम् । वा । हृद्युभ्यां डेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

वाधते (१ । ४ । १०-११) ॥ पदं भम् । वा । पदसंज्ञां भसंज्ञा वाधते ।
(१ । ४ । १४-१८) ॥ अपदानसुत्तराणि । वा । अपादानसंज्ञामुत्तराणि
कादृक्कानि वाधन्ते । क् । धनुषा विध्यति । कंसपाट्यां मुक्ते । गां दोग्धि ।
धनुर्विध्यति ॥ धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाच्च “ध्रुवमपायेऽपादानम्”
(१ । ४ । २४) इत्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति “साधकतमं करणम्”

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६०७

(अ. १। पा. ४। व्या. १)

(व्या कडारादेक संज्ञा । १। ४। १।)

स्वव्यापारे स्वस्यापि करणत्वविवासासम्भवात् । एवमसिद्धिर्नन्ति
इत्यादौ गेहं प्रविशतीत्यादौ गेहाधिकरणको गेहकर्मको व्यापार
इति बोधः । अत्राधिकरणत्वकर्मत्वयोर्निधतत्वम् ॥

षत्वं नेति । (कै)

“उपसर्गात्सुनोति” इत्यनेनेति शेषः ॥

प्रकृति स्वरः । (कै)

“तत्पुरुषे तुञ्कार्थं” इत्यनेन ॥

वृद्धिः । (कै)

“सिचि वृद्धि”रिति ॥

दीर्घः । (कै)

“क्रमः परस्मैपदेषु” इति ॥

क्रमत इति । (कै)

“वृत्तिधर्म” इत्यनेनात्मनेपदम् ॥

१ अ ८ । पा ३ । सू ६५ ॥

२ अ ६ । पा २ । सू २ ॥

३ अ ७ । पा २ । सू १ ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू ७६ ॥

५ अ १ । पा ३ । सू ३८ ॥

(१। ४। ४२) इति च करणसंज्ञा । करणसंज्ञा परा सा भवति ॥ कंस-
पात्रां भुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तात्वाच्च “भ्रुवमपायेऽपादानम्” इत्यपादान-
संज्ञा प्राप्नोति “आधारोऽधिकरणम्” (१। ४। ४५) इति चाधिकरण-
संज्ञा । अधिकरणसंज्ञा परा सा भवति ॥ “गां दोग्धि” इत्यत्रापाय-

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

अव्ययीभावः । (कै)

अनवकाशत्वात् ॥

बहुव्रीहिः । (कै)

परत्वात् ॥

समास इति । (भा)

सामान्यसंज्ञायां “सहसुपा” इत्यत्र चरितार्थामव्ययीभावादि-
विशेषसंज्ञा न बाधन्ते समाससंज्ञानुवादेन तासां विधानात्
अत एव समासान्ता इत्यधिकारे “अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः”
इत्यादिविधानं सङ्गच्छते ॥

एकेति । (कै)

एवं चोभयोर्निर्वकाशत्वात् न बाध्यबाधक भाव इति भावः ॥
नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह

चकारेति ॥ (कै)

समाविशतीति । (कै)

पर्यायस्तु न । “अव्ययादाप् सुप्” इति ज्ञापकात् । संज्ञा-
न्तरविनिर्मुक्तस्याभावेनानुवृत्तिविनैव पर्यायसिद्धिश्चेति भावः ॥

१ अ २ । पा १ । सू ४ ॥

२ अ ५ । पा ४ । सू १०७ ॥

३ अ २ । पा ४ । सू २३ ॥

युक्ताच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” (१ । ४ । ४५)
इति च कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा सा भवति ॥ धनुर्विध्यतोत्पत्ता-
पाययुक्ताच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति “स्वतन्त्रः कर्ता” (१ । ४ । ५४) इति

गुणवचनसंज्ञा त्विति । (कै)

एवं चात्र शास्त्रे गुणवचनशब्देन^१ जातिमञ्जाव्ययकदन्ततद्धि-
तान्तममस्तसर्वनामसङ्ख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गृह्यते इति बोध्यम् ।
‘अत एव द्वारवतीलमित्यत्र न पुंवद्भाव इति बोध्यम् । अत्र क्त-
द्वितसंज्ञे तदन्तस्य बोधे प्रातिपदिकसंज्ञाममानाधिकरणत्वात् । न
गुणिपरशुक्तादीनां गुणवचनत्वानापत्तिः तत्र मतुप् लोपादिति
वाच्यम् । श्रूयमाणतद्धितान्तस्यैव तत्संज्ञाविधानेनादोषात् । गुण-
गुणिनोरभेदविवक्षायां तथा लाभावेनाच्यते । मतुप् लोपसु भेद-
विवक्षायां शुक्त्वान् इत्यादेरसाधुत्वात् तदा मतुपोऽनभिधान-
माश्रित्य तु प्रत्याख्यानमिति बोध्यम् । रूपादयो जातिशब्दा
असर्वलिङ्गत्वात् ॥

१ सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियज्ञश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

इति यद् गुणलक्षणं “वोतो गुणवचनात्” (४ । १ । ४४) सूत्रे
उक्तम् तदेकदेश्युक्तिर्भगवताऽव्याख्यानात् ॥

२ “अत एव” इत्यारभ्य “बोध्यम्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

च कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा परा सा भवति ॥ क्रुधद्रुहोरुपल्लययोः कर्म-
सम्पदानम् । वा । क्रुधद्रुहोरुपल्लययोः कर्मसंज्ञा सम्पदानसंज्ञां बाधते
(१ । ४ । ३८-३९) ॥ करणं पराणि । वा । करणसंज्ञां (१ । ४ । ४२)
पराणि कारकाणि बाधन्ते । क । धनुर्विध्यति । अस्मिन्निवर्तते ॥ अधि-
करणं कर्म । वा । अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ४५-४६)
क । गेहं प्रविशतीति ॥ अधिकरणं कर्ता । वा । अधिकरणसंज्ञां कर्तृ-
संज्ञा बाधते (१ । ४ । ४५-४८) । क । स्थानी पचतीति ॥ अध्यपल्लयं

(अ० कठारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

घञ्विधिरिति । (कै)

१“वोतो गुणवचनात्” १“त्वतलोर्गुणवचनस्य” इत्यादिरप्युप-
लक्षणमेतत् ॥ ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञकत्वे ब्राह्मणादि-
ग्रहणं व्यर्थमत आह

ब्राह्मणादीति । (कै)

अन्यथा ब्राह्मणगणयत्यादिभ्यः घञ् नस्यात् प्राणिभृज्जातिलक्षणे
ब्राह्मणशब्दे । वयो वचनलक्षणे वालशब्दे । निपुणादयो युवादयः ॥

आश्रयतीति । (कै)

न लोकप्रसिद्धामित्यर्थः ॥ एकशब्दे मञ्ज्यामंज्ञया राजपुरुषे
समाससंज्ञया बाधमाशङ्क्याह

ऐक्यमिति ॥ (कै)

राजपौरुष्यमिति । (कै)

अनुश्रुतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ भाष्ये

१ अ. ४ । पा. १ । सू. ४४ ॥

२ अ. ६ । पा. ३ । सू. ३५ । एतत् सूत्रस्थवार्तिकम् ॥

कर्मे । वा । अद्युपप्लुतं कर्माधिकरणसंज्ञां वाधते (१ । ४ । ४६-४५) ॥
गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । वा । गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीय-
संज्ञा वाधते (१ । ४ । ५६-६०-८३) ॥ परस्मैपदमात्मनेपदम् । वा ।
परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा वाधते (१ । ४ । ६६-१००) ॥ समास-
संज्ञाश्च । वा । समाससंज्ञाश्च या या परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः
सावकाशाश्च वाधन्ते ॥ अर्थवत् प्रातिपदिकम् । वा । अर्थवत् प्रातिपदिक-
संज्ञं भवति ॥ गुणवचनं च । वा । गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ॥ समास-
ज्ञातृद्विताय्यसर्वनामासर्वलिङ्गा जातिः । वा । समास । समाससंज्ञा च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६११
(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

किमर्थमिति । (भा)

“गुणवचनं च” इत्यारभ्य “एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा”
इत्यन्तवचनजातं “किमर्थम्” इत्यर्थः ॥ वैयर्थ्यमेवोपपादयति

यथा न्यास एवेति ॥ (भा)

समाधत्ते

सन्ति चैवावेति ॥ (भा)

अपूर्वा इति । (भा)

कृतसंज्ञा तद्धितसंज्ञा ॥

असर्वलिङ्गा जातिरिति । (भा)

“एकद्रव्योपनिवेशिनी”त्येताः । तदर्थमेतद्वचनं जातमित्यर्थः ॥

समाध्यन्तरमाह

अपि चेति ॥ (भा)

सन्निविष्टानामिति । (भा)

निर्धारणघटौ ॥ तत्र संख्या संज्ञया जातिसंज्ञाया बाधाद्
डित्येत्यादौ टावेव । तथा तथा सर्वनामसंज्ञाया बाधात् सर्वाद्य
वक्तव्या । कृत्संज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या ।
अथय । अथयसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम । सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या ।
असर्वलिङ्गा च जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् ॥ संख्या । वा । संख्यासंज्ञा च
वक्तव्या ॥ डु च । वा । डु संज्ञा च वक्तव्या । का पुनर्दुसंज्ञा । घट्संज्ञा ॥
एकद्रव्योपनिवेशिनीसंज्ञा । वा । एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतच्च
वक्तव्यम् ॥ किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते ॥
सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वाः संज्ञाः । अपि चैतेनानुपूर्व्येण सन्निविष्टानां
वाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसंज्ञायाश्चेताभिर्वाधनं यथा स्यादिति ॥

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

इत्यादौ न स्मै । एवं संख्या संज्ञया सर्वप्राचीनसंज्ञाबाध इत्याद्युक्तम् ॥

समाध्यन्तरमाह

गुणवचनसंज्ञायाश्चेति । (भा)

एवं चैतदतिरिक्तशब्दत्वं शास्त्रे गुणवचनशब्दत्वमित्यर्थादुक्त-
मिति दिक् ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

शब्दस्वरूपे सन्देहाभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धत्वात् कोऽय-
मिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

आचार्य्येति । (कै)

विशेषार्थकत्वे परस्परव्याघातादुभयोर्विद्वद्भयोः शास्त्रयोरप्रा-
माणं स्यादित्यर्थः ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

विप्रतिषेधे इति कोऽयं शब्दः । विप्रतिपूर्वात् सिधेः कर्मव्यतिहारे
घञ् । इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योऽन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः ॥
कः पुनर्विप्रतिषेधः । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थवैकस्मिन् स विप्रतिषेधः । वा । द्वौ
प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत् प्राप्तः स विप्रतिषेधः । क पुनर-

आचार्य्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमात्लौकिकार्थस्य विरोधवा-
चिनो विप्रतिषेध शब्दस्येह ग्रहणं न सम्भवतीति मत्वा एच्छति विप्रतिषेध
इति । कोऽयं शब्द इति । इतरस्तु लौकिकार्थवृत्तिरेवोपात्तो न ह्यस्यात्रा-
न्योऽर्थः परिभाषित इति मत्वाह विप्रतिपूर्वादिति ॥ कर्मव्यतिहार

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६१३
(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

सर्वेषामिति । (कै)

अनेन शास्त्रेण प्रामाण्याभ्यनुज्ञानात् तस्य प्रामाण्येऽपि अन्यस्या-
प्रामाण्येन सर्वेषां तत्त्वं भग्नमिति भावः ॥

इतर इति । (कै)

अप्रामाण्यं त्वये परिहरिष्यत इति भावः ॥ कर्मव्यतिहारे घञो
विधानाभावादाह

सिधेरिति ॥ (कै)

सेधतेरिति । (कै)

परस्परं प्रतिकूलं गमनमित्यर्थवोधने तस्यैव समर्थत्वादिति
भावः ॥ पौनरुक्त्यं परिहरति

स एवार्थ इति । (कै)

कस्य चित् कश्चित् प्रसिद्ध इति पर्यायोपादानमिति भावः ॥
अस्यागतिकगतित्वेनाह

न्यार्थो क्व वैकस्मिन् युगपत् प्राप्तः । वृक्षाभ्याम् वृक्षेष्वित्यन्यार्थो वृक्षेभ्य
इत्यत्र युगपत् प्राप्तः (७ । ३ । १०२-३) ॥ किञ्च स्यात् । एकस्मिन्
युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः । वा । एकस्मिन् युगपदसम्भवात्
पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यत एकस्मिन्

इति । सिधेर्विशेषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात् सेधतेर्भावे घञि-
त्यर्थः । इतरेतरप्रतिषेधोऽन्योऽन्यप्रतिषेध इति । स एवार्थः पर्यायाभ्यां
प्रदर्श्यते । यद्वा पर्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते । विरोधं पूर्वोक्तेन
न्यायेनासम्भावयन् पुनः पृच्छति । कः पुनरिति ॥ द्वौ प्रसङ्गाविति । सर्व-

यद्वेति । (कै)

प्रतिषेधशब्द एकत्र पाक्षिकप्रतिषेधपरः । परचात्यन्तिकप्रतिषेधपर इति भावः ॥ एवं च सकृद्गति पुनः प्रसङ्गपक्षयोः सिद्धये पर्यायाप्रतिपत्तिफलस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य सर्वथा तत्प्रतिबन्धस्य च प्रतिषेधशब्दार्थत्वेन लोकसिद्धिविरोधार्थकतैव फलितेति ध्येयम् ॥

पूर्वोक्तेन । (कै)

अप्रामाण्यापत्तिरूपेण ॥ ननु “प्राप्नुत” इति क्रिया न स शब्देन परामर्शयोग्या । सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वस्यैव तस्याममत्वस्य “वति” सूत्रे कैयटेन वक्ष्यमाणत्वात् । कर्तृपरामर्शस्तु न तस्य गुणत्वात् दिवचनापत्तेश्चात (अतः । क) आह

युगपदिति । (कै)

युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति । कथं ह्येकस्मिंश्च नाम युगपदसम्भवः स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते एकस्मिन् युगपदसम्भवदिति कार्ययोर्युगपदसम्भवः शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः ॥ तज्जादिभिस्तुल्यम् । वा । तज्जादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा । तज्जादयः (३ । १ । १३३) पर्यायेण भवन्ति ॥ किं

स्याचार्यवचनस्य प्रमाणोऽपि लब्धावकाशयोरवचनयोरेकस्मिन् विषये विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्यैव विरोधः ॥ प्रसज्येते इति । प्रसङ्गौ विधौ । अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ । स विप्रतिषेध इति । युगपद् यासौ प्रतिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता । किञ्च

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

आख्यातोपात्तक्रियायाः परामर्शाभावेऽप्यध्याहृतप्राप्त्यादिपदो-
पात्तायाः परामर्शं न दोषः । लिङ्गन्तु प्रतिनिर्देशाभिप्रायेणेति
बोध्यम् ॥ ननु सा ^१च विप्रतिषेधोऽत आह

विरोधनिमित्तत्वादिति । (कै)

विरोधफलवाधनिमित्तत्वादित्यर्थः ॥ नन्वेनेन परस्य प्रतिपाद-
नात् कथमयं प्रश्नोऽत आह

यदीदमिति ॥ (कै)

तदनारम्भेऽन्यत्र भावकाशयोः सामर्थ्याभावेन कथं पर्याय-
प्राप्तिरत आह

इतरो व्यक्तीति ॥ (कै)

पर्यायेति । (कै)

एवं च पाक्षिकवाधो विरोधफलमिति भावः ॥ भाष्ये

१ 'न' इति पाठोऽस्ति क पुस्तके ॥

पुनः कारणां तृजादयः पर्यायेण भवन्ति । अनवयवप्रसङ्गात् प्रतिपदं विधेयम् ।
वा । अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते ॥ अप्रतिपत्तिर्वाभयो-
स्तुल्यबलत्वात् । वा । अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् । किं कार-
णम् । तुल्यबलत्वात् । तुल्य बले ह्युभे शास्त्रे । तद्यथा । दयोस्तुल्यबलयोरेकः
स्यादिति । यदीदं नारम्भेव इति भावः ॥ इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेण पर्याय-
माह एकस्मिन्निति । अनवयवप्रसङ्गादिति । सर्वव्यक्त्यङ्गेशेन शास्त्रस्य प्रवर्त-
नादित्यर्थः । प्रतिपदविधेस्तेति ॥ अनेनोत्सर्गापवादवैधर्म्यं दर्शयति न ह्युत्सर्गः
प्रतिपदं विधीयते । तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं परमेव भवति न पूर्व-

एकस्मिन् (भा)

इत्यस्य लक्ष्ये इति शेषः ॥

असम्भवाद् (भा)

इत्यस्य कार्ययोरिति शेषः ॥

पूर्वपरप्राप्तेरिति । (भा)

पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थः । वचनद्वयप्रामाण्यादिति यावत् ॥ भगवता तु धर्मधर्मिनोरभेदमाश्रित्य प्राप्तिशब्देन पूर्वपर-शब्दयोः सामानाधिकरण्यमाश्रितम् ॥

उभयप्रसङ्ग इति (भा)

पर्यायेणेति शेषः ॥ सूत्रयोरेवासम्भवप्राप्ती इति मत्वा पृच्छति

इदं विप्रतिषिद्धमिति ॥ (भा)**शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग इति । (भा)**

प्रेष्योभवति । स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तमुभौ युगपत् प्रेष-यतो नानादिक्षु च कार्यं भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति तत उभयोरनं करोति । किं पुनः कारणमुभयोरनं करोति । यौगपद्यासम्भवात् । नास्ति यौग-पत्तेन सम्भवः ॥ तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् । वा । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं व्यक्त्यम् ॥

मिति । एतत् सूत्रारम्भाच्च । पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रारम्भोऽनुमीयते । तदु-च्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यदाधितं तदाधितमेवेति । इदानीं जातिपक्षा-श्रयेणाह अप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम् । परं भवतीति । तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्त्तते ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१७

(अ. १ । पा. ४ । आ. १.) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

पर्यायेण शास्त्रयोः प्राप्तेरभयः प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ननु शास्त्र-
प्रसङ्गोऽपि कार्यार्थ एवेति कार्ययोर्युगपदसम्भवे कथं शास्त्रयोः
प्रसङ्गोऽत आह

तृजादिभिरिति । (भा)

एवं च युगपदसम्भवः पर्यायेणोभयप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ॥

सर्वव्यक्त्युद्देशेनेति । (कै)

एतद्वृत्तं धातुमात्रादिधानेन विनिगमकाभावादिति भावः ॥
नन्वनवयवेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणात्यन्तिकवाध-
दर्शनादिदमप्रयोजकमत आह

अनेनेति । (कै)

“प्रतिपदविधेस्त्रे”त्यस्य वाधकाभावादिति शेषः ॥ उत्सर्गस्य
सामान्यविषयत्वमपवादस्य विशेषविषयत्वमिति तद्व्यक्तिविषयकं

तद्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः । वा । तद्यदादीनां तु (३ । १ । ६६) कार्यस्या-
प्रसिद्धिः । न हि किञ्चित्तद्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन
तद्यदादयः स्युः । यच्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टोऽप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वा-
दिति तुल्यः स तद्यदादिषु ॥ नैष दोषः । अनवकाशस्तद्यदादय उच्यन्ते च ते
वचनाद्भवन्ति । यच्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नो-

तदुच्यते । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । तद्यदादीनां तु कार्यस्येति ।
परत्वादेः साधुत्वस्य वेत्यर्थः । एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नास्त्येषां
परत्वेन व्यवस्था । तृजादिभिरिति । व्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् तृजादिभ्य-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ १ । पा. ४ । आ. १)

विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वं वाध्यते । दृष्टादौ तु नैवमिति उभयोरपि प्रतिव्यक्तिप्रवृत्तिः । एवं प्रकृतेऽपि दीर्घ-
लशास्त्रयोः कस्यापि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाभावेनोभयोरपि स्वस्व-
विषयसर्वव्यक्तिविषयतयोपपन्नेन पर्यायप्रसङ्ग इति भावः ॥ नन्वेवं
तद्विषयकपूर्वलक्षणस्याप्रमाणत्वं स्यादत आह

एतत्सूचेति । (कै)

एतच्छात्रबलेन पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयतैव कस्यत इति
भावः ॥ ननु तुल्यबलत्वेनैव पर्याय उपपादितस्तत् कथं तेनैवा-
प्रतिपत्तिरापाद्यते ऽत आह

इदानीमिति । (कै)

अतिपक्षे तज्जातेरेवोद्देशत्वेन तज्जात्युपरक्तव्यक्तौ कश्चित् कार्यार्थ-
न्यथेऽपि शास्त्रस्य चारितार्थमिति भावः ॥

ततस्तदपीति । (कै)

तीति तुल्यः स तथ्यदादिषु ॥ एतावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति ।
पठिष्यति ह्याचार्यः । सङ्गद्गतौ विप्रतिषेधे यदाधितं तदाधितमेव (६ । ३ ।
४२-१३६ ॥ ६ । ४ । ६२ ॥ ७ । १ । २६) इति । पुनश्च पठिष्यति । पुनः
प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् । लभ्यमि-

कथ्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सङ्गद् गताविति । यथा कुरुतात्त्वमिति
हेर्लुक् च प्राप्नोति तातष्ट चेति परत्वात् तातष्ट तस्य स्थानिवद्भावाङ्गुष्ठं न
प्रवर्तते । दारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारमुपायः क्रियत
इति यावत् । पुनः प्रसङ्ग विज्ञानादिति । ईदृशेति । परत्वात् सम्म-

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः ॥ “दृष्टेभ्य” इत्यादौ चेले
निमित्ताभावात् दीर्घस्याप्रवृत्तिरित्यन्यत् ॥ भाष्ये

तद् यथेति । (भा)

तत्र यथा एकः प्रेथ्य उभयोर्न करोति तथा प्रकृते (प्रकृत । इ)
उदाहरणरूपा व्यक्तिभयोरपि कार्यं नाश्रयिष्यतीत्यर्थः । वचने
तन्यत्र चरितार्थः । यथा तत्र प्रेथ्यः परस्परविबुद्धकार्यकरणेन चरि-
तार्थस्त्वामिनाविति भावः ॥ “प्रतिपत्त्यर्थम्” इत्यस्य विधेयमित्यर्थः ॥
ननु तस्यदादीन्येव कार्याणि किं तेषामपि कार्यनाम इत्यत आह

परत्वेति ॥ (कै)

एकवाक्येति । (कै)

शास्त्रगतमेव पौर्वापर्यं गृह्यते इति भावः ॥ कार्यगतपौर्वा-
पर्याश्रयणोऽप्याह

अनवकाशत्वाच्चेति । (कै)

त्याह । कथम् । इह भवता द्वौ हेतू अपदिष्टौ । तृणादिभिस्तुल्यं पर्यायः
प्राप्नोतीति च । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यफलत्वादिति च । तद्यदा तावदेव
हेतुस्तृणादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं
क्रियते । नियमः । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदैतदुपपन्नं भवति सङ्गद

सारणे कृते द्विवचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यक्ताकृतिपदार्थाश्रयणा-
दगमोः परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः । तस्य इष्टवाचीति । इष्टानिष्ट-
विभागस्य व्याख्यानाद् बोध्यः । अन्तरङ्गं चेति । अन्तर्मध्येऽङ्गानि निमि-
त्तानि पारार्थ्यात् यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एवं बहिरङ्गानि यस्य तद्वहि-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

धातुत्वजात्याक्रान्तव्यक्तौ क प्रवर्त्तते क नेति अत्र विनिगम-
काभावादिति भावः ॥ ननु “तथ्यदादि” इत्यादिपदेन तजा-
दौनामपि ग्रहणात् कथं सादृश्यमत आह

आदौति ॥ (कै)

ननु पर्यायेणोत्पत्तिरेव प्रकारत्वस्य तजादावपि सत्त्वेन कथं
भेदोऽत आह

तजादौति ॥ (कै)

भाष्ये

आचार्यः । (भा)

वार्त्तिककारः ॥

यथेति । (कै)

नन्वसुक् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यः शब्दान्तरप्राप्त्या तस्यापि

१ “सादृश्यम्” इत्यारभ्य “फलकत्वात्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

गतौ विप्रतिषेधे यदाधितं तदाधितमेवेति । यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिर्वो-
भयोस्तुल्यफलत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । इदम् ।
विप्रतिषेधे परं तावद्भवति तस्मिन् कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि
भवति । तदैतदुपपन्नं भवति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति ॥ विप्रतिषेधे

रङ्गम् । इतश्च न्यायसिद्धमेवानूदितम् । कार्यमित्यत्र अर्हे कृत्यः । कारणार्हं
कार्यं तुल्यफलं च कारणार्हमिति नित्यानिव्योत्यर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेष्वस्य
रङ्गस्याव्यापारः । स्योन इति । सिवेर्बाहुल्यकामप्रत्यये कृतेऽपवातादलोपं
बाधित्वा गुणात् पूर्वमन्तरङ्गत्वादूहं भवति । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वात् यथा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२१

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अनित्यत्वात् । न चान्तरङ्गानपीति न्यायात् कैमुतिकन्यायेन परा-
दपि लुको बलवत्त्वेन इदमयुक्तमिति वाच्यम् । परिभाषाणा-
मिष्टसिद्धिमात्रफलकत्वात् ॥

ईजतुरिति । (कै)

न च पूर्वं 'द्विप्रवृत्तावपि' "वचिस्त्वपि" इति "लिङ्गव्या-
सस्य" इति सम्प्रसारणाभ्यामिष्टं सिध्यतीति वाच्यम् । "न
सम्प्रसारणे" इति निषेधेन अभ्यासस्य सम्प्रसारणानापत्तेः ॥

व्यक्त्याकृतौति । (कै)

केचित्तु न हि व्यक्तिपक्षे सर्वं शास्त्रं व्याप्नोति न तु जाति-
पक्षे इत्यत्र मानमस्ति पक्षद्वयेऽपि सर्वव्याप्तिः "एकशेषसूत्रे भाष्ये

१ "अपि" इति नास्ति क पुस्तके ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १५ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू १७ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ३७ ॥

५ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

परमित्युक्ताङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । पूर्वविप्रति-
षेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्धौत्वजवद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम् ।
नुमचिरवृद्धवद्भावेभ्यो नुङ् (७ । १ । ६५) इति । कथं ये परविप्रतिषेधाः ।
इत्थोत्ताभ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेनेति (७ । १ । १००) सूत्रं च

गुणो बाध्यते । बहिरङ्गस्याप्युठो यणादेशे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं न भवति ।
नाजानन्तर्यं इति वचनात् । द्यौकामिरिति ॥ ननु कृतयणादेशात् तद्धि-
तोत्यत्तौ वृद्धा भाव्यमिति नास्ति युगपद यणवृद्धोः प्राप्तिः । एवं तर्हि
अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति दि उ काम इति स्थिते अत्र यणवृद्धोर्युग-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

स्यष्टसुक्ता न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ सर्वब्राह्मणहनननिषेधाय
जातिपक्षाश्रयणमिति च तत्र स्यष्टम् । किं च भाष्यं पक्षद्वयसाधा-
रणेन बृहान्तभेदेन पर्यायाप्रतिपत्तीये प्राप्ते तदाश्रयेण तद्वच-
नोपपत्तिपरं “न तु जातिपक्षाश्रयेण” इति स्यष्टमेव । अन्यथा
जातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपक्रम्य तस्यादिषु दोषाशङ्कापरं भाष्य-
मसङ्गतं स्यात् । अनवकाशत्वेनैषां न परत्वेन व्यवस्था इति तदुक्ता-
सङ्गतत्वापत्तेश्च । अथे तज्जादितुल्यताया एव तेषु प्रतिपादनाच्च । न
हि तज्जादयो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषया अपि तु जातिपक्षेऽपि ।
किं च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिविषयत्वाभेन चरितार्थत्वेयं व्यक्तिर्विरो-
धात् सर्वविषयकत्वं न कल्पयतीति उपपत्तिरस्ति । किं च जाति-
पक्षे तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयकत्वमित्यत्र
विनिगमकाभावः । तत्रैकः शास्त्रबृहान्तोऽपरो लौकिकस्तयोरश्रयणे

१ “इत्यत्र” इत्यारभ्य “लक्ष्यानुसारः” इत्यन्तं नास्ति इ-पुस्तके ॥

भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः । विप्रतिषेधे परमि-
त्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोऽयं बहुवचनः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते ।
पूर्वः पर इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । परपुत्रः परभार्या । अन्यपुत्रः अन्य-
भार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्

पत्न्यसङ्गः । अथवा द्यौकामिरिति परं यदा विमन्यान् व्याख्यायते । दिव्
काम इ इति तदा “दिव उद्” इत्युत्वे कृते यण् षड्जी प्राप्नोतः । दुद्युषतीति ।
दिवेः सन् । सगोवन्तर्द्धेति पक्षे इहभावः । हलन्ताच्चेति किञ्चम् । ऊढा-
देशः । तत्र यण् च प्राप्नोति द्विवचनं च । नित्यत्वाद् द्विवचनं स्यात् ।
एतद्भाष्यं दूषयन्ति द्विः प्रयोगो द्विवचनं बाह्यकं व्यवस्थापितम् । तत्र

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६९६

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । १ ।)

लक्ष्यानुसारो बीजमित्येव व्यक्तमुचितमन्यथा तव व्यक्तिपदार्थाश्रयेण
सम्पत्ते “सङ्गति” इति न्याये कुरुताम् इति उदाहरणं दत्त-
मसङ्गतं स्यात् । कुरुशब्दाद् हेर्लुग् इति वचनस्य तातडभावपक्षे
चारितार्थ्येन कुरुशब्दाद् हेस्तातडिति वचनस्थानवकाशत्वेन विप्रति-
षेधाप्रसङ्गेरिति वदन्ति ॥ वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिककाश्रयेण
गौरवं मलाह

विप्रतिषेधे इति ॥ (भा)

पूर्वविप्रतिषिद्धमिति । (भा)

कर्त्तृधारयः । “नुम्” शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वान्नपुंसकनिर्देशः ॥

अङ्गाधिकारे परविप्रतिषेधस्यापीष्टत्वेन इदमसंगतं मलाहान्यः

कथमिति ॥ (भा)

सूत्रं च भिद्यते इति । (भा)

अधिकसूचकरणादिति भावः । चेनानङ्गाधिकारस्य पूर्वविप्रति-
षेधासंग्रहरूपो दोषसंग्रहः सूत्रं भिद्यते चेत्यन्वयः ॥

कुटुम्बे । प्रधानमिति गम्यते । अस्तौष्टवाचौ परशब्दः । तद्यथा । परं धाम
गत इति । इष्टं धामेति गम्यते । तद्य इष्टवाचौ परशब्दस्तस्येदं यद्गणम् ।
विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति ॥ अन्तरङ्गं च । वा । अन्तरङ्गं च बलौघो-
भवतीति वक्तव्यम् ॥ किम् प्रयोजनम् । प्रयोजनं यशोकादेशेत्त्वोत्त्वानि गुण-

शब्दान्तरप्राप्त्या द्विवचनमनित्यं यत्तु नित्य इति वदन्तः । अल्लोपस्येति ।
ननु शास्त्रोक्तमन्वेत्यत्रास्ति सम्प्रधारणा । गायत्रीवधत्तु अन् आ इति
स्थिते यदि पूर्वं यथादेशः ततो “न संयोगादमन्तात्” इत्यल्लोपनिषेधात्
रूपं सिध्यति । अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यत् न स्यात् । यत् तर्हि

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

व्यवस्थायामिति । (भा)

तदाकाङ्क्षप्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ॥ ननु लक्षणचक्षुषां तद्वि-
भागो दुर्ज्ञेयोऽत आह

दृष्टानिष्टेति ॥ (कै)

अङ्गशब्दस्य निमित्तेषु वृत्तौ निमित्तं दर्शयति

पारार्थ्यादिति । (कै)

एवं चान्तर्भूतनिमित्तापेक्ष्यं च वहिरङ्गमिति भावः ॥

एतच्च न्यायेति । (कै)

स च न्यायः “अचः परस्मिन्” इत्यत्र भाष्ये दर्शितः ॥

कारणार्हम् । (कै)

कारणयोग्यम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

वृद्धिर्द्विवचनाङ्गोपस्वरभ्यः । वा । गुणाद्यगादेशः । स्योनः । स्योना । गुणश्च
प्राप्नोति यगादेशश्च (७ । ३ । ८६ ॥ ६ । १ । ७७ ।) ॥ परत्वाद्गुणः स्यात् ।
यगादेशो भवति अन्तरङ्गतः । वृद्धेर्यगादेशः । द्यौकामिः । स्यौकामिः ।
वृद्धिश्च प्राप्नोति यगादेशश्च (७ । २ । ११७ ॥ ६ । १ । ७७ ।) । परत्वाद-

नित्यत्वात् पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते । कृतेऽप्यङ्गोपे तस्य स्थानिवत्त्वा-
द्यणः प्राप्या नित्यत्वम् । यणि कृते नास्त्यङ्गोपः प्रतिषेधादिति तस्यानित्य-
त्वम् । द्यौकामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति
अनित्यादिर्नित्यमिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात् तदा उदात्त-

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः ।

६२५

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) . (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

तुल्यवत्त्वं चेति । (कै)

यद्यपि विप्रतिषेधशब्देन इदमपि सभ्यं शक्यं तथापि तदे-
तदर्थबोधने समर्थमिति भावः ॥ कदाचिन्नोके दुर्वलवत्त्वतोऽपि
विरोधदर्शनात्

नित्यानित्येति । (कै)

नित्यस्य वलवत्त्वे वीजं तु कृताकृतप्रभङ्गित्वेनावश्यकतैव अन्त-
रङ्गं प्रथमं बुद्धावारोहतीति तत्काले वहिरङ्गानुपस्थितेऽपि प्रथमं
प्रवर्तते एवं च कचिद्भाष्ये परत्वाच्चित्वाच्च इत्यादौ परत्वादित्यु-
क्तिरेकदेशिनि इति बोध्यम् ॥

पूर्वमन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाभावेऽपि नित्यत्वेनोद् युसाधु इत्युक्तं “येन विधिः”
इति सूत्रे । इदमुदाहरणमुणादिषु व्युत्पत्तिपञ्चादिनां शाकटा-
यनादीनां मते ॥

१ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥

वृद्धिः स्यात् । यथादेशो भवति अन्तरङ्गतः ॥ दिवचनान्यादेशः । दुद्युषति ।
सुस्युषति । दिवचनं च प्राप्नोति यथादेशश्च (६ । १ । ६-७७) । नित्यत्वाद्
दिवचनं स्यात् । यथादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अस्त्रोपस्य च यथादेशस्य च
नान्ति सम्यग्धारणा ॥ स्त्राद्यादेशः । द्यौकामिः स्यौकामिः । स्त्रश्च प्राप्नोति

स्त्रितयोरेण इत्यौकारः स्त्रितः स्यादुदात्तश्च इष्यते । द्युक्ताम इति ।
पूर्वपदप्रकृतिस्रोऽपि यथा अन्तरङ्गत्वाद्वाध्यते तथैव “दिव उद्”
इत्युत्वेन च ॥ कात्रवेय इति । कद्रूशब्दात् “संज्ञायाम्” इत्युल्लेखे
“स्त्रीभ्यो ढक्” “ह्यच” इति ढक् यथादेशे “ढिलोपोऽकद्रा” इति कोपप्र-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

कृतेऽन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तर्भूतनिमित्तकत्वरूपादित्यर्थः ॥

युगपत्प्रसङ्ग इति । (कै)

अन्तरङ्गन्यायमनालोचयन्तः पूर्वपक्षिण इति शेषः ॥ ननु
 “अकृतव्यूह” परिभाषा नास्त्येव किं च तद्विषये नान्तरङ्गन्याय इति
 भाष्यासङ्गतिरित्यत आह

अथवेति । (कै)

एवं चानयेव मिद्वे “समर्थानाम्” इत्यत्र समर्थग्रहणं न
 कार्यमित्यभिप्रायः ॥ स्थाने द्विवचनपक्षे यणोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्य-
 नित्यत्वं स्यादत आह

द्विः प्रयोग इति ॥ (कै)

वदन्त इति । (कै)

१ परिभाषेन्दुश्रे ५७ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ८२ ॥

यणादेशश्च । (६ । १ । १६७—७०) । परत्वात् स्वरः स्यात् । यणादेशो भव-
 त्यन्तरङ्गतः ॥ गुणादेकादेशः । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गुणश्च प्राप्नोत्येकादे-
 शश्च ॥ (६ । ४ । १४६ ॥ ६ । १ । १०१) ॥ परत्वाद्गुणः स्यात् । एकादेशो
 भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धेरेकादेशः । वैक्षमाणिः सौत्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नो-

तिषेधाद् “ओर्गुणः” इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च ॥ नन्वकृत एकादेशोऽ-
 प्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्विज्ञेय एव न स्यात् । कृते त्वेका-
 देशे तस्यान्तवद्भावात् प्रातिपदिकत्वात्तद्विज्ञेयत्वोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वाद-
 प्रयोजनमेतदित्याहुः । अत्रोच्यते । अकृतेऽप्येकादेशे “नोड धात्वोः” इति

कृताकृतप्रमङ्गित्वमात्रेण कचिन्नित्यताभ्युपगमे तु यणोऽपि नित्यतया परत्वाद्यणैव स्यादिति तेषामाशयः ॥ अन्ये तु द्विः प्रयोगपक्षेऽपि द्वितीयः प्रयोगो द्विवचननिष्पाद्य पर एव। एवं च यस्य द्वित्वं न तस्य यण् तदनन्तरं किन्तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य द्विवचनं यण्यपि कृते तस्यैव नित्यशब्दवादे प्रयोगभेद एव शब्द-भेदकः । प्रयोगे कृताकृतप्रमङ्ग्येव हि नित्यमिति भाष्याशयमाहुः ॥

तस्यानित्यत्वमिति । (कै)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विद्यन्ते न तदनित्यमिति काचित्-कमिति भावः ॥

पूर्वपदप्रकृतीति । (कै)

दिवि कामो यस्येति विग्रहे “वङ्गम्रीहौ प्रकृत्या” इत्यनेने-त्यर्थः ॥ ननुत्वे यण् दति ततः पूर्वमेव स्वरः स्यादत आह

१। अ. ६। पा. २। सू. १ ॥

त्येकादेशश्च (७। २। ११७। ६। १। १०१) परत्वादुल्लङ्घिः स्यात् एका-देशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विवचनादेकादेशः । ज्ञाया व्योदनो ज्यौदनः । ज्यौद-नमिच्छति ज्यौदनोयति । ज्यौदनोयतेः सन् जुज्यौदनोयिषति । द्विवचनं च प्राप्नोति एकादेशश्च (६। १। ६—८८) ॥ नित्यत्वाद्विवचनं स्यात् । एकादेशो

“ज्यौपोऽङ्गदा” इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्धित इत्यदोषः । शुनेति । ननु “अयुवा” इति सम्प्रसारणे कृते “तस्यासिद्धवदत्रा” इत्यसि-द्धत्वान् “न संयोगादमन्तात्” इति निषेधादङ्गोपस्य नास्ति प्राप्तिः । एवं दर्हि प्राग्भादित्यसिद्धत्वमाश्रितैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्त्याख्यानवाद्याह

तथैवेति ॥ (कै)

‘स्त्रीभ्य इति । (पा)

यदि कद्रूनागमाता तदानेन । यदि काचन मानुषी तदा
“‘वृद्धाभ्य” इत्यणि प्राप्ते तदपवादो “‘वृद्धाच” इति एकादेशात्
पूर्वं वृद्धत्वाभावे “स्त्रीभ्य” इत्यनेनैव ढक् । कद्रूश्च नागमातैषेत्यु-
चिता ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

“‘स्त्रीभ्यो ढक्” इत्यादौ प्रातिपदिकादित्यस्य सम्बन्धेन लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया नासिद्धेर्ज्ञापकपर्यन्तानुधानं किमर्थमिति
चिन्त्यम् । अत एवैषी पादौ ढक् सिद्धिरित्याहुः ॥

ज्ञापकमपि चिन्त्यम् । अन्तरङ्गं वलवदित्येतज्ज्ञापनेन कृते
एकादेशे तत् प्रवृत्त्या चारितार्थसम्भवात् ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ११३ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १२१ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

भवति अन्तरङ्गतः ॥ अक्षोपादेकादेशः । शुना शुने । अक्षोश्च प्राप्नोत्येका-
देशश्च (६ । ४ । १२४ ॥ ६ । १ । १०८) । परत्वादक्षोपः स्यात् । एकादे-
शो भवत्यन्तरङ्गतः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषोऽक्षोपेन वा
निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा । अयमस्ति विशेषः । अक्षोपेन निवृत्तौ सत्यामु-

नैतदस्तीति ॥ प्रयोजनवाद्याह अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह नात्रेति ।
प्रयोजनवाद्याह नैष इति । स एवाह यत्र तर्हीति । यत्र पुनरित्यर्थः ।
शुनः पश्येति । अत्र हि न गोश्चन् इति इति प्रतिषेधाभावादक्षोपे सति
उदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । तस्मात् पूर्वमेकादेश एष्टव्यः । प्रत्याख्यानवाद्याह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६२६
(अ. १। पा. ४। आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

परत्वाद् वृद्धिरिति । (भा)

न च सा नित्या शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । इदमपि समर्थग्रहण-
प्रत्याख्यानतात्पर्यकम् ॥

नित्यत्वाद्विर्वचनमिति । (भा)

भाष्ये शब्दान्तरप्राप्त्या नित्यत्वं तु काचित्कमितिभावः ॥

एवं तर्हीति । (भा)

तस्य “असोरस्योप” इति तपरकरणेनानित्यत्वादनाश्रयण-
मिति वक्तुं युक्तं “^१वार्णादाङ्गम्” इत्यप्यनित्यत्वात्माश्रितम् । नवा-
न्तरङ्गपरिभाषाया अपि “^२आभीय” त्वेन तद्दृष्ट्या वहिरङ्गस्या-
सिद्धतया सर्वथा नेदमुदाहरणमिति वाच्यम् । “^३वाह ऊढ”
सूत्रज्ञापितासिद्धपरिभाषाया आभीयत्वेऽपि “अन्तरङ्गं बलीय”

१ अ ६। पा ४। सू १११ ॥

२ परिभाषेष्टुशे ५६ ॥

३ अ ६। पा ४। सू २२ ॥

४ अ ६। पा ४। सू १३२ ॥

दात्तनिवृत्तिः स्वरः प्रसज्येत (६। १। १६१) । नात्रोदात्तनिवृत्तिः
स्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन् साववर्ण्य (६। १। १८२) इति
प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । ढतौ-
यादिस्वरस्य (६। १। १६८) । यत्र तर्हि ढतौयादिस्वरो नास्ति । शुनः

एवं तर्हीति । प्रयोजनवाद्याह यत्र तर्हीति । वज्रशुक्लीति । “नहोर्नञ्
वदुत्तरपदभूम्नि” इत्यन्तोदात्तस्तस्मान् ङोपि कृतेऽस्योपे क्रियमाणा
उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह यदि पुनरिति । प्रयोजन
वद्याह नैवं शक्यमिति । कुमारशब्दः साववर्णान्त इति ङोप उदात्त-

६३०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

इत्यस्यास्तत्वे मानाभावात् । धर्म्मिणाहकमानेन तां प्रति वह्निरङ्ग-
स्याभीयाभिद्वत्वाप्रवर्तनाच्चेति दिक् ॥ भाष्ये

उदात्तनिवृत्तिस्वरः । (भा)

“अनुदात्तस्य यत्र उदात्तलोप” इत्यनेन ॥

१ न गोश्वन् इति । (कै)

गवादिभ्यः परस्य उदात्तत्वं नेत्यर्थः । तृतीयादिस्वरस्य “सावे-
काच्” इति विहितस्य आनन्तर्यात् तृतीयादिर्विभक्तिरित्यनुवर्त-
नाच्चेतिभावः ॥ एवं च सत्यलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति
प्रयोजनवाद्याशयः । इत उत्तरो “यत्र तर्हि” इत्यादिग्रन्थो ग्रन्थ-
स्याथवा प्रत्याख्यानवादिन इति भाति तत्तु न युक्तम् । तृती-

१ अ. ६ । पा. १ । सू. १६१ ॥

२ न गोश्वन् साववर्णराडङ् कुङ् कृङ् ६ । १ । १८२ ॥

३ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ६ । १ । १६८ ॥

४ “भाति” इति नास्ति क पुस्तके ॥

पश्येति । एवं तर्हि न लाक्षाधिकस्य प्रतिषेधं शिष्यः । किं तर्हि । येन केन-
चिद्विज्ञानेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति ।
बहुमुनीति (६ । २ । १७५) । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि
प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत कुमारीति । एवं तर्ह्या-

स्वरो न स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति । मुनीत्यत्र ङीप् उदात्त-
निवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात् किं ङीष् विधानेन इत्यर्थः । तदेवमल्लोपादेका-
देशस्य स्वरार्थत्वं दूषितम् । प्रयोजनान्तरं त्वस्येव । यद्यत्राल्लोपो भवति
तदा “अन उपधालोपिन” इति ङीप् सन्ति बहुमुनीति भवति । यदा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६११

(अ. १। पा. ४। आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

यादिविभक्त्यभावेन “न गोश्वन्” इत्याद्याप्रसक्तेरुदात्तनिवृत्ति-
स्वरौ निष्प्रत्यूह इति फलभेदोपसंहारस्य तदपक्षापकप्रत्याख्यान-
वादिविरुद्धत्वाद् अत आह

स एवेति । (कै)

अयं भावः । तृतीयादिस्थानिकस्य लक्षणविशेषानादरेण सर्वस्य
निषेध इत्याशङ्क्य उदाहरणान्तरदानमिति ॥ ननु “एवं तर्हि”
शब्दो न युक्त इत्यत आह

पुनरिति । (कै)

चेत्यर्थः ॥ एतदर्थमेव तत्तदुक्तित्वं नादित अन्तन्मद्योजनमिति
बोधम् ॥ भाष्ये

न लाक्षणिकस्येति । (भा)

तृतीयादिशब्दविशेषमुपादाय विहितस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

चार्यप्रवृत्तिर्जाययति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शून्यवतरतीति यदयं श्वन्शब्दं
गौरादिषु पठति (४। १। ४१) । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि
स्यान् ङीपैव । स्वरदिक्कादेशः । सौत्यतिः वृत्तमाणिः । स्वरश्च प्राप्नोत्ये-
कादेशश्च (६। १। १६७) । परत्वात् स्वरः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तर-
ङ्गतः । गुणस्य च इत्वोत्त्वयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ उद्धेरित्वोत्त्वे । स्तैर्णिः ।

लेकादेशेनाङ्गोपो वाध्यते तदोपधालोपित्वाभावान् ङीबभावाद्गुञ्जैवेति
गौरादिलक्षणां ङीप् नास्ति । अनुपसर्जनादित्यधिकारात् । भाष्ये तु बङ्ग-
मुनोति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम् । तत्पक्षे किं ङीपा भाष्यमिति ।
न्यायमूलं चेदमन्तमन्तरङ्गं बलीय इति । न च न्यायस्यात्र केन चिदाधो-

विभक्तिस्वरस्येति । (भा)

तृतीयादिरिति नानुवर्त्तते विभक्तिरित्येव । एवं च शुन इत्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः ॥ ननु बङ्गश्चन् शब्दस्य बङ्ग-
ब्रीहिलेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् उदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरत आह

बहोरिति । (भा)

प्रत्याख्यानवादिनाऽप्येव इष्टत्वेन तद्वीत्या “अन उपधा”
इत्यस्य प्राप्तिं मत्वा “बङ्गशुनी” त्युदाहृतम् ॥ भाष्ये

यदि पुनरिति । (भा)

विभक्तिग्रहणमपि नानुवर्त्तते इति भावः ॥

कुमारशब्द इति । (कै)

तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्त्तते । तथा च ‘बङ्गशुना इत्युदात्त-
निवृत्तिस्वरः स्यादिति भावः ॥

१ “बङ्गशुना” इत्यारभ्य “भावः” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

पौर्तिः । वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्येव च (७ । २ ११७ ॥ ७ । १ । १००—
१०२) । परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । इत्येव भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादित्येव ।
आतेत्यर्थे आपो पूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्येव च (६ । १ । ३ ।
७ । १००—१०२) । नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात् । इत्येव भवतोऽन्तरङ्गतः ॥
अप्युपस्य चेत्येवयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ स्वरे नास्ति विशेषः ॥

उसीति बङ्गश्चा इत्येव भाष्यमिति न्यायविद आहः । सौख्यतिरिति ।
सु उत्थित इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो
वानुदात्ते पदादौ इति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत । पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्य-
माद्युदात्तमेतद्भवति । गुणस्येति । परत्वादि गुणेति भाष्यम् । स्तैर्गिरिति

महाभ्यस्यप्रदीपोद्घोतः । ६३३
(अ. १ । पा. ४ । अ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

बहुशुनीति । (कै)

“डाबुभाभ्याम्” इति डापि तदभावे चेतिभावः ॥ नन्वेवं
भोजनवादिपन्थे बहुशुनीत्ययुक्तमत आह

भाष्ये त्विति ॥ (कै)

ननु प्रत्याख्यानान्ततथैव अत्रत्य पन्थपर्यवसानात् “अशिद्धवत्”
सूत्रस्यैतदानुपूर्वीकभाष्याच्च बहुशुनीति भगवत इष्टमिति भ्रमं
वारयति ।

न्याये— (कै)

त्यादिना ॥ ननु भाष्यमेव न्यायवाधकमसु इत्यत आह

न्यायविद इति । (कै)

भाष्यस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरक्तस्वरवैलक्षण्यपरिहारमात्रतात्-

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ॥ २ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥

इयं डिश्रीनामादृगुणः सवर्णदीर्घत्वात् । वा । इयं डिश्रीनामादृगुणः सवर्ण-
दीर्घत्वात्प्रयोजनम् । अथन इन्द्रम् अथप इन्द्रम् । उच्च इन्द्रम् अथ इन्द्रम् ।
य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आदृगुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च (६।१।७०।१०१)
परत्वात् सवर्णदीर्घत्वं स्यात् । आदृगुणो भवत्यन्तरङ्गतः । न वा सवर्णदीर्घ-

विभक्त्यान्वाख्याने स्तुत इ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादित्यं ततो वृद्धिः । स्वर इति ।
सौख्येतिरिति यदि पूर्वं स्वरः तत इत्वं तथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्वं सिध्यति ।
नवेति । दृक्प्राप्तमित्यादृगुणः प्राप्नोति । कुमारो ईहते इत्यादौ ययादेश्च
इत्यवश्यं सर्व्वदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम् । नैतदिति । एकनिमित्तप्राप्त-

विभक्तिस्वरस्येति । (भा)

द्वतीयादिरिति नानुवर्त्तते विभक्तिरित्येव । एवं च शुन
इत्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः ॥ ननु बङ्गश्चन् शब्दस्य बङ्ग-
ब्रीहिलेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् उदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरत आह

बहोरिति । (भा)

प्रत्याख्यानवादिनाऽप्यस्यैव इष्टत्वेन तद्व्रीत्या “अन उपधा”
इत्यस्य प्राप्तिं मत्वा “बङ्गशुनी” त्युदाहृतम् ॥ भाष्ये

यदि पुनरिति । (भा)

विभक्तिग्रहणमपि नानुवर्त्तते इति भावः ॥

कुमारशब्द इति । (कै)

तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्त्तते । तथा च ^१बङ्गशुना इत्युदात्त-
निवृत्तिस्वरः स्यादिति भावः ॥

१ “बङ्गशुना” इत्यारभ्य “भावः” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

पौर्त्तिः । दृष्टिश्च प्राप्नोतीत्वोत्वे च (७ । २ ११७ ॥ ७ । १ । १००—
१०२) । परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ द्विवचनादित्वोत्वे ।
आतेस्तीर्थते आपो पूर्यते । द्विवचनं च प्राप्नोतीत्व च (६ । १ । ३ ।
७ । १००—१०२) । नित्यत्वाद्विवचनं स्यात् । इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥
अल्लोपस्य चेत्योत्त्वयोश्च नास्ति सम्यधारणा ॥ खरे नास्ति विशेषः ॥

ऽस्तीति बङ्गश्चा इत्येव भाष्यमिति न्यायविद आहुः । सौख्यितिरिति ।
सु उल्लिख्य इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा खरितो
वानुदात्ते पदादौ इति पक्षे खरितत्वं प्रसज्येत । पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्य-
माद्युदात्तमेतद्भवति । गुणस्येति । परत्वाद्वि गुणोति भाष्यम् । सौख्यिरिति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

बहुशुनीति । (कै)

“डाबुभाभ्याम्” इति डापि तदभावे चेतिभावः ॥ नन्वेवं
प्रयोजनवादिग्रन्थे बहुशुनीत्युक्तमत आह

भाष्ये त्विति ॥ (कै)

ननु प्रत्याख्यानान्ततथैव अचत्य ग्रन्थपर्यवसानात् “असिद्धवत्”
सूत्रस्यैतदानुपूर्वीकभाष्याच्च बहुशुनीति भगवत इष्टमिति भ्रमं
वारयति ।

न्याये— (कै)

त्यादिना ॥ ननु भाष्यमेव न्यायवाधकमसु इत्यत आह

न्यायविद् इति । (कै)

भाष्यस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरक्तस्वरवैलक्षण्यपरिहारमात्रतात्प-

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥

इण् छिप्रोगामादगुणः सर्वर्णदीर्घत्वात् । वा । इण् छिप्रोगामादगुणः सर्वर्ण-
दीर्घत्वात्प्रयोजनम् । अथ न इन्द्रम् अथप इन्द्रम् । उच्च इन्द्रम् ज्ञच्च इन्द्रम् ।
य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आदगुणश्च प्राप्नोति सर्वर्णदीर्घत्वं च (६।१।८७।१०१)
परत्वात् सर्वर्णदीर्घत्वं स्यात् । आदगुणो भवत्यन्तरङ्गतः । न वा सर्वर्णदीर्घ-

विभक्त्यान्वाख्याने क्लृप्त इ इति स्थितेऽन्तरङ्गात्वादित्वं ततो वृद्धिः । स्वर इति ।
कैर्यिरिति यदि पूर्वं स्वरः तत इत्वं तथाप्यान्तरस्यादुदात्तत्वं सिध्यति ।
नवेति । दङ्कारमित्यादगुणः प्राप्नोति । कुमारी ईहव इत्यादौ यणादेश
इत्यवशं सर्वर्णदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम् । नैतदिति । एकनिमित्तप्राप्त-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

र्यक्तया न न्यायवाधकत्वम् ॥ १ “उाबुभाभ्याम्” इति सूत्रस्य भाष्य-
रौत्या “वङ्गश्चा” इत्येव भाष्यसम्मतमिति भावः ॥ नन्वलोपे सति
तस्य स्थानिवत्त्वादयण् स्यादिति कुतो नापादितम् “^१यूनक्षिः”
“शुनः पुच्छ” इत्यादिनिर्देशैर्वारणसम्भवात् । वस्तुतो लोपे सर्वानु-
दात्तं शुनेति प्राप्नोति पूर्वरूपे तु एकादेशस्वरूपेण आद्युदात्त-
मित्यपि विशेषो बोध्यम् ॥ ननु पूर्वमुदात्तत्वेऽपि तदेकादेशस्य
“एकादेश उदात्तेन” इत्यनेन उदात्तत्वे इष्टमिद्वेराह

तदेति ॥ (कै)

नित्यमिति । (कै)

“ञ्जित्यादिः” इत्यनेनेतिभावः । एतदपि प्रयोजनं समर्थ-
यहणप्रत्याख्यानभिप्रायेण ॥

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ७७ ॥

३ अ ८ । पा २ । सू ५ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

त्वस्थानवकाशत्वात् । वा । न वैतदन्तरङ्गेऽपि सिध्यति । किं कारणम् ।
सर्वार्णदौर्घत्वस्थानवकाशत्वात् । अन्वकाशं सर्वार्णदौर्घत्वमाद्गुणं वाधते ॥
नैतदन्तरङ्गेऽस्त्यनवकाशं परमिति । इहापि स्थोनः स्थोनेति शक्यं वक्तुं न
वा परत्वाद्गुणस्येति ॥ ऊडापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम् । वा । ऊडापो-

विध्यन्तरवाधनेन सावकाशः सर्वार्णदौर्घोऽन्तरङ्गं वाधितुं न शक्नोतीति
भावः । निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोऽपि विधिर्वाध्यते
यथा “गोत्रेऽनुगचि” इत्यनुका लुक् । न वा परत्वादिति । यथा तत्र पर-
त्वेन न व्यवस्था अपि तु अन्तरङ्गत्वेन तथा आद्गुणोऽपि समानकक्ष्यो दौर्घेण

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ई३५
(अ. १। पा. ४। आ. १.) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

परत्वाच्चीति । (कै)

इदं वस्तुतत्त्वकथनं न तु (सम्प्रधारणा। इ। क) सम्प्रसारणा-
भावे हेतुः । स तु उभयोरपि वहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वेनान्त-
रङ्गत्वाभाव इति बोध्यम् ॥ ननुस्त्रीर्णशब्दादिजि न दोषोऽत आह
विभज्येति ॥ (कै)

भाष्ये

इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गत इति (भा)

अत्र एकाचत्वानभ्यासत्वप्रथमत्वादिबह्वपाध्यपेक्षत्वेन द्वित्वस्य
बहिरङ्गत्वं बोध्यम् । इदं प्रयोजनमेकदेश्युक्तिः । द्वयोर्नित्यत्वेऽनित्यत्वे
वा परत्वादिसिद्धे यङन्तस्य द्वित्वेन तस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्ग-
त्वाच्चेत्यन्ये । खरेणापि इत्वोत्तयोर्नास्ति सम्प्रधारणेत्याह

खरे नास्तीति ॥ (भा)

रेकादेश इत्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ॥ ईत्वादेकादेशः । खङ्गो-
यति मालीयति । ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशस्य (७। ४। ३३॥ ६। १। १०१) ।
परत्वादीत्वं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ लोपादेकादेशः । कामयङ-
लेयः भाद्रवाहेयः । लोपस्य प्राप्नोत्येकादेशस्य (६। ४। १४७॥ ६। १। १०१) ।

वाध्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः । खङ्गोयतीति । खङ्ग आद्य इयि स्थिते यदि
पूर्वमौत्वं स्यात् तत आद्यगुणः प्रसज्येत । गन्वाकारस्य कृते ईत्वे “यस्येति”
लोपो भविष्यति । नैतदस्ति । पूर्वविधावितौत्वस्य स्थानिवद्भावात् । न-
लोपे त्वाभ्यामिति । ऊउ ईत्वासम्भवादयं क्रमोऽप्युक्त आश्रयितुमिति

(वप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ १)

ननु “कुमारी ईदृते दण्डायम्” इत्यादौ सावकाशं दीर्घत्व-
मत आह

दण्डाग्रमिति । (कै)

एवं च यण्गुणाभ्यां सर्वविषयव्याप्तिरवश्यं विध्यन्तरे बाधे
बाध्यसामान्यचिन्त्याऽऽगृह्यमाणविशेषत्वात् सर्वबाध्यमित्यर्थः । अन्त-
रङ्गादपि निरवकाशस्य बलवत्त्वेन “नैतदन्तरङ्गे” इत्यनुपपन्नमत
आह

एकनिमित्तेति । (कै)

एकस्थानिक इत्यपि बोध्यम् । एवं च स्वसमाननिमित्तकेन
स्वसमानस्थानिकेनैव च येन नाप्राप्तिन्यायो न तु विभिन्नस्थानि-
निमित्तकेनापीति न तद्बाध इति भावः । यस्तु सर्वथानवकाशः
स बाधक एवेत्याह

निरवकाशेनेति । (कै)

परत्वाङ्गोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अथ किमर्थमीत्व-
कोपाभ्यामित्युच्यते न कोपेत्वाभ्यामित्येवोच्यते । संख्यातानुदेशो (१ । ३ । १०)
माभूदिति । आपोऽप्येकादेशो कोपे प्रयोजयति । चौङिः । वाजाकिः (६ ।
४ । १४८) ॥ आत्वगुंसकोपसर्जनङ्गस्त्वान्यवायावेकादेशतुल्यिभिः । वा ।

भावः । अद्यप्यजाद्यदन्तमिति ईत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यः । तथापि
जक्ष्ये प्रायेणासौ नाद्रियते । चौङिरिति । पूर्वमाकारकोपे सति तस्य
‘स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चाकारकोपाभावा “दादुगुण” इति गुणस्य प्रसङ्गः ।
ज्ञानोपमिति । विभक्त्यान्वाख्याने स्त्रै अनौय इति स्थिते अनेमिस्तिकात्वा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३७

(अ. १। पा. ४। आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

एकस्थानिनिमित्तकेनेत्यर्थः ॥ वशिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षत्वाद्-
लुक् वक्षिरङ्गः ॥ भाष्ये

इहापीति । (भा)

यद्यन्तरङ्गेऽपीदं स्यात् तर्हि तत्रापि अन्तरङ्गत्वाद् यण् न स्यात्
गुणस्य परत्वादिति वाधकतर्केण समाननिमित्तकमेव निरवकाश-
पराभ्यां बाध्यते इति । तत् फलितमाह

यथा त्विति ॥ (कै)

ननु खट्वाग्रच्छेदोऽनुत्पत्तेः प्रागेवैकादेशोऽत आह

खट्व् आय् इति । (कै)

विभक्त्यान्वाख्याने दोषः । 'सुप्तु' "लिङ्गिविशिष्ट" परिभाषया
इति भावः ॥

१ परिभाषेस्तुष्टे- ७२ ॥

आत्मनपुंसकोपसर्जनङ्गस्यत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गतः ॥
वेच् वानीयम् । शो शानीयम् । ग्लै ग्लानीयम् । स्त्रै स्त्रानीयम् ।
ग्लाच्छ्वम् । स्त्राच्छ्वम् । आत्वं च प्राप्नोति एते च विधयः (६। १। ४५॥
६। १। ७८-७९) परत्वादेते विधयः स्युः । आत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । नपुंसकोपस-
र्जनङ्गसत्वं च प्रयोजनम् । अतिर्यञ्च । अतिन्वञ्च । अतिरिच्छञ्चम् । अतिशु-

दात्ममन्तरङ्गं भवति ग्लाच्छ्वमिति ग्ला ग्ला इति क्लिबन्तम् । अत्रापि तथा
विभक्त्यान्वाख्याने ग्लैच्छ्वमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात् तदा एजन्त-
त्वाभावादत्वं स्याद् यथा ठीकितेति । उपदेशग्रहणानपेक्षया चैतदुदा-
हरणम् । अतिर्यञ्चेति । अतिरै अच इति स्थिते आयादेशे सत्यजन्त-
त्वाद्ग्लौ न स्यात् । आराग्रस्त्रौ इदमिति स्थिते

६३८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

लोप इति । (कै)

सद्वाशब्दाकारस्येत्यर्थः ॥ नन्वाद्यदन्तत्वादीशब्दस्यैव पूर्वनिपातो
युक्तोऽत आह

ऊङ् इति ॥ (कै)

न्याय्य इति । (कै)

शास्त्रीयत्वात् क्रमवाधोऽपि सोढव्य इति भावः ॥

लक्षणे इति । (कै)

अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ (पा)

इत्यादिनिर्देशैः क्रमानुसारस्य सर्वनिपातविधिभ्यो वलवत्त्व-
ज्ञापनादिति भावः ॥ भाष्ये

संख्यातानुदेश इति । (भा)

१ अ ५ । पा ३ । सू ६३ ॥

च्छत्रम् । आराशस्त्रीदम् । धाराशष्कुलीदम् । निष्कौशास्त्रीदम् । निर्वा-
राणसौदम् । निष्कौशास्त्रिच्छत्रम् । निर्वाराणसिच्छत्रम् । नपुंसकोपसर्जन-
ङ्गत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः (१ । २ । ४७-४८ ॥ ६ । १ । ८८-७६-१०१) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । नपुंसकोपसर्जनङ्गत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । तुग्ययोका-

यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावाद ऋस्ते कृते रूपं न सिध्येत ।
अग्निचिदत्रेति । पदसमुदायस्य विभक्त्यान्वाख्याने अग्निचिद् अत्र इति
स्थिते यदि पूर्वं यङ् स्यात् तदा तुष्ट् न स्यात् । नपुंसकं चात्राग्निचि इति
द्रष्टव्यम् । पुंसिविभक्त्या व्यवधानात् । सुकृद् दुष्कृताविति । कथं पुनरत्रा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६१६
(अ. १। पा. ४। आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

ननु नात्र 'यथासंख्यसूत्रप्राप्तिः । तस्य विध्यङ्गत्वात् । नापि
ज्ञानाख्यप्रमाणस्य समाननिर्देशादिति चेन्न । अनूद्यमानधोरपि
तत् प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति भावः ॥

असिद्धत्वाच्चेति । (कै)

चिणो लुक् न्यायेनात्र आभीयासिद्धत्वं बोध्यम् ॥ ननु उपदेशे
आत्मनैमित्तिकम् आयादयस्तु प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरभाविन इति
सम्प्रधारणाभावादाह

विभज्येति । (कै)

“अग्नितीति” प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥

क्विवन्तमिति । (कै)

कर्त्तरि क्विवन्तेन षष्ठीसमास इत्यर्थः ॥

नये क्षये इति ।

१ अ १ । पा ३ । सू १० ।

देशगुणवृद्धौत्त्वदीर्घत्वत्वमुमेत्त्वरीविधिम्यः । वा । यणोकादेशगुणवृद्धौत्त्व-
दीर्घत्वत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यस्तुग् भवत्यन्तरङ्गतः ॥ यणादेशात् । अग्निचिदत्र-
सोमसुदत्र ॥ अयादेशात् । अग्निचिदिदम् । सोमसुदुदकम् । गुणात् ।
अग्निचिते । सोमसुते ॥ वृद्धेः । प्र ऋष्कः । प्रार्च्छकः ॥ औत्वात् । अग्नि-

नङ् प्राप्नोति । आवता विद्यायोगिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां इन्द्रे स विहित
इति चिन्त्यमेतत् । धियतीति । धि धारणे तिपि षे छते तिबाअयो गुणः
प्राप्नोति । विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशश्चेति । “शरने-
काच” इति यण् । जुञ्जतुरिति । ऋ अतुस् “ऋः सम्भसारणम्” “अभ्यस्तस्य

६४०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

एवं च एतत् प्रयोजनमेकदेश्युक्तिरिति भावः ॥

अन्तवदिति । (कै)

“स नपुंसकमि”ति नपुंसकत्वस्यापि शास्त्रीयत्वादतिदेश इति भावः ॥

पदसमुदायस्येति । (कै)

पदस्य (पा)

पदात् (पा)

इत्यादौ पदसमुदायस्याप्यन्वाख्यानदर्शनादिति भावः ॥

पुंसि विभक्त्येति । (कै)

न च सुवपेक्षया परत्वात् प्रथमं तुग् इति कथं सुपा व्यवधानोक्तिरिति वाच्यम् “अग्निचिद्” इत्यादौ गुणतुकोः सम्प्रधारणायाः अग्रे भाष्ये कृतत्वेन तुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वादिभक्तिः सिद्धवत् कृत्यैवास्त्य भाष्यस्य प्रवृत्तिरित्याश्रयात् ॥ भाष्ये

चिति । सोमसुति ॥ दीर्घत्वात् । जगझ्याम् । जनगझ्याम् ॥ ईत्वात् । जग-
त्यति । जनगत्यति ॥ सुमः । अग्निचिन्मन्यः । सोमसुन्मन्यः ॥ एत्वात् ।
जगझ्यः । जनगझ्यः ॥ रौविधेः । सृजत्यति । पापकृत्यति ॥ अगङ्गानङ्गभ्यां चैति
वक्तव्यम् । सृजत् । सृजद्भुव्युतौ । तुक् च प्राप्नोत्येते च विधयः (६ । १ । ७१ -

च” इति सन्धसारणे कृते यद्याकारस्य लोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वादसिद्ध-
वदन्नाभादित्यसिद्धत्वात् चोवष्ट न स्यात् । औपगवौति । उपगोरिषमित्यणि
छीणि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् पिदनुदात्ताद्वा पूर्वं लोपः स्यात् तदो-
दात्तनिवृत्तिः स्वरः ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्यय-

महामाख्यप्रदीपोद्घोतः । ६११
(अ. १। पा. ४। आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। १।)

प्र चष्टकः प्राष्टक इति । (भा)

षत्वतुकोरित्यनपेक्षेदं वहिरङ्गत्वेनापि सिध्यति नाजानन्तर्यं
इति तु नाख्येवेत्यभिप्रायः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

सुक्ततादिशब्दयोऽपि प्रकरणादिना यदा चत्वग्विशेषे पर्यव-
सानं तदा इदमुदाहरणमित्याहुः ॥ ननु शस्य ङित्वाद्गुणस्य कथं
प्राप्तिः द्वयोरप्येकनिमित्तत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्यभावश्चेत्यत आह

तिबाश्रय इति ॥ (कै)

गुणः । (कै)

लघूपधगुणः ॥

एरिति । (कै)

“इको यण्” इति तु इयङा बाधितमितिभावः ॥ उल्लानिक-
यणस्तु पूर्वरूपमपवाद इति तात्पर्यम् ॥

७४, ७७, १०१॥७।३।१११॥६।१।८१॥७।३।११८, १०२॥७।३१॥६।३।६७) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । तुम् भवत्यन्तरङ्गतः ॥ इयङादेशो गुणात् । वा ।
इयङादेशो गुणाद् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । धियति । रियति । इयङा-
देशश्च प्राप्नोति गुणश्च (६।७।७७॥७।३।८६) । परत्वाद्गुणः स्यात् । इयङा-
देशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ उवङादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुर्भवत् । प्रासुर्भवत् ॥

रहितायाः प्रकृते प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभक्त्यान्वाख्यानं क्रिय-
माणेऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथापि अन्तरङ्गेऽप्येव
सिद्धत्वात् तदास्मिन्तम् । पचत्वनेति । यद्यत्र पूर्वं चण् स्यात् अणग्विधाविति

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यद्याकारेति । (कै)

ननु “कदतिङ्” सूत्रस्याकररीत्या चिकीर्षतीत्यादौ “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेन तुगभाववत् जुङ्वतुरित्यत्र पूर्वह्रस्वेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् उवङोः प्राप्तिरिति चेन्न । पूर्वस्य धातुत्वाभावेन तदुद्देश्यविधेरभावात् इत्याहुः ॥

उपगोरियमिति । (कै)

अनन्तरापत्यमिति शेष इत्येके । गोत्राणि तु जातित्वान् ङीष् एवस्यादिति न खरः प्रयोजनमिति भावः ॥

प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । (कै)

एतदणः

पिदनुदात्तत्वादेति (कै)

एतन्ङीपः पिदनुदात्तमपि उभयापेक्षलोपादन्तरङ्गमेवेति बोध्यम् ॥

श्रीः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् । वा । सम्प्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । सुसुवतुः । सुसुवतुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशस्य (६१ । १०८ । ६ । ४ । २) । परत्वाद् यणादेशः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥ ङ आकारलोपात् । वा । ङ आकारलोपात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । जुङ्वतुः । जुङ्वतुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपस्य (६१ । १०८) ॥

स्थानिवत्त्वनिषेधात् उत्वं न स्यात् । पूर्वशाला प्रिय इति । पूर्वशाला प्रिय अस्येति त्रिपाद षष्ठ्योद्देशे ह्यते “तद्धितार्थे”ति द्वयोः पदयोः तत्पुनरुक्तः । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनमित्तः पूर्वपदप्रकृतिसंखरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६९
(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

प्रत्ययस्येति । (कै)

एकादेशेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेन सुपः प्राप्तेस्तस्य नित्यत्वं नेति तच्चेति ॥
भाष्ये

परत्वाद्यणिति । (भा)

शब्दान्तरप्राप्तेर्नित्यत्वं नोक्तम् ॥ लादेशशब्देन लादेशस्थानिक
आदेशस्तदाह

उत्वं नेति ॥ (कै)

तच्चेति । (कै)

यद्यपि सतिप्रिष्टत्वादिदं सिद्धं तथापि अन्तरङ्गन्यायादपौष्ट-
मिद्धिरिति भावः ॥

बहिरङ्गे कृते इति । (कै)

अयं हि न्यायो युगपत्प्राप्तौ अन्तरङ्गस्य प्रथमं प्रवृत्तिबोधक
एवेति भावः ॥

६।४।६४) । परत्वादाकारलोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥ खरो
लोपात् । वा । खरो लोपाद् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ॥ औपगवौ सौदा-
मनौ । खरश्च प्राप्नोति लोपश्च (१।१।३-४।६।४।१४८) ॥ परत्वाल्लोपः स्यात् ।
खरो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ प्रत्ययविधिरेकादेशात् । वा । प्रत्ययविधिरेकादेशाद्
भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । अप्रिच्छिन्नः । वायुबदकम् ॥ प्रत्ययविधिश्च

तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति । पूर्वशब्दः
“लाङ्गृष्टामदन्तानाम्” इति आद्युदात्तः । पचावेदमिति । अन्तरङ्ग-
वलौघत्वेन एतन्न सिध्यति । बहिरङ्गे कृते आद्यगुणे एत ए इति प्राप्नोति ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा ४ । आ. १)

पूर्वोक्तेति । (कै)

अन्तरङ्गे कर्तव्ये वहिरङ्गमधिष्ठं तद्वहिरङ्गं कृतं चिकीर्षितं
च इत्यन्यत् ॥ ननु स्योन इत्यत्र परत्वाद्गुणे तस्याधिष्ठितेऽपि
इकोऽभावाद्दुष्यन् न स्यादत आह

शास्त्रेति ॥ (कै)

नन्वेवं सौत्यतिरित्यादौ स्योने गुणशास्त्रवत् वहिरङ्गमाद्यु-
दात्तशास्त्रं न प्रवर्त्तत इत्यत आह

अन्तरङ्गेति । (कै)

युगपत्प्राप्तौ वहिरङ्गस्य न पूर्वं प्रवृत्तिः । प्रवृत्ते तु अन्तरङ्गे
भवत्येव वहिरङ्गमिति भावः ॥ भाष्ये

वहिरङ्गलक्षणस्येति । (भा)

जट् इति शेषः ॥ अत्रैकदेशीसमाधत्ते

नाजानन्तर्ये इति ॥ (भा)

प्राप्तोत्वेकादेशश्च (४।१।२॥६।१।२०१) परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्यय-
विधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ॥ यथादेशाच्चेति वक्तव्यम् (६।१।७०) । अग्निरत्र ।
वायुरत्र ॥ जादेशो वर्णविधेः । जादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ।
पञ्चत्वत्र । पठत्वत्र । जादेशश्च प्राप्तोति यथादेशश्च (१।४।८६॥६।१।७०) ।
परत्वात् यथादेशः स्यात् । जादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ तत्पुनश्चोक्तोदात्तत्वं

अन्यथेति । इयं हि व्यापिका । पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात् । शास्त्रा-
सिद्धत्वाभावाद् वहिरङ्गलक्षणं न तावत् प्रवर्त्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते
यत्र निमित्तसद्भावस्तत्र वहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः । नाजानन्तर्ये इति । अचो-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६४५
(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अचोरानन्तर्यमिति । (कै)

अचोरिति द्वित्वमविवक्षितम् । तेन वक्ष्यमाणेन षत्वतुग्-
ग्रहणरूपेण ज्ञापकेन न विरोधः । अचोऽप्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्त-
रङ्गे कर्त्तव्ये कृते च तस्मिन् प्राप्ते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातस्य वधि-
रङ्गस्यासिद्धत्वं नेति तदर्थः । एतेन पञ्चावेदमित्यादौ गुणेऽजान-
नन्त्याश्रयणात् असिद्धत्वानापत्तिरित्यपास्तम् ॥

अयजे इन्द्रं धियति । (भा)

इत्यादि च सिद्धम् ॥

अश्वद्युः (भा)

इत्यत्र यणि लोपाभावस्य सिद्धः ॥

तुक् तु प्रवर्त्तिष्यत इति । (कै)

समासोत्तरं ह्यप् प्रवृत्त्या पूर्वपदसम्बन्धेन समासे जाते तच्च
संहिताया नित्यत्वात् एकादेशे ह्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धौ

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वा । तत्पुनश्चान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भव-
त्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पूर्वश्रुत्याप्रियः ह्यपरश्रुत्याप्रियः । तत्पुनश्चान्तो-
दात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च (६।१।२२३।६।२।१) । परत्वात्
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुनश्चान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । एता-
न्यस्याः परिभाषाया प्रयोजनानि यदर्थमेवा परिभाषा कर्त्तव्या ॥ यदि सन्ति

रानन्तर्यमाश्रित्य यच्च कार्यं विधीयते तच्चैवा परिभाषा नोपति कृते ।
यदयमिति । कोऽसिचदधीत्येति । वहिरङ्गस्यैकादेशस्य सिद्धत्वात् षत्वं न
भविष्यति । तुक् तु प्रवर्त्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन । यदयमिति । दित्य-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

वर्णापेक्षस्यैकादेशस्य दध्यत्र इत्यादौ संयोगान्तलोपापेक्षया यणो वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्ववदसिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ षत्वग्रहणं तु न युक्तम् ज्ञापकं चैपादिकेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषायाः कार्यकाल-पक्षेऽप्यप्रवृत्तेर्विस्मर्जनीयसूत्रभाष्यसम्मतत्वात् । षत्वस्यापि पदद्वय-सम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाभावाच्च । न वा अधौत्य इत्यादौ “पूर्वं धातुरपसर्गेन युज्यते” इत्येकादेशोऽन्तरङ्ग इति वाच्यम् । साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसम्बन्धनिमित्तकार्यात् पूर्व-मुपसर्गसम्बन्धेन तन्निमित्तकस्यान्तरङ्गमिति तदर्थो न तु प्रत्यय-निमित्तादपीति तदर्थ इति १ “सम्प्रसारणाच्चे”ति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट-त्वाच्च । तच्च हि खट्वा आरूढ इत्यत्र सवर्षदीर्घात् गुणेऽन्तरङ्ग इत्युक्तम् । २ “सुट् कात् पूर्व” इत्यादि सूत्रेष्वप्युक्तम् । उपमगर्थेन

१ अ. ६ । पा. १ । सू. १०८ ॥

२ “भाष्ये” इत्यारभ्य “सूत्रेषु” इत्यन्तं नास्ति इ. एतत्के ॥

३ अ. ६ । पा. १ । सू. १३५ ॥

प्रयोजनानीत्येषा परिभाषा क्रियते ननु चेयमपि कर्त्तव्यासिद्धं वहिरङ्गलक्षण-मन्तरङ्गलक्षण इति । किं प्रयोजनम् पचावेदम् पचामेदम् । असिद्धत्वाद् वहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमेवं (३।४।६३) सा भूदिति । उभे तर्हि कर्त्तव्ये । नेत्याह । अथैव सिद्धम् । इहापि स्योनः स्योनेत्यसिद्धत्वाद् वहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति ॥ यद्यसिद्धं

वाह अस् इति स्थिते वाहः सम्प्रसारणमेव कर्त्तव्यम् । तत्र कृते पूर्वैकादेशे च व्याख्येये गुणे “वृद्धिरेचौ”ति वृद्धौ सिद्धं दिव्यौह इति । अन्कारान्ते चोपपदे वहेऽन्वसि एवर्गं वृश्यते । प्रयोगदर्शने वा सति ऊहतेः क्विपि

(अ. १ । पा. ४ । अ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

पूर्वं सम्बन्धस्ततः प्रत्यये कृते उपसर्गेन सम्बन्ध इति । संकृति
इति स्थितेऽन्तरङ्गतार्यकोपसर्गनिमित्तकत्वादुपसर्गार्थाश्रितमुपसर्ग-
निमित्तं कार्यमन्तरङ्गं यत्तु न तथा तत्र पूर्वागतसाधनकार्यमेवा-
न्तरङ्गमत एव “प्रेङ्गः” इत्यत्र “गुणो वहिरङ्ग” इति भाष्ये उक्तम् ।
अस्यास्य परिभाषाया भाष्येऽन्यत्र कायव्यवहारादियमेकदेश्युक्तिः ।
एतज्ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञापयमिति तत्त्वम् ।
वृद्धौ सिद्धति परिभाषासत्त्वे तु विभक्तिनिमित्तसम्प्रसारणस्य व्याश्रये
अन्तरङ्गे गुणेऽसिद्धत्वात्तदभावे वृद्धौ गुणस्यासिद्धत्वात्तदभावे च
वृद्धयर्मूढावश्यक इति भावः ॥ नन्वकारान्तोपसर्गं चोपपदे अवर्णा-
भावात् पररूपेण बाधाच्च । “वृद्धिरेचि” इत्यस्य प्राप्तौ सम्प्रसार-
णयोः फले विशेष इत्यत आह

१ “साधनमेव” । इ ॥

२ “ज्ञापकेन” इत्यादिभ्य “विभक्तिनिमित्त” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

३ अ. ६ । पा. १ । सू. ८८ ।

४ सम्प्रसारणस्य व्याश्रये । इ ॥

बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युच्यतेऽन्तर्दूः । हिरण्य दूः असिद्धत्वाद्बहि-
रङ्गलक्षणस्योऽन्तरङ्गलक्षणयो यथादेशो न प्राप्नोति (६।४।१६॥१।७७)।
नैष दोषः । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि
“नाशनान्तर्गते बहिर्दृष्टप्रकृतिः” इति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न
कर्तव्या । आचार्यप्रकृतिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं सत्वतु-

प्रयोगो भविष्यति किमूढादेशविधानेन परिभाषाया ज्ञापक ऊह विधिः ।
तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादनन्तरङ्गे गुणो न स्यादि-
तुद् विधीयते । पूर्वेषुकामशम इति । पूर्व इषु कामशमो अ इति स्थिते

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

अनकारान्तेति । (कै)

इदमकारान्तोपसर्गोपलक्षणम् ॥

छन्दसीति । (कै)

न च ष्यन्तात् किपि वच्यादिभ्यो विहितत्वाभावेन सम्प्रसारणा-
भावे विश्ववाङ्मन्दो लोकेऽप्यस्येवेति वाच्यम् । कौ लुप्तमित्यस्य
काचित्कृतया णिञोपस्य स्थानिवत्त्वेन तच्च १“वाङ् ऊट्” सूत्रस्य
प्राप्तिरेवाभावादित्याहुः । वस्तुतो लोकेऽपि वहेर्णिच् दर्शनात्
छन्दसीत्युपलक्षणम् ॥

ऊहतेरिति । (कै)

धातुनामनेकार्थत्वाच्चार्थभेदः ॥ भाष्ये

तस्यैतस्येति । (भा)

अभिङ्गं वहिरङ्गमित्यस्येत्यर्थः ॥

१ अ. ६ । पा. ४ । सू. १३२ ॥

कोरसिद्धः” (६ । १ । ८६) इत्याह ॥ इयं तर्हि परिभाषा कर्त्तव्या
“वहिरङ्गलक्षणात्मन्तरङ्गलक्षणा” इति । एषा च न कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्ति-
र्जायमिति भवत्येषा परिभाषेति यदयं “वाङ् ऊट्” (६ । ४ । १३२)
इत्युक्तं श्रुतिः । तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्द्विस्वरावेकादेशात् । वा ।
तस्यैतस्य लक्षणास्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्द्विस्वरावेकादेशादनन्तरङ्गतो-

यद्यन्तरङ्गत्वादाद्गुणः स्यात् तदा पूर्वोत्तरपदयोर्ध्वपवर्गाभावादुभयत आत्म-
यणोऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च “दिशोऽमत्राणाम्” “प्राचां यामनगराणाम्”
इत्युत्तरपदद्विजिर्णं स्यात् उत्तरपदद्विजौ सर्वे चेति चशब्दादिकशब्दाच्चेति

महाभाष्यप्रदीपोदघोतः । ६४६
(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्दम् । १ । ४ । २ ।)

‘दिशोऽमद्राणाम् इति । (कै)

इत्यनुवर्त्तमाने इति शेषः ॥ अत्रापि स्वर उदाहर्त्तुं शक्य
इत्यभिप्रायेणाह

उत्तरपदेति ॥ (कै)

च शब्दाद्विक् शब्दाश्चेति । (कै)

अत्रेन विहितं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तथैव व्यपवर्गाभावाच्च स्या-
दित्यन्वयः ॥ भाष्ये

‘उदके केवले इति । (भा)

मिश्रवाचिनि ममासे उदके परे पूर्व मन्तोदात्तमिति तदर्थः ।
एतदुदाहरणमेकदेशिनः । १“अन्नादिवच्च” इति सूत्रे पूर्वान्त-
वद्भावेनात्रैतत्स्वरमाधनात् उभयाश्रयत्वं तु नात्र । ४“एकदेश-

१ अ ७ । पा ३ । सू १३ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ६६ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ८५ ॥

४ परिभाषेन्दुशब्द ३७ ॥

ऽभिनिर्दिष्टान्न प्राप्तः । पूर्वेषुकामशमः । अपरैषुकामशमः (७ । ३ । १४ ॥
६ । २ । १०५) । गुडोदकम् तिलोदकम् । उदके केवले (६ । २ । ६६)
इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावान्न स्यात् ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत् कार्यं भवति नैकादेश इति यदर्थं “नेन्द्रस्य
परस्य” (७ । ३ । २२) इति प्रतिषेधं शान्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।

तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं च एतदुभयं पूर्वकार्यामृ-
त्तक इति । गुडोदकमिति । उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् ।
उदश्चिदुदकमित्यादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं विचार-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

विकृतस्थानन्यत्वाद्”दकशब्दस्याप्युदकशब्देन यद्वणादिति तत्र कैयटः ॥
भाष्ये

‘नेन्द्रस्येति । (भा)

ननूभयत आश्रयणेनान्तादिवत्त्वाभावेऽपि ‘अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यप-
वर्गभावे वा सोमेन्द्र इति तदुदाहरणे विकारविशिष्टे तद्भावेन
पूर्वपदत्वेन्द्रशब्दे एकदेशविकृतन्यायेन इन्द्रशब्दत्वात् सामर्थ्यानन्त-
वृद्धिनिषेध एवास्तु अत आह

इन्द्रे द्वावचाविति । (भा)

एको यस्येतीति । (भा)

यद्यपि वृद्धिः परा तथापि लोपो नित्य इति भावः ॥ न च
परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भव इति
वाच्यम् एकदेशविकृतन्यायस्याप्याहार्यारोपबोधकत्वेन व्यपवर्गस्य

१ अ ७ । पा ३ । सू २२ ॥

२ “अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यपवर्गभावे वा” इति नास्ति इ पुस्तके ॥

इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको “यस्येति च” (६ । ४ । १४८) इति लोपेन छियते
अपर एकादेशेन । ततोऽनच्क इन्द्रः सम्पन्नः । तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेः ।
पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत् कार्यं भवति नैकादेश इति ततो
नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं प्राप्तिः ॥ यणादेशादि युवौ । वा । यणादेशादि-
युवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्हन्ताम् प्राप्तः । वैयाकरणः सौवश्व इति । लङ्गणं हि
चितुमाह यणादेशादिति ॥ लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियवोर-
बिद्धत्वात्लोपो न प्राप्नोति । अत्राहुः । समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति ।
समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्तमेतत् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५१

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

निरूपयितुमशक्यत्वात् । किञ्च इन्द्ररूपोत्तरपदाचक्षानिकवृद्धे-
स्तदभावेनाप्राप्तेसाद्रूप्यानतिदेशादितिदिक् ॥ पाणिनीये तादृश-
लक्षणाभावादाह

प्रसङ्गेनेति ॥ (कै)

तदेव दर्शयति भाष्ये

लक्षणं हि भवति योरिति ॥ (भा)

अनवकाशत्वे हेतुः

अचौत्युच्यते इति । (भा)

यत इत्यादिः ॥

वहिरङ्गत्वादिति । (कै)

वृद्धिप्रसङ्ग इत्युक्तेस्तन्निमित्तकत्वादित्यर्थः ॥

चिन्त्यमिति । (कै)

एवं च “क्तामचे” इत्यादि ग्रन्थः पूर्वपक्ष्येकदेशिषिद्वान्येक-

भवति योरचि वृद्धिप्रसङ्ग इयुवौ भवत इति ॥ नैष दोषः । अनवकाशावियुवौ ।
अचौत्युच्यते ॥ किं पुनः कारयामचौत्युच्यते । इह मा भूताम् ॥ येति-
कायणः । औपगव इति । क्तामच इयुवौ “लोपो योर्वचि” (६ । १ । ६६)
इति लोपो भविष्यति । यच्च तर्हि लोपो नास्ति । प्रियमेधः । प्रियंगव
इति ॥ उसि पररूपाच्च । वा । उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतोऽभिनिर्गुत्तादि-

पच्येयुरिति । पच् आया उस् इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात् पररूपं क्रियेत
तदा अपवर्गाभावात् इयादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्भविष्यतीति
चेद् एवमपि रूपं न सिध्येत् । यासित्यस्येति । स लोपापवाद इयादेशः ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

देशिनोरुक्तिरिति भावः । वस्तुतः परिभाषारम्भे दोषात् परिभाषा न कार्या इति पूर्वपक्षिणो वाक्ये तामादाय दोषोद्भावनयुक्तमिति चिन्त्यमेव चिन्त्यम् ॥

या उसिति स्थित इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादियः पूर्वं यलोपः ॥

व्यपवर्गाभावादिति । (कै)

या शब्दाभावादिति भावः ॥

न सिद्धेदिति । (कै)

उकारान्तस्य इयापत्तेरिति भावः । यासिति क्ते सौचो निर्देश इति भावः ॥ अतो या इय इत्येव पाठ इति १“आने मुक्” इति सूत्रे भाष्ये ॥ ननु नित्यान्तरङ्गत्वेन सलोपे यासेव दुर्लभोऽत आह

१ अ. ७ । पा. २ । सू. ८२ ॥

यादेशो न प्राप्नोति (६ । १ । ६६ ॥ ७ । २ । ८०) ॥ पचेयुः । यजेयुः ॥ नैष दोषः । नैवं विज्ञायते या इत्येतस्येयं भवतीति । कथं तर्हि । यास् इत्येतस्य इयं भवतीति ॥ लुग् लोपयण्यवायावेकादेशेभ्यः । वा । लोप-यण्यवायावेकादेशेभ्यो लुग् बलीयान् इति वक्तव्यम् ॥ लोपात् । गोमान् प्रियोऽस्य गोमत्प्रियः । यवमत्प्रियः । गोमान्निवाचरति गोमत्वते ।

अकृते सलोपे नास्ति पररूपप्रसङ्गः । गोमत्प्रिय इति । यद्यत्र लोपः स्यात् तदा प्रत्ययलक्षण्येन नुमादि स्यात् । ग्रामणि कुलमिति । यथादिषु कृतेषु लुकि सति रूपं न सिद्धेत् । ढकादिति । पूर्वमेकादेशे कृते तस्यादि-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६५३
 अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

सलोपापवाद इति । (कै)

वार्णपरिभाषयेदं सिध्यति ॥ तदनाश्रयणे तु भाष्यम् । लुग्-
 जोपयोः फले विशेषमाह

यद्यचेति । (कै)

लुकि तु “न लुमते”ति निषेधः इति भावः ॥ भाष्ये

परत्वादेते इति । (भा)

परत्वादुत्कृष्टत्वादन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । तदाह

अन्तरङ्गानपीति ॥ (कै)

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
 महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य
 चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

यवमन्त्रे ॥ यथादेशात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणि कुलम् । सेनान्यः कुलं
 सेनानि कुलम् ॥ अथवा यावेकादेशेभ्यः । गवे हितं गोहितम् ॥ रायः
 कुलम् रेकुलम् । नावः कुलं नौकुलम् । लकाद्वयं लकभयम् ॥ लुक् च
 प्राप्नोत्येते च विषयः (२ । ४ । ७१ ॥ ६ । १ । ६८—७७—७८—१०१) ।
 परत्वादेते विधयः स्युः । लुग्वलीयान् इति वक्तव्यं लुग् यथा स्यात् ॥

वद्भावाच्च किं सति रूपं न सिद्ध्येत् । “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक्
 बाधते” इत्यस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इत्यत्र आपितत्वात् सिद्धम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।

सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥

अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

ननु यूपदाभावे 'स्त्र्याख्यमात्रेति'प्रसङ्गः स्त्र्याख्याविति द्विव-
चनवैयर्थ्यं चेत्यत आह

स्त्र्याख्यं नदी (कै)

इत्यादि ॥ ननु खट्वाग्रन्दस्य फिषोऽन्तोदात्तत्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
नित्स्वरयोर्न विशेषोऽत आह

१ "स्त्र्याख्यमात्रेति प्रसङ्गः" इति नास्ति पुस्तके ।

यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

यू इति किमर्थम् । खट्वा माणा । किं च स्यात् । खट्वाबन्धुः माणा-
बन्धुः । नदी बन्धुनि (६ । २ । १०६) इत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च वज्र-
खट्वा इति नद्यृतश्च (५ । ४ । १५३) इति नित्यः कप् प्रसज्येत ॥ नैष
दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्नाप्रयति नापो नदीसंज्ञा भवतीति यदथ डेराम्-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५५

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(यू. स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

नित् स्वरेणेति । (कै)

खटेः कनि खट्वाशब्दो निष्पत्तेरिति भावः ॥ ननु मातृशब्दस्य
जननीपरिच्छेदवाचकतया नानाक्षिप्तत्वेन स्त्र्याख्यत्वाभावोऽत आह

मातृशब्द इति । (कै)

आख्याग्रहणसामर्थ्याच्च लिङ्गव्यतिरिक्तार्थभेदः शब्दभेदनिर्वा-
मक इति न दोष इति भावः ॥

बहुपितृक इति । (कै)

अनन्तरामिति अध्याहार्यः ॥ समानधर्मानुपपत्तिमेव दर्शयति

न हीति ॥ (कै)

एवं तर्हीति । (कै)

निर्देशानुपपत्त्या ह्रस्वपक्षस्यैव युक्तत्वमिति व्युत्पादनाय प्रश्न
इति भावः ॥ भाष्ये

निर्देशो नोपपद्यते इति । (भा)

कान्दसत्त्वकल्पनं वृथेति भावः ॥ दीर्घमात्रग्रहणार्थं तत् स्यादिति न
तथात्वमत आह

उत्तरत्र चेति ॥ (भा)

नद्याम्नीभ्यः (७ । ३ । ११६) इति एधग् आच् ग्रहणं करोति । इह
तर्हि मात्रे मातुरिति आच् नद्याः (७ । ३ । ११२) इत्याट् प्रसज्येत ॥ किं
एनरिव दीर्घयोर्ग्रहणम् आहोस्त्रिद् ऋस्योः । किं चातः । यदि दीर्घयो-
र्ग्रहणं यू इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्वि पूर्वसवर्गः प्रतिषिध्यते (६ ।

ननु ऋखनिर्देशेऽपि “यू ऋख इति” भिन्नार्थकवचनत्वात्
सामानाधिकरणानुपपत्तिरत आह

ऋख इतीति । (कै)

वेदाः प्रमाणानि इत्यादावप्येवमेव ॥ नन्वेकत्वाविवक्षापेक्षया यू
इत्यस्यासम्बन्ध एव कल्प्य इत्यत आह

असतीति ॥ (कै)

ननु ऋखनिर्देशदीर्घयोर्न स्यादिति कुतो नोक्तमत आह

दीर्घयोरपीति ॥ (कै)

अनुवर्तते इति । (कै)

तच्च सप्तम्या विपरिणमय्य शब्दसंज्ञायां विधेयायां भवणग्रहणं
न इत्यर्थकरणादिति भावः ॥

नास्ति विशेष इति । (कै)

वचनारम्भं प्रतीति शेषः ॥

अथ त्विति । (कै)

असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतत् ॥

१ प्रमाणम् । क ॥

१ । १०५ । उत्तरत्र (१ । ४ । ६) च विशेषणं न प्रकल्पेत यू ऋखाविति ।
यदि यू न ऋखौ ; अथ ऋखौ न यू । यू ऋखौ चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ अथ
ऋखयोर्हे श्रुते अत्रापि प्रसज्येत (७ । २ । १०७) । नैव दोषः । अवश्य-
मत्र विभाषा नदीसंज्ञितव्या । उभयं ज्ञीयते । हे श्रुति हे श्रुत

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६५७
(अ. १। पा. ४। अ. २) (यू. ख्या. नदी। १। ४। ३।)

पयते इति । (कै)

पाठाभावेऽपि

‘सर्वतोऽक्तिन्नर्याद् (ग-सू)

इति डीषि “अकटी” शब्दस्य त(स)त्वमिति बोध्यम् ॥

अस्ति भेद इति । (कै)

एवं चोभाभ्यामपि अवश्यं वचनं कार्यमित्याशयकं भाष्येक-
देश्युक्तिरिति भावः ॥ ननु किं शब्दोऽनिर्धारितविशेषविषये प्रश्ने
प्रश्नविषयत्वं च निधमार्थत्वे प्रयोजकमत आह

कोऽर्थ इति । (कै)

अर्थः प्रयोजनम् ॥

सम्बन्धः । (कै)

विषयविषयिभावः । समासकृतद्वितोपरत्वादेः सम्बन्धार्थक-
त्वादित्यर्थः ॥ प्रश्नविषयत्वे वीजं दर्शयन् तस्य प्रयोजकत्वमाह

यच्च (कै)

१ अ ४। पा १। सू ४५। एतत् सूत्रस्य गणसूत्रम् ॥

इति ॥ इह तर्हि अकटिवन्धुरिति नदी बन्धुनि (६। २। १०६) इत्येष
खरः प्रसज्येत । इह च बज्रकटिरिति नद्युतस्य (५। ४। १५४) इति
नित्यः कप् प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । सिति ब्रह्मस्य (१। ४। ६) इत्ययं
निधमार्थो भविष्यति । डित्वे यू ऋसौ नदी संज्ञौ भवतो नान्यचेति ॥

इत्यादि ॥ एवं विधेयत्वाभिमतान्यथासिद्धिर्निश्चयमप्रयोजिकेति फलितं
तदाह भाष्ये

विधेयं नास्ति (भा)

इत्यादि ॥

अस्त्री 'वा नदीसंज्ञौ नेति । भा

केवलस्त्रीशब्दादौ प्राप्या तदन्ते चान्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गा-
नित्यथाज्ञानात् प्राप्तिं मत्वैव व्याख्यातम् ॥ ननु शेषग्रहणप्रत्याख्या-
नात् घित्वेन गुणो भविष्यतीत्यत आह

नित्ययेति । (कै)

विभक्तेन ह्रस्वावित्यनेन नित्यसंज्ञाया एव विधानादिति
भावः ॥ भाष्ये

शेषग्रहणं न करिष्यते इति । (भा)

तत् सत्त्वे हि स्त्रीलिङ्गह्रस्वयोर्नदीसंज्ञाया उक्तत्वेनानुक्तनदी-
त्वाभावात् तत्र घिसंज्ञाविधातुमशक्येति भावः ॥ ननु घित्वेऽपि
नदीत्वानिवृत्तेराडाद्यपि स्यादत आह

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके “वास्त्री” इति पाठोऽस्ति । उपलब्धविवरणे तु
“अस्त्री वा” इत्यस्ति ॥

कैमर्थक्याम्रियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् ।
किम् । नित्या नदीसंज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापूर्वे विधिरस्त
नियमोऽस्त्वित्यपूर्वं एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ अथायं नित्यो योगः
स्यात् प्रकल्प्येति नियमः । वाङ् प्रकल्प्येति । नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६५६
(अ. १ । पा. ४ । आ. २) (यू ख्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

एकविषयत्वादिति । (कै)

“एकसंज्ञाधिकारादे”ति पथ्यां च हेतू ॥

अविशेषेण (भा)

इत्यस्य स्त्रीपुंसाविशेषेणेति नार्थ इत्याह

वाध्यत्वादिति ॥ (कै)

सामान्यम् ।

वाध्यत्वलक्षणसादृश्यम् ॥

सूत्रेषूपीति । (कै)

“कान्दोवदि”त्यतिदेशादिति भावः ॥

तादर्थ्यादिति । (कै)

“कान्दोवदि”त्यतिदेशे बौजमुक्तम् ॥

निर्देशानुपपत्त्येति । (कै)

निर्देशकस्मितातिदेशान्यथानुपपत्त्या इत्यर्थः । अतिदेशविषये
तद्वैयर्थ्यापत्त्या “गौणमुख्य”न्यायाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ शब्दे सन्देहा-
भावात् कोऽयम् इति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह

यथार्थ इति ॥ (कै)

भाष्ये एकदेशाह

योगविभागः कश्चिद्यते (१ । ४ । ६) । इदमस्ति । यू ख्याख्यौ नदी ।
नेयदुवङ्स्थानावस्त्री (१ । ४ । ४) वामि (१ । ४ । ५) ततो छिति । छिति
च इयदुवङ्स्थानौ यू वास्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ऋस्त्री । ऋस्त्री
च यू ख्याख्यौ छिति नदीसंज्ञौ भवतः इयदुवङ्स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् ॥

६६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(यू. स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

स्त्रियमिति ॥ (भा)

इतर आह

यद्येवमिति ॥ (भा)

स्त्र्याख्याविति । (भा)

कर्मण्यस्यातोयुका भाव्यमिति भावः ॥

यस्त्विति । (कै)

यद्यपि

आचष्टे इति (भा)

आख्या इति (भा)

युत्याद्य पश्चात् षष्ठीसमासे सिध्यति । तथापि

स्त्रियमाचक्षते (भा)

इति विग्रहोलेखादेवमुक्तम् ॥ पुनरेकदेश्याह

न तर्हीदानीमिति ॥ (भा)

सौचप्रयोगे विप्रतिपक्षप्रतिषेधोक्तानुपपत्तिकथनमसङ्गतमत आह

शिष्टेति ॥ (कै)

स एवाह

यद्येवं शकटये अत्र गुणो न प्राप्नोति (७ । ३ । १११) । द्वितीयो योग-
विभागः कश्चित्ते शेषग्रहणं न कश्चित्ते (१ । ४ । ७) । कथम् इदमस्ति
यू. स्त्र्याख्यौ नदी । नेयदुवङ् स्त्र्याभावस्त्री । वामि । ततो छिति । छिति च
इयदुवङ् स्त्र्यागौ यू. वास्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ऋस्त्री । ऋस्त्री च यू.

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६१
(अ १ । पा. ४ । आ. २) (यू सूत्राख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

छन्दोवदिति । (भा)

इदमिष्टमिति भावः ॥ इतर आह

न ह्येषेति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

असाधव इति । (कै)

‘ऋषीणां तपो माहाभ्यात् तदुच्चारयितृणामस्माकं न प्रत्य-
वाय इति बोध्यम् ॥

स्त्रियामाख्यायेते (भा)

इति भाष्ये । शास्त्रेणेति शेषः ॥ ननु उपपत्त्याभावात् समाधो
न स्यादत आह

साधनमिति ॥ (कै)

नहीति । (कै)

ईकाराद्यन्तस्य स्त्रियां विधानाभावाद्दर्शयोः संज्ञा इति वाच्यम् ।
एवं च ऊयङोरेव स्यान्न तु तन्म्यादेरिति भावः ॥

१ “ऋषीणाम्” इत्यारभ्य “स्त्रियामाख्यायेते इति” इत्यन्तं नास्ति
इ पुस्तके ॥

स्त्रगाख्यौ छिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयङुवल् स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् ।
ततो चि । चि संज्ञौ च भवतः । स्त्रगाख्यौ यू ऋख्यौ छिति । ततोऽसखि ।
सखि वर्जितौ च यू ऋख्यौ चिसंज्ञौ भवतः । स्त्रगाख्यौ छितौति च निवृत्तम् ॥
यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण

प्रतिपादनम् । (कै)

शान्तेत्यर्थः ॥ भाष्ये

एवं तर्हि विजिति । (भा)

सूत्राणां कन्दोवत्त्वादिति भावः । किप् तु नोक्तम् । तस्या-
दन्तेभ्योऽनभिधानात् ॥ अत एव शंखा इत्यादौ नेत्वम् ॥ एवं
चादन्तधातुप्रकृतिकमादन्तं प्रातिपदिकं लोके साध्विति बोध्यम् ।
आदन्तेभ्यो विच्ञ्छन्दसि विधानादित्याहुः ॥ वर्णयोः ख्याख्यान-
कर्तृत्वाभावात् कथं तन्म्यादौ सिद्धिरत आह

समुदायेति । (कै)

ब्रूडोस्तु शास्त्रकल्पितं तदस्तीति भावः ॥

अत्र पक्षे । (कै)

तदन्तसंज्ञापचे वक्तुं शक्य इति चिन्त्यम् ॥

अत्र पक्षे । (कै)

“आच्छीनद्योः” इत्यादि विषये अवयवे समुदायरूपारोपेण
निर्वाह इति बोध्यम् ॥

१ अ ७ । पा । १ । सू ८० ॥

नदीसंज्ञोत्सर्गः । तस्या ऋखयोर्धिसंज्ञा वाधिका । तस्यां नित्यायां
प्राप्तायामियं छिति विभाषारभ्यते ॥ अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु ओक्तं
निर्देशोपपद्यत इति दीर्घाद्धि पूर्वसवर्गाः प्रतिषिध्यते इति वा क्छन्दसि
(६ । १ । १०६) इत्येवं भविष्यति । क्छन्दसीत्युच्यते न चेदं क्छन्दः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६३

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(यू रूढ्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

कप्रत्ययपक्षे । (कै)

आख्याशब्दसत्त्वेनाख्याग्रहणमयुक्तमत आह

विजिति ॥ (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

एवं चाख्याबोधकं ग्रहणमित्यर्थ इति भावः ॥

नियम इति । (कै)

वार्तिके विषयशब्दोऽन्यत्र भावे तद्घोतक एवकारो भाष्ये
एवकारार्थ एव च नित्यग्रहणेनान्वाख्यायत इति बोध्यम् ॥

स्त्रियमेवेति । (कै)

स्त्रीत्वविशिष्टमेवेत्यर्थः ॥

क्रियाशब्दत्वादिति । (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तभेद एव शब्दभेदे प्रयोजको न तु^१ विशेष्य-
भेदोऽपि लिङ्गभेदस्तद्भेदेऽपि भेदव्यवहाराभावादिति भावः ॥

ङितिह्रस्वश्चेत्येवेति । (कै)

१ विशेष्यभेदेनापि लिङ्गभेदस्तद्भेदेऽपि भेदव्यवहाराभावादिति । इ ॥

२ अ. १ । पा. ४ । सू. ६ ॥

छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति ॥ यदण्युच्यते उत्तरत्र विशेषणं न
प्रकल्पेत यू ऋक्षाविति यदि यू न ऋखौ अथ ऋखौ न यू यू ऋखौ इति
विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आह्वायं यू ऋक्षाविति । यदि यू न
ऋखौ । अथ ऋखौ न यू । त एवं विज्ञास्यामः । स्वोर्थौ ऋक्षाविति ।

(यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. २)

ह्रस्वघटितवाक्ये दीर्घघटितवाक्ये च एतदुपसंहारे स्फुटी
भविष्यति ॥ भाष्ये

प्रथमलिङ्गेति । (भा)

वृत्तेः पूर्वं लिङ्गबोधके वृत्तिघटके शब्दे विद्यमानौ स्त्र्याख्यौ
यौ यू तयोर्वृत्तौ स्त्र्याख्यत्वाभावेऽपि नदीत्वार्थमित्यर्थः । तदन्त-
संज्ञापचे वृत्तिघटकशब्दे विद्यमानत्वं तस्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥
तदाह

यः शब्द इति । (कै)

यद्यप्यर्थभेदाच्छब्दभेदः तथापि श्रुत्यैक्यमात्रेणाभेदाध्यवसायात्
यत्तच्छब्दबोधितैक्योपपत्तिः ॥

प्रकारान्तरम् । (कै)

वृत्त्यन्तरप्राप्तिः ॥

आचारे क्तिपमिति । (कै)

प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणादिति भावः ॥ अन्तादा-
चारक्तिप् सत्वे इदम् ॥

१ परिभाषेन्दुश्लो-७१ ॥

कौ च ध्वोर्लक्ष्यौ । सर्वेण ॥ अथ स्त्र्याख्याविति कोऽयं शब्दः । स्त्रियमात्राच्चाते
स्त्र्याख्यौ । यद्येवं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति (३ । २ । १) । अनुपसर्गे हि
को विधीयते (३ । २ । ३) । न तर्हीदानीमिदं भवति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियास्त्रेभ्यः सोऽयमुक्तेन जीवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६५

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(यू स्याख्यौ नदो । १ । ४ । ३ ।)

खरकुटीवेति । (कै)

खरकुटशब्दात् ^१पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वान् डीष् कुटीशब्देन
समासो वा ॥

पुंस्त्वस्यानिवर्त्तनादिति । (कै)

न च तदनिवृत्तौ खरकुटीः पश्य इत्यादौ नत्वापत्तिः ।
“^१प्रकृतिवद्” इत्यतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्यातिदेशेन तद्वि-
रुद्धत्वाश्रयकार्याप्रवृत्तेः स्पष्टं चेदं “^२स्त्रियाम्” इति सूत्रे भाष्ये ।
यदा तेन स्त्रप्रयुक्तकार्याभावोऽप्यतिदिश्यते । स्पष्टं चेदं “^३तस्मा-
च्छसो नः पुंश्चि” इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ॥ अत्रापि पक्षे प्रकृते
स्त्राश्रयलिङ्गनिवृत्तौ मानाभावः इत्याशयः । तत्प्रत्याख्यानोऽपि
स्याख्यावित्यस्य स्त्रीत्वेनैव य आहृति नार्थः किन्तु स्त्रीत्वविशिष्ट-
मेव य आहृत्यर्थः । न चायं तथा स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वादि-
विशिष्टस्याभिधानात् । न च पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिङ्गत्रयस्य
भत्तेनासम्भवः । व्यक्तिवस्तुपदार्थादिपदबोधत्वकाले तत्तत्लिङ्गोपजने-

१ षिद् गौरादिभ्यश्च (४ । १ । ४१) एतत् सूत्रस्य गणरुजम् ॥

२ परिभाषेन्दुशे-३६ ॥

३ अ. ४ । पा. १ । सू. १॥

४ अ. ६ । पा. १ । सू. १०३ ॥

छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । न ह्येषेष्टिः ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भवि-
ष्यति (१ । ३ । ५८) । स्त्रियामाख्यायेते स्यात्स्यौ । यदि कर्मसाधनः
कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तस्यै कस्यै श्रियै भुवै ॥ एवं तर्हि
वज्रत्रौहिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्याययोः स्त्रयाख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया

ऽपि स्त्रीपदादिवोधलदशायां तत्सत्त्वे मानाभावात् । प्रकृते तु ब्राह्मणायेत्यादिविशेषदर्शनेन तत्सत्त्वानुमानात् तत्फलं तु श्रिये ब्राह्मणाय इत्यत्र लुपि “^१डिति ह्रस्वश्च” इति विकल्पाभावः । “प्रथमं लिङ्गं च” इति तु न तद्विषयमिति वक्ष्यते । एतेन यथा दारादिशब्दैः शब्दशक्तिस्वभावाच्छास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्याभिधानं तथा लुबन्तैरपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टस्यैव पुमादेरभिधानम् अत एव “^२तद्विशिष्यम्” इत्यनेन तत्प्रत्याख्यानं संगच्छते । एवं चास्यापि नित्यस्त्रीत्वमस्यैव इत्यपास्तम् ॥ अतिशयिता तन्नीरिति विग्रहे दोषाभावादाह

तन्नीमतीति ॥ (कै)

वहिरङ्गे इति । (कै)

अकृतब्यूहपरिभाषा तु नास्येव इति भावः ॥ यथोद्देशे इदम् अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दमात्रग्रहणम् । अत एव क्यजाद्यन्ते न दोषः । समुदाये कार्यप्रवृत्तिस्तु नद्यन्तत्वाद् बोधा ॥ वस्तुतः कार्यकालपक्षेऽपि समासस्यैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः । अत एव भाष्ये

१ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ५३ ॥

धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्मै लक्ष्म्यै श्रियै भवै ॥ एवं तर्हि विजम्बिष्यति (३ । २ । ७४) । अथवा पुनरस्तु क एव । स्त्रियमाचक्षाते स्त्रगाख्याविति । ननु चोक्तम् स्त्रगाख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयत इति । मूलविभुजादिपाठात् को भविष्यति (३ । २ । ५) । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तम्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६७

(अ. १। पा. ४। आ. २)

(यू. स्वाख्यौ नदी । १। ४। ३।)

तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति (भा)

इत्युक्तम् । कार्यवेत्तायामपि भविष्यतीत्यर्थस्तस्य । कैयटरीत्या तु “तदाश्रया नदीसंज्ञास्ती”ति वदेत् । कुमारीत्यादावपि विशेषण-
तया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वमस्त्येव । प्राधान्येन तन्मात्र बोध-
कत्वनिवेशे तु न मानमित्याशयः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

आध्यायतीत्यादिविग्रह इत्यभिमानः । वस्तुतस्तु ध्यानं धीः आ-
ईषत् प्रकृष्टा वा धीर्यस्य इति विग्रहः । एवं च गतिपूर्वत्वाद्यणपि
सुलभः “अवयवस्य इयङ् स्थानत्वम्” इति भाष्यं च रमनीयमेव ॥

आर्ध्वै (भा)

इत्यादौ समुदायस्य नित्यस्त्रीत्वाभावाच्चदीत्वाप्राप्तेरवयवस्य सा
वाच्या सा च न प्राप्नोति तस्य “इयङ्स्थानत्वात्” वार्त्तिकारम्भे
तु न दोषस्तेन हि नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि प्राक्तननित्यस्त्रीत्वं गृहीत्वा
इदानीं सा प्रवर्त्तते न चेदानीमसावियङ्स्थान इति निषेधाप्रवृत्तिः
प्राक्तनेयङ्स्थानत्वं गृहीत्वा निषेधस्य तु न वृत्तिर्मानाभावादिति

यस्मिन् दृशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुच्छेन जीवतीति ॥

अथाख्याग्रहणं किमर्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् ।
वा । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयावेव
यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह सा भूत् । यामण्ये सेनान्ये
स्त्रिया इति ॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च । वा । प्रथम लिङ्गग्रहणं च कर्त्तव्यम् ।

भावः । न च “गतिकारकपूर्वस्थ” इत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया नित्यसमानस्यैव ग्रहणमिति । अत्र यण् दुर्लभः । अत एव “हन्ते-जन्त” सूत्रे “मानः समस्य दूब्धोः” (वेदे) इति मन्त्रव्याख्यावसरे दुर्धिय इति कैयटेन प्रयुक्तमिति वाच्यम् । मानाभावात् कैयट-प्रयोगे दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहेण धीशब्दं प्रति गतिता-भावाच्चदोषः । अत्र वेदमपि भाष्यं मानम् ॥

सामर्थ्याक्षिप्तमिति । (कै)

इयदुवङ्स्थानत्वस्याङ्गे एव सम्भवादिति भावः ॥ एतद्वार्त्तिक-
कभाष्यप्रामाण्यादियदुवङ्भ्यामुपस्थितस्याङ्गस्य शाब्देऽन्वय इति
तात्पर्यम् ॥

अङ्गत्वं नास्तीति । (कै)

ननु लदुक्तविग्रहे अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या धीशब्दस्याप्यङ्गत्वमस्येव
इति चेन्न नदीसंज्ञाकार्यप्रयोजकश्रूयमाणविभक्तिनिरूपिताङ्गे यत्र

१ गतिकारकपूर्वस्थेयते । भा । अ. ६ । पा. ४ । सू. ८२ ॥

२ अ. १ । पा. १ । सू. ३६ ॥

प्रथमलिङ्गे यौ स्त्रयाख्याविति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं क्षिप्-
तुप्रसमासाः । वा । कुमार्यै (२ । १ । ८) ब्राह्मणाय ॥ लुप् । खरजुच्यै
(५ । ३ । ६८) ब्राह्मणाय ॥ समास । अतितन्व्यै ब्राह्मणाय अतिलक्ष्यै
ब्राह्मणाय तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धम् ।
अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति । अवयवस्त्रीविषयत्वात्
सिद्धमिति चेदियदुवङ्स्थानप्रतिषेधे यङ्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्थेय-

क्वापि इयङादेः स्थितिसप्तनिषेधात् । अत एव हे औरित्यादौ निषेधः । तदाह

एतदर्थमेवेति । (के)

यच्च नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकावाधितेयङुवङो स्थितिः कश्चित् प्रयोगे दृष्टान्तस्य शब्दस्य सति सम्भवे तदवयवस्य च नदीत्वं नेत्यर्थ इति भावः ॥ प्रथे इत्यत्र अन्तावयवनित्यस्त्रीत्वमादाय नित्यैव संज्ञा इयङ्स्थानत्वाभावाच्च न “ङिति ह्रस्वश्च” (१ । ४ । ६) इति विकल्पः । न च प्रधीशब्दावयवस्य नदीत्वे “नद्युतश्च” इति क्वापत्तिः । समासात् पूर्वावस्थायासुत्तरपदस्य नदीत्वं एव कपः प्रवृत्तेः ॥ नन्वेवम् अतिश्रिये ब्राह्मणाय इत्यादाववयवस्त्रीत्वमादाय विकल्पापत्तिरित्याशङ्क्य भाष्ये

ह्रस्वेयुव् (भा)

इत्यादि ॥ ङित्प्रत्ययाच्चिन्नाङ्गस्यैव स्त्रियामिति विशेषणमिति अनेन अन्वाख्यायत इति बोध्यम् । आख्या पदं तु अत्र न सम्-

१ अ. ५ । पा. ४ । सू. १५३ ॥

उवङ्स्थानत्वात् । वा । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमिति चेदियदुवङ्स्थान-
प्रतिषेधे (१ । ४ । ४) यङ्स्थानयोरपि स्त्रीः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आद्यै
प्रथे (६ । ४ । ८२) ब्राह्मण्यै । किं कारणम् । अवयवस्य इयङ् उवङ्-
स्थानत्वात् । अवयवोऽनेयङ् उवङ्स्थानः (६ । ४ । ७७) ॥ सिद्धन्वङ्गरूपग्रहाद्
यस्याङ्गस्येवौ तत्प्रतिषेधात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गरूपं

६७०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(यू रूढ्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. २)

ध्यते । अतिश्रिया इत्यादावङ्गस्य तत्त्वाभावात् पाञ्चिकनदीत्वाना-
पत्तेः । एवं च समुदायस्थानेन नदीत्वं क्रियते तन्न “प्रथमलिङ्ग-
ग्रहणं च” इत्यस्य प्रत्याख्यानरीत्या प्राप्यभावाज्जं निवर्त्य
विधिलेनेव व्याचष्टे

नदीसंज्ञौ भवत इति । (भा)

वस्तुतो वार्त्तिकेनाप्यतिशक्त्यै इत्यादाववयवस्यैव सा क्रियते इति
समुदायस्य नैव प्राप्तिः ॥

अतिश्रिये (भा)

इत्यादाववयवस्य तेन प्राप्ता “नेयङि”ति निषिद्धा । तस्य तु
नानेन संज्ञा विकल्पः यतो ङिङिहितस्तदादिलाभावात् ऋखावि-
त्यादेर्ऋखेवर्णाद्यन्ते इयङादिस्थानेवर्णाद्यन्ते च शब्दरूपे इति
वार्त्तिकोऽर्थः तादृशौ शब्दाविति भाष्योऽर्थः इत्यलम् ॥ ननु प्रथम-

१ अ १ । पा ४ । सू ४ ॥

गृह्यते । यस्याङ्गास्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चैतस्याङ्गस्येयुवौ भवतः ॥
ऋखेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्री वचने । वा । ऋखौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ
च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शक्ये
(५ । ३ । ६८) अतिश्रक्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् शकटये अतिश्रकटये
ब्राह्मणाय । धेन्यै अतिधेन्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । धेनवे अति-
धेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै । क मा भूत् श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय ।

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

६७१

(अ. १ । पा. ४ । आ २)

(यू ख्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

लिङ्गग्रहणस्य “यू ख्याख्यावि” त्यत्रोपसंख्यातत्वेन “इति ह्रस्वश्च”
इत्यत्राप्रसक्तोः ह्रस्वयुवेत्यादिव्यर्थमत आह

अवयवेति । (कै)

न्यायस्तत्रापि समान इति भावः ॥ “प्रथमलिङ्ग” इत्यस्य
“इति ह्रस्वश्च” इत्यत्रानुवृत्तिभ्रमवारणाय इदम् इति तु भाष्ये
वक्ष्यति । अतः कैयटे प्रत्याख्यानवाक्यमारम्भवाक्यस्याप्युपलक्षणं
बोध्यम् ॥

न हि प्राक् प्रवृत्तेरिति । (कै)

ननु नयतीति नीलमतिक्रान्तायै अतिनिधे ब्राह्मण्यै हरि-
मतिक्रान्तायै अतिहर्ष्ये इत्यत्र नदीलापत्तिमनिष्टमस्त्वेव न वाङ्मस्य
नित्यस्त्रीलाभावाच्च दोषः । तस्य नित्यस्त्रीत्वेन विशेषणेऽतिश्रियै
ब्राह्मण्ये इत्यसिद्धापत्तेरिति चेन्न तादृशानामनभिधानात् ॥

नियमार्थ इति ।

अस्त्रीवचनाङ्गव्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः ॥

१ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

भूवै अतिभूवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भूवे अतिभूवे ब्राह्मण्याय ॥ अपर
आह । ऋसौ च इयवस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनादेव नदीसंज्ञौ भवत
इति वक्तव्यम् । शक्यै अतिशक्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् शकटये अतिशकटये
ब्राह्मण्याय । धेन्यै अतिधेन्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् धेनवे अतिधेनवे
ब्राह्मण्याय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । श्रिये अतिश्रिये

शकटये (भा)

इत्युदाहरणं तु लुबन्तं बोध्यम् ॥

उपसंहारस्येति । (कै)

“प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद्देव्यमि”त्यादेरित्यर्थः ॥ देव्यम्
इत्यस्यानिष्टविषयकमपीत्यर्थः ॥

विकल्पते । (भा)

इत्यत्रोपसर्गाविवक्षितार्थः ॥

तदाचार्य इति । (भा)

अस्याग्रय उक्तः ॥

ब्राह्मणाय । भूवै अतिभूवै ब्राह्मणे । क मा भूत् । भूवे अतिभूवे ब्राह्मणाय ।
किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम् । तद्देव्यम् विज्ञा-
यात् सर्वमेतद् विकल्पते इति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वाम्बाचष्टे ऋषौ च
इयव्स्त्रागौ च प्रहसौ च प्राक् च प्रहस्ते स्त्रीवचनावेवेति ॥

‘महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६७३

अ. १। पा. १। आ. ८)

(द्विर्वचनेऽपि । १। १। ५६।)

अिदिति तत्पुरुषः । इत्संज्ञकशकारादिप्रत्ययभिन्नप्रत्यय
इत्यर्थः । ‘अन्तरङ्गत्वान्तिवादिषु एणि च कृते आत्वमिति भावः ॥
दिवेः सनि ‘‘सनीवन्ते’’तौडभावपक्षे ‘‘इल्लन्ताञ्च’’ इति किल्ले
‘‘च्छोरि’’ त्यूठि यणिच ‘‘सन्त्यङोः’’ इति दिव्लेरूपम् ॥ द्वितीयं
निराकरोति भाष्ये

‘प्रत्यय इति ॥ (भा)

चपुसमिति । (कै)

द्वपसमिति पाठान्तरं द्वपुसमिति च ॥ कर्मधारयमुपपादयति

‘विशिष्टावस्थेति । (कै)

रूपरसगन्धान्तरयुक्तमित्यर्थः । आद्ये चपुसं फलविशेषः । द्वितीये
समासाभावेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् ॥

तद्रूपाऽऽरोपेणेति । (कै)

दृष्टान्तवलेन तथैव लाभात् ॥ ननु दृष्टान्ते लक्षणाया
अव्यभिचारेण कार्यजननप्रतीतिः प्रयोजनं प्रकृते च न किं
चित्तयेतिलक्षणा दुरुपपादेत्यत आह

अथवेति ॥ (कै)

कालेति । (कै)

१ अ ७ । पा २ । सू ४६ ॥

२ अ १ । पा २ । सू १० ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू १६ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ६ ॥

५ प्रत्यय इति चेदिति । ग । क ॥

६ अत्र ‘‘दध्यैव’’ इति प्रतीकः क ग चिद्भिवपुस्तकेऽस्ति ॥

द्विवचनविधानसमय एवेत्यवधारणाभाव इत्यर्थः । एवं चक्र-
तुरित्याद्यसिद्धिः पुनर्यणादेशानापत्तेरिति भावः । प्रत्ययस्य
विशेष्यते द्विवचनं चेत्यस्य चिकीर्षितत्वेन निर्दिश्यत इति शेषः ॥
तच्चाश्रुतस्य प्रत्ययस्य कथं विशेष्यत्वमत आह

द्विवचनेनेति । (कै)

अचौत्युपादानात् षाष्ठमिह द्विवचनं तच्च प्रत्यये इति तेन
तद्वाचकप्रत्ययपदाच्चेप इत्यर्थः । तद्भावभावितामाच्चेप निमित्ताया
आश्रयणात्सन् यङन्तस्य द्वित्वेऽपि तदाऽच्चेपः । स चाचौत्यस्य श्रवणात्
सप्तम्यन्तस्यैवेति भावः ॥

अचौत्येतच्च तस्येति । (कै)

विशेषणमित्याह्वयते । तदादिविधिरित्यस्य तेनेत्यादिः ।
तदयमर्थः । द्वित्वनिमित्ताजादिप्रत्ययनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवद्
द्वित्वे कर्त्तव्ये इति ॥

विरुद्धत्वादिति । (कै)

एवं च सहविवक्षाभावान्नैकशेषो वक्तुं शक्य इति भावः ॥

'प्रागेव । (कै)

सर्वादीनीत्यत्र ॥ नन्वेकशेषे द्विवचनाऽपत्तिरत आह

विभक्त्यन्तयोरिति । (कै)

१ सहविवक्षाभावेऽपि “सरूपायाम्” (१। २। ६४) इत्येकशेषः
संज्ञापरिभाषावत्क्षणाङ्गत्वात्तस्येति प्रागेवोक्तम् । विभक्त्यन्तयो-
स्त्रैकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विवचनाभावः ॥

परिभाषावच्छास्त्रमात्रोपयोगित्वादिति भावः ॥ प्रातिपदिका-
नामेवैकशेषेऽप्याह

‘अथवेति । (कै)

नीलोत्पलस्यर्धनी नेत्रे तनुर्वतिवदिति भावः । क्रमेण बोधा-
दृत्तावृत्तिर्बोद्धारं प्रति उच्चारयितुस्तन्मम् । इह निमित्तशब्देन
साचात्परम्परामाधारणं प्रयोजकं न तु साचादेवेत्याग्रहः । तद्भाव
भावितामात्रेण १निमित्तस्येहाङ्गीकारात् । अत एव चक्रतुरित्युदा-
हरणसंगतिः ॥ स्त्रोक्तसर्वस्वित्यस्य २“पुयण्जिषु” इति भाष्ये
निर्धारणसप्तमीनिर्देशस्य च कृत्यमाह

पिपविषत इति ॥ (कै)

अनेन । (कै)

“द्विर्वचनेऽचि” इत्यनेन ॥ नचात्रोत्तरखण्डे जातयोरचोः
“अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेनावर्णपरत्वाभावात् कथं ३“ओः
पुयण्” इत्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनैव तद-
प्रवृत्तेः । ४“सनौवन्त” इति ५“स्मिपूङ्” इति चोभयचेट् ॥

१ अथवैकशेषेण समानफलत्वात्तन्ममावृत्तिर्वा लक्ष्यते ॥

२ निमित्तस्य । क । ग ॥

३ ओः पुयण्जिषु (७ । ४ । ८०) वचनं ज्ञापकं यौ स्थानिवद्भावस्य ॥

४ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

५ अ ७ । पा ४ । सू ८० ॥

६ अ ७ । पा २ । सू ४६ ॥

७ अ ७ । पा २ । सू ७४ ॥

नन्ववर्णपरपुण्यज्ञयो णौ प्रत्ययान्तरे च संभवन्ति तत्कथं
णावित्युक्तमित्याशङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

येन नेति । (कै)

प्रकृतसूत्रे “परस्मिन्” इति वर्त्तते तेन द्वित्वनिमित्तेऽजादौ
प्रत्यये प्रत्ययान्तरेण व्यवहिते परे सति योऽजादेशः स स्थानि-
वदिति सूत्रार्थः । तत्राऽनेन ज्ञापकेन व्यवहारे प्रवृत्तिर्ज्ञायते तत्र
प्रत्ययव्यवधानं विना वर्गादीनामुदाहरणसंभवेन येन नाव्यवधान-
न्यायेनैकव्यवधाने एव प्रवृत्तिः स च णेरेव संभवतीति भावः ।
न च उरुच्छजुश्रम्भशब्दादिभ्य आचारकिपि सनि इटि द्वित्वे
गुणाद्यभावे उरुरविषतीत्यादावित्त्वार्थं वर्गादिग्रहणं चरितार्थम् ।
किं च भ्रादिभ्यो विजन्तेभ्य आचारे किपि सनि विभविषती-
त्यादौ चरितार्थमिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । “सनिग्रह”
इत्यत्रोपदेशाधिकाराभावस्य “एकाच उपदेशे” इति सूत्रे भाष्ये
ध्वनितत्वेनोक्तप्रयोगेषु तेन निषेधेनेटो दुर्लभत्वादेशामनभिधानाच्च
विचोऽसार्वत्रिकत्वाच्च । एतेन द्वादिभ्य आचारकिपि सनि द्विद-
विषतीत्यादावेकव्यवधानस्यैव सत्त्वेन दोष इत्यपास्तम् ॥ भाष्ये

१ येननाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणास्येरेव केवलस्य
व्यवधायकस्य संभवात् ॥

२ अ. ७। पा. २। सू. १२ ॥

३ अ. ७। पा. २। सू. १० ॥

१शो स्थानिवदिति । (भा)

अच णाविति प्रत्ययग्रहणेन यस्मादिहितस्तदादेरित्यस्योप-
स्थित्या तस्याचो णिनिमित्तकादेश इत्यर्थः । यदि त्वनियम-
प्रसक्तभावेन नियमफलायास्तस्या नोपस्थितिरत एव “ह्रस्वस्य
पिति” इत्यादौ न तदुपस्थितिरित्युच्यते तर्हि मासु । यौ पर
इत्यर्थं रेफेण व्यवधानात् पुष्कारयिषतीत्याद्यधिद्विरिति बोध्यम् ।
ज्ञापनफलं तुतावयिषतीत्यादि ॥

२तुल्यजातीयस्येति । (भा)

ष्वादिघटितधात्वच्तुल्यस्याच आदेश इत्यर्थः । षष्ठ्यन्तस्य
षष्ठ्यन्ताच इत्यनेनैवान्वययोग्यत्वादिति बोध्यम् ॥ अस्त्वेन तुल्यत्वं
कृतेरपीति पृच्छति

३कथ्येति ॥ (भा)

उत्तरयति ।

४यथा जातीयका इति । (भा)

ष्वादिघटितधात्वच् इत्यर्थः ॥ ष्वादिभिरचस्तुल्यत्वासंभवात् ।

५अवर्णपरा इति । (भा)

१ शोः पुण्यजिषु वचनं ज्ञापकं यौ स्थानिवद्भावस्य । यदयमोः पुण्यज-
व्यपरा इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति यौ स्थानिवद्भाव इति ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ७१ ॥ ३ तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । भा ॥

४ कस्तुल्यजातीयः । भा ॥ ५ यथा जातीयकाः पुण्यजयः । भा ॥

६ कथं जातीयकाश्चेति । अवर्णपराः । कथं जगले मगले । भा ॥

अवर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानि इत्यर्थः । एवं चावर्णपरत्व-
संपादकादेशस्थानित्वेन तुल्यतेति भावः । एवं च औनन्द औजदद्
इत्यादि चिन्त्यमेव । किं च यच्च द्विरुक्तौ परभागस्याद्योऽजवर्ण-
स्तचेदमिति “द्विर्वचनेऽचि” इत्यादौ भाष्यकैयटयोः स्थितमिति
माधवोक्तं कथं भाष्यारूढमित्यपि चिन्त्यमेवेत्याहुः ॥

‘अनैमित्तिकमाच्चमिति । (भा)

अत एव “क्लावामश्च” इति क्लेजः कवाधनार्थं पुनरखिधानं
चरितार्थमिति पर्युदासपक्षेऽप्यदोषम् “आदेच” इत्यत्र भाष्य-
कारो वक्ष्यति ॥

“अनच्क्त्वादिति । (भा)

आटिटद् इत्यत्र णिल्लोपे धातोर्द्वितीयस्याञ्जितत्वादित्यर्थो
बोध्यः ॥

१ अनैमित्तिकमात्वं श्रिति तु प्रतिषेधः । भा ॥

२ अ ३ । पा २ । सू २ ॥

३ आदेच उपदेशेऽश्रिति । ६ । १ । ४५ । अथवा पुनरस्तु पर्युदासः ।
ननु घोक्तमश्रित्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वादिति । नैष दोषः ।
एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्भावधानम् । यदपि
प्रत्ययविधिरित्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येजन्तेभ्य आकारान्त-
लक्षणाः प्रत्ययविधिरिति यदयं “क्लावामश्च” (३ । २ । २) इत्ययं
कवाधनार्थं श्राप्ति ॥

४ आल्लोपोपधानोपयिजोपययादेशेषु कृतेषु अनच्क्त्वाद्द्विर्वचनं न
प्राप्नोति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६७६
(अ. १। पा. १। आ. ८) (द्विर्वचनेऽचि । १। १। ५६।)

‘पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानीति । (भा)

“द्विर्वचनेऽचि” इति सूत्रसाध्यानि णौ स्थानिवदिति
ज्ञापकसाध्यानि चेत्यर्थः ॥

न हि नित्यानामिति । (कै)

आलोपोपादीनामित्यर्थः । “द्विर्वचनेऽचि” इत्यादेरभावे द्विर्वचन-
मनित्यम् ॥ भाष्ये

‘वक्ष्यति ह्येति । (भा)

१“दाश्वान् साङ्गान्” इति सूत्रे ॥

२यथाऽत्र भाव्यमिति । (कै)

यदीयङ् न स्यात् तर्हि स स्यादिति तत्संभावनासत्त्वादित्यर्थः ।
जन्तावित्याद्यर्थं वृद्धिपाठोऽप्यत्र बोध्यः । वस्तुतोऽत्र यणादिग्रहण-
मवस्थानिकस्य द्विर्वचनात् परस्य विधेरुपलक्षणं बोध्यम् ॥ सूत्रा-
रम्भवादी आह

स पूर्वविप्रतिषेध इति ॥ (भा)

उभयोः समतया तृतीयः पृच्छति

१ पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि ॥

२ वक्ष्यति ह्याचार्यः । द्विर्वचनं यण्यवायावादेशाल्लोपोपधाल्लोपणि-
लोपकिकिनोरुत्वेभ्यः । वा । द्विर्वचनं भवति विप्रतिषेधेन ॥

३ दाश्वान्साङ्गान्मौढ्यांश्च । ६। १। १२ ॥

४ “यथाऽत्र भवितव्यम्” इति कैयटेऽस्ति ॥

‘किं पुनरिति ॥ (भा)

स्थानिवद्भाव एव ज्यायानिति । (भा)

अयं भावः । अयं पूर्वविप्रतिषेधोऽन्तरङ्गाणां बाधको न वा ।
नाद्यः । विभवनीयिषतीत्याद्यसिद्धापत्तेः । किं चेष्टानिष्टविवेकस्य
सचणैकचक्षुर्देर्ज्ञयत्वेन सर्वत्रैव पूर्वविप्रतिषेधवचनस्यावश्यकत्वेनेह
नित्यान्तरङ्गबाधाय सुतरां वचनावश्यकत्वेन क सूत्रमताऽपेक्षया
साधवमिति ॥ अन्ये दूषणमाह

‘ओदौदादेशस्येति । (भा)

अत्र समानाधिकरणवज्जप्रीच्छज्जीकारे चुचावयिषतीत्यादौ
दोषः । स्थानिवत्त्वं तन्निधिलान्न इत्यत्र आह

ओदौतोरादेशो यस्मिन्निति । (कै)

इदमेव ज्ञापकमन्तरङ्गाणामिदमबाधकमिति न विभवनीयि-
षतीत्यादौ दोषः । अत्र सनीत्यंशोऽपि पूरणीयः । अन्यथा
दिद्वनीयिषतीत्यादौ अनेनोत्पापत्तिः । तत्र कृते तु निर्दिष्ट-
परिभाषयाऽनेकव्यवधानान्न तत्र दोषः । एकणिज्यवधानं तु
“येन नाव्यवधानं”न्यायेन सञ्ज्ञत एव । नन्विदं वचनं जोः सौचाद्
णिचि चङि सनि वाजीजवत् जिजावयिषतीत्यादावतिव्याप्तम् ।

१ किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवद्भाव एव ज्यायान् । पूर्वविप्रतिषेधे* हि
सतीदं वक्तव्यं स्यात् ॥

२ ओदौदादेशस्योद्भवति सुदुतुष्टरादेरभ्यासस्येति ॥

* पूर्वविप्रतिषेधे सौदं वक्तव्यं स्यात् । इति पाठः किञ्चरषसुज्ञापितभाष्यप्रसक्तोऽङ्गि ।

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

६८९

(अ. १। पा. १। व्या. ८)

(द्विर्वचनेऽपि । १। १। ५६।)

न च चकार एव पाथः । गुङ्घुङ्भ्यां णिचि चङि सनि वाजू-
गवदित्यादौ दोषापत्तेरिति चेन्न । जोर्नेत्यस्याऽपि वाच्यत्वात् ॥
ओदौतोः किम् । चिखादयिषति ॥ चित्यादि किम् । विभाव-
यिषतीत्यादि ॥ यद्यपि क्खो क्खेदने चिच्छामति इत्यचैवाति-
प्रसक्तं तथापि औसाहचर्यादोकारोऽपि लाक्षणिक एव गृह्यते
तदादेशो वा औदादेशमाहचर्याद् अवेव गृह्यत इति न दोषः ॥

ऊर्णनावयिषतीति । (कै)

यद्यपि “पूर्वचासिद्धीयमद्विले” इत्यस्यानित्यतया नुशब्दस्यैव
द्विलेनाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले द्वादित्वाभावस्तथापि द्विले कृतेऽपि
द्विलनिष्पन्नस्य कार्य्यं कर्त्तव्ये पूर्वचासिद्धत्वाभावबोधनान्तचानित्यत्व-
कल्पने मानाभावाच्चैतत्प्रवृत्तिकाले द्वादित्वमस्येवेति बोध्यम् ॥

अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमय इति (कै)

एवं चाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितरूपे वा यत्र चुटुत-
शरादित्वं तत्रास्य प्रवृत्तिरिति भावः । तत्रान्योदाहरणं चुचा-
वयिषतीत्यादि न हि तत्राद्यकाले तत्त्वं चु इति कवर्गादित्वा-
दित्याहुः ॥ ननु णेद्विलनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावाद्धिभाव-
यिषतीत्यादिषिद्धमिति त्वयापीत्ययुक्तमत आह

‘ओः षिति । (कै)

चुचावयिषतीत्यादिषिद्धार्थमित्यर्थः ॥

परार्थम् (भा)

इत्यत्र परशब्देन ज्ञापकापेक्षया परमित्त्वं विवक्षितमित्याह

१ अ. ७। पा. ४। सू. ८० ॥

इत्त्वार्थमिति । (कै)

“द्विवचनेऽपि”ति स्थानिवत्त्वात् पिपविषते यियविषतीत्या-
द्यर्थमित्यर्थः ॥

प्रसङ्गादिति । (कै)

वर्गप्रत्याहारजगद्वादित्यर्थः ॥

‘सन्धत इद्भवतीति (भा)

विहितमित्त्वमिहानुवर्त्तमानं “परार्थं भविष्यती”ति भाष्ये-
ऽन्वयः । तच्च “सन्धत” इत्यभिधानं स्वरूपेणैत्वमपूर्वं न भवतीति
प्रदर्शनार्थं तद्धनयन्नाह

‘अपूर्वमुत्त्वमिति । (कै)

अपूर्वत्वं तदभावमात्रेण वैषम्यमस्याभिप्रेतमिति मन्वानस्तद्धि-
घटयितुमाह परः ।

ममापि तद्युत्त्वमिति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

‘उत्त्वमपीति । (कै)

नापूर्वत्वं तदभावमात्रेण वैषम्यमभिप्रेतं किन्तु गौरवतद-
भावाभ्यामिति दर्शयितुं भाष्ये

इत्त्वमपीति ॥ (भा)

तदुपपादयति

यचेति । (कै)

गुणावादेशयोरिति शेषः ॥

वक्तव्यमिति । (कै)

जोर्नन्ति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

नन्वसतीति । (कै)

असत्यपीत्यर्थः ॥

यदीति । (कै)

लघुपरत्वाभावेत सन्वत्त्वाभावोऽचिकीर्त्तदित्यत्र दोषः । दिद्व-
वनौयिषतोत्यादावपि दोषो बोध्यः ॥

अथ तुल्येति । (कै)

अवर्णपरत्वं यच्चाभ्यासोत्तरखण्डाद्यवर्णस्य अभ्याससंज्ञाप्रवृत्ति-
समये परिनिष्ठितरूपे वा तच्च द्विर्वचनेनान्तरङ्गनित्ये बाध्येते
इत्यर्थः ॥

चक्रतुरिति । (कै)

दिद्वनौयिषतोत्याद्यसिद्धिरित्यपि बोध्यम् ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्ट-
विरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे अष्टमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥
अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ॥

ननु अपत्यादिवदर्थपरोऽदर्शनशब्द इति सिद्धैवार्थस्य संज्ञा-
इत्यत आह

‘स्वरूपमिति ॥ (कै)

नानुवादे इति । (कै)

तच्च हि न संज्ञाकृतोऽभाव इत्यर्थः ॥ भाष्ये

‘उक्तमिति । (भा)

“नवेतिविभाषा” इत्यत्रेत्यर्थः ॥ असम्बद्धपदव्यवायान्नुवृत्ति-
रत आह

‘लोप इतीति । (भा)

तदर्थान्वययोग्यताया अर्थ एव सत्त्वाददर्शनशब्दस्य तादृशा-
न्वर्थसंज्ञाकरणे फलाभाव इति भावः । प्रसक्तादर्शनस्येत्यर्थलाभार्थं
स्थाने पदस्येवास्याप्यनुवृत्तिः सुलभा । “लुप्तं च्छेदने” इति धाल-

१ अ १ । पा १ । सू ६८ ॥

२ लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम् । वा । किमुक्तम् । अर्थस्य तावदुक्तम् ।
इति करणोऽर्थनिर्देशार्थः (वा - अ १ । पा १ । सू ४४) इति ॥

३ अ १ । पा १ । सू ४४ ॥

४ अपु जनु इत्यत्राणोऽदर्शनं तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६८५

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(अदर्शनं लोपः । १। १। ६०।)

शानुसारेणान्वर्थत्वासम्भवादिति तु भाष्यतात्पर्यम् । “अभावो लोपः” इति “अवसानसंज्ञासूत्रभाष्योक्तेरदर्शनशब्देन तत्समनियतो वर्णाभाव एवाचेति बोध्यम् । “स्वं रूपम्” इत्यस्य प्रत्याख्यानं तदनुवृत्तिं विनापि सिद्धिरिति बोध्यम् ॥ नित्यशब्दाश्रयणे इतरे-
तराश्रयपरिहारेऽप्ययं दोष इत्याह

यदीति ॥ (कै)

अत्र प्रत्ययो नाणित्याह

संरिति ॥ (कै)

जिणति वृद्धिनिमित्ते इति । (कै)

“अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रत्यासत्त्या प्रत्ययपदार्थयोरैक्याश्रयणात् वृद्धि-
विधौ जिणप्रत्ययनिरूपिताङ्गग्रहणाच्चतिभावः ॥ “चादिलोपः”
इति संग्रहायाऽऽह

अर्थाद्वेति । (कै)

“एकवचनमुत्सर्गं” इत्यादिशास्त्रमर्थनिरपेक्षं विभक्तिप्रसञ्ज-

१ अभावो लोपः । ततोऽवसानं चेति । (विरामोऽवसानम् । १। ४।

११० । एतत् सूत्रस्य भाष्यम्) ॥

२ अ १। पा ४। सू ११० ॥

३ अ १। पा १। सू ६८ ॥

४ अ १। पा ४। सू १३ ॥

५ चादिलोपे विभाषा । ८। १। ६३। चवाह्यैवानां लोपे प्रथमा
तिङ्प्रतिभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे । इन्द्र वाजेषु नोऽव । शुक्ला व्रीहयो
भवन्ति । श्वेता गा आन्याय दुहन्ति । वालोपे । व्रीहिभिर्यजेत ।
यवैर्यजेत ॥

कम् । अर्थोऽथेकत्वादिर्विवक्षित एकवचनादिप्रसङ्गक इति बोध्यम् ॥

ननु कथं प्रसक्त्येति लभ्यतेऽत आह

स्थाने इति । (कै)

न च पितृ कृता प्रकृत्याक्षेपेणापि तुम्भारयितुं शक्यः ।
आक्षेपे आक्षिप्तस्य ग्राब्देऽन्वये च मानाभावात् । अत्र चेदमेव भाष्यं
मानम् । किं चानुपपद्यमानेन खोपपादकमाक्षिप्यते यथा पौनत्वेन
रात्रिभोजनं नचैवं प्रकृते । न हि तत्तूत्रे आक्षेपं विना पितृप्रत्य-
यानुपपत्तिरस्ति । नापि तदाक्षेपेण तदुत्पत्तिर्नापि ^१“प्रत्ययग्रहणे
यस्मात् स विहितस्तदादेरि”त्युपस्थितिः । अनियमप्रसक्त्यभावेन
नियमफलायास्तस्या अनुपस्थितेरित्यावेदितम् । किं चात्रैव प्रकृतिं
विना प्रत्ययज्ञानसत्त्वेन व्यभिचारान्तदाक्षेपासम्भव इति दिक् ।
यत्तु ग्रामाधिकरणिका स्थितिरित्यथेके ग्रामे तिष्ठतीति वाक्ये
^२“ल्यब्लोप” इति पञ्चम्यापत्तिवारणाय प्रसक्तस्य इत्यावश्यकमिति ।
तन्न । तेन प्रत्यासत्त्या ल्यवन्तार्थकर्माधिकरणयोरेव पञ्चमीविधाने-
नात्राप्रान्तेः । तत्त्वे लिष्टापत्तिः पञ्चम्या इत्यलम् ॥

अर्थादिति । (कै)

कर्तृलक्षणादित्यर्थः ॥

शास्त्रात् । (कै)

^३“कर्मण्यण्” इत्यतः ॥

१ परिभाषेतुष्टौ - २४ ॥

२ अत्रादाने पञ्चमी (२ । ३ । २८) एतत् सूत्रस्यवार्तिकम् ॥

३ अ. ३ । पा. २ । सू. १ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६८७

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(प्रत्ययस्य लुक्शुलुपः । १। १। ६१।)

अणः प्रसङ्ग इति । (कै)

१“यस्मात्प्रत्ययविधिः” इत्यत्र विधिः प्रसङ्ग एव निविष्ट
इत्यङ्गत्वमस्तीत्यभिमानः ॥

षष्ठीग्रहणमिति । (कै)

तच्च षष्ठ्यन्तं वेद्यधिकरणेनाऽदर्शनान्वयीति बोध्यम् ॥

अत्राऽपीति । (कै)

शास्त्रतः प्रसक्तिरेवाऽभिमतेति बोध्यमिति भावः । अर्थतोऽपि
प्रसक्तिर्गृह्यते इत्युत्तरम् ॥

अणोऽवेति । (कै)

परिहृत्य चाऽपवादविषयमिति न्यायेन प्रसङ्ग एव नास्तीति
भावः ॥

प्रत्ययस्य लुक्शुलुपः । १। १। ६१ ॥

ननु लुगादिविधौ प्रत्ययादर्शनविधिर्यथा स्यादित्यर्थं प्रत्य-
यस्येत्येत्यत आह

लुगादीति ॥ (कै)

साक्षादिति । (कै)

लुगणिञोरित्यादौ ॥

१ अ १। पा ४। सू ११ ॥

क्वचिदिति । (कै)

यथा ^१“लुग्वा दुह” इत्यादौ ^२“क्वस्ये”ति ॥

क्वचिदिति । (कै)

वक्ष्यमाणसूत्रेषु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरित्यर्थः ॥ ननु “अदर्शनस्तेमाः संज्ञा” इति “अप्रत्ययस्यैता” इत्यनुपपन्नमत आह

अविद्यमान इति । (कै)

प्रतियोगिविशेषणत्वेनेति शेषः । वस्तुतोऽवसानसंज्ञासूत्रवक्ष्य-
माणरीत्या प्रत्ययाभावस्यैवेमाः संज्ञा इति भाष्याभिप्रायः ॥ भाष्ये

गोरपीति । (भा)

^१“गोस्त्रियोः” इति समुदायाऽनुवृत्तेरितिभावः ॥ ननु ^२“गो-
स्त्रियोः” इत्यत्र “स्त्रीति स्वरितगुणयुक्तं” इति ^३“स्त्रियाम्”
इत्यधिकारविहितप्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणात्प्रत्ययान्तस्य लुक्
स्यादिति तद्धितलुकि तन्निवृत्त्यर्थत्वमपि कुतो नोक्तमत आह

पञ्चेन्द्र इति ॥ (कै)

गोनिवृत्तिः प्रत्ययग्रहणं विनाऽपि सिध्यतीति शङ्कते

गोरिति ॥ (कै)

पञ्चगुः (कै)

इत्यत्र क्रीतार्थठको ^४“अथर्द्धे”ति लुक् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६८६

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(प्रत्ययस्य लुक्लुपः । १। १। ६१।)

कृते इति । (कै)

परत्वादितिभावः । अन्तरङ्गानपीति न्यायस्तु अन्तरङ्गनिमित्त-
विनाशकप्रत्ययलुग्विषय इति तात्पर्यम् । न च समासान्ते तेन
व्यवधानात् कथं लुक् । गोरित्यनुवृत्तिषामर्थेन लुक्प्राप्तेरिति-
बोध्यम् ॥ नित्यशब्दाऽन्वाख्यानभिप्रायेण शङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

“यस्येति च” इत्यकारलोपे सिद्धे लुग्विधानसामर्थ्येन सर्वा-
देशः स्यादित्यर्थः ॥ ननु योगविभागे सूचभेदः कृतः स्यादत आह

एकयोगेति ॥ (कै)

“प्रकारान्तरम्” । योगविभागरूपम् ॥

छयताविति । (कै)

कंसात् “प्राक्क्रीताच्छः” परशोः “उगवादिभ्यो यत्” ॥
कंसे “कनेः सः” परशौ आङ्परयोः “खनिश्टृभ्यां ङिञ्च”
इत्युप्रत्ययः ॥

अतः कृ इति । (कै)

धातौ सप्तमीनिर्दिष्टे तदादिग्रहणात् कमिग्रहणेनैव सिद्धे
इति शेषः । कंसेस्तु कंस इति न रूपम् । अनभिधानादितिभावः ।

१ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥

२ अ ५ । पा १ । सू १ ॥

३ अ ५ । पा १ । सू २ ॥

(प्रत्ययस्य लुक्लुपः । १। १। ६१।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

अत एवेह “कमेः सः कंस” इति भाष्ये उक्तम् ॥ नन्वेवमपि
विशिष्टनिर्देशाभावे यञञोरपि लुक् स्यादत आह

यञञोरिति । (कै)

विकारावयवार्थप्रतीतये द्वौत्सर्गिकाण एव लुकं विदध्यात् ।
न च यञञ्लुकां सामर्थ्यादिकल्पोऽस्तु वेत्यनुक्तिस्तु यञञ्भ्यां मुक्त
अत्रौत्सर्गिकाणः श्रवणाभावायेति वाच्यम् । यञञ्लुकामेककाल-
प्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासम्भवात् । “य्युल्लौ तुट् च” इत्यादौ
तु “अनद्यतन” इत्यादिनिर्देशादाक्यभेदाङ्गीकारः । किं च
“कंसोचपरग्रन्थयोः” इति षष्ठीनिर्देशादपि न यञञ्लोर्लुक् ।
अन्यथा पंचम्यैव निर्दिशेदितिभावः ॥

प्रकृतीति । (कै)

प्रकृतिव्यतिरिक्तप्रत्ययान्तरवाचौ अन्यग्रन्थः । तेन नञा समासे
प्रकृतिरुच्यते इत्यर्थः ॥ भाष्ये

“इत्याबिति । (भा)

प्रातिपदिकात्परस्य लुगित्यर्थं यञञोर्विधानसामर्थ्याल्लुगभावे

१ अ ४ । पा ३ । सू २३ ॥

२ अ १, ५ । पा २, ३ । सू १११, १५, २१ ॥

३ अ ४ । पा ३ । सू १६८ ॥

४ छगप्रातिपदिकग्रन्थमङ्गमपदसंज्ञार्थम् । वा । यच्चयोश्च लुगर्थम् ।

वा (४ । १ । १) ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६९

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(प्रत्ययस्य लुक्लुपः । १। १। ६१।)

उभयोः प्रातिपदिकात्परत्वाभावेन परिशेषात् 'कंसीयाद्यवयव-
प्रातिपदिकात् परथोऽन्यतोरेव लुगित्यर्थः ॥

विशिष्टेति । (कै)

जनपदार्थकप्रत्ययसम्बन्धिन इत्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रकृतमिति । (भा)

अत एव "लवणाल्लुग्" इत्यत्र प्रकृतक एव लुगिति बोध्यम् ।
शोभनाः पंचाला इत्यादौ इति पाठः उचितः ॥

अनन्तरस्येति । (कै)

अव्यवहितस्येत्यर्थः । 'जनपदार्थवाचके शब्दे सति तदगन्तरस्य
लुगित्यर्थः इति भावः ॥ वार्त्तिककदभिमतषष्ठीनिर्देशार्थलभ्युप-
पादयति

आगस्त्येति ॥ (कै)

चय इति । (कै)

एवं च वैषम्याद्यथासंख्याप्राप्तेरगस्त्योऽपि कुण्डिनाः कुण्डिना-
द्यागस्त्यः स्युः । लुक् च ज्ञापकात् सर्वादेश इति विभक्तिमात्रं
श्रूयतेतिभावः ॥

द्वावेवेति । (कै)

तेन नोक्तापत्तिरितिभावः ॥

१ कंसीयपरश्रव्ययोर्यञौ लुक् च । ४ । ३ । १६८ ॥

२ अ ४ । पा ४ । सू २४ ॥

३ जनपदे लुब् (इत्यनेन) ४ । २ । ८१ ॥

४ अ २ । पा ४ । सू ७० ॥

सर्वचेति । (कै)

अजादिप्राग्दीव्यतीत्यविषयेऽपीतिभावः ॥

अट्टत्वादिति । (कै)

यद्यपि स्थानिवद्भावेन ट्टत्वाच्चः सिध्यति तथाप्यट्टत्वात्
प्रकृतेः स्थस्य ट्टत्वादिमिच्छत्वाच्च आकारग्रहणं न स्यादिति भावः ।
सन्नियोगादिप्रकृत्यादेः प्राभावे प्रतिषेधप्रयुक्तलुगभावो हेतुः ॥

गोत्रे विहित इति । (कै)

नञागस्त्यस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणं न तु अनन्तरापत्य-
प्रत्ययान्तस्येत्येतदर्थं तदनुवृत्तिरुच्यते । “शिवादिभ्य” इत्यत्रैव
गोत्र इति निवृत्तेर्द्व्यङ्ग साधारणोऽगस्त्यप्रकृति रश्च्यणन्त एवा-
ऽचागस्त्यः न लगस्तिप्रकृतिक र्गर्गादियञन्तः । “यञञोश्च” इति
लुका सिद्धत्वादिति चेन्न । कौण्डिन्यसाहचर्य्यागस्त्यस्यापि
गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणाद् भाष्यमते गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्रा-
धिकारेण रश्च्यणन्तस्यापि तत्त्वाच्च । वस्तुतो वार्त्तिककारस्यापीत्य-
मेव सम्मतमित्याह

वचनेति ॥ (कै)

सामर्थ्यालोपस्यैव सर्वादेशं लुतो न कल्प्यत इत्यत आह

विपर्य्यय इति । (कै)

न उपसंजातो विरोधो वैयर्थ्यग्रहोद्भव यस्य तत्त्वादित्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६३
(अ. १। पा. १। अ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

नत्वयमिति । (कै)

अयम् अवयवदाहादौ समुदायदाहादिव्यपदेशो गौणो न
किन्तु मुख्य एव अवयवलोपे समुदायस्यापि लोपादित्यर्थः ॥

अनुनासिकेति । (कै)

१“अनुदात्तोपदेश” इत्यनेन ॥

आघ्नीत (भा)

इत्यत्र १“आडो यमहन” इत्यात्मनेपदैकवचनम् ॥

संग्मीयेति । (भा)

गमेर्विधिलिङि १“समो गमौ”त्यात्मनेपदे इटि श्रपो “बहुलं
कन्दौ”ति लुकि लिङः सलोपे इटोऽति उपधालोपे रूपम् ।
तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलादिङित्परात्वादनुनासिकलोपः स्यात् ।
इदं च प्रयोजनम् अप्राधान्येनास्मात्प्रयणे विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूच-
मिति वार्त्तिकमते बोध्यम् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२॥

लक्षणशब्दार्थमाह

- १ अ ६। पा ४। सू ३७ ॥ २ अ १। पा ३। सू २८ ॥
३ बहुषु भाष्यपुस्तकेषु “सं रायस्योभेण ग्मीयेति” इति पाठोऽस्ति ।
इंलण्डौयभाष्यपुस्तके “रायस्योभेण संग्मीयेति” इति पाठोऽस्ति ॥
४ अ १। पा ३। सू २६ ॥

निमित्तमिति ॥ (कै)

कार्यमिति । (कै)

बङ्गब्रीहिसभ्यम् ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणेऽन्यप्रत्ययलोपेऽन्यप्रत्ययनिमित्तकार्य-
वारणाय प्रत्यासत्तिराश्रयणीयेति भावः ॥ ननु “प्रत्ययलक्षणम्”
इत्यस्य बङ्गब्रीहितयाऽनेन स्थान्यभावेऽप्राप्तकार्यप्रापणायातिदेश
इति अत्र प्रत्ययस्य सत्त्वेन किं तन्निमित्तकार्यातिदेशेनात आह

प्रत्ययस्य लक्षणमिति । (कै)

यस्य लोपस्तस्मिन् सति यः प्रत्ययो भवति तस्य तल्लोपेऽपि
प्रादुर्भाव इत्यर्थलाघवात् षष्ठीतत्पुरुष एव स्यादिति तात्पर्यम् ॥
रमेः कथं हि हन्तेषु के “अनुदात्त” इत्यनुनासिकलोपेऽगुरुपो-
त्तमत्वादप्राप्तः व्यङ्ग्यतिदेशतः स्यादित्यर्थः ॥

एवं हि लोपेति । (कै)

ननु “णेरिति” इत्यादिसामर्थ्यात् माभूत्तत्र प्रवृत्तिः ।
यस्तु सामान्येन लोपो णाविष्टवद् इति सोऽप्रत्ययविषये चरितार्थ
इति भिन्नमाचष्टे भिन्नयतीत्यत्र पुनः प्रादुर्भावार्थमिदं स्यादिति

१ “प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्” । इति भाष्यमुपादाय “प्रत्ययनिमित्तं
कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञास्यत
इति भावः” इत्युक्तम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६५

(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

वेत्त । एवं हि तत्रैव प्रत्ययस्य न लोप इति वदेत् । एवं च
गुह्यतरन्यासो ज्ञापक इति बोध्यम् ॥

अन्यथा । (कै)

व्याख्यानस्य शरणत्वाभावे ॥

पदसंज्ञा न स्यादिति । (कै)

तिङन्तत्वाऽभावादिति भावः ॥

लोपे प्रत्यय इति । (कै)

अस्य प्रादुर्भवतीति शेषः ॥ ननु प्रत्ययलोप इत्युक्ते कथं सति
प्रत्यय इति लभ्यतेऽत आह

प्रत्यय इति ॥ (कै)

यत्कार्यमिति । (कै)

प्रत्ययलक्षणं यत्कार्यं दृष्टमित्यर्थः ॥

ननु “जगद्” इत्यादौ विलोपात्परत्वात् पूर्वं “गमः कौ”
इत्यनुनासिकलोपे किपि सत्यपि तुकः प्राप्तेराह

अत्रेति ॥ (कै)

भिन्नविषयत्वादिति । (कै)

वार्त्तिकमते एतत् । अचिरादेशे नुडपवादलपरभाष्यरीतः ।
विषयभेदेऽपि तच्चे तु लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादलं नेति
बोध्यम् ॥ वैयात्याद्यायाङ्गीकारे दोषमाह

१ द्युतिगमिजुद्धोतीनां हे च (वा ३। २। १७८) ॥

२ अ ६। पा ४। सू ४० ॥

सति त्विति ॥ (कै)

एकमेवेति । (कै)

अवयवस्य प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावादितिभावः । एवं
चानयोः फलान्तराभिनिवेशो भाष्यविरुद्ध इति बोध्यम् ॥ ननु
द्वितीयप्रत्ययग्रहणाभावे बहुव्रीह्याभात्तल्लभ्यकार्यातिदेशो न
विधिदत्त आह

तल्लक्षणमिति ॥ (कै)

वस्तुमात्रेति । (कै)

प्रत्ययमात्रेत्यर्थः ॥

प्रत्ययनिमित्तमेवेति । (कै)

प्रत्ययत्वेन प्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः ॥

न वर्णेति । (कै)

प्राधान्येन वर्णनिमित्तमित्यर्थः ॥ ननु रैकुलमित्यत्रायादेशो न
प्रत्ययाश्रयः किन्तु तदवयवाश्रयोऽत आह

अवयवद्वारेणेति । (कै)

केचित्तु प्रत्ययग्रहणमित्यस्य द्वितीयप्रत्ययपदघटितं प्रत्यय-
लक्षणग्रहणमित्यर्थः । प्रत्ययलोपेऽपौत्येव सूत्रं कार्यम् । अस्य
तद्वति यत्प्रत्यये सतीति शेषः । स्थानिवदित्यनुवृत्तिर्वा ॥

१ प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्यं निमित्तभावः
प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत् सर्वं स्यात् । सर्वनाम्नो
वस्तुमात्रपरामर्शत्वात् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं
प्रत्ययलोपे भवति न वर्णरूपतानिमित्तम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६७
(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्यलक्षणम् । १। १। ६२।)

प्रत्ययलक्षणमिति । (भा)

प्रत्ययलक्षणमप्यान्यतरधर्मावच्छिन्नलक्षणमित्यर्थः ॥

वर्णलक्षणं (भा)

वर्णलव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तं प्रत्यये सति वर्णनिमित्तं भवतीति तल्लोपेऽपि स्यादितिभावः ॥ कैयटव्याख्या तु चिन्त्या । प्रकृते तच्छब्दप्रत्ययशब्दयोः पर्यायत्वेन तद्विचारस्याऽयुक्तापत्तेरित्याहुः ॥

अनेनैवेति । (कै)

अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तथार्थलाभेऽपि तत्र तादृशार्थग्रहे न मानम् । “आर्द्धधातुक” इत्यस्य कैयटरीत्या तोतोतीत्यादिव्याख्या चरितार्थत्वात् । पूर्वसूत्रे आर्द्धधातुकग्रहणमनवकाशमिति “किङ्ति च” इति सूत्रस्य भाष्यविरोधाच्चावृत्त्यादिना तथार्थकल्पने तु न मानम् । किं च तथार्थकल्पने “यङ्यक्क्वल्लोपे” इति वार्त्तिकं तदुदाहरणपरं “जौरदानुः” इति भाष्यं चासंगतं स्यादिति चिन्त्यमेतत् ॥

१ उपलब्धविवरणपुस्तके “अनेनैव” इति “एव”कारघटितप्रतीकोऽस्ति । कैयटे तु “अनेन” इत्येवास्ति । अनेन नागेशभट्टीयकैयटपुस्तके एवकारघटित एव पाठोऽस्तीत्यनुमीयते ॥

२ अ १। पा १। सू ४ ॥ ३ अ १। पा १। सू ५ ॥

४ तथाच भाष्यम् । “परिगणनं कर्त्तव्यम् । यङ्यक्क्वल्लोपे प्रतिषेधः । वा । यङ्यक्क्वल्लोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः । यङ् । बेभिदिता मरीमृजः । यक् । कुषुभिता मगधकः ॥ क्व । सभिधिता दृषदकः ॥ वल्लोपे । जौरदानुः” । (१। १। ४) ॥

सुधे (कै)

इत्यादि धिविह्वयोर्नुमि विचि वलोपेऽष्टकलोपे गुणे सुना समासे
सौ हलन्त्यादिलोपसुलोपयोरिमे रूपे । गुणनिषेधे तु सुधिन्
शब्दे “इन्हन्” इति दीर्घः । सुहृषः “सर्वनामस्थाने च” इति
दीर्घः । “उपाधायाश्च” इति इत्वे रपरत्वे सुनलोपयोः “वोः”
इति दीर्घः स्यादितिभावः ॥

स्थानिवद्भावेनेति । (कै)

वर्णाश्रयस्य तवाऽप्यनिष्टत्वादित्यर्थः ॥ ननु शास्त्रस्य कर्तृत्वे सतः
कर्मत्वेन “उभयप्राप्तौ” इति नियमात् “आस्त्रस्य” इति षष्ठ्यनुप-
पन्ना “कर्मणि च” इति समासनिषेधापत्तिस्य करणत्वे तु षष्ठ्युप-
पन्नेत्यत आह

शास्त्रमिति । (कै)

शेषत्वेन “उभयप्राप्तौ” इत्यस्याप्राप्तेः षष्ठीसमासौ नाऽनुपपन्ना-
वितिभावः ॥

आचार्यः स्मर्तेति । (कै)

फलितार्थकथनं स्मार्चाऽऽचार्येणेति तन्वाख्यायत इत्यन्वययोग्यम् ॥

१ अ ६ । पा ४ । सू १२ ॥

२ अ ७ । पा १ । सू १०९ ॥

३ अ ८ । पा २ । सू ७६ ॥

४ अ २ । पा ३ । सू ६६ ॥

५ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्वाख्यानाम्नास्त्रस्य । वा । प्रत्यय-
लोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सदन्वाख्यानाम्नास्त्रस्य । सप्तास्त्रेणान्वा-
ख्यायते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति सदन्वाख्यानाम्नास्त्रस्य ॥

६ अ २ । पा २ । सू १४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६६
(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्ष्यम् । १। १। ६२।)

स्वतन्त्रत्वमिति । (कै)

करणस्य कर्तृत्वविवचेतिभावः ॥

अस्त्वित्वादिति । (कै)

इमादेरितिशेषः ॥ वर्णाश्रयेति तु वर्णप्राधान्यविषयकम् । एवं
चाप्राधान्येनास्माश्रये विध्यर्थं सूत्रमितिभावः ॥ भाष्ये

अस्ति प्रयोजनमेतदिति । (भा)

उक्तप्रयोजनविशिष्टं सूत्रं निर्दोषं वेति काका प्रश्न इति
बोध्यम् ॥

किं तर्हीति । (भा)

मम तु निर्दोषमेव तव कश्चिद्दोषप्रतिभासोऽस्ति चेददेति प्रश्न-
गर्भमुत्तरम् ॥

बाधनादिति । (कै)

एवं च “पञ्च” इत्यादौ पदत्वं न स्यादितिभावः ॥

उपलक्षणार्थत्वादिति । (कै)

तथोरपि पूर्वपञ्चबीजस्य समत्वादितिभावः । तच्च सुलुपोः प्रत्यय-
लक्षणस्य फलं चिन्त्यम् । लुकि तु पञ्चेत्यादौ पदत्वं फलमस्ति ॥

समावेशदर्शनादिति । (कै)

लुक्कृत्यादिस्त्वितिभावः । लोपः संज्ञा यस्येति वङ्गमौडौ मल-
र्यौयानुपपत्तिस्त्वान्तेन षष्ठीसमासेऽर्थाऽसङ्गतितरत इत्यन्तेन षष्ठी-
समास इत्याह

लोपस्येति ॥ (कै)

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणां १। १। ६२।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

सङ्कर इति । (कै)

परस्परं लोपशब्दभावितप्रत्ययाऽदर्शनविषये लोपसंज्ञया चेत्यर्थः ।
प्रत्ययादर्शनमात्रं सकलं लुप्तसंज्ञं प्राप्नोतीति भाष्याऽचरार्थः ॥

‘उतो वृद्धिरिति । (पा)

न च तत्र “नाभ्यस्तस्य” इति वर्त्तनाददोषः । अत्र पचे
व्यभिचाराभावात् तदनुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥

हरीतकीति । (कै)

नन्वत्र मत्यपि ङीषो लुकि युक्तवद्भावात् पुनर्ङीष् स्यादिति
चेन्न । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादित्याहुः । हरितक्यां “हरि-
तक्यादिभ्यश्च” इत्यणो लुप् । यद्वा हरीतकीवेयं प्रतिष्ठितिरिति
कनो लुप् । लवण इत्यत्र “लवणात्तुक्” ॥ तद्भावितग्रहणे
युक्तिमाह

तत्राश्रितेति । (कै)

आश्रितः स्वरूपस्य व्यापारोऽदर्शनविषयो यैस्ते तथोक्ता इत्यर्थः ।
अदर्शनबोधका लुगादिशब्दाः प्रत्ययादर्शनस्य संज्ञेत्युक्ते प्रत्यामत्या
यया संज्ञया यददर्शनं भाव्यते तस्यैव सा संज्ञेति लभ्यते इति
भावः ॥ प्रत्यामत्तिस्त्वैर्दर्जयेत्यत आह

आवृत्तिर्वेति । (कै)

तेन लुगादिशब्दभावितमदर्शनं क्रमेण तत्संज्ञमित्यर्थः ॥ अदर्श-

(अ. १। पा. १। आ. ९) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

नस्य नित्यत्वेऽपि तद्भावितास्य शास्त्रायत्तत्वादितरेतराश्रयत्वं तद-
वस्थसेवेत्यत आह

भाविसंज्ञेति ॥ (कै)

तद्भाविताग्रहणपक्षे १“यथैव” इत्यादियन्थोऽनुपपन्न इत्यत आह

तिष्ठणामिति । (कै)

इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञाने गौरवाऽऽपत्त्या
सामर्थ्यात्तिष्ठणामसङ्करः प्रतिपादितो न तु तद्भावितापचाश्रये-
त्यभिमानः ॥

वैयधिकरण्यादिति ।

भवनक्रियायां प्रकृतेः कर्तृत्वादितिभावः ॥

क्वचिद्विकारस्येति । (कै)

वस्तुतो वृत्तौ तदाक्ये च सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वं विवृतिशब्द-
स्यापि गौण्या प्रकृतिवृत्तित्वात् सामानाधिकरण्यम् । अत एव
गौणत्वान्महच्छब्दे आत्माभावो गोमतीशब्दे तु गोमतीनदीभिन्ना
गोमतीनदीभूतेत्यर्थेनाभाषितपुंस्कार्त्वात् पुंवत्त्वाभाव इति बोध्यम् ॥
भाष्ये

एवं लोपेति । (भा)

एवं लोपसंज्ञायामपि तद्भाविताग्रहणं मन्वानस्य चोद्यमेतत् ।

-
- १ “यथैव तर्ह्यदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुप्तसंज्ञा व्यवगाह्यत एवं
लुप्तसंज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन्” । भा ॥
२ तिष्ठणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यात् परस्परविषयावगाहनं तासां
साम्भूत् । लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन् ॥

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्ष्यम् । १। १। ६१।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अत्र सामर्थ्यात् तद्भावितग्रहणेऽपि लोपसंज्ञार्था तद्ग्रहणे मानाभावः ।
न च लुगादिभ्यो लोपसंज्ञायाः पृथक्करणं मानं तस्याः प्रयोजना-
न्तरसत्त्वादित्याह

‘अस्त्यन्यदिति ॥ (भा)

तद्दर्शयति

लोपमात्रे इति । (भा)

भाष्ये ॥ स्वयम्ययोजनान्तरमप्याह

प्रत्ययाप्रत्ययेति ॥ (कै)

भाष्ये

लुमति प्रतिषेधादिति । (भा)

भवतु लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं “न लुमतेति” निषे-
धेन तत्र लोपत्वनिमित्तकार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इत्यदोष इति भावः ॥
लुक्लुपसंख्यानम् इति दोषे परिहृते दोषान्तरमाशङ्कते

सतो निमित्तेति ॥ (भा)

वार्त्तिकतद्वाख्यानयोर्विरोधं परिहरति

निमित्तशब्देनेति ॥ (कै)

नन्वेवं पदत्वेऽपि भत्वस्याऽपि सत्त्वादलोपः स्यादत आह

अल्लोपस्त्विति ॥ (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७०३

(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६१।)

कालविप्रकर्षेति । (कै)

अस्य चोत्तरस्य नाऽयमवसर इत्यर्थः ॥ भाष्ये

एतत् । (भा)

वक्ष्यमाणवाक्यार्थरूपम् ॥

पदसंज्ञादयमिति । (कै)

अनया पदसंज्ञया न लोपो भविष्यतीत्यादिभाष्यार्थः ॥

यथेति । (कै)

वर्णप्राधान्यविषय एव स निषेध इति भावः ॥ भाष्ये

पर्यवपन्नानि । (भा)

मृतानि । अप्राप्तानीति यावत् ॥ मन्थेतत्कार्यान्तिदेशे स्यात् स

एव कुतः शास्त्रनिमित्तातिदेशयोरपि सम्भवादत्त आह

कार्यस्येति ॥ (कै)

व्यपदेशः । (कै)

निमित्तम् ॥

विधीयेते इति । (कै)

इत्यभिमान इतिशेषः ॥ वस्तुतः कार्यशास्त्रातिदेशयोरभेद

एवेत्युक्तम् ॥ भाष्ये

एकयोगसंक्षरणानि चेति । (भा)

तादृशानि विप्रतिषेधविषयत्वेन न प्रकृत्यन्त इत्यर्थः ॥ ननु

१ इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्चयाणि कार्याणि पर्यवपन्नानि
भवन्ति अन्ये तेन प्रत्यक्ष्याप्यन्ते ॥

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१। ६२।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अन्यभाव इति षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो वोभयथापि व्यञ्जनुप-
पन्नो भावस्य भावान्तरेणयोगात्मकसंज्ञाया बाधाच्चार्थासंगतेश्चेत्यत
आह

अन्यो भाव इति । (कै)

भाष्ये ऽन्यरूपप्राप्त्येत्यर्थकम् “अन्यभूतस्य” इत्येतत्तु फलि-
तार्थं बोध्यः ॥

स्वार्थ इति । (कै)

चातुर्वर्णादित्वात् ॥ ननु सत्ता स्थानिनश्चेद्विरुद्धमतिदेशसहस्रेण
सत्ताया अशक्यत्वाच्चात आह

कदादिव्यपदेशस्येति । (कै)

एतदर्थमेव स्थानिसंज्ञानुदेशादित्युक्तं न तु स्थान्यनुदेशादिति ।
तथा सति स्थानिकार्यातिदेश एव स्यादितिबोध्यम् ॥ भाष्ये
शङ्किताऽऽह

तद्वक्तव्यमिति । (भा)

वचनान्तरेण सूत्राच्चेपपरिहारो न युक्त इति भावः ॥ परि-
हरति

यद्यपीति ॥ (भा)

अथवैतर्हीति । (भा)

तथापीत्यर्थः । एवं लघुतरत्वादचनान्तरेणाऽपि परिहारो युक्त
इतिभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७०५

(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

संज्ञामिति । (कै)

निमित्तभूतव्यपदेशमित्यर्थः ॥ ननु संज्ञासंज्ञिनोर्भेदाद्भुन्नेर्हन्तिः
संज्ञेत्ययुक्तमत आह

सूचोपात्त इति ॥ (कै)

फलान्तरमपि वचनान्तरारम्भे दर्शयति भाष्ये

भेत्यादि ॥ (भा)

सिद्धमिति । (भा)

इष्टमिति शेषः । वक्ष्यमाणान्यन्विधित्वाद्वाचिकमते नाऽति-
देशेन भविष्यन्ति । सूचारम्भे तु वर्णाश्रये इत्यस्य वर्णप्राधान्य-
विषयत्वादतिदेशेन सूरेवेतिभावः ॥

चिचेति । (कै)

१“नचत्रेण युक्त” इत्यणो २“लुवविशेषे” इति लुप् । युक्तवद्भावात्
स्त्रीत्वं ततो जातेऽर्थे ३“सन्धिवेलादी”त्यणो वार्त्तिकेन लुगितिभावः ।
न चाणो लुकि ४“लुक् तद्धिते”ति टापो लुकि पुनष्टाब् दुर्लभो
लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादिति वाच्यम् । जातगत स्त्रीत्वबोधनरूप-
फलस्यासिद्धतया प्रवृत्तेः ॥

अत इत्यधीति । (कै)

अकारान्तादण् इत्यर्थः ॥

१ अ ४ । पा २ । सू ३ ॥

२ अ ४ । पा २ । सू ४ ॥

३ अ ४ । पा ३ । सू १६ ॥

४ अ १ । पा २ । सू ४६ ॥

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।) (अ. १। पा. १। अ. ६)

ननु वतण्डात् स्यपत्ये यञो ^१“लुक् स्त्रियाम्” इति लुकि
प्रत्ययलक्षणेन ^२“प्राचाम्” इति प्राप्तं ष्यं वाधित्वा परत्वाद् ङीन्
स्यात् ^३“शार्ङ्गरवादि” पाठादत आह

यथेति । (कै)

तच्च हि सूत्रे यञ इति वर्त्तते ॥

सर्वचग्रहणादिति । (कै)

तद्धि पूर्वसूत्रेऽपेक्ष्यते ॥

^४“औतोऽमिति । (पा)

एकादेशविधायकं हि तत् ॥

अचीति । (कै)

अजाद्योरित्यर्थः । अत एव तद्धितशसो निवृत्तिः ॥ भाष्ये
सूत्रारम्भवादी वचनान्तरवादिनं प्रतिदूषणमाह

तस्य दोष इति । (भा)

स्थानिसंज्ञानुदेशादित्यस्येत्यर्थः ॥

इत्त्वम् । (भा)

^५“शास इदङ् हलोः” इति ॥

इम् । (भा)

^६“हणच्” इत्यनेन ॥ भाष्ये

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७०७

(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६१।)

वक्ष्यत्यचेति । (भा)

नङीति ङौ नलोपप्रतिषेधाद् ज्ञापकात् प्रत्ययलक्षणेन
भसंज्ञानेत्येवं रूपमनुपदमेतत्सूत्र एवेत्यर्थः ॥

शास्त्रपरेति । (भा)

उपदेशशास्त्रपरेत्यर्थः । अतिदिश्यमान कार्याणामुत्पत्तिदेश
एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगीतिभावः ॥ तदाह

सति प्रत्यये इति । (कै)

इदं सूत्रं तत्तच्छास्त्रनिमित्तसम्पादनद्वारा तत्तच्छास्त्रप्रवृत्ति-
सम्पादकमितिभावः । अत एव पूर्वं तान्यनेन प्रत्युत्थाप्यन्ते इत्यु-
क्तम् । तानि तत्कार्यबोधकानि शास्त्राणीति तदर्थः उचितो न तु
कार्याणि क्रियन्त इत्यर्थः । क्रियन्त इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् ।
अत एव “टित आत्मनेपदानाम्” इति सूत्रे पर्यवपादो रूपा-
न्तरापत्तिरित्युक्तं कैयटेन विद्यमानस्य हि रूपान्तरापत्तिर्भवति
शास्त्रमेव च विद्यमानं न तु कार्यं तस्य रूपान्तरमेतद्विषयं
कार्यान्तरप्रवर्त्तकत्वम् । एवं च पर्यवपन्नत्वमपि शास्त्रस्येत्ये ॥
भाष्ये

कानि पुनरिति । (भा)

पूर्वमेतत्सूत्रकरणे का युक्तिरिति युक्तिप्रश्न इदानीं तु

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणां १।१।६२।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

प्रयोजनप्रश्न इति न पौनरुक्त्यमत एव सदन्वाख्यानादिति प्रागु-
त्तरितम् ॥

यद्यप्यस्त्विध्यर्थमिति । (कै)

इदमितिशेषः ॥

विशेषविहितत्वादिति । (कै)

प्रत्ययविषये ग्रीष्मोपस्थितिकत्वादित्यर्थः ॥

चौ ते (भा)

इत्यादौ “ग्रेष्मन्दसौ”ति लोपः ॥ “तुम्” फलं तु दीर्घः ॥

आश्रित्येति । (कै)

अपवादवाधकवाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेनेतिभावः । १न्यायेन
पूर्वं लोपप्राप्तेरत्यस्यविषयत्वात् ॥

विशेषविहितत्वादिति । (कै)

येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वादित्यर्थः ॥

तदेति । (कै)

“अपवादविषयं परित्यज्ये”ति न्यायेनापवादविषये उत्सर्ग-

१ अ ६। पा १। सू ७० ॥

२ “न्यायेन पूर्वम्” इत्यारभ्य “विषयत्वाद्” इत्यन्तं नास्ति - क - ग -
एस्तके ॥

३ प्रकल्प्य चापवादविषयं तत् उत्सर्गोऽभिनिविशते । परिभाषेणु - ६३ ।

(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२ ।)

प्रवृत्तेरितिभावः । “यदी”त्यनेन विषयभेदादपवादत्वमेव नास्तीति सूचितम् । यदि तु “नुङ्प्रिये रप्रतिषेधो वक्तव्य” इत्यादिमात्र-
मिकभाष्येण विषयभेदेऽप्यपवादत्वं तर्हिप्रत्ययलोपस्थलेऽनुत्पत्ति-
रेवास्माख्यायते इति १मरूपसूत्रस्यभाष्ये उक्तत्वेनापवादत्वसंभावनेव
नेत्याहुः ॥

३तृतीयङिति । (कै)

१ “कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनमपेक्षितलोपे नुम-
भामौ गुणवृद्धौ दीर्घत्वमिडाट्अन्विषयः । वा । अपेक्षितलोपे श्रिलोपे
अ कृते नुमभामौ गुणवृद्धौ दीर्घत्वमिडाटौ अन्विधिरिति प्रयो-
जनानि । नुम् । अन्ने चोते वाजिना चो बधस्या । ता ता पिण्डानाम् ।
नुम् ॥ अमामौ । हे अनङ्गन् अनङ्गान् ॥ गुणः । अधोक् । अलेट् ॥
वृद्धिः । न्यमार्ट् ॥ दीर्घत्वम् । अन्ने चो ते वाजिना चो बधस्या ।
ता ता पिण्डानाम् ॥ इम् । अट्ठगेट् ॥ अडाटौ । अधोक् । अलेट् ।
ऐयः । औनः ॥ अन्विधिः । अमिनोऽच । अचिन्तोऽच” । भा ॥
“अनङ्गन्” इति भाष्यमुपादायोक्तं कैयटेन तद्यथा—“पूर्वं सम्बुद्धि-
लोपमाश्रित्यैतदुक्तम् । यदि तु विशेषविहितत्वादसम्बुद्धाविति पूर्व-
मम् प्रवर्तते तदा सम्बुद्धिलोपो न स्यात्” ॥

२ “न वा नुङ्प्रिये रप्रतिषेधात् । वा । न वैतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति
तिष्ठणाम् अतच्छाभिनि । कथं तर्हि सिध्यति । नुङ्प्रिये रप्रति-
षेधात् । नुङ्प्रिये रप्रतिषेधो वक्तव्यः” एतच्च “स्त्रियां च”
(७ । १ । ६६) इति सूत्रे उक्तम् भगवता ॥

३ अ । १ । पा २ । सू ६४ ॥

४ “ऐयः” इति — इयर्त्तलङ् तिप् श्रपः स्तुः द्विर्वचनम् “अर्त्तिपिपत्तोश्च”
(७ । ४ । ७७) इतीत्वम् “अभ्यासस्यासवर्णे” (६ । ४ । ७८)
इतीयङ् ॥

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

ततो गुणे ऽपृक्तलोपे ऽडाटावितिभावः । अडागमे रूपान्तरेण तत्तच्छास्त्रनिमित्तविघातात् केनापि कार्य्यणानयोर्न यौगपद्यमिति-
भावः ॥ लावस्थायामडिति पचेऽपि ^१“वङ्गलं कृद्स्यऽमाङ्योगेऽपि”
इति बाङ्गलकादचैवमेव प्रक्रिया बोधा ॥ “अभिनोऽत्र” इत्यत्रा-
पीकारलोपापृक्तलोपाभ्यां श्रमो यौगपद्यासंभवेन परत्वालोपे तस्य
प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

^१प्रयोजनं डौ (भा)

इति सूत्रारम्भवादी ॥ प्रत्याख्यानवाद्याह

^२भसञ्ज्ञेत्यादि ॥ (भा)

सूत्रारम्भवाद्याह

^३भसञ्ज्ञायां तावदिति ॥ (भा)

^४यदयं नङीति । (भा)

अङ्गाधिकारप्रतिनिर्द्देशपक्षेऽयं ज्ञापकोपन्यासः ॥

अकारेणाऽणन्तमिति । (कै)

तद्वि “जातेरस्त्री”त्यादेरागुरित्यादौ व्यावृत्तये आवश्यकम् ॥

१ अ ई । पा ४ । सू ७५ ॥

२ प्रयोजनं डौ नकारलोपेत्वेम्विषयः ॥

३ भसञ्ज्ञाडोष्फगोरात्वेषु च दोषः । वा ॥

४ भसञ्ज्ञायां तावन्न दोषः ॥

५ आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसञ्ज्ञा भवतीति यदयं
“न डिसंबुद्धोः” (८ । २ । ८) इति डौ प्रतिषेधं प्राप्ति ॥

६ अ ४ । पा १ । सू ६३ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६) (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १। १। ६२।)

ननु प्रत्ययग्रहणसामर्थ्येन प्रधानतया प्रत्ययत्वेन प्रत्ययस्य यच्च निमित्तता तत्रैवाऽन्विध्यर्थमिदमेवं चाकाररूपो योऽण् इत्यर्थेऽपि प्रत्ययलक्षणं दुर्वारमत आह

विशेषणेति ॥ (कै)

वस्तुतोऽकार एव विशेष्य इत्याह

अणेति ॥ (कै)

न तु प्रत्ययनिमित्त इति । (कै)

प्राधान्येन प्रत्ययनिमित्त इत्यर्थः ॥ अजृञ्जलात्मकयञोऽकारेण सामानाधिकरण्यसंभवादाह

अकारावयवेति । (कै)

वज्रघ्नीहिः । अस्य विशेषणत्वे इदम् । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति-
न्यायादितिभावः ॥ नन्वेवं सति मत्यादिष्वितिप्रसङ्गवारणाय “अजा-
द्यत” इत्यत्र मुख्यार्थस्योत्तरत्र लक्षणायां वैकृत्यं स्यादतो व्याख्या-
नान्तरमाह

अथवेति ॥ (कै)

तद्विशेषणमिति । (कै)

अमोऽवयवेऽचीत्यर्थ इति भावः ॥ एवं प्रत्याख्यानवायुक्रदोषेषु परिहृतेषु प्रत्याख्यानवाद्याह

प्रयोजनान्यपीत्यादि ॥ (भा)

ज्ञापनार्थमिति । (कै)

(प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१। ६२।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

प्रत्ययलक्षणेन भवं नेत्यख्येति शेषः । १“न लुमता” २“तस्मि-
न्नित्य”नाश्रित्येदम् ॥

अकृते तु इति । (कै)

परस्मैपदिविहिताङ्घ्राहचर्यात् शासुधातोरेव ग्रहणं तच्चेति
पक्षे विध्यर्थम् ॥ नन्वेवमप्यार्थगौरित्याद्यभिद्धिरिति चेत् । अत्राहुः ।
“शास इद्” इति सामान्यसूचं ततो “अङि” अजादौ चेदख्येवेति
नियमार्थमिदमेवं च सूचे हल्ग्रहणं मास्त्विति मित्रगौरित्यादि-
भिद्धिः । १“आशासः क्वावि”ति तु अत्र शासोरेव ग्रहणे विध्यर्थम्
अन्यथा नियमार्थमिति आशासे इत्यादौ न दोष इति ॥ अथ
वार्तिकोक्तविध्यर्थत्वे दूषिते भाष्यलक्षित्यमार्थं सूचमिति प्रश्न-
पूर्वकमाह

“न तर्हीत्यादि ॥ (भा)

प्रत्ययं गृहीत्वेति । (भा)

प्रत्ययं तद्भाष्यधर्मपुरस्कारेण यदुच्यत इत्यर्थः ॥

शब्दं गृहीत्वेति । (भा)

उक्तधर्मातिरिक्तपुरस्कारेण यदुच्यते इत्यर्थः ॥ ननु “शब्दं
गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन माभूत्” स्थानिवत्त्वेन तु
स्यादत आह

१ अ १। पा १। सू ६३ ॥ २ अ १। पा १। सू ६ ॥

३ शास इत्त्व आशासः क्वा- वा- ६। ०। ३० ॥

४ न तर्हीदानीयमयं योगो वक्तव्यः ॥ ५ अत्रैव भाष्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७१३
(अ. १। पा. १। आ. ६) (न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३।)

स्थानिवदिति ॥ (कै)

प्रत्यय एवेति । (कै)

उक्तोऽर्थः । एतदर्थमेव द्वितीयं प्रत्ययपदम् । न च “अलोमो-
षसी” इति पर्युदासेन श्रूयमाणसन्तस्यैव ग्रहणमिति नियमोऽपि
व्यर्थ इति वाच्यम् । पर्युदासेन प्रत्ययासन्तस्यैव ग्रहणापत्तौ सुव
इत्यादौ स्वरानापत्तेरिति भाष्याश्रयात् ॥ ननु स्थानिनिमित्तं
यदन्यस्य कार्यं तत्स्थानिवत्त्वेन लोपेऽपि न तु तस्यैव ह्यसतो
वचनश्रुतेनापि कार्यित्वाप्रतिपादनादिह चासत एव कार्यित्वमत
आह

तच्च चेति । (कै)

“सोर्मनसी” इति सूत्रे इत्यर्थः ॥

न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ॥

लोपक्रियानिरूपिता करणे द्वितीया । यद्यपि लुगब्धयोगात्
संज्ञा लुमदाद्या न च तत्रायं प्रतिषेधः किन्तु तत्प्रतिपादिता-

१ सोर्मनसी अलोमोषसी । ६। २। ११७ ॥ लोमोषसी वर्णयित्वा
ओः प्ररं मन्त्रन्तमसन्तं चाद्युदात्तम् ॥

दर्शने एवं च “लुमति प्रतिषेध” इत्यनुपपन्नं तथापि वाचकधर्मस्य
वाच्य उपचार इत्याह

लुमदिति ॥ (कै)

ननु सर्वोऽपि स्वरः कार्थित्वेनैकमेवपदं गृह्णातीत्यत आह

एकेति ॥ (कै)

‘सर्वामन्त्रितेत्यचामन्त्रितपदेनाष्टमिकमपि ग्रहीतुं शक्यमिति
१“पदस्य” २“पदाद्” इत्यधिकारेऽनन्तरमयामन्त्रितस्येत्युक्तञ्च
व्यवहितमुदाहरति

दधीति ॥ (कै)

अङ्गस्येत्यधिकारेति । (कै)

वस्तुतस्तदनिर्देशेऽप्यावश्यकमेतत् । तथाहि सौवरीणां सप्तमीनां

१ लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानम् । वा ॥

२ सर्वामन्त्रिते सर्वामन्त्रितपदेन - । सम् ॥ अत्र भाष्यम् । सर्वा-
मन्त्रितसिञ्जलुक्स्वरवर्जम् । वा । सर्वस्वरम् अमन्त्रितस्वरं सिञ्जलुक्-
स्वरं च वर्जयित्वा ॥ सर्वस्वर । सर्वस्तोमः । सर्वपृष्ठः । “सर्वस्य सुपि”
इत्यनेनाद्युदात्तत्वं (६। १। १६१) यथा स्यात् ॥ अमन्त्रितस्वर ।
सर्पिरागच्छ । सप्तागच्छत । “अमन्त्रितस्य च” (६। १। १६८)
इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ सिञ्जलुक्स्वर । मा हि दाताम् मा हि
धाताम् । “आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्” (६। १। १८७) इत्येष
स्वरो यथा स्यात् ॥

३ अ ८ । पा १ । सू १६ ॥

४ अ ८ । पा १ । सू १७ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(न सुमताकृत्य । १। १। ६३ ।)

“भीष्मीमद” इति सूत्रे प्रत्ययात् पूर्वम् इति पूर्वग्रहणेन तदन्त-
सप्तमीत्वस्य षष्ठभाष्ये तत्सूत्रे एवोक्तत्वेन स्वरानां प्रत्यये परतः
पूर्वकार्यत्वाभावात् कित्सूत्रे षष्ठ्या एव सत्वाच्च ॥ ननु संज्ञाया-
मुपमानम् इति उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदान्त इत्यर्थकं कनो
लुपि चंचेव चंचा इत्यादावाद्युदान्तसाधकं “ज्नित्यादिरि”त्येव
सिद्धे व्यर्थं सदानुबन्धलक्षणे स्मरे प्रत्ययलक्षणाभावज्ञापकमिति तत्-
सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तेनेदं विरुद्धेतेति चेन्न । अत एव तत्र भाष्ये
“पथिमथिस्वरार्थं वचनं कर्त्तव्यम्” इत्युक्तम् । एवं च तदर्थस्या-
त्रत्यवचनस्य कर्त्तव्यत्वं वदताऽन्येषामकर्त्तव्यत्वमर्थादुक्तमेव । एतेन
“भीष्मी”तिज्ञापकं विशेषापेक्षं सप्तम्यर्थग्रहणे तदन्तग्रहणे च यत्र
फलभेदस्तदिष्यम् । एवं च “उपोत्तमं रिति”त्यादेवेव तत्प्रवृत्ति-
रिति कैयटाग्रथ इति परास्तम् । “संज्ञायामुपमानम्” इति

१ भीष्मीभृजमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति (६।१।१६२)
अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं न “तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य (१।१।६६)
इति पूर्वस्यैव भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत् पूर्वग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यो भवन्तीति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । “उपोत्तमं रिति” (६।१।२१७)
रिदन्तस्य । “चङन्यतरस्याम्” (६।१।२१८) चङन्तस्य ॥ यद्ये-
तज्ज्ञाप्यते “चतुरः शसि” (६।१।१६७) इति शसन्तस्यापि
प्राप्नोति । शस्यग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इतरथा हि तत्रैवायं
ब्रूयाद् “उडिदं पदाद्यप्युभेद्युभ्यः” (६।१।१७१) चतुर्भ्यश्चेति ॥

२ अ ६। पा १। सू. १६७ ॥

३ अ ६। पा १। सू. २१७ ॥

४ अ ६। पा १। सू. २०४ ॥

सूत्रस्य भाष्यविशेषात् । तस्माज्ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षलक्षणे-
 स्थितम् । तच्च सप्तम्या यथाश्रुतत्वे हि “न लुमते”ति निषेधा-
 न्तदप्रवृत्तौ “अभितीति प्रयोजनम्” इति भाष्याद्यङ्गतिः स्पष्टैव ।
 न चाङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षे तद्भाष्यं सिद्धान्तपक्षे योजयितुं
 शक्यत्वादिति दिक् ॥ षष्ठीसमासादौ परत्वात् सति शिष्टत्वाच्च
 समासान्तोदात्तस्यैव प्राप्तेर्भाष्ये “सर्वस्तोम” इति वङ्गब्रीहिसूदा-
 हतः । तच्च वङ्गब्रीहिसूत्रस्य द्विपदाश्रयत्वात् प्रतिषेधस्यैवाप्राप्तेः
 कथं तदपवादे इदमुदाहरणमत आह

सर्वस्येति ॥ (कै)

विधीयत इति । (कै)

अपवादनिवर्त्तनेन व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥

प्रत्ययस्वरेणेति । (कै)

इतिप्रत्ययान्तत्वादितिभावः । नवविषयस्य इत्यस्य तु न
 प्राप्तिः । अनिसप्तस्येतिपर्युदासात् । एतादित्यकल्पनं तु किमर्थ-
 मितिचिन्त्यम् ॥

मित्यस्वरेणेति । (कै)

सप्तन् शब्दो हि “सप्यशूभ्यां तुट्” इति कनिजल्लः । “बः
 संख्याया” इत्यप्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति द्रष्टव्यम् । माहि दाताम्
 इत्यच्चाऽट्प्रतिषेधाय माङ् । हि शब्दो “हिच” इति निघात-
 प्रतिषेधार्थः ॥ सिजलुकस्वरवर्जनं न कार्यमित्याह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७१७

(अ. १। पा. १। अ. ६)

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३।)

लोरिति । (के)

१“गाती”त्यनेन ज्ञेरेव लुकि १“मन्त्रे घसे”त्यत्र पुनर्लिप्यपहं
न कार्यं जुस्त्रिधावात इत्येतच्च विध्यर्थं स्यादिति लाघवमिति-
भावः ॥

प्रत्ययलक्षणार्थमिति । (कै)

प्रत्ययलक्षणेन भिज्निमित्तकार्यार्थमित्यर्थः ॥ ननु “ज्नि-
किस्त्ररा” इति भाष्यदर्शनाज् ज्निकितां स्वरविशेषणत्वेन लुका
समासोऽनुपपन्न इत्यत आह

ज्निमित्कितामिति ॥ (कै)

“प्रयोजयन्तो”त्यस्य कर्माकाङ्क्षायामाह

प्रतिषेधमिति ॥ (कै)

लुबिति । (कै)

वार्त्तिके लुकीत्युपलक्षणमितिभावः ॥ भाष्ये

आद्युदात्तत्वं माभूदिति । (भा)

एवं च प्रातिपदिकादिस्त्रेणान्तोदात्तत्वमेवेतिभावः ॥ अत्रि-
शब्दात् १“इतस्यानिज” इति ढकोऽ“विभृमि”ति लुक् । ननु
“अचय” इत्यत्र कित्त्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वाभावेऽपि प्रातिपदिकस्त्रेण
तत्त्वं दुर्वारमत आह

१ अ २। पा ४। सू ७७।

२ अ २। पा ४। सू ८०।

३ अ ४। पा १। सू ११२।

४ अ २। पा ४। सू ६५।

‘राशदीति ॥ (कै)

चिबन्त इति । (कै)

नान्तस्त्वन्तोदात्त इति भावः । इदं प्रयोजनं कित्तद्धितान्त-
स्थान्त उदात्त इत्यर्थे बोध्यम् । कितः प्रत्ययस्यैवान्तोदात्तत्वे तु
प्रत्ययलक्षणेन कार्थिणोऽस्य्यादनास्र दोषः । अत एव नखनिर्भिन्न
इत्येत्थेत्याहुः ॥ पथिमथिग्रब्धौ इन्प्रत्ययान्ततया प्रत्ययस्वरूपेण
“फिषोऽन्त” इति वाऽन्तोदात्तौ तयोः सर्वनामस्थाननिमित्तमाद्यु-
दात्तमत्रापि स्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रतिषेधो माभूदिति । (भा)

तेनापर्युदासत्वं सूचितं तदुपपादयति ।

पर्युदासे तु इति । (कै)

प्रत्ययत्वेन सुप्सादृश्ये तु अहर्ददातीत्यत्रापि रत्वं न स्यादि-
त्यर्थः ॥ नन्विष्यमाणमपि न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन रत्वस्यैव
प्राप्तेरत आह

लोपशब्देनेति । (कै)

“हल्ङादि” सूत्रेणेतिभावः । जुमता जुप्न एव निषेध इति
तात्पर्यम् । “न जुमता तस्मिन्निति” पक्षे तु नेदमावश्यकम् ।
उत्तरपदत्वे चेति सर्वथा कार्यम् ॥ ननु सामान्यत उत्तरस्य पदत्वे
इत्यर्थे परमं चर्म इत्यत्रापि निषेधापत्तौ न लोपो न स्यादत आह-

१ राशदिभ्यां त्रिप् (उणादि - सू. ५.०६) अदेस्त्रिनिश्च (उणादि -

सू. ५.०७) इति चिबन्तोऽत्रिग्रब्ध आद्युदात्तः ॥

२ फिट् - सू. - १ ॥

३ अ. ६ । पा. १ । सू. ६८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७१६

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

उत्तरपदमिति । (कै)

अत एव वङ्गचपूर्वस्य नेति वचनमर्थवदितिभावः ॥ उत्तरपद-
ग्रन्थस्य समासचरमावयवे ऋद्ध इत्यसमासे नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥

समासार्थेति । (कै)

तच्च सुपस्येत्यधिकारादितिभावः ॥

ताम् । (कै)

‘‘सुपो धालि’’ति लुप्ताम् ॥

कुत्वादीनि । (कै)

कुलघलढलादीति ॥ ननु भवेन पदत्वबाधोऽत आह

यस्मादिति । (कै)

तथाच भिन्नावधित्वाच्च बाध्यबाधकभाव इति भावः ॥ भाष्ये

पदस्येतीति । (भा)

पदस्येत्यधिकृत्य यानि विहितानौत्तर्यः ॥ ननु सोपपदात्
सिचैर्बिचि दधिषेचौ इति स्यादेव । न चेष्टापत्तिः । पदादादि-
रिति पचे दुर्लभत्वादत आह

अनभिधानादिति । (कै)

तस्य क्कान्दसत्तादितिभावः ॥ भाष्ये

यद्यपदादीति । (भा)

एकदेशेन संपूर्णं वार्त्तिकमुपलक्ष्यते यतः प्रतिषेधस्यातिव्याप्तिर्न
प्रतिषेधापवादस्येति बोध्यम् ॥

स्वरश्चेति । (कै)

उत्तरपदादिरित्यधिकारादितिभावः ॥ नन्वसमासे “स्वाङ्ग-
श्रिटाम्” इति कर्णस्याद्युदात्तत्वं सिद्धमेवेत्यत आह

कर्णशब्दादिति । (कै)

एवमादिविधिर्न सिध्यतीति भाष्यादुत्तरपदादिरित्यधिकारस्य-
सूचाणां वैयर्थ्यस्यैव दूषणत्वेन प्रतीतिरित्येके ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

“प्रत्ययग्रहणेन यस्मात् न विहितस्तदादेरित्युपस्थित्येति भावः ॥

तथाऽपीति । (कै)

वस्तुतो राजकुमार्यौ इत्याद्याऽपि दोषः ॥ समुदायादसौविहितो
नावयवात् । अन्यथा कौरुचरेय इत्यादौ चकाराकारस्याऽपि वृद्धिः
स्यात् । “इह तर्ही” त्यादिभाष्यं तु अभ्युपेत्यवादेन । भुतेरग्रे तु
नोत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रवृत्तिः । अत एव पूर्वचैव दोषेणेदं दूषितं
भगवतेति बोध्यम् । “उमो ह्रस्वाद्” इति सूत्रस्यं भाष्यं त्रिक-
देश्युक्तिरिति न दोष इति तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥ समासचरमा-
वयवे उत्तरपदशब्दो रूढ इत्यभिप्रेत्याह

समासे हीति । (कै)

न तु पदत्वमपि तद्व्यवहारे प्रयोजकमित्यर्थः ॥ केवलरूढत्वे
मानमुक्तं तुल्यतु दुर्जनन्यायेन केवलयोगेऽप्याह

न च कर्णेति । (कै)

राजवाचककर्णशब्दस्य तु “अभिव्यक्तपदार्था ये” इति न्यायाच्च
तत्र ग्रहणमितिभावः । काश्चपिणौ इत्यादौ “हृन्दोब्राह्मणानौ”ति
तद्विषयताबोधकग्राह्यत्ववशात् सुबुत्पत्तेः प्रागेव तद्धित इति न
दोषः । भाष्ये “नः क्ये” इत्यादि “सुबन्तं च” इति ॥ “यस्मात्
प्रत्ययविधिः” इति अवश्यमुत्तरचानुवर्त्यम्परमैश्वर्यतुर्भिरित्यादौ
परमघटितसमुदायस्य पदत्ववारणाय । तच्चे हि “ह्यस्युपोत्तमम्”
इति परमैरित्यस्यापि निघातापत्तिः । एवं च तस्य “नः क्ये”
इत्यत्रापि सम्बन्धे यस्मात् क्यविधिसदादि यदि क्ये तन्निमित्ता-
न्तर्वर्त्तिषुपा पदं तदा नान्तमेवेति नियमः स्यात् तथाच परम-
वाच्यतीत्यादावयवैकाग्रशब्दस्य पदत्वेन कुलं स्यात् सूत्रस्तु समिध-
तीत्येतद्वावृत्त्यर्थं स्यादिति सुबन्तमित्यपि सम्बन्धत इति भावः ।
तस्य च मध्ये चेत् सुबन्तं तदा तदपि नान्तमेव पदमित्यर्थः ।
अन्वाचयग्रिष्टं च सुबन्तमिति सर्वत्र सन्नियोगग्रिष्टत्वे “वङ्भ्य”
इत्याद्यभिद्धिः । “सिति च” इत्यत्र यद्यपि नास्ति उपयोगोऽवयव-
सुबन्ताऽप्रसिद्धेस्तथाऽपि उत्तरचानुवृत्तिं दर्शयितुं तत्राऽपि तत्-
सम्बन्धो दर्शितः । व्यपदेशिवद्भावेन कथं चिदन्वयः सन्नाद्यः ।
एवं “स्त्रादिष्वि”ति सूत्रेऽपि तदनुवृत्तिकरणमुत्तरार्थमेव ।

१ अ ३। पा २। सू ६६ ॥ २ अ १। पा ३। सू १५ ॥

३ अ १। पा ३। सू २३ ॥ ३ अ ६। पा १। सू १०० ॥

५ अ १। पा ३। सू १५ ॥ ६ अ १। पा ३। सू १६ ॥

७ अ १। पा ३। सू १७ ॥

“यच्च भम्” इत्यत्रापि पदसंज्ञया तुल्यवधिकत्वसिद्ध्यर्थं यस्मादित्यनुवर्त्यमिति बोध्यम् ॥

संज्ञिनां भेदादिति । (कै)

सति सौ तदन्तस्य सुबन्तमिति पदत्वं न तत्राग्नभागस्य
“स्वादिष्वि”तीति भावः ॥ नन्वपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गतया सुबन्त-
मिति पदत्वं स्यादत आह भाष्ये

प्रतिषेधाश्चेति । (भा)

विधुषूक्तानं प्राप्तविधेर्निवर्त्तनम् । एवं चापवादन्वयेनात्रान्तरङ्गा-
सम्भव इति भावः । अत्रानुवर्त्तमानं सुबन्तमित्यपि “स्वादिष्वि”-
ति सूत्रेण तदनुवृत्त्या मध्यस्य सुबन्तस्य यत्प्राप्तं तन्निषेधकं न तु
सुबन्तमिति सूत्रप्राप्तयेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

नोत्सहते इति । (भा)

स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यं बाधेतेति भावः ॥ ननु “सर्वनाम-
स्थानेऽयची”ति न्यासस्य पदलनिषेधकत्वेऽनन्तरस्येति न्याये
“स्वादिष्वि” त्यस्यैव निषेधे परमवाचावित्यादौ सुबन्तमिति
पदत्वं स्यादत आह

योगविभागे इति । (कै)

एवं च तत्सामर्थ्यादनन्तरस्येति न्यायवाध इति भावः ॥
“यची” त्यस्य पुरस्तादपकर्षे फलमाह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८५

(अ. १। पा. १। आ. ८)

(तपरस्तत्त्वानस्य । १। १। ७० ।)

कृत इति । (कै)

अत्र भाव्यमानत्वेन खवर्णायाहकत्वाद्यथा तपरत्वं सुखसुखार्थं
तथेत्यर्थः ॥ “कृत” इति तपरत्वं तु गुणान्तरयुक्तसंघट्टार्थम् ।
अन्यथोदात्तोच्चारणे जीर्णं इत्यत्र क्ते प्रत्ययसंनियुक्ताद्युदात्तत्वे
प्रेषनिघाते चोदात्तत्वाभावाच्च स्यात् । अनुदात्तोच्चारणे जीर्ण-
तौत्यत्र न स्यादिति भावः ॥

भिन्नकालानिति । (कै)

परत्वेन पूर्वसूत्रबाधादिति भावः । अप्राप्तिरेवात्र निवृत्तिः ॥

भाष्ये

यद्येवम् (भा)

९१

विभागस्थ एतद्विषये पूर्वसूत्राप्रवृत्तावित्यर्थः । यस्यां वृत्तौ तपर-
तदन्यत्र वृत्तौ प्रयोगे ऐसादीनामुपसंख्यानं कार्यमिति
पदा ॥

वृत्तावृत्तिः प्रयोगार्थं तु मध्यमा ।

वृत्तिरिष्टा विलम्बिता ॥”

विलम्बितयोः उपसंख्यानं काल-

च कर्त्तव्यं तथा

२१ । किं

७८६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(तत्परस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

इति दृष्टिषु उपलब्धय एव भिन्नकाला वर्णास्तु तत्काला
एवेत्यभिसन्धाय भाष्ये

किं पुनरिति (भा)

प्रश्नः ॥ तत्तत्कालावच्छिन्नताज्जोष्ठपुटव्यापारजन्या भिन्नकाला
एवेत्याग्रयेन

कालभेदात् (भा)

इत्युत्तरम् ॥

त्रिभागाधिका इति । (भा)

तृतीयभागाधिका इत्यर्थः । कैयटाक्षया प्रतीतिः । त्रयो
भागा अधिका इत्यर्थस्तद्विहितः । केवलसंख्यावाचकानां पूरणं
प्रत्ययान्तार्थकत्वे मानाभावात् । तत्रासाधुत्वाच्चे ॥

यस्या नाड़िकाया च

सुषुम्णाया इत्यर्थः ॥

॥

विन्दवः । ब्र

र्धगिनाम् "

महाभाष्यप्रदीपोदघोतः ।

७२३

(पा. १। आ. ६)

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

इत्यादाविति ॥ (कै)

वस्तुमाचम् । (कै)

अर्थसिद्धोऽर्थः । तत्फलं नञः सर्वनामस्थानपदेनासम्बन्ध-
नम् ॥ भाष्ये

सुतविकारे इति । (भा)

सुतसहितविकारे इत्यर्थः । एषोऽप्रगृह्यस्यादूरादूते पूर्वस्याद्ध-
दुत्तरखेदुतावित्यत्रेतिभावः ॥ भाष्ये

इह तर्हीति । (भा)

वार्त्तिकारभे लपदादिविधावित्युक्तेन दोषः । प्रत्याख्याने तु
राषः कुलाभावाय पदत्वनिषेधप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । एतेन योग-
विभागसिद्धस्य क्वचित्कत्वान्न दोष इत्यपास्तमितिभावः ॥

पञ्चमीतियोगविभागादिति । (कै)

पदादित्यस्य परशब्दान्वयेनाऽसामर्थ्यादत्र समासशास्त्राप्रान्तेः
घौचः समास इति वक्तुमुचितम् ॥ भाष्ये

न तेभ्यः प्रतिषेध इति । (भा)

तेभ्यः परस्य सुबन्तं पदमितिपदत्वमाश्रित्यापि न प्रतिषेधः ।

एव परमवाचु इत्यादावपि न दोषः ॥ भाष्ये

पदादेर्नेत्युच्यमानेऽपीति । (भा)

षष्ठीतत्पुरुषेऽपि न सिध्यति कुलाऽभावाय पदत्वाऽभावस्या-

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६३ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ८)

वक्ष्यकत्वादिति अपेक्ष्यः । अयं बह्व्ययेषु दोषो वार्त्तिकारम्भेऽपि
उत्तरपदत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या पदत्वसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषेण षत्व-
निषेधसाक्षात्त्वेऽपि कुलप्राप्तेः ॥ इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरव-
दुर्ज्ञेयत्वाभ्यामयुक्तत्वं मनसि निधाय साधवाय नञ्ग्रहितवचन-
पाठमाह

एवं तर्हीति ॥ (भा)

न पदान्तविधाविति । (भा)

यदात्मस्थानिकविधावित्यर्थः । नञ्घटितवार्त्तिकस्थायैव प्रवृ-
त्तिर्याख्यानादेतदेकफलत्वायेति बोध्यम् ॥ एतावतापि बह्व्ययेषु
इत्यस्यासिद्धिरिति शङ्कते

कथं बहुव्ययेषु चाविति ॥ (भा)

तदुपपादयति

समासेति । (कै)

एवं च नियमाप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् षत्वनिषेधवत्
“षोः कुः” पदान्तस्येति कुलं स्यादितिभावः ॥ पञ्चमीसमासेऽपि
षत्वापत्तिरित्याह

नापि पूर्वस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

बहुव्ययपूर्वस्येति । (भा)

आद्यवार्त्तिकारम्भे तत्रत्याख्याने च “सात्पदाद्योः” इत्यनेदं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२५

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६१ ।)

कार्यमितिगूढ आग्रयः । न पदान्तविधौ इति प्रतिनिर्देशादुत्तर-
पदत्वे चेत्यस्य वार्त्तिकस्य उमुडादिविधौ णत्वादिविधौ चावृत्ति-
रिति बोध्यम् । “उमुट्” सूत्रस्य भाष्यं तु एतद्विरोधाद् “उञि
च पदे” इति सूत्रस्य भाष्यविरोधाच्च नलोपादिभ्यस्त्यन्त इति ।
वार्त्तिकस्य भाष्यविरोधाच्चैकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । एवं च प्रत्या-
ख्यानप्रकारोऽपि योगविभागस्य काचित्कत्वेन उमुडादिविषये न ।
इदमेव ध्वनयितुं प्रत्याख्यातमपि वार्त्तिकं पुनरुचरान्तरैरुपात्त-
मित्याहुः ॥

मुख्येत्विति । (कै)

उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे ह्रुदेरिति भावः । कृत्वाख्यैव
गृहणमित्येतदन्वाख्यायकं “इन्द्रे चेति” इति तत्त्वम् । प्रत्याख्याने-
ऽपि न मध्यमस्य प्राप्तिः । मध्यसुबन्तस्याऽपि स्वादिपरत्वेन विशेषणा-
दिति बोध्यम् ॥

प्रस्तावादिति । (कै)

आत इत्यारम्भादित्यर्थः ॥

सिच इति । (कै)

अनेन विधित्वासम्भवो दर्शितः ॥ भाष्ये

श्रूयमाणेति । (भा)

श्रूयमाणत्वार्थकं विभक्तिविशेषणमित्यर्थः ॥ तस्माभोपायं दर्शयति

१ अ ८ । पा १ । छ ३२ ॥

२ अ ८ । पा १ । छ ३१ ॥

३ अ १ । पा १ । छ ३१ ॥

षष्ठीत्यादि ॥ (कै)

अथवा यथा रथेति । (कै)

स्थग्रन्थः साहित्यवाचीतिभावः ॥

तदवयवमिति । (कै)

बहुव्रीहिः । युष्मदस्मदोरिति तद्वटितममुदाये लाचणिकमिति भावः ॥ मुखेऽर्थे एव पदसामानाधिकरण्ये सम्भवति किं लक्षणयेत्याह

अत्र हीति । (कै)

यद्यपि द्वितीयायां षष्ठ्यां च तयोः पदत्वासम्भवेन तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वेनान्यत्रायेकरूपत्वाय लक्षणा युक्ता तथापि पदस्य इत्यस्य “मादुपधाया” इत्यादाववयवषष्ठीत्वस्य कृततया पदावयवयोरित्यर्थ एव स्यादत ईदृग्लक्षणात्ताभः सर्वग्रहणसाध्य एवेत्याह

सर्वग्रहणमिति । (कै)

“अनुदात्तं सर्वम्” इत्यतः ॥ ननु लावस्थायामेवान्तरङ्गानपीतिन्यायेन लुकि प्रत्ययलक्षणेनाऽपि न तिङन्तत्वमत आह

परत्वादिति ॥ (कै)

नाप्राप्तेष्विति । (कै)

अन्तरङ्गानपीतिन्यायादित्यपि बोध्यम् ॥ “इट्प्रतिषेधः” इत्यत्र “न प्राप्नोती” त्यनुषङ्गः ॥

दीर्घत्वम् । (भा)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७२७

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(न लुमताङ्गस्य । १। १। ६१ ।)

१“क्रमः परस्मैपदेषु” इति ॥

समुच्चिनुयादिति । (कै)

तच्चासम्भवीतिशेषः ॥

इत्यभिप्रायेणेति । (कै)

प्रश्न इत्यर्थः ॥ भाष्ये तटस्थोऽभिप्रायानभिज्ञ उत्तरयति

इटश्चेति ॥ (भा)

आचार्य आह

नेत्याहेति । (भा)

गमेरिङ्घिर्घन्तेस्तत्प्रतिषेधः क्रमेश्च दीर्घत्वं न सिध्यतीत्यर्थः
इति भावः ॥ अनन्तरोक्तातिव्याप्तेरुपक्रमोक्ताव्याप्तेऽङ्गाधिकारपरत्वं
न युज्यते इत्युपसंहरति भाष्ये

इहेति ॥ (भा)

ज्नित्कित्स्वरा इति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । अहर्ददातीत्यच्चासुपौति प्रतिषेधस्यापि ।
वस्तुतः “किञ्चिच्च” इत्यत्र किञ्चित् पदेन १“रोऽसुपौ”त्येव
ज्नित्स्वरविषये सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वेन “न लुमता
तस्मिन्निति” न्यासेऽपि वचनस्यावश्यकत्वादिति बोध्यम् ॥

तस्मिन् कार्य्यमिति । (कै)

तस्मिन् परतस्तन्निमित्तकं तत्प्रकृतिभूतस्य यत्कार्य्यमित्यर्थः ॥
“कित” इत्युदाहरणभूतात्रय इत्यस्योभयपक्षेऽप्यभिद्धेस्तत्परिहरति

अचय इत्यत्रेति ॥ (कै)

यदन्यस्येति । (कै)

प्रत्ययजमित्येव सिद्धे लक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्रत्ययनिमित्तकमेव
न तु प्रत्ययस्थानिकमित्यर्थादिति भावः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

न हीति । (कै)

षष्ठ्यर्थस्रोच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । अत एव
नखनिर्भिन्न इत्यादावैसादिकं न । एवमसतः सत्तापि न वचनेन
शक्येति बोध्यम् ॥ परस्मैपदपरसादेरङ्गलनिमित्तस्थेडित्याद्यर्थं न
दोष इत्याह

विशेषण एवेति । (कै)

एवं च लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं तत्प्रकृतेस्तत्र कार्यमिति भावः ॥
ननु आर्द्धधातुक इत्यादीनां विषयसप्तमीत्वात् पूर्वमेव तेषां
प्रवृत्तेर्न प्रत्ययलक्षणापेक्षेत्यत आह

लुकेति । (कै)

एवं च विषयलक्षणायावश्यं प्रत्ययलक्षणमाश्रयणीयं तच्च “न
लुमता तस्मिन्निति” न्यासे न प्राप्नोतीति भावः ॥

लुङ्परि चिणीति । (कै)

लुङ्परिर्द्धधातुकविषये इत्यर्थं इति भावः ॥ भाष्ये

तच्चापीति । (भा)

न लुमता तस्मिन्नित्येतदित्यर्थः ॥

लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७२६

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा । १। १। ६५।)

लुप्तप्रत्ययनिरूपिताङ्गसंज्ञकस्य यत्कार्यमित्यर्थः । उक्ताम
इत्यादौ तु परस्मैपदनिमित्ताङ्गसंज्ञकस्य न कार्यं किन्तु शिवादि-
निमित्ताङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः । किं च परस्मैपदग्रहणस्य तङाना-
भावोपलक्षणत्वादपि न दोषः । अगाधौत्यादौ तु न दोषः ।
लुङ्निमित्ताङ्गत्ववतश्चिणन्तस्य कार्याभावादिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एवमपीति । (भा)

आङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशाभावेऽपौत्यर्थः ॥

‘वचनं कर्तव्यमिति । (कै)

सौवर्त्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतत् ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा । १। १। ६५॥

असन्देहार्थमिति । (कै)

अन्त्यात्पूर्वोऽस्तित्येव वदेदिति भावः ॥ अल्यग्रहणमन्यनिर्देश
इत्यनयोः सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह

अभिधीयतेऽनेनेति । (कै)

अल्यग्रहणमन्यप्रत्यायकं चेदित्यर्थः । “घञ्चपः पुंस्त्री”ति निर्देश-
शब्दस्य पुंस्त्वम् ॥ प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिमाह

१ सर्वशब्दाद्यं वचनं कर्तव्यमिति ।

(अणोऽन्यात्पूर्व उपधा । १। १। ६५।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

पूर्वस्येति ॥ (कै)

एकाजिति । (कै)

यद्यप्यत्र समुदायसंज्ञया नावयवानामनुग्रहस्तथापि कदाचिद्विशेषात् सङ्घातस्यापि स्यादित्यनिष्टमात्रापादने भाष्यतात्पर्यमिति बोध्यम् ॥ ननु संज्ञिवदवधिरपि कस्माज्जातिग्रहणप्राप्तः समुदायो न निषिध्यतेऽत आह

अन्येति ॥ (कै)

संख्या विवक्ष्यत इति । (कै)

ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वाद्देनेका व्यक्तिर्न गृह्यत इति भावः ॥
संख्याविवक्षा तद्वैयर्थ्यगतत्वादयुक्ता ॥

पिबेरदन्तत्वेति । (कै)

अस्यसमुदायस्य लघुत्वाभावादिति भावः । सूत्रम् उखादौ चरितार्थं कदाचिदिकारस्याप्युपधात्वेन चिन्त्यमिदम् ॥

शब्दस्य हीति । (कै)

एकाज्धातुविषयमिदम् । अनेकास्तु प्रथमस्यैकाचो द्वित्वेनार्थवत्त्वशङ्कैव नेति बोध्यम् । एवं चोत्तरखण्ड एवार्थवानिति भावः ॥

अव्यक्तानुकरणस्येति । (भा)

अच्छब्दान्ताव्यक्तानुकरणस्येत्यर्थे सम्पूर्णस्याच्छब्दस्य पररूपाणापत्तिरित्यतो वैयधिकरणमुक्तम् । अव्यक्तानुकरणं योऽच्छब्द इति तु नार्थः ॥ एकाचो नेति निषेधारम्भादित्यलम् ॥ ननु विकल्पार्थं तदावश्यकमत आह

महाभाष्यपदीपोद्घातः । ७३१
(अ. १। पा. १। अ. ६) (अलोऽन्यात्पूर्वं उपधा । १। १। ६५।)

‘नाम्नेडितस्येति । (भा)

अन्यस्य पूर्वेण नित्ये पररूपे प्राप्ते इति शेषः ॥

भेदेन निर्दिष्टौ इति । (कै)

यद्यप्येकदेशविकृतस्तेत्यादौ लोपोऽपि विकारपदेनोच्यते तथापि
व्याख्यानादेवाचेदृशार्थावगतिरिति बोध्यम् ॥ ननु लोपग्रहणाभावे
“ध्वसोरेद्धावभ्यासस्य” इत्युक्ते चकाराभावादन्ववचनाच्च प्रकृता-
सम्बन्धे एत्वमेव स्यादत आह

तच्च ध्वसोरित्यादि ॥ (कै)

ननु चेनानुवृत्तावपि लोपोऽभ्यासस्यैवेत्यत्र नियामकाभावात्
पर्यायेण त्रयाणामप्येत्त्वलोपौ स्यातामत आह

तच्च व्याख्यानादिति । (कै)

आगन्तूनामन्ते निवेशनाभ्यासस्य लोपसंनिहितत्वादिति भावः ॥
नन्वभ्यासपदोत्तरस्यकारः स्थान्यन्तरमेव समुच्चिनुयाद् न विधेया-
न्तरमिति एत्वमभ्यासस्यापि स्यादतः परिहारान्तरमाह

योगविभागो वेति ॥ (कै)

तर्चेति । (कै)

नत्वेत्त्वमित्यर्थः । योगविभागसामर्थ्यादिति भावः ॥

सर्वापहारेति । (कै)

लोप एव नावशेषः कस्यचिदित्यर्थादिति भावः ॥ ननु लोपश्-

(अलोऽन्यात्पूर्वं उपधा । १। १। ६५ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

ग्रन्थस्य संज्ञात्वेनाऽऽनर्थक्यात्सुरेव न स्याद् उत्पत्तौ वा हल्ङ्वादि-
लोपाद् दिगकारक इत्यनुपपन्नमत आह

लोपशब्दादिति । (कै)

पदस्य संयोगान्तत्वाभावादसंदेहाय च “अलां जश्” इत्यत्र
जश्ववत् संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपौ नेति बोध्यम् ॥

इत्संज्ञेति । (कै)

धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानां “इलन्धम्” इतीत्-
संज्ञायामपि न दोषः । ग्रन्थ स्वरूपेणार्थवत्तया प्रातिपदिकत्वात्
कुण्डिनश्च इव । उपदेश इति तु तत्र नानुवर्त्तते इति तत्र
भाष्ये स्पष्टम् ॥

उपदेश एवेति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादितिभावः । एतेन लोपविधानकाले शित्वाभावात्
कथं सर्वादेश इत्यपास्तम् ॥

कार्यन्विति । (कै)

“अनेकाश् शिद्” इत्यादौ समीपे ऽप्यवयवत्वारोपेण न दोष
इति भावः ॥ “एकान्ता अनुबन्धा” इति मुख्यपक्षे तु आद्यमेव
समाधानमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अन्यथा व्याख्यायत इति । (भा)

न तु तत्रत्याख्याय तत्स्थाने वचनान्तरं पठितमिति भ्रमि-
तव्यमितिभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७३३

(अ. १। पा. १। अ. ६) (अलोऽन्यात्पूर्व उपधा । १। १। ६५ ।)

इत्यन्यस्येति । (भा)

एवं च तेन दलोपे आभ्यामित्यसिद्धिरितिभावः ॥ ननु
मूल्यानिकत्यदाद्यत्वेन व्यवधानात्क्रान्तो हलादिविभक्तिपरतेत्यत आह

येननेति । (कै)

आप्परत्वेनेदमो विशेषणाच्चेत्यपि बोध्यम् । इदमिदो लोप
इत्यर्थेऽप्यावश्यकम् । एवं च नलोपे द्वयोरकारयोः पररूपे “सुपि
चे”ति दीर्घे सिद्धमाभ्यामिति ॥

अत्र ग्रहणादिति । (कै)

अत्र शब्देन पुनः सनः परामर्शात् सनि योऽभ्यासत्क्रान्तस्तस्य
सर्वस्य लोप इत्यर्थ इति भावः ॥ भाष्ये

विषयमपेक्षिष्यामह इति । (भा)

यत्र सुचोऽकर्मकस्य गुणस्तत्राऽभ्यासस्य लोप इत्यर्थः । अकर्मक-
ग्रहणमात्रानुवृत्तौ तु सुमुच्यते वत्सः खयमेवेत्यत्रापि स्यादिति
भावः । “विभाषा भवद्” इति वार्त्तिकेऽपि वस्येत्येव सिद्धेऽवस्ये-
त्युच्चारणसामर्थ्याद् “अलोन्यस्य” इति न प्रवर्त्तते इति प्रत्या-
ख्याता परिभाषा ॥ एवं च “अन्यविज्ञानात् सिद्धम्” इत्यस्य
स्थितत्वाद्वार्त्तिके वाग्रब्दप्रयोगस्तदाह

अथवा व्यक्तमेवेति ॥ (भा)

१ अ. ७। पा. ३। सू. १०२ ॥ २ विभाषा भवद्गवदघवतामोच्चावस्य ॥

३ अ. १। पा. १। सू. ५२ ॥

४ अत्रैव भाष्ये ॥

(तस्मिन्नितिनिर्हिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ।) (अ. १ । पा. १ । आ. ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ।)

एतच्चेति । (कै)

अवधिनाऽवधिमतो निर्णयं ब्रूवतेत्यर्थः ॥ संयोगोपधेत्यादिव्यव-
 हारस्तु गौणा इति भावः ॥

षष्ठीप्रथमयोरपीति । (कै)

दृष्टान्ते “अमीषां ब्राह्मणानाम्” इत्युपाददता भगवता सूचि-
 तमिदम् ॥

उक्तान्धायादिति । (कै)

भाष्योक्तादित्यर्थः ॥

जातौ बहुवचनमिति । (कै)

भाष्यकृता^१ “जात्याख्यायाम्” इति सूत्रप्रत्याख्यानादिदं
 चिन्त्यम् ॥

तस्मिन्नितिनिर्हिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ॥

तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥

स्वरूपपदार्थकत्वेनेति । (कै)

स्वरूपस्य तच्च विशेष्यत्वादिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७३५

(अ. १। पा. १। आ. ६) (तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

प्रश्न इति । (कै)

“तस्मिन्निति च” इत्यचैवोतान्यचापीति प्रश्न इति भावः ॥

तत्रैव पूर्वोति । (कै)

ननु “तस्मान्नुडचि” “तस्मान्नुड्दिहलः” “तस्माच्छः”
इति सूत्रचये उत्तरग्रहणे विपरीतं गौरवमिति चेन्न । यतो
दिहलो रुद्धिधायके नास्योपयोगः । तच्चाङ्गाधिकारेण लिखिमि-
त्ताङ्गसम्बन्धिदोषात् पूर्वस्य प्रत्यासत्त्या तदङ्गसम्बन्धिनोऽसम्भवेन
कलाभावात् । एवं “तस्मान्नुडचौ”त्यत्रापि न दोषः । उत्तरपदा-
धिकारेण प्रत्यासत्त्या नञ्पूर्वपदनिरूपितोत्तरपदस्यैव तेन
रुद्धिधानादिति भावः ॥

तस्मिन्निति । (कै)

परामृष्टखञ्जव्यवधानाय समुच्च्यन्तसुदाहरति ।

यौष्माकीणेति ॥ (कै)

घकारस्येति । (कै)

“तस्माद्” इत्येत्यत् साहचर्या “च्छः” इति पञ्चमी शसा च
सामानाधिकरण्यं शसवयवे लक्षण्यैवेति भावः ॥ मुख्यार्थं सामा-
नाधिकरण्यात् सम्भवात् स्थान्याकाङ्क्षासत्त्वाच्च अवयवषष्ठीत्याशङ्कते

(तस्मिन्निविनिर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

अथेति । (कै)

१“अस इति स्थानषष्ठीत्य” पाठः । “इति षष्ठी”त्येव पाठः ॥

१“आन्” इत्यशब्दस्य असि रूपम् ॥

इति करणादिति । (कै)

लोकेऽर्थप्रधानस्य पदार्थविपर्ययासकेतिना शब्दप्रधानत्वदर्शना-
 दितिभावः ॥ नन्वेकार्थप्रत्ययद्वयोपादानं व्यर्थमत आह

थालेति । (कै)

एवं च शब्देनेत्यनेन सामानाधिकरणानुपपत्तिजातीयस्य
 तदिति स्वभावादितिभावः ॥ नन्वेवं जातीय एव प्रयुज्यतां किं
 थालेत्यत आह

लौकिके इति । (कै)

उभयोः प्रकारवृत्तित्वेऽप्येवं वक्तुं शक्यमिति उक्तयत्नो वृथा ।
 अत एव कस्य प्रयोग इति चिन्त्यम् ॥ ननु दूषितस्यैव कथमुदा-
 हरणत्वेन दानमत आह

सिद्धान्तेति ॥ (कै)

अर्थनिर्देशार्थ एवेति । (कै).

अन्यथा तस्मिन्निति शब्देऽव्यवहिते इत्यर्थः स्यादितिभावः ॥

नैतदनुकरणमिति । (कै)

प्रागुक्तयुक्तेरितिभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७३७

(अ. १। पा. १। व्या. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

‘सर्वनाम्नेति । (कै)

सप्तम्यन्तार्थकसर्वनाम्नेत्यर्थः । सप्तमी लस्य सप्तम्यन्तार्थकत्वबोध-
नायानुवादिकेति भावः ॥ इति शब्दलभ्यमर्थमाह

यत्र सप्तम्यर्थेति । (कै)

सप्तम्यर्थबोध इत्याद्यर्थः । अत एव “तस्मान्नुच्चै”त्यादौ न
प्रवृत्तिः । अचौत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वादिति भावः । सप्तमीपञ्चम्यर्थाविधि-
करणावधौ । अयं पदोपस्थितिपक्षेऽर्थो दर्शितः पचान्तरेऽपि
सप्तम्यन्तार्थव्यवहिते सतीत्यर्थो बोध्यः ॥ भाष्ये

‘सामान्यवाचीति । (भा)

बुद्धिस्थलेनैव तदादीनां बोधकतेति भावः । सामान्यमनिर्द्धारित

-
- १ सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते ॥ २ अ ६ । पा १ । सू ७४ ॥
३ सर्वनाम च सामान्यवाची । तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदा-
हरणानि भवन्ति । किं पुनः सामान्यं को* वा विशेषः । गौः
सामान्यं कृष्णो विशेषः । न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं भवति
गौर्विशेषो भवति । भवति च । यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो
विशेषोऽपि सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते । प्रकल्पेते च ।
कथम् । विवक्षातः । यदास्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति
कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । यदा कृष्णः
सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन विवक्षितस्तदा कृष्णः
सामान्यं गौर्विशेषः ॥
-

* “वा” इति नास्ति समुपलक्ष्ये ।

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

विशेषम् । “तस्मिन्नणि च” इत्यादेरपि सप्तमी पञ्चमीविशेषला-
 दित्याशयः ॥

सामान्यस्य । (कै)

उक्तबुद्धिस्थलस्य ॥

सर्वविशेषेषु भावात् । (कै)

सत्त्वादित्यर्थः ॥ उक्तमर्थमज्ञानानस्य चोद्यमित्यभिप्रायेणाह

सामान्येति । (कै)

“तस्मिन्नितौ”त्यस्य “तस्मिन्नणि च” इत्यादिः कथं विशेषस्त-
 स्थापि खञ्जादिनिरूपित सामान्यत्वादिति अचि इत्यस्याप्यकाराद्य-
 पेक्षया सामान्यत्वादिति च प्रश्न इत्यपि बोध्यम् ॥ ननु कथम-
 नवस्थितिः पूर्वावगतं सामान्यं पश्चादवगतो विशेष इति व्यवस्था-
 सम्भवादाह

कदाचिदिति । (कै)

परिक्लेशपरिच्छेदकभावोऽनियत इत्यर्थः । एवं प्रकृतेऽप्यचीत्या-
 दीनां बुद्धिस्थलेन परिच्छेदाद् बुद्धिस्थस्यापि तैः परिच्छेदादनिर्णय
 इति भावः ॥

विशेष्यं प्रधानमिति । (कै)

परिच्छेद्यमित्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७३६

(अ. १। पा. १। आ. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

परोपकारितया । (कै)

परिच्छेदकत्वेन ॥ एवं प्रकृतेऽपि तस्मिन्नित्यर्थस्य परिच्छेदत्वेन
विवक्षणात् सामान्यत्वमचौत्यादीनां परिच्छेदकत्वविवक्षणाद्विशेषत्व-
मिति भावस्तदाह

इहापीति । (कै)

अयं भावः । सप्तम्यन्तार्थे इत्युक्ते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षोदयादचौत्या-
द्यर्थस्य परिच्छेदकत्वाद्विशेषत्वमेवेति ॥ तदेवं पर्यायेण सामान्य-
विशेषभावमुपपाद्य द्वितीयविधया कृतं प्रश्नं समाधातुं यौगपद्येनापि
तमुपपादयितुमाह भाष्ये

पितेत्यादि । (भा)

यथा “पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपो निधिम्” इत्यत्र
तथा राजपुरुषाश्च इत्यत्र पुरुषो राजापेक्षया विशेष्यः अश्वापेक्षया
विशेषणम् । एवं प्रकृते खन्नादिनिरूपितसामान्यस्यापि “तस्मि-
न्निति च” इत्यस्य “तस्मिन्नित्ये” तत्प्रतिविशेषत्वमिति भावः ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्यत आह इत्यर्थः ॥

निर्देशप्रयोजनानामिति । (कै)

१ अपर आह प्रकल्पते च । कथम् । पितापुत्रवत् । तद्यथा । स
एव कं चित् प्रति पिता भवति कं चित् प्रति पुत्रो भवति । एव-
मिहापि स एव कं चित् प्रति सामान्यं कं चित् प्रति विशेषः ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।) (अ. १। पा. १। आ. ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

बोधप्रयोजनकानां शब्दानां मध्ये इत्यर्थः ॥ १ द्विवचनविभ-
 ज्योपपदत्वाभावादाह

भाष्यकारेति । (कै)

परेतु नैर्देशिकानां मध्येऽन्येभ्यः शब्देभ्यः इत्यप्यध्याहृत्य विभ-
 ज्योपपदे तरप् । अत एव “न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवि-
 तव्यमि”ति तत्सूत्रस्थभाष्येणाविरोध इत्याहुः ॥

सप्तमीशब्देनेति । (कै)

तथा च “सप्तम्यां जनेर्ङ” इत्यादावेवेदमुपतिष्ठेतेति भावः ।
 किं च यत्र सप्तम्यन्तनिर्देश इत्यर्थे “नेङ्गि कृति” इत्यादौ
 दोषः । तत्र “कृती”ति सप्तमीनिर्देशसत्त्वात् परन्तु षष्ठ्यर्थे स इति
 भावः । सप्तमीनिर्दिष्ट इति सूत्रकरणेऽपि तदर्थं व्यादिनिर्देश
 इत्यर्थे स एव दोषः । यथाश्रुतमेव कस्मान्न गृह्यते इत्यत आह

न पुनरिति । (कै)

अत एव किमर्थमुपसर्गनिर्देशो न दिष्ट इत्येवोच्येतेति
 नोक्तम् ॥

अन्तरेणापीति । (कै)

साकाङ्क्षतयोच्चारिते इति पदाध्याहारादिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७४१

(अ. १। पा. १। आ. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ५६ ।)

(तस्मादिव्युत्तरस्य । १। १। ६० ।)

पुनर्निर्दिष्टेति । (कै)

एवं च सप्तम्यन्तार्थं बहिर्भूते उपस्तिष्ठस्य पूर्वस्येत्यर्थः । बहिर्भावस्य चावध्यपेक्षत्वादवधेश्च सूत्रोपात्तस्यैव गृहीतमुचितत्वेन तस्य च शब्दात्मकत्वादवधिमानपि शब्द एवेति शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति लभ्यते इति भावः ॥ ननु प्रत्ययस्यार्थेन पौर्वापर्या-सम्भवात् कथं जनपदे इत्यचास्योपस्थानमत आह

तचायमर्थः स्यादिति । (कै)

लक्षणा स्यादिति भावः ॥

अर्थेन पौर्वेति । (कै)

तदाचकशब्दलक्षणायां च न मानमिति भावः । अचार्थनिर्देशे च व्याख्यानमेव शरणम् । एवं च “अथ किमर्थम्” इत्यादिपूर्वपक्ष-सिद्धान्तावेकदेशिनोरिति बोध्यम् । किं चार्थनिर्देशे जनपदे यः प्रत्यय इत्यन्वयेऽनियमप्रसङ्गाभावाच्चियमफलाय परिभाषा नोप-तिष्ठते इत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये

आनन्तर्यमात्रे इति । (भा)

न तु व्यवधाने इत्यर्थः ॥

ननु संहितायामिति । (कै)

निमित्तस्थानिनोरन्येनाव्यवधानं संहितेति भावः ॥

उपस्तिष्ठ इति । (कै)

उपसमीपे स्तिष्ठोऽत्यन्तसमीप इति हि तदर्थः ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

नैष दोष इति । (कै)

वर्णशून्यकालाभावः संहितेति भावः ॥

सत् सप्तमीति । (कै)

श्रौपक्षेषिकाधिकरणस्य व्यवहिते बाधात् सत्ता तु व्यवहितेऽपीति भावः । एवं च निर्दिष्टग्रहणमौपक्षेषिकाधिकरणसप्तम्यां तात्पर्यग्राहकमिति तात्पर्यम् । वस्तुतः श्रौपक्षेषोऽप्यल्पव्यवहितेऽस्येव । किञ्चिद्दूरस्थितेऽपि वृक्षमूले तिष्ठतीति कटव्यवधानेऽपि भूमौ ग्रेत इति च व्यवहारात् ॥ ननु व्यवहिते इकोऽचः पूर्वत्वाभावेनाप्राप्तेर्निर्दिष्टग्रहणं व्यर्थमत आह

व्यवहितेऽपीति । (कै)

मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमित्यादिव्यवहारादिति भावः ॥

यत्र विषय इति । (कै)

लक्ष्यभेदेन लक्षणभेद इति भावः । वस्तुतः संहिताधिकारो न कर्त्तव्य इत्यभिप्रायकमिदं भाष्यं संहिताधिकारप्रत्याख्यानं च तत् सूत्रे साध्ये स्पष्टम् ॥ “किमुदाहरणम्” इत्यादिना सूत्रप्रयोजनस्योक्तत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

किं नियमार्थमित्यादि ॥ (कै)

ननु पूर्वोत्तरयोर्योगयोरिति भाष्यदर्शनेन पूर्वोत्तरयोरित्यस्य योगसमानाधिकरणत्वात् सापेक्षस्यासमर्थत्वेन योगाविशेष इति समासो न स्यादत आह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७४३
 (अ. १। पा. १। आ. ८) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

कर्मणि षष्ठीति । (कै)

क्रियायाः कारकांशे नित्यसापेक्षत्वेनाविरुद्धः समास इति
 भावः । पूर्वोत्तरयोर्योगयोरिति तु फलितार्थकथनम् ॥

अच्युपस्मिष्टस्येति । (कै)

अपस्तेष्वेऽधिकरणे सप्तमीति भावः । आद्यसूत्रोदाहरणं
 दध्युदेति द्वितीयसूत्रोदाहरणं पचत्युदेति ॥ तनु नियमपक्षात्
 षष्ठीप्रकृतिपक्षः प्रशस्तोऽनुवाददोषाभावादत आह

तत्र षष्ठीति ॥ (कै)

भाष्ये “योगयोः” इति द्विवचनोपपत्तये आह

कर्मणीति । (कै)

युज्यमानयोः पूर्वपरयोरविशेषात् सम्बन्धाविशेषादित्यर्थः ।
 वस्तुतस्तु व्यधिकरणे षष्ठ्यौ प्रतियोगिद्वित्वेन सम्बन्धद्वित्वाच्च
 द्विवचननिर्देश इति बोध्यम् ॥

सत्सप्तमीपक्षेऽपीति । (कै)

“यस्य च भावेन” इति सप्तमीति भावः ॥ इदं
 चिन्त्यमित्याह

उपपदविभक्तेरिति । (कै)

कारकविभक्तित्वं च कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तक-

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

विभक्तिलम् । एतच्च^१ “तत्र च दीयते” इति सूत्रे कैयटे
 स्पष्टम् ॥

न तु^२ दिग्योगेति । (कै)

सत्प्रम्या अप्युपलक्षणमिदम् । एतच्च^३ “आन्त्रलोप” इत्यत्र
 निरूपयिष्यामः ॥ पर्यायस्यैवाऽपादने बीजमाह

न हि युगपदिति । (कै)

स्थानित्वेन कार्थित्वेन प्राधान्यं निवर्त्यत्वं च । निमित्तत्वे च
 पारार्थ्येन गुणत्वं सत्त्वं च तच्चोभयमेकदा एकस्य विरुद्धमिति
 भावः ॥ ननु “^४सन्देहः” इति भाष्योक्ता शास्त्रस्य मूलत्वमित्या-
 भास्यत आह

^५सन्देहस्त्विति ॥ (कै)

ननु कार्यकालत्वात् परिभाषयोः पौर्वापर्याभावात् कथं
 विप्रतिषेधोऽत आह

१ तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ५ । १ । ६६ ॥

२ अ २ । पा ३ । सू २६ ॥ ३ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥

४ अचि पूर्वस्य अचि परस्येति सन्देहः । भा ॥

५ उपपदविभक्तौ कारकविभक्तिर्बलौयसीति न्यायादधिकरणं सप्तमी
 कृता न तु दिग्योगलक्षणा पञ्चमी तत्र दध्युदकम् इत्यादौ पर्याय-
 प्रसङ्गः । न हि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं चोपपद्यत इति
 नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यैव भवतीति स्वयं घानेन क्रियते
 परनिवृत्तिर्यवहितनिवृत्तिश्च सन्देहस्तूपक्रममात्रतयोपन्यस्तः । न
 हि सन्देहादलक्षणांमिति न्यायात् पर्यायप्रसङ्गात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७४५

(अ. १। पा. १। आ. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।)

(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

सूचपाठेति । (कै)

अत एवापे “^१डमो ह्रस्वाद्” इति चैपादिकमुदाहरणं संगच्छते । तच्च हि कार्यकालपक्षाश्रयेणैव परिभाषाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादिति । (भा)

इदमुदाहरिष्यमाणोदाहरणविशेषापेक्षम् । अत एव “^२डः सि धुङ्” इत्यत्र द्वयोरनवकाशलेऽपि न चतिः ॥ भाष्ये

वक्ष्यति तास्यादिभ्य इति । (भा)

“^३तास्यनुदात्तेद्” इति सूत्रे “^४अभ्यस्तसिजर्थ इति” “^५अभ्यस्तानामादिः” “^६आदि सिच” इति सूत्रयोः “सप्तसर्व-
धातुक” इति सप्तम्यन्तानुवृत्तिसिद्धये इत्यर्थः ॥ ननु भाष्ये
“सर्वनामस्थानस्य” “^७गोत” इति षष्ठीदर्शनात् “^८णिद्” इत्य-
नेनाम्बयो न स्यादत आह

१। अ ८। पा ३। सू ३२ ॥ २ अ ८। पा ३। सू २६ ॥

३ तास्यनुदात्तेर्निङददुपदेशात्सप्तसर्वधातुकमनुदात्तमङ्गिष्ठोः । ६। १।

१८६ ॥

४ वक्ष्यति तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थ इति । भा ॥

५ अ ६। पा १। सू १८८ ॥

६ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ६। १। १८७ ।

७ गोतो णित् (७। १। ६०) गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनाम-
स्थाने परतो गोत इति सन्देहः । गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।) (अ. १। पा. १। आ. ६)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

श्लिष्टमिति । (कै)

भावप्रधानो निर्द्देश इति भावः ॥ गतो श्लिष्टे को दोष-
स्तत्राह

‘तिष्ठतीत्यादि ॥ (कै)

पदस्य चैकेति । (कै)

व्यक्तिपक्षे इदम् । व्यक्तिपक्षेऽप्येवं विधप्रयोगसाधनार्थैवं व्याख्या-
नमिति भावः । यदाऽन्तशब्दस्यावयववाचित्वेनेदृशविषये जाति-
ग्रहणासम्भव एवेत्याहुः ॥ “१७: सि धुङ्” इत्यादौ उभयोरप्यनव-
काशत्वादाह

पूर्वोपात्तेऽपि । (कै)

“बहोरि”ति पञ्चमी अचरितार्थाऽत एवेष्टादिषु षष्ठी ।
अत एव “भूच बहोः” इति षृगन्निर्द्देशश्चरितार्थः । “गतौ”
इत्यादौ सर्वनामस्थाने इति सप्तमी पूर्वच चरितार्था गोशब्दस्य
श्लिष्टे वैयर्थ्यं च । तिष्ठति गौरित्यत्र गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनङ्ग-
त्वात् दोषः । “रुदादिभ्यः सार्वधातुक” इति “१८: स लोप”
इत्यादौ चरितार्थम् । तत्र हि सार्वधातुके विद्यमानस्य सस्य

१ यदि गोशब्दस्य श्लिष्टत्वं स्यात्तदा तिष्ठति गौरित्यत्र वचनसामर्थ्याद-
नङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् ॥

२ अ ८ । पा २ । सू २६ ॥

३-४ बहोर्लोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ॥

५ अ ७ । पा २ । सू ७६ ॥

६ अ ७ । पा २ । सू ७६ ॥

(अ. १। पा. १। अ. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।)

(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

ज्ञोप इत्यर्थः । “१आमि सर्वनाम्” इत्यामीति “१चेत्तय” इत्यत्र
सावकाशम् । “१कुम्” इति सूत्रेऽपीति “१मय ज्ञ” इति सूत्रे
चरितार्थम् ॥ भाष्ये “१पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति” इत्यत्र वक्ष्यान्
स्वार्थं एव भविष्यतीत्यर्थः । सप्तमी तु षष्ठ्यर्थं इति भावः ॥
भाष्ये एकदेशी प्रौढाह

‘यथार्थं’ वेति ॥ (भा)

तत्तार्थशब्दो न प्रयोजनादिवाचोत्याह

यथाविषयमिति ॥ (कै)

प्रदेशेऽपि । (कै)

प्रागुक्तेष्वित्यर्थः ॥ भाष्ये

°पूर्वस्य षष्ठीति । (कै)

१ अ ७ । पा १ । सू ५२ ॥

२ अ ७ । पा १ । सू ५३ ॥

३ अ ८ । पा ३ । सू ३२ ।

४ अ ८ । पा ३ । सू ३३ ॥

५ विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादविप्रतिषेधः । वा । विभक्तिविशेष-
निर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तोऽयं विप्रतिषेधः । सर्वत्रैवात्र* कृतसामर्थ्या
सप्तम्यकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति । भा ॥

६ यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः । वा । यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्त्तव्यः ॥

७ यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्त्तव्या । यत्र परस्य
कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्त्तव्या ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

पूर्वबोधकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योच्चारणं कार्यमित्यर्थः । एवं
 उभयोच्चारणे गौरवमित्येकदेश्युक्तिरियम् ॥ तच्च तच्च सप्तम्यन्त-
 षष्ठ्यन्तयोर्द्वयोः पाठे गौरवं मत्वेतर एकदेश्यौ आह

‘स तर्हीति ॥ (भा)

एकदेश्यौ प्रौढौवाह

न कर्त्तव्यः ॥ (भा)

अनेनैवेति । (भा)

षष्ठीपदानुवृत्तिगौरवादयमेकदेश्यौ । उभयोः प्रकल्पकाल-
 वारणाय परत्वानवकाशत्वे चावश्यक इति च ॥

निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठीति । (भा)

पूर्वस्य कार्यित्वप्रतिपादनयोग्या षष्ठी तद्बोधकपदे भवती-
 त्यर्थः । एवमुत्तरस्येति ॥

न हीति । (कै)

आवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ इतर एकदेश्यौ “उपदेश” इति
 “हृल्लग्नम्” इत्यचानुवर्त्तते इति मत्वाऽऽह

१ स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । अनेनैव प्रकृतिर्भवि-
 श्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी । तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी ।
 तत्तर्हि षष्ठीयद्वयं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त्तते ।
 कप्रकृतम् । षष्ठीस्थाने योगा (१। १। ४६) इति ॥

२ अ १। पा १। सू १ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६।)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७।)

‘इत् संज्ञेति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

‘उपदेशाभावादिति । (कै)

“स्थानेऽन्तरतम” परिभाषयाऽनुभूयमानत्वेनादेशस्थोच्चारणा-
भावादित्यर्थः ॥ ननु स्थानिन्येव तस्याः प्रवृत्तेरनुभूयमानादेशो
निरनुबन्धक एवेत्यत आह

‘स्थानी चेति । (कै)

यदा धातोः प्रत्ययस्तदानीमेवादेशो भवेदिति नेत्संज्ञादि-
प्रतीचते । यच्च कार्यं तच्चेत्संज्ञेति प्रयोग एवेत्यभिमानः । एका-
देश्युक्तत्वाच्च नात्यन्तं निर्भरः कार्यं इति बोध्यम् ॥

१ अथ भाष्यम् । “प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः । वा । प्रकल्पक-
मिति चेन्नियमस्याभावः । उक्तं चैतन्नियमार्थोऽयमारम्भ इति ।
प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युः । तच्च को दोषः ।
गुप्तिज्जिह्वः सन् (३ । १ । ५) गुप्तिज्जिह्व इत्येषा पञ्चमी सन्निति
प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य
आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्गतः सगः सन्नेव भविष्यति । नैवं
शक्यम् । *इत्संज्ञा न प्रकल्पेत उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते ॥

२ आदेशस्थोपदेशभावान्तस्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः ॥

३ अ १ । पा १ । सू ५० ॥

४ स्थानी चोत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्य-
पीत्संज्ञा नास्ति ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ. १। मा. १। आ. ६)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

ततश्चेति । (कै)

पूर्वस्य जायमानो यणपि पूर्वं एवेति तत्रापि षष्ठीकल्पन-
 मिति भावः ॥

विरोधाभावादिति । (कै)

स्थानिभेदादित्यर्थः । अत एव विप्रतिषेधाप्रवृत्तिः । यद्यपि
 कार्थित्वनिमित्तत्वे युगपद्विरुद्धे तथाप्येकदेश्युक्तिवाक्यात्यन्तं निर्भरः
 कार्य इति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥

यच्च त्वस्तीति । (कै)

“तस्मिन्निति” इत्यस्य बहुविषयत्वलाभाय विषयभेदेन भेदात्
 क्वचित् पूर्वस्य षष्ठीति विधिपरं क्वचिन्नियमार्थमित्यर्थः ॥

सूत्र एवेति । (कै)

षष्ठीप्रकृतेः प्रागेव परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चोपदेशोत्तरकाले सूत्र
 एवेत्वंज्ञा कार्यन्तु प्रयोग एवेति भावः । एवं च निरनुबन्धस्यैव
 प्रत्ययेन विधानान्तदादेशस्य कुतस्मानुबन्धकतेति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

उपदेश इति हीतसंज्ञोच्यते इति । (भा)

एवं च तदुक्तिर्याहतेति भावः ॥ “हलन्त्य” सूत्रे उपदेशपदा-
 ऽसम्बन्ध एवेति तत्सूत्रे वक्ष्यमाणपक्षेऽप्याह

अथ वेति ॥ (भा)

परत्वविशिष्टस्येति । (कै)

अनुत्पत्तौ धातोः परस्य इति वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोदयोः । ७५१
 (अ. १। पा. १। आ. ८) (तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।)
 (तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

उपक्षयादिति । (कै)

पञ्चम्या इति शेषः ॥

प्रवृत्त्यन्तराभावादिति । (कै)

पुनः प्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः ॥

अपेक्षाया इति । (कै)

श्रुतयोः सम्बन्धाभावे हि तस्मिन्नित्यनेन षष्ठीप्रकृत्यापेक्षा न च
 प्रकृते तथा सिद्धाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये

अथवाऽस्तु तावदिति । (भा)

प्रथमाषष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात् प्रथमत इत्यणोः स्थान्यादेशभावो-
 ऽस्तु तत एतत्सूत्रबलाद्यणः स्थानित्वेऽपि न क्षतिरित्यर्थः ॥ भाष्ये

यत्र नाम सौत्री षष्ठी यदि चेदानीमिति । (भा)

यत्र सौत्री षष्ठ्यस्ति तत्रापौदानीं यदि प्रकल्पयेत्तर्हि अस्तु
 प्रकल्पयत्वित्यर्थः । परं त्विदं प्रौढ्या १“अथवा नानुत्पन्ने सनि”
 इति प्रागुक्तन्यायाद् १“गाङ्गुटादिभ्य” इत्यादौ षष्ठीप्रकृतावपि न
 दोषः । इत्थिदस्य धर्मपरत्वादिति बोध्यम् ॥ यद्यपियुगपत्प्रकृति-
 र्विरोधाच्च सम्भवति तथाप्येकदेशित्वादेव ज्ञापकेन परिहरति

४ अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रकृत्या भवितव्यं यदाचोत्पन्नः सन् तदाकृत-
 सामार्थ्या पञ्चमोतिष्ठत्वा प्रकृतिर्न भविष्यति । भा ॥

५ अ १। पा २। सू १ ॥

(तस्मिन्नितिनिर्विष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७)

'नोभे (भा)

इत्यादिना ॥

तथैव प्रकृतिरिति । (कै)

अवर्णादसि अवर्णस्यास्यैको गुणो भवतीत्यर्थः इतिभावः ॥

जनूभयोः प्रकल्पकत्वाभावेऽपि कस्य प्रकल्पकत्वमत आह

तत्र परत्वेति । (कै)

१“उः सि धुङ्” इत्यादौ परत्वमुक्तेश्चनवकाशत्वमिति भावः ।

ननु १“दौघाद्” इति सूत्रे पञ्चम्या अनवकाशत्वेन परत्वेन च षष्ठीप्रकल्पनं स्यादत आह

दौर्घ्याच्चे इति । (कै)

२“सुराच्छाये”ति पदान्ते तुको वैकल्पिकत्वाच्चिन्त्यमिदम् ।

तुक्सहितं पाणिनिपाठमभिप्रेत्य तु ज्ञापकोपन्यासः । युक्तश्च तथा-
पाटः । वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानस्य धर्माधिक्यफलकत्वात् ॥

१ यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृतिस्तत्रोभयकार्य-
प्रसङ्ग इति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रक-
ल्पिके भवत इति । यद्यमेकः पूर्वपरयोः (६ । १ । ८४) इति
पूर्वपरग्रहणं करोति । भा ॥

२ अ ८ । पा ३ । सू २६ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ७५ ॥

४ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ । ४ । २५ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७५३
(अ. १। पा. १। आ. ६) (स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।)

स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ॥

‘स्वरूपस्येति । (कै)

शब्देनार्थप्रतीतावर्थं केषां चित्कार्याणामसम्भवात्तद्वाचकशब्द-
मात्रग्रहणादितिभावः ॥

‘अन्येत्येति । (कै)

शब्दस्य रूपमिह यादृत्वेन विधित्सितमिति नेह प्रदेशविशेषा-
समर्पकं लिङ्गमस्तीतिभावः ॥ ननु शब्दस्य इत्येव लिङ्गं यत्र शब्द-
ग्रहणं तत्र स्वरूपमेव यादृत्वं न तु पर्यायादीत्यर्थः । तेन जनपदे
अपत्यम् इत्यादौ नास्याप्रवृत्तिरत आह

विध्यन्तरेति । (कै)

न हि स्वरूपम् इत्यस्य “अग्रेर्ठम्” इत्यादौ पञ्चम्यन्तेन
सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा सम्बन्धः सम्भवतीति भावः ॥
भाव्यकारोऽप्याह

१ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परि-
भाषेयमिति केचिदाहुः ॥

२ अन्ये तु लिङ्गाभावाद्विध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु
संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्नाः । देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था
इति सिद्धान्तः ॥

३ अ ४ । पा २ । सू ३३ ॥

(खंरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

रूपं शब्दस्य संज्ञा इति (भा)

इत्यथमेव पक्षो युक्तः ॥ ननु संज्ञापक्षे उभयगतिन्यायादेकस्यानेकार्थ-
सम्भवाच्चार्थस्य प्रतीतौ तत्र कार्यासम्भवे ढगादयः पर्यायादिभ्योऽपि
दुर्वारा इत्यत आह

देवदत्तादयश्चेति ॥ (कै)

नियमार्थत्वमुपपादयति

‘सर्वार्थे’ति । (कै)

एकस्य सकलशब्दार्थात्मकस्फोटस्यैव सर्वबोधकत्वादितिभावः ॥

शक्तियुक्त इति । (कै)

शक्त्याश्रय इत्यर्थः ॥

सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तिरिति । (कै)

प्रत्याय्यत्वशक्तियुक्त इत्यर्थः ॥ अनेन नियमदयं दर्शितम् ।
अनेन शब्देनाद्यमेवाप्यो ग्राह्याः । अयमर्थोऽनेनैव शब्देन बोधनीय
इतिचेति । वस्तुतस्तु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि तस्मात्तदादिज्ञान-
विषयः । सर्वार्थसर्वशब्दानामस्माकं विशिष्टाज्ञानात् किन्तु योगि-
नामेव तज्ज्ञानम् । एवं च शास्त्राधिकारिणोऽस्मादादीन् प्रति निय-
मार्थत्वं शास्त्रस्यासम्भव्येव । इयं कथा तु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वकथावत्
व्यवहारोपयोगिनी । तस्मात्प्रकरणादस्यैवार्थस्य शास्त्रे उपस्थितौ
अर्थान्निधयः फलित इति बोध्यम् । तत्र द्वितीयो नियमस्त्वित्यर्थः ।

१ सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो द्विशब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्त एवार्थ
इति व्यवहाराय नियमः कियते । कै ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५५

(अ. १। पा. १। आ. ६) (स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।)

आकारादीनां वृद्धिशब्दातिरिक्तैराकारादिशब्दैर्व्यवहारानापत्तेरिति
केचित् ॥ ननु रूपरूपिणोरच भेदाभावाच्छब्दस्येति षष्ठ्यनुपपत्त्या
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्यानुपपन्न इत्यत आह

रूपेति ॥ (कै)

सामान्यलक्षणघटकानेकसमवेतलसिद्धये आह

श्रुतेति । (कै)

न च तत्रोच्चारणक्रियैव भिद्यते न शब्द इति वाच्यम् ।
ताज्वादिव्यापाररूपोच्चारणस्याश्रितत्वेन शब्दश्रवणानन्तरं जायमान-
वक्तृविशेषानुमानानापत्तेः । उदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासाच्च भेदसिद्धेः ।
वर्णनिष्ठतया प्रतीयमानानां ध्वनिनिष्ठत्वकल्पने मानाभावादिति
भावः ॥ ननु प्रायेणसामानाधिकरण्यं संज्ञासंज्ञिनोर्दृष्टं नषेह
तदित्यत आह

तत्रेति ॥ (कै)

स्वशब्दो व्यक्तिबोधको आत्मीयत्वेन । एवं च शब्दस्य तत्त-
ज्जातिविशिष्टस्य स्वरूपव्यक्तिस्तद्रूपसामान्यसंज्ञकमित्याद्यः पक्षः । शब्दस्य
'स्वरूपमित्युद्दिश्य स्वमित्यनेन व्यक्ति-संज्ञकत्वं विधीयते इति
द्वितीयपक्षसम्भवः सामानाधिकरण्यस्यचोपपत्तिः । नचानयोः फले
कश्चिद्विशेष इत्याह

व्यक्तिरिति ॥

१ शब्दस्य रूपम् - । क । ग । इ ॥

२ नचानयोः फलतोः - । क । ग । इ ॥

(संरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

व्यक्तिद्वारेणेति । (कै)

सामान्यस्य 'ढगादिभिस्त्राचात्पौर्वापर्यासम्भवादिति भावः ॥

रूपग्रहणं किमर्थम् (भा)

इति भाष्यस्य स्वरूपेनैव जातिर्पाङ्क्षा व्यक्तिर्वा शब्दस्य स्वं स्वीया जातिर्यक्तिर्वा बोध्येत्यर्थो भविष्यति । सामानाधिकरण्यमेव संज्ञासंज्ञिनोरिति तु न नियमः । “उज्ज” इत्यादौ व्यभिचारादित्याशयः । शब्दस्य सूत्रोच्चारितस्य स्वं स्वीयं रूपं प्रयोगस्य संज्ञीत्यर्थ इति केचित् ॥ भाष्ये

रूपं शब्दस्य संज्ञेति । (भा)

अत्र संज्ञाशब्दो बोध्यपरः । कर्मव्युत्पत्तेः । अन्यथा स्वरूपशब्देनार्थबोधनाय रूपग्रहणमित्युत्तरभाष्यासङ्गतेः । न ह्यर्थः शब्दस्य संज्ञा किन्तु बोध्य एवेति बोध्यम् ॥ तत्रात्मीयवाचिना स्वरूपशब्देन रूपस्यैव कथं परिग्रहः इत्यत आह

प्रतीताविति ॥ (कै)

“उपदेशः” सम्बन्धग्रहणम् ॥ “अन्तरङ्गत्वं” प्रथमतः ओचेणोपस्थित्या ॥ “अहेयत्वमु”पपादयति

अनुकरणेति । (कै)

शब्दमाचतात्पर्यकोच्चारणस्यैवानुकरणत्वात् ॥ अर्थस्य रूप-
तुल्यत्वमभ्युपेत्याप्याह

(अ. १। पा. १। आ. ६) (खंरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।)

नचार्थ इति । (कै)

शब्दात्मिकानामेवावर्त्तिनीलेन संज्ञात्वात् तादृशसंज्ञाव्यव-
हाराच्चेति भावः ॥ ननु 'स्वशब्दस्याभिधेयमित्येवार्थोऽस्त्वित्यत आह

संज्ञित्वे चेति । (कै)

लोकत एव सिद्धेरिति भावः ॥

ज्ञापकमिति । (कै)

स्वशब्देन बहिरङ्गस्याप्यर्थस्य ग्रहणे इत्यर्थः ॥ नन्वन्यस्य स्वीयस्य
सत्त्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं रूपग्रहणमित्यर्थो भाष्याल्लभ्यते एवं च शास्त्रे-
ऽर्थस्याग्रहणे कथमर्थवत्परिभाषासिद्धिरिति चेन्न । अनत्स्वीयमस्ति
यतोऽतस्तस्यापि शब्दबोधत्वबोधनार्थमुभयोपादानमिति भाष्या-
शयात् । एवं चाऽधिकसंग्रहार्थं रूपग्रहणं रूपग्रहणेन चान्तरङ्ग-
त्वादिन्यायनाधपूर्वकं स्वशब्देनार्थस्य शब्दबोधत्वं बोध्यत इति
तात्पर्यम् ॥ तत्रोभयानुग्रहाय गति सम्भवेऽर्थवतो रूपस्य ग्रहणम-
सति केवलार्थस्य शुद्धस्य वा रूपस्य ग्रहणं तदाह

यच्च चार्थवतेत्यादि । (कै)

अर्थोपस्थापकेन रूपेणत्यर्थः । अत एव भिन्नविभक्तिनिर्द्देश-
रितार्थः ॥

इह यो ग्यतेति । (कै)

१ खं । ग । इ ॥

२ सत्त्वे तद्व्यावृत्त्यर्थम् । क । ग । इ ॥

३ “इह यो ग्येति” इति बालेगुटाइनमुद्रापितविवरणपुस्तकेऽस्ति तनु

न सम्भक् ॥

(स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।) (ख. १। पा. १। खा. ६)

योग्यता बोधजनकरूपता तथा लक्ष्यते कस्यते इति योग्यतालक्षणः शक्तिः । तस्या उभयाश्रयकत्वेन उभयाधीनलक्षणगुणयोगात् गौण्या दृष्ट्या वा सम्बन्धपदव्यवहार्यत्वमिति बोध्यम् ॥

इत्यर्थ एवेति । (कै)

अर्थे कार्यस्य सम्भवादिति भावः ॥ ननु संज्ञाविधायकस्य तन्मतिषेधार्थकत्वमयुक्तमत आह

संप्रत्यय इति । (कै)

भावेऽङिति भावः ॥ नन्वर्थप्रत्ययस्य शब्दपूर्वकत्वेऽपि कथं स्वरूपस्यैव ग्रहणमत आह

शब्द इति (कै)

तथाच प्रथमप्रतीतलरूपकारणादुच्चारितशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः ॥

शब्दपूर्वक (भा)

इत्यस्य शब्दज्ञानपूर्वक इत्यर्थः ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

अर्थबोधानुकूलत्वेन ज्ञाते प्रथमप्रतीते शब्द एवार्थसम्भवे कार्यं न तु तत्पर्यायादिष्विति भावः । अर्थे कार्यासम्भवे तु तस्यैव । एवं चोपस्थितस्यार्थस्य सर्वथा त्यागे मानाभावादर्थवत्परिभाषाऽपि सूत्रं विना सिद्धेति तात्पर्यम् । एवं चैतज्ज्ञाथानुवादकमिदं सूत्रं मन्दमत्यनुग्रहायेति बोध्यम् ॥ ननु अर्थज्ञानोत्तरं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५६

(अ. १। पा. १। आ. ६) (स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।)

परं प्रति तद्बोधनाय शब्दप्रयोग इति कथं शब्दपूर्वकालमर्थ-
प्रतीतेरत आह

‘अस्योपलब्धिरिति । (कै)

श्रोतुरित्यर्थः ॥ भाष्ये

शब्दपूर्वको हीति । (भा)

हिः प्रसिद्ध्यर्थः । श्रोतुः शब्दज्ञानपूर्वकोऽर्थप्रत्यय इति लोके
प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ युक्तान्तरमप्याह

आतश्चेति । (भा)

एवं च शब्दस्यार्थप्रतीतौ कारणत्वादर्थं कार्यसम्भवे तद्बोध-
कारणत्वेनोपस्थिते शब्दे कार्यमिति भावः ॥ इदानीं तत्तच्छब्द-
जन्यार्थबोधे प्रकारतया भासमानशब्द एव कार्यमर्थोऽसम्भव इत्याह

शब्दपूर्वकश्चेति । (भा)

शब्दविशेषणस्याऽर्थविशेष्यकः प्रत्यय इत्यर्थः । “एन सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते” इति भावः ॥ चकारेण चास्य
युक्ततरत्वं सूचितम् ॥ भाष्ये

तस्मादर्थनिवृत्तिरिति । (भा)

अर्थवाचकशब्दान्तरनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ फलान्तरं शङ्कते

इदं तर्हीति ॥ (भा)

एवमर्थमिति । (कै)

(स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

निषेधप्रतिधोगिज्ञानार्थं न्यायसिद्ध्यापि विध्यंशस्यानुताद
इत्यर्थः ॥

किं प्रत्यय इति । (कै)

न चैवं “प्रेषं वासवाहनधिषु च” इति धिग्रहणं व्यर्थं स्याद्
न हि धाधातोः किं विनोदकस्य ध्युत्तरपदत्वं सम्भवति तत्र हि
“कर्मण्यधिकरणे च” इति तदुत्तरसूत्रेण किरिति वाच्यम् ।
उपलक्षणमिदं “सनिमीमाषु” “नेर्गद” इत्यादौ धुधातोर्ग्रहणं
स्यादिति बोध्यम् ॥

कुमारी घ इति । (कै)

नन्वयं षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो बोभयथापि नात्र प्राप्तिसूत्र
“स्त्रियां समानाधिकरण” इत्यनुवृत्तिरिति चेन्न । घोऽस्त्यस्याः
सा घा कुमारी घा अस्तेति बहुव्रीहौ कुमारी घ इत्यर्थाद्
घादिषु ह्रस्वं पुंवङ्गावादिप्रतिषेधेनेत्युक्तेः पुंवत्त्वं वाधित्वा ह्रस्व-
प्राप्तिरित्याश्रयात् ॥ घुसंज्ञाविधानस्य तर्हि कोऽवकाश इत्यत
आह

“ई हलीति । (कै)

घसंज्ञापि “किमेन्तिडव्ययघाद्” इत्यादौ चरितार्था तत्र
हि तिङन्तात्पराऽन्यघान्तप्रातिपदिकाऽसम्भवादिति बोध्यम् ॥

३ अ ६ । पा ३ । सू ५८ ॥

४ अ ३ । पा ३ । सू ६३ ॥

५ अ ७ । पा ४ । सू ५४ ॥

६ अ ८ । पा ४ । सू २७ ॥

७ अ ६ । पा ४ । सू ११३ ॥

८ अ ५ । पा ४ । सू ११ ॥

महामाख्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६१

(अ. १। पा. १। आ. ६) (स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।)

प्रदेशेष्विति । (कै)

सर्वप्रदेशेष्वित्यर्थः ॥ संज्ञावचनसामर्थ्यगम्यप्रकरणात् प्रत्यासत्ति-
न्यायो बाध्यत इत्यभिप्रायः । न च “ई हृष्टघोः” “किनेत्तिङ्-
व्ययघा” इत्यत्र तयोच्चारितार्थम् । तावन्मात्रफलकत्वे तत्रैव
दाधायहणं तरप्तमप्यहणं च कुर्यादिति बोध्यम् ॥

उभयगतिरिति । (कै)

संज्ञावचनस्य प्रत्यासत्तेस्तानुपपत्त्योभयगतिरिति भावः ॥ सूचा-
रम्भमभ्युपेत्येदम् ।

‘षड्भ्य इति । (कै)

भाष्ये संज्ञाशब्दो बोधकपरः । न हि षकारान्तो बोधक-
शब्दस्तत्रोच्चारित इत्यर्थ इति भावः ॥

षकारान्तादिति । (कै)

जशशसोर्लुक्ः प्राग् जश्लाभावात् । एवं च तदर्थं तस्य षट्-
संज्ञा विधीयत इति न ज्ञापकत्वमिति भावः ॥

डकारान्त इति । (कै)

षष उत्तरयोर्जशशोरिति स्वरूपग्रहणेन लुकि कार्यं जश्लम-
सिद्धमिति भावः ॥ तवापि संज्ञासूत्रे टान्तोच्चारणात् “षड्भ्य”
इत्यादौ डलासिद्धत्वेनैव निर्वाहः । संहिता पाठेन डान्तस्य संज्ञाले
“षट्चतुर्थ्य” इत्यत्र चर्त्वासिद्धत्वमावश्यकमिति तात्पर्यम् ।

१ अ ७ । पा १ । सू २२ ।

२ अ ७ । पा १ । सू २२ ॥

३ अ ७ । पा १ । सू ५५ ।

(खंखं पं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १। १। ६८ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

१“प्यान्ते”त्यादि ज्ञापकं शास्त्रीयशब्दसंज्ञायाश्च स्वरूपग्रहणमित्यर्थं बोधयतु न तु शब्दपदार्थके इत्याशयेनाह भाष्ये

मन्त्राद्यर्थमिति । (भा)

शब्दानुविद्धस्यैवेति । (कै)

“नसोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते” इति ह्युक्तेरितिभावः । तदोध्यत्वेन सहचरितत्वमित्यन्ये ॥ चार्थाभावमुपपादयति

सामान्यशब्देनेति । (कै)

एवं च पदार्थभेदाभावात् साहित्यरूपचार्थासम्भवे इति भावः ॥

पर्युदासे इति । (कै)

कश्चित्तु १“अराजेति” शब्देदाभावात् किं च राजशब्दः शब्द-
परः मनुष्यशब्दश्चार्थपरः इति दुर्लभं स्यात् किं च एवममनुष्य-
शब्देनापि मनुष्यपर्यायाणामेव ग्रहणं स्यादितिदं वाचनिकमेवे-
त्याह ॥ आद्यन्तौ विहाय मध्योपादानेऽभिप्रायमाह

मृगेति । (कै)

एवं मत्स्याद्यर्थमित्यादिशब्दप्रयोजनं चिन्त्यम् ॥

१ अ. १। पा. १। सू. १७ ॥

२ समा राजामनुष्यपूर्वा (२। ७। २३) इत्यत्र । अत्रैव भाष्ये ॥ इव-
सभम् ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणां च न
भवति । *पुष्यमित्रसभा ॥

* वाक्येष्टादनुसृष्टापितभाष्यसुष्ठुके “पुष्यमित्रसभा । चक्रगुप्तसभा” इति
पाठोऽस्ति ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६॥

‘किं यद्येति । (कै)

नाच्चेपोऽयं किन्तु विशेषजिज्ञासेत्यर्थः । उत यौगिक इत्यन्वयः ।
“किमर्थम्” इत्यचार्यशब्दोऽभिधेयपर इति तात्पर्यम् ॥ नन्विदमः
परत्वात् त्यदाद्यत्वेऽन्तरङ्गत्वाच्च पररूपे अर्धद्वितीयमात्रस्य सवर्ण-
ग्रहणेऽपि नान्तरतम आदेशः सम्भवतीति श्रुत एव भविष्यति ।
न च श्रुतापेक्षया दीर्घश्रुतयोरन्तरतमत्वात्ते एव भविष्यतः ।
इत्योच्चारणन्तु लाघवायैव स्यादिति वाच्यम् । एवं तर्हि परत्वाद्बलि-
क्षोपे मात्रिकत्वान्मात्रिक एव भविष्यति तच्च नापीति वर्ज्यते

प्रत्याभावादत आह

विशेषेति । (कै)

येननाप्राप्तिन्यायादितिभावः । प्रादीनां चोपदेशे एवेत्संज्ञा-
क्षोपयोरणत्वेन सवर्णग्रहणप्रसक्तिः ॥

‘अनुनासिक इति । (कै)

प्रच्छे इति शेषः ॥ नियमार्थं तत्स्यादत आह

१ “अप्रत्यय इति किमर्थम्” इति भाष्यमुपादाय “किं यस्य प्रत्यय-
संज्ञाविहिता तस्य प्रतिषेध उत यं प्रतीयते विधीयते इति यौगिक
प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्नः” इत्युक्तम् ।

२ नभूय इत्य ।

(अणुदित्ववर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

ग्रहेरेवेति । (कै)

“वृतो वा” इत्यनेन विरोधादितिभाव इति केचित् । वस्तु-
तस्तु यथा “दिक्मञ्छे” इति नियमादप्राप्तसमासविधायकं
“तद्धितार्थे”ति एवं ग्रहेरेवेति नियमादप्राप्तदीर्घविधायकं “वृतो
वा” इति स्यादिति चिन्त्येषा व्याख्या । तस्माद् विधेयमङ्गोचसा-
न्याय्यत्वात् तथा नियम इति भावः ॥

ववरियेति । (कै)

“ववर्थ” इति ऋन्दसि इडभावनिपातनाङ्गापायां “ऋसृभृ-
वृसृ” इति इट्प्रतिषेधो न । अलिख्येव “वृतो वा” इत्यर्थात्
लिटि इत्थ एवेतिभावः ॥

वाग्रहणमिति । (कै)

अत एव भाष्ये “यद् विभाषां शास्ति” इत्युक्तम् ॥ भाष्ये

“भाव्यमानेति । (भा)

१ अ ७ । पा २ । सू ३८ ॥ २ अ २ । पा १ । सू ५० ॥

३ अ २ । पा १ । सू ५१ ॥

४ वस्तुधाततज्जगृम्भववर्थेति निगमे । ७ । २ । ६४ ॥

५ अ ७ । पा २ । सू १३ ॥

६ यत्तर्हि वृतो वा (७ । २ । ३८) इति विभाषां शास्ति ॥

७ भाष्यमानेन सर्वार्थानां ग्रहणं न इत्येवं न भविष्यति । प्रत्यये भुयान्
परिह्वारः । अनभिधानात् प्रत्ययः सर्वार्थान् ग्रहीष्यति । यान् हि
प्रत्ययः सर्वार्थान् गृह्णीयाद् न तैरर्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानात्
भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह केचित् प्रतीयन्ते केचित्
प्रत्याय्यन्ते । ऋखाः प्रतीयन्ते । दीर्घाः प्रत्याय्यन्ते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोषः ।

७६५

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अणुदित्त्वर्थस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।)

इयं च जातिग्रहणप्राप्तं गुणाभेदप्राप्तं चानण् साधारण्येन प्राप्तं
सर्वणग्रहणं वारयितुमावश्यकतीतिभावः ॥

साधारण्यश्चेति । (कै)

“भूयान्” इत्युक्तिर्नापूर्वाऽनेकसमाधानाभिप्राया किन्तु सूत्रोक्ता-
प्रत्ययग्रहणमपेक्ष्येति “भूयान्” इति प्रतिज्ञावैकपरिहारोपन्या-
सेऽपि न विरोध इति भावः ॥ ननु “अस्य चो” इत्यादाविवा-
ऽर्याभिधानासमर्थस्यापि सर्वणस्य ग्रहणं स्यादत आह

प्रत्यय इतीति । (कै)

प्रत्ययविधौ सर्वणग्रहणे हि तेषामपि प्रत्ययत्वमेष्टव्यम् ।
तच्चाऽन्वर्थत्वादसम्भवीति न तत्र सर्वणग्रहणमिति भावः ॥

उच्चार्यन्त इति । (कै)

उच्चारणं चात्र साक्षाच्छब्देन बोधनं विवक्षितम् । अतो-
ऽणादिशब्दप्रतीयमानेकारादिभिः सर्वणानां ग्रहणं सिद्धम् ॥

ह्रस्वैर्ग्रहीतैरिति । (कै)

प्रकृतसूत्रस्थापनेनेति शेषः ॥ ननु प्रत्याहारसूत्रोपदिष्टा
एवाण इति कथमाकारो ग्राहक इत्यत आह

यथैवेति । (कै)

न चऽऽक्षरसामान्नायिकविषयकः प्रतिषेधः प्रत्याख्यान-

१ अ ७ । पा ४ । सू १२ ॥

२ प्रत्यय इत्यन्वर्थं संज्ञाछता येनार्थं प्रतीयन्ति स प्रत्ययः ॥

३ प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्यन्ते अनादिचोदनास्त्वित्यर्थः ॥

(अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

विषयं तु स्वर्णग्रहणमिति वैपरीत्यं किञ्च स्यादिति वाच्यम् ।
तथासत्यको विधीयमानस्य पूर्वस्वर्णदौर्घस्य कुमार्यावित्यादाव-
प्राप्ते “दौर्घाज्जसि च” इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति भावः ।
एवं च वर्णसमान्नायपठितानामेव ग्राहकत्वबोधनार्थमप्रत्ययपद-
मिति तात्पर्यम् ॥

उभयार्थम् । (कै)

द्वस्वदौर्घाभयविध्यर्थम् । एवं च यन्नाधिक्यमेवासिद्धिमिति
भावः ॥

न्याय्य एवेति । (कै)

अणत्वादित्ययमित्यर्थः ॥ यदुक्तं तथैवेति तच्चाह

“अत्र हीति ॥ (कै)

“स्वात्मनि क्रिया” स्वस्मिन् प्रवृत्तिः ॥ विरोधे हेतुमाह

अनिष्ठादादिति । (कै)

अर्थाबोधादित्यर्थः ॥ नन्वस्यविषयेणाप्रत्यय इत्यनेन कथं
बहुविषयपरिभाषार्थः शक्यते प्रतिपादयितुमत आह

“प्रतीयत इति ॥ (कै)

१ अ ६। पा १। सू १०५ ॥

२ अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसन्निविष्टा एव गृह्यन्ते स्वात्मनि क्रिया-
विरोधादनिष्ठादाद्यहणकशास्त्रान्तराभावाच्च अत्र सूत्रे अकारा-
दिभिराकारादीनां ग्रहणासम्भवोऽन्येषु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेणाका-
रादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि लभन्ते ॥

३ प्रतीयते विधीयते इति यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६७

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अणुदित्त्ववर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।)

भाष्ये “ज्ञापयति” इत्यस्य योगेन बोधयतीत्यर्थः ॥
“अप्रत्यय” इति च वाक्यभेदेन निषेधार्थमण् इत्यस्य च नात्र
सम्बन्धः । तेनोक्तसकलार्थलाभ इति भावः । वस्तुत एकदेशानु-
मतिद्वारा तां परिभाषां ज्ञापयतीति भाष्याचरार्थः । “विधीयते”
इत्यर्थे “प्रतीयत” इत्यस्य प्रयोगदृष्ट्या कैयटोक्तं चिन्त्यम् ॥

आह्वतीति । (कै)

प्रत्याहारसूत्रेषु “अस्य चै” इत्यादिषु चेत्यर्थः ॥ नेयमुदिदि-
षया शङ्का चुलादिजातौ मानाभावेन तस्याऽऽवश्यकलादित्याशये-
नाऽऽह

उदिदिति ॥ (कै)

कालादिभिन्नस्येति । (कै)

एकोऽवर्ण उदात्तत्वादिकं ध्वनिगतमिति पक्षेऽपि उपाधि-
भेदभिन्नत्वाद्ग्रहणं न सिध्यतीति भावः । अनन्ताऽवर्णव्यक्तय इति
पक्षे तु अग्रहणं स्पष्टमेवेति बोध्यम् ॥ नन्वेतत्प्रयोजनम् “अस्य
चै” इत्यादौ वा अगादिप्रत्याहारेषु वा । तत्रार्थं तत्राऽनुवृत्ति-
निर्देश इत्यादिना दूषयिष्यति नान्य इत्याह

प्रत्याहारग्रहण इत्यादि ॥ (भा)

“प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमिति वार्तिकस्य द्वैधार्थः ।

१ तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाष्यमानेन सवर्णानां
ग्रहणं नेति ॥

२-३ अ ७ । पा ४ । सू ३२ ॥

४ तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात् । का ॥

(अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

“अक” इत्यादावीकारादीनामगादिसंज्ञाभिर्गृहणं न प्राप्नोत्यनुप-
देशादक्षरसमाप्ताये तेषामनुच्चारणादित्यर्थस्तदाह

यच संज्ञयेति । (कै)

एकस्यैव युगपत्प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वयोर्विरोधादित्यर्थः ॥

यच स्वरूपेणेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । व्यक्त्यानन्त्यैतस्याण्त्वाभावात् । तस्माद्यः स्वरू-
पेणोच्चार्यते “अक” इत्यादावकारादिरिति वक्तुमुचितम् ॥
“प्रत्याहारे” अ इ उण् इत्यादौ ॥ भाष्ये

यथा जातीयकानामिति । (भा)

वर्णसमाप्तायपठितानामित्यर्थः ॥

संज्ञेति । (भा)

“आदिरन्त्येन” इति कृतागादिसंज्ञेत्यर्थः ॥ यद्वाऽगादावी-
कारादिभिर्ह्रस्वैर्दीर्घाणामग्रहणं कुतोऽनुपदेशाद् “अकोऽचि”
इत्यादाविकारादीनामनुच्चारणादित्यर्थस्तदाह

अथवेति । (कै)

भाष्यस्वरूपं त्वाद्यव्याख्यायामेव ॥

उच्चार्यमाणैरेवेति । (कै)

पुस्तकदर्शनादौ व्यभिचारादित्यर्थः ॥

सन्निहिता इति । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोषः । ७६६
(अ. १। पा. १। आ. ८) (अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६।)

बुद्धिषन्निहिता इत्यर्थः । अथं भावः । शब्दा उपस्थिता बोधं
जनयन्ति । उपस्थितिस्तु स्वरूपेण प्रत्यक्षरूपा च न लभ्येवेति
नियमः । लिपिस्मारितपदैर्बोधनापत्तेरिति ॥

सन्निधानमिति । (कै)

प्रतीतिरित्यर्थः । यथायोगमुच्चारणेन संज्ञया वेत्यर्थः ॥

प्रतीयमानो ह्येति । (कै)

यद्यप्युच्चारणे प्रधानमपि अर्थप्रतीतावज्ञभावमप्रतिपद्यते तथा-
प्युच्चारणकृतायास्तत्तत्रतिविम्बविग्रहस्फोटाभिव्यक्तेश्चिरस्थायितयो-
पपद्यते । शब्दज्ञानमात्रस्य तु न तदभिव्यञ्जकत्वम् । वक्ष्यमाण-
हेतोरिति भावः ॥

अन्यस्येति । (कै)

दीर्घादिरूपशब्दस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

'ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति । (भा)

तृतीयातत्पुरुषः ॥

चरित्युक्ते सम्पाठमात्रं गम्यते । (भा)

एतेनोच्चारितानामेव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमौखमाणस्य
बोधनापत्तेर्वाचकज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तन्त्रलेनेदमयुक्तमित्य-
पास्तम् । मानसजपस्यस्य इव तत्रापि स्त्रीयसूक्ष्मोच्चारणादोधेनाचतेः ।

१ ऋक्सम्प्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाण*संप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावयवम् ॥

* अथ "शब्द" इत्यधिकम् वक्तुं भाष्यपुस्तकेषु ।

(अणुदित्त्वर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अपे हि मन्त्राणां चैस्वर्यनियमेन तत्तत्स्थानेषूच्चादिदेशोपलभ्यमानत्वरूपोदात्तत्वादेर्मात्राकालिकादिरूपद्वयत्वादिश्च विनोच्चारणमनभिद्यक्तेः । यद्वा लिपेरेव चेष्टादिवत्सङ्केतेन बोधकत्वमेव लिपौ शब्दत्वभ्रमौ वाञ्छानाम् । यद्वा । लिपावनादेशशब्दादात्म्याध्यासाद्बोधकत्वम् । लिपौ शब्दत्वबाधज्ञानवतां पण्डितानामप्यन्तः करणादावात्मत्वप्रत्यये भ्रमत्वं जानतामनादिसिद्धारोपेनैव व्यवहारवद्बोधोऽपि ॥ ननु ष्ङित्युक्ते तद्विशेषाप्रतीतेरर्थप्रतीति-सम्भावनाया अप्यभाव ष्ङक्तस्य वेदत्वस्य चार्थप्रतीतिजनकतानवच्छेदकत्वादत आह

यद्यपीति । (कै)

ष्ङकुशब्देन विशिष्टसन्निवेशापि ष्ङकुप्रत्याय्यत इत्यन्वयः । यच्च सङ्केतादिवशाद्दृगित्युक्ते “अग्निमीले पुरोहितम्” इत्याद्यानुपूर्वी-प्रकारेण बोधस्तत्रापि सा स्वार्यं बोधनादिक्रियाकर्मत्वेन न प्रत्या-ययतीतिभावः ॥

प्रत्यायनमिति । (कै)

तच्चैतत्सूत्रेणैवेति बोध्यम् ॥ अनेन तत्प्रत्यायनमशक्यमित्याह भाष्ये

१ ओम् अग्निमीले पुरोहितं यच्चस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् । ऋक्संहि—अ १ । म १ । अ १ । सू १ । ऋक् १ । अग्निनामकं देवमीले । कौमि । ईड स्तुतौ । इति धातुः । डकारस्य ळकारो बङ्गचाध्येऽसम्प्रदायप्राप्तः । तथा च पठ्यते ।

“अज्मध्यस्थडकारस्य ळकारं बङ्गचा जगुः ।

अज्मध्यस्थडकारस्य ळकारं वै यथाक्रमम्” ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७०१

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। दे६।)

१अवरकालत्वादिति ॥ (भा)

१परा सूत्रादिति । (भा)

“सूत्रात्” प्रत्याहार सूत्रात् “परा” परकाला क्रियत इत्यर्थः ।
तेषामनादित्वादिषां पाणिनिहृतत्वादिति भावः ॥

१अवरकालैवेति । (भा)

वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वादितिभावः ॥ “शब्दक्रमः”
अष्टाध्यायीक्रमः ॥

१प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेति । (भा)

१नाऽऽज्झलौ (पा)

इत्येतद्विषयनिर्णयोत्तरं तत्परिहारेण सवर्णपदशक्तिग्रहस्यैव व्यव-
हारोपयोगित्वादितिभावः ॥

वर्णानामुत्पत्ताविति । (भा)

प्रतीतावित्यर्थः ॥ “अक” इत्यादावाद्यवर्णेष्वस्या एव प्रत्याप-
कत्वाद्धाहारेण व्याचष्टे

१ वर्णपाठ उपदेश इति चेदवरकालत्वात्परिभाषाया अणुपदेशः ॥

२ किं परा सूत्रात् क्रियते इत्यतोऽवरकाला ॥

३ नेत्याह । सर्वथावरकालैव ॥

४ वर्णानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तर-
काल आदिहन्त्येन सहेता (१। १। ७१) इति प्रत्याहारः ।
प्रत्याहारोत्तरकालासवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य
चाप्रत्ययः इति ॥

५ अ १। पा १। सू १० ॥

(अद्वैतसर्वस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अद्वैतमिति ॥ (कै)

उत्पादयतीति । (कै)

प्रत्याययतीत्यर्थः ॥ “प्रत्याहारे” अद्वैतमित्यादौ । न च प्रत्याहारेषु तदाप्यवाच्ये लक्षणाङ्गीकाराच्च दोषः । उक्तभाष्यरीत्या तदाख्यानां प्रत्यायकत्वाभावेन तेषामग्रकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणामूलसम्बन्धज्ञानयोर्द्वैतरूपपादत्वात् ॥ एवं प्रत्याहारेषु सूत्रप्रयोजनाभावमुक्त्वा “अस्य चो” इत्यादावपि तमाह

तच्चानुवृत्तिनिर्देश इति (भा)

भाष्ये । वृत्तिं वर्णसमावायमनुगतस्तत्सदृशोऽनुवृत्तिरकारादिसह निर्देशः स्वरूपेणोच्चारणमित्यर्थः ॥ तच्च सवर्णाग्रहणे हेतुमाह

व्यक्तीति । (कै)

अनन्ता व्यक्तय इति पक्षे इत्यर्थः ॥ तदाह

अवान्तरभेदेति । (कै)

जात्येकत्वेऽपि व्यक्तीनां परस्परं भेदसम्भवादित्यर्थः ॥ एकाऽवर्णव्यक्तिरिति पक्षे तु यद्यपि सिध्यति तथापि सोऽसङ्गतः । उदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासात् यदि तु ध्वनिनिष्ठास्ते तदा कलखलादिकमपि तन्निष्ठमस्य किं वर्णैर्न चेदनन्ता एवेति भावः ॥ अनणो वचनादपि कथं ग्राहकत्वमत आह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७३

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अणुदित्ववर्गस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।)

‘अणसदृश इति ॥ (कै)

उभयम् । (कै)

अणत्वमनुच्चारणं च ॥

मध्यपातिनामिति । (कै)

बुष्टान्तार्थम् ॥

नास्तीति । (कै)

अदृष्टाणित्यादावत्वादि जातिनिर्देशादेशामणत्वं प्रत्याहारग्रहणेषु
च न दोषः ॥ “ज्वादय” इत्यादिनिर्देशाच्चात्रैवार्थं किङ्गमित्युच्यते
तदा सूत्रमेव व्यर्थमित्याह

आकृतीति ॥ (कै)

प्रत्याहारे । (कै)

अदृष्टाणित्यादि सूत्रे ॥

अनुवृत्तिनिर्देशे (कै)

१“अस्य चै” इत्यादौ ॥

उपदिश्यते । (कै)

उच्चार्यते प्रत्याय्यते वा ॥

नान्तरीयकमिति । (कै)

जातेः साक्षादुच्चारणासम्भवात्तदुच्चारणम् । किं च । जातौ

१ अणसदृशोऽणिति यद्वीक्ष्यत इत्यर्थः ॥

२ अ ७ । पा ४ सू ३२ ॥

(अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

कार्यान्वयस्य व्यक्तिं विना साक्षादसम्भवात्तदुच्चारणं तद्वोधनमित्यर्थः ॥ तच्च दीर्घादिव्यक्ताच्चेपे बीजमाह

‘अत्वं चेति ॥ (कै)

प्रमाणकृतभेदे दृष्टान्तमभिधाय गुणकृतभेदेऽप्याह

शुक्ले इति ॥ (कै)

श्रुतिः । (कै)

अवणोपकृतिः ॥

भेदाद्भेद इति । (कै)

जातेरिति शेषः ॥

‘सत्यपीति । (कै)

श्रुतिभेदो हि व्यक्तिभेदसाधको नाकृतिभेदे साधक इति भावः । अत एव ह्रस्वोऽयमकारो दीर्घोऽयमकार इति अत्रेन सामानाधिकरणानुभवः । इकारादिव्यत्वमननुभवाच्च । अत एवोदात्तादथो न जात्यन्तरप्रयोजका इति तात्पर्यम् । न च आकारोऽयं न अकार इति प्रतीत्यनापत्तिः । तस्या व्यक्तिभेदविषयकत्वात् ॥ भाष्ये

अनेकान्तेनेति । (भा)

अनियमेनेत्यर्थः । अभेदेन सामानाधिकरण्य इति भावः ॥ तदाह

-
- १ अत्वं च ऋषद्वीर्घञ्जुतेषु विद्यते यथा गोत्वं कृशे पिण्डे स्थूले शुक्ले कृष्णे चेति ।
 २ सत्यपि श्रुतिभेदे एकाकृतियोगोऽस्त्येव यथा कृशे स्थूलेऽपि च गोपिण्डे गोत्वयोगः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७५

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।)

अभेदस्यापीति ॥ (कै)

प्रत्यभिज्ञानादिति । (कै)

स एवायमितिप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । अकारोऽकार इत्येका-
कारप्रत्ययाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

नासावन्यत्वमिति । (कै)

भेदप्रतीतिमेवेत्यर्थः ॥

प्राणीति । (कै)

यद्यपि प्राणिलं न जातिस्तथापि साधारणधर्मत्वाभिप्राये-
णोक्तम् ॥

गवाश्चरूपेति । (कै)

गोलाश्वरूपेत्यर्थः ॥ परे तु ह्रस्वषड्भेदवृत्त्येव अत्र दीर्घ-
षड्भेदवृत्त्येवात्मित्यादिः “ननु चेति” भाष्याशयः । सकलव्यापक-
मत्वमप्यस्तीत्युत्तरम् ॥ ननु व्यापकजात्यैकोऽपि व्याप्यजात्या भेदो-
ऽप्यस्तीत्यत आह

अनेकान्तो द्वीति । (भा)

व्यापकधर्मेण समानाधिकरणव्याप्यधर्मकतो भेदः केवलभेद-
बुद्धिश्च करोतीत्यर्थ इत्याहुः ॥ ननु जातिनिर्द्देशे “अष्टन आ”
इत्यादावपि तच्चिर्द्देशादकारादयः स्युर्यत्नाधिक्यं तदभयार्थं स्यात् ।
ह्रस्वोच्चारणे तु अर्द्धमात्रिकेन तस्यान्तरतम्याद् ह्रस्व एव स्यादत आह

(अणुदित्यवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अष्टन इति ॥ (कै)

दीर्घव्यक्तीति । (कै)

व्यक्तेरुपलक्षणत्वे आन्तरतम्याद्वा एव स्यादिति यन्नाधिका-
नर्थक्यं तदवस्थमिति विशेषणत्वमेव तस्या इति भावः । अत्राति-
रिक्तमात्रादि नास्त्येवेति तात्पर्यम् । केचित्तु दीर्घषड्भेदवृत्त्याव-
जातेरेवात्वव्याप्यायास्तत्र निर्देश इति वदन्ति ॥

अशब्दार्थ इति । (कै)

शब्दजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वाभाववानित्यर्थः । यद्वा । शक्यताव-
च्छेदकत्वेऽप्यशक्य इत्यर्थः ॥

सर्वव्यक्तीनामिति । (कै)

जातिवैशिष्ट्येन प्रत्येकवृत्तिपरस्परभेदत्यागपूर्वकमभेदेनैकरूप्ये-
णाश्रयणाज्जात्याक्रान्तसर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । पूर्ववार्त्तिके-
ऽणग्रहणाकरणे आकृतिग्रहणं हेतुः । आकृतेरपि भेदशङ्कायामनन्य-
त्वाच्चेतिवार्त्तिकखण्डः । अपरमते अणग्रहणाकरणे सर्वव्यक्तीनाम-
नन्यत्वं हेतुरनन्यत्वे आकृतिग्रहणम् । आकृतेर्ग्रहणं विशेषणत्वेना-
श्रयणं रूपसामान्यादित्यथमाकृतिग्रहणादित्यस्यार्थोऽपरमत इत्येके ॥
जात्याश्रयणभावश्चकमित्याह

तद्वच्चेति ॥ (भा)

पूर्वा परा वेति । (कै)

उभयोरपि झल्वं न स्यात् । अन्यतरस्य प्रत्याहारसूत्रोपात्ता-
दन्यत्वादितिभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७७

(अ. १। पा. १। आ. ६) (अयुदित्ववर्गस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।)

अवात्तामिति । (कै)

वधेलुङि तसस्तामि वृद्धौ “सः सौ”ति तत्वे “झञोझञौ”ति
विज्ञोपे रूपम् ॥ ननु “झञ” इति सूत्रं क चरितार्थमत आह
अबुद्धेति । (कै)

बुधेलुङि रूपम् ॥

भेद एवेति । (कै)

व्यक्त्योः परस्परं भेद एवेति भावः ॥ भाष्ये

अनेकान्त इति । (भा)

उपात्ताभेदकधर्मसमानाधिकरणो भेदकधर्म इत्यर्थः । प्रकृतेऽ-
भेदकधर्मस्तत्त्वम् । प्रयोगार्थं तु मध्यमेत्युक्तैर्द्रुतविक्रम्वितयो-
रित्युक्तम् ॥

ह्रस्वदीर्घादीति । (कै)

वृत्त्या काष्ठप्रमाणेन पृथक्त्वमिति तृतीयसमास इतिभावः ।
भाष्ये तु शेषविवक्षया षष्ठी हेतौ पञ्चमी वा ॥

आकृतिग्रहणादिति । (कै)

तदुक्तम् “अहङ्” सूत्रे भाष्ये “तद्वच्च तपरकरणम्” । “एवं
च कृत्वा तपराः क्रियन्ते । आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति” क्वेति ॥

एकाकतीयोग इति । (कै)

तन्माचनिष्ठेत्यादिः ॥

उदिदिति (कै)

१ अ ७। पा ४। सू ४६ ॥

२ अ ८। पा २। सू २६ ॥

३ शिव सू १ ॥

४ शिवसू-वा ॥

(अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १। १। ६६ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

कुचुटुतूनां प्राचां संज्ञा तथेहापि व्यवहारः । न तु सर्वचेत्संज्ञा प्राप्नोति । अनुवादे तदप्राप्तेरिति बोध्यम् ॥ नन्वण्यहणप्रत्याख्यानेऽनुवादेऽपि विधावपि जातिनिर्देशात् सर्वगहणप्रसङ्ग इत्यत आह

भाव्यमानेष्विति ॥ (कै)

यथाश्रुतमिति । (कै)

जातिविशेषावच्छिन्नव्यक्तिविशेषरूपमित्यर्थः ॥

उत्पत्तिवाक्यत्वादिति । (कै)

विधिवाक्यत्वादित्यर्थः । विधौ हि प्रभिमृशितत्वादिशिष्टोपादानेन वाक्यार्थभेदोऽनुवादेऽन्तेऽस्य सिद्धत्वेनाऽप्रभिमृशितत्वात्तद्विशेषणोपादानं न वाक्यभेदमन्तरेण भवति सचाऽन्याय्य इति भावः । यन्तु कचिद्विधावपि व्यक्त्यन्तरस्योपादानं तद् “^१दिव उद्” इत्यादौ तपरत्वात्सिद्धादिति द्रष्टव्यमित्याहुः ॥

नान्तरीयकत्वादिति । (कै)

अनेन नान्तरीयकविशेषणविषय एवं विवक्षाऽविवक्षाविचारं प्रतिध्वनयति । अत एव “न श्रेयांसं प्रबोधयेद्” इत्यादौ अनुवाद्यविशेषणश्रेयस्त्वादेर्विवक्षायामपि न दोषः । वस्तुतोऽन व्याख्यानेऽनमेव शरणम् । नान्तरीयकसङ्ख्यालिङ्गविषयन्यायस्य प्रधानव्यक्तिविषयकत्वानौचित्यात् । उपेत्यिवानित्यादौ उपेत्यविवक्षाया नञो विवक्षायाश्च दर्शनात् । अकारेण स्वकारग्रहणाय तु स्ववर्णस्य स्ववर्णवद्भावो वाच्य इति तात्पर्यम् । परे तु जातिपक्षेऽपि तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तमवर्णग्रहणनियमार्थत्वात् तत्रयुक्तमवर्णग्रहण-

निषेधायाऽ“प्रत्यय” इति पृथक्कार्यमेव । ध्वनितं चेदं “ज्यादा-
दीयस” इति सूत्रे भाष्ये । किं च तच्च व्यक्तिविवक्षायां यच्च
क्वचित् प्रयोगे एकाकारव्यक्तिः साध्वी स्याद् न प्रयोगान्तर इति
व्यक्तिविवक्षया समाधानं दुर्घटमित्याहुः ॥

तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ॥

युजेः सम्बन्धवाचकत्वेन सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वेन सम्बन्धान्तरा-
काङ्क्षायामाह

न्यायेनेति ॥ (कै)

प्रसिद्धत्वादिति । (कै)

१ अ ६ । पा ४ । सू १६० ॥

२ तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदित्ययं च
वर्गः तत्रायुक्तं वर्गस्य कालेन सह समानाधिकरण्यम् । कथं तर्हि
निर्देशः कर्तव्यः । तत्कालकालस्येति । किमिदं तत्कालकालस्येति ।

तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ॥

अयुक्त इति (भा) । न्यायेनासम्बद्ध इत्यर्थः । न्यायशब्दस्य प्रयोगः
प्रसिद्धत्वान्न हतः । कदाचित् प्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगो वृश्यते
न्यायेनायुक्तमिति । धात्वर्थेऽन्तर्भूतस्य प्रयोगाभावः । न हि भवति

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

निष्ठान्तयुजेः प्राथो न्यायसम्बन्धिन्वेव प्रयोगादित्यर्थः ॥ नन्वेवं
युज्यर्थेऽन्तर्भूतत्वादप्रयोग इति कुतो नोच्यते इत्यत आह

धात्वर्थ इति । (कै)

अद्ययमन्तर्भूतः स्यात्तदा न्यायेनायुक्त इति प्रयोगो न
स्यादिति भावः । दण्डेनायुक्त इत्यादि च न स्यादित्यपि बोध्यम् ।
एतेन नेघो वर्षतीत्यादौ प्रसिद्धा जलमित्यादेरप्रयोगादकर्म-
कतेति नव्योक्तिः परास्ताः ॥ भाष्ये

प्रतिनिर्दिश्यते इति । (भा)

सामानाधिकरण्येन विज्ञेयत इत्यर्थः ॥ “तदित्ययं च वर्ष”
इत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह

परामृष्ट इति ॥ (कै)

वर्णस्यैव परामर्शं हेतुमाह

तस्य कालस्तत्कालः । तत्कालः कालो यस्य सोऽयं तत्कालकालः ।
तत्कालकालस्येति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः ।
उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उद्गमुखमिव मुखमस्य
सोऽयमुद्गमुखः । खरमुखः । एवं तत्कालकालस्तत्कालः । तत्काल-

जीवति प्राणानिति ॥ तदित्यनेनेति (भा) । स कालो यस्येति
कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात् ॥ तदित्ययं च वर्ष
इति (भा) । तपरशब्दवाच्यस्यार्थस्य तच्छब्देन परामर्शात् ॥
वर्णस्येति (भा) । वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्येत्यर्थः ॥ कालेनेति (भा) ।
कालवाचिनेत्यर्थः । कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रियाऽप्रसिद्धपरि-

महाभार्यप्रदीपोद्घोतः ।

* ७८१

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७०।)

तपरेति । (कै)

तः परो यस्माद् इति विग्रहेऽवध्ववधिमतोः साञ्जात्यात्
सवर्णत्वस्य वर्णनिष्ठत्वाच्च तेन वर्ण एवोच्यत इति भावः ॥ एकार्थ-
वृत्तित्वरूपसामानाधिकरणस्य शब्दधर्मत्वात् कथं “वर्णस्य
कालेने”ति भाष्यमत आह

वर्णवाचिन इति ॥ (कै)

सामानाधिकरणानुपपत्तिप्रदर्शनायकालस्वरूपमाह

कालो हीति ॥ (कै)

अपरिच्छिन्नस्य विभोः कालस्य व्यवहारानुयोगित्वादाह

प्रसिद्धेति ॥ (कै)

वर्णस्त्विति । (कै)

गुणरूपत्वाद्व्यरूपत्वादेत्यर्थः । जन्यमात्रं कालोपाधिरिति तु
न युक्तं दिवसादिव्यवहारस्य सूर्यक्रियादिभिरेव दर्शनादिति

स्येति ॥ अथवा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । कालसहचरितो
वर्णोऽपि काल एव ॥

किं पुनरिदं नियमार्थमाहोस्वित्प्रापकम् । कथं च नियमार्थं स्यात्
कथं वा प्रापकम् । यद्यत्राण्यद्गणमनुवर्तते ततो नियमार्थम् ।
अथ निवृत्तं ततः प्रापकम् ॥ कस्यात्र विशेषः ॥

मासस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका यथा दिवसमधीत इति दिवस-
शब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स चाऽध्ययनस्य
परिच्छेदकत्वात्कालः । वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति ॥

तस्य काल इति (भा) । यैव एकस्य वर्णस्य परिच्छेदिकाक्रिया-

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

भावः । एतत्कालस्वरूपकथनं “कालाः परिमाणिना” इति
सूचस्यभाष्यविरुद्धमिति तत्रैवोपपादयिष्यते ॥

सैवेति । (कै)

तज्जातीयेत्यर्थः ॥

तदीया क्रियेति । (कै)

उच्चारणरूपेत्यर्थः ॥

क्रियान्तरस्य । (कै)

वर्णान्तरोच्चारणस्य ॥

वर्ण एवेति । (कै)

वर्णाश्रितक्रियागतपरिच्छेदकत्वस्याऽऽश्रये उपचारादर्शपरामर्शिन-
साच्छब्दस्य मुख्यवृत्तेरेव कालशब्देन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥
पूर्वव्याख्यातो विशेषमाह

१ अ २ । पा २ । सू ५ ॥

तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्ना-
ग्रहणम् । १ ॥

तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां
ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् ॥
अस्तु तर्हि प्रापकम् ।

निमेषादिः सैव यस्य परस्य स तत्कालकालः ॥ उद्गमुख इति (भा) ।
गम्यमानार्थत्वाद् द्वितीयमुखशब्दाप्रयोगः । उद्गो मुखमस्योद्ग-
मुखः । न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात् सादृश्य
प्रतीतिः । समग्रेण चोद्येण मुखस्य सादृश्याभावादुद्गशब्दोऽवयवे
वर्तते मुखेनैव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुद्गमुखमिव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८३

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

वर्णसहेति । (कै)

अनेन लक्षणाबीजं सम्बन्धो दर्शितः ॥ क्रियायाः परिच्छेदकत्वं
सापेक्षं न स्वत इति दृष्टान्तेनाह

यथेति ॥ (कै)

भाष्ये

प्रापकमिति । (कै)

स्वतन्त्रविधायकमित्यर्थः ॥

षण्णामिति । (कै)

अनुनासिकाकारस्य वृद्धिसंज्ञायां फलाभावादवसाने तद-
भावाच्चेदं चिन्त्यम् । अत एव वार्त्तिके स्वरभिन्नेत्येवोक्तं न तु
गुणभिन्नेति । भाष्येऽप्यदुक्तानुदान्तस्वरितानामित्येव पाठः ॥ ननु

प्रापकमिति चेद्भ्रमग्रहणे दीर्घस्यतत्प्रतिषेधः । २ ॥

प्रापकमिति चेद्भ्रमग्रहणे दीर्घस्यतयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

विप्रतिषेधात् सिद्धम् । ३ ॥

अण् सवर्णान् गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येति वा तपरस्त-
त्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अण् सवर्णान् गृह्णातीत्यस्याव-

सुखमस्येत्यर्थो गम्यते । एवमिहापि वर्णः कालो न भवति इति
सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य
परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते ॥ अथचेति (भा) ।
वर्णसहचरितायां क्रियायां तच्छब्दो वर्त्तते स कालो यस्येति तद्वर्ण-
समवेता क्रियापरिच्छेदिकाऽस्येत्यर्थः । यथाऽप्रमादिद्रव्यं द्रव्यान्तर-
परिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत् क्रियापीत्यर्थः ॥

तत्र तपरत्वसामर्थ्यादस्य सूत्रस्याऽऽवृत्तिमङ्गीकृत्याऽऽवृत्तस्याण्य-
णाननुवृत्त्या विध्यर्थत्वाच्च दोष इत्यत आह

तपरकरणमिति ॥ (कै)

नन्वाकङ्कारादन्यत्र संज्ञासमावेशदर्शनादिप्रतिषेधादित्ययुक्तमत
आह

विरोधो हीति । (कै)

न हि संज्ञासमावेशे संज्ञात्वं प्रयोजकं किन्तु विरोधाभाव
इति भावः । संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिचारेणैव कृष्टत्वाच्च
युगपदसम्भवरूपो विरोध इति तात्पर्यम् ॥ तपरत्वसामर्थ्यात्
प्रतिषिद्धं लक्षणभेदाच्च “अतो भिस” इत्येतद्विषयं “तपर” इति
लक्षणमनवकाशमिति न युक्तो विप्रतिषेध इति शङ्कते

अत इतीति ॥ (कै)

तपरत्वस्य सन्दिग्धत्वात् विप्रतिषेधोपपत्तिरित्युत्तरयति

नैतदिति ॥ (कै)

काशः । ऋसा अतपरा अणः । तपरस्तत्त्वान्तस्येत्यस्यावकाशः । दीर्घा-
स्तपराः । ऋस्वेषु तपरेषूभयं प्राप्नोति । तपरस्तत्त्वान्तस्येत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन ॥ यद्येवं

दीर्घग्रहण इति (भा) । भेदका उदात्तादय इति भावः । तत्र
द्विद्विरादैज् (१। १। १) इति षस्त्वामाकाराणां द्विसंज्ञेयते
एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् तपरकरणं त्वेजर्थमेव स्यात् ॥

ऋस्यग्रहण इति (भा) । अतो भिस ऐम् (७। १। ६) इत्यकार-
ग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घञ्जुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति । इदं हि सूत्रमनव-

महाभार्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८७

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७०. ।)

सिद्धं त्विति । (भा)

उत्पत्तिपक्षेऽपि उपलब्धीनामेव कालभेदात् वृत्तिष्वेविध्यम् ।
वर्णास्तु वृत्तिभेदेऽप्येकरूपा एवेति भावः ॥

अवस्थिताः । (भा)

नियतकालाः ॥

चिराचिरवचनात् । (भा)

चिराचिरकालोच्चारणजनकयत्नाद् जायमानवैकृतध्वनेरुपलब्धी-
नामेव भेद इति भावः ॥

उपचयापचयौ । (कै)

कालवृद्धिह्रासौ ॥

आलस्यादिभेदादिति । (कै)

आलस्यादिना गतिक्रियाया भेदेऽपि यथा न मार्गभेदस्तथाऽऽ-
लस्यादिनोच्चारणक्रियातो वैकृतध्वनिभेदेऽपि न वर्णस्वरूपभेद
इति भावः ॥

सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनादुत्तयो विश्लेष्यन्ते ।
सिद्धमेतत् । कथम् । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बितासु ।

मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दर्शनात् । ऋत इजातोः (७। १। १००)
इति यथा ॥ यद्येवमिति (भा) । यद्ययं योगस्तत्कालान् प्रति-
पादयन् भिन्नकालान् निवर्तयतीत्यर्थः ॥ त्रिभागाधिका इति (भा) ।
द्रुतं श्लोकमृचं वोच्चारयति वक्तारि नाडिकाया यस्या भवपानोय-

तद्भेदे । (कै)

प्रयत्नभेदे । तद्भेदेनेति तृतीयान्तः कचित् पाठः ॥

वृत्तिभेदात् । (कै)

द्रुतादिवृत्तिभेदात् ॥

भिन्नकाला एवेति । (कै)

चिराचिरोपलब्ध्युपयोगिवृद्धिद्वयमयुक्ता एवेत्यर्थः । अयं भावः ।
उत्पत्तिवादिनो वर्णोत्पत्तिं प्रत्युच्चारणव्यापारस्य कारणत्वात्
तावत्तावत्कालावच्छिन्नोच्चारणेन ह्रस्वदीर्घादिरिव द्रुतादेरपि
तावत्कालस्थैवोत्पत्तिः स्यात् । न चाऽनुनिष्पादीध्वनिरेव तत्कालो
न तु वर्ण इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहादिति । अतो नित्य-
मतिरिक्तं स्फोटमादाय समाधत्ते भाष्ये

एवं तर्हीति ॥ (भा)

अवेति । (कै)

भाष्ये इत्यर्थः ॥

स च नित्य इति । (कै)

किं कृतकर्त्तृ वृत्तिविशेषः । वक्तृश्चिराचिरवचनादवृत्तयो विशेष्यन्ते ।
वक्ता कश्चिदन्वभिधायो भवति । आश्रयवर्णानभिधत्ते । कश्चिचिरेण

फलानि खवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादशफलानि खवन्ति ।
नवानां त्रिभागास्त्रोणि फलानि तदधिकानि न च द्वादश सम्यद्यन्ते
विजन्मितायां तु वृत्तौ षोडशफलानि खवन्ति ॥ सिद्धं त्विति (भा) ।
स्वर्वासु वृत्तिषु न वर्णानामुपचयामचयौ । यथा मन्त्रकामाजस्यादि-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८६.

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७०।)

आकाशादिवदिति भावः ॥ ननु स्फोटोऽसिद्धस्तस्मिन्निवृत्तं
चेत्यत आह

एतच्चेति । (कै)

स एवाद्यमकार इति प्रत्यभिज्ञानाद् एकं पदमिति प्रत्ययाच्च
तत्सिद्धिरित्यन्यच्च विस्तरः ॥ ननु ध्वनिरपि शब्दविशेष एव स
कथं शब्दगुणोऽत आह

शब्दस्येति । (कै)

अक्षकलेन स्फोटोपलब्धिप्रतिबन्धकस्तिमितवाद्यपसरणद्वारा
स्वधर्मरूपित तदुपलब्धिहेतुत्वेनेत्यर्थः ॥ तदिषयायाः पुनः पुनरुप-
लब्धेर्नैरन्तर्योऽपि न वर्णभेद इति दृष्टान्तेनोपपादयति

तद्यथेति । (कै)

पुनः पुनरुपलब्धोऽविच्छेदेन दर्शनम् ॥

ह्रस्वदीर्घेत्यादि । (कै)

तमेवाद्यं विज्ञानितमुच्चारित वामन्यो द्रुतमितिवदिह व्यक्ति-
प्रत्यभिज्ञानाभावादिति भावः । एवं च परिदृश्यमानकालभेद

कश्चिच्चिरतरेण । तद्यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदागुगच्छति कश्चिच्चिरेण
गच्छति कश्चिच्चिरतरेण गच्छति । रथिक आगु गच्छत्यान्विक-

भेदाद् गतिभेदोऽपि न मार्गभेद इत्यर्थः ॥ विषम इति (भा) ।
वर्णाः प्रयत्नजन्याः । तद्भेदे वृत्तिभेदाद्भिन्न काला एव । अध्वा तु
व्यवस्थित एव न गन्तृक्रियाजन्यः ॥ एवं तर्हीति (भा) । व्यक्ति-
स्फोटोऽत्र विवक्षितः स च निवृत्तः । एतच्च “येनोच्चारितेन” इत्यत्र
पश्यशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम् ॥

उपलब्धिगत एवेति तात्पर्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । एक एव स्फोटस्तत्तद्वर्णैस्तत्तद्रूपेणाभिव्यज्यते ॥

ध्वनिः शब्दगुण इति (भा)

भाष्ये ध्वनिशब्देन वर्णा वैकृतध्वनिश्च । तत्र वैकृतध्वनेः स्फोटस्य तत्तद्रूपेण पुनः पुनरभिव्यक्तिः कार्यमिति तदभिव्यक्तस्फोटस्य तत्कालत्वमेव । ह्रस्वदीर्घभूतरूपस्फोटस्तु भिन्नकालावच्छिन्नैर्विजातीयैर्ध्वनिभिरभिव्यक्तो भिन्न एव सौकिकैर्ध्वनिगतभेदेन तद्भेदस्यापि संप्रत्ययात् । कैयटे “ह्रस्वदीर्घभूतास्तु स्त एव भिन्ना” इत्यस्य व्यञ्जकभेदेनाऽऽरोपितभेदा एव भिन्नध्वनिभिवर्णैर्भिव्यज्यन्त इत्यर्थः । विलम्बितादिदृष्टौ तु स्फोट एकजातीय एव ।

ध्वनिकृता दृष्टिः (भा)

इत्यस्य वैकृतध्वनिकृतोपलब्धिकालदृष्टिरित्यर्थः । वर्णोपरागाभिव्यक्तिजनकयन्त्रीयकालोपरागेणैव स्फोटस्य भानम् । अत एवाऽस्य प्राकृतत्वेन व्यवहारः । अयं तु वैकृतः । तत्त्वं चालस्यादिकृतत्वात् ।

स्थिरेण पदातिस्थिरतरेण । विषम उपन्यासः । अधिकरणमत्राध्वान्नजति क्रियायाः । तत्रायुक्तं यदधिकरणस्य दृष्टिङ्गासौ स्याताम् ॥ एवं तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् ।

शब्दगुण इति (भा) । शब्दस्य गुण उपकारको व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः । तद्यथा । घटः पुनः पुनर्दृश्यमानोऽपि न भेदमवलम्बते तथा विलम्बितायां दृष्टावकार एव पुनः पुनरुपलभ्यत इति दृष्टिभेदेऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यते इति सर्वदृष्टिषु तत्कालत्वम् । ह्रस्वदीर्घभूतास्तु स्त एव भिन्नाभिन्नैर्ध्वनिभिव्यज्यन्त इति तेषां कालभेदः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६१

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

वर्णाभिव्यक्त्युत्तरकालश्चाम् । अयं त्वपलब्धेरेव पौनः पुन्ये
कारणम् । पौनः पुन्यं चाविच्छेदेनोपलब्धिधारामात्रेण न तु
विच्छिद्योपलब्ध्या । एतद्विच्छिन्नत्वेन तु न स्फोटोपलब्धिः ।
दृष्टाकार एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् । आरोपे सति निमि-
त्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति न्यायात् । उत्पत्ति-
वादिनां त्वेवं वक्तुमशक्यमिति स्पष्टमेव ॥ ननु “भेर्याघातो”
भेरीदण्डादिसंयोगविशेषः स कथं गच्छेदत आह

भेरीमिति । (भा)

कर्मण्यपिति भावः ॥ भाष्ये

आहत्य (भा)

तं शब्दमुपलभ्यमान इति शेषः ॥ ननु दृष्टान्ते ध्वनेरुपलभ्यमानस्य
भेदो न तथेह वर्णस्य द्रुतादिस्त्विति वैषम्यमत आह

उपलब्धिसामान्ये इति । (कै)

यथा तत्र तस्य ध्वनेस्तावत्कालमुपलभ्यमानस्तथेहापि तत्तद्भूतौ
तावत्तावत्कालं तत्तदभिव्यञ्जकरूपरूपितत्वेन परिच्छिन्नस्यैव

भेर्याघातवत् । ५ ॥

तद्यथा भेर्याघातः । भेरीमाहृत्य कश्चिद्विशतिपदानि गच्छति

भेर्याघात इति (भा) । भेरीमाहृतीति भेर्याघातः । उप-
लब्धिसामान्ये दृष्टान्तः । यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो भेरीशब्दः कश्चि-
दल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं कश्चिच्चिरतरं च एवं वृत्तिषूपपन्नयोनां
कालभेदो विषयस्य त्वभेद एव ॥

स्फोटस्योपलभ्यमात्रमित्येतावत्येव दृष्टान्तः । न चैतावता स्फोटभेद इति तात्पर्यम् ॥ ननु भेर्याघातस्थले स्फोटाभावात् स्फोट-
स्तावानेवेत्यनुपपन्नमत आह

दाष्टान्तिकेति ॥ (कै)

भाष्ये

ध्वनिः स्फोटश्च (भा)

स इति शेषः ॥ किन्तदित्यत आह

शब्दानामिति ॥ (भा)

व्यञ्जकत्वेन । (कै)

उपलब्धिजनकत्वेन । वैकृतध्वनेरप्युपलब्धिपौनः पुन्यकारण-
त्वाद्यञ्जकत्वमिति भावः । तदुपक्रमेणैव भाष्यप्रवृत्तेस्तदुभयं
स्वभावतः सिद्धमिति शेषः ॥ ननु तत्र प्रमाणान्तरापेक्षेति भावः ।
योगिप्रत्यक्षसिद्धं वैतदुभयमिति तात्पर्यम् । इदमेव कैयटेन
“प्रमाणेने”त्यनेनोक्तम् । वस्तुतस्तु भेर्याघातस्थलेऽपि स्फोट एव
भेरीताडुनाभिव्यक्तः श्रोत्रपाद्मः शब्दानां चिराचिरोपलब्धि-

कश्चित्त्रिंशत्कश्चिच्चत्वारिंशत् । स्फोटश्च तावानेव भवति ध्वनि-
कृत्वा वृद्धिः ॥

स्फोटस्तावानेवेति (भा) । दाष्टान्तिकोपन्यासः ॥ ध्वनिः स्फोट-
श्चेति (भा) । व्यञ्जको व्यञ्जकत्वार्थः । शब्दानां व्यञ्जानां सम्बन्धो-
व्यञ्जकत्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लघ्यते व्यञ्जस्वभिन्नकाल

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६३

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(तपरस्तत्कालस्य । १। १। ७० ।)

कराव्यत्वमहत्वान् वैकृतध्वनिरेवाव्यत्वादिना लक्ष्यते ॥ “महत्वं”
चिरकालत्वम् ॥ वैकृतध्वनिस्फोटधोः प्रमाणमाह

उभयं तदिति ॥ (भा)

तदुक्तं हरिणा ।

“वर्णस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।”

“ग्रहणे” तत्तत्कालकत्वेन ग्रहणे ॥

“वृत्तिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते ।”

इति ॥

“शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदाय वैकृतः ।”

इति च ॥ “उभयम्” इत्यावृत्त्या योजनीयम् । उभयं
गृह्यत इति शेषः । तेन व्यक्तवाचामुभयम् । अव्यक्तवाचां वर्ण-
धर्मानाक्रान्तध्वनिरेवेत्यर्थः । ध्वनिपदेन प्राकृतवैकृतावुभावय्युच्यते ।
ग्रहणकर्माभूतमुभयन्तु प्राकृतवैकृतध्वनिस्फोटरूपम् । वैकृतस्याव्य-
त्वादिचिराचिरोपलब्ध्यनुमेयमिति बोध्यम् ॥

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।

अल्पो महांश्च केषां चिदुभयं तत् स्वभावतः ॥

एवेत्यर्थः । उभयमिति (भा) । यद्वा यद्व्यक्तस्य प्रमाणेन स्वभावतः
स्वरूपेण सिद्धावित्यर्थः ॥ केषां चिदिति (भा) । व्यक्तानामुभयं
गृह्यते अव्यक्तानान्तु ध्वनिरेव ॥

आदिरन्त्येन सहेता । १। १। ७१॥

संज्ञयैवेति । (कै)

संज्ञाबोधकोनान्त्यसमभिव्याहतेच्छब्दसहितादिशब्देनेत्यर्थः ॥ आ-
चेपप्रकारमाह

आद्यन्त्यौ चेति । (कै)

यद्यप्यादिशब्दः परमाचमपेक्षते अन्यस्य पूर्वमात्रं तथापि सह
प्रयुज्यमाणौ मध्यापेक्षाविति भावः ॥ “मध्यमानामेव” इत्येवकारः
सौलभ्यद्योतकः ॥

स्वरूपमित्यनुवर्तनादिति । (कै)

अन्ये तु आद्यन्त्यशब्दाभ्यामवयववाचकाभ्यामवयवौसमुदाय
आक्षिप्त इति सम्बन्धित्वेनाविशेषादादेरपि ग्रहणम् । अन्यस्य तु
न । “आचारादप्रधानत्वात्सोपस्य वक्ष्यत्तर” इत्युक्तेरन्यानुबन्धा-
नामिवास्यापि संज्ञाकार्यभावात् । स्वशब्देन विशेषणीभूताऽन्त्य-
माचपरामर्शासम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्शं बाधकाभावेनाप्रधान-
त्वतीयानिर्देशादित्यनया युक्त्या न निर्वाहः । एतत्फलितार्थकथन-
मेव भाष्ये

१ आद्यन्त्यौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमानामेव संज्ञित्वम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६५

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

स्वस्य च रूपस्येति । (भा)

तेन चाद्यन्यशब्दौ पूर्वापरशब्दवन्नावधिमच्छब्दौ किन्वयव-
शब्दाविति सूचयतीत्याहुः ॥

समुदायादेवेति । (कै)

तस्यैव संज्ञिनार्थनार्थवत्तथा प्रातिपदिकत्वादितिभावः ॥ ननु
स्वरूपमित्यस्यानुवृत्तौ तेनादिवदन्यस्यापि परामर्शः स्यात् किं च
सहग्रहणेन संज्ञाल इव संज्ञितेऽपि साहित्यापत्तावन्यसहितादे-
र्विशिष्टस्य यणितिरूपस्य संज्ञिते दध्यचेत्यादौ णकारमहितः
स्यादत आह

स्वं रूपन्विति । (कै)

अत्र वदन्ति । समुदितस्य संज्ञाले प्रत्याहारेष्वाद्या वाचकास्तत्र
ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकसूत्रस्यभाष्यविरोधः । टिघु-
भाद्येकदेशवदस्यापि ग्राहकत्वप्रसक्त्यभावात् । तस्मादाद्यवर्ण एव
वाचकः । अन्यस्तु तात्पर्यग्राहकः सहग्रहणान्तु विशिष्टे तदारोपा-
दिशिष्टादिभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति ॥

येन विधिस्तदन्तस्य १। १। ७२ ॥

ननु येनेति करणे तृतीया न कर्त्तरि षष्ठ्यापत्तेः । शास्त्रे
करणं च विशेषणमेवेत्यग्रे भाष्यज्ञद्वयमिति । तदन्तस्येति वज्रब्रीहिः ।

एवं च इको यण् इत्यादौ विशेष्याभावात् कथमतिव्याप्तिरत
आह

शब्दानुशासनेति । (कै)

वस्तुतोऽस्वार्थस्य भाष्येऽप्ये वक्ष्यमाणत्वाज्ज्ञेयं पूर्वपक्षौ जानातीति
विशेष्यप्रदर्शनं व्यर्थम् । यत्तन्मन्वी विधिः स तदन्तस्य संग्रहेति
सूचार्थं मत्वा शङ्का अत एवाप्ये विधेयेनापि तदन्तविधिं वक्ष्यति ।
विधिरिति च भावे किः । शौचत्वाच्च द्वितीयेत्याहुः ॥ नन्वयन-
मित्यादितत्त्वयनमित्याद्यर्थाबोधाद् अर्थाभिधानयोग्यत्वेवाऽऽदेश-
त्वात् कथमत्राऽऽदेशोऽत आह

प्रकरणेति ॥ (भा)

भाष्ये

यथैवेति । (भा)

एषा तदन्तविधावयादेः कार्यत्वम् । अयादेस्तु तदन्तविधौ
साधुलस्यायादिना बोध्यमानतया कार्यत्वमिति विवेकः ॥

अजादिरिति । (कै)

यस्मिन् विधिरिति परिभाषणादिति भावः ॥

षष्ठ्यनिर्देशादिति । (कै)

पूर्वपरयोरिति षष्ठी तु साधारणीति भावः ॥ तदादितदन्त-
विधुपस्थितिसामर्थ्याच्च तदप्रवृत्तिर्बोधा । अत एव “अस्त्रोऽन्यस्य”
इत्यादेरप्यवृत्तिरित्याहुः ॥ भाष्ये

महाभाष्यप्रवीणोद्द्योतः ।

७६७

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधित्तदन्तस्य । १। १। ७२।)

अन्तरङ्गबहिरङ्गे इति । (भा)

वर्णमात्राश्रयत्वेन वार्णस्यान्तरङ्गत्वमिष्यते तदपि चेत् समु-
दायस्य न कोऽपि विशेषः स्यादिति भावः ॥

अन्तरङ्गलक्षणस्य (भा)

इत्यस्य तत्त्वाभिमतस्येत्यर्थः ॥

बाधक (भा)

इत्यस्य तव मते उभयोः समत्वेन परत्वादिति शेषः ॥ “गुणः”
“पुगन्त” इत्यनेन ॥

गुणो ह्येति । (कै)

इकारस्येति शेषः । गुणः पञ्चकाश्रयः । ऊठ्तु चतुष्काश्रयः
इति विवेकः ॥

नानेति । (कै)

अचि यण् प्रत्यये गुण इति भावः । इदं चिन्त्यम् । इत्याद्ये-
त्याद्यसिद्धेः । ज्ञापकासम्भवाच्च । केचित्तत्रापि तदादितदन्त-
विधावस्य वार्णत्वाभावान्नदप्रवृत्तिः सा वक्तुं चाशक्या । वार्णा-
सिद्धेरिति भाष्याश्रयः । यद्वा तदप्रवृत्तिरनित्यत्वादुभयसम्भवेति
भाष्याश्रय इत्याहुः ॥ व्याचष्टि निराकरोति

असतीति । (कै)

अति तु तस्मिन्मान्तरङ्गत्वमिति भावः । इदं तु बोध्यम् ।
एवमपौगन्तशब्दादिशब्दमात्रापेक्षत्वं यणो गुणस्य तद्वक्तरीत्या

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

(अ. १। पा. १। व्या. ६)

पदार्थपञ्चकापेक्षत्वमिति कथञ्च बहिरङ्गत्वम् । तस्मात् संज्ञापेक्षं न बहिरङ्गं गुणादूढं तु नित्यः । सिद्धान्ते ऊढि कृते यणा बाधाद् गुणो न नित्यः । इदानीं तदसिद्धिरपि दोष इति भाष्याग्रय इति ॥

एवमिति । (कै)

यति तदादितदन्तविधिले यणा तुल्यनिमित्त इति न स बहिरङ्ग इति भावः ॥ भाष्ये “ऊणशब्दमाश्रित्येत्या”दिना यणो बहिरङ्गत्वं गुणस्थान्तरङ्गत्वं दर्शते । एवं च परत्वाहुणः स्यादिति कैयटश्चिन्त्यः । अनेन हि भाष्येण परिभाषायामङ्गशब्दो निमित्त-परो न तु स्थान्यादिपरोऽपीति सूचयति । यणं निमित्तो नशब्दावयवत्वेन नशब्दस्य ततो वहिर्भावः । गुणनिमित्त-नशब्दादूनशब्दस्य बहिर्भूतोऽकारघटितत्वाद्यणो बहिरङ्गत्वमिति भावः ॥ भाष्ये

अस्त्विधिश्वेति । (भा)

स्थानिवदित्यत्र अलो जायमानो विधिरित्यर्थः । अलोऽ-न्यस्यादेशो नेति नियमेनेतिशेषः ॥

यिन्नित्यस्येति । (कै)

कदाचिद्विज्ञित्येत्यपि बोध्यम् । सर्वथादेशस्य स्थानिवत्त्वात् सुलोपः स्यादिति भावः ॥ नन्वेवमनेकाल्पश्रितिति व्यर्थं कदाचि-देकाल्पत्वापि सर्वादेशत्वसिद्धेरत आह

अनेकालिति ॥ (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६६

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

सर्वस्यैवेति । (कै)

षष्ठीनिर्दिष्टसर्वस्यैवेत्यर्थः ॥ प्रकृतं नाम पूर्वच निर्दिष्टमनु-
वर्त्तमानं चेद् “ईदूदेद्विवचनम्” इत्यत्र तदन्तविधिर्न स्यादत
आह

प्रस्तुत इति । (कै)

प्रस्तावस्य बुद्धिसन्निधिः । भाष्ये प्रस्तुत इत्यर्थक“प्रकृते” इत्यस्य
विशेष्ये इति शेषः ॥

तदन्तविधिभाज इति । (कै)

तदन्तश्चासौ विधिभाक् चेति कर्मधारयः । तदन्तशब्दे च
बहुव्रीहिरिति बोध्यम् । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तु अस्य न
सर्वत्र प्रवृत्तिरव्यावर्त्तकत्वादिति भावः ॥

कर्मसाधन इति । (कै)

भावसाधनत्वेऽपि न बाधकं प्रसिद्धत्वादेव विधेयं कर्म
लभ्यते ॥

स शब्द इति । (कै)

इह शास्त्रे प्रायः शब्दस्यैव कार्यकरणत्वादिति भावः ॥

तेन विशेषणेनेति । (कै)

कार्यविधाविति शेषः । विशेषणललाभोऽत्रैवम् । करणस्य
व्यापारवत्त्वनियमादन्येषां च व्यापाराभावाद्विशेषणमेवात्र करण-
शब्देनोच्यते तस्य चेतरेव्यावृत्तिकरणमेव व्यापार इति भावः ।

(येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७२ ।) (अ. १ । पा. १ । आ. ६)

तच्च प्रत्यासंत्था शब्दप्रयोज्योपस्थितिविषयविशेषणमेव प्रायेण तदन्तग्राहकमिति “इको यणचि” इत्यादौ न दोषः । कश्चित्तु सति गमकेऽतादृशं शब्दरूपं विशेष्यमादायापि तदन्तविधिरिति नैवः । तदपि अन्तरङ्गत्वात् समानाधिकरणविशेषणमेवेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अन्येन चान्यस्येति । (भा)

अनेन यस्य कार्यं यस्मिन् परतस्तयोरकरणत्वं दर्शितम् । अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणम् । समानो भोजनम् ॥ सेनाङ्ग-
त्वादेकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह

बद्धिति । (कै)

बद्धर्थवाचिपूर्वोत्तरपदकत्वाभावाद्बन्धस्येत्यर्थः ॥

तस्य । (कै)

गृह्यमाणस्य ॥

१ शब्दप्रयोज्योपस्थितिविषयं विशेषणमेव । क । ख । इ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ७७ ॥

३ शब्दरूपविशेष्यमादाय । क । ख । ग । इ ॥

४ बहुप्रकृतित्वाभावादेकवद्भावाभावः ॥

५ येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्गृह्योपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः (वा)
इति वार्तिकस्य “गृह्योपाधीनाम्” इति प्रतीकमुपादायोक्तम् ।
“गृह्यते उच्चार्यते इति गृह्यं तस्य ये उपाधय इव्यन्ते ते तदन्तस्य
संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषणभावमापन्न
कथमात्मनो विशेषणसम्बन्धमनुभवेत्” ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८०१
(अ. १। पा. १। आ. ६) (देव विधित्तदन्तस्य । १। १। ०२।)

उपाधय इति । (कै)

विशेषणानीत्यर्थः ॥

प्राप्नुवन्ति । (कै)

उपाधय इत्यनुकर्षः ॥ वार्त्तिके “तदन्तोपाधी”ति भाष्य-
प्रधानो निर्देश इति बोध्यम् ॥ ^१तदन्तसंज्ञायामप्युकारस्यास्तु
विशेषणेन सम्बन्धो विरोधाभावादत आह

संज्ञा हीति ॥ (कै)

विशेषणभावम् । (कै)

गुणभावम् । यदा संज्ञिप्रत्यायने तद्बोधे सति विशेषणत्व-
मापन्नैत्यर्थः । ^१“आत्मने”ति पाठे स्वयमित्यर्थः । “आत्मन” इति
पाठे तु सम्यगेव । “गुणानां च परार्थत्वात् पदार्थैकदेशत्वाच्च”ति
न्यायादिति भावः ॥

अवधित्वेति । (कै)

अवधिलं च तदनारम्भकत्वे सति पञ्चम्यन्तपदवाच्यत्वरूपं
पूर्वादियोगे अवयविलं च तदारम्भकत्वमिति ^१ते एकस्य न सम्भवत
इत्यर्थः ॥

श्रोष्ठः पूर्वो यस्माद् (कै)

इति विग्रहे एष दोषः । षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ तु यद्यपि पूर्वशब्दस्य

१ तदन्तसंज्ञायामप्युकारस्यास्तु विशेषणेन सम्बन्धः— इति वालेन्द्राइन-
मुद्रापितविवरणपुस्तकेऽस्ति तत् न सम्यक् ॥

२ “कथमात्मनो विशेषणसम्बन्धम्—” इत्यत्र ॥

३ ते एकं प्रत्येकस्य न सम्भवत इत्यर्थः । क । ख । ग । इ ॥

(येन विहितदन्तस्य । १।१।७२ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

प्रथमावयववाचिलाङ्गत्वावयवत्वमोष्ठ्यस्य लभ्यते इति नायं दोषस्तथापि सुखूर्षतीत्यादौ दोषो बोध्यः । एवम् “उतश्च” इति सूत्रे पूर्वशब्दस्यावयववाचिले प्रत्ययविशेषणत्वसम्भवः । संयोग-पूर्वकोकारान्तप्रत्ययभावेन अथावर्त्तकतया “असंयोगपूर्वाद्” इति निषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न चाङ्गविशेषणत्वं क्षण इत्याद्यभिद्वैरतो व्यवस्थावाची पूर्वशब्दः श्रूयमाणप्रत्ययविशेषणम् । तदुक्तं भाष्ये

पूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणमिति । (भा)

न च असंयोगादिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणाद्विशेषणस्याप्युकारस्य विशेषणमिति न दोष इति वाच्यम् । वाच्यवृत्त्याऽस्माभात् । किञ्च व्यवहिते क्षण इत्यादावपि निषेधार्थं पूर्वग्रहणं स्यादिति भावः ॥ भाष्ये “निपूर्त्याः” इत्यत्र “न ध्याख्या” इति न त्वनिषेधः । विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि संज्ञासूत्रस्य प्रवृत्तत्वात् पूर्वं तदन्तविधिरेव स्यादत आह

वृद्धादीति । (कै)

एवं च विशेषणत्वज्ञानसापेक्षतयाऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्त्या बहिरङ्गत्वादस्य पूर्वमुकारादीनामेव तद्विशेषणमिति भावः ॥

गुणप्रधानभावानपेक्षा इति । (कै)

एवञ्च तत्र वाक्यभेद एवेति भावः ॥

१ अ ६ । पा ४ । सू १०६ ॥

२ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ॥

३ निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । क । ख । ग । इ ॥

४ न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् । ८ । २ । ५७ ॥

द्वयन्विति । (कै)

तदपेक्षत्वाद्विधिवक्तृकवाक्यतापन्नैवेत्यर्थः ॥ यदुक्तं संज्ञाहोति
तत्राह

तचेति । (कै)

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महते प्रभवतीति
न्यायादिति भावः ॥ भाष्ये

यथेष्टमिति । (भा)

विशिष्टे वैशिष्ट्यं विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं विशिष्ट्ये विशेषणं तत्र च
विशेषणान्तरमेकत्र द्वयमिति योगेषु यथेष्टमित्यर्थः । एवञ्च
व्याख्यानात् प्रकृते ^१विशिष्टवैशिष्ट्यमितिरीत्यैव बोधो न तु
^१विशेष्ये विशेषणमितिरीत्येति तात्पर्यम् ॥

सुबन्तस्येति । (कै)

“सुपा” इत्युपस्थितस्येति शेषः ॥

तद्विशेषणत्वेनेति । (कै)

सुबन्तैः श्रितादिभिरित्यर्थ इति भावः ॥

१ सिद्धान्तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् । वा । यथेष्टत्वादित्यनेनेदं
दर्शयति । चतुर्विधेषु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेषु मध्ये विशिष्टस्य वैशिष्ट्य-
मेवेह सम्मतं न त्वितरत्तिकं व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्च । इह
सिद्धान्ताभिमतं विशेषणविशेष्यभावं स्फुटीकर्तुं बह्वनि वार्तिकानि
प्रवृत्तानि ॥

२ विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम् । क । ग । इ ॥

३ विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या - । क । ख । ग । इ ॥

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

श्रितान्तमिति । (कै)

विसर्गान्तस्य तदन्तत्वाभावादिति भावः ॥

सम्बन्धन्तमिति । (कै)

इदमुपलक्षणं कष्टं परमश्रिता इत्यादेः ॥

तदन्तविध्यभाव इति । (कै)

नडादीनां विशेष्यत्वात्प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वेऽपि तदन्तस्य नडादेरसम्भवादिति भावः ॥ अत्र वदन्ति । एवं हि कृष्णश्रित-
मित्यादेरप्यसिद्धिरिति भाष्यस्य निर्दलत्वापत्तिः । यत्तु सुप्सहितैः
श्रितादिभिरिति विवरणकृतः सिद्धान्ताशयवर्णनम् । तत्र । “पूर्व-
काक्षैक” इत्यादौ “सुप” इति प्रथमान्ते तथार्थासम्भवात् । तस्मात्
समर्थपरिभाषोपस्थितं समर्थपदार्थं प्रति विशेषणतया प्राप्ततदन्तविधे-
निषेधार्थमिति भाष्याशयः । उपस्थितसमर्थपदं च सूचीयतत्तत्पदो-
त्तरविभक्तिसमानविभक्त्यन्तं तस्य च तत्प्रकृतिके लक्षणया “सुपा”
इत्यनेनान्वयः । न हि सामर्थ्यं सुबन्तेनैवेति नियमः कुम्भकार
इत्यादौ सुपः प्राग्भागेऽपि तदङ्गीकारात् । “परिपूर्णं पदम्” इति
न्यायस्तु यत्सोत्तरचाकाङ्क्षयाऽन्यस्यस्यदिषथो न तु यच्चान्यस्यस्यदिषथ
इति “कुत्सित” इति सूत्रभाष्यात् स्पष्टमेवोपलभ्यते इति दिक् ॥

तत्र यद्यपीति । (कै)

एवं च ङीबभावेऽपि ङीषा सिद्धिरिति भावः ॥

किं नद्या इति । (कै)

सत्यपि पाठे उपसर्जने ङीषप्राप्तौ ङीषि तस्योदात्तत्वाद्य

महाभार्यप्रदीपोद्घोतः ।

८०५

(अ. १। पा. १। आ. ८)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२।)

तच्चारितार्थाच्चिन्त्यमिदम् । एवं च तस्यावश्यकत्वे पाठो निष्फल इत्यन्यदिति कश्चित् । नन्विजो जित्वादृद्धिस्वराद्यर्थात्तदन्तविधिस्तत्र न हि अग्रब्दस्य “यस्येति च” इति लोपे तेषां सम्भवोऽस्तीत्यत आह

उत्तरार्थमिति । (कै)

वाहविरित्यादौ स्वरादिभिर्द्वये इति भावः ॥

अकचीति । (कै)

सर्वजसिति स्थिते “ऽन्तरङ्गानपी”ति न्यायेन ग्रीभावादि वाधि-
त्वाऽकचि “यस्मात् प्रत्ययविधिरि”त्युक्तेरप्रत्यय इति निषेधाभावे
प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि पुनर्जसि ग्री नस्यादित्यर्थः ॥

लुगिति । (कै)

यद्यपि “हल्ङादि” सूत्रेणाऽपि सिध्यति तथाऽपि सर्व-
विभक्त्युत्तिपत्ते इदम् ॥

पराङ्गति । (कै)

तथाच आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं स्यात् “चितः स प्रकृतेः” इत्य-
नोदात्तश्चेत्यत इति भावः ॥

अन्यत्वाहुरिति । (कै)

अमो मित्त्वेन परस्य इत्यस्य तत्राप्रवृत्तौ तत्संनिधोग्रिष्टाद्यु-

१ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ६८ ॥

३ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् (वा) चितः (६ । १ । १६३) एतत् सूत्रस्य

वार्त्तिकम् ॥

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

दात्तत्वाप्रवृत्त्या शेषनिघातेन तस्यानुदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः ॥
 ननु भिनत्तीत्यादौ “चदागमा” इति न्यायेन न दोष इति
 चेन्न । अवयवानामवयविग्रहणेन ग्रहणं हि तदौजम् । न चात्र
 तदस्ति । अन्तावयव इत्यंशस्याप्रवृत्त्याऽवयवत्वे मानाभावात् । यस्य
 विहितस्तदन्तावयव इति तदर्थात् । एवं च नन्दतीत्यर्थेतदुदा-
 हरणं बोध्यम् । भाष्ये च “अम्बत” इत्युपलक्षणम् बोध्यमिति
 कश्चित् ॥ ननु ^१तदन्तान्तस्थेति पाठेऽपि विशेष्यासंनिधानात् कथं
 “सर्वादीनि” इत्यादावस्य प्रवृत्तिरत आह

तत्रेति । (कै)

अव्ययेत्यस्यान्वर्थत्यादिः । वस्तुतः शब्दरूपं विशेष्यमादाय वाच-
 निक एवोभयत्रापि तदन्तविधिरिति वक्ष्यते । इदं तु चिन्त्यम् ।
 शब्दसंज्ञिनोऽसत्त्वे हि स्यादप्याचेपः सत्त्वे त्वाचेपे आक्षिप्तस्य वा
 विशेष्यत्वे मानाभावात् । किञ्चान्वर्थत्वं योगरूढत्वं योगरूढस्थले हि
 योगान्वितरूढार्थस्यैव प्रतीतिर्दृष्टा न तु तयोः परस्परमुद्देश-
 विधेयभाव इति कस्य विशेष्य तथा तदन्तविधिः स्यादिति बोध्यम् ॥

वा प्रकारा इति । (कै)

वा सदृशा इत्यर्थः । “भूवादय” इति सूत्रे दन्तैकशेषगर्भा

१ परिभाषेतुष्टे - ११ ॥

२ एवं च नन्दतीत्यपि तदुदाहरणं बोध्यम् । क । ख । ग । इ ॥

३ अकचम्बतः सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यानम् । वा ॥

४ तदन्तान्तस्थेति वक्तव्यम् । भा ॥

५ अ १ । पा १ । सू २७ ॥

६ योगान्वितरूढार्थस्यैव । क । ग । इ ॥

७ अ १ । पा ३ । सू १ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

बहुव्रीहिरितिभावः । एवं हि प्रभूपराभू इत्यादीनामपि धातुसंज्ञा
स्यादिति अडाद्यव्यवस्थापत्तिरिति चिन्त्यमिदम् । तस्मादयं समाधि-
रकञ्चिषय एवेति बोध्यम् । “एरज्” इत्यादौ तु व्यपदेशि-
वद्भावेनैतद्व्यासे सिद्धिर्बोधा ॥

न तु सामर्थ्यादिति । (कै)

उद्गमुखवत् तदभावादित्यर्थः ॥

यथाऽवयवेति । (कै)

अवयवौ प्रत्यवयवमवयवान्तरसन्निधौ समवेत इति भावः ॥
नन्वेवमपि भूयोऽवयवसन्निर्गमस्यैवावयविप्रत्यये हेतुत्वादेकावयव-
दर्शने तद्वद्भावात् इत्यरुचेराह

अथवेति ॥ (कै)

ननु मुख्यविशेषणे चरितार्थं सूत्रं कथमारोपिते स्यादत आह

गौणेनापीति । (कै)

स्वरितत्वगुणयोगाद्यथाऽन्यत्रारोपितार्थकस्य ग्रहणं तथेहापीत्यर्थः ॥

तदेवाह

छत्रेत्यादि । (कै)

कचं गुरुच्छिद्रावरणं गौणोच्यते तच्चैव हि छात्र इत्यते ।

१ अ ३ । पा ३ । सू ५६ ॥

२ किं यस्य कचधारणं शीलं स छात्रः । किं चातः । राजपुरुषे
प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तमपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । कचमिव छात्रम् ।
गुरुश्चकचम् । गुरुणा शिष्यश्चकचवच्छाद्यः शिष्येण च गुरुश्चकच-
वत्परिपात्यः ॥

(येन विधित्तदस्य । १। १। ७२ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

एवं 'पार्श्वशब्दोऽनूजपाये 'अथः शूल शब्दस्तीक्ष्णोपाये दण्डाजिनो
दक्षे 'श्रीतोऽलसे उष्णः शैथ्ये गौणः । तत्रैव पार्श्विकायःशूलिक-
दान्ताजिनिकश्रीतकोष्णकादिप्रयोगेष्टेः । "तस्यादित" इत्यत्र
चार्द्धशब्दोऽर्द्धमात्रालाचणिक इत्याद्युक्तम् । आदिनाऽऽ"धा-
रोऽधिकरणमि"त्यादिसंग्रहः ॥

मध्यपातिन इति । (कै)

यस्याकजादिसदेकदेशत्वेनाकजादेर्विज्ञानादिति वार्त्तिकार्थः ॥

भाष्ये

'अक्तपरिमाणानामिति । (भा)

१ किं यः पार्श्वेनान्विच्छति पार्श्वकः । किं चातः । राजपुरुषे प्राप्नोति ।
एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । पार्श्वमिव पार्श्वम् । य ऋजुनो-
पायेनान्वेष्टव्यानर्थाऽनूजोपायेनान्विच्छति स उच्यते पार्श्वक इति ॥

२ किं योऽयः शूलेनान्विच्छति स आयः शूलिकः । किं चातः । शिव-
भागवते प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अयः शूलमि-
वायः शूलम् । यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाऽन्वभसेनान्विच्छति स
उच्यते आयः शूलिकः ॥

३ किं यः श्रौतं करोति स श्रौतको यो वोष्णं करोति स उष्णकः ।
किं चातः । तुषार आदित्ये च प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र
द्रष्टव्यः । श्रौतमिव श्रौतम् । उष्णमिवोष्णम् । य आशु कर्त्तव्या-
नर्थाऽखिरेण करोति स उच्यते श्रौतक इति । यः पुनराशु कर्त्तव्या-
नर्थानाश्वेव करोति स उच्यते उष्णक इति ॥

४ अ १ । पा २ । सू ३२ ॥

५ अ १ । पा ४ । सू ४५ ॥

६ केचिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति । य एते
संस्थाशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । भा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८०६

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

अत्र परिमाणमानुपूर्वीविशेषोऽपि ॥ परिमाणेत्युपलक्षणम्
परिच्छिन्नार्थानां तदाह

संख्येति ॥ (भा)

भाष्ये

अर्थानामिति । (भा)

संज्ञिभूतानां शब्दानामित्यर्थः ॥ मन्वधिकगङ्गादिजननेऽपि
श्रुतः श्रवणवदकस्याऽधिकस्योपजनेऽपि सर्वकस्य सर्वशब्दमन्वत्तमेवेत्यत
आह

नित्या इति । (कै)

वस्तुतः परिच्छिन्नपरिमाणकग्रहणे एकदेशविकृतन्यायस्थाय-
प्रवृत्तिरिति भाष्याग्रथः ॥ ननु नित्यशब्दवादेऽकञ्चतः शब्दान्तरत्वा-
दकजादेः सर्वाद्येकदेशत्वमसिद्धमत^१ आह

यद्यपीति ॥ (कै)

अव्यतिरेककृत इति । (कै)

अनवयवत्वेऽपि ज्ञापकाद्भेदबुद्धिं न कुर्वन्तीत्यर्थः । एकदेश-
सादृश्यं च मध्यपातित्वेन बोध्यम् ॥ ननु सर्वनामत्वे संज्ञोपसर्जन-
प्रतिषेधवार्त्तिकारम्भेण वार्त्तिककृतोऽन्वर्थत्वं नेष्टं किं च संज्ञिना-
मुपात्तत्वेनाच्चेयं मानाभाव इत्यत आह

१ नित्या हि शब्दा विकारोपजनरहिता इति ॥

२ इत्यत आह । क । ग । इ ॥

३ यद्यपि नित्याः शब्दास्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना
ज्ञापकादव्यतिरेककृत इत्यर्थः ॥

अपूर्वो वेति । (कै)

एतद्वार्तिकमूलाद् व्याख्यानादव्यावर्त्तकमपि शब्दरूपं विशेष्य-
मादाय तदन्तविधिरितिभावः ॥ भयं चाद्यादिचेति द्वन्द्वमभि-
प्रेत्याह

क्षेमेति ॥ (कै)

विधीयत इति । (कै)

सूत्रे विधिग्रन्थेन प्रतिषेधविरोधो न विवक्षित इति भावः ॥
अनु “स्वरूपमि”त्यनुवृत्त्या स्वस्यापि संज्ञासिद्धौ किं “तस्य च”
इत्यनेनात आह

स्वमिति । (कै)

तेन सूत्रप्रत्याख्यानादिति तात्पर्यम् ॥

प्रत्ययान्तत्वादिति । (कै)

स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादित्यर्थः ॥

स्वरूपविधिविषयैवेति । (कै)

प्रातिपदिकविशेषोपादानविहितकार्यविषयैवेत्यर्थः ॥

किं पुनः कारणम् (भा)

इति भाष्ये कारणशब्दः प्रयोजनवाची ॥

तज्ज्ञापयतीति । (भा)

बोधयतीत्यर्थः । अन्तग्रहणं निधमार्थमिति तात्पर्यम् ॥

नाच तदन्तादिति । (भा)

ननु “समासप्रत्ययविधौ” इत्यस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्या-
सतात्पर्यग्राहकतया दित्यादाविवाचापि तदन्तविधिसम्भवेनान्त-
ग्रहणसामर्थ्यादेव केवलेऽप्रवृत्तावप्रातिपदिकेनेति व्यर्थम् । एतेन
“ग्रहणवतेति” निषेधात्तदन्तविधिर्दुर्लभ इत्यपास्तम् । किं च
परमदित्यादिभ्य इवाऽनभिधानेन केवलेऽप्रवृत्तिरिति व्यर्थैव सेति
चेन्न । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासतात्पर्यग्राहकतया “समास”
इत्यादिप्रतिषेधवचनवदस्याप्यावश्यकत्वात् सूत्रभाष्यवार्त्तिकारूढ-
तात्पर्यग्राहकाभावेऽपि तदन्तविधिकल्पने ऽतिप्रसङ्गापत्तेः । अत
एव “उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्” इत्यादेश्वारितार्थम् । अनभिधानेन
प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारकारि ॥

“सा तर्ह्येषेति । (भा)

“व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन” इत्येषा ॥

यदयमिति । (भा)

“पूर्वाद्” इत्यंशो ज्ञापक इत्यर्थः ॥

१ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । वा ॥

२ ग्रहणवताप्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति । परिभाषेन्दुश्रे - ३१ ॥

३ एतत्सूत्रस्य वार्त्तिकम् ॥

४ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या । न कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-
यति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन इति यदयं “पूर्वादिनिः” “स
पूर्वाच्च” (५-२-८६, ८७) इत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति हि
अन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । स पूर्वात्पूर्वादिनिं वक्ष्या-
मीति । तत्तर्हियोगविभागं करोति ॥

सर्वस्मादिति । (कै)

पूर्वशब्दव्यतिरिक्तादपौत्यर्थः ॥ भाष्ये

यत्तर्हि योगविभागमिति । (भा)

न च “इष्टादिभ्यश्च” इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठोऽत एवानि-
ष्टीति प्रयोगसिद्धिरिति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन तन्मयोगा-
भावानुमानात् । प्रकारान्तरेण सिद्धौ तु नास्माकं च्छतिः । एक-
योगेऽपि तावति स्मरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन तावत् उत्तरत्रानुवृत्ति-
सिद्धेरेति दिक् । एवं च “रोणी”त्यादौ केवलस्याप्राप्ते “स्तस्य
चेति वक्तव्यमि”ति सिद्धम् ॥ ननु तदन्तविधिविषये “तस्य च”
इत्यनेन केवलादपि चेद् “व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन” इति
व्यर्थमत आह

अप्रातिपदिकेनेति । (कै)

ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादितिभावः । अत एव “पूर्वादिनि-
रि”त्येव तदन्तविधिना सिद्धे “स पूर्वाच्च” इत्यस्य “ग्रहणवते”ति
परिभाषाज्ञापकत्वं कैयटोक्तं संगच्छते ॥

यचान्तेति । (कै)

अन्तग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव “एकगोपूर्वाद्” इत्यस्य
केवलैकशब्दे न प्रवृत्तिः । “ग्रहणवते”त्यपि प्रत्ययविधौ निषेधस्यै-

१ अ ५ । पा २ । सू ८८ ॥

२ अ ४ । पा २ । सू ७८ ॥

३ तस्य च । वा । तस्य चेति वक्तव्यम् । भा ॥

४ अ ५ । पा २ । सू ८६ ॥

५ अ ५ । पा २ । सू ८७ ॥

६ परिभाषेत्युक्ते - ७१ ॥

७ अ ५ । पा ३ । सू ११८ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधित्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

वानुवादकं लाघवात् । स्पष्टं चेदम् “असमासे निष्कादिभ्य” इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ॥ ‘रथे’ “तद्वहति रथ” इतियत् । सीत्ये “नौ वयोधर्म” इति । हल्ये “मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु” इति यत् ॥ भाष्ये

परमरथ्य इति । (भा)

रथाद्रथाङ्गवोद्गोरित्येवं श्रैषिकप्रकरणे पाठे सिद्धे “तद्वहती”-
त्यत्र रथग्रहणं रथाग्रे तदन्तविधौ ज्ञापकं श्रैषिके यति हि द्विरथ
इत्यादौ “द्विगोर्लुङ्” इति लुक् तत्र सूत्रेऽपीति न सम्बध्यते-
ऽनभिधानाच्च नातिप्रसङ्गः । वहत्यर्थे तु द्विरथ्य इत्येव । तस्या-
प्राग्दीव्यतीत्यलात् । इतरयोस्तु वाचनिक एव ॥ यत्तु “हलसी-
राड्ङ्” इत्यपि “तस्मैदम्” “तद्वहति” इत्यधिकारे च द्विः
पठ्यते तत्तु इदं शब्देन वोढृरूपार्थाग्रहणज्ञापकं तदाह

उग्र भवतीति ॥ (कै)

भाष्ये

सुपाञ्चालक इत्यादि । (भा)

“जनपद” इत्यधिकारे “अद्वद्वादपि वङ्” इति वुञ्

१ अ ५ । पा १ । सू २० ॥

२ अ ४ । पा ४ । सू ७६ । अ ४ । पा ३ । सू १२१ ॥

३ अ ४ । पा ४ । सू ६९ ॥ ४ अ ४ । पा ४ । सू ६७ ॥

५ अ ४ । पा १ । सू ८८ ॥ ६ अ ४ । पा ४ । सू ८९ ॥

७ अ ४ । पा ३ । सू १२० ॥ ८ अ ४ । पा २ । सू १२४ ॥

९ अ ४ । पा २ । सू १२५ ॥

(येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

तद्विधौ चायं तदन्तविधिः । “^१सुसर्वाङ्गाञ्जनपदस्य” “^२दिशो-
मद्राणाम्” इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वृद्धिमानिति । (कै)

वृद्धिनिमित्तमित्यर्थः ॥

अवयवानामिति । (कै)

पूर्वपदत्वे इति शेषः । “^१पूर्वापराधरे”त्येकदेशिसमासः ।
“^२सन्धिवेलाद्युतु” इत्यण् । “^३अवयवाद्गतोः” इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥
ननु श्ररच्छब्द एव कालवाची न तु पूर्वश्ररच्छब्द इति कथं
ठञ् इत्यत आह

तच्च हीति । (कै)

अत एव “^१सन्धिवेलादि”सूत्रे नञ्चाणां कालेन विशेषणं
संगच्छते ॥ भाष्ये

“ठञ्विधौ संख्याया इति । (भा)

“तदस्य परिमाणम्” “संख्यायाः संज्ञा” इति सूत्रे इति
भावः ॥

द्वे षष्ठी परिमाणमस्येति । (कै)

संघादिरस्य विशेष्यः ॥

१ अ ७। पा ३। सू १२ ॥

२ अ ७। पा ३। सू १३ ॥

३ अ २। पा २। सू १ ॥

४ अ ४। पा ३। सू १६ ॥

५ अ ७। पा ३। सू ११ ॥

६ अ ४। पा ३। सू १६ ॥

७ ठञ्विधौ संख्यायाः । वा । ठञ्विधौ संख्यायाः प्रयोजनम् । भा ॥

८ अ ५। पा १। सू ५७ ॥

९ अ ५। पा १। सू ५८ ॥

प्रतिषेधादिति । (कै)

“आर्हादगोपुष्पाद्” इत्यनेन तस्य प्रत्ययप्रतिषेधत्वात्तच्च
 १तदन्तविधिर्भवित्येव । तेन “१प्राग्वतेः” इति ठञ्विधायके
 “४संख्यायाः संज्ञा” इति सूत्रे तदन्तविधिसत्त्वेन “प्राग्वतेः”
 इत्यधिकारप्राप्तञ् भवतीत्यर्थः ॥

पुनः प्रत्ययार्थसमर्थेति । (कै)

अस्येति प्रत्ययार्थः । तदितिसमर्थविभक्तिः । अनुवर्त्तमानस्य
 लुक्सम्बद्धतया पुनरुपादानेन तद्विलक्षणत्वसूचनादनेन विहितस्य
 लुगभाव इत्यर्थः ॥

कृते वेति । (कै)

अनुवर्त्तमानसोऽस्येति सहितपरिमाणमित्यनेन विहितस्य लुकि
 पुनस्तदस्य परिमाणमिति वचनसामर्थ्यात् स्वार्थं तज्जातीयप्रत्यये
 तस्य विधानसामर्थ्याद् दिगुनिमित्तत्वाभावाद्वा लुगभाव इत्यर्थः ।
 इदं वृत्तिकारमतेनोक्तम् । वस्तुतस्तु “तदस्येति” पुनरुपादान-
 मावेणाह्वयत्वापगमे तत्त्वेऽपि लुगभावे वा हे षष्ठी जौवितपरि-
 माणमस्येत्यर्थेनेन ठञि लुकमाशङ्क्य “कालाद्” इत्यधिकारस्थेन
 “तमधीष्ट” इति सूत्रेण टञ्जा दिषाष्ठिकः साधितो भाष्ये

१ अ ५। पा १। सू १६ ॥

२ तदन्तविधिर्भवित्येव । क । ख । ग । इ ॥

३ अ ५। पा १। सू १८ ॥

४ अ ५। पा १। सू ५८ ॥

५ अ ५। पा १। सू ५७ ॥

६ अ ५। पा १। सू ८० ॥

(येन विधित्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

कालग्रहणेन यथाकथंचित्कालवाचिनो ग्रहणमिति शोक्तं तद्वि-
विरुध्येत । तद्वीत्याऽनेनापि ठञि लुगभावात् । तस्माद् द्वे षष्ठी
परिमाणमस्य संघस्य स परिमाणमस्येति भाष्योदाहरणार्थः ।
तच्च द्विगुनिमित्तत्वाभावाच्च लुक् । संघे द्विषष्ट्यानतिरेकस्यापि
सत्त्वात् तस्यापि संख्याशब्दत्वमित्यपरे ॥ भाष्ये

'पदाङ्गेति । (कै)

तदन्तविधेरपवादोऽयम् । अत एव “तस्य च” इति पुनर-
भिहितं तदन्तविधौ हि वङ्गच् पूर्वोऽपि स्यात् तच्च नेष्टमिति
वार्त्तिकशयः ॥

पदशब्देनेति । (कै)

अत एव भाष्ये उत्तरपदाधिकारे प्रयोजनदानम् ॥ तदन्त-
विध्यपवादत्वादस्यापि विशेषण एव प्रवृत्तिरित्याशयेनाह

उत्तरपदेनेति । (कै)

शब्दरूपं विशेष्यमादायेत्यन्ये ॥

समासान्त निषेध इति । (कै)

“कृक् पूरब्” इति प्राप्ते । अत एव “ह्यन्तरूपसर्ग” इतीत्तं
न तच्च ह्यप इति कृतसमासान्तानुकरणं व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थं
अथमा । अत्र चेदमेव भाष्यं मानमित्याहुः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८१७
(अ. १। पा. १। आ. ६) (येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

तत्त्वमपीति । (कै)

.वार्त्तिकस्थेन “दीर्घविधौ” इति विषयनिर्देशेनेदं विरुध्यते ॥
भाष्ये

पद्युष्मदस्मदस्थ्यादीति (भा)

समस्तं पृथक् पदम् ॥

अनडुहः (भा)

इति त्वसमस्तमेव । अन्यथा तुमोऽनडुच्छब्दमात्राव्ययित्वेना-
सामर्थ्यात्समासो न स्यात् । पदादयोऽनडुहो तुम् च तदन्तविधिं
प्रयोजयन्तीत्यर्थः । समासे एव “पादस्य लोप” इत्यन्तलोपविधा-
नात् सामर्थ्यादेव तदन्तविधिर्भविष्यतीत्याशयेन काका पृच्छति
भाष्ये

अस्तिचेति ॥ (भा)

आचार्यदेशीय आह

एवं तर्हीति । (भा)

सन्निधेर्लिङ्गं वलीय इति भावः ॥

१ महदपस्वहनमृणां दीर्घविधौ । वा ॥

२ पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो तुम् । वा ॥

३ अ. ५। पा. ४। सू. १३८ ॥

४ अस्ति चेदानीं कश्चित् केवलः पाच्छब्दो यदर्थो विधिः स्यात् ।

नास्तीत्याह । एवं तद्वर्गाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा

पदाधिकारस्य प्रयोजनमुक्तम् ॥

तदन्तविधिरिति । (कै)

तदपवाद उत्तरपदविधिरित्यर्थः ॥ अर्थाधिकाराश्रयेण
परिहरति

नैषेति ॥ (कै)

नन्वेवं पादशब्देन तदन्तविध्यभावे परमपत्काषिणाविति पूर्वोदा-
हृतासङ्गतिरत आह

एवं चेति । (कै)

अर्थभेदेन तत्साध्विति भावः ॥ पादशब्दादाख्यानणिचि
णिनिमित्तकटिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पदादेशाऽ प्राप्तेराह

पदेरिति । (कै)

“कौ लुप्तम्” इति निषेधान्न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वमित्यर्थः ।
अत एव “पादस्य पादहस्यादिभ्य” इति नासूत्रि तथा सति
तस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात् पङ्गावः स्यान्नास्येतितात्पर्यम् ॥

इह । (कै)

“द्युपथि” इति प्रयोजनवार्तिके ॥

इत्यत एवेति । (कै)

“पद्युमदि”ति वार्त्तिकस्यादित्यर्थः ॥

आदित्यधिकारादिति । (कै)

“आच्छी”त्यतः । अन्यथा तुम् बाधकः स्यात् । अम् च
तुम्ो बाधकः स्यादिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८१६

(अ. १। पा. १। अ. ६)

(येन विधित्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

अन्यथाऽमामरेवेति । (कै)

“चतुः” साहचर्यादितिभावः ॥

अन्यच्च चेति । (भा)

भाष्यादङ्गाधिकारादन्यच्च प्रत्ययविधानेऽपि वर्णग्रहणे तदन्त-
विधिरिति मत्वा नोदयति ॥

यद्येवमिति । (कै)

“अन्यच्च” इत्यनेन भाष्येण “इको झल्” इत्यादौ निषेधा-
भावात्तदन्तविधिरनुज्ञायते । एवञ्च प्रत्ययविधौ वर्णग्रहणे स
प्रतिषेध एव स्यादतस्तच्च वर्णग्रहणमिति परिहरति

उच्यत इति ॥ (कै)

सिद्धे तदन्तविधाविति । (कै)

उक्तवचनेन वाचनिक इत्यर्थः । यत्तु प्रत्ययाच्चिप्रकृति-
प्रत्ययावयवकसमुदायस्य विशेषणादेतत्सूत्रमिद्ध एव स इति ।
तच्च । तादृशार्थस्य नियताच्चेपे आचिप्रस्य वा शाब्देऽन्वये माना-
भावात् । किञ्च “वनो रच” इत्यादौ “समासप्रत्ययविधौ”
इत्यनेन अस्यापि निषेधापत्तिः । मम तु सौचस्यैव स निषेध
इति न दोषः ॥ पञ्चम्यन्तात् परः प्रत्ययो यच्च कार्यान्तरं विधा-
नायाऽनुद्यते तद्विषयस्थले प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधेः प्रयोजनम् इति
वार्त्तिकार्थस्तदाह

यच्चेत्यादि ॥ (कै)

परिमृच्छते । (कै)

अनुद्यते ॥

नत्वं स्यादिति । (कै)

दृषत्तीर्णेत्यादौ धातोस्तकारस्य तत्पूर्वदस्य च तत्स्यादित्यर्थः ॥

न च संज्ञाविधाविति । (कै)

संज्ञया विधावित्यर्थः इत्यभिमानः ॥

यच ह्यीति । (कै)

संज्ञाया विधौ स निषेधो न तु संज्ञया विधौ ॥

तर्हीति । (कै)

प्रदेशेषु तदन्तग्रहणं यदि तर्हीत्यर्थः ॥

पुनस्तदन्तेति । (कै)

घादिभिरुत्तरपदस्य विशेषणादिति भावः ॥

तस्मादिति । (कै)

“संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे” इति “प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या”
इति वचनाभ्यामिति भावः ॥

नायमर्थ इति । (कै)

प्रत्यासत्त्या चास्यार्थस्य प्रसक्तिः ॥

पञ्चम्यन्तादिति । (कै)

पञ्चम्यन्तनिर्दिष्टप्रत्ययादित्यर्थः । “समासप्रत्ययविधौ” इति
तु सौचस्य निषेध इति न तेनाऽस्य गतार्थतेतिभावः ॥

तत्प्रत्ययादेव । (कै)

विकारावयवविहितप्रत्ययादेव । एवं चोष्ट्रविकारादौष्ट्रकादञ्जि
बुञ्ज एव वृद्धिस्वरौ स्यातामित्यर्थः ॥ भाष्ये

‘यञिञोः फगिति । (भा)

यद्यपि “^१श्चाप् प्रातिपदिकाद्” इत्यधिकाराद् “अपञ्चम्या”
इति निषेधस्तत्र प्राप्नोति तथापि न तद् व्यधिकरणं विशेषणं
किन्तु “^२यञिञोः” इति पञ्चम्यर्थे षष्ठीसत्त्वात् तस्य समानाधि-
करणं विशेष्यमिति “अपञ्चम्या” इत्यस्याऽविषयोऽयमितिभावः ॥

तस्मादिति । (कै)

“प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित” इति नियमोऽत्रापि
तदन्तविधावपेक्ष्य एव । एतत्सिद्ध एव च तदन्तविधिस्तत्रानूद्यते
उक्तनियमबोधनाय । अन्यथा परमगार्ग्यशब्दात् फक्कि पारम-
गार्ग्यायण इति स्यादितिन्यायव्युत्पादनार्थमित्यर्थः ॥ नन्वेतद्ग्रीत्या
परमश्चासौ गार्ग्यायण इति भाष्योदाहरणार्थः । नहीदृशेऽर्थं
परमगार्ग्यशब्दस्य प्रकृतित्वसंभावनापीति कथमेतद्व्यायप्रदर्शनमनेन
भाष्येणेति चेन्न । परमगार्ग्यैकदेशे गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययः परम-
गार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेऽपि उक्तन्यायादित्यदोषात् । विशिष्टेनैकार्थी-
भावेऽवयवेनापि तस्य सत्त्वमस्येव निष्कथ्यैकार्थीभाव एव वृत्तौ

१ यञिञोः फग् भवति ॥

२ अ ४ । पा १ । सू १ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १०१ ॥

४ परिभाषेस्तुत्रे २४ ॥

(येन विधिक्षदन्तस्य । १।१। ७२ ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

निमित्तमित्यत्र न मानम् । अत एव “अनुपसर्जनाद्” इति सूत्रे कुम्भकारीशब्दैकदेशात् कारीशब्दादप्युत्पत्तिः शङ्किता भाष्ये । अस्य कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । “एतद्व्याय” इत्यस्यापि “यस्मादिहित” इत्यादिन्यायेन समसैकदेशात् प्रत्यय इत्येतद्व्यायेत्यर्थः । नचैवं “सुपि च” “रोः सुपि” इत्यादौ सुबन्ते इत्यर्थापत्तिः । न हि तत्र पञ्चम्यन्तात्परत्वेन प्रत्ययो विगच्छत इति वाच्यम् । “तस्मिन्निति” परिभाषया सुपि परे इत्यर्थे नियमेन कस्मादित्यवधिसाकाङ्क्षत्वेनोपस्थिताङ्गादेरेवावधित्वेनाव्ययेन पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वेन निषेधप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ ननु “येन

१ अ ४ । पा १ । सू १४ । अत्र भाष्यम्—इदं तर्हि प्रयोजनम् प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात् । कुम्भकारी नगरकारी । अत्र हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्यङ्गं भवतीत्यवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । छद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति । छद्ग्रहण इत्युच्यते नचैतत्छद्ग्रहणम् । छदछद्ग्रहणमेतत् छदप्ययमण् तद्धितोऽपि एवं तर्हीकारान्तेन समासो भविष्यति । यद्येवं लभेत छतं स्यात्तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । अत्र हि गतिकारकोपपदानां छद्भिः सह समासो भवतीति समास एव तावद्भवति समासे च छतेऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः । कौम्भकारेभ्यो न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम् । तस्मादनुपसर्जनाधिकारः ॥

२ अत्रैव कैयटे ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू १०२ ॥

४ अ ८ । पा २ । सू ६६ ॥

५ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

महाभार्यप्रदीपोद्घोतः ।

८२३

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(येन विधिल्लदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

नाप्राप्ति” न्यायेनायं निषेधो वाचनिकतदन्तविधेरेवेति “घरूप”
इत्यादौ उत्तरपदस्य विशेष्यतया प्राप्ततदन्तविधिः स्यादेवेत्यत आह

उत्तरपदेति । (कै)

अन्यथा “हृदयस्य हृत्लेखयदण्” इत्यत्राण् ग्रहणेनैव सिद्धे
लेखग्रहणं व्यर्थं स्यात् । लेख इत्यणन्तमेव तच्च गृह्यते घञन्तस्य
त्वनभिधानात्तत्राग्रहणेनेवेति भावः । अयमपि निषेधो विशेषण-
विशेष्यभावव्यत्याससूचक एवेत्याह

तचेति ॥ (कै)

प्राधान्येनेति । (कै)

शब्दरूपापेक्षयेत्यर्थः ॥

धातोरिति । (कै)

इदं “स्थितासि” विशेषणमिति चिन्त्यमिदम् । “सुपि च”
इत्यादौ अस्मदुक्तरीत्यैवात्रापि समाधानं बोध्यम् ॥ नन्वस्मादनर्थ-
केनेत्ययुक्तमर्थवत्परिभाषया विरोधादत आह

अर्थवदिति ॥ (कै)

स्थितमिति । (कै)

“स्वरूपम्” इतचेति शेषः ॥ कुतो हेतोरित्यत आह

१ अ ६ । पा ३ । सू ३३ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ५० ॥

३ अ ३ । पा १ । सू ३३ ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू १०२ ॥

५ अ १ । पा १ । सू ६८ ॥

वर्णरूपतया तस्येति । (कै)

“वर्णरूपतया यस्येति”ति पाठे नार्थवत्त्वरूपमित्यतः प्राक् तस्य हीतिशेषो बोध्यः ॥

अर्थवत्तेति । (कै)

तत्त्वसमानाधिकरणं रूपमित्यर्थः । “वर्णसमुदायग्रहणं प्राप्तम्” इति पाठे ऽनर्थक्येत्यादिः । तदपि प्राप्तमिति शेषः ॥

गुणत्वादिति । (कै)

तदन्तविधिनियमशेषत्वादित्यर्थः । वर्णसमुदायेन चेत्तदन्त-विधिस्तर्ह्यर्थवतैवेति फलितम् । अन्ये तु अङ्गाधिकारे तदन्त-विधेरतिप्रसङ्गस्य निवारणायेदम् ।

वर्णग्रहणं च (वा)

इत्यन्वाख्यानवार्त्तिके ज्ञापकसिद्धजातिग्रहणे न मानम् । एवम् “अलैव” इत्यत्रापि “एकत्वसंख्यागुणत्वाद्” इत्यपि चिन्त्यम् । जातिपरत्वे तद्गतसंख्याया एव तदुत्तरविभक्तिवाच्यत्वेन तद्विवक्षयाऽपि दोषानुद्धारादित्याहुः ॥

दीर्घोभवतीति । (कै)

“इन्हन्” इति नियमेनानिवर्त्तितत्वादिति भावः । अर्थवत् परिभाषासिद्धार्थानुवादोऽयम् ॥

१. वर्णग्रहणं च सर्वत्र । वा ॥

२. अलैवाऽनर्थकेन नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम् ॥

३. अलैवेति चैकत्वसंख्या गुणत्वादिवक्ष्यते । कै ॥

४. अ. ६ । पा. ४ । सू. २१ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८२५
(अ १। पा. १। आ. ६) (येन विधिस्तदन्तस्य । १। १। ७२ ।)

संपर्युपेभ्य इति । (कै)

वृत्तिपाठमनुसृत्येदम् ॥

तस्योच्छब्देनेति । (कै)

१वा पदान्तस्य (पा)

इत्यतः पदग्रहणमनुवर्त्य तस्योदा विशेषणादुदन्तस्य पदस्य इत्यर्थं
उचितः ॥ नन्वव्यभिचारान्तवर्गेणोदोऽपि विशेषणं व्यर्थमत आह

वा निवृत्तत्वादिति । (कै)

पदग्रहणमपि फलाभावान्निवृत्तं विशेषणं चेत्यपि बोध्यम् ॥

पदप्रकरणात् । (कै)

१शङ्कः पदान्तादिति (पा)

इत्यतः ॥ नन्वत्र करोतिर्न भूषणार्थाऽत आह

भूषणेति । (कै)

पाथसं भूषयतीत्यर्थसम्भवादिति भावः ॥

१केवलपदाधिकारोऽपीति । (कै)

अन्यथाऽऽन्देहाद्योत्तरपदेत्येव वदेदिति भावः ॥ भाष्ये

नापीति । (भा)

समासचरमावयवे तस्य रूढत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं तदन्त-
विध्यभावे वृत्तग्रहणावित्याद्यसिद्धिस्तदन्तविधौ तु श्लोहानावित्यत्र
दोषोऽत आह

१ अ ८। पा ४। सू ५६ ॥ २ अ ६। पा १। सू १०६ ॥

३ पदाङ्गाधिकारे इत्यत्र च केवलपदाधिकारोऽपि ग्रहीष्यते ॥

अलैवेति ॥ (कै)

ननु वार्त्तिकोक्तोऽपि फलतस्तदन्तविधिरेवेत्यत आह

प्राथम्येति । (कै)

सौत्रतदन्तविधिरेव ज्यायान् न तु वार्त्तिकोक्तोत्तरपदस्य
इत्यंग इति नियम आवश्यक इति भावः ॥

परमादिरिति । (कै)

परमादिः समास उद्देश्यो महच्छब्दो न भवतीति विधेयं
बोध्यम् ॥ भाष्ये

अन् इति । (भा)

“^१अस्त्रोपोऽनः” “^२इन्द्रन्पुषे”ति “^३अत्वमन्तस्य” “^४मन”
इत्यादिषु वर्त्तमानानीत्यर्थः ॥

अर्थवानेवासिति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । कृते ह्यागमे तदिशिष्टस्यैवार्थवत्ताया न्याय्य-
त्वादन्त्यत्र भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च ॥

न्यायेनेति । (कै)

अत एव “^५इको यणचौ” त्यादौ न दोषः ।

‘यस्मिन् विधिः (वा)

इति वाचनिकमेव “यस्मिन्” इति सप्तम्यन्तोपलक्षणं सप्तम्यन्तं यत्र
विशेषणं तच्चेति यावत् ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ॥

ननु वृद्धिग्रहणाभावे सर्वत्र वृद्धसंज्ञायां विशेषणान्तराणां वेद्यर्थ-
मेव स्यादिति तन्मात्राच्चेपोऽनुपपन्न इति शङ्कते

असतीति । (कै)

संकोचे प्रमाणभावादच् शब्देन सर्वेष्वचु गृह्यतेषु तदादिः
समीपो ह्येव भवतीति परिहरति

यस्येति ॥ (कै)

ननु “अचाम्” इति^१ निर्द्धारणे षष्ठी निर्द्धारणं च तुल्य-
जातीयस्येति यस्यादिरचां मध्ये कश्चिदिति विज्ञायमाने दत्तादौ
नाति प्रसक्तिरत आह

असतीति ॥ (कै)

समीपार्थ इति । (कै)

पूर्वसमीपार्थ इत्यर्थः । एवं च तन्निरूपितसम्बन्धे षष्ठी न
तु निर्द्धारण इति भावः । यस्याचामादिर्हलित्यर्थः स्यादिति
तात्पर्यम् ॥

नामधेयस्य त्विति । (कै)

“वा नामधेयस्य” इति वचनादिति भावः ॥ भाष्ये

१ यतश्च निर्द्धारणम् (२ । ३ । ४१) इत्यनेन षष्ठी ॥

(वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अचाऽपीति । (भा)

अण्प्रकृतावपीत्यर्थः ॥ नन्वेवं हलादेः सर्वस्य वृद्धत्वे “प्रस्थेऽवृद्धम्”
इति सूत्रे कर्कादिप्रतिषेधोऽनर्थकोऽत आह

प्रस्थ इति ॥ (कै)

तदित्यस्यानुपादान इति । (कै)

तदित्यस्यानुपादाने इत्यर्थः ॥

वृद्धेरेवेति । (कै)

तथाच प्रदेशेषु त्यादादिविषये मुख्यो वृद्धशब्दोऽन्यत्र वृद्धघटिते
लाक्षणिक इति वैश्य प्रसङ्ग इति भावः ॥ ननु “मालादीनाम्”
इति लिङ्गादादिष्वचरितो यस्य वृद्धिस्तस्यापि संज्ञा स्यादत आह
मालादीति ॥ (कै)

भाष्ये

अथादीति । (भा)

“अचाम्” इति षष्ठ्युपादानसामर्थ्यादादिशब्दोऽप्याहरिष्यत
इति प्रश्नः । यस्यावयविनोऽवयवानामचां मध्ये वृद्धिरप्यवयव इत्य-
प्याहारं विनैवार्थसम्भवेऽप्याहारे मानाभाव इत्युत्तराशयः ॥ तत्र
प्रसङ्गादादियहणसत्त्वथोराद्यन्तवत्तुत्रस्यैकग्रहणप्रयोजनं दर्शयति
सति चेति । (कै)

असत्येकग्रहणे पूर्वसहितेऽपि भागशब्दाकारे आदिवत्त्वात्
सभासन्नयनस्यापि वृद्धत्वं स्यादिति भावः ॥

१ प्रस्थेऽवृद्धमकर्कादीनाम् (६ । २ । ८७) ॥

२ अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६) (वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ।)

अच इति । (कै)

“एरच” इत्यर्थः । तच्च हि धातोरित्यधिकार इति भावः ।
घञ्जषोः खरे विशेषः ॥ नन्वेवं यस्य वृद्धिरवयव इत्येव सिद्धेऽ-
चामितिव्यर्थमत आह

अचामिति । (कै)

तथाच राट्शब्दादेर्वृद्धत्वं नेति भावः । कृते लादिग्रहणे यच्च
वृद्धेरादित्वमेवाजपेक्षया नत्वनादित्वं तस्यैव तेन ग्रहणान्न सभासन्न-
यने दोषः । अचामिति वृद्धत्वमविवक्षितं तेन मास्तीयादिभिर्द्धिः ॥
ननु यच्च हल्घटिता अच एव सञ्चिविष्टास्तत्रास्य प्रवृत्तिरुचिता न
तु हलन्तरितेष्वचु इति मन्यमानः शङ्कते भाष्ये

‘वृद्धसंज्ञायामिति ॥ (भा)

नन्वस्येव मात्कापाठे सञ्चिवेशोऽत आह

सर्वस्येति । (कै)

वृद्धत्वप्रयुक्तकार्यभाज इत्यर्थः । वृद्धत्वनिवन्धनकार्यस्य प्राप्ति-
पदिके सत्त्वादिति भावः ॥

अचामित्यनेन च केवलानामिति । (कै)

सर्वपदानां सावधारणत्वेन प्रथमतस्तथैव प्रतीतेरिति भावः ।
अज्माचसम्बन्धिनो यस्य समुदायस्याऽऽदिर्वृद्धिरित्यर्थः स्यादिति
तात्पर्यम् ॥ ननु प्रथमान्ताच्पदाभावादजेवादिरित्ययुक्तमत आह

(वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

अजिति । (कै)

निर्द्धारणषष्ठ्याश्रयणानिर्द्धारणस्य समानजातीयविषयत्वाच्च त-
न्नाभ इति भावः । अज्झल्लसमुदायेऽप्यजपेच एवादिर्गहीयते इति
भाष्याचरार्थः ॥

‘वृद्धिविशेषणार्थेति । (कै)

तस्याः प्रधानत्वादचामिति तस्या एव विशेषणं स्यादित्यर्थः ।
निर्द्धार्यमाणनिर्द्धारणाबन्धोः सजातीयत्वाच्च वृद्धेरचत्वलाभः । तत्र
वृद्धेरचत्वाव्यभिचाराद् विशेषणसामर्थ्येन आचरसमानाधिकान्नूप-
लक्षणवृद्धिपरिग्रह इति भावः ॥

आकारस्य निवृत्तिप्रसङ्ग इति । (कै)

वृद्धसंज्ञानिमित्तलनिवृत्तिराकारस्य स्यादित्यर्थः ॥ तच्चासाधा-
रणं प्रत्युदाहरणमाह

‘ततश्चेति ॥ (कै)

भाष्योक्तस्य साधारणत्वं ध्वनयन्नाह

समुदायेति । (कै)

यस्येत्याद्यपेक्षया षष्ठीतिभावः । एवं यस्येति आद्युपजनित-
व्यतिरेके षष्ठीमङ्गीकृत्याऽचामिति निर्धारणषष्ठ्यां दोषोऽभिहितः ॥
अनुपजनितव्यतिरेके यस्येति षष्ठ्यामपि तं वक्तुं भाष्ये एकान्तादि-
त्वमुक्तं तद्व्याचष्टे

१ वृद्धिविशेषणार्था निर्द्धारणे षष्ठी स्यात् ॥

२ ततश्चाश्रयायन इत्यत्र न स्यात् ॥

'एकान्ता इति । (कै)

यस्य प्रातिपदिकस्येति सम्बन्धः । एवं च यत्प्रातिपदिकावयव-
भूताऽचामादिर्वृद्धिस्तप्रातिपदिकं वृद्धमिति सूचार्थः ॥ नन्वादि-
शब्दोपादानादेव सर्वेषामचामिति लप्स्यतेऽत आह

'आदिग्रहणमिति ॥ (कै).

उभयरूपत्वेऽपीति । (कै)

अज्झलरूपत्वेऽपीत्यर्थः । यस्येति नाचां विशेषणं तेषामन्य-
विशेषणत्वाद् नाप्यादेर्व्यवहितत्वात् किन्तु वृद्धेः । अचामिति चादे-
र्विशेषणं सन्निधानाद् न वृद्धेर्व्यवहितत्वात् । एवं च यस्य वृद्धिर-
चामादिरित्युक्ते लब्धस्याऽजपेक्षादिल्लोपपत्तये मध्येवर्त्तमानाणि
हलाकृतिर्न विवक्ष्यते इति भावः ॥

सकलाजिति । (कै)

संकोचे मानाभावः ॥

सतोऽपीति । (कै)

आदौ मध्ये वेतिशेषः ॥

अचामितौति । (कै)

केवलाच् सन्निवेशसम्भवादिति भावः ॥

१ एकान्ता अवयवा अचः प्रातिपदिकस्य तेषामचाम् आदिर्वृद्धिर्यस्य
तद्वृद्धमित्यर्थः ॥

२ आदिग्रहणं त्वन्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

(वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३ ।) (अ. १। पा. १। आ. ६)

‘स्वरविधाविति । (कै)

खरे विधेये इत्यर्थः ॥

अयोग्यत्वादिति । (कै)

खराणामज्धर्मत्वादिति भावः । अत एव “यतोऽनाव” इत्यनाव इति प्रतिषेधः सार्थकः ॥

‘नुङ् ग्रहणादिति । (कै)

हल्स्वरप्राप्तिविषयकमेवाऽनाव इति ज्ञापकमिति भावः । अन्यथा नुटोऽविद्यमानत्वाद्दृष्टान्त्यादौ “ह्रस्वाद्” इत्येव मतुप उदात्तत्वं सिद्धमिति तद्वैयर्थ्यं स्यादिति तन्नात्पर्यम् ॥

‘पौरषेयमिति । (कै)

आधुनिकमित्यर्थः ॥

गृह्यते इति । (कै)

अत्र वार्तिकेत्यादिः । अत एव “एङ् प्राचां देशे” इति चरितार्थं रूढमात्रस्य नामत्वेन ग्रहणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । घटीय इति “गहादि” लात्साधु घाट इति त्वसाधु । अत एव भाष्ये देवदत्तशब्द उदाहृत इति भावः ॥ भाष्ये

१ यथा स्वरविधौ अयोग्यत्वाद्वाङ्मनमविद्यमानवदेवमिहाप्यचामिति वचनादित्यर्थः ॥

२ अ ६ । पा १ । सू २१३ ॥ ३ ऋलुनुङ्भ्यां मतुप । ६ । १ । १७६ ॥

४ वा नामधेयस्य (वा) इति वार्तिके पौरषेयं नाम गृह्यते ॥

५ अ १ । पा १ । सू ७५ ॥ ६ अ ४ । पा २ । सू १२८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८३३

(अ. १। पा. १। आ. ६) (वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १। १। ७३।)

‘गोचान्ताद्वेति । (भा)

गोचप्रत्ययान्तोत्तरपदादित्यर्थः । चारायणो गोचान्तो यथा-
ऽसमासे वृद्धत्वाच्छं लभते तथा समासे वृद्धत्वाभावेऽपीत्यर्थः ।
वेत्यनेन वृद्धसंज्ञा वा कर्त्तव्या इदमुपसंख्यानं वेत्युक्तं भवति ॥

युवेतीजिति । (कै)

प्रकृते च गोचशब्देनापत्यमात्रम् । अपत्याधिकारादन्यत्वादिति
भावः ॥ ननु “ओदनपाणिनीया” इत्यत्र वृद्धत्वे कोऽसमस्तवदतिदेशे
इजन्तात्वाद् “इजश्च” इत्यणिति भेदः स्यादत आह

तेनेजश्चेति । (कै)

येन यूनि विहितो न गोत्रे तेनेत्यर्थः । “इजश्च” इत्यत्र
गोत्र इति वर्त्तते पारिभाषिकं च तत्र गोत्रं गृह्यते इति भावः ।
यत्तु तेन लुकेति तन्न प्रत्ययलक्षणस्य दुर्वारत्वात् ॥ भाष्ये
‘जिह्वाकात्यादिवर्जनं वृद्धसंज्ञापचेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

‘अणिति । (कै)

स च केवलेभ्यः कणादिभ्यश्चस्यापवादः । वृद्धसंज्ञापचे तु
समुदायस्य कणादिषु पाठाभावात् प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रति-
षेधाच्च न तत्राग्निरिति भावः ॥

१ गोचान्ताद्वाऽसमस्तवत् । वा ॥ २ अ. ४। पा. २। सू. ११२ ॥

३ जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् । वा ॥

४ कणवादिभ्यो गोत्रे । ४। २। १११ ॥

त्यदादीनि च । १।१।७४ ॥

भाष्ये

‘अनुवर्तते इति । (भा)

पूर्वसूत्रात् परतो गच्छति नवेति विचारः ॥ ननूपसर्जनानां
गणवहिर्भावेन कथन्तदादित्वमत आह

आदीति । (कै)

सामर्थ्याद् भूतपूर्वगतिराश्रयित्व इति भावः ॥

अचामित्यस्य त्विति । (कै)

इहादिग्रहणसम्बन्ध एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः ॥ व्यपदेशि-
वद्भावेन केवलेऽपि सिद्धमिति इह च नेति भाष्यमनुक्रमत आह

व्यपदेशिवदिति । (कै)

स निषेधः प्रत्ययविधौ तन्मात्रोपयोगिसंज्ञाविधौ चेति भावः ।
तदनाश्रित्यैवेदम् ॥ ननु नपुंसके भावे ऋलुटौ घञजपवादौ
स्थधिकारात् परतो वासरूपविधिश्च नेति सम्बन्धमिति नपुंसक-
प्रथमैकवचनमनुपपन्नमत आह

द्वितीयान्तमिति ॥ (कै)

नपुंसकेऽपीति । (कै)

“घञजपः पुंश्चि” इति भावघञ्विषयकं क्वाचित्कञ्चेति भावः ॥

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते उताहो न ॥

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(एङ् प्राचां देशे । १। १। ७५।)

चेतनावतस्यागोपादाने सम्भवतो यस्यादिरित्यस्य तु कथं ते
स्यातामत आह

एतदिति । (कै)

योग्यत्वादादिरित्यस्यैडित्येकवचनान्तेन सम्बन्ध इति शेषः ।
तुल्यजातीयस्येत्युपसृचणं “त्यदादीनि” इत्यनेनाऽऽदिरित्यस्य भिन्न-
विभक्तिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

एङ् प्राचां देशे । १। १। ७५ ॥

‘कुणिनेति । (कै)

विधेयसम्बन्धलाभात् प्राङ्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमन्यथा प्राग्-
देश इत्येव वदेदिति भावः ॥ लक्ष्यावैषम्याय च व्यवस्थितविभाषा-
श्रयणं तत्फलमाह

तेनेति ॥ (कै)

अन्येन त्विति । (कै)

अतान्वये सम्भवत्यन्येनान्वयोऽनुचित इति तद्भावः ॥ वाहीकस्य
देशविशेषस्तत्र स ग्रामः प्राग्देशबहिर्भूतः । वाहीकदेशोभय-
सम्बद्धः प्राग्देशबहिर्भूतो वा । अत एव “अव्ययात्प” इति सूत्रे

१ कुणिना प्राङ्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषात्वञ्च । “ऋषि-
रासौन् महावीर्यः कुणिर्गर्गो महायशः” ॥

महाभारत - कर्णपर्व - ५३ अध्याय ॥

२ अ ४ । पा २ । सू १०४ ।

१ शाकलनाम्नो ग्रामस्य उदीच्यवाहीकोभयरूपता भाष्यकृतोक्ता ।
एतेनोभयवहिर्भूता वाहीका इत्यपास्तम् ॥

१ “तेभ्यस्त्वञ्जिठौ” इति वार्त्तिकव्याख्यानावसरे उक्तं भगवता । तथा च भाष्यम् “तेभ्यस्त्यवादिभ्यस्त्वञ्जिठौ भवतो विप्रतिषेधेन । अथ्यवा-
त्यभवतीत्यस्यावकाशः । अमात्यः । ठञ्जिठयोस्त्वकाशः । कारन्त-
विकी । कारन्तविका । आराम्नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं
प्राप्नोति । आरात्की । आरात्का । तीरोत्तरपदादचभवतीत्यस्याव-
काशः । कखतीर । काखतीरो । ठञ्जिठयोः स एव । कास्तूरीरो
नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । कास्तूरीरकी । कास्तू-
रिका । रूप्योत्तरपदाञ्जो भवतीत्यस्यावकाशः । चणारूप्य
चाणारूप्या । ठञ्जिठयोः स एव । दासरूप्यं नाम वाहीक-
ग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्जिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो
वुच्वाधते । दासरूप्यकः । उदीच्य ग्रामाच्च बङ्गचोऽन्तोदात्तादञ्
भवतीत्यस्यावकाशः । शिवपुर शैवपुरः । ठञ्जिठयोः स एव ।
शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । शाकलिकी ।
शाकलिका । कोपधादण् भवति इत्यस्यावकाशः । निलीनक नैली-
नकः । ठञ्जिठयोः स एव । सोसुकं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं
प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्जिठौ परत्वात् कोपधलक्षणश्चो बाधते ।
सौसुकीयः ।” ४ । २ । १०४ ॥

शाकलं नाम नगरम् आपगा नाम निम्नगा ।

जर्त्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम् ॥

नगरे शाकले स्मृते आहृत्य निश्चि दुस्तुभिम् ।

कदा वाहेयिका गाथाः पुनर्गास्यामि शाकले ॥

वाहीकग्रामाविति । (कै)

आद्ये अस्याप्राग्देशीयाविति शेषः पूरणीय इति बोध्यम् ।
अन्यथा कुणिमताश्रयणेऽस्य प्रमाणा नोपपद्यते ॥

ठञ्जिठाविति । (कै)

“वाहीकग्रामेभ्यश्च” इत्यत्र वृद्धादित्यनुवृत्तेः । प्राग्दम्बि-
भागस्तु “शरावत्यास्तु योऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः
पश्चिमोत्तर” इत्यमरेण दर्शितः । शरावती चोत्तरपूर्वाभिमुखी-
त्येके । ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाभिगामिनी सेत्यन्ये । उभय-
थापि प्राग्दक्षरूपे न विवादः । वाहीकलक्षणं च “पञ्चानां

१ अ ४ । पा २ । सू ११७ ॥

२ लोकोऽयं भारतं वर्धं शरावत्यास्तु योऽवधेः ।

देशः प्राग् दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ॥

अमरकोष - भूमिवर्गः ॥

३ देशांश्च विविधान् चित्रान् पूर्वदत्तांश्च पार्थिवान् ।

ब्राह्मणाः कथयन्ति स्म पृथराष्ट्रनिवेशने ॥

तत्र वृद्धः पुरावृत्ताः कथाः कश्चिद् द्विजोत्तमः ।

वाहीकदेशान् मद्रांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् ॥

वह्निष्कृता हिमवता गङ्गाया च वह्निष्कृताः ।

सरस्वत्या यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ॥

पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां ये ऽन्तराश्रिताः ।

तान् धर्मवाह्यानश्चौन् वाहीकान् परिवर्जयेत् ॥

(एङ् प्राचां देशे । १। १। ७५।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

चिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः । वाहीका नाम ते देशा न तत्र
दिवसं वसेद्” इति कर्णपर्वणि । एवं च धर्मवद्भिर्भूतत्वाद्वाही-

गोवर्द्धनो नाम वटः सुभद्रं नाम चत्वरं ।

यतद्राजकुलदारमाकुमारात् स्मराम्यहम् ।

कार्य्यात्यर्थगूढेन वाहीकेषूषितं मया ।

तत एषां समाचारः संवासाद् विदितो मया ॥

शाकलं नाम नगरमापगा नाम निम्नगा ।

जर्त्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम् ॥

धाना गौद्यासवं पीत्वा गोमांसं जशुनैः सह ।

अपूपमांसमद्यानामाग्निनः शीलवर्जिताः ॥

गायन्त्यथ च नृत्यन्ति स्त्रियो मत्ता विवाससः ।

नगरागारवप्रेषु वह्निर्मात्यानुलेपनाः ॥

मत्तावगीतैर्विविधैः खरोष्ट्रनिनदोपमैः ।

अनावृता मैथुने ताः कामचाराश्च सर्वशः ॥

आऊरन्योन्यसूक्तानि प्रब्रूवाणा मदोत्कटाः ।

हे हते हे हतेत्येवं स्वामिभर्तृहते ति च ॥

आक्रोशन्त्यः प्रनृत्यन्ति ब्राह्माः सर्वस्वसंयताः ।

तासां किलावलिप्तानां निवसन् कुरुजाङ्गले ॥

कश्चिद् वाहीकदुष्टानां नातिदृष्टमना जगौ ।

सा नूनं दहती गौरी स्रग्मकम्बलवासिनी ॥

मामनुस्मरतो श्रेते वाहीकं कुरुजाङ्गले ।

शतद्रुकामहं तोर्ला तां च रम्यामिरावतीम् ॥

कत्वम् । शतद्रुविपाशैरावतीवितस्ताचन्द्रभागेति पञ्चमद्यः सिन्धुः
षष्ठस्तन्मध्यदेशो वाहीक इति तद्वाख्यातारः । कुणिमताग्रथणे

गत्वा खदेशं द्रक्ष्यामि स्थूलशङ्काः शुभाः स्त्रियाः ।

मनः शिलोज्ज्वलापाङ्क्तो गौर्यस्त्रीककुदोऽङ्गनाः ॥

कम्बलाजिनसंवीताः क्रदन्यः प्रियदर्शनाः ।

मृदङ्गानकशङ्कानां मङ्गलानां च निःस्वनेः ॥

खरोष्ठोन्मत्तरश्चैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ।

शमीपौलुकरीरायां वनेषु सुखवर्त्मसु ॥

अपूपान् सक्तुपिण्डांश्च प्राञ्चन्तो मथितान्विवान् ।

पथि सुप्रवशा भूत्वा कदा सम्पततोऽध्वगान् ॥

चैलापहारं कुर्वाणास्ताडयिष्याम भूयशः ।

एवं शीलैषु ब्राह्मणेषु वाहीकेषु दुरात्मसु ॥

कश्चेतयानो निवसेत् सुहृत्तमपि मानवः ।

इदृशा ब्राह्मणेनोक्ता वाहीका मोघचारिणः ॥

येषां षड्भागहर्ता त्वमुभयोः शुभपापयोः ।

इत्युक्ता ब्राह्मण्यः साधुसत्तरं पुनस्तत्त्वान् ॥

वाहीकेष्वविनीतेषु प्रोच्यमानं निबोध तत् ।

तत्र स राज्ञसी गीतिः सदा कृष्णचतुर्दशीम् ॥

नगरे शाकले स्तीते आहत्य निशि दुन्दुभिम् ।

कदा वाहेयिका गाथाः पुनर्गास्यामि शाकले ॥

गण्डस्य दत्ता मांसस्य पोत्वा गौडं सुरासवम् ।

गौरीभिः सह नारीभिर्दहतीभिः खलङ्गता ॥

(एङ् प्राचां देशे । १। १। ७० ।)

(अ. १। पा. १। आ. ६)

शैषिकेऽप्यित्यस्य वैयर्थ्यं व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धेः । अतोऽन्यमता-
अथेणैव भाष्यम् । भाष्यप्रामाण्याच्चैताववाह्निकयामावपीत्यन्ये ।

पलायुडगखडूषयुतान् खादन्ती चैडकान् बह्वन् ।

वराहं कौक्कुटं मांसं गव्यं गर्दभमौष्टिकम् ॥

ऐडं च ये न खादन्ति तेषां जन्मनिरर्थकम् ।

इति गायन्ति ये मत्ताः सौधुना शाकलाश्च ये ॥

स बालवृद्धाः क्रन्दन्तस्तेषु धर्मः कथम्भवेत् ।

इति श्रुत्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ॥

यदन्योऽप्युक्तवानस्मान् ब्राह्मणः कुब संसदि ।

पञ्च नद्यो बह्वन्येता यच्च धौलवनान्युत ॥

शतद्रुश्च विपाशा च द्धतौयैरावती तथा ।

चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठो वह्निर्गिरेः ॥

अरुद्रा नाम ते देशा नष्टधर्मा न तान् व्रजेत् ।

ब्राह्मणां दासमीयानां वाह्नीकानामयज्वनाम् ॥

न देवाः प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणास्तथा ।

तेषां प्रनष्टधर्माणां वाह्नीकानमिति श्रुतिः ॥

ब्राह्मणेन तथा प्रोक्तं विदुषा साधुसंसदि ।

काष्ठकुण्डेषु वाह्नीका मृगयेषु च सुभ्रूते ॥

सक्तुमद्यावलिमेषु श्वावलीढेषु निर्घृणाः ।

आविकक्षौष्ट्रिकश्चैव क्षीरं गर्दभमेव च ॥

तद्विकारांश्च वाह्नीकाः खादन्ति च पिवन्ति च ।

पुत्रसङ्गरिणो जाल्माः सर्वान्नक्षीरभोजनाः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८४१

(अ. १। पा. १। आ. ६)

(एङ् प्राचां देशे । १। १। ७५।)

भाष्योक्तव्यवस्थितविभाषातिरिक्ता न व्यवस्थिता इत्यस्यार्थस्य
शैषिकेऽपि ज्ञापकमित्यपरे ॥

आरट्टा नाम वाहीका वर्जनीया विपश्चिता ।
हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ॥
यदन्योऽप्युक्तवान् मह्यं ब्राह्मणः कुरु संसदि ।
युगन्धरे पयः पीत्वा प्रोष्य चाप्यच्युतस्थले ॥
तदद्भूतिलये स्नात्वा कथं स्वर्गं गमिष्यति ।
पञ्चनद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य पर्वतात् ॥
आरट्टा नाम वाहीका न तेव्यार्यो ह्यहं वसेत् ।
वहिश्च नाम हीकश्च विपाशायां पिशाचकौ ॥
तयोरपत्यं वाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेः ।
- - - - - ॥

कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा ।
कर्कोटकान् वीरकांश्च सुधर्मांश्च विवर्जयेत् ॥

महाभारत - कर्णपर्व - ४४ अध्यायः ।

आमत्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेश्या
आनैमिषाच्चेदयो ये विशिष्टाः ।
धर्मं पुराणमुपजीवन्ति सन्तो
मद्रावृते पाञ्चनदांश्च जिज्ञान् ॥

पूज्यमाने पुराधर्मे सर्वदेशेषु शाश्वते ।
धर्मं पाञ्चनदं दृष्ट्वा धिगित्याह पितामहः ॥

अपत्येत्यादि । (कै)

“‘वदीचां दृष्ट्वाद्’ इति “‘नित्यं दृष्ट्वा’ इति चेति सर्व्वेष्ट्-
षिद्धिः ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजि-
भट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमा-
ध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम्
पादश्चायं समाप्तः ॥
इति शिवम् ॥

१ अ ४ । पा १ । सू १५७ ॥

२ अ ४ । पा २ । सू १४४ ॥

ब्राह्मं पाश्वालाः कौरवेयास्तु धर्म्यं
सत्त्वं मत्स्याः शूरसेनाश्च यज्ञम् ।
प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्या-
स्तेना वाहीकाः सङ्करा वै सुराष्ट्राः ॥

कृतघ्नता परवित्तापहारो मद्यपानं गुरुदारावमर्हः ।
वाक्पाशस्थं गोवधो राजचर्या वह्निर्गेहं परवस्त्रोपभोगः ॥
येषां धर्मस्तान् प्रति नाख्यधर्मो
ह्यारट्टानां पञ्चनदान् धिगस्तु ।
आपाश्चालेभ्यः कुरवो नैमिषाश्च
मत्स्यास्त्रैतेऽप्यथ जानन्ति धर्मम् ॥

महाभारत - कर्णपर्व - ४५ अध्यायः ।

शुद्धिपत्रम् ।

—•••—

पृष्ठाङ्कः ।	पङ्क्ताङ्कः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ॥
१०१	१६	तद्वादैव	तद्वादैव ।
१०२	१८	मास तु	मास्तु ।
१०८	१२	अथवेत्युक्तेः	अथवेत्युक्तेः ।
१०८	१६	पूर्वकृतो	पूर्वकृतो ।
११७	५	इत्थिरिति	इत्थिरिति ।
११६	१३	सेन्द्रस्येति	नेन्द्रस्येति (पा) ।
१२०	६	अर्शशब्दात्	अर्शः शब्दात् ।
...	१६
१३६	१६	अनुवच्यस्यादिति	अनुवच्यस्यादिति ।
१४०	७	भाष्यकारास्त्विति	भाष्यकारस्त्विति ।
१४०	१०	भाष्ये	०
१५२	२	गुणवृद्धिग्रहस्यो-	गुणवृद्धिग्रहणस्यो ।
१५७	२	उणादिनाम-	उणादीनाम- ।
१७१	१७	दूषणो-	दूषणो- ।
१६१	१४	विधायकत्वे	विधायकत्वे ।
२१३	१३	दुह्यमानसु	दुह्यमानासु ।
२२४	१८	मिंहशब्दस्य	सिंहशब्दस्य ।
२६५	१८	सुसाधवः	सुसाधवः ।
...	२४	धारूपाणि	धातुरूपाणि ।
५१६	११	एतत्सूत्रो-	एतत्सूत्रो- ।
५७६	१५	नखविदलादि-	नखविदलनादि- ।
५७८	१६	शिल्पकरणादेवात्र	शिल्पकरणादेवात्र ।

पृष्ठाङ्कः ।	पङ्क्ताङ्कः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
५७६	८	पंचमी-	पञ्चमी- ।
५८६	१२	तद्द्वारके	तद्द्वारके ।
६०१	२२	प्रतिपद्यते	प्रतिपद्यते ।
६०८	१	प्रश्लेष-	प्रश्लेष- ।
६१३	२१	तिस्त्र-	तिस्त्र- ।
६२२	३	ऽवि	ऽपि ।
६२४	१	पदान्तरस्यैव	पदान्तरस्यैव ।
६८६	२१	पंचमी	पञ्चमी ।
६८५	१६	वैयाख्या	वैयाख्या ।
७४५	१०	आदि सिच	आदिः सिच ।

सङ्केतचिह्नम् ॥

अ । पा । षा ।	अध्यायः ।	पादः ।	शाङ्खिकम् ।
पा	पाणिनिसूत्रम् ॥	
भा	महाभाष्यम् ॥	
वा	वार्त्तिकम् ॥	
उ	उणादिसूत्रम् ॥	
शि—सू	शिवसूत्रम् ॥	
न—का	नन्दिकेश्वरवृत्तकाशिका ॥	
गो—सू	गोतमसूत्रम् ॥	
सा—सू	सांख्यसूत्रम् ॥	
यो—सू	योगसूत्रम् ॥	
हरिः	भर्तृहरिकारिका ॥	
ऋ—सम्	ऋग्वेदसंहिता ॥	

महाभाष्यप्रदीपोद्योतान्तर्गतानां
शिवसूत्राणां पाणिनिसूत्राणाञ्च वर्णानुक्रम-
सूचीपत्रकम् ॥

अइउग्ल्	(शि-सू)	...	५३, १.
अचः परस्मिन्पूर्वविधौ...	(पा)	६१५, १२.
अगुदित्स्वर्णस्य चाप्रत्ययः	७६३, १.
अदर्शनं लोपः	६७४, १
अदसो मात्	३०२, १.
अनेकाल्प्रित्स्वर्णस्य	५७८, १.
अन्तरं वह्निर्योगोपसंस्थानयोः	४४२, १
अलोन्यस्य	५७१, १.
अलोन्यात्पूर्व उपधा	७२६, १०.
आदिरन्त्येन सहेता	७६४, १.
आद्यन्तवदेकस्मिन्	३५३, ४.
आद्यन्तौ टकितौ	५१०,
इको गुणवृद्धौ	१५२, १.
इग्यणः सम्प्रसारणम्	५०३, १.
ईदूतौ च सप्तम्यर्थे	३३३, ११.
ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्	२८६, १.
उञः	३२६, ६.
उरण् रपरः	५५४, ६.
ऊँ	३२६, ६.
ऋलृक्	(शि-सू)	...	६७, १३.
एचोष्	७७, १५.
एछ प्राचां द्वेष्टे	(पा)	...	८३५, ७.

एच इग् फ्रसादेशे	५२७, १.
ऐ औच्	(शि-सू)	...	७७, १५.
ओत्	(पा)	...	३२२, ७.
काम्भेजन्तः	४६१, ५.
किडति च	२१२, ८.
क्ताक्तवत् निष्ठा	३६५, १.
डिच्च	५७५, १०.
भभञ्	(शि-सू)	...	१०५, ५.
जमङ्गणम्	१०७, ५.
डति च	(पा)	...	३६४, १.
तद्धितश्चासर्वविभक्तिः	४४६, १.
तपरस्तत्कालस्य	७७६, ५.
तरप्तमपौ घः	३६४, १.
तस्मादित्युत्तरस्य	७३४, १३.
तस्मिन्निति निर्दिष्टे	७३४, १२.
तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णम्	२५४, ६.
द्वतौयासमासे	४३५, ६.
द्वदादौनि च	८३४, १.
दाघाच्चदाप्	(पा)	...	३३८, १०.
दीधीवेवोटाम्	२३०, ११.
द्विर्वचनेऽचि	६००, ११.
न धातुलोप आर्द्धधातुके	१६५, १.
न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वर- सवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु	६४७, १०.
न बहुव्रीहौ	४३२, ४.
न लुप्तताङ्गस्य	७१३, १२.
न वेति विभाषा	४७६, १.

नाञ्जली	२८०, १.
निपात एकाजनाङ्	३१५, १.
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा	४३०, १.
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्	६६३, १४.
प्रत्ययस्य लुक्लुपः	६८७, १२.
बहुगणवतुडतिसंख्या	३६७, १०.
मिदचोऽन्यात्परः	५२०, ४.
सुखनासिकावचनोऽनुनासिकः	२४६, १.
येन विधिस्तदन्तस्य	७६५, १६.
कण्	(शि-सू)	...	१०३, ३.
विभाषा जसि	(पा)	...	१३७, १.
विभाषा दिक्समासे	४२८, ११.
वृद्धिरादैच्	१११, १.
वृद्धिर्यस्याचामादित्तद्वृद्धम्	८२७, १.
शि सर्वनामस्थानम्	४७७, ६.
शे	३१४, ५.
षष्ठीस्थानयोगा	५३१, १.
ष्यान्ताषट्	३८६, १०.
सर्वादीनि सर्वनामानि	३८६, १.
स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ	५८१, १०.
स्थानेऽन्तरतमः	५३७, ८.
खमञ्जातिघनाख्यायाम्	४४१, १७.
खं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा	७५३, १०.
खरादिनिपातमथयम्	४४३, १.
हयवरट्	(शि-सू)	...	८८, ७.
ह्रस्वोऽनन्तराः संयोगः	(पा)	...	२३४, १.

**महाभाष्यप्रदीपोद्घोतस्थप्रथमपादान्तर्गतानां
सूचवार्तिकमहाभाष्यादीनां वर्णानुक्रम-
सूचीपत्रकम् ॥**

—०००००—

अ ।

अ अ इति (भा)	४१२, १२.	अकाराकारयोरिति (कै)	२४४, १.
अदउण् (शि-सू) (भा)	५२, १.	अकारादिति (कै) ...	४१२, १५.
अदउणिति (कै) ...	७०९, १.	अकारान्तमेतदिति (भा)	१४८, ८.
अकः (पा)	५४, २. ५८, १५.	अकारावधवेति (कै)	७११, १०.
११, १७. २८०, १.		अकारेणाऽणन्मिति (कै)	७१०, १०.
अकचोति (कै) ...	८०५, ७.	अकारेणेति (कै) ...	९१७, १.
अकचत्विति (कै) ...	४१९, ११	अकारेत्यादि (कै) ...	२८०, २.
अकचस्वरौ (भा) ...	४२४, ८.	अकारोऽपीति (कै)	५१९, ५.
अकज्झि न भवति (भा)	४२७, ८.	अकारो नेति (भा)	७८, २०.
अकण्ठमिति (भा)	२२१, १७.	अकितोऽपीति (कै)	५८१, १८.
अकारः सर्ववर्षाभ्यः प्रकाशः		अकित्वस्येति (कै)	९११, १०.
परमेस्वरः(न-का)	११८, १७.	अकित्वेति (कै) ...	२५०, १.
अकारजातिरिति (कै)	१४, १८.	अक्षतं एवेति (कै)	१२५, १०.
अकारमपि नोपलभत इति		अक्षपरिमाणानामिति (भा)	८०८, ८.
(भा) १२, १८.		अक्षरम् (भा) ...	१०७, १७.
अकारलोप इति (भा)	२०१, १.	१०८, १२.	
अकारस्पर्धमिति (भा)	७८, ५.	अक्षरसमाख्याय उपदिष्टा(भा)	१२८, १.
अकारस्येति (कै) ...	८४, १८.	अक्षु (भा) ...	८८, ११.
१५९, १५. ५८९, १७.		अगादित्यादि (कै) ...	२५७, २.

अग्निमीडे { अ वे समू }
 अ-१ अ-१- ०००, १९.
 अ-१-अ-१-१

अग्नी इतीति (कै) ००१, १९.

अगुयेति (कै) ... ०५०, १९.

अग्ने चो (भा) ... ५२४, १५.

अपचषपचे (कै) ... १०८, १.

अपचषेति (कै) ... ५०, १५.

अकलान् (कै) ... ११९, १५.

अकभूयस्वादिति (कै) १८, १९.

अकभूमिति (कै) ... ९९९, १९.

अकविकलेति (कै) ... १२१, ८.

अकविशेषणे चोति (भा) ११९, १०.

अकसंज्ञा तर्चोति (भा) २०१, २.

अकस्येति (कै) १९०, १. १८९, ८.

अकस्येति च स्थानवहोति

(भा) १९०, १५.

अकस्येति वहोति (कै) ५०१, ८.

अकस्येत्यधिकारेति (कै) ०१४, १०.

अकस्येत्यपि स्थानवहोति

(भा) १९८, ८.

अकाधिकार इति (भा) १९९, ११.

अकानामिति (कै) ... ९९९, ४.

अकानिष्यत्या (कै) ... १८९, १८.

अकार्येति (कै) ... ४१९, १.

अक्तेन संयोगादिम् (भा) १४९, १९.

अक्तेन संयोगादिं विशेषयि-

षासः (भा) ... १४४, १९.

अच इति (कै) ५४९, ५. ९९४, १९.

८९८, १.

अचः परस्मिन्निति (पा) ०८, ९.

९०५, १९.

अचः पश्चादिति (कै) ५०८, १९.

अचस्य (पा) १८८, ९. ९०९, १९.

अचामिति (कै) ... ८९८, ५.

अचामितीति (कै) ... ८९१, १९.

अचामित्यनेन च केवस्थाना-

मिति (कै) ... ८९८, १९.

अचामित्यस्य त्विति (कै) ८९४, ८.

अचिरकृतायामिति (भा) ४८९, १९.

अचोति (कै) ९०९, १९. ३०९, १०.

अचोत्येतच्च तस्येति (कै) ९०४, १०.

अचो जनिती (पा) १००, १५.

अचो रक्षाभ्याम् (पा) ८९, ५.

अचोरिति (कै) ... ९००, ८.

अचो चोति (भा) ... १०९, १९.

अचलाभावादिति (कै) ८०, १९.

अच्युपस्त्रिष्टयेति (कै) ०४९, ४.

अच्यपेक्षयेति (कै) ... ९९५, १९.

अजादाविति (भा) १८९, ९.

अजादिरिति (कै) ... ०८९, १५.

अजादौ प्रत्यये इति (कै) ११९, १.

अजिति (कै) १४०, १९. ८९०, १.

अजुदिति (भा) ... १०१, १९.

अजेय इति (भा) २१०, १.

अज् प्रचण्डेन (भा) ८८, १०.

अज् प्रचयेषु (भा) ...	८८, १४.	अतिप्रसङ्ग उद्भावित	
अज् माचस्येति (कै)	१०४, १८.	इति (कै)	४६०, ११.
अज्जिध्वेति (कै) ...	१८८, ५.	अति बड इति (भा)	४५, १०.
अटि कृते इति (कै)	१८१, ५.	अतो रोरि (पा) ...	५८, ४
अट् कुक्षिति (पा) ...	८८, ५.	अतो लोप (पा) ...	१०९, १.
अडामानुषमिति (कै) .	१८१, ९.	अतो ज्ञानस्य (पा) ...	१००, १९.
अडपचयेष्विति (भा)	८८, १०.	अत्यन्नाय (भा) ...	१८, १८.
अषः प्रसङ्ग इति (कै)	१८०, १.	अत्यरराजदिति (कै)	१४९, १४.
अषपीति (भा) ...	५३५, १०.	अव (भा) ...	१०८, ११.
अषिति (कै) ...	८३३, १४.	अव प्रचणादिति (कै)	७३३, ८.
अषुदितवर्षस्य (पा)	१०४, १.	अव चाचार्यस्येति (कै)	५, १.
अषुदित् (पा) ...	१८०, १३.	अव चेति (कै)	५, १. ५४, १९. १०८, १५. १०, ४८.
अषेति (कै) ...	७११, ९.	अव नेति (भा) ...	४८५, ८.
अषोऽचेति (कै) ...	१८०, ८.	अवय इत्यनेति (कै) ...	७२८, १.
अषोऽप्रमृष्टस्य (पा)	१५०, १५.	अव शतस्येति (कै) ...	१४१, १५.
अष् छतेति (कै) ...	१०३, १.	अव हि सूत्रे इति (कै)	१८०, १५.
अष् सदस्य इति (कै)	७०३, १.	अव जीति (कै) ४३३, ८. ७२९, ७. ७९९, ११.	
अत इतीति (कै) ...	७८४, १९.	अवापीठ एवस्थामिलमिति	
अत इत्यधीति (कै)	७०५, १०.	(कै) ५८३, ८.	
अत इत्येवेति (भा) ...	१०८, १.	अवापीति १३०, १०. १८०, ९.	
अत एवेति (कै)	१८०, ४. ३८१.	(भा) ८९८, १.	
१०. ५९९, १२. ६१९, १४.		अवाऊरिति (कै) ...	१०९, १५.
अत एव लिङादिति (कै)	१४०, ४.	अवेति (कै)	३०, ७. १४०, १४.
अतः छ इति (कै)	१८८, १९.	(भा) १४४, १९. (कै) १५८, ११.	
अतिक्रान्ताद्यविशेषयतामिति		५८९, ७. १८५, १५. ७८८, १३.	
(कै)	४९९, ८.	अवेति (कै) ...	४५९, १.
अतिषट् इति (भा)	१०८, १९.		
अतिषट्वावेति (भा)	१०८, १.		

अत्वं चेति (कै) ...	७७४, १.	(भाष्ये) अथवेति १८, ११. ११, १०.
अत्वेति (कै) ...	४५१, ८.	११, १०. ११, ८. ५५, ७.
अथ स्फकारेति (भा)	१७, १४.	११, १८. ७१, १८. (कै) ११०,
अथ गौरिति (भा) ...	७, १.	८. १५८, ११. (भा) १८५, ७.
अथ तचेति (भा) ...	११७, १०.	(कै) १८५, १०. १११, १०.
अथ तुल्येति (कै) ...	१८७, ११.	१११, १०. (भा) १११, ८. १११,
अथ लिति (कै) ५०१, ११.	११५, ८.	११. (कै) ११८, ११. १५७,
अथ मतमिति (भा) ...	५५१, १७.	१०. (भा) १७८, ७. ४१४, ८.
अथ योज्याग्योगमिदिति		४१८, ४. ४१५, १८. (कै)
(भा) १८, १८.		४७८, ११. (भा) ५११, ८
अथ वाऽन्वर्थेति (कै)	४११, १४.	(कै) ५५८. ११. ५७८, ८.
अथवाऽस्तु तावदिति (भा)	७५१, ८.	५८५, ४. (भा) १००, ११.
अथवा किंचिदिति (भा)	५११, ११.	१५१, ११. १५७, ११. (कै)
अथवा किं न यत्वेनेति (भा)	१७०, १.	१११, १. १७१, ११. १७५, ११.
अथवा कूपेति (भा)	४४, १०.	७११, १५. (भा) ७५०, १८.
अथवा पुनरस्तु परादिरिति		(कै) ७१८, ११. ८०८, ११.
(भा) ५१७, १४.		अथवैतर्ह्येति (भा) ५१, ४. ७०४, १८.
(भाष्ये) अथवा प्रतीतपदार्थक		अथाजचत्स्वायांयामिति (भा) ११७, ११.
इति (भा) ...	११, १५.	अथादौति (भा) ... ८१८, ११.
अथवा मच्चतीति (भा)	४११, ११.	अथापि कथंचिदिति (भा) १७५, ७.
अथवा यथा रथेति (कै)	७११, ११.	अथापीति (कै) ... ८४, ८.
अथवा योजेति (भा)	११८, ८.	(भा) १०७, ११. (कै) १७०, ११.
अथवा वत्यन्तेतदिति (भा)	११, ११.	अथेति (कै) १८७, १८. ५४५, ११.
अथवा व्यक्तमेवेति (भा)	७११, १८.	५७१, १. ७११, ११.
अथवा सिद्धन्विति (भा)	१०४, १.	अथोभस्तेति (भा) ... ४११, ११.
अथवा स्थानेति (कै)	५५८, ५.	अदधो मादिति (पा) १५०, १.
अथ दृष्टिप्रवृत्तमिति (भा)	१८०, ५.	अदग्धमिति (भा) ८८, ११.
अथ चक्षुषोरिति (भा)	१४१, ११.	अदुग्धेति (भा) ... ११८, ११.

अदुरुचोति (कै) ...	१४४, ५.	अनभिधानादिति (कै)	१४८, १.
अदृश्यमित्यादि (कै) ...	१, १०.		३१८, ११.
अदृष्टं गुणः (पा) ...	११५, १८.	अनभौति (कै) ...	११, १.
अदृष्टोऽपीति (कै) ...	३१, ११.	अनभ्युपाय इति (भा)	१८, १८.
अद्वैतेनेति (कै) ...	११, ४.	अनयोः (भा) ...	१११, ५.
अधिकप्रवृत्तिं चेति (कै)	१८५, ८.	अनयोरन्तरेति (भा)	१४३, १.
अधिकम् (कै) ...	५११, १८.	अनयोरिति (कै) ...	११३, ११.
अधिकार इति (भा)	१, ११.	अनर्थकत्वादिति (कै)	११३, १०.
(कै) ४८५, १०.		अनर्थकमिति (भा) ...	५४३, १८.
अधिगतयाद्यातय्या (भा)	४५, ११.	अनर्थकानि वाक्यानीति (भा)	१११, १.
अध्यापननिर्दिष्टः (कै)	१४, ११.	अनर्थकास्त्विति (भा)	८८, ११.
अध्यापनमिति (कै) ...	१५, १८.	अनर्थगतैरित्यस्य (भा)	८१, ८.
अध्येतारस्य (भा) ...	१४, ११.	अनर्थित्वात् (कै) ...	५१८, १५.
अनचि चेति (पा) १३१, १. १०, ५.		अनल्पिधाविनि न कर्तव्यम् (कै)	५८८, ११.
अनचकत्वादिति (भा)	१३८, १०.	अनादित्वादिति (कै)	४८१, ११.
अनजन्मत्वादिति (कै)	५११, १.	अनाश्रितमिति (कै)	१३५, ४.
अनदुःखः (भा) ...	८१३, १.	अनाश्रित्येति (कै) १३, ८. ३१८, ११.	
अनण् लादिति (भा)	५८, १५.	अनिकारोकारेति (भा)	४११, ११.
अनन्तरयोगेति (भा)	५१५, ५.	अनित्यत्वमेवं स्यादिति (भा)	११, ११.
अनन्तरस्येति (कै) १३१, ४. १८१, ८.		अनित्यत्वादिति (कै)	१३८, ११.
अनन्तरा (कै) १४१, ३. १४१, ११.		अनिदिताम् (पा)	१४१, ३.
अनन्तविकारे इति (भा)	१८, ११.	अनियतचेति (कै)	११४, १३.
अनन्तत्वादिति (भा)	११३, ११.	अनिष्ठादादिति (कै)	३११, ११.
१८१, १५.		अनुः (भा) ...	१११, १.
अनन्तस्य चेक इति (कै)	१३८, १.	अनुकरणेति (कै) ११५, १. ३५१, १३.	
अनन्तस्याप्युकारस्येति (कै)	१३०, १.	अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति (कै)	३१, ११.
अनपायेति (भा) ...	११, ११.	अनुत्पत्तिज्ञानम् (कै)	८५, १८.
अनपेक्षित प्रतियोगिनोः (कै) ११०, ११.		अनुत्पत्तीति (भा) ...	११, ११.

अनुदात्तोपदेशवनति (पा)	१५३, ४.	अनृत इति (पा) ...	७०, ७.
अनुनासिकपरि (कै)	८०, १२.	अनेकमनुबन्धनमिति (भा)	५१, ४.
अनुनासिक इति (कै)	१८३, ४.	अनेकं विशेष्यम् (भा)	५३५, ९.
	७१२, १४.	अनेकयोगेति (कै) ...	१६६, ६.
अनुपपत्तिरिति (भा)	५८, ६.	अनेकशक्तीति (कै) ...	४४४, १.
अनुपपन्नेति (भा) ...	३६, १२.	अनेकशक्तेरिति (कै)...	११४, ४.
अनुपयोगादिति (कै)	४८७, १२.	अनेकार्थत्वादिति (कै)	९७, १२.
अनुपस्थानम् (कै) ...	१००, १०.	अनेकाना इति (भा).	७७७, ८.
अनुप्रदानम् (कै) ...	२८, १८.	अनेकाना इति (भा)	२५१, ४.
अनुप्रयोग एवेति (कै)	४६३, ९.	अनेकान्नेति (भा) ...	७७४, १४.
अनुबन्धकरार्थमिति (भा)	११८, ७.	अनेकान्नेति (कै)	५८०, १२.
अनुबन्धसङ्कर (भा) ...	५८, ४.	अनेकान्नेति (भा)	७७५, १५.
अनुबन्धकरणार्थमेति (भा)	४८, ७.	अनेकाल्लेति (कै) ...	५७८, १२.
अनुबन्धेति (कै) ...	५८१, ११.	अनेकेति (कै) * ४, ८. ११२, १४.	
अनुबन्धविति (कै) ...	१८६, १२.		४६७, १०.
अनुमानमिति (कै) ...	५३४, १२.	अनेन (भा) ५०५, ११. (कै) ६७५, ११.	
अनुमीयत इति (कै)	४२९, ८.	अनेनाऽप्येति (भा) ...	६३०, ३.
अनुमीयन्ता इति (कै)	७५, ६.	अनेनेति (भा) २२५, ७. ४७५, १४.	
अनुमेव श्वेति (कै)...	६१४, १०.	अनेनेवेति (कै)	८, ५. ६८७, ७.
अनुसूक इति (भा) ...	६१४, ६.		(भा) ७४८, ७.
अनुवर्त्तत (भा) ...	१०२, ७.	अनेमिति कमाच्चमिति (भा) ६७८, १०.	
अनुवर्त्तते इति ...	८३४, २.	अन् इति (भा) ...	८२६, ८.
अनुवर्त्तमान इति (भा)	५९८, १५.	अन्ता इति (कै) ...	२३५, ४.
अनुवर्त्तं स्यादिति (भा)	१२६, १६.	अन्तग्रहणमिति (कै)	४६८, ८.
अनुवृत्तिनिर्देशे (कै)	७७२, १२.	अन्तत्यन्ताध्वदूरपारेति (पा)	१५६, १.
अनुवृद्धो (कै) ...	९४६, ५.	अन्तरङ्ग इति (कै) ...	२११, ७.
अनुस्वारस्य ययो (पा)	२६२, १२.	अन्तरङ्गत्वादिति (कै) २४४, १. ५३६, १४.	
अनुस्वारस्य शर्त्वादिति (पा)	८४, १४.		१४. २३१, ८. ५६८, १०.

अनारङ्गत्वादेवेति (कै)	४६४, १.	अन्यथाऽभासरेवेति (कै)	८१८, १.
अनारङ्गस्यत्वादिति (भा)	२१७, ८.	अन्यथा दृढेरिति (कै)	१२०, ४.
अनारङ्गस्यत्वात् (भा)	७८७, ४.	अन्यथा व्याख्यायत इति (भा)	७३९, १८.
अनारङ्गवर्धिरङ्गे इति (भा)	७८७, १.	अन्यथा ऋषमेवेति (भा)	६६, ६.
अनारङ्गानपीति (कै)	६६४, ६.	अन्यथेति (कै)	८८, १२. १८८, १२.
अनारङ्गो बल्लोयानिति (कै)	५२६, ११.	५७, १८. ४७८, १. २२७, १.	
अनारत्नम इति (कै) ...	५१२, १४.	५४४, ८. ५४५, १.	
अनारिष इति (कै) ...	५५०, ५.	अन्यपदार्थस्येति (कै)	४०५, ५.
अनारेणापीति (भा) ...	४२६, ४.	अन्यपदार्थत्वाद् (भा)	४०९, ४.
(कै) ५७७, १८. ७४०, १६.		अन्यव्यवधाने (कै) ...	६५८, १.
अनारैषैवेति (भा) ...	६५६, १२.	अन्यस्यासम्भवादिति (कै)	७८, १०.
अन्तोनिश्चय इति (कै)	५१०, १०.	अन्यस्येति (कै) ...	६१, १०.
अन्त्यमस्यमिति (कै) ...	१६८, ७.	(भा) ५८०, १८. (कै) ७६८, ११.	
अन्त्यमिकमुपसंक्रान्ते (भा)	१६८, ११.	अन्ये (कै) ...	६१, १६.
अन्त्यमिति (भा) ...	१८२, ११.	अन्ये तु (कै) ...	१४६, ११.
अन्त्यस्येति (भा) ...	२८८, १.	अन्येलाङ्गरिति (कै) ...	२५०, ८.
(कै) ५७१, १५.		८०५, १०.	
अन्त्येति (कै) ...	७६०, ७.	अन्येलिति (कै)	२१, २०. ४०, १.
अन्यतरनिष्ठत्वेति (कै)	२१७, १५.	१२२, १०. १२२, ५. १२६, १.	
अन्यतरान्येति (कै) ...	२८, १८.	१४६, ६. १६८, १२. २४८, १.	
अन्यङीति (भा) ...	४८८, ८.	४२७, ५. ४७६, १४. ५४४, १.	
अन्यत्र (कै) ...	१६८, ५.	७५२, ५.	
अन्यत्र चेति (भा) ...	८१८, ७.	अन्येन चान्यस्येति (भा)	८००, ६.
(भाष्य) अन्यत्रानियम इति (भा)	४५, ७.	अन्येन लिपि (कै) ...	८३५, १२.
अन्यत्रापि (भा) ...	८८, १७.	अन्येनेति (भा) ...	२८२, ६.
अन्यत्रेति (कै)	११, १८. ८१, ६.	अन्येष्वपि दृष्टत्वे (पा)	१५६, ८.
४८८, १६.		अन्येष्वपीति (पा) ...	२६६, ४.
अन्यथा (कै)	५५, १८. ६८५, २.	अन्यो भाव इति (कै)	७०४, ४.

अन्वेति (कै) २१५, १६. ६४२, ६.	अपेक्षाया इति (कै) ७५१, ५.
अन्वर्थत्वाच्चेति (कै) ... २८४, १२.	अपी योनियन्मनुषु (वा) १२५, १.
अन्वाख्यायत इति (कै) ५१२, १८.	अस्यशब्द इति (कै) १२४, १४.
(भाष्ये) अप एवेति (भा) २२, १६.	अप्रतिपत्तिरिति (कै) १५९, १५.
अपकृत्यमाप्नोति (भा) ६०२, १७.	अप्रत्यय (भा) ... १२६, ८.
अपमेत्यादि (कै) ... ८४२, १.	अप्रयोग एवेति (कै) ५८७, १८.
अपरिहृतमिमेति (कै) ४१४, १.	अप्रयोगेति (कै) ... ४२४, ७.
अपरो यदधिके इति (भा) २१२, ६.	अप्रतिपदिकेनेति (कै) ८१९, १९.
अपर्याप्तयेति (भा) १०८, २.	अप्राप्ति (कै) ४५४, ८. ४८७, १७.
अपवादत्वमेवेति (कै) ५७७, ६.	अप्राप्ते यवागूभोजन इति (कै) ४८४, ५.
अपवादत्वादिति (कै) २८८, ८.	अप्राप्ते ऋरिति भारमिति (भा) ५०२, ६.
अपवादस्यैवासम्पत्त्येति (कै) १८१, ११.	अवधीदिति (भा) ... ६२५, १.
अपवादिति (कै) २०५, ६. ४७८, १०.	अवधकत्वेति (कै) ... १४८, ७.
अपशब्दज्ञानम (कै) ... ४४, ११.	अबुद्धेति (कै) ... ७७७, ४.
अपशब्दज्ञानानाग्नरीयकत्वादिति	अव्युपधात् (भा) ... ८०, ५.
(कै) ४४, १६.	अभिज्ञायेति (भा) ... ४५१, १९.
अपाणिनीयमिति (भा) ५१, १४.	अभित्या इति (कै) ... ६७, ५.
अपाणिनीयन्त्विति (भा) १२६, ५.	अभिधौघतेऽनेनेति (कै) ७२८, १४.
अपादानस्यानप्राप्ता (कै) १४२, ८.	अभिज्ञबुद्धिविषयस्य (कै) ८२, १५.
अपि च इत्येति (भा) ५४६, १४.	अभिज्ञार्थ इति (कै) ४८८, १८.
अपि चेत्यादिना (भा) १७८, १.	अभिमतस्येति (कै) ... ५४७, ८.
अपिलिति (कै) ... ५१०, ९.	अभिव्यक्तौति (कै) ... १०, १७.
अपि प्रयोक्तुरात्मानम् (चतिः) १९, १९.	अभिसम्बन्धः (भा) १२८, २. १२७, ५.
अपि शब्दादिति (कै) १८५, ८.	अभेद इति (भा) ... १०९, ५.
अपूर्वं इति (कै) ... ५५५, ४.	अभेदव्यवहार इति (कै) ६७, ७.
अपूर्वं वेति (कै) ... ८१०, १.	अभेदस्यापीति (कै) ७७५, १.
अपूर्वं सुखमिति (कै) ६८९, १०.	अभेदेति (कै) ... २५८, १.
अपेक्षेति (कै) ... १६४, २.	अभेदेन लोके इति (कै) ६, १५.

अभ्यन्तरास्ति (भा) ...	८१, १८.	अर्थतन्त्रा इति (भा)	५८६, १४.
अभ्यासरूपं न सिध्यतीति (कै) ६०१, १.		अर्थदर्शनादित्यस्य (भा)	८८, १८.
अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमय इति		अर्थनिर्देशार्थ एवेति (कै)	७३६, १६.
(कै) ६८१, १९.		अर्थनिमित्तक एवेति (भा)	५१८, ९०.
अभ्यासार्थे कृतावृत्तिः (हरिः) ७८५, १४.		अर्थद्वारकमिति (कै)	४१६, ५.
अभ्यासावयवस्येति (कै) ५६५, १६.		(भाष्ये) अर्थप्रयुक्त इति (कै)	३७, ८.
अभ्यासे अर्थे (पा) ...	८४, ९.	अर्थभेदाभावेऽपि (कै)	३९९, १०.
अभ्युपगम्येति (कै) ९८, ६. ३४३, १०.		अर्थमञ्जुते (कै) ...	१०८, ७.
(भाष्ये) अभ्युपाय एवेति (भा) ४४, ८.		अर्थवतेति (कै) ...	३६३, ८.
अयं अल्पपौति (कै)	७४, १४.	(भा) ५६९, ५.	
४२९, १५.		अर्थयमेति (कै) ...	८२४, ४.
अयं अस्ति (कै) ...	३४, १६.	अर्थवदिति (कै) ६८, १७. ८९३, १५.	
अयन्वन्य इति (कै) ...	७४, ८.	अर्थवन्तः (भा) ...	८५, १७.
अयन्विति (कै) ...	८३, १५.	अर्थवानेवासिति (कै)	८९६, १९.
अयमन्वर्थ इति (कै)	४३०, २.	अर्थसङ्गाव इति (कै)	४१, ४.
अयमिति (भा) ३, १३. २५४, १.		अर्थान्तेति (भा) ...	६०७, १९.
अयादीनामिति (कै)	८१, १४.	अर्थान्दिति (कै) ...	६८७, १६.
अयुक्ता इत्यस्यैव चेत् कथमिति		अर्थान्दित्यादि (भा)	३७६, ९.
(कै) ८३, ८.		अर्थान्दिति (कै) ...	६८५, १३.
अयोगेति (कै) ...	६४९, ८.	अर्थानामिति (भा)	८०८, ५.
अयोग्यत्वादिति (कै)	८२९, ३.	अर्थान्नरेति (कै) ...	८६, १०.
अर्थ इति (भा) ...	६६७, १०.	अर्थान्नयत्वादिति (कै)	४६५, १५.
अर्थिप्रवृत्तिश्चेति (भा)	७१, ५.	अर्थान्नयेति (कै) ...	६८, ९.
अर्थेति (कै) ...	७१, ८.	अर्थिलादिति (कै) ...	९८, ११.
अर्थः (कै) ...	८१, १०.	अर्थे चेति (कै) ...	५३१, १७.
अर्थ इति (कै) ...	२४८, ४.	अर्थेण पौर्वेति (कै) ...	७४१, ८.
अर्थ एवेति (कै) ...	५१८, १.	(भाष्ये) अर्थे शब्दप्रयोगादिति	
अर्थगतमिति (कै) ...	६८, ४.	(भा) ४१, ३.	

अर्थो वास्येति (भा)	१०५, ४.	अवयवत्वेति (भा) ...	५१६, १४.
अर्थे यकार लोकारो वा न		अवयवद्वारेणेति (कै)	६८६, १५.
भविष्यतीति (भा)	५२८, ११.	अवयवपरेचेति (कै)	८१, ०९.
अद्वैतत्वोत्पत्तेति (कै)	८४, १०.	अवयवभूतस्यापीति (भा)	४३१, ८.
अद्वैतत्वोत्पत्तेति (कै) ...	१०६, १५.	अवयवपष्टादौनामिति (भा)	५२९, ९.
अद्वैतत्वोत्पत्तेति (कै) ...	१८४, १६.	अवयवपष्टेवेति (भा)	२५६, ५.
अद्वैतेति (कै) ...	१२४, ५.	अवयवानामिति (कै)	८१४, ५.
अद्वैतेनेति (कै) ...	१०६, १२.	अवयवान्नयः (भा) ...	८२, ८.
अलमित्यादि (भा) ...	५२, ४.	अवरकालादिति (भा)	३०१, १.
अलावौदित्येति (कै)	१२२, ४	अवरकालेवेति (भा)	३०१, ५.
अलिङ्गसंख्येति इति (कै)	४५४, ०.	अवर्णपरा इति (भा)	६०३, १६.
अलिङ्गाऽसंख्यत्वमिति (कै)	४५१, ५.	अवर्णलोपविधिमिति (भा)	६५०, १२.
अलोऽन्त्येति (पा) ...	१०२, १२.	अवश्यमिति (भा) ...	९३३, १४.
अलोपीति (कै) ...	५०१, १६.	अवश्यमिवेति (भा) ...	६२१, १०.
अलोवेति (कै) ...	८२६, १.	अवश्येति (कै) ...	५०२, १४.
अल इति (कै) ...	६१५, १५.	अवस्थिताः (भा) ...	३८३, ४.
अल्विधिलादिति (कै)	६८८, ३.	अवस्थिते इति (कै)	५८३, १४.
अल्विधियेति (भा)	३८८, १४.	अवानामिति (भा) ...	६३, ९.
अलोपीयः शब्दा इति (भा)	१८, १६.	(कै) ३३३, १.	
अलोपेति (कै) ...	६३, १०.	अवान्तरभेदेति (कै)	३०२, १९.
अलोपोऽनः (पा) ...	३६, ३.	अविचालिभिरिति (भा)	२४५, ३.
अलोपस्थिति (कै) ...	३०२, १८.	अविचालिष्विति (भा)	२२, ५.
अवधारणार्थमिति (कै)	६४१, ५.	अविजानत इति (भा)	४८, ३.
अवधिलेति (कै) ...	८८१, १२.	अविदितेति (कै) ...	१८, ८.
अवयव इति (कै) ...	५८४, १४.	अविद्यमान इति (कै)	६६४, ६.
अवयवकार्यम् (कै)	८१, ११.	अविद्यमान एवेति (कै)	४३०, ३.
अवयवपञ्चात् सिद्धमिति		अविधानादिति (कै)	५६४, ११.
चेदिति (भा) ...	५६१, १.	अविभक्त्येति (कै)	४४८, ५.

अविमर्शोर्नेति (भा)	१८८, १.	अनूयमायेति (कै) ...	४४७, ५.
अविवक्षितत्वादिति (कै)	५६०, ६.	अष्टन इति (कै)	६६, ५. ७७६, १.
अतिशिष्ट इति (कै)	५०, ७.	असङ्करेणेति (कै) ...	४४१, ६.
अविशेषण (भा) ...	२३८, १६.	असंख्यां संख्येत्यादेति (भा)	२७६, २१.
अविशेषणे (भा) ...	५८६, १७.		२८९, ३.
अविशेषणेति (भा)	६५, १. १२७, १६.	असंज्ञायामिति (भा)	४१०, ५.
(कै) ४०६, १५. ४४७, १२.		असंख्य उद्भूत इति (कै)	२३७, १७.
अष्टत्वादिति (कै) ...	६६२, ३.	असञ्चेति (भा) ...	८८, १.
अष्टौत्यनेन (भा) ...	२६, ११.	असति स्त्रोपे विशकारमिति	
अथोद्देशोद्गमप्रत्ययद्विमर्शः		(भा) २८७, ८.	
(पा) २०३, १.		असतीति (कै) ७६७, १८. ८२८, ४.	
अवज्ञानुकरणस्येति (भा)	१३०, १७.	असत्तादिति (कै) ...	२२३, २८.
अवतिरेक एत इति (कै)	८०६, १४.	असत्यपीति (भा) ...	५८६, १३.
अवपटनमिति (भा)	८४, १३.		५८, २. २८७, ११.
अववष्टनस्येति (भा)	८३, १८.	असत्प्रभूतेति (कै) ...	७७, १७.
अवयत्वादिति (कै)	४४६, १.	असत्येति (कै)	३५, १४. ५१५, १.
अवयेति (कै)	३६, १४. ४६४, १६.	असत्याश्चकार्याभावादिति	
अवयविकेति (कै) ...	६६४, १०.	(कै) ३३४, १६.	
अवयुत्तमिति (कै) ...	७२, ४.	असत्योपाधीति (कै)	३२, १५.
अवयुत्तमत्वादिति (कै)	६१६, ५.	असत्प्रमयीति (कै) ...	६३२, १६.
अवयुत्तमेति (कै) ...	७३, २.	असन्देहाद्यमिति (कै)	७२६, १.
अशक्तिजलादिति (कै)	७१, १.	असमासाशङ्करेति (कै)	६८, १४.
अशक्तिजेति (कै) ...	७०, १.	असम्बन्धमिति (कै) ...	१६५, ४.
अशक्तत्वादिति (भा)	५८, ८.	असम्बन्धमनयेति (भा)	१७२, ४.
अशब्दार्थ इति (कै)	७७६, ७.	असम्बन्धेति (कै) ...	६४, ७.
अशुक्लाप्यवयवे इति (कै)	४७, १६.	असम्भव एव वाचकत्वम् (भा)	२०७, १२.
अश्वत्थमपीति (कै) ...	८६, ६.	असम्भवचेति (भा) ...	८४, २०.
अज्ञोवेवा (भा) ...	१०८, ७.	असम्भवादिति (कै) ...	६६१, १.

असाधारणमिति (कै)	१५१, ८.
असित्ययमिति (कै) ...	५६१, १.
असिद्धलजिषेधादिति (कै)	११८, १.
असिद्धलादिति (कै)...	४६६, १५.
असिद्धलाभावादिति (कै)	१०८, ११.
असिद्धमिति (कै) ...	४६६, ११.
असिद्धवदिति (कै) ...	८२, १२.
असंयोगः (कै) ...	५०२, १५.
अस्ति चेति (भा) ...	८१०, १२.
अस्ति पुनः कश्चिदित्यादि (भा) १८५, १२.	
अस्ति पुनरिति (भा)	६५१, ४.
अस्ति प्रयोजनमेतदिति (भा)	६६६, ६. १४३, १२.
अस्तिनेति (भा) ...	५११, १.
अस्ति सामानाधिकरण्यामिति (कै) १११, १.	

अस्ति नीति (भा) ...	८२, १२.
अस्तुवेति (कै) ...	१८०, ४.
अस्तोरिति (कै) ...	५४६, ११.
अस्त्यन्यदिति (भा) ...	५०८, १६.
अस्त्यप्रयुक्त (भा) ...	४०, ०.
अस्त्येषा परिभाषेति (भा)	५०६, १६.
अस्याने (भा) ...	१२०, १.
अस्यादेवेति (भा) ...	४६१, १२.
अस्मिन्निति (कै) १०१, ४. १०२, १.	
अस्मिन् पक्ष इति (कै)	१५०, २.
अस्मिन् नीति (कै) ...	१८२, ६.

अस्य नी (पा) ...	६५, १६. ६६, १४. ६६, १५.
अस्यन्यमेन वर्षानित्यास्यामिति (भा) २५१, ११.	
अस्य नीति (कै) ...	०४, ८.
अस्य स्वस्येति (कै)...	५२०, १२.
अस्याक्षरसमाख्यायस्य नाम्-	
यवहारजनकस्य (हरिः) १०६, १४.	
अस्येति (कै) ...	१६४, ०.
अस्योपलभ्युरिति (कै)	०५६, १.
अस्यस्येति (कै) ...	०४, ६.
अस्येति (कै) ...	०४, ८.
अक्षकाराणिस्तुरिति (भा)	८६, ८.
अक्षिभुवोरिति (भा)...	६१०, १६.
अक्षो इति (कै) ...	५६, ११०.

आ ।

आकाङ्क्षयेति (कै) ...	११६, १.
आकाङ्क्षेति (कै) ...	५१६, १४.
आकार इति (कै) ...	४०१, १२.
आकाररूप इति (कै)	६१६, ६.
आकारस्यापीति (कै)	५४, १०.
आकारस्येति (कै) ...	१५२, १०. १५२, १५.
आकारस्य गुणः (भा)	१५६, ४.
आकारादयोऽपीति (कै)	८६, १८.

आकारान्तेति (कै) ...	४०४, १४.	आळजिति (कै) ...	५११, ४.
आकारान्तादिति (भा)	०११, ११.	आतआभिज्ञा इति (भा)	४५१, १५.
आकारस्य निवृत्तिः प्रसङ्ग		आतयेति (भा)	०५८, ८. १००, १.
इति (कै) ...	८१०, १०.	आतो ज्योषः (पा) ...	११८, ७.
आकाशेति (कै) ...	१४, १.	आत्मविधानादिति (कै)	१४१, १.
आकृतावपि पदार्थः (भा)	११, १०.	आत्मनेपदमिति (कै)	१४१, ८.
आकृतिप्रवृत्तादिति (भा)	१५, १०.	आत्मानमिति (कै) ...	५४८, ११.
(कै) ०१०, १५.		आत्मीयत्वमेवाच्चेति (कै)	४४१, ११.
आकृतिपक्ष इति (कै)	१०, १४.	आचयेति (कै) ...	४००, १५.
आकृतिपक्षेऽपीति (कै)	१८४, ११.	आदिः कालैस्सुख (कै)	५१, ११.
आकृति मत (भा) ...	११५, १.	आदिप्रवृत्तमिति (कै)	८११, ५.
आकृतिरिति (कै) ...	१८४, १.	आदित्य (भा) ...	१०१, १४.
आकृतीति (कै) ०१०, १. ७०१, १०.		आदित्यधिकारादिति (कै)	८१८, ८.
आकृत्येति (कै) ...	११४, ११.	आदित्यधिकारादिति (कै)	४०५, १५.
आक्षिप्यत इति (कै)	१८१, १.	आदिरन्त्येने (पा) ...	११५, १.
आचोप् स्यतीति (कै)	५००, ११.	११८, १.	
आगत्येति (भा) ...	११८, १०.	आदिशब्द इति (कै)	१८८, ४.
आगमः (कै) ...	१११, १५.	४१८, ११.	
आगमप्रवृत्ते ज्ञेति (भा)	११४, ८.	आदिशब्दस्येति (कै)	४४८, ८.
आगमभूतत्वात् (कै) ...	१४१, ८.	आदिशब्द इति (भा)	५८८, ५.
आगमाविद्याच्चेति (भा)	५११, ५.	आदिष्ट एवेति (कै)	५८५, १०.
आगम्येति (कै) ...	१८१, ११.	आदौ इति (भा) ...	१०५, ५.
आचार्यः (भा) ...	१०१, १८.	आदौति (कै) ...	८१४, १.
आचार्यः बल्यपीति (भा)	४८४, १.	आदेशाक्षरार्थेति (भा)	१४५, १८.
आचार्यः सन्नोति (कै)	१८८, १५.	आदेशेनेति (कै) ...	१००, १.
आचार्यस्येति (भा) ...	१००, ४.	आदेशपक्ष इति (कै)	१४८, १.
आचार्येति (भा) ...	१०१, १.	आदेशेति (कै) ...	५४१, १४.
आचार्येति (भा) ...	०१, ५.	आदेश इति (कै) ...	५०१, १५.

आदेशमात्रमिति (कै)	५८४, ९.	आशब्धि बोधेति (भा)	६११, १०.
आदेशोऽप्येति (कै) ...	५८५, ८.	आश्लायेति (कै) ...	१४४, ११.
आदेश इत्यादि (भा)	५८६, ८.	आरम्भे चेति (कै) ...	५८९, ७.
आदेशो गृह्यत इति (कै)	६१८, १६.	आरम्भ इति (भा) ...	९६४, १०.
आदेशनमिति (कै)	६३५, १६.	आरोपादिति (कै) ...	४७, १७.
आदेशदेव्यप्यणमिति (भा)	१६०, ५.	आर्थस्वन्यथेति (कै)	१६५, १५.
आदेशमात्रस्येति (भा)	१२१, ५.	आर्याः (भा) ...	५२६, ९.
आद्यन्तयोर्वेति (भा)	५१७, १८.	आर्थेन (कै) ...	१५४, १२.
आद्यन्ताविति (कै) ...	६५५, ९.	आर्द्धधातुकोपदेश इति (कै)	१५२, ८.
आद्यन्तौ चेति (कै)...	७८४, ५.	आर्द्धधातुकनिमित्ते ये इति	
आद्युदात्तार्थमिति (कै)	६०६, ११.	(भा) १८८, ५.	
आद्युदात्तलं माभूदिति (भा)	७१७, १४.	आर्द्धधातुकनिमित्ते लोप इति	
आधाराधेयकल्पनयालिति (कै)	३८, १०.	(भा) १८७, १७.	
आधाराऽधेयसम्बन्धेति (कै)	६५४, ७.	आर्द्धधातुकस्य चेति (कै)	१८७, १३.
आनन्तर्यमारोपेति (कै)	४८१, ९.	आर्द्धधातुकसामान्ये इति (भा)	६१२, ७.
आनन्तर्येति (कै) ...	९३५, ८.	आस्रस्यादिभेदादिति (कै)	७८७, ११.
आनन्तर्येण (भा) ...	४१०, १.	आहतिर्वेति (कै) ...	४२०, १८.
आनन्तर्यमात्रे इति (भा)	७४१, १५.	७००, १८.	
आनर्थक्यमिति (कै)	६१४, १४.	आहतेः संख्यानात् (भा)	६०, ६.
आनर्थक्यादिति (कै)	६१५, ९.	आश्रयादिति (भा) ...	६१०, १.
आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति (कै)	१०, १३.	आश्रित्येति (कै) ...	१५८, ९.
आनुनासिकस्येवामधिको		४०२, १२. ७०८, ८.	
गुण इति (भा) ...	९०६, ६.	आश्रित्य इति (कै)...	५८४, १०.
आनुपूर्वी चेति (कै)	४८७, ११.	आश्रित्यमाण इति (भा)	१४७, १०.
आनुषङ्गिकत्वादिति (कै)	१६, १०.	आश्रित्य इत्यर्थे इति (कै)	५८८, १७.
आन्तरेति (कै) ...	९७८, ८.	आसक्तस्वरूपः (कै) ...	११६, ५.
आन्तर्यं लौकार इति (भा)	१५६, १२.	आस्ये इति (कै)	९५८, १४. ९६०, १.
आन्यभावम् (भा) ...	६१, १७.		

आचङ्कारिकाणौन्द्रियाजोति

(सा-सू) ६४, १४.

आचरति (भा) ... ४२, ५.

आचत्य (भा) ... ७८१, १०.

आचो पुषधिकेति (भा) ५६, १०.

आचोस्त्रिदिति (भा) ४२, ६.

इ ।

इक इतीति (कै) ... २२५, १४.

इक इत्येतदिति (भा) १७७, १.

इकः स्थानित्वादिति (कै) १६६, १२.

इकारादीनामपीति (कै) ५८, १.

इकारेणेति (कै) ... ४३७, २.

इकारोकारयोरिति (कै) २६१, ५.

इको गुणहजौ (पा) ... १८८, १.

१८८, १६.

इको गुणहजौति (भा) १६५, ६.

इको गुणहजौ इति (भा) ५४२, १.

इको यणचि (पा) ... ८१, ४.

इको यणिति (पा) ... ४०४, ७.

इक् प्रकरणादिति (भा) १८८, ५.

इग् घञ्चणमिति (भा) १५२, ५.

इग्यण (भा) १८८, ५. १८८, १२.

इग् लक्षणयोरिति (भा) २०२, १२.

इड इति (कै) ... ६२०, ८.

इड ईडौति (पा) ... २६२, १८.

इडश्चेति (भा) ... ७२७, ६.

इट् त्विति (कै) ... ५८१, १५.

इडागमेति (कै) ... ५८५, २.

इडुपेति (कै) ... ४८८, ६.

इड्भवतीत्येतद्गुहारेणेति (कै) २४७, ८.

इङ्गिधिरिति (भा) ... ४७२, ६.

इङ्गिधिरिति (भा) ... ६११, १०.

इण् घञ्चणेनेति ... १०१, १२.

इतरेतरात्रयत्वाद्प्रसिद्धिः

(भा) १२८, १.

इति (भा) ... १४२, १६.

इति करण इति (भा) ४८७, ५.

इति करणादिति (कै) ७३६, ४.

इति चानभिधानादिति (कै) ४०७, ४.

इति पुनर्विधानेनेति (कै) ४४०, ८.

इति प्रञ्च इति (कै) ५३७, ८.

इति विशेषाभावादिति (कै) २१८, २.

इति व्यवहारादिति (कै) १०७, १५.

इतीयङिति (कै) ... ७०८, ६.

इत्त्वमपीति (भा) ... ६८२, १८.

इत्त्वम् (भा) ... ७०६, १५.

इत्त्वार्थमिति (कै) ... ६८२, १.

इत्वं भुनक्त्यण (पा) ... ८७, ४.

इत्यत एवेति (कै) ... ८१८, १६.

इत्यत्रापि प्राप्नोतीति (कै) २८२, १२.

इत्यनेति (कै) ... ४८८, १५.

इत्यनेन बाध्यत इति (कै) ५७५, ८.

इत्यनस्येति (भा) ... ७२२, १.

इत्यभिप्रायेणेति (कै)	७२७, ४.	इदानीमिति (कै) ...	८५, १७.
इत्यमिति (कै) ...	११२, १८.	४८२, १२. ४८५, ६.	
इत्ययं द्वितीयः पक्ष इति (कै)	१००, १.	इदानीमित्यर्थ इति (कै)	४७८, ११२.
इत्यर्थं एवेति (कै) ...	७५८, ५.	इदुदुपक्षस्य चाप्रत्ययस्य (पा)	८५, ६.
इत्यस्यैवेति (कै) ...	१५०, १४.	इमेति (कै) ...	५, १.
इत्यादिभ्य इति (कै)	११५, १.	इन्द्रशकुलस्येति (कै)	१८, १.
इत्याहुरिति (कै) ...	१६४, ८.	इमानि च (भा) ...	१६, ६.
इत्याहेति (कै) १८४, १४. १८२, ८.		इमान्यपि (भा) ...	४२८, ७.
४५८, १. ७२८, १५.		इमेऽपीति (भा) ...	५८८, १८.
इत्युभयोरिति (कै) ...	१११, १.	इमे चेति (भा) ...	५८८, ६.
इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे इति		इमे वर्णा (भा) ...	५४६, ८.
(भा) ५०७, १८.		इम् (भा) ...	७०६, १७.
इत्येवमर्थमिति (कै)	१०६, ७.	इयन्विति (कै) ...	८२, ६.
इत्येव न्याय्यमिति (भा)	१४५, १.	इयं संज्ञेति (कै) ...	४८२, ५.
इत् संज्ञायामिति (कै)	१५१, १.	इयायेति (कै) ...	१४६, १०.
इत् संज्ञेति (कै) ...	७२२, ६.	इव शब्द इति (कै) ...	१६७, १.
(भा) ७४८, १.		इछ इति (कै) ...	५८५, १४.
इदं ऋणपीति (भा)	११०, १५.	इछबुद्ध्यर्थमित्यादि (कै)	११०, १५.
इदं ऋणपीत्यादि (भा)	८८, १२.	इछव्याघातमिति (कै)	१८०, ६.
इदं तर्हीति (भा) ...	१४७, १५.	इछषिडये इति (कै)	६०६, १६.
७५८, १८.		इछिरिति (कै) ...	११७, ५.
इदं निति (कै) ...	४२७, १५.	इछेति (कै)	१७२, १. १०५, ६.
इदं निधमार्थमिति (भा)	५०१, १२.	इछ (भा) ...	१७८, १.
इदमपीति (भा) ...	७८, १८.	(कै) ८१८, १४.	
इदमिदानीमिति (भा)	५४७, १६.	इछ कस्यादिति (भा)	११६, १४.
इदमेवेति (कै) ...	५५०, १६.	इछ कानौति (भा)	६५१, १.
इदं शास्त्रमिति (भा)	१८, १४.	इछ किं चित्त्वपी (कै)	१०५, ८.
इदानीन्मिति (कै) ...	७०, १६.		

इष खलु प्रकृतिप्रवृत्त्यादिति	
(भा) २४८, १५.	
इष चेति (कै) ७१, ८. (भा) ५६१, ८.	
इष तर्ह्येति (भा) ... ७७, १.	
४१५, १५. ७२२, ८.	
इष तावदिति (भा) ... ४१७, ७.	
इष तु लुक्कौति (कै) ... ६६४, १७.	
इष लिति (कै) ... १६२, १५.	
२४४, ८. ४४९, १८.	
इष योम्येति (कै) ... ७५७, १८.	
इषापि तर्हि (भा) ... १०५, ५.	
इषापौति (कै) २२, १४. ४०१, ८.	
७२८, ५.	
इषापि प्रतिषेधे (भा) ... ५८९, ८.	
इषार्थमेवेति (भा) ... १८९, ८.	
इषेति (भा) १२, ४. ८०, १६.	
(कै) १६०, ११. २८६, ४.	
(भा) ४१७, ६. ७२७, १२.	
इषेत्यादि (कै) ... २१८, १४.	
इषेवेति (भा) ... १२४, १.	

ई ।

ईजन्तुस्त्वं चेति (कै) ... २०७, १२.	
ईलादेरिति (कै) ... २४०, १६.	
ईलादय इति (भा) ... २८७, १२.	
ईलादिभिरिति (भा) ... २००, १७.	

ईलादौति (कै) ... २८१, २.	
ईदूतोरिति (कै) २८८, ४. २८८, ४.	
ईदूतोरिवेति (कै) ... २१९, ८.	
ईदूदेदुद्विवचनं प्रवृत्त्यमिति	
(पा) १४८, १५.	
ईषत् स्पृष्टेति (कै) ... २७७, १.	
ईषदित्येवेति (भा) ... २८२, ८.	
ई चलोति (कै) ... ७६०, १६.	

उ ।

उत्तमिति (भा) ... ६८४, ७.	
उत्तमिदमिति (भा) ... ४५, १८.	
उत्तं वा (भा) २१२, ७. ६०२, २.	
उत्तं वेति (भा) ५४८, १-८. ६२७, ५.	
उत्तं चोति (कै) ... ६५८, १.	
उक्तानुवादेति (कै) ... ४४१, १.	
उक्ताव्यायादिति (कै) ... ७४४, ७.	
उगवादिभ्योयन् (वा) ... १७१, ८.	
उच्चारणमिति (भा) ... ४८, ५.	
उच्चारणं नाम (भा) ... ६१, १६.	
उच्चारणस्येति (कै) ... ५५१, ६.	
उच्चार्यन् इति (कै) ... ७६५, ११.	
उच्चार्यमानिरेवेति (कै) ७६८, १७.	
उच्यत इति (कै) ... ८१८, १०.	
(भाष्ये) उच्छ्रित्यानुच्छ्रित्येति	
(भा) २८, ८.	

ଅବାହ୍ୟଂ इति (କୈ) ...	୩୧, ୫.
ଅବଲ इति (ଭା) ...	୧୫, ୫.
ଅବୋ ଲକ୍ଷ୍ମି (ଭା) ...	୧୫, ୧୧.
ଅବୋ ଟଢିରାଣି (ପା)...	୧୦୦, ୫.
ଅବ୍ଵହସ୍ତମୈତି (କୈ) ...	୫୫, ୧.
ଅବରପଦମିତି (କୈ) ...	୩୧୯, ୧୦.
ଅବରପଦାର୍ଥୋକ୍ତମିତି (କୈ) ୫, ୧୫.	
ଅବରପଦସ୍ଥେତି (କୈ) ...	୫୧୧, ୧୧.
ଅକ୍ଷମପୌତି (କୈ) ...	୧୮୧, ୧୫.
ଅବରଥମି ଯ ଯବ इति (କୈ) ୧୫, ୧୫.	
ଅବରକ୍ଷିମିତି (କୈ) ...	୧୧୦, ୫.
ଅବରାର୍ଥମେତଇତି (ଭା) ୮୧, ୧୫.	
ଅବରାର୍ଥମେବିତି (ଭା) ...	୧୮୧, ୧୧.
ଅବରାର୍ଥମିତି (କୈ) ...	୮୦୫, ୫.
ଅବସ୍ଥିତପଦ इति (କୈ)...	୧୦, ୧୧.
ଅବସ୍ଥାନୀ ଶିଷ୍ୟ इति (କୈ) ୫୫୮, ୧.	
ଅବେ ଷ ଜ୍ଞତ इति (କୈ) ୫୧୧, ୩.	
ଅବକଳେତି (କୈ) ...	୧୫୫, ୧.
ଅବାନାଦୌନା ତର୍ଜି इति (ଭା) ୧୧୯, ୮.	
ଅବାନାଦୌନା ଶବ୍ଦସଂଗ୍ରା ନ	
ପ୍ରାମୁକ୍ତି (ଭା) ...	୧୧୯, ୧୧.
ଅବାନାଦୌନାମିତି (କୈ) ୧୮୯, ୧୧.	
ଅବାନାଦିଭିଃ ଶବ୍ଦୋକ୍ତବାଦ୍ୟାଃ	
ପ୍ରକାଶାଃ (କୈ) ...	୧୧୧, ୯.
ଅବାଚରକ୍ତମିତି (କୈ) ...	୧୧୫, ୩.
ଅବାସ୍ଥିତେ (ଭା) ...	୫୧୧, ୧୧.
ଅବିଦିତି (କୈ) ...	୩୧୩, ୧୦.
ଅବୋଧାମାନ इति (ପା) ୫୧, ୧.	

ଅବୋଧା ଟ୍ଵାଦମୋଧାଦିନି	
(ପା) ୧୧୮, ୧୦. ୮୫୧, ୧	
ଅବୋଧା ମେଢ଼ इति (କୈ) ୧୫୧, ୩.	
ଅବୁଷ୍ଠାଃ (କୈ) ...	୧୧୧, ୮.
ଅବାନାମିତି (କୈ) ...	୧୧୯, ୩.
ଅବୁଷ୍ଠାଦିକର୍ମସୌରାଣି	
(ପା) ୧୧୧, ୧୧.	
ଅବୁଷ୍ଠାୟ (ଭା) ...	୧୦, ୧୦.
ଅବୁଷ୍ଠାଭିନିମୋଧେତି (କୈ) ୧୧, ୧୧.	
ଅବିଷ୍ଠାମିତି (କୈ) ...	୩, ୧୯.
ଅବୁଷ୍ଠାବ୍ୟବହେଦ इति (କୈ) ୫୦୧, ୧୧.	
ଅବୁଷ୍ଠେତି (କୈ) ...	୫୧୦, ୧୧.
ଅବୁଷ୍ଠାୟାଦିନି (କୈ) ...	୩୫୧, ୧.
ଅବୁଷ୍ଠାୟାପଦ୍ୟୌ (କୈ) ...	୩୮୩, ୯.
ଅବୁଷ୍ଠାୟନ (ଭା) ...	୧୧୧, ୧୧.
ଅବୁଷ୍ଠାୟନ इति (କୈ) ...	୧୧୧, ୩.
ଅବାନାଦାନାଦିନି (କୈ) ...	୧୫୧, ୧୧.
ଅବୁଷ୍ଠାୟନ इति (ଭା) ୧୦୮, ୧୧.	
ଅବୁଷ୍ଠାୟନ इति (ଭା) ୧୧, ୧୦.	
ଅବୁଷ୍ଠାୟନ इति (ଭା) ...	୫୧, ୯.
ଅବୁଷ୍ଠାୟନ इति ଶୈବସଂଗ୍ରାହେତି	
(ଭା) ୩୫୦, ୧୫.	
ଅବୁଷ୍ଠାୟନଃ ପ୍ରଯୋଜନମିତି (କୈ) ୧୧୫, ୩.	
ଅବୁଷ୍ଠାୟନ इति ଶୈବସଂଗ୍ରାହେତି	
(ଭା) ୫୧୩, ୧୧. ୫୧୮, ୫.	
ଅବୁଷ୍ଠାୟନାଦିନି (କୈ) ୩୫୯, ୧.	
ଅବୁଷ୍ଠାୟନେତି (କୈ) ...	୧୧୧, ୧.
ଅବୁଷ୍ଠାୟନ इति (କୈ) ...	୩୧୧, ୧୧.

उपदेशोत्तरकावेति (भा) १८४, १.
 उपधाया चोति (कै) ११५, ११.
 उपधारोरोत्तरार्थमिति (कै) ११६, ४.
 उपधात्वविधिं प्रतीति (भा) १५८, १.
 उपपदविभक्त्येति (कै) ७४१, १०.
 उपपदस्योति (कै) ... ४००, १४.
 उपपदस्यार्थत्वादिति (कै) ११५, १५.
 १८८, १४,
 उपपदस्येति (कै) ... ४८६, ४.
 उपपदस्येति (कै) ... ५११, १.
 उपपदस्यसामान्येति (कै) ७८१, ११.
 उपपदस्येति (कै) ... ७४१, १८.
 उपपदस्येति (कै) ... ५०, १.
 (भाष्ये) उपपदस्योति (भा) ११, १.
 उपपदस्येति (कै) ... ११०, १५.
 उपपदस्यसामान्योति (भा) ११०, १०.
 उपपदस्येति (कै) ... १४०, १.
 उपपदस्येति (भा) ११४, १.
 उपपदस्यसामान्योति (भा) १०८, ११.
 उपपदस्येति (कै) ... ४१६, १८.
 उपपदस्य (भा) ... ५१५, १८.
 उपपदस्येति (भा) ... १५४, ७.
 उपपदस्येति (कै) ७४१, १.
 उपपदस्येति (भा) ... ७८४, १.
 उपपदस्येति (कै) ... ७६६, १.
 उपपदस्येति (भा) ... ४१४, १.
 उपपदस्येति (कै) ... ५०५, १४.
 उपपदस्येति (भा) ... ८१, १४.

उपपदस्येति (पा) ... १८१, १०.
 उपपदस्यसामान्यमिति (भा) ५५४, ११.
 उपपदस्येति (कै) ... ११५, १५.
 उपपदस्यसामान्यत्वात् इति
 (कै) ५५०, ११.
 उपपदस्येति (भा) ... १४६, ७.
 उपपदस्येति (पा) ... ४१८, ८.
 उपपदस्येति (कै) ... ५५८, १४.

ज ।

जकारपदस्येति (कै) ... १०१, १.
 जकारेति (कै) ... ११०, १०.
 जकारदेशेति (कै) ... १०१, ८.
 जकारः (कै) ... १५८, ११.
 जकारावयवोति (कै) १८, १०.
 जकारावयवोति (भा) ४८८, १.
 जकारेति (कै) ... ५४०, ५.
 जकारावयवोति (कै) १८, ५.

झ ।

झकार इति ... १०६, ८.
 झकारावयवोति (भा) १०४, १.
 झकारावयवोति (भा) ... १०७, ५.
 झकारेति (कै) ... ५४१, ७.
 झकार इति (कै) ... ५५८, १४.

अकाराकारिणेति (कै)	७५, १.
अकारिणेति ...	८६, १२.
अगित्युक्ते संपाठसाधं गम्यते	
(भा)	७६८, १५.
अतक एवासाविति (भा)	७०, १२.
अतकशब्द इति (भा)...	७१, ३.
अतो षो ष इति (भा)	८७, ६.
अत्यकः (पा) १७४, ५. (कै) १७६, ५.	
अवर्णस्येति (कै) ...	५५२, १३.
अवर्णान्तेति (भा) ...	५६१, ४.
अवयवः सङ्ख्यम् (भा) ...	६०, १५.

च ।

अकार इति (कै) ...	१७७, १५.
अत इति (कै) ...	७८५, १.

छ ।

अकारेति (कै) ...	६८, १७.
अतकशब्दस्येति (कै) ...	१७७, १७.

ज ।

अकार इति (भा) ...	१७७, १७.
-------------------	----------

झ ।

अक इति (कै) ...	१६१, ३.
अक कर्णकत्वादिति (कै)	५८, १५.

अक कालेति (कै) ...	१६१, ६.
अक अक्षणेति (कै) ...	३१६, १५.
अकं च पुनराकाशमिति (भा)	६५, ४.
अकत्वम् (कै) ...	१, ८८.
अकत्वं विवक्ष्यत इति (कै)	१७९, ११.
अकचेति (कै) ...	१८६, १२.
अकलासम्बन्धज्ञानप्राप्त्यस्येति	
(कै)	८२, १६.
अकलादिश्ववहारवदिति (कै)	४५१, ३.
अकत्वेनेति (भा) ...	५०८, ७.
अकत्वेति (कै) ...	६३३, १०.
अकदेशेत्यादि (कै) ...	३०, १.
अकदेशेति (भा) ...	७६, १.
अकदेशविस्तृतस्येति (कै)	६४५, १२.
अकद्रव्योपनिवेशिनीति (कै)	४८८, १७.
अकसपीति (कै) ...	६३०, ११.
अकमेवेति (कै) ...	६८६, १२.
अक योगेति (कै) ...	६८८, १०.
अकयोगलक्षणानिचेति (भा)	७०३, १८.
अकवाक्यभावेनैव इति (कै)	५२८, १.
अकशेषेति (कै) ...	८०, १०.
अकशब्द इति (भा)	४९, १८.
अकश्रुत्येति (कै) ...	४८, १८.
अकस्मृतौति (कै) ...	१०, १०.
अकस्मिन्नित्यादि (कै) ...	१६६, १०.
अकस्मिन्निति (कै) ...	४९८, १२.
अकस्य चेति (कै) ...	६३०, १६.
अकस्येति (कै) ...	८६, ५.

एकस्येति (कै) ... ६१, १५.	एचामिति (कै) ... १५३, ७.
एकस्यैव द्विशक्तिवादिति (कै) ८०, ८.	एतच्चेति (कै) ... ७५, ३.
एकवाक्यतेति (कै) ... ५४८, २.	७३४, १. ७८८, २.
एकवाक्यतायामिति (कै) ५५८, ५.	एतत् (भा) १०६, १७. ७०२, २.
एकं वाक्यमिति (भा) ... १६६, ८.	एतद् (कै) ... २११, ५.
एकाऽऽकृतीति (कै) ... ४८१, ११.	एतद् द्वितीयमिति (कै) २४१, ११.
एकाजिति (कै) ... ४८१, ११.	एतद्भग्नमिति (कै) ... ५१०, १२.
एकादेशः (कै) ... ७०२, ५.	एतदपौति (भा) ... ६६७, १४.
एकारादीनां संयतलमिति (कै) ५०, ६.	एतदिति (कै) ... २०१, १८.
एकादेशमिति (कै) ... २२५, १.	(भा) ४०६, १५. (कै) ८२५, २.
एकादिकाया इति (कै) २६७, १२.	एतयोः कार्ययोरिति (भा) ५०४, १७.
एकादेश शास्त्रमिति (कै) ५६४, ३.	एतयोरेवेति (भा) ... २६८, १.
एकादेश इति (भा) ... ६४२, १८.	एतस्मिन् क्रियमाण इति (भा) २५६, ५.
एकादेशस्येति (कै) ... ५५१, १.	एतानर्थान् केचिद्वियन्ति (भा) ४५८, १२.
एकान्शुवेति (कै) ... ५८०, १४.	एतावद्भेदेति (कै) ... १०८, १०.
एकारस्येति (कै) ... ५२८, ५.	एतावदिति (कै) ... ६६१, ५.
एकारस्येति (कै) ... ५४२, ८.	एतावन्त्येवेति ... २२, ६.
एकाशंलादिति (कै) ... ४०६, ८.	एतेऽपौति (भा) ... १५७, ६.
एकार्य इति (भा) ... ५२८, १०.	एवे दोषाः समा इति (भा) ४७२, १५.
एकाधिकतेति (भा) ... ८७, २.	एवं न प्राप्नोतीति (भा) २४५, १२.
एके (भा) २६०, ११. २६४, २.	एवे इति (कै) ... २२५, १७.
एकेति (भा) २५, १६. (कै) २४८, ५.	एवेकाच इति (पा) ... ६२१, १.
२८२, ५. ४८५, ७.	एव रित्यनेति (कै) ... ५८८, १०.
५६६, १०. ६५४, १.	एवं क्रियमाणमिति (कै) ४०, ५.
एकोऽच् (कै) ... २५७, ७.	एवं चोति (कै) २, १०. ५८७, १६.
एकोऽयमात्मा (भा) ... २५८, ५.	एवं तर्हीति (भा) २७, १८. (कै) २२,
एव इति (कै) ... ५२७, ५.	१२. १८१, ८. (भा) ७४४, ६.
एव एवेति (कै) ... २४८, २०.	एवं तर्हीत्यादि (भा) ... २७२, २.

एष शब्देति ... ११, १२.

एवमपि पञ्चागमा इति १००, ८.

एवमकारोऽपीति (कै) ... ११८, ६.

एवं तावत् सर्वमात्रं परिच्छिन्नम्

(भा) १४५, १६.

एवमपि अपदेशो न प्रकल्पते

(भा) १६६, १६.

एवमप्यवर्षस्य संज्ञा न प्राप्नोति

(भा) १६६, १४.

एवमाकारोऽपीति (कै) ... १८६, २.

एवमपीति (भा) १८८, १. २०८, ०.

११०, १२. १२५, २. ६१५,

४. ६१२, ०. ७०८, ६. ७८८,

११. ८१०, १४.

एवमिति (कै) ११०, १६. १५०, ११.

एवं क्रियमाणोऽपीति (भा) १४१, २.

एवमाप्यपीति (कै) ... ४२६, १.

एवं प्रत्याख्यात इति (कै) ४१०, ११.

एवं तच्छब्दयेति (भा) ... ४४५, ५.

एवं चोदनायामिति (कै) ५४८, १६.

एवं तर्हिधातुष्वनेति (भा) ५६२, १६.

एवं चेति (कै) ... ६१०, १६.

एवमचित्तेति (कै) ... ६१६, २.

एवमादेशेऽपि न भवतीति

(भा) ६१८, ८.

एवं हि ज्ञापेति (कै) ... ६८४, १४.

एवमर्थमिति (कै) ... ६८४, १४.

एवं ज्ञापेति (भा) ... ७५८, १८.

एवाचोऽप्रगृह्य ... १०४, ४.

(भाष्ये) एष एवार्थ इति (भा) १०१, ४.

एषां नास्तीति ... ८२, ११.

एष ब्रह्मदत्त इति (भा) १०८, १०.

एषाम् इति (भा) ... १४०, ०.

एकः पदान्तादिति (पा) ८५, १०.

एकान्ता इति (कै) ... ८११, १.

ये ।

येषो इति (भा) ... ८४, १०.

ओ ।

ओतश्चोति (भा) ... १११, ०.

ओदोतीरादेशो यस्मिन्निति

(कै) ६८०, ११.

ओदोदादेशस्येति (भा) ६८०, ८.

ओमित्युक्तेति (भा) ... १८, १.

ओङः पूर्वे यस्माद् (कै) ८०१, १०.

ओः घिति (कै) ... ६८१, १८.

औ ।

औतोऽमिति (पा) ... ७०६, ८.

औस्त्वेनेति (कै) १८१, ४. १८१, ०.

औस्वेति (कै) ... १८०, ०.

क।

क इति (भा) ...	५८१, १८.	कर्मयौति (कै) ...	५८०, ११. ७४३, १०.
क इदानीमिति (भा) ...	४२१, १८.	कर्मणि षड्यौति (कै) ...	७४३, १.
कनौति (कै) ...	४१४, १७.	कर्मभावमिति ...	७७, १८.
कण्ड्यति (कै) ...	५४३, ४.	कर्मसाधन इति (कै) ...	७८८, १९.
कण्डूति शब्दस्येति (कै) ...	६५८, ८.	कर्मसाधनस्येति (भा) ...	६५०, ८.
कतमस्मिन्निति (भा) ...	१०३, ४.	कर्मादीनिमित्ति (कै) ...	६३४, ४.
कथं ज्ञत्वेति (भा) ...	९३८, १.	कलादौति (भा) ...	१०८, ६.
कथं तर्चयति (कै) ...	४८१, १०.	कल्पनाया इति (कै) ...	३१५, ६.
कथम्युनरिति (भा) ...	३९, ४.	कल्पनायामिति (कै) ...	५६८, १८.
कथमिति (कै) १४५, ७. (भा) ३०५, १०. ३०६, ८. (कै) ३६१, १.		कल्पितरूपत्वादिति (कै) ...	३१५, ४.
(भा) ५८८, ३. ६०१, १५.		कविषये इति (कै) ...	४२५, १६.
कथं ह्यविति (कै) ...	९३६, ७.	कश्चिदेकदेशस्य इति (भा) ...	५३४, १.
कथं ब्रह्मसेवाविति (भा) ...	७२४, ११.	कथेति (भा) ...	६७७, १९.
कथं ब्रह्मबन्धिति (भा) ...	६५४, ४.	कथेदानीमिति ...	४०, १८.
कथमेकवचनमिति (कै) ...	४५४, ५.	कः शब्द इति (भा)...	७, ५.
कथं स्यादिति (कै) ...	३८०, १३.	कहायेति (कै) ...	४७४, १.
कथं स्वार्थिका इति (भा) ...	४२७, ३.	कस्यर्चि रेफ इति (भा) ...	७६, ११.
कदाचिदिति (कै) ...	३०७, ८. ७३८, १३.	कस्यादिति (कै) ...	२३५, १४.
करणम् (भा) ...	९८, ८.	कस्यास्रभवतीति (भा)...	५७५, १९.
करणत्वेनेति ...	५८, ८.	कस्य पुनरित्यादि (भा) ...	१८३, १.
करणे इति (कै) ...	४७, ५.	कस्याचिदिति (कै) ...	५४८, ४.
कर्तव्योऽनेति (भा) ...	६५३, ६.	काकार्यमिति (भा) ...	६६८, १६.
कटे चटे इति (भा) ...	१०४, ३.	कानि पुनरिति (भा)...	७०७, १७.
कर्मविषयस्यायामिति (कै) ...	३७८, ७.	कामानामिति ...	९९, १६.
		कामचार इति (भा) ...	६६८, १६.
		काममिति (भा) ...	६६८, ३.
		कारक इतीति (कै) ...	६५८, १५.

कारकेति (कै) ... १८६, ८.	कालविपर्ययस्येति (कै) ... ७०६, १.
कारकेष्विति (कै) ... ४५८, १८.	कालशब्दाभ्यामिति ... ६२, १२.
कारणमिति (कै) ... ४५६, ११.	कालादिभिश्चस्येति (कै) ७६७, ०११.
कार्यभाज इति (भा) १०४, १७.	कालतमिति (कै) ... ६६८, १८.
कार्यं कालं संज्ञापयिष्येति भस्मत्युप-	कालेति (कै) ... ६७९, १७.
स्थितमिदं भवति (भा) १४८, ७. १९.	कालस्येति (कै) ... ४६७, १२.
कार्यकालमिति (भा) २२२, १३.	कालेति (कै) ... ४६७, १७.
३०५, १२.	काल्विति (कै) ... २४३, १३.
कार्यकालपक्षमात्रस्येति (कै) २८५, ८.	किप्रत्यय इति (कै) ... ७६०, ३.
कार्यकालेति (कै) ... ३८७, १२.	किमत इति (भा) १२७, ७. ४०, १२.
कार्यस्त्विति (कै) ... ७३९, १४.	किमर्थ इति (भा) ... ४८, ८.
कार्यपक्षे इति (कै) ... ५०५, १.	किमर्थमिति (भा) ... १४३, १.
कार्यमिति (कै) ... ६८४, २.	किमर्थयोगविभागः (भा) ३३१, ९.
कार्यविशेषेति (कै) ... २३१, १३.	कालमिति (कै) ... ४३, १२.
कार्यस्येति (कै) ... ७०२, १२.	किमर्थं पुनरिति (भा) ५७९, ८.
कार्यशब्दकालमिति (कै) ३९, १४.	(भाष्ये) किमिदमिति (भा) ४८, २.
कार्याणामिति ... ३३, १४.	किमन्येष्विति (भा) ... ४०४, १.
कार्यं ... ७८, १.	किमिति (कै) ५८५, १३. १०६, ३.
कार्यार्थत्वादिति (कै) २८९, ११.	किमेकस्मिन्नित्यनेनेति (कै) ३५४, १.
६४०, १.	किमोदु इति (पा) ... ४४५, १.
कार्यावेति (भा) ... ५८, १४.	किमुत्तरीयं किमन्तरीयमिति
कार्यातिदेशोऽयमिति (कै) ५८३, १०.	(भा) ४४९, १०.
कार्यत्वादिति (कै) २२०, २.	किं च कारणमिति (भा) १४३, ८.
कार्यत्वेनाश्रयणादिति (कै) ३०८, ८.	किंचिदिति (कै) ... ४४३, ५.
कार्येति (कै) ... २४३, १५.	किंचिद्वचनम् (कै) ... ४८५, १.
कार्यं संविज्ञानमिति (कै) ४००, १६.	किं तकार इति (भा) १५१, २.
कार्येति (कै) ... ६४४, ११.	किं तच्च पूर्वपरविधिरिति
कालभेदान् (भा) ... ७८६, ६.	(भा) ६४०, १६.

किं तर्हीति (भा) ... १४३, १४.	कुक्षम् (कै) ... २४६, १५.
(कै) ६६४, १. (भा) ६८८, ८.	कूटस्थमिति (भा) ... ३६, ८.
किं. नियमार्थमित्यादि (कै) ७४९, १७.	कूटस्थेऽप्यिति (भा) ... ३६, ४.
किं नद्या इति (कै) ... ८१४, २०.	कृतम् अन्वयोः साधुलम् (भा) १११, २.
किं पुनरिति (भा) ... १०६, १७.	कृतसामर्थ्य इति (भा) ४८६, १.
६४४, ५.	कृतान्तेति (कै) ... ३८०, ४.
किं पुनरिति (भा) ... ६८०, १.	कृतान्तेषु ... ३८, १२.
६३८, १३. ७८६, १. ४७, १३.	कृतेऽसोऽप्येति (कै) ४६६, १७.
किं पुनरन्याय्यमिति (भा) १४४, १३.	कृतेऽपीति (कै) ... २०६, १०.
किं पुनरनेति (भा) ... २७७, १४.	कृते इति (कै) ६७१, १८. ६८८, १.
किं पुनः कारणम् (भा) ८१०, १६.	कृते वेति (कै) ... ८१५, १०.
किं प्रयोजनमिति (भा) ५४, ६.	कुला (भा) ... ४६, ८.
४१०, २.	कृतस्थिति (कै) ... १८५, ७.
किं मुखमिति (कै) ... ९५४, १६.	कृदन्तमिति ... ७०, १०.
किं मेज्जन्तेति (कै) ... ४६१, ६.	कृदादिव्यपदेशस्थेति (कै) ७०४, १०.
किं यत्सर्वमिति (कै) ४०८, १०.	कृपोरुजः (पा) ... ६८, ९.
किं यद्येति (कै) ... ७६३, ९.	कृप उरिति (भा) ... ७६, ११.
किं सन्त्येति ... १९, २.	कृमेज्जन् (पा) ... ८३, ६.
किं स्वकारणेति ... ५५, १४.	केचिदाकुरिति (कै) ... १६, १७.
किं वक्तव्यमिति (भा) ... ३१७, २.	केचिदिति (कै) ... १५४, १०.
किं संज्ञेयमिति (कै) ... ३७७, ३.	२४७, १३.
कृषिनेति (कै) ... ८३५, ८.	केनासाविति (भा) ... ५०५, ८.
कृत एतदिति (भा) ... ९७०, ११.	के परे (भा) ... १०३, ११.
कृतः पुनरिति (भा) ... २४८, १९.	केवञ्चानामिति (कै) ... ५९, ७.
कृतोऽप्यिति (भा) ... ५५७, १०.	केवजः (कै) ... १९८, १६.
कुलम् (भा) ... ५५७, १०.	केवञ्चोऽपीति (कै) ... १७४, ७.
कुलादीनि (कै) ... ७१८, ८.	केवलस्थेति (कै) ... ४८६, १५.
कुमारौघ इति (कै) ... ७६०, ८.	केवलेति (कै) ... ५६४, १५.

केशामिति (भा) ... ४, १५.
 केषाच्चिदिति (कै) ... १९८, १९.
 कोपधप्रतिषेधे तद्धितबुधश्चणाद्वा

(वा) ११४, ९.

को पुनरिति (भा) ... ५११, २.
 कौशकारेण इति (कै) ... ४११, १.
 किङ्कति च (पा) ... १८०, २.
 किङ्कती (पा) ... १०८, २.
 किङ्कतीति (भा) ... १८०, १६.
 किङ्कत्यजादौ वेध्यते (वा) २०६, ७.

किङ्कत्यनन्तरो गुणभावास्तीति

(भा) २१५, १.

किङ्कन्निभित्ता हि तयोः प्रष्टुतिरिति

(कै) २१४, २.

क्रान्न इति (कै) ... २६२, १०.
 क्रान्नोरिति (कै) ... १८०, १.
 क्वजन्तेति (कै) ... ५४२, ११.

क्रमव्यतिक्रम इति (कै) ... ४४७, ९.

क्रमेणेति (कै) ... १९७, ११.

क्रियमाणोऽपीति (कै) ... ५८९, ८.

क्रियाऽऽप्तेपादिति (कै) ... ४५२, १९.

क्रियापदेति (कै) ... ४८०, २.

क्रियाप्रधानमिति (कै) ... ४४२, २.

क्रियाविशेषणत्वादिति (कै) ४५२, १२.

क्रोद्धीयमतम् (कै) ... १७५, ९.

कश्चिदपेक्षा मास्तीति (कै) ९२, १०.

कश्चिदिति (कै) १८०, १०. २५५, ९.

कश्चित् (कै) ... २५५, ६.

कश्चिद्विकारस्येति (कै) ७०१, ११.

क्वाविति (कै) ... २२२, २.

क्विविति (कै) ... २२२, ०१५.

कौ लुप्तमिति (भा) ... ६५७, १९.

(भा) ६६१, १८.

क्लिञ्चोरेवेति (भा) ... ५४२, १४.

क्लेमेति (कै) ... ८१०, ५.

क्वस्येति (कै) ... ६४५, १.

ख ।

खञ्जोऽप्राप्ताविति (कै) १६२, ८.

खड्गवृत्कार इति (भा) २०८, २.

खड्गे इति (कै) ... ६२१, ७.

खदिरबर्बुर्योरिति (भा) ५१४, ५.

खदिरबर्बुरी गौरकाण्डाविति

(भा) ५१४, ५.

(भाष्ये) खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले

भवत इति (भा) ... २५, १९.

खेद इति ... २९, १.

ग ।

गणे एवेति (कै) ... ४२८, ५.

गणेति (कै) ... ४४२, १०.

गतार्थत्वादिति (कै) ... ७७, १.

गतिरनन्तर इति (पा) ७०, ६.

गमनाभावादिति (कै) ... ६४, ९.

गमैःप्यं ड इति (भा) ... १५५, १८.	गुर्विति (कै) ... ६७९, १४.
(भाष्ये) गमादि विदादि पाठादिति	गुक्तेति (भा) ... ६८, १०.
(भा) ५०, ११.	गृह्यमाणविभक्तोरिति (भा) ४१४, १९.
गङ्गादिभ्य इति (कै) ... २७९, ५.	गृह्यमाणेत्यादि (कै) ... ४१६, ४.
गवाश्चरूपेति (कै) ... ७७५, १०.	गृह्यते इति (कै) ... ८२९, १९.
गापोलकः (पा) ... १६८, १४.	गोऽयमेतदिति (भा) ... ६२९, ४.
गापोलमिति (भा) ... ५१७, ७.	गोका (भा) ... १०२, ११.
गार्ग्य इत्यादीनामिति (कै) ५०, १२.	गोनापोति (कै) ... ५०, १०.
गाथादीनामिति (कै) ... ६९, २.	गोचान्तादिति (भा) ... ८२२, १.
गौतादिति (कै) ... १४१, ४.	गोच विद्धि इति (कै) ६९९, ७.
गुण इति (भा) ... ९६९, ४.	गोयचोऽसृष्टेति (पा) ... ८२, १०.
गुणत्वादिति (कै) ... २१८, १५.	गोरपौति (भा) ... ६८८, ९.
६४२, १, ८९४, ७.	गोरिति (कै) ... ६८८, १६.
गुणनिषेधस्येति (कै) ... ४९८, १९.	गोशब्दार्थे चैषां सप्तवादिति
गुणवदिति (कै) ... १५५, ७.	(भा) ८, १६.
गुणवचनेनेति (कै) ... ४२८, ८.	गोस्त्रियोः (पा) ... ६८८, १०.
गुणवृद्धिशास्त्रस्येति (कै) ५५९, ९.	गौरित्यचेत्यादि (भा) ... ७, ४.
गुणश्रुत्या (कै) ... १६४, १४.	गौरिति विज्ञान इति (भा) ७, १२.
गुणा अनुवन्ता इति ... ५९, १२.	गौणत्वादिति (कै) ... ९०७, ९.
गुणा अभदका इति ... १०१, १५.	गौणस्येति (कै) ... ९९९, १.
गुणाऽभावेति (कै) ... ४७५, ८.	गौणे (कै) ... २५४, १७.
गुणेति (कै) ... ७९, ५.	गौणे चैति (कै) ... २९४, १२.
गुणे कृते इति (कै) ... ४६३, २०.	गौणापेक्षयति (कै) ... २९६, १४.
गुणेत्यादि (कै) ... ५४९, ७.	गौरवाच्चेति (कै) ... २९९, १५.
गुणो भवतीति यच्चे (भा) १७६, १.	गौरवापत्तिरिति (कै) ... ४९९, २.
गुणो वद्धिरु इति (कै) ९२२, १९.	गौणेनापौति (कै) ... ८०७, १२.
गुणो ज्ञेति (कै) ... ७९७, ९.	गौरादित्वादिति (कै) ... ६९९, ९.
गुरोरन्तः (पा) ... १०, ४.	यक्षकवाक्वादिति (कै) ६६१, ८.

प्रचणमिति	७८, ९.
ग्रामशब्दोऽयम् (भा) ...	१४७, ८.
ग्रामशब्दोऽयम् चक्रर्थे इति (भा) १४८, १९.	
प्रचरेवेति (कै) ...	७६४, १.
स्नायत इत्यादीति (कै)	१५४, १५.

घ।

घस्तेति (कै) ...	५२८, ९.
घ्नन्तीत्यादि (भा) ...	६४५, ७.

ङ।

ङकारस्येति (कै) ...	६७९, १.
ङकारादिस्थिति (कै) ...	१९५, १५.
ङितं चैनमिति (भा) ...	९९८, ७.
(कै) ९९८, ९.	
ङितो यत्कार्यम् (भा) ...	९९८, ४.
ङिलादिति (कै) ...	५७७, १५.
ङिदेवानेकालान्यस्येति (भा) ५७९, ५.	
ङिदुःखपदेश इति (कै) ९९६, १०.	
ङीवादि (कै) ...	५८, ४.
ङीबुध्नोरिति (कै) ...	६७०, ८.
ङ्यामिति (भा) ...	६८०, १४.
ङ्यावपचणे चदीर्घ इति (भा) ६०७, १४.	

च।

चकार इति (भा) ...	६६८, ८.
चकार लोपेति (कै) ...	९५९, ९.
चकारस्येति (कै) ...	६५९, १७.
चक्रतुरिति (कै) ...	६८९, १५.
चतुरः शसौ (पा) ...	१४५, १८.
१४६, ४.	
चतुर्थत्वे इति (भा) ...	६६८, ६.
चतुर्भिरिति (भा) ...	९०, १.
चतुष्टयौति (भा) ...	६८, ६.
चत्वारोति (भा) ९६, ९९, ९९, ९०.	

चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डित

(चरिः) ११०, ६.

चरत्यर्थे इति (कै) ...	६६८, ७.
चरितमिति (कै) ...	५४४, १२.
चरेष्ट इत्यादि (कै) ...	५१८, ८.
चर्चापदानि (भा) ...	४६, १६.
चर्मादीति (कै) ...	४८८, ११.
च शब्दाग्नलस्येति (कै) २०९, १०.	
चिकीर्षक इति (कै) ...	१८९, ५.
चिचेति (कै) ...	७०५, ११.
चिराचिरवचनात् (भा) ७८०, ६.	
चिरप्रत्ययेति (कै) ...	४०८, ९.

छ।

छनेत्यादि (कै) ...	८०७, १६.
छयताविति (कै) ...	६८८, १९.

हान्दसः प्रयोग इति (कै) ४६८, १७.
 हान्दसश्चेति (कै) ... ६७१, ५.
 हान्दसमिति (भा) ... ९९६, ४.
 हिष्टेऽपीति (कै) ... ५६७, ८.

ज ।

जक्षित्यादि (पा) ... ९४५, २.
 जग्ध्वादिष्वादेशस्येति (भा) ६४५, १०.
 जनपद (पा) ... ८१३, १६.
 जनपदान्तरिति (भा) ... ४७, १४.
 जश्लं प्राप्नोतीति (भा) ६५०, १८.
 जश्लमपीति (भा) ... ११७, ८.
 जश्लसोरिति (कै) ... २६१, १३.
 जस् भावादिति चेदुत्तरजेति

(वा) ४४०, १२.

जहत् सार्था तु तत्रैव यत्र रुद्धि-

विरोधिनि (दृष्टैरक्तम्) २३७, २.
 जायादिनेति (कै) ... २९५, १३.
 जातिग्रहणम् (भा) ... २१८, १०.
 जातिपक्षेति (कै) ... ९९, १५.
 जातिस्फोटस्य चेति (कै) १०८, ६.
 जातिस्फाटिति (कै) ... ९५५, ८.
 ६९, २०.
 जातिस्फोटपक्षे तूत्यतिः (कै) ९५५, १६.
 जालीति (कै) ... ८५, १६.
 ११५, ११. ९६०, २.
 जातेरपीति (कै) ... ३५, ११.

जालौ बहवचनमिति (कै) ७३४, ८.
 जात्यभिव्यक्तीति ... ८६, १४.
 जात्याकृतियुक्तयः पदार्थः

(न्यायसूत्रम्) ३५, १३.

(भाष्ये) जात्याख्यायामिति (भा) २१, ६.
 जात्याख्यायाम् (पा) ... ७३४, १०.
 जिह्वाया अप्ये (कै) ... ९६४, १२.
 ज्ञानेति (कै) ... ९, १.
 ज्ञानेनैवेति (कै) ... ९५, १६.
 ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति

(कै) १०९, १५.

ज्ञापकद्वारेणेति (कै) ... १५१, ८.
 ज्ञापकादिति (कै) ... २६९, ८.
 ज्ञापकादेवेति (कै) ... ४६८, ४.
 ज्ञापकमेवेति (कै) ... ४६८, १.
 ज्ञापकमिति (कै) ... ७५७, ६.
 ज्ञापनार्थमिति (कै) ... ७११, ९०.

झ ।

भकारभकारयोरपि हि पदान्तयो-

रिति (कै) ... १०७, ७.
 भटिति (कै) १९२, ८. ९५५, ४.
 भरो भरीति (पा) ... ९७०, ७.
 भरो भरि सवर्णे (पा) ९८०, ७.
 भयो च इति (पा) ... ९८८, ७.
 भलो भलीति (पा) ... ६६८, ४.

अ ।

जिनति वृद्धिनिमित्ते इति (कै) ६८५, ९.
 जिनत्कितामिति (कै) ... ७१७, ९.
 जिनत् कित्स्तरा इति (कै) ७२७, १२.

इ ।

डापि चेति (कै) ... ४६८, १९.
 डाव्विषयत्वमपीति (कै) ४९२, २.
 डितः खल्वपीति (भा) ४१६, ९.

उ ।

उग्र भवतीति (कै) ... ८१२, १२.
 उज्जिठाविति (कै) ... ८२७, ४.
 उज्ज्विधौ संख्याया इति (भा) ८१४, १२.
 उंस्त्विति (कै) ... ४९, ९.

ड ।

डकारान्न इति (कै) ... ७६१, १५.
 डति च इत्येवेति (भा) २९४, १०.

ढ ।

ढको विधिरिति (कै) ... ६२७, ४.
 ढलोपस्थासिद्धत्वादिति (कै) १८२, १२.

ण ।

णकारोऽवेति (कै) ... ९०, २.
 णेरणावि- (पा) १६१, १. १११.
 णौ स्थानिवदिति (भा) ६७७, १.
 ण्यलोपाविति (वा) ... १५२, १.
 णां णावियङ् (भा) ... १८२, २.

त ।

तच्चापीति (भा) ... ७२८, १९.
 तच्चावश्यमिति (भा) ... २७८, १९.
 तच्चेति (कै) ५५२, १७. ५९०, ५.
 १०७, १७. १४०, १७.
 तच्चैकमिति (कै) ... ९७, १६.
 तच्छेष (भा) ... १७१, १२.
 तज्ज्ञापयतीति (कै) ... ४७४, १७.
 (भा) ८१०, १८.
 ततयेति (कै) ५०, १४. ८५, १७.
 २९०, १०. ४१९, ९. ५५६,
 १४. ७५०, १. ८२०, १२.
 ततश्च समुदायेति (कै) २१६, १५.
 ततश्च संज्ञितेति (कै) ... ४०४, ९.
 तत इति (कै) ... ४८५, २.
 ५५९, ७. ६५८, ५.
 ततः सर्वथेति (कै) ... ४४९, ४.
 ततोऽपि लघौथो भावेति (कै) ४२९, १.
 ततो यदुक्तमिति (कै) ५७४, ४.
 तत्कीर्तने चेति (भा) ... ४९२, ९.

तत्तर्ही (भा)	... ५१, २.	तत्र छमोरित्यादि (के)	७२१, ८.
तत्त्व इति (के)	... ४८१, ११.	तत्र परत्वेति (के)	... ७५२, ९.
तत्त्विति (के)	... १२२, १.	तत्र न्यायेनेति (के)	... ६६, १५.
तत्पुरुष इति (के)	... २५४, १२.	तत्र विधानेति (के)	... ४७२, १६.
तत्पूर्वमिति (के)	... ६३२, १५.	तत्र विपूर्वं इति (के)	... ५०२, ९.
तत्प्रतिपादितमिति (के)	... ५०४, २.	तत्र वाक्यं यवेति (भा)	... ५१२, १.
तत्प्रत्यगादेव (के)	... ८२१, १.	तत्र व्याख्यानादिति (के)	... ७२१, ११.
तत्फलस्थेति (के)	... ५०८, ४.	तत्र यद्यपीति (के)	... ८०४, १८.
तत्त्वमिति (के)	... २५१, १.	तत्र शब्दान्तरादिति (भा)	... ५११, ९०.
तत्त्वमपीति (के)	... ८१७, १.	तत्र षष्ठेति (के)	... ७४२, ८.
तत्र ऋकारेति (के)	... ८५, १२.	तत्र समुदायेति (के)	... ८१, ९.
तत्र केवलेति (के)	... ८०, ९०.	तत्र मप्रदशेति (के)	... ८५, २२.
तत्र च साक्षादिति	... ८१, ११.	तत्र सामर्थ्यादिति (के)	... ५५५, ७.
तत्र चेति (के)	... २४८, २.	तत्र चोति (के)	... ११६, १०.
तत्र यद्वेति (के)	... १६४, १६. २१२, ९.		२००, १२. ५५२, ४.
तत्र नपुंसकमिति (के)	... २९९, ८.		८१४, १०.
तत्र पुनरिति (के)	... ४४०, ५.	तत्र हि सूत्रे इति (के)	... १८१, १.
तत्र साधुदालमिति (के)	... २९२, १७.	तत्र हि दिक्शब्दाऽस्त्विति	
तत्र यदेति (के)	... ०४८, ९.	(के)	... ४२१, १.
तत्र यान्ति (के)	... ४६०, ४.	तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति (भा)	... ११२, ८.
तत्र वा भवमिति (के)	... २६५, १०.	तत्राग्निरिति (के)	... १२, १२.
तत्र वृत्तिकारेणेति (के)	... ४४६, १०.	तत्रानुवृत्तौति (भा)	... ५८, १४.
तत्र वेदे इति (के)	... ४६८, १४.	तत्रासत्यामपीति (के)	... ८१, ९.
तत्र त्विति (के)	... ६६२, ५४.	तत्रासंज्ञितायामिति (के)	... २७५, १२.
तत्र न सिध्यन्तीति (भा)	... ५२५, ८.	तत्राश्रितेति (के)	... ७००, १२.
तत्र भव (पः)	... २६९, २.	तत्राश्रयःस्थामिति (के)	... ७४१, ७.
तत्र भावसाधनस्थेति (भा)	... ६५०, १०.	तत्राऽपरूपेति (भा)	... ५८०, ७.
तत्र वेति (के)	... ७१२, १०.	तत्रेति (के)	... ६, ९. ६८, १. ८१, १०.

११६, ४. २५०, ११. २५१, ५.	तदपेक्षिष्यामश्न इति (कै)	१६४, ३
२७४, १६. २२७, ६. २८७, ८.	तदभावस्यैवेति (कै) ...	२२७, ४.
४१९, १७. ४२३, ८. (भा)	तदन्तविधिरिति (कै) ...	२९९, ७७.
४५७, ८. (कै) ४७०, १४.	तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्त इति	
४७२, ९. ४८४, ४. ४९६, १२.	(कै) २००, २.	
५५५, २. ५८५, १. ७२१, १.	तदर्शसङ्कावादिति (कै)	१२०, ५.
७५५, १३. ८०२, ४. ८०४, ९.	तदर्थानुगतानामिति (कै)	२८०, १०.
८२२, ८.	तदनाश्रयेणेति (कै) ...	५५०, १४.
तन्नेन्द्रस्येति (कै) ...	तदर्थोपपत्त्य एव स्यादिति	
तन्नेशकस्येवेति (कै) ...	(कै) ५८५, १२.	
तच्चैवामिति (कै) ...	तदसंनिधाविति (कै) ...	६०१, ४.
तच्चैव पूर्व्वेति (कै) ...	तदनुरक्तेति (कै) ...	६२३, ८.
तच्चोत्तरमाहेति (कै) ...	तदङ्गभूतानामिति (कै)	४८८, १०.
तत्त्ववर्णे इति (भा) ...	तदवयवमिति (कै) ...	७२६, ४.
तथापीति (कै) ...	तदन्तविध्यभाव इति (कै)	८०४, ५.
२९, १२. २९१, १. ७२०, ९.	तदस्य परिमाणम् (पा)	८१४, १४.
तथाचेति (कै) ...	तदन्तविधिरिति (कै) ...	८१८, १.
तथागोष्केति (कै) ...	तदाक्षुधमिति (कै) ...	८८, १६.
तथाहोति (कै) ...	तदाश्रये (भा) ...	१२७, १६.
५९०, १२.	तदा तस्याथं विशेषणत्वादिति	
तथायेति (कै) ...	(कै) १६५, ४.	
तथाविधस्येति (कै) ...	तदा चादीनामिति (कै)	४४५, ७.
तथाविधत्वादिति (कै) ...	तदा संज्ञेति (कै) ...	४८२, १३.
तथेति (कै) ...	तदाश्रये इति (कै) ...	६६३, १२.
तथेवेति (कै) ...	तदित्यस्यानुपादान इति	
तथैव प्रकृत्यतिरिति (कै) ...	(कै) ८२८, ५.	
तदनुगत इति (कै) ...	तदौघा मिश्रयेति (कै) ...	७८२, ५.
तदन्तर्गतत्वादिति (कै) ...	तदुभाभ्यामिति (कै) ...	२४१, १८.

तदेति (कै) १८७, १९.	तद्वचन्यमिति (भा) ... १०६, १९.
७०८, १४.	तन्प्रत्ययान्ता इति (कै) १८६, १९.
तदेवमिति (कै) ... ७५, १७.	तन्मतेनेति (कै) ... ४६९, १.
तदेव नामेति (भा) ... १३७, ७.	तन्निमित्तस्थिति (कै) ... ४४७, १.
तद्गुण भवति मन्त्रादिति	तन्मन्त्रमिति (कै) ... ४५५, ४.
(भा) ५७, १९.	तन्निमित्त इति (कै) ... ४८९, ११.
तद्गुण एवेति (भा) ... ५८, ९०.	तन्निवृत्त्यर्थमिति (कै) ... ४५७, १३.
तद्वचनेति (भा) ६६, १३.	तन्मन्त्रायेति (कै) ... ८०, ८.
तद्यथा दृष्ट इति (भा) ८१, ९०.	तपरति (कै) ७७, १७. ७८१, १.
तद्वचन्यतर पद इति (भा) ११८, ६.	तपरस्त्रजे चेति (कै) ... ८०१, ६.
तद्भावितानामेवेति (कै) १९१, ७.	तपरसंज्ञेति (कै) ... ८०, ४.
तद्विशेषणत्वादिति (कै) १६७, ३.	तपर इति (पा) ... १९८, १.
तस्यः सारण्यक (भा) ३४७, ११.	तपरकणं क्रियते (भा) ... १४९, ४.
तद्विज्ञानस्थिति (कै) ... ९७९, ८.	तपरकरणसामर्थ्यादिति (भा) ११५, १.
तद्गुणोभूत इति (भा) ३४३, १५.	तपरकरणमिति (कै) ... ७८४, ३.
तदर्शनादिति (कै) ... ३८६, ११.	तमपक्षमनर्थकमिति (कै) ५३८, ९०.
तद्गुणत्वात्पदान्ता इति (कै) ५२५, ४.	तमिति (कै) ... ४६४, ७.
तद्विकारः सर्वा इति (कै) ५५०, १०.	तयोर्योग्योः (कै) ... १०९, १९.
तद्विज्ञानमिति (कै) ... ५८६, १.	तयोश्चान्तरा नयस्य पर्वताश्च
तद्वचन्यमिति (भा) ... ७०४, १४.	भवन्तीति (भा) ... १४७, ७.
तद्विशेषणमिति (कै) ... ७११, १६.	तयोरभाव इति (भा) ५१८, ७.
तद्वचनेति (भा) ... ७७६, १८.	तर्हीति (कै) ... ८९०, ८.
तद्वदेति (कै) ... ७८८, १.	तस्मिन्नेति (भा) ... १३७, ११.
तद्यथेति (कै) ... ७८८, ११.	तस्मिन्निति (कै) ... ८, ९.
तद्विशेषणत्वेनेति (कै) ... ८०९, ४.	तस्मिन्नस्त्रजेति (भा) ... १०, १.
तद्रूपान्तरपेक्षेति (कै) ... १७३, १९.	तस्मिन्नमिति (कै) ... १८६, ७.
तन्मेति (कै) ... ८७, १०.	तस्यदिति (कै) ... ४८१, १५.
तन्निमित्तपक्षस्थापौति (कै) ९१७, ५.	तस्यमन्त्रान्तरः (पा) ... ४८१, १६.

तस्य (कै) ८००, १२.	तस्य सर्वचेति (भा) ... ६०२, १०.
तस्य भावः (पा) ... ७२, ३.	तस्या चक्करमिति (कै) ६०२, १४.
तस्य लोपः (पा) ... २२०, १.	तस्यादिवद्भावादिति (कै) ६४१, ६१.
तस्याम्पत्तौतायामिति (कै) ३०, १८.	तस्मादर्थनिष्ठमिति (भा) ७५८, १६.
तस्याचेति ६६, ३.	तस्य दोष इति (भा) ७०६, १३.
तस्यैवेति (भा) ... १२५, ११.	तस्मिन् कार्यमिति (कै) ७२७, १८.
तस्मात्तचेति (भा) ... १०५, ८.	तस्मिन्निति (कै) ... ७३५, ११.
तस्याकृतः (भा) ... १३७, ७.	तस्योच्छ्वेदेति (कै) ... ८२५, ३.
तस्मादेव चेति (कै) ... १७८, ७.	तस्यैवान्वयेति (कै) ... ८६, ६.
तस्मान्मुञ्जेति (भा) ... १८१, १७.	तस्यैकवर्धलमिति (कै) ८७, १४.
तस्मादिति (भा) ... १८०, ८.	तात्पर्येति (कै) ... ५६४, १३.
(कै) ४५८, ७. ५८९, १. ८२१, ८.	ताभ्यामिति (कै) ... ९७७, ३.
तस्मादिग्लच्छणादिति	तावत्येवेति (भा) ... ३७, ५.
(भा) २०५, १७.	ताकृत्य इति ७८, २१.
तस्मादित्युत्तरस्य (पा) ... २३८, १५.	तावेवेति (भा) ७८, ३. (कै) ५२०, ४.
तस्मादित (पा) ... २५१, ६.	तात्पादौति २६४, ८.
तस्यावचनम् (भा) ... २७२, १७.	तावत् (भा) २८४, १.
२७४, २.	तावसेवेति (कै) ... ४५७, १.
तस्येत्ययमिति (कै) ... २७२, २.	ताम् (कै) ७१८, ६.
तस्मादौर्वाणामेव तपराणामिति	तिमिति (कै) ... २३१, ७.
(भा) २८४, १६.	तिरोद्धितत्वादित्यादिना ८१, २१.
तस्याचेति (कै) ... २८४, ४.	तिस्त्रो मावा इति (भा) १०६, १३.
तस्मिन् क्रियमात्र इति (भा) २५५, १५.	तिष्ठततस्य (पा) ... १४६, १४.
तस्या एवेति (कै) ... २५८, १५.	तिर्यक् पथः (भा) ... ५३३, ८.
तस्य चेति (कै) ४०१, १४. ५०४, १५.	तिङ्त्वान् (कै) ... ६००, ६.
तस्माद्वाञ्छयेति (कै) ... ४५९, ६.	तिङ्त्वम् (कै) ... ६००, ८.
तस्य क्रियन्मस्येति (कै) ४६३, ७.	तिष्ठतौत्यादि (कै) ... ७४६, ४.
तस्यानिर्देशार्थ इति (भा) ५३४, ८.	तिष्ठणामिति (कै) ... ७०१, ५.

तुङ्गेति (कै)	२५, ११.
तुल्यास्य प्रयत्नम् (पा)	५२, १४.
तुल्यन्यावेति (कै) ...	१८१, १७.
तुल्यकालेति (कै) ...	२११, २.
तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च स्वार्थसंज्ञं भवति (भा) ...	२७२, १८.
तुल्यास्येत्यादि (कै) ...	२७२, १२.
तुल्यजातीयस्येति (भा)	५४२, १. ६७७, ८.
तुल्येति (कै)	५४८, १.
तुल्यफलत्वाच्चेति (कै) ...	१४१, १.
तुल्यीयासमासे सर्वादीनौति (भा) ४२६, २.	
तुल्यीयायाः सर्वादीनौति (भा)	४२६, ८.
तुल्यीयचतुर्थयोरिति (कै)	४४२, १२.
तुल्यदादौनामिति (भा)	५००, ७.
तुल्यीयान्नादिति (कै) ...	५६२, १५.
तुल्यीयेति (कै) ...	५८७, ४.
तेषांलिति	५, २१.
ते लोकोत्तरेति	२८, ८.
तेनाप्येतद्वक्तव्यम् (भा)	७८, ११.
तेनैचेति (कै)	८८, १५.
तेषु च लतेल्विति (कै)	१०२, ८.
तेषामेवेति (कै) ...	१२०, १२.
तेन (भा)	१२४, १२.
तेषां चेति (कै) ...	१२७, २०.
तेभ्योऽपि विद्यतावेकौ ताभ्यामिचौ तथैव च (शिक्षा)	१५२, १३.

तेनेति (कै) १५८, ६. १५८, १६. २०२, ४. ८२५, १२.	
तेनैव तस्यायुक्त इति (भा)	१७२, ८.
ते चापित्वा इति (भा)	२६०, ४.
तेन लृतौति (कै) ...	२७५, ५.
तेषाम् (कै)	२०८, १४.
तेन द्विविधिति (कै) ...	२८५, ६.
तेषामेवाच्चेति (कै) ...	४२८, २.
तेनाल्लतौति (कै) ...	४८४, १४.
तेन वेत्यादि (भा) ...	४८७, १२.
तेनास्यं विशेषेणेति (भा)	५१२, १२.
तेषामिति (कै) ...	५५६, ४.
तेन विशेषणेनेति (कै)	७८८, १७.
तेनेञ्च्येति (कै) ...	८२२, ८.
नैरपीति	२७, ५.
तौ चेति (कै)	२४२, ४.
त्यदादिप्रधान इति (भा)	४१६, १६.
त्यदादीनामः (पा) ...	६६, १८.
त्रिषुषणूकम् (भा) ...	२७, ६.
त्रिराहृत्येति (कै) ...	६०, ४.
त्रयोच्चेति (भा) ...	७१, १५.
त्रिविधिति (कै)	४८६, १.
त्रयस्यमिति (कै) ...	६७२, ७.
त्रय इति (कै)	६८१, १२.
त्रिवन् इति (कै) ...	७१८, १.
त्रिभागाधिका इति (कै)	७८६, ८.
त्री ते इति (भा) ...	५२२, ५.

य।

याजेति (कै)	७२६, ७.
यिप्रित्यस्येति (कै)	७२८, १०.

दा.

दकारश्च नलं स्यादिति (कै)	५४५, ९.
दक्षिणदक्षिणस्येति (भा)	४२८, ४.
दक्षिणो यस्येति (कै) ...	५२२, ४.
दक्षीत्यादाविति (कै)	४४८, ११.
दधीति (कै)	७१४, ८.
दधेरिति (भा)	२१८, २१.
दर्शनादिति (कै)	२२२, ८.
दाषिति (कै)	२४१, ९.
दाष्टिनायनादि (पा) ...	१४७, २.
दातिर्लवणार्थ इति (भा)	४२, १६.
दाषाशब्दयोरिति (कै)	२२८, ११.
दाषाः प्रकृतय इति (कै)	२४१, १.
दाप् शब्द एवार्थवान् न दाशब्द इति (कै)	२४५, २.
दिवादिष्विति (कै)	२५२, १५.
दीर्घाश्च (भा)	८२, ८.
दीर्घाश्च इत्येवेति (कै)	१०२, ७.
दीर्घलं चैव ङीति (भा)	२७७, १८.
दीर्घाणां षोडशमानां सूतानां च प्राप्नोति इति (भा)	२८२, १२.
दीर्घलस्येति (कै)	४६०, ७.
दीर्घल्लत इति (कै)	५८१, ८.

दीर्घेति (कै)	५८१, १२.
दीर्घलम् (भा)	७२६, १८.
दीर्घाश्च इति (कै)	७५२, १०.
दीर्घाभवतीति (कै)	८२४, १६.
दीर्घस्येति (कै)	१७८, २.
दुष्टलमिति (कै)	२०, १०.
दुरवधारलादिति (कै)	५५, १०.
दुरौषोऽपि (अर्थादिस्त्वम्)	१८५, ८.
दुर्धिय इति (कै)	४७२, ५.
दुर्लभ इति (कै)	५५६, ७.
दुष्टलेति (कै)	४७२, २०.
दृष्टमिति	१४, ४.
दृष्टा ङीति	८८, १२.
दृष्टस्येवेति (कै)	२२०, १४.
दृतिं न शृङ्गं सरसी शयानम् (भा) २२५, १४.	
देवलम् (कै)	९, ६.
देशशयत्तेष्विति (कै)	१२, ८.
देशभेदेन लिति	६५, ८.
देविका शिंशपेति (पा)	१२१, १२.
देशेति (कै)	१२०, १२.
देशयज्ञं चेति (भा)	४८२, २०.
देवेति (कै)	५२८, ८.
देवयतेरिति (कै)	६६२, १.
देवदत्तादयश्चेति (कै)	७५४, ५.
देवयज्ञीत्यादीति (कै)	५०२, ८.
दीषापतिरिति (कै)	५४, १८.

धातुप्रवृत्तिमिति (कै) ...	१८४, १.	न च राज्ञिति (कै) ...	३९, १९.
धातुप्रतिपदिके (भा)	८५, १८.	न च वर्षाद्भवेति (कै) ...	१०१, ९.
धातुर्विकरणो वेति (कै) ...	११०, १९.	न च गुणेति (कै) ...	५५७, ९.
धातोरिति (कै) ४९९, ९. ८०९, ११.		न च प्रदेशेति (कै) ...	५९१, १८.
धात्वर्थ इति (कै) ...	७८०, ९.	न च तस्मादिति (कै) ...	९२४, ९.
धात्वादिस्थस्यापीति (कै) ...	५७, १५.		९२४, ९.
धात्वादीति (कै) ...	८८, १९.	न च उभतुमिति (कै) ...	९५५, १.
धात्विति (कै) ...	४०५, १.	न च कर्णेति (कै) * ...	१९१, १.
धानाशष्कुलिनौति (भा) ...	५९५, १४.	न च संज्ञाविधाविति (कै) ...	८९०, ७.
धिम्वन्तीत्यादि (भा) ...	९९५, ११.	न चाज्ञेत्यादि (भा) ...	९०८, १०.
धिम्वन्तीति (कै) ...	९९९, ९.	न चास्मिन्भवो युगपदिति	
धीमतः (कै) ...	९, ८.	(कै) १७४, १९.	
धेडोऽपीति (कै) ...	९४९, १४.	न चापीति (भा) ...	४५५, १५.
ध्वनिरिति ...	९१, ९०.	न चार्थ इति (कै) ...	७५७, १.
ध्वनिहता ह्रस्विः (भा) ...	७९०, ११.	न चेति (कै) ...	१७४, ९. ९४९, ९.
ध्वनिः शब्दगुण इति (भा) ...	७९०, ९.	९०४, ५. ९७८, ९. ४११, ८.	

न।

न कर्त्तव्यः (भा) ...	७४८, ९.	न चेयमिति (भा) ...	९४८, १८.
न कार्यकालेति (कै) ...	५१९, १८.	न चेकेति (कै) ...	५९१, ११.
न काष्ठसग्रावाधीयत (भा) ...	८४, १.	न चेवेति (भा) ...	४९, १०.
न कूपस्त्रपेति (कै) ...	८९, ९.	न चैतयोरर्थयोरिति (भा) ...	४५९, ९.
न खल्वपीति (भा) ...	४९९, १९.	न चैवेत्यादिना (भा) ...	४८९, ९.
९९५, ९. ९८९, ११.		न चोक्तमिति (कै) ...	४७९, १०.
न गर्भेति (कै) ...	४०९, १७.	न भकारेत्यादि (भा) ...	१०७, ५.
न गम्येवेति (कै) ...	९५४, ९.	नञ् समासेऽपीति (कै) ...	४१७, ११.
नङ् (कै) ...	९५९, ८.	न तथेति (कै) ...	९८, १९.
		न तु कार्येति (कै) ...	१७९, ९.
		न तु वाक्यभेदेनेति (कै) ...	१९९, ११.

न तु विततीति (कै) ...	३३०, ८.	ननु शेति (भा) ...	८०, ७. १७०, ८.
न तु पातेरिति (कै) ...	३८४, ६.		५२८, १४. ५८०, १७.
न तु ज्ञानिधनयोरिति (कै) ...	४४१, १७.		६४८, १४.
न तु तदङ्गमिति (कै) ...	४८४, ७.	ननु क्लित इति (कै) ...	२२६, ८.
न तत्र कङ्कटा इति (कै) ...	५१४, ३.	ननु तीर्णिरिति (कै) ...	६६, ६.
न तदन्तस्थेति (कै) ...	५०५, १०.	ननु भयमिति (कै) ...	४५७, १७.
न तो स्त इति (भा) ...	५३०, ३.	ननु चावापोति (भा) ...	५०८, १४.
न तु प्रत्ययनिमित्त इति (कै) ...	७११, ७.	ननु चेदानीमिति (भा) ...	६०८, ११.
न तर्हीत्यादि (भा) ...	७१२, १२.	ननु संज्ञितायामिति (कै) ...	७४१, १७.
न वेभ्यः प्रतिषेध इति		ननु चेष्टापोति (भा) ...	४३३, ४.
(भा) ७२३, १५.		नन्विति (कै) ...	५६, २. ७५, ४.
न तु दिग्योगेति (कै) ...	७४४, ३.		८१, १५. १४८, १. २००, ३.
न तु सामर्थ्यादिति (कै) ...	८०७, ५.		२१८, १२. ३८५, १२. ३८८, १.
न त्विति (कै) ...	२२६, १६. ३७८, १.		२. ४१०, १५. ५०६, ६. ५८८, २.
४०३, १८. ४०७, १. ४१८, १२.			३. ६२६, ८. ६७६, २. ६८८, ६.
४२३, १२. ५२७, ८.			६. ५६८, ७.
५१५, १६. ५७२, १. ६०२, ५.		नन्वनुपदिष्टायेति (कै) ...	८३, ४.
न त्वज्ञातिरेवेति (कै) ...	८५, ११.	नन्वादगुण इति (कै) ...	१८८, १२.
न त्वाधारस्थेति (कै) ...	१३४, ३.	नन्वसतीति (कै) ...	६८२, ६.
न त्वस्थेति (कै) ...	३८८, ६.	नपुंसकस्थेति (कै) ...	१५८, ११.
न त्वपूर्वं इति (कै) ...	४७४, ८.		५२०, ११.
न त्वानन्तर्यं इति (कै) ...	६३६, १३.	न प्रत्ययेति (कै) ...	२०४, १.
न त्वयमिति (कै) ...	६८३, १.	न पदान्- (पा) ...	२१२, ५.
न त्वं स्यादिति (कै) ...	८२०, २.	न प्राप्नोतीति (भा) ...	२४६, ७.
न त्वेति (कै) ...	१४१, ४.	(कै) ६१८, १५.	
न त्वालि- (पा) ...	१५८, २.	न पुनस्तत्परत्वादिति (कै) ...	२८३, ११.
न त्वस्थेति (कै) ...	१५५, १.	न पदान्निविधाविति (भा) ...	७२४, ७.
न त्विमिश्रणीति ...	२३, १४.	न पुनरिति (कै) ...	७४०, १३.

नपुंसकेऽपीति (कै) ... ८२४, १७.	२. ११२, १. (भा) ४७२, ११.
न भवन्तीति (भा) ... १८५, १७.	(कै) ५१२, ८. (भा) ५५८, ८.
न प्रत्यय इति (भा) ... ४७१, १.	(कै) ५८२, ४. ११७, ११.
नपुंसके न व्यापार इति	७२८, ५. ७४८, १२.
(भा) ४७७, १५	न हि रेफस्येति (कै) ८०, १२.
न स्वेच्छितवै (भा) ... १७, ९.	न हि द्रलोप इति १०२, ५.
न याभ्यामिति (पा) ... १९१, ८.	न ह्ययमिति (भा) ... २५१, १४.
नरसिंहवदिति (कै) ... ८९, ४.	न हि द्वयोरिति (कै) ५९५, ७.
न वेति (पा) ... ७२, ६.	न हि तदेति (कै) ... ५४६, २.
न वेति विभावेति (पा) १०८, १५.	न हि देवदत्तस्येति (भा) ६२७, २.
न व्याप्त इति (कै) ... ४२०, १०.	न ह्यभावेति (कै) ... ६१८, ४.
न वेति यद्गम्यते इति (भा) ४८०, १८.	न हि नित्यानामिति (कै) ६७८, ४.
न प्रकल्पत इति (कै) ५६६, १२.	न हि युगपदिति (कै) ७४४, ६.
न मांसपिण्ड इति (भा) १२४, ८.	नारायणमित्यादि (कै) ९, २.
नवेति यत्प्रतीयत इति (भा) ४८१, ९.	नादेति ... ११, १.
न विशेषित इति (कै) ४८७, १६.	नामाख्यावेति (भा) ... ९९, ६.
न बाध्यते इति (कै) ... ५२७, १.	नायमिति ... २८, ८.
न वेति (कै) ५५५, १२. (भा) ५८४, १६.	नानाशब्दमिति ... ५८, १६.
न चैवेति (भा) ... ४२८, १५.	नानात्वमकारस्येति ... ६९, ५.
नष्टं गृहमिति (भा) ... २८६, १५.	नास्तीति ... ७४, ९.
नष्टः प्रत्ययः इति (भा) २८७, १.	नापीति (भा) ८०, १६. ८२५, १६.
नष्टाश्चदम्भरयवदिति (भा) ५५२, १६.	नाल्ललाविति (पा) ... ८१, ११.
नष्टास्येति (भा) ... ५५४, २.	नार्थव्यत्ययः ... ८८, १०.
न साधोय इति (भा) ८६, ११.	नाभिनभम् (पा) ... १२८, ५.
न सन्नियेति (कै) ... ४०८, १२.	नामन्ति ते समानाधिकरणे
न सिध्यन्तीति (भा) ... ६४१, १८.	(पा) १२९, ५.
न सौति (कै) ४६, १६. ४८, ११.	नामावाक्यत्वमिति (कै) १६७, ५.
८२, १०. १२७, १२. १६६,	नाक्त इति (कै) ... १८५, १५.

नान्यथेति (कै) ...	१८७, ८.	नामधेयस्य लिति (कै)	८२७, १६.
नासिकापौति (कै) ...	१५६, १२.	नानुवादे इति (कै)...	६५४, ५.
नास्थेति (कै) ...	२५८, ८.	निपातानां चयोनकलमिति	२, १८.
नादः (भा)...	२६०, १२.	नित्यकर्मतामिति ...	१२, २०.
नाच् कार्यमिति (कै)	२७७, ८.	निष्कारण इति (भा)	१४, ९.
नाज्जलौ (पा) २८२, २. २८५, १२.	७७, ८.	निन्दार्थवादेनेति (कै) ...	१६, १२,
नापि स्वात्मनीति (कै)	२८२, १६.	निष्पन्नेति ...	२४, ५.
नाशितमिति (कै) ...	२८८, ५.	नित्योऽन्यर्थवतामिति (भा)	२५, ८.
नादेशकक्षणमिति (कै)	२०२, २.	नित्यलमिति (कै) ...	२६, ४.
न. जानन्तर्थ इति (कै)	२४२, ७.	निरुदिमागता इति (कै)	२८, १५.
नावयवानामिति (कै)	४२८, ६.	निदर्शनार्थत्वादिति (कै)	५०, १७.
नापि साधनप्रधानमिति (कै) ६५२, ४.		निष्ठुर इति (कै) ...	५०, ८.
नानात्वमिति (कै) ...	४६१, १.	नियमादिति (कै) ...	५८, १७.
नात्मसङ्गमिति (कै) ...	५२२, १.	(भा) १७९, ६.	
नानुबन्धकृतमिति (भा)	५७८, १२.	नित्याय शब्दाः (भा)	६२, २.
नाभौति (कै) ...	६०५, २.	निष्प्रयोजनमिति ...	७७, १०.
नाथं ण्वुक्त्विति (भा)...	६११, ७.	नियमज्ञापकस्य (कै)	८५, १२.
नापि पूर्वस्थेति (कै)...	७२४, १७.	निषेधात् सम्प्रसारणप्रसङ्ग	
नाप्राप्त्यिति (कै) ...	७२६, १६.	इति (कै) १०४, ५.	
नार्सेद्धितस्थेति (भा)...	७२९, १.	नित्यत्वाच्चेति (कै) ...	११२, १५.
नास्तीति (कै) ...	७७२, ६.	नित्यं वृद्धशरादिभ्य (पा)	११५, ६.
नान्तरौयकमिति (कै)	७७२, १७.	८४२, २.	
नासावन्यत्वमिति (कै)	७७५, ५.	निमित्तेति (कै) ...	१२१, १.
नान्तरौयकत्वादिति (कै)	७७८, १२.	निमित्तकारण हेतुष्विति	
नामैति (कै) ...	७८७, १२.	(वा) १४२, १०.	
नाच तदन्मादिति (भा)	७९१, १.	निर्दिष्टेति (कै) ...	१६८, ११.
नायमर्थ इति (कै) ...	८२०, १८.	निषमाद्विधेरिति (कै)	१८१, १०.
		निगत्यत इति (भा)	६७०, १.

निष्ठाप्रतिषेधेति (कै)	१३८, ६.	नियमायेति (कै) ...	२८१, १६.
नित्यं क्लृप्तं (पा) ...	११०, १०.	नियतसंख्यावाचिबलमिति	
नित्यत्वादिति (कै) ...	५२५, १०.	(कै) २८५, १५.	
(कै) ५१६, १५. ५२२, ११.		नियमः कथमिति (कै)	४३९, ५.
५१६, १५. ५२२, १.		नियताऽवधिरूपतेति (कै)	२४०, १.
नित्ययोगे इति (कै)...	४१८, १८.	नियतेति (कै) ...	२४१, ७.
नित्यपक्षे लिति (कै)	४८२, १५.	निरनुबन्धकेति (कै)...	२४२, १२.
(कै) ५०५, ४.		निर्ज्ञातमिति (कै) ...	५०७, २.
नित्यं पदमिति (कै)...	५१२, १७.	निर्दिश्यमानमिति ...	५२६, १७.
नित्यार्थं इति (कै) ...	३७२, २.	निर्दिष्टे (भा) ...	५८७, १.
नित्या इति (कै) ५५१, ३. ८०८, ८.		निर्दिष्टप्रकरणं लिति (कै)	४८१, ७.
नित्यादपौति (कै) ...	११८, १७.	निर्देशप्रयोजनानामिति	
नित्ये प्राप्ते इति (भा)	४६०, १.	(कै) ७३८, १७.	
नित्येष्विति (भा) ...	५११, ७.	निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठौति(भा)	७४८, १०.
नित्येष्विति (कै) ...	१३९, १५.	निर्दिष्टेष्विति (कै) ...	५४७, ६.
नित्यैवेति (कै) ...	२२०, ६.	निर्दिष्टिर्न सिद्धान्तौति (भा)	५४८, ७.
निपातनादिति (भा)	२०२, १४.	निर्दिष्टिपक्षेऽपौति (कै)	५५१, ४.
(कै) ५२१, ४.		निर्दिष्टस्थिति (कै) ...	५५२, ७.
निपातनं चेति (कै)	४०३, १७.	निर्दिष्टा इति (कै) ...	१३६, ११.
निपातनमपौति (भा)	४०६, १२.	निर्दिष्टः (कै) ...	२१८, २.
नित्यस्वरूपेति (कै) ...	७१६, १६.	निष्पत्त्यवस्थायाम् (कै)	२८२, १२.
निमित्तेति (कै) ११२, ५. ११६, ८.		नुद्धृष्टादिति (कै) ...	८३९, ६.
निमित्तप्रकरणम् इति (भा) ११५, १०.		नुडादौति (कै) ...	८१, १.
निमित्तवशात् (कै) ...	२५५, ६.	नुमितौति (कै) ...	१०९, ५.
निमित्तमिति (कै) ...	५८४, १.	नुमेति (कै) ...	५२२, ८.
नियमाद्यमिति (कै)...	३७१, ६.	नुमनेतानौति (कै) ...	४२९, १०.
३८१, ६.		खल्लपेति (कै) ...	५६६, १५.
नियम्यते इति (कै) ...	३७१, १.	खल्लमनशब्दमिति (पा)	८६, २०.

नेडी (पा)	... १८५, १.
नेडुग्री (पा)	१२९, १. ५. १०.
नेत्याचेति (भा)	८०, ७. ७९७, ८.
नेदं तुल्यमिति (भा)	... ५०८, १०.
नेन्द्रस्येति (पा)	... ११८, १२.
नेष्यत इति (कै)	... ४००, १.
नैकचेति (कै)	... १८४, ११.
नैतदस्ति ज्ञापकमिति (भा)	१८८, ४.
नैतदस्तीति (भा)	... १७४, १२.
	(कै) ४११, १०.
नैतदनुकरणमिति (कै)	७२१, १८.
नैतदिति (कै)	... ७८४, १४.
नैतद् घञ्कामिति (भा)	११७, १२.
नैतद्विवदामञ्च इति (भा)	० ५८५, १.
नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति	
	(भा) १५४, ४.
नैतेभ्य इति (कै)	... १९१, १०.
नैतौ तुल्यस्थानौ (भा)	११५, ४.
नैधेय इति (भा)	... १९९, १२.
नैव सत्यस्तरमिति (भा)	१८१, ८.
	१८४, ८.
नैव वेति (कै)	... २८२, १.
नैवमिति (भा)	... १५४, १७.
नैवं विज्ञायते कौ लुप्तमिति	
	(भा) ११७, ८.
नैवेति (कै)	... ४८२, १८.
नैवेच्छर इति (भा)	... ५९१, १.
नैष इति (कै)	२१८, १७. २८०, १.

नैष दोष इति (कै)	... ७४९, १.
नोक्तित्यादि (भा)	... ५११, १२.
नौ- (कै)	१२८, ५. (पा) ८२, ११.
नोत्पद्यते इति (भा)	... ७९९, १२.
नो द्वापठमिति (पा)	५८, ८.
नः संख्याया (पा)	... १४१, १.
न्यायप्राप्तः क्रम इति (कै)	११४, ५.
न्यायस्युत्पादनार्थेति (कै)	१९१, १४.
न्यायाद्वेति (कै)	... २४, ७.
न्यायादिति (कै)	१०७, १. १४९, १४.
न्यायादपीत्यादि (कै)	१८८, १२.
न्यायानवतारिति (कै)	१५९, १९.
न्यायेति (कै)	१२८, ८. ५८१, ४.
न्यायेनेति (कै)	७७८, ८. ८२५, १५.
न्यायोऽयमिति (कै)	... २७०, ५.
न्याय्य इति (कै)	... ७०, ८.
न्याय्य एवेति (कै)	... ७११, ८.
न्यासात्करेति (कै)	... ४५२, १८.

प।

पक्षात्कारैरपीति (भा)	... ७२, १५.
पक्षात्प्रयणाच्चेति (कै)	... १७८, १४.
पक्षे तु (कै)	... १४८, ८.
पक्षे निवृत्तिरिति (कै)	४८७, १५.
पक्षे स्यादिति (कै)	... १५८, ५५.
पक्षगुः (कै)	... १८८, १७.

पञ्चमौति योगविभागादिति

(कै) १७, २. ७२३, १९.

पञ्चमौसमास इति (कै) १७८, १०.

पञ्चम्यन्तादौति (कै) ... ८२०, १८.

पञ्चारत्न इति (भा) ... ६६०, १.

पञ्चेति (कै) ... ४५७, १०.

पञ्चेन्द्र इति (कै) ... ६८८, १४.

पदकार्येभ्यिति (कै) ... २९८, ६.

४०८, ७.

पदलेति (कै) ... ५८४, ७.

पदधालवचवेति (कै) ... २४४, ७.

पदपञ्चतिरिति (कै) ... ५४१, १.

पदप्रकरणात् (कै) ... ८२५, ८.

पदमिति (भा) ... ७५६५, २.

पदशब्देनेति (कै) ५६७, ७. ८१६, १०.

पदसंज्ञाद्वयमिति (कै) ७०२, ५.

पदसंज्ञा न स्यादिति (कै) ६८५, ५.

पदसंज्ञेति (कै) ... ५६७, १.

पदसंस्कारेति (कै) ... २५१, २.

पदस्य लिति (कै) ... ५७९, १०.

पदस्यान् (भा) ... ६५५, १५.

पदस्य चैकेति (कै) ... ७४६, ५.

पदस्येत्येति (भा) ... ७१८, १९.

पदार्थानाम् (कै) ... १९२, १०.

पदार्थेति (कै) २८९, १२. ८१६, ६.

पदान्तरसंज्ञित इति (कै) ४१, ७.

पदान्ताया अविधानादिति

(कै) ६५९, ११.

पदान्ते विधानयो इति (कै) ६२५, १८.

पदादेर्नैत्युच्यमानेष्वेति (भा) ७२३, १८.

पदेति (कै) ९, ७. १५, १. १६, १८.

पदावयवस्येति (कै) ... १२८, १९.

पदार्थविपर्ययासङ्गति (कै) ४८१, १६.

पदान्तेति (कै) ... ६६८, १४.

पदे वर्तते (कै) ... १०८, २.

पदेरिति (कै) ... ८१८, १०.

पद्यमानमिति (कै) ... २४७, १८.

पद्युष्यदस्यादौति (भा) ८१७, ४.

पपाचेति (भा) ... २५५, १५.

पर इतीयतेति (भा) ७८, १८.

परलविशिष्टस्येति (कै) ७५०, १८.

परत्वात् (कै) ... १८१, ७.

परत्वादवेति (कै) ... १८२, ७.

परत्वादिति (भा) ... ९०६, १५.

(कै) २०८, १. २२२, ११. ४६८,

१२. २८८, ५. ५१७, ४. ५२६,

४. ५५७, १७. (भा) ६१२, ४.

(कै) ७२६, १५.

परत्वातिष्ठभाव इति (भा) ६१२, ८.

परमतापेक्षयेति (कै) ... ८६, १९.

परमार्थतो नित्यमिति (कै) १०७, १८.

परदेशस्येति (कै) ... ४०४, १७.

परमार्थेति (कै) ... २१८, ६.

परमरथ्य इति (भा) ८१२, ५.

परमादिरिति (कै) ... ८२६, ६.

परमार्थ संविज्ञचया (कै) २६, १.

परविप्रतिषेधे लिति (कै)	४८८, १८.
परसवर्णे तर्हीति (कै)	१०२, १.
परस्मैरेति (कै) ...	१०१, १५.
परस्मिन्नितौति (भा)	६०, १.
(कै) ६४१, ४.	
पराङ्गति (कै) ...	८०५, १४.
परादिभिमिति (कै) ...	५२९, ८.
परास्मिन् इति (कै) ...	७८०, ११.
परामर्शः (कै) ...	१८६, १.
पराय्येति (कै) ...	१००, २.
पराय्यम् (कै) ...	६८१, २०.
परिगणनमिति (भा) ...	९०१, १०.
परिगृह्यते (कै) ...	८२०, १.
परिग्रहाच्चेति (कै) ...	* ५५९, ८.
परिप्रत्युपाया वक्ष्यमानाद्यो-	
राजावयवेषु (पा) ...	२७२, १.
परिभाषेति (कै) ...	१२६, ७.
परिभाषापक्षेपोति (कै)	५१२, १०.
परिचारात्करेति (कै)...	४८४, १४.
परिचारां वक्ष्यतीति (भा)	६९८, ४.
परिचारात्करेति (कै)	६४२, ८.
परे व्यञ्जना इति (कै)	२२८, १४.
परे व्यञ्ज्येति (कै)	२८५, १२.
परोपकारितया (कै)...	७२८, १.
परेवेति (भा) ...	२०५, ८.
पर्याय इति (कै) ...	४८५, १७.
पर्यालोचनयेति (कै)	१७६, १२.
पर्यवपन्नानि (भा) ...	७०२, ८.

पर्यायेवेति (कै) ...	५४०, १७.
पर्युदासे लिति (वै)...	२२२, १५.
पर्युदासेति (कै) ...	४२६, १०.
(कै) ४७७, ८. ६४४, १२.	
पर्युदासात्रयणे लिति (कै)	६४६, १६.
पर्युदासे तु इति (कै)	७१८, ११.
पर्युदासे इति (कै)...	७६२, ८.
पशुलेति (कै) ...	४८८, १२.
पशुरिति (कै) ...	२५५, २.
पश्चात् (कै)...	२२७, १४.
पश्चाल्लिति (कै) ...	४६१, ८.
पश्चादिति (कै) ...	२४२, ६.
(भ.घे) पाठयेवेति (भा)	५१, १८.
पाठाभावादिति (कै)	८२, ८.
पाठेति (कै) ...	२४४, ४.
पाठनमादिति (कै)...	६६१, ८.
पाठविशेषणे प्रमाणाभावादिति	
(कै) ४४०, १६.	
पाठनेयमिति (भा) ...	४५८, १२.
पादपर्याय इति (कै)	२५७, १७.
पापदेति (भा) ...	६२०, ६.
पांस्त्रिकेति (कै) ...	२६७, ६.
पिदु डिदु नेति (कै)	२२५, १८.
पिपठोरिति (भा) ...	६६९, ५.
पिपविषत इति (कै)	६७५, १७.
पिपेरदन्तेति (कै) ...	७२०, ११.
पितेत्यादि (भा) ...	७२८, १०.
पित् स्वेति (कै) ...	४८७, १८.

पुकि चम इति (कै)	१०८, १.	पूर्वा प्राप्तिमिति (कै) ...	४०८, ८.
पुकीति (कै) ...	१७०, १४.	पूर्वस्योत्तरणेति (भा) ...	४८६, ११.
पुगन्तल्लूपधस्य (पा)	११७, १.	पूर्वविप्रतिषेधयेति (कै)	४९७, १.
	११०, १६.	पूर्व ऋष्येति (कै) ...	४९८, १.
पुगृहस्येति (भा)...	४७१, १८.	पूर्वमेवेति (कै) ...	५५९, १८.
पुनरिति (कै) ...	१६, ६.	पूर्वप्रवृत्तिमिति (कै) ...	५५९, १.
पुनः क्षुतिः (कै) ...	१७०, ६.	पूर्वान्मिति (कै) ...	५७०, १.
पुनरिद्ध षष्ठस्येति (भा)	११९, १.	पूर्वः स्यादिति (भा) ...	६९८, १.
पुनः क्लृपठे इति (भा)	४६७, १६.	पूर्वमाचेति (कै) ...	६४१, १.
पुराणशब्देनेति (भा) ...	४०७, ७.	पूर्वः स्याद् (कै) ...	६६५, १४.
पुंस्त्वद्वा इति (भा) ...	४१८, १६.	पूर्ववासिद्धे इति (भा)	६६७, १७.
पुनः पुनः संकीर्णमिति (कै)	४८९, १.	पूर्वधैवेति (कै) ...	६६८, १०.
पुनरिति (कै) ...	५४६, १६.	पूर्वविप्रतिषेधनाप्येतान्नीति	
पुनर्निर्दिष्टेति (कै) ...	७४१, १.	(भा) ६७८, १.	
पुनः प्रत्ययार्थसमर्थेति (कै)	८१५, ६.	पूर्वस्येति (कै) ...	७१०, १.
पुनस्तद्धनेति (कै) ...	८१०, ११.	पूर्वस्य षष्ठीति (कै) ...	७४७, १०.
पुषपा इति (कै) ...	९, ६.	पूर्वापगावेति (कै) ...	७७६, १८.
पुषपायामिति (भा) ...	१८, १०.	पूर्वपूर्वेति (कै) ...	६४, १७.
पुराकल्पे इति (भा) ...	९८, ७.	पूर्वसवर्णदीर्घवद्दु हङेरपीति (कै)	१८६, १.
पुंयोगादिति (पा) ...	८८, १५.	पूर्वविप्रतिषेधेति (कै)...	१८९, ९.
पुंछ (कै) ...	८४, १६.	पूर्वोत्तरति (कै) ...	४६४, १७.
पुष्पितः ...	१०८, १०.	पूर्वोक्तम् (कै) ...	५१६, १६.
(चरिः) ११०, ८.		पृथक् पदमिति (कै) ...	२४०, ७.
पूर्वपक्षसुकारान्विशेषणमिति		अपोद्गादौति (कै) ...	४०७, ८.
, (भा) ८०९, ७.		पौरुषेयमिति (कै) ...	८२९, १०.
पूर्ववासिद्धमिति (पा) ...	९८५, ११.	प्रकरणादिति (कै) ...	९०, ५.
पूर्वस्य इति (कै) ...	११४, १.	प्रकरणोत्कर्षणेति (कै)...	१०४, ८.
पूर्वाद्धेति (भा) ...	४२८, ८.		१६४, ९.

प्रकारार्थ इति (कै) ...	४३८, ९.
प्रकारेति (कै) ४३८, १५. ४५५, १७.	
प्रकरणेति (कै) ...	५०७, ११.
(भा) ७८९, १०.	
प्रकाशितेनेति (कै) ...	११, १५.
प्रकृतमिति (भा) ...	९८१, ५.
प्रकृतिवदिति ...	१२, ७.
प्रकृतस्यैवेति (कै) ...	१७१, १.
प्रकृत इति (कै) ...	२८५, ५.
प्रकृतिभावेनेति (कै) ...	३००, ८.
प्रकृतेः कर्तृत्वमिति (कै) ३२५, १५.	
प्रकृत्यवयवस्य (कै) ...	२३५, ३.
प्रकृतिभाव एवेति (कै) २८२, ७.	
प्रकृतं वेति (भा) ...	३७९, ७.
प्रकृतीति (कै) ...	३८९, १३.
	४८०, ११.
प्रकृतिस्वरस्य (भा) ...	४११, १८.
प्रकृत्याद्यर्थे धेति (कै)...	४३३, १.
प्रक्रियायामिति (कै) ...	२१८, १५.
प्रगृह्यन्तुप्रतिषेधेति (भा) २८३, ३.	
प्रगृह्यन्तुज्ञायामिति (कै) ३१७, ७.	
प्रगृह्यन्तुज्ञाऽऽदेशेति (कै) ३३२, १०.	
प्रगृह्यन्तेति (कै) ...	३३१, ९.
प्रज्ञानेनेति ...	२५, १३.
प्रविदातेति (कै) ...	३५०, ९.
प्रतासाधिति (भा) ...	४९२, ९.
प्रतिभासमानेषु ...	७, ५.
प्रतिपत्तौ (भा) ...	२८, १७.

प्रतिविम्बप्रतिभासभेदवदिति	
(कै) ५८, १०.	
प्रतिपत्तिकाके (कै) ...	१९१, ४.
प्रतिपत्तिस्त्राघवम् (कै) १५९, ११.	
प्रतिपादितमिति (कै) १८९, ३.	
प्रतिषेध्यापेक्षयायामिति (कै) २०१, ३.	
प्रतिषिद्धे इति (कै) ...	२८२, १.
प्रतिषिद्धार्थत्वादिति (कै) ३२३, ८.	
प्रतिपदोक्तस्येति (कै)...	३२३ १४.
प्रथमेति (कै) ३५८, ४. ४५९, ९.	
प्रतिपदोक्त इति (कै) ...	४३९, १४.
प्रतिनियतेति (कै) ४४०, १. ४४७, १.	
प्रतिपदेति (कै) ...	४४१, ५.
प्रतिषेध इति (कै) ...	४४१, १५.
प्रतिपदमितीति (कै)...	४५७, ९.
प्रतिपदविधेरिति (कै) ४६८, १०.	
प्रतिषेधेति (कै) ...	४७८, ५.
प्रतिषेधवाचिन इति (भा) ४८३, १०.	
प्रतिषेधादिति (कै) ...	४८४, १७.
प्रतिषेध सामर्थ्याच्चेति (भा) ४८५, १५.	
प्रतिपादयतीति (कै) ...	५०४, ९.
प्रतिपद्यते (भा) ...	५१३, १५.
प्रतिपदेति (कै) ...	५५९, ३.
प्रतिषेधे (भा)	५८०, १०.
प्रतिषेधस्त्विति (भा) ...	५८४, १३.
प्रतिपादयितुमिति (कै) ५८५, ७.	
प्रतिपदवशादिति (कै) ६०९, १.	
प्रतिषेधः प्राप्नोतीति (भा) ६११, १५.	

प्रतिषेधमिति (कै) ...	७१७, ११.	प्रत्ययेति (कै) ...	५१९, १९.
प्रतिषेधोभाभूदिति (भा) ...	७१८, ९.	प्रत्ययानुकरणमिति (कै) ...	६०७, ७.
प्रतिषेधाच्चेति (भा) ...	७१९, ७.	प्रत्ययस्वरम् (भा) ...	६१९, ०१.
प्रतिनिर्दिश्यते इति (भा) ...	७८०, ८.	प्रत्यासन्निति (कै) ...	६३९, ३.
प्रतिषेधादिति (कै) ...	८१५, १.	प्रत्ययविधाविति (भा) ...	६६७, ३.
प्रतीयन् इति ...	४, ९, २१, २.	प्रत्यय इति (भा) ...	६७३, ६.
(कै) ...	७६६, १६.	प्रत्यासन्नोति (कै) ...	६८४, ४.
प्रतीयन् इति ...	४७, ११.	प्रत्ययस्य लक्षणमिति (कै) ...	६८४, ९.
प्रतीयते (कै) ...	९८७, १०.	(भा) ६८७, १.	
प्रतीताविति (कै) ...	७५६, १४.	प्रत्ययनिमित्तमेवेति (कै) ...	६८६, १०.
प्रतीयमानस्येति ...	७३, १८.	प्रत्ययाप्रत्ययेति (कै) ...	७०९, ८.
प्रतीगमानो ज्ञेयति (कै) ...	७६९, ६.	प्रत्ययं गृह्येति (भा) ...	७१९, १३.
प्रतीतपदार्थकयोरिति (भा) ...	१२३, ७.	प्रत्यय एवेति (कै) ...	७१९, ९.
प्रत्यभिज्ञानं चेति ...	६९, ७.	प्रत्यय स्वरणेति (कै) ...	७१६, १९.
प्रत्यभिज्ञानादिति ...	७६, ३.	प्रत्ययलक्षणार्थमिति (कै) ...	७१७, ५.
प्रत्यक्षेति ...	८९, ७.	प्रत्यय इतीति (कै) ...	७६५, ८.
प्रत्यभिज्ञानमिति कम् (कै) ...	१९५, ४.	प्रत्यभिज्ञानादिति (कै) ...	७७५, ९.
प्रत्ययव्यवमिति (कै) ...	१४०, ११.	प्रत्ययान्तादिति (कै) ...	८१०, १९.
प्रत्ययात्रयत्वादिति (भा) ...	९०३, १६.	प्रत्याहारशब्देनेति ...	४८, १०.
प्रत्यक्षमेवेति (कै) ...	२१४, ६.	प्रत्याहार इति ...	५६, ९०.
प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना (कै) ...	२३४, १४.	प्रत्याख्यायते एतदिति (भा) ...	७८, १८.
प्रत्ययाद्युपदेश इति (कै) ...	२८७, १.	प्रत्याहारार्थाः ...	८८, १७.
प्रत्युच्चेति (कै) ...	४००, ११. ६००, १२.	प्रत्यायन शक्तिः (कै) ...	१९४, ५.
प्रत्ययेति (कै) ...	४८२, ५.	प्रत्याख्यातत्वादिति (कै) ...	१२७, १३.
प्रत्ययात्कारेति (कै) ...	४८७, १४.	प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्ण	
प्रत्ययान्ता इति (कै) ...	४८८, १२.	संज्ञा (भा) ...	९८४, ५.
प्रत्ययान्ता धातुत्वाद्येति (भा) ...	५००, १.	प्रत्याक्षेति (कै) ...	४४१, ६.
प्रत्ययपरलक्षाद्येति (कै) ...	५१५, १४.	७५८, १६. ७९७, ७. ५८६, ६.	

प्रत्याख्यायते इति (भा)	४१०, १९.
प्रत्याख्यातमिति (कै)... ४९१, १.	
प्रत्याख्यामादिति (कै)	५१३, ४.
प्रत्याक्षं यासते इति (भा)	५४८, ९.
प्रत्याहार इति (कै)...	५५९, १.
प्रत्याख्येति (कै) ... ५६८, १२.	
प्रत्याहार ग्रन्थादिति (कै)	६२६, १८.
प्रत्याहार ग्रन्थ इत्यादि (भा) ७६७, १७.	
प्रत्याहारोत्तरकाह्यासवर्णं संज्ञेति (भा) ... ७७१, ८.	
प्रधानं च षट्सङ्केषु व्याकरण- मिति (भा) ... ११६, १८.	
प्रयत्ने (भा) ... १२५, १३.	
प्रधानकर्मेष्ट्याख्ये स्तोत्रो- न्नाङ्गिकर्मेष्ट्याम् (हरिः) १४९, ६.	
प्रदेशार्थत्वादिति (कै)	१७५, १४.
प्रधानानौति (कै) ... २२१, ७.	
प्रत्येकं वाक्यपरिचयमात्रि (भा)	२२८, ५.
प्रत्येकं लिति (कै) ... २६४, १५.	
प्रदर्शनाय (कै) ... २९०, १२.	
प्रधानत्वात् (कै) ... २९४, ६.	
प्रधानार्थेपौति (कै) ... ३३७, ७.	
प्रदेशेत्विति (कै) ... ४८०, ८.	
प्रदेशेति (कै) ... ४८३, ४.	
प्रथमेति (कै) ... ०७१, ५.	
प्रत्येकं चेति (कै) ... ६४०, ८.	
प्रमादेनेति ... ९०, १९.	

प्रमाणाभावादिति (कै)	३३८, १२.
(भाष्ये) प्रमाणमिति (भा)	४४, ३.
प्रमादः (कै) ... ९२६, १३.	
प्रपञ्चार्यस्त्विति (कै)...	४६८, १०.
प्रयत्नाभौति ... ५५, ९.	
प्रयत्नम् (कै) ... ४५, ५.	
प्रयत्नविशेषणमिति (भा)	२५८, ८.
प्रयत्नो विशेषितः (भा)	२६८, ११.
प्रयोजेति ... २९, ८.	
प्रयुज्यते (भा) ... ४, ५.	
प्रयुज्यन्त इति ... ३४, १७.	
प्रयुज्ज्ञान एवेति (भा)...	४०, १७.
प्रयुज्यते इति ६५, २. (कै) १२८, ८.	
प्रयुक्तमिति (कै) ... ४८३, १३.	
प्रयोगेनाभिज्जलित इति (भा)	६५, ३.
प्रयोजनप्रयोजनानौति	३, ५.
प्रयोग मूलत्वादिति ... ४०, ७.	
प्रयोगादिति ... ४०, १४.	
(भाष्ये) प्रयोगान्यत्वादिति	४१, ५.
प्रयोगे इति ... ४३, ८.	
प्रयोगाभावादिति ... ५४, १३.	
प्रयोगविषय इति (भा)	६७, १८.
प्रयोक्तृभिप्रायेणैवेति ... ६८, ६.	
प्रयोगस्थेति ... ७४, १६.	
प्रयोगे ... ७४, १७.	
प्रयोजनार्थं इति ... ८८, १३.	
प्रयोजनविशेषमिति ... ८५, ९.	
प्रयोजनेति (कै) ... १२५, १.	

प्रयोगति (कै)	... १४४, १५.	प्रसजति (भा)	... ४८५, १०.
प्रयोगे वेति (कै)	... ४०९, १८.	प्रस्ताव इति २, १९. (कै)	५८९, ४.
प्रयोजनमिति (कै)	... ४०८, १.	प्रत्येष्टमिति (पा)	... १९१, १८.
	५४९, १८.	प्रतीर्यन् इति (कै)	... ४०४, १९.
प्रयोगार्थेति (कै)	... ४२५, १९.	प्रस्तावेति (कै)	... १९९, ४.
प्रयोग इति (कै)	... ४४८, १०.	प्रस्तुत इति (कै)	... ६९०, १०.
	४७०, ५. ५४०, १९.	प्राशौष्टेति (भा)	... २८७, १०.
प्रयोजनं नामेति (भा)	५७७, १०.	प्रागभाव इति	... १५, १४.
प्रयोजनान्यपौत्यादि (भा)	७११, १८.	प्राणीति (कै)	... ७७५, ६.
पर्युदासेनेति	... १०२, १९.	प्राण्यङ्गत्वादिति (कै)	... ९५८, ९.
प्रवर्तक इति	... १३, ९०.	प्रतिपदिकानीति	... ५७, १०.
प्रवर्तने इति (कै)	... ९८२, ८.	प्राथम्यकल्पिकः (कै)	... ४००, १.
प्रशस्य रूपेति	... ७१, १७.	प्राधान्येनानिर्देशादिति	८१, १७.
प्रज्ञ इति (कै)	... २९८, १०.	प्राधान्येन १००, १.
प्रज्ञेयीति (कै)	... ४९१, ८.	प्राधान्यादिति (कै)	... १८५, ९.
प्रसिद्धेति (कै)	... ५९७, ९.		४८८, ७. २५४, १४. ५६४, ९.
प्रसिद्धनिर्देशादिति (भा)	६०८, १५.	प्राधान्येनेति (कै)	४२५, ९. ८९२, ८.
	६१९, १५.	प्राप्तपरिपाकेति	... ६४, १८.
प्रसवेति १८, ५.	प्राप्त (भा)	... १८८, ९.
प्रसिद्धेति ५५, २.	प्राप्ति (कै)	... ५१७, १४.
प्रसिद्धीति (कै)	१३१, १०. ४०८, १९.	प्राप्तमिति (कै)	... ७८२, ९.
प्रसङ्गेनेति (कै)	... ९४८, ९.	प्राप्तवन्ति (कै)	... ८०१, २.
प्रसिद्धप्रष्टमितिमिति (कै)	४९१, २.	प्राप्ताष्टमिति (कै)	... १९६, १०.
प्रसिद्धिवशादिति (कै)	४८, १७.	प्राप्तप्रवृत्तादिति	... ५४, १५.
प्रसङ्गेति (कै)	५९४, ५. ७८१, १०.	प्राप्तो यल्लेनेति (भा)	९६५, ९.
प्रसङ्गमानलेनेति (कै)	५५८, ४.	प्राप्ते इति (कै)	... ४२९, ७.
प्रसङ्गादिति (कै)	... ६८२, ४.	प्राप्तौतीति (कै)	... ५७१, ७.
प्रसिद्धत्वादिति (कै)	... ७७८, ८.	प्रियतद्धिता इति	... २८, ७.

प्रियाहान इति प्राप्नोतीति

(भा)	१८१, १५.
प्रीषातीति (भा)	... १४१, १४.
मुनचेति. ११, ११.
मुनो न प्राप्नोतीति (भा)	७१, १०.
मुनश्च विषये इति	... ७८, १२.
मुतावैच (पा)	... १४७, १०.
मुतानां तु इति (कै)	... १८१, १४.
मुतो भावीति (कै)	... १८५, १.
मुतानां चेष्टत एवेति (कै)	१८०, ४.
मुतामुवेति (कै)	... ५५१, ११.
मुनविकारे इति (भा)	७२२, ५.

फ।

फलं चेदिति	... ७८, २.
फलरूपतयेति (कै)	... १२२, १४.
(भाष्ये) फलाद् व्यतिरेच्य इति	
(भा)	४२, ११.
फलानि (कै)	... ७८१, १४.
फलितः (चरिः)	... १०८, ११.
फलजिति (भा)	... ११८, ८.

ब।

बधेरेवेति (भा)	... ५८२, ८.
बहुललोऽपीति (कै)	... १५८, ७.
बहुलद्वक इति (भा)	१२५, ७.
बहुलेति (कै)	... ५८४, १०.

बहुलं बन्धौ- (पा)	११२, ११.
	१८४, ५.
बहुलेति (कै)	... १८१, ११.
	१११, ४. १०१, ७.
बहुव इति (कै)	... ५४०, १०.
बहुवचननिर्देशादेवेति (भा)	१७४, ४.
बहुवचननिर्देशाभावादिति	
(कै)	१८१, १४.
बहुव्रीचीति (कै)	... १८८, ८.
बहुव्रीचिणेति (कै)	... ४२२, १५.
बहुव्रीच्यर्थे (कै)	... ११४, १.
बहुव्यपीति (कै)	... १५२, ५.
बहुव्यसपीति (कै)	... १४२, ८.
बहुव्यति (कै)	५८२, १५. ८००, १०.
बाधकान्येव निपातनानीति	
(भा)	१४८, ११.
बाधक (भा)	... ७८७, ४.
बाधवौया इति (पा)	११२, १.
बुद्धिपरिणाममात्रं स्थान्यादेशा	
ऽऽगमाऽऽगमिभावद्वारेण क्रियत	
इति (कै)	... १४७, १२.
बुद्धिप्रतिभास इति	... १७, १.
बुद्धीति (कै)	१०२, ११. ५०८, ११.
बुद्धेरनवस्थितलमिति (कै)	१८७, ८.
बुद्ध्यापराब्धेति	... ७७, १८.
बुद्ध्याति (कै)	१२४, १५. १८५, ७.
बुद्ध्यातच्छब्देति	... १०८, १०.
बुद्ध्यातच्छब्दमपीति (कै)	१४७, १.

भ ।

भक्ष्यनियम इति (भा)	१८, १६.
भवन्तीति (कै) ...	४०४, १.
भवेत्तदर्थेनेति (भा) ...	७४, १२.
भवेदावृत्तितः कार्य परिच्छेद-	
मिति (भा) ...	६०, ६.
भवेद् द्रव्यत्वेतदेवं स्यादिति	
(भा) २८४, ४.	
भवन्तीति (भा) ...	४०४, ४.
भसंज्ञाश्चेति (भा) ...	६४८, १०.
भाषा शब्दानामिति ...	६, २.
भाष्येति (कै) ...	१, ११.
भाष्यकार इति (कै)...	६, २.
भाष्यं लौकिकालावदिति (कै) ५, ११.	
भाष्ये अथवा प्रतीतपदार्थक	
इति (कै) ...	११, १५.
भाष्ये कानिपुनश्शब्दानुशासन-	
स्येति (कै) ...	११, १.
भाष्ये अल्पपीति (कै) ...	१२, ११.
भाष्ये प्रधाने क्तो यत्न इति	
(कै) १५, १.	
भाष्ये याज्ञिकाः पठन्ति (कै) १५, १७.	
भाष्ये प्रयोजनानि (कै) १६, ७.	
भाष्ये तन्मादनर्थं मिति (कै) १८, १२.	
भाष्ये यस्त्विति (कै) ...	१८, १६.
भाष्ये कुत एतदिति (कै) ...	१८, ५.
भाष्ये अथवेति (कै) ...	१८, १२.

भाष्ये ऽथयोऽवाग्योगविदिति	
(कै) १८, १८.	
भाष्ये यो ज्ञानान् इति (कै) १७, १२.	
भाष्ये अविद्वांस इति (कै) १०, १८.	
भाष्ये स्त्रीवदिति (कै) ...	११, ६.
भाष्ये पदज्ञानानि (कै) ...	११, ५.
भाष्ये सज्जानदेव इति (कै) ११, १८.	
भाष्ये मनस ईषिणः (कै) ...	१२, ८.
भाष्ये यन्मनुष्येषु वर्त्तते इति	
(कै) १२, १५.	
भाष्ये वाग्विदे (कै) ...	१४, १०.
भाष्ये सन्तुभिव (कै) ...	१४, १०.
भाष्ये वाग्विषय इति अदः	
(कै) १५, १७.	
भाष्येऽनरीति (कै) ...	१७, ७.
भाष्ये उक्तशब्द इति (कै) १८, १५.	
भाष्ये पर्युपयुक्तमिति (कै) ...	२०, ८.
भाष्ये कथं जानीयक इति (कै) २०, ११.	
भाष्यकारस्त्विति (कै) ...	४८, ११.
१४०, ७. १२१, ११.	
भाष्येऽनर्थक्येनेति (भा) ...	१२७, १.
भाष्यमानस्येति (कै) ...	५८, ६.
भाष्यकारेण त्विति (कै) ...	६३६, ८.
भसंज्ञेति (कै) ...	७०१, २.
भाष्यकारेति (कै) ...	७४०, २.
भाष्यमानेति (भा) ...	७६४, १२.
भाष्यमानेति (कै) ...	७७८, १२.
भिमज्जानतीयेति (कै) ...	२४७, ६.

भिन्नार्थ इति (के) ...	४४९, ९.
भिन्नकालानिति (के)	७८५, ७.
भिन्नकाला एवेति (के)	७८८, ५.
भूयः (भा) ...	९१८, ४.
भूतकारेति (के) ...	९१९, १९.
भूतपूर्वस्येति (भा) ...	४९५, ४.
भूयस एवेति (भा) ...	५९०, ९.
भूयसा इति (भा) ...	५४७, १९.
भूतानुवादादिति (के)	५९१, १९.
भूयणेति (के) ...	८९५, १९.
भेत्यादि (भा) ...	७०५, ९.
भेदकलादिति (के)....	१४९, १८.
भेदेनेति (के) ...	१९८, १.
भेदाधिष्ठाना च इति (भा) ९७०, १९.	
भेदादिति (के) ...	९७१, ९.
भेदाधिष्ठानत्वादिति (के)	९८०, ९.
भेदकाश्च गुणा इति (के)	९८०, ८.
भेरीमिति (भा) ...	७८१, ८.

म।

(भाष्ये) मङ्गलादौ नि (के)	९४, ११.
(भा) १९५, ११.	
मत्वा प्रश्न इति (के)	९९०, १९.
मध्यपातिन इति (के)	८०८, ९.
मध्यपातिनामिति (के)	७७९, ४.
मन्त्र ज्ञान इति ...	१९, १९.
मन्यत इति (के) ...	९८९, ७.
ममपि तर्क्यत्वमिति (भा) ९८९, १९.	

मरीचक इति (भा)	९०९, ५.
मङ्गता देवेनेति ...	९९, ९१.
मङ्गभाष्येति (के) ...	९, ८.
मङ्गां चि स इति (भा)	८९, ५.
मङ्गिरीरूपमिति (भा)	९९९, ११.
मात्राकालोचनेति (भा)	८७, १९.
माङ्गलिकः (भा) ...	१९५, ५.
मा वा भूदु (भा) ...	९८७, १.
मातुरित्तीति (के) ...	५९९, ११.
मात्रावयव इति (के)	५९८, १.
मात्रादौ नि (के) ...	८९८, ११.
मिदादिस्थिति (के) ...	१९९, ३.
मिदादौ नामिति (के)	१९९, ९.
मिदेरिति (पा) ...	१७४, १५.
मुखं च नासिका चेति (भा) ९५७, ९.	
मुखद्वितौ या नासिकेति (भा) १५७, ४.	
मुखनासिकेति (पा)...	९९७, १.
मुखवचनोऽनुनासिक इतीत्युच्य-	

माने कचटतपानासेव प्रसज्येत

(भा) ९५७, ८.

मुखस्य चेति (के) ...	९५९, १९.
मुख्यमिति ...	९०, १९.
मुख्याधारोपेनेति (के)	९९४, १४.
मुख्ये (के) ...	९५४, १९.
मुख्यत्वमिति (के) ...	७९५, ९.
मन्येति (के) ...	७९९, १४.
मो खः (भा) ...	५९९, ७.

य ।

य उ चैनमेवं वेदेति ...	४४, १.	यय ब्रह्मवर्षते ...	१०८, ४.
य एते इति ...	८८, १६.	यचेक् परिभावेति (कै)	९०९, ८.
यङो ऽपि चेति (पा) ...	१११, ५.	यवेति (कै)	९८९, १०.
१०४, १२. ११२, ५.		यत्सिद्धे प्रगृह्येति (भा)	९८९, ११.
यङ् निमित्तचेति (कै)	११४, १४.	यत्सिद्धे इति ...	१०४, १.
यङ् एवेति (कै) ...	१४४, १०.	यत्रास्तीति (कै)	८१९, १६.
यङ् लुक्तीति (कै) ...	५००, १६.	यचेत्यादि (कै)	८१८, १८.
यंवि भम् (पा) ...	१४८, ८.	यच चीति (कै)	८२०, ७.
यश्च करोतीति (भा) ...	१८८, १२.	यथागमम् (कै)	९, १०.
यजेत वेति (भा) ...	७९, १८.	यथा यथमिति ...	१२, १८.
यज्जोरिति (कै) ...	१८०, २.	यथा स्नेहण इति ...	४२, ७.
यजिज्ञोः फमिति (भा)	८११, ४.	यथेति हचेणेति .	१७, १४.
यथादिपरं गुण इति (भा)	१७८, ७.	यथेति (भा)	२८, ६. ६५, १२.
यथाच भावमिति (कै)	१७८, ८.	७७, १८. (कै) ११०, २. १६९,	
यण युक्तस्येवेति (कै) ...	१७०, १५.	१२. १२४, ५. ७८२, ४.	
यत्कार्यं पूर्वस्येति (कै)	१२६, १४.	यथा तृतीया इति (भा)	१६१, २.
यत्कार्यमिति (कै) ...	५८०, १४.	यथोद्देशेति (कै)	१८७, १. १०९, ११.
५८६, ११. ६८५, ११.		२११, ४.	
यत्तदिति ...	७, १६.	यथा तर्हीति (भा)	२६०, १.
यत्तच्चि पिश्वोरिति (भा)	१८८, ८.	यथा मशकार्थ इति (कै)	४७५, १२.
यत्तस्येति (भा) १६५, ८. ५५२, १२.		यथासंख्येति (कै)	५०८, ७.
यत् तत्सिद्ध इति (भा)	२१२, ४.	यथानुत्तमिति (कै)	७७८, ५.
यत्तच्चि योगविभागमिति (भा)	८५१, २.	यथैवेति (भा)	७८६, १२.
यय ...	५८, १०.	यदि च द्रव्येति	८, ४.
यय यचेत्यादि ...	८५, ४.	यदर्थेति ...	१७, १०.
यय च (भा) ...	१०८, १.	यद्यप्येकोऽपीति	५७, १.
		यदि पुनरिति (भा) ...	६९, १०.
		६२, ८. ८८, १०.	

यदि किञ्चिदिति (भा)	८८, १९.	येन येन विशेषेणेति (भा)	१८४, १०.
यदुक्तमिति	... ८८, १७.	योगकृद इति (कै)	... ९८, ९०.
यदि नित्यो लोपः स्यादिति	१०९, १.	यो ज्ञेति (भा)	... ४४, १३.
यद्यप्युच्यते इति (कै)	... १५४, ११.	योगविभागेति (कै)	... १४९, १६.
यदि तर्हीति (भा)	... १८०, ४.	योगापेक्षमिति (भा)	... १८६, ७.
यदा लिति (कै)	... ११९, १०.	योऽनेति (भा)	... ५८८, १०.
यदि प्रारम्भः (भा)	... १६६, १४.	यौनाः (भा)	... ५२६, ५.
यदेतदिति (भा)	... १०५, १.	यौष्माकीषेति (कै)	... ७२५, १३.
यद्युज इति (भा)	... १३०, १.		
यद्यपीति (कै)	... ७७०, १०.		
	८०८, १३.		
यथेयत् (भा)	... ७८५, १०.	रंजतिः (भा)	... ४९, १५.
यद्यमिति (भा)	... ८११, १४.	रषाभ्यामिति (पा)	... ८६, १०.
यथेयमिति (कै)	... ८१८, ६.	राज्ञ इति...	... ७६, ८.
यन्नित्यमिति	... १६, १८.	रातृसंख्येति (पा)	... ५६९, १.
यस्मिन्संख्यमिति (भा)	... १६, १६.	रान्नसंख्येति (भा)	... ५६९, ९.
यस्यादिति	... ७०, ९.	राद्यभिस्तृतीति (भा)	... ५४३, ७.
यस्य च भावेन (पा)	... ११३, ७.	राज्ञोप इति (कै)	... ९९५, १.
यस्या बाहुिकाया इति (कै)	७८६, १९.	राशदीति (कै)	... ७१८, १.
यस्मिन् विधिः (वा)	... ८९६, १७.	रधादिभ्य इति (पा)	... ४०५, १८.
यस्येति (कै)	... ८९७, ७.	रुदिरिति...	... १०८, १३.
यानि तर्ह्यप्रवृत्तानीति (भा)	५९, ८.	रूपद्वयमिति (कै)	... ९७५, १०.
युगपत्सम्बन्धस्यानम् (भा)	५७, ८.	रूपप्रवृत्त्यादिति (भा)	... १४८, १४.
युगपच्च देशेति (भा)	... ६९, ९.	रूपप्रवृत्तं किसर्थम् (भा)	... ७५, १.
युक्तोपेति (भा)	... ६४६, १.	रूपप्रवृत्तस्येति (कै)	... १५५, १०.
युवेतीति (कै)	... ८२३, ५.	रूपसामान्यादिति (भा)	... ६७, ६.
येन शास्त्रेणेति	५४, ८. १०७, १८.	रूपसादृश्यादिति (कै)	... ४१८, ९०.
येन नेति (कै)	... ९९०, १५.	रूपं शब्दस्य संज्ञ इति (भा)	७५४, १.
			७५६, ८.

कृपान्तरिति	...	६३, ४.
कृपेति (कै)	...	७५५, ४.
रेफ भागस्थेति	...	७६, १.
रेफोक्षयामिति (भा)	८०, ८. ८१, ८.	
रोऽस्याकीर्ति	...	७७, १.
रोरवीतीति (भा)	...	१८७, ४.

ल ।

लक्षयमिति (भा)	...	४७२, १४.
लक्षणाद्	...	२६, १०.
लक्षयप्रपञ्चाम्नामिति	...	४७, ६.
लक्ष्येति	...	८९, ८.
लक्ष्यार्थमिति (भा)	...	१२४, ७.
लक्ष्यं चेति	...	१७, १.
लभ्यत एवेति (कै)	...	६४१, ८.
लाक्ष्यकलाद्वेति (कै)	...	४६२, १४.
लाघवार्थमिति (कै)	...	१२४, १८.
लावस्यायामडिति (भा)	१८१, १०.	
	२२२, १०.	
लावयतेरिति (भा)	...	६६२, ८.
लायमिति (कै)	...	२१८, ६.
लिङादौति	...	२७, १७.
लिङ्गार्थान्मिति (भा)	...	५०, २१.
लिङ्गादिति	६०, ८. (कै)	१४१, ८.
लिङ्गेन वेत्येतदिति (कै)	१२५, १२.	
लिङ्गबलादिति (कै)	...	४६२, ४.
लुकिक्ते इति (भा)	...	२०६, १२.

लुक् शक्नेति (कै)	...	२०७, १.
लुक् वक्ष्यतीति (भा)	...	२१०, १२.
लुगादौति (कै)	...	६८७, १३.
लुकेति (कै)	...	७२८, १४.
लूगव्यस्येति (कै)	...	१८७, १.
लेडिति (कै)	...	२६२, १५.
लेरिति (कै)	...	७१७, १.
लोपस्त्विति	...	२४, २.
लोकत	...	२७, ८.
लोकेचेति (कै)	...	१२८, १४.
लोपविशेषणमिति (कै)	१८६, ५.	
लोपव्योरिति (पा)	...	२१०, ६.
लोपशब्देनेति (कै)	...	७१८, १५.
लौकिकार्थपक्ष्यादिति (कै)	५८२, १८.	
लौकिके इति (कै)	...	७२६, ११.

व ।

वक्तव्यमिति (कै)	५६, १०. ६८२, ४.	
वक्ष्येतदिति (भा)	...	१०१, १६.
वक्ष्यति चोति (भा)	...	६७८, ७.
वक्ष्यत्यनेति (भा)	...	७०७, १.
वक्ष्यति तास्यादिभ्य इति		
	(भा)	७४५, ८.
वचनं कर्त्तव्यमिति (कै)	७२८, ८.	
वचनादिति	८२, ६. (कै)	४६०, १२.
वचनेति (कै)	...	६८२, १६.
वर्णात्मकमिति	...	२१, १५.

वर्षावयववाचक्यामावस्येति ७२, ११.	वाग्व्यवहारस्येति ... १०८, १४.
वर्षाः (भा) ... ८५, १७.	वाग्विषयः ... ११८, ७.
वर्षेयस्येति ... ८९, ४.	वाग्निकमिति (कै) ... ११९, १.
वर्षानुपलब्धौ चेति ... ८९, ८.	वाक्याध्याहारणेति (कै) ११९ १४.
वर्षे वाङ्मरिति ... १०८, ११.	वाक्यभेदेनेति (कै) ... १८९, १.
वर्षागमनित्यस्य ... ११०, ९.	वाक्यापरिग्रहात्तेवेति (भा) १८९, ९.
वहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति (कै) १८८, ११.	वाक्यभेदेन चेति (कै) ४२५, १७. ४४०, ११.
वर्षानिमिति (भा) १५५, ८. १५५, १९.	वाध्यत इति (कै) ... ४५४, १७.
वर्षेकदेश इत्यादि (भा) १७८, १७.	वाशब्दो विकल्पे इति (कै) ४८४, ९.
वर्षवदामर्शस्यादिति (कै) २२९, १४.	वाचीकप्रामाण्यमिति (भा) ८२७, १.
वर्षवर्षमिति (कै) ... २९५, १.	वाक्यवले इति (कै) ... ४२०, १७.
वर्षानयत्वादिति (कै) ... ४९५, १८.	वाक्यवेति (कै) ... ९०५, ८.
वर्षानय इति (कै) ... ४०४, १८.	वर्षावर्षनिकानीति (भा) ४९, ४.
वहन इति (कै) ... ५९८, ४.	वाक्कोरिति (भा) ... ९१५, १.
वर्षनिर्देशेनिति (कै) ... ९२२, १९.	वा पक्षमिति (कै) ... ७९४, ११.
वहिरङ्गेन चिह्ननीति (भा) ९२१, ९.	विस्पष्टेति ... ९, १४.
वरेवलोपस्वरवर्जमिति (भा) ९९८, ७.	विनेति ... ५, ११.
वर्षकक्षयम् (भा) ... ९८७, ९.	विस्मरेणेति ... ११, ४.
वज्रचूर्णस्य चेति (भा) ७९४, १८.	विकार इति ... १९, १९.
वर्षस्य पक्षे हेतुः प्राक्तनो ध्वनिरिष्यते (वरिः) ७८२, ५.	विद्वानिति ... ११, १८.
वर्षानां प्रत्येकमिति १०, १२.	विक्षारेति ... १५, ११.
वाग्नेवेति ... १७, १९.	विशेष इति ... १८, १८.
वाग्योवेति ... १०, ९.	विधिरिति ... ९८, ४.
वाक्याध्याहार इति ... ४०, १.	विघ्ननिपुणेति ... २१, १२.
वा कम्प्यो (पा) ... ७८, १७.	विनापि चेति ... २५, ९.
वाक्यमात्रायः ... १०८, ८.	विषाद्यः ... २९, ८.
	विधानादिति ... २७, १४.

विद्योपदेश इत्येति ...	५६, १०.
विकारभेदादिति (भा)	५६, १८.
विनाशः (भा) ...	८५, १०.
विशियोगः (कै)	११२, १०. १७.
विभाषाभ्यस्येति (पा)	१४६, ८.
विसर्जनीयस्येति ...	१५८, ४.
विभागोऽनेति (कै)	१६७, १०.
विना तेनेत्यादि (कै)	२२२, ४.
विधीति (कै)	५५८, ६.
विधिप्रवृत्तं किमर्थमिति (भा)	५८४, ११.
विशेषेति (कै)	७६२, ११.
वृक्ष्यतिः (भा)	१९, १९.
वृक्ष्यन्त्यो मयडिति (भा)	११८, ५.
वृक्षादयो यथा शब्दाः स्वरूपोप-	
निबन्धनाः । आदेच् प्रत्या-	
पितैः शब्दैः सम्बन्धं यान्ति	
संज्ञिभिरिति (हरिः)	१२४, १.
वृत्तिभेदे निमित्तत्वं वैद्यतः प्रति-	
पद्यते (हरिः) ...	७८२, ७.
वेदाङ्गत्वादिति ...	५, १६.
वेदार्थं चेति ...	११, १२.
वेदात्मत्वमिति ...	१६, १.
वेदमपीति ...	१८, १.
वेदे याज्ञिका (भा) ...	११२, १६.
वैख्यार्थं मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चै-	
तदङ्गुतम् । अनेकतीर्थभेदा-	
यास्तस्या वाचः परं पदम्	
(हरिः) ...	१२, १७.

वैयाकरणेति (कै)	६५९, ६.
वैदिकानामिति ...	५, १०.
वैयाकरणा इति ...	१०, १०.
व्यक्तिस्रोटेति ...	२२, १२.
व्यक्तिस्रोटादिन इति	६२, १६.
व्यक्तिस्रोतपक्षेऽभिव्यक्तिः	
(कै)	१५५, १५.

व्यक्तयोऽनन्ता जन्याश्च तत्र जाति-

रेव शक्तेति ...	१५६, १.
व्यक्तिद्वारेणेति ...	७५६, १.

श ।

शकटेति (कै)	४१५, १८.
शकारश्चकारयोरिति (भा)	१७१, १५.
शक्यं लुडिति ...	२८, १५.
शब्दादीनाञ्जित्वमिति	२७, ४.
शब्दज्ञानानुपातौ वस्तुशून्यौ	
विकल्पः (यो-लू)	४८, ४.
शब्दस्योर्द्ध्वम् (हरिः) ...	७८६, ९.
शकलस्य विभागेति (भा)	६२१, ८.
शक्तादेवेति (कै)	४४९, ९.
शक्तौघस्य (भा)	१२५, ९.
शिक्षायामिति ...	१७, ६.
श्रीभावोऽप्यनित्यः (भा)	२०१, ९.
श्रुत्वाविति (कै)	१४८, १८.
श्रवणश्च शिक्करणमिति (कै)	४०५, ७.
श्रुत्या चेति (कै)	४६१, ८.

811 APR 1961 SALAM CANADA